БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
у Львові.
II
441643/II.

4-41 6043/II.

ПАВЛО ХРИСТЮК

НАРИС ІСТОРІЇ КЛЯСОВОЇ БОРОТЬБИ ТА СОЦІЯЛІЗМУ

ТОМ ДРУГИЙ

УРСР. Кат. 14
Іст - Пр

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Ск
10

Павло ХРИСТЮК

НАРИС ІСТОРІЇ КЛЯСОВОЇ БОРОТЬБИ ТА СОЦІЯЛІЗМУ

ТОМ ДРУГИЙ

ДОБА ПРОМИСЛОВОГО КАПІТАЛІЗМУ

(БУРЖУАЗНІ РЕВОЛЮЦІЇ Й РОБІТНИЧИЙ РУХ)

ВИДАННЯ ТРЕТЄ, ЗМІНЕНЕ Й ДОПОВНЕНЕ

8296
8.6.43/Ц.

Державний Науково-Методологічний Комітет Наркомосвіти УСРР по секції професійної освіти та політосвіти дозволив до вжитку, як підручник для профшкіл та ВУЗ'ів та по бібліотеках Комвузів і рапартшкіл

БІБЛІОТЕКА
НАУК. ТОВ. ім. ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ
Др. н 08с Гл. УСРР 1965

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1929

Т3(0)5-4я7

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати

4-та друк. Трансдруку.
Зам. № 8652. Тираж 4000.
Укрголовліт № 2048.

Львівська державна наукова бібліотека
5418

БІБЛІОТЕКА
НАУК.-ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ

ПЕРЕДМОВА ДО 3-го ВИДАННЯ

Оце — третє видання II тому „Нарису“ відрізняється від попередніх насамперед тим, що в II томі вміщено тепер увесь матеріял про клясову боротьбу *за доби промислового капіталізму*, передбачений програмами для — радпартшкіл II ступеня (Управління політосвіти НКО УСРР. Програми з історії клясової боротьби для Радпартшкіл II ступеня.— ДВУ, 1927. Розділ Б — „Розвиток промислового капіталізму, організація буржуазної держави й розвиток революційних організацій пролетаріяту та соціялістичних ідей у XIX віці“), для профшкіл (Нар. Ком. Освіти УСРР. Програми суспільствознавства для профшкіл і робфаків, Харків, 1927.— Розділ V. „Розвиток промислового капіталізму“) і вузів (Народн. Коміс. Освіти УСРР. Програми суспільствознавства для вузів. Харків, 1927. Розділ — „Доба промислового капіталізму в Европі“), тимчасом, коли в попередніх виданнях „Нарису“ частину цього матеріялу було вміщено в III томі. Щоправда, зміна ця непосутня (стосується бо виключно до розподілу наявного в „Нарисі“ матеріялу між окремими томами), але автор вважає за потрібне сказати тут про неї.

Посутні зміни та доповнення полягають в тому, що автор, не ставлячи собі спеціяльної мети дати підручник для якоїсь одної школи, зробив все від нього залежне для того, щоб ще більше, ніж було в попередніх виданнях, наблизити „Нарис“ до шкільних програм і тим зробити його придатним для використання по профшколах, радпартшколах і вузах,—чи то як підручник, чи як посібник або й книжку для читання. Роблячи зміни та доповнення, автор мав на увазі, насамперед, програми клясової боротьби в профшколах та вузах. Однак, як і в попередніх виданнях, „Нарис“ в цілому (I, II, III томи) містить в собі чимало й такого матеріялу з історії клясової боротьби, що його не передбачають програми радпартшкіл, профшкіл та вузів, зокрема — матеріял з історії соціялізму — цебто розвитку соціялістично-комуністичних ідей та матеріял з основ марксизму-ленінізму. Щодо програми клясової боротьби комвузів, то „Нарис“ щільно наближається до неї, але не охоплює її. Розуміється, матеріял „Нарису“, оскілько написано „Нарис“ не за якоюсь одною програмою, не цілком відповідає обсягом своїм визначеним у програмах годинам (за різними програмами відведено бо на історію клясової боротьби різну кількість годин). Так само і щодо методу викладання (розподіл матеріялу на лекційний і лабораторний) „Нарис“ не пристосовано до якоїсь одної програми.

В кінці розділів подано завдання для самостійної проробки їх учнями, курсантами та студентами. Відповідно до програми певної школи чи вуза, викладач має звузити чи поширити намічені завдання або й доповнити їх новими.

Нарешті, щодо літератури. Автор до кожного розділу подав (як і в попередніх виданнях) всю головну літературу українською та

російською мовою, так марксистську, як і не марксистську — для учнів і викладачів. Дехто робить закиди проти цього, висловлюючи думку, що ніби доцільніше подавати менше назв і взагалі давати лише те, що рекомендовано у відповідних програмах. Автор, однак, цих закидів не визнає за слушні. Подаючи обов'язкову і рекомендовану відповідними програмами літературу (й відзначаючи її зірками), автор подає ще й іншу цінну літературу, що може стати в пригоді й учневі школи та слухачеві вуз'а, коли вони захочуть якесь питання простудіювати ґрунтовніше, і викладачеві (для якоїсь довідки чи загального орієнтування в українсько-російській літературі з даного питання) і, нарешті, читачеві, що поза школою працює над поглибленням знання з історії клясової боротьби та соціялізму.

П. Христюк

Харків, III — 1929 р.

I. ВИТВОРЧІ СИЛИ, ЕКОНОМІЧНА СТРУКТУРА, КЛЯСОВА БОРОТЬБА ТА СВІДОМІСТЬ ПРОМИСЛОВО-КАПІТАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

1. **Витворчі сили та економічна структура промислово-капіталістичного суспільства.** Переворот у суспільному способі виробництва, що постав на руїнах февдальних соціяльно-економічних взаємин у Европі і, перейшовши добу торговельного капіталу, закінчився організацією промислово-капіталістичного виробництва, відбувався нерівномірно, „в перістому хаосі переходових форм". Отож, чітке уявлення про розвиток нового, капіталістичного способу суспільного виробництва може дати лише конкретне вивчення різних форм розвитку промислового капіталізму в окремих країнах, чи групах країн Европи. Однак, хоч і був розвиток капіталізму з самого початку нерівномірним (навіть і на такім обмеженім терені, як Західня Европа), хоч і мав він дуже строкаті форми,— в основі його лежали спільні для всіх країн, для всіх тих форм причини і відбувався він всюди за властивими промисловому капіталізмові загальними законами його розвитку, що з'ясував *К. Маркс*. Тому дослідження доби промислового капіталізму почнемо з загальної характеристики основних властивостей капіталістичного способу суспільного виробництва, із з'ясування єства капіталу.

Треба взяти до уваги, що ані товаровий характер продукції, ані вживання грошей, ані поширення кредитових операцій та банків не є ті властивості, що за ними можна певну форму суспільного виробництва визначити, яко капіталістичну. Промислово-капіталістичне господарство є товарове; воно є грошове; в ньому дуже значну ролю відограє кредит, організований через банки. Але ми знаємо, що й перед промислово-капіталістичним способом виробництва суспільства виробляли товари, вживали гроші й мали банки. Отож, річ тут не в цих властивостях суспільного виробництва. Щоб стати товаром, продукт мусить вироблятися не як безпосередній засіб існування для самого продуцента, а на продаж. За капіталістичного способу виробництва дійсно, коли не всі, то бодай більшість продуктів набирають форми товару. Однак, як ми вже зазначали, виробництво товарів і циркуляція товарів можуть існувати і за такого способу суспільного виробництва, коли геть значнішу масу продуктів призначено безпосередньо для власної потреби й не перетворюється в товари (як воно й було за февдалізму та й за торговельного капіталізму). „Щоб представити продукт, як товар, потрібний такий дуже розвинутий поділ праці серед суспільства, щоб розпад продукту на споживну вартість і мінову вартість, розпад, який лише починається за безпосередньої мінової торговлі, був уже цілком завершений[1]). Але такий ступінь

[1]) Споживчою вартістю продукту називаємо здатність його задовольняти якусь окрему потребу людини; мінова вартість продукту являє собою „згусток одноцільної праці"— кількість затраченої на нього суспільно-потрібної людської робочої сили

розвитку є спільний історично найрізноманітнішим суспільно-економічним формаціям“ [1]).— Те саме стосується й до грошей. „Розглядаючи гроші, зауважимо, що вони наперед припускають певний розвиток товарової виміни. Осібні форми грошей — просто товаровий еквівалент або засіб циркуляції чи засіб виплати, скарб і світові гроші — свідчать у зв'язку з різним обсягом і відносною перевагою тієї або іншої функції про дуже різні ступені розвитку суспільного процесу виробництва. А проте для утворення всіх цих форм, як це доводить досвід, досить порівняно слабо розвиненої товарової циркуляції“ [2]).

Інша справа з капіталом. „Товарова та грошева циркуляція зовсім не вичерпують історичних умов його існування. Капітал постає лише там, де власник засобів виробництва й життєвих засобів находить на ринку вільного робітника, як продавця своєї робочої сили, і ця історична умова обіймає певний період світової історії. Тимто *капітал зюри заповідає нову добу суспільного процесу виробництва*“ [3]).

Отже капіталістичну форму виробництва характеризує те, що робоча сила для самого робітника набирає форми належного йому товару, а праця його набирає форми найманої праці; від цього моменту товарова форма стає загальною для всіх продуктів праці, поширюється і на робочу силу, яко товар, що має і споживну, і мінову вартість. Властивість, здатність робочої сили, яко споживної вартости, витворювати (в процесі „споживання“ її капіталістом-власником засобів виробництва) нову мінову вартість, більшу за мінову вартість робочої сили, і перетворює засоби виробництва на капітал, і дає можливість міновій вартості „плодити надвартість“. „Процес споживання робочої сили є одночасно процес виробництва товару й додаткової вартости“ [4]).

„Гроші й товари“,— каже *К. Маркс*,— так само, як засоби існування й засоби виробництва, зовсім не є капітал сами по собі. Їх треба перетворити на капітал. Але перетворення це можливе лише в певних обставинах, які сходять ось на що: дві дуже різні групи товаровласників повинні увійти в контакт: з одного боку — власник грошей, засобів виробництва та життєвих засобів, що йому треба купити робочу силу, щоб далі збільшувати привлащену ним суму вартости; з другого боку — вільний робітник, продавець своєї власної робочої сили, отже, продавець праці. Робітник є вільний у двоякому значенні: він не повинен сам належати безпосередньо до засобів виробництва, як невільники, крепаки й т. інш., але й засоби виробництва не повинні належати йому, як це є в селян, що сами господарюють,— він має бути вільний від засобів виробництва, визволений від них, позбавлений. *Разом із цим розщепленням товарового ринку утворюються основні умови капіталістичного виробництва.* Капіталістичні відносини *мають передумову, що власність на засоби здійснення праці відокремлено від самих робітників.* І скоро лише капіталістичне виробництво стає на власні ноги, то *вона не лише підтримує цей поділ, але й відтворює його невпинно дедалі більше.* Отож процес, що утворює капіталістичні відносини, не може бути чимсь іншим, як процесом відокремлення робітника від власности на засоби його праці; це процес, що *перетворює*, з одного боку, *суспільні засоби виробництва та життєві (засоби) на капітал*, а з другого — *безпосередніх продуцентів на найманих робітників.* Отже,

---

[1]) *К. Маркс.*— Капітал. Том І, книга перша, стор. 86. Вид. ДВУ.
[2]) Там же, стор. 86.
[3]) Там же, стор. 86.
[4]) Там же, стор. 90.

так зване первісне нагромадження є лише історичний процес відокремлення продуцента від засобів виробництва. Він видається „первісним", бо становить передісторію капіталу та відповідного йому способу виробництва" [1]).

Досліджуючи клясову боротьбу за февдалізму та за доби торговельного капіталізму, ми спинялись на процесі первісного нагромадження і, зокрема, на тих моментах, коли величезні маси людей в країнах Західньої Европи раптом і силоміць відривані були від засобів їхнього існування й викинуті на ринок праці, як вільні, мов птахи, пролетарі. З отих моментів, з отого позаекономічного визиску, з докапіталістичних грабунків і хижацького нагромадження, молодий капіталізм скористав (як із своєї „передумови") повною мірою, скористав, щоб піти далі — перетворити засоби виробництва та життєві засоби на капітал, а вільну голоту — на найманих робітників, щоб на новій технічній основі, новим способом поєднання засобів виробництва з виробниками (робітниками) утворити нову систему суспільних витворчих сил, нову суспільну формацію.

В основу суспільних взаємин у виробництві кладе капіталізм нову *буржуазну форму приватної власности*, руйнуючи стару, февдальну власність. Ще первісне нагромадження означало експропріяцію (вивласнення) безпосередніх продуцентів, тобто розклад приватної власности, заснованої на власній праці. Капіталізм невпинно відтворює та поглиблює оцей процес руйнування старої та витворення нової приватної власности, чимраз більше концентруючи засоби виробництва. *„Приватна робітникова власність на засоби виробництва є основа дрібного виробництва,* а дрібне виробництво є конечна умова розвитку суспільного виробництва й вільної індивідуальности самого робітника. Правда, цей спосіб виробництва бачимо й за невільництва, за крепацтва й за інших форм особистої залежности робітників. Але він процвітає, збирає всю енергію, набуває клясичної адекватної форми тільки там, де робітник є вільний власник своїх, від нього самого використовуваних умов праці, де селянин є власник ріллі, яку обробляє, ремісник — інструменту, що на ньому грає, як віртуоз. — Цей спосіб виробництва має свою передумову — подрібнення землі й усіх інших засобів виробництва. Він виключає концентрацію засобів виробництва, але виключає й кооперацію, поділ праці в межах того самого продукційного процесу, суспільне панування над природою та регулювання її, *виключає й розвиток суспільних продуктивних сил. Його можна погодити тільки з вузькими природними межами продукції й суспільства.* Але на якійсь певній височині розвитку він сам створює матеріяльні засоби для свого власного знищення. З тієї хвилини в лоні суспільства починають ворушитися сили та пристрасті, які почувають себе скутими цим способом виробництва. Він мусить зійти на нівець — і перетворюється. Це перетворення, перетворення індивідуальних і подрібнених засобів виробництва на суспільно-сконцентровані, тимто й перетворення карликуватої власности багатьох на величезну власність небагатьох, тимто експропріяція в широких народніх мас землі, засобів до життя й знарядь праці — оця жахна й тяжка експропріяція народньої маси становить передісторію капіталу. *Приватну власність, здобуту власною працею,* засновану, мовляв, на природному зрощенні поодинокого незалежного робітника з умовами його праці, *витискує капіталістична приватна власність, заснована на експлуатації чужої, хоч формально й вільної праці"* [2]).

---

[1]) К. Маркс. Капітал. Том І, кн. І, стор. 433.
[2]) *К. Маркс.* — Капітал. Том І, книга перша. Стор. 462—463.

Почавши з експропріяції окремого дрібного виробника (ремісника чи селянина), йде далі капіталізм до експропріяції менших капіталістів більшими. „Коли капіталістичний спосіб продукції спинається на власні ноги, то дальше усуспільнення праці, дальше перетворення землі та інших засобів виробництва на суспільно-експлуатовані, отже й суспільні засоби виробництва й тимто сполучена з цим дальша експропріяція приватних власників набуває нової форми. Експропріяції підлягає тепер не самостійний господар-робітник, а капіталіст, що експлуатує багатьох робітників. Цю експропріяцію доводить до краю вплив іманентних законів самого капіталістичного виробництва, централізація капіталів [1]). Один капіталіст завдає смерти багатьом. Пліч-о-пліч із цією централізацією або експропріяцією багатьох капіталістів від небагатьох розвивається *кооперативна* форма процесу праці на щораз більшу скалю, свідоме технічне використування науки, плянова експлуатація землі, *перетворення засобів праці на таке робоче знаряддя, що його можна вживати тільки спільно*, економізація всіх засобів виробництва через використування їх, як засобів виробництва комбінованої, суспільної праці, втягнення всіх народів у сітку світового ринку й разом із тим інтернаціональний характер капіталістичного режиму. Попри безнастанного зменшення числа магнатів капіталу, що узурпують та монополізують усі користі з перебігу цього перевороту, зростає маса злиднів, утиску, поневолення, звироднення, визиску, але разом з тим зростає й обурення робітничої кляси, *щораз більшої* й більшої числом, вишколеної та організованої самим механізмом капіталістичного способу продукції. Капіталістичний спосіб привласнювання, що випливає з капіталістичного способу виробництва, отже й капіталістична приватна власність, є перше заперечення індивідуальної власности, заснованої на власній праці“ [2]).

Капіталістична кляса формувалася, виростала з різних суспільних прошарків. З одного боку, деякі цехові майстри, а ще більше число самостійних дрібних ремісників і навіть найманих робітників перетворювалося на дрібних капіталістів-промисловців (ми тимчасом оминаємо процес обуржуазнення верхівки заможного селянства, народження фармерів-капіталістів, селян-куркулів). Поволі, щораз більше поширюючи експлуатацію найманої праці й відповідно нагромаджуючи капітал, ці дрібні капіталісти (чи частина їх) перетворювалися на більших. Але отакий повільний процес творення буржуазної кляси з ремісників і робітників зовсім не відповідав торговельним потребам нового світового ринку, створеного великими відкриттями наприкінці XV століття. Тому рівнобіжно з ним формування промислової буржуазії відбувалося іншим шляхом. Европейське середньовіччя залишило по собі дві різні форми капіталу — лихварський і купецький капітали. Перетворенню оцього грошевого капіталу (утвореного лихвою й торговлею) на промисловий капітал заважав у місті цеховий режим, а у селі — февдальний. Відколи ці обмеження почали падати — грошевий капітал почав швидко перетворюватися на промисловий, а разом з цим частина купців і лихварів-банкирів — на капіталістів-промисловців. Підпадала буржуазному переродженню й частина дворянства. Колоніяльна система, система державних

---

[1]) Між іншим, у перекладі „Капітала“ на українську мову, що ми з нього користуємось, в наведеним реченню допущено прикру помилку: надруковано замість слова „експропріяцію“ слово „експлуатацію“. П. Х.

[2]) К. Маркс. „Капітал“. Том I, книга перша. Стор. 462—463.

позичок, податкова система, що її практикувала державна влада, експропріюючи народні маси, сприяли перетворенню февдального способу продукції на капіталістичний, а тим самим і формуванню буржуазної кляси. Розуміється, оте сприяння відбувалось в наслідок впертої боротьби між дворянством та буржуазією, в наслідок натиску буржуазії на державну владу й використовування тієї влади. Що дужчої економічної сили набувала буржуазія, то більше повертала вона собі на службу державну владу.

„Бувши на початку пригніченим станом—зазначає Ф. Енгельс,— що зобов'язаний був платити данину *владущому февдальному дворянству*, що поповнювався з різних підданців та крепаків,— буржуазія в постійній боротьбі проти дворянства поволі одвойовувала одну позицію за одною і, нарешті, в розвиненіших країнах перетворилась на владущу. У Франції досягла вона цього, скинувши дворянство, а в Англії — шляхом повільного обуржуазнення аристократії та інкорпорування її в ролі свого орнаментального вершка. Вона досягла цього шляхом змінення „економічного становища", а вже за цим зміненням відбувалася раніше чи пізніше, з доброї волі чи з примусу, зміна політичних обставин. Боротьба буржуазії проти февдального дворянства — це боротьба міста з селом, промисловости з хліборобством, грошевого господарства з натуральним; за зброю, що вирішувала справу в цій боротьбі, правила в руках буржуазії *економічна* міць, яка постійно зростала, на початку через розвиток ремісничої промисловости, що пізніше перетворилась на мануфактуру, та через поширення торгівлі. Підчас цієї боротьби політична влада була в руках дворянства. З погляду політичного дворянство було все, а буржуазія — ніщо; але за соціяльним становищем буржуазія перетворилась на найважливішу клясу в державі, а тимчасом дворянство втратило всі свої соціяльні функції і лише збирало плату через свої прибутки за ці втрачені функції" [1]). Перемігши дворянство в ділянці суспільного виробництва, перемогла його буржуазія і в політичній боротьбі. Свою соціяльно-економічну перемогу довершила буржуазія через розвиток витворчих суспільних сил, через запровадження нових знарядь і способів виробництва, через організацію суспільного виробництва на новій технічній базі. „Сконцентрувати, поширити, перетворити на могутню виробничу підойму розпорошені вузькі засоби виробництва — саме оце й визначало історичну ролю капіталістичного способу виробництва та його носійки - буржуазії",— зазначає Ф. Енгельс. Це завдання буржуазія виконала з успіхом.

Особливо важливу ролю відограло в процесі створення технічних передумов промислово-капіталістичної продукції мануфактурне виробництво (рукодільне). Це виробництво ми розуміємо нині як таку форму продукції, коли певна кількість робітників працює в одному помешканні під доглядом підприємця. Це проміжна форма між кустарним виробництвом і фабрикою (або заводом): од кустарного виробництва вона одмінна тим, що праця відбувається не вдома, а в помешканні підприємця (зрозуміло, що підприємець дає й усе потрібне для виробництва — знаряддя, сировину — і збуває вироблені товари), а від промислово-капіталістичного підприємства (фабрики або заводу) мануфактура (рукодільня) одмінна, насамперед, тим, що в ній немає машин та двигунів (важлива одмінність є ще й у тому, що рукодільні значною мірою користувалися з примусової, а не вільної найманої праці, тоді як капіталіст-промисловець знає лише вільну найману працю).

---

[1]) Ф. Енгельс.— Анти-Дюрінг. Стор. 147. Вид. ГИЗ РСФСР, 1923.

За добу мануфактурної промисловости в Західній Европі можна вважати XVII та XVIII віки, хоч (як то ми вже зазначали) почалася вона по деяких країнах надто раніш та існувала ще й у першій половині XIX віку [1]). Під цей час існували в Західній Европі (так само, як і в Росії та на Україні) три види мануфактур (рукоділень), відмінні один від одного так способом виникнення, як і своїм характером. Перший — це нові (в даній країні) галузі промисловости, організовані чужинцями (майстрами). Спочатку чужинці-майстрі хоч і жили в якомусь одному будинку (між іншим, і для кращої оборони на випадок нападу місцевого ремісничо-цехового населення), але кожен майстер із своїми підмайстрами та робітниками працював окремо від інших майстрів, ремісничим способом, і лише пізніше виробництво переходило на рукодільне; так поставали великі централізовані мануфактури під проводом капіталістів-підприємців або визначних майстрів-організаторів, призначуваних од уряду. Так постало багато мануфактур у Франції, Австрії, Прусії, Нідерляндах та інших країнах. Здебільшого вони користувались із великих привілеїв, виробляючи речі, потрібні насамперед аристократії (килими, дзеркала, коштовні меблі, тонке сукно тощо). Другий вид мануфактури — це рукодільні підприємства, організовувані від уряду у в'язницях, притулках для безробітних і інших подібних „добродійних" установах. Щоб не витрачати гроші на безпритульних (яких виловлювали й закидали до в'язниць і різних притулків), уряди примушували їх прясти вовну, прядиво, льон, в'язати панчохи, виробляти шапки, бити сукно (особливо потрібне про військо тощо); часто такі підприємства віддавали на відкуп приватним капіталістам-підприємцям. Тут робітники працювали під одним дахом під проводом або майстрів, од уряду наставлених, або приватних підприємців-відкупників. Особливо завзято організовував такі рукодільні з примусовою працею англійський уряд (так звані Workhouse — робітні, де працювали безробітні робітники, волоцюги, вбогі студенти тощо). Було їх чимало й на Московщині наприкінці XVIII та в першій половині XIX віку. Нарешті, третій вид мануфактури — це ті рукодільні, що генетично розвинулись із інших форм виробництва (переважно з кустарного виробництва); капіталісти-промисловці організовували їх, керуючись власними комерційними інтересами (бажанням зменшити витрати, зв'язані з роздаванням матеріялів окремим майстрам, збільшити контролю над майстрами й робітниками, взяти взагалі все виробництво беспосередньо до своїх рук). Ось на цих мануфактурах переважно й відбувався дальший технічний поступ, заводжувано нечувану перед тим спеціялізацію виробництва й технічний поділ праці. Але самі ці рукодільні в усіх країнах розвивались надзвичайно мляво і ніяк не могли витиснути кустарного виробництва. Поперше, для таких рукоділень були потрібні порівняно великі

[1]) У XVII та XVIII віках поняття „мануфактури" було мало означене й не відповідало тому, яке маємо нині ми. Під словом „мануфактура" (або „фабрика") тоді розуміли не певну форму виробництва, а промисловість взагалі або певну галузь промисловости, а саме — прядільно-ткацьку (шовкову, вовняну, полотняну, бавовняну), незалежно від того, чи мала вона ремісничий, а чи кустарний, чи, нарешті, рукодільний характер (тобто провадилось її централізовано, в окремих помешканнях). Так, наприклад, у Франції за тих часів „фабрикантом" звали кожного причетного до промисловости (самостійного ремісника, сільського кустаря, що працює на скупника, скупника-капіталіста); так само „мануфактуристами" звали й скупників-капіталістів, і власників централізованих мануфактур (рукоділень), і робітників цих останніх; різний зміст вкладали й у слова — „мануфактура" та „фабрика". В Австрії XVIII віку фабрикантами звуть так само всіх, хто працює в промисловості (купців-скупників, кустарів і ремісників). Ми, звичайно, вкладаємо в поняття „мануфактура" лише той зміст, про який казали вище.

капітали; подруге, вони потребували вільної робочої сили, яку не завжди можна було мати, а надто через те, що кустарі неохоче кидали працю вдома, щоб перейти на рукодільню. Тому напочатку в рукодільнях провадили або лише окремі найскладніші процеси виробництва, що потребували особливого догляду, або виробляли особливо коштовні речі, або, нарешті, закінчували виробництво речей, в попередніх стадіях вироблюваних кустарями вдома. Отже, рукодільні були здебільшого ув'язані з кустарним виробництвом. Ще наприкінці XVIII віку в Англії й на початку XX віку на континенті Західньої Европи була досить значно поширена ця мішана форма виробництва (частина робітників працювала в рукодільнях, а частина — як кустарі — вдома); її витиснула пізніше лише машина, та й то не відразу.

Але саме рукодільна (мануфактурна) промисловість створила технічні можливості, щоб народилося потім велике машинове, промислове, капіталістичне виробництво. Щоправда, історія машини починається значно раніше, ніж історія промислового капіталізму. Приміром, старовинні суспільства знали будувати водяні млини та смоки (водотяги), в часи західньо-европейського середньовіччя навчилися будувати вітряки, а за доби рукодільної промисловости вживали вже машин, якими товкли руду або помпували воду з копалень, — але загальне значення цих нечисленних машин для виробництва було невелике з двох причин: перше — низький рівень господарської техніки взагалі не давав змоги робити складні технічні винаходи, а друге — загальні суспільно-економічні умови були такі, що не було гострої потреби в машинах, і через те навіть нечисленні машини, винайдені за доби европейського середньовіччя та розвитку торговельного капіталу не мали вжитку: їх нищили, забороняли з них користуватися, а винахідників часто й густо карано на смерть. Та коли через поширення ринків побільшав попит на продукти обробної промисловости, отже й постало перед найрозвиненішими західньо-европейськими суспільствами питання про дальший розвиток способів виробництва, опір ремісників, а пізніше й найманих робітників, був зламаний і машина могла вже вільно займати місце в продукції. Після того швидко вдруге були винайдені колись знищені та заборонені машини, а разом із тим і нових багато. Те, що рукодільня розклала складний технічний процес виробництва на численні окремі елементарно прості функції, доручивши окремим робітникам механічно виконувати їх, — все це сприятливий утворило ґрунт для технічних винаходів: перетворюючи робітника-виконавця на машину, рукодільня тим самим підготовила ґрунт, щоб замінити його на справжню машину [1]).

Перші головні технічні винаходи припадають на другу половину XVIII віку, коли в Англії винайдено механічні ткацькі й прядільні верстати та парову машину, що її вдосконалив Ватт року 1774. Правда, на континенті Европи машини поширювались дуже повільно. Через низький стан промислової техніки місцеві механіки не вміли виробляти машини (хоч би й за англійськими зразками), так само, як не вміли й направити готову англійську машину, коли вона псувалася. Отже, виникала потреба виписувати з Англії не лише різні машини (парові казани, двигуни, ткацькі верстати та інш.), але й англійських механіків. А тимчасом Англія забороняла продавати машини чужинцям, а також забороняла еміґрацію механіків та кваліфікованих робітників, побоюючись, щоб вони не навчили

[1]) Як дуже мануфактурний поділ праці полегшив винахід машин, видко, між іншим, з того, що перші винахідники були прості робітники, що не мали ані загальної, ані технічної освіти, а тільки були практично обізнані з даною галуззю продукції.

чужинців виробляти машини. Така політика англійців давала певні наслідки: приміром, у Франції аж до самого кінця XVIII віку більшість капіталістів-промисловців зовсім не знала про англійські технічні винаходи. До самого 1850 року парових машин на континенті Европи вживали дуже мало. Так, наприклад, у Прусії року 1788 була одна парова машина, року 1822 — дві, року 1837 — 300, року 1849 — 1100; цього самого 1849 року в Австрії було 647 парових машин, в Угорщині — 100; в Бельгії року 1840 було коло 1000 машин, — тоді як в Англії вже року 1810 працювало в промисловості тисяч із 5 парових машин. А через мале поширення парових двигунів дуже повільно поширювались і інші машини.

Та хоч і повільно, а все-таки машина ввійшла в промисловість західньо-европейських континентальних країн, Сполучених Штатів Північної Америки, Східньої Европи, а потім і інших країн та частин світу.

Заміна фізичної людської енергії та особистої вправности робітника на силу природи (на енергію пари) та механічну роботу варстата надзвичайно піднесла продуктивність людської праці: з цього часу людське суспільство вступило в нову добу свого існування; для нього виникли нові, невідомі до того часу відносини до зовнішньої природи. Коли передові европейські суспільства винайшли машини, тоді іншим, відсталим суспільствам не треба було вже переходити через стадію рукодільної промисловости: від ремісничої й хліборобської продукції, що її організував торговельний капітал, відсталі суспільства просто переходили до великого машинового виробництва. У згаданних допіру країнах поширення машин гальмували тільки низькі ціни на робочі руки (капіталіст користає з машини тільки тоді, коли вона коштує йому дешевше, ніж та робоча сила, яку вона має заступити).

Вживання машин дало змогу надзвичайно збільшити продукцію, а це потягло за собою розвиток пароплавства, залізниць, поштових і телеграфних зносин тощо.

Конкуренція між окремими капіталістами, власниками засобів продукції та їхніми групами — за цієї доби — посуває капіталістичну продукцію в напрямі поступу. Бажаючи витримати конкуренцію та збагатитись ще більше, капіталіст запроваджує нові способи виробництва, стежить за новими технічними винаходами, поширює своє підприємство, вкладаючи в нього нові капітали, утворені з прибутків (тобто повертає в продукцію частину н громадженої надвартости), поліпшує якість виробів. Як наслідок усіх цих заходів більші капіталісти побивають конкуренцією дрібніших і производять до руїни ремесничі та технічно-відсталі капіталістичні підприємства. Розвивається процес концентрації виробництва й капіталів, доповнюваний ще цетралізацією капіталів (тобто об'єднанням уже наявних окремих промислових капіталів в один), та інтеграцією підприємств (тобто об'єднанням їх).

Складаючись із великої кількости формально незалежних одно від одного господарств, промислово-капіталістичне господарство має неорганізований, анархічний характер; капіталіст не знає точно розмірів попиту на різні вироби й продукує їх значною мірою наосліп. За єдиний регулятор капіталістичного виробництва в цілому буде тільки рух цін на товар, тобто в остаточному результаті — норма прибутку на вкладений капітал (кількість відсотків надвартости на ввесь постійний і змінний капітал). Регуляційний орган заступає тут ринок, сила, що стоїть над кожною окремою людиною, бувши незалежна від волі тієї людини. Але цей регулятор дуже неточний і „неощадний": значніші збочення продукції від потреб ринку він регулює через *промислові кризи*, коли суспільне господарство добре таки підупадає, щоб потім знову відродитися. Уникнути

криз капіталістичне господарство не в силі, бо вони залежать од основних властивостей капіталістичного виробництва. Всі галузі капіталістичного господарства можна поділити на дві великі основні групи: на виробництво засобів виробництва (машини, знаряддя, сировина, паливо тощо) та на виробництво речей споживання, предметів безпосереднього споживчого вжитку (продукція засобів поживи, текстильна промисловість, друкарська справа тощо). Капіталістичне виробництво було-б організоване, якби капіталісти змогли, з одного боку, підрахувати кожночасні потреби суспільства у споживчих засобах і пристосувати до тих потреб виробництво предметів безпосереднього споживчого вжитку, а з другого боку, коли б вони могли припасувати вироби засобів виробництва до потреби в них продукції речей споживання: однак, ані того, ані іншого капіталісти досягти не можуть. Капіталістичне виробництво підчас свого розвитку, це не простий відновний витворчий процес, коли кожного разу виробляється стільки засобів виробництва та речей споживання, скільки витрачається, а процес поширений, а саме: незалежно від потреб ринку, підо впливом конкуренції, капіталісти раз-у-раз поширюють свої підприємства коштом нагромадженої надвартости. Отож самий процес нагромадження капіталів і розростання виробництва вносить у капіталістичне виробництво дезорганізаційний елемент, цей бо процес не припасовано до дійсного зросту (або зменшення) суспільних економічних потреб. Технічні вдосконалення, нові машини в виробництві, що значно підвищують продуктивність суспільної праці, так само спричинюються до порушення рівноваги капіталістичної системи. Як наслідок анархічности капіталістичного виробництва буває перепродукція: вироблений товар не знаходить собі збуту, ціни падають, багато підприємств (особливо дрібних) руйнується— суспільне господарство переживає промислову кризу. Перша загальна криза західньо-европейської перепродукції сталася року 1825 — 1826, друга — 1836 — 1837, третя — року 1847, четверта — року 1857; потім настала світова криза року 1873 і так далі. Вибухнувши криза в одній якійсь країні та в одній галузі виробництва, захоплює вона потім і інші галузі господарства, а насамперед — систему кредитову та поширюється на ввесь капіталістично-промисловий світ. Отже, *криза,* це один із найяскравіших покажчиків інтернаціоналізаційної тенденції капіталізму. Тенденція ця розвивається поруч із протилежною тенденцією — до одрубности, самостійности окремих національно-державних господарських організмів, а ця друга тенденція випливає з міжнародньої конкуренції капіталістичних груп.

Боротьба за ринки за доби промислового капіталізму ще більшого набирає значення, як було це за доби капіталізму торговельного.

В *„Комуністичному Маніфесті"* отакими яскравими словами схарактеризовано поступову революційну суспільну ролю промислового капіталізму та його носійки — буржуазії:

„Буржуазія відограла в історії надзвичайно революційну ролю.

Усюди, де вона досягала панування, буржуазія зруйнувала всі феодальні, патріярхальні ід лічні відносини. *Буржуазія не може існувати, не спричинюючи постійних переворотів щодо знарядь виробництва, отже, і в усіх суспільних відносинах.* Незмінне заховування старого способу виробництва — це була навпаки, перша умова існування всіх передущих їй кляс. Постійні перевороти у виробництві, незмінні струси всіх суспільних відносин, одвічний рух і ві на непевність відзначають буржуазну добу від усіх попередніх... Потреба постійного розростового збуту для її продуктів примушує буржуазію оббігати всю земну кулю... Своєю експлуатацією всесвітнього ринку буржуазія перетворила в космополітичному дусі виробництво та споживання всіх країн... Швидким удосконаленням знарядь продукції й безкрайно поліпшеними засобами комунікації буржуазія штовхає на шлях цивілізації вс', навіть найбільш варварські народи... Вона творить новий світ на свій взірець і подобу.

Буржуазія дедалі нищить розпорошеність майна, населення й засобів виробництва. Вона згромадила населення, централізувала засоби виробництва й концентрувала власність у небагатьох руках. За неминучий наслідок цього була політична централізація...

Менш ніж за сто років свого панування буржуазія створила могутніші й продукційніші сили, ніж усі попередні покоління разом" [1]).

* * *

Велика, машинова промисловість і місто посіли домінантну ролю в суспільних витворчих силах, в соціяльному житті. Однак, поруч них залишилась і дрібна сільська, міська та містечкова промисловість (чи то як більш-менш самостійна, чи як підпорядкована великій міській), і величезна ділянка сільського господарства — поміщицького і селянського; поруч численного міського населення залишилося і ще численніше населення сільське.

Правда, „буржуазія підкорила село пануванню міста". Вона, як ми вже зазначали, покликала до життя величезні міста, дуже збільшила міське населення і *„визволила таким способом значну частину населення від ідіотизму сільського життя"*; поруч із цим підкоренням села містові вона „поставила варварські й напівварварські країни в залежність од цивілізованих, селянські народи — від буржуазних, Схід — від Заходу" [2]). Але „боротьба міста проти села" і „промисловости проти хліборобства" (як висловився Ф. Енґельс, характеризуючи боротьбу нового буржуазного ладу проти старого, февдального) залишилася на всю добу промислового капіталізму. Земельне дворянство і селянство, сільсько-господарське виробництво під натиском капіталізму піддавались процесові буржуазного переродження, але в той же час цупко трималися й напів-февдальних способів виробництва. Дворянство, що скільки сил було затримувало крепацтво, після скасування його намагалося поєднати капіталістичний визиск селянства з позаекономічним, февдальним визиском (силою одбіраючи у селян ґрунти й примушуючи платити великий викуп за „волю" чи за землю, використовуючи селянське безземелля для встановлення кабальної системи „відробітків", перекладаючи на селян військовий та податковий тягар, утруднюючи поліційно-державними заходами пересування, перехід селянина з села до міста чи з села до села тощо).

Ще консервативнішим виявило себе селянство. „Ідіотизм сільського життя", що ґрунтувався на консерватизмі селянської хліборобської техніки, на низькій продуктивності селянської праці, на напівнатуральному характері селянського господарства, на некультурності та розпорошеності селянських мас, прибитих злиднями, визиском та поліційними утисками, — розвіювався дуже повільно. Натуральне господарство (цебто виробництво не на ринок, а для власного споживання родини, що господарює) відограє й за доби промислового капіталізму дуже велику ролю й особливо повільно уступає місце торговельному хліборобству — продукуванню на ринок. Капітал лише повільно визволяв хліборобство від февдалізму, лише повільно втягав його в торговельний обіг, а разом із ним у світовий економічний розвиток, лише повільно виривав його з застою та зашкорублости середньовіччя й патріярхальности. Машини, штучне угноєння повільно завойовували собі місце навіть у великім поміщицькім господарстві Европи, до селянського ж доходили ще повільніше.

Проте, хоч і поволі, а зрештою капіталізм опановував і хліборобство. В різних країнах робив він це різними способами. В одних країнах поміщицьке господарство, тисячами ниток зв'язане з крепацьким правом, залишається, поволі перетворюючись на суто-капіталістичне, так зване *юнкерське господарство*. Перехід від одробітків, від напівфевдальних

---

[1]) *К. Маркс і Ф. Енґельс.* — Комуністичний Маніфест. Стор. 61 — 63. ДВУ. 1927.
[2]) *К. Маркс і Ф. Енґельс* — Комуністичний Маніфест. Стор. 63. ДВУ, 1927.

взаємин між поміщиком і селянином відбувається тут на основі внутрішнього перетворення крепацького господарства на капіталістичне. Цілий аграрний лад держави стає капіталістичним, довго зберігаючи крепацькі риси. В інших країнах — давнє поміщицьке господарство руйнує революція, знищуючи рештки крепацтва й велике землеволодіння насамперед. За основу остаточного переходу від февдальних взаємин від одробітків до капіталізму править тут вільний розвиток дрібного селянського господарства, що одержало великого імпульса завдяки експропріяції поміщицької землі на користь селянству. Аграрний лад робиться капіталістичним, розклад бо селянства відбувається тим швидче, чим повніше знищено сліди крепацтва. Це так званий *фармерський* шлях розвитку аграрного капіталізму. В конкретній історичній дійсності було багацько різноманітних сполучень того або іншого типу капіталістичної еволюції в хліборобстві [1]).

Різні шляхи капіталістичної еволюції в хліборобстві витворювали різноманітні формою взаємини між промисловістю і хліборобством, різноманітні форми боротьби селян проти поміщиків, неоднаковий темп і шляхи *буржуазного переродження селянства*. Селянство — це основна, найконсервативніша кляса февдального суспільства — взагалі дуже повільно втягувалось у капіталістичний вир, дуже повільно піддавалось процесові буржуазного переродження.

Але зміни в суспільнім виробництві, заподіяні промисловим капіталізмом, ламали опір старих виробничих відносин. Вони примушували селянина відмовлятися від февдальної господарської „універсальности" — відмовлятися від свого хатнього та сільського взагалі ремества й дедалі більше спеціялізуватись на хліборобстві: місто-бо постачало дешевшу й кращу матерію, взуття, хатнє начиння, немудре хліборобське знаряддя. Місто правило за постійний ринок для збуту продуктів сільського господарства. Воно хоч і повільно, а все ж сприяло підвищенню культурних потреб селянина. Зрештою утворювались сприятливі умови для капіталістичного нагромадження на селі, для перетворення засобів сільськогосподарського виробництва на капітал, для капіталістичного визиску найманої праці, для ще більшого поширення давнього лихварства. Поглиблюється, розпочатий ще за доби февдалізму, процес розшарування селянства, але вже на новій, буржуазній основі. *Заможна селянська верхівка* перетворюється на шар капіталістичних підприємців (з власною та орендованою землею); вона постійно користується з найманої праці, заводить поліпшені способи оброблення ґрунту, заводить інтенсивні хліборобські культури, поширює молочарство, птахівництво; господарство цієї верхівки успішно конкурує з поміщицьким. Втягнуті в щільний торговельний зв'язок із містом, селяни ці незрідка поєднують виробничу, господарську діяльність з торговельною (стаючи посередниками між містом і селом) і частина їх вибиваються згодом на середніх, а то й великих капіталістів, провадячи якнайжахливішу експлуатацію середнього та убогого селянства. — За цією капіталістичною верхівкою йде середняцьке селянство, а ще далі — незаможне напівпролетарське селянство та сільська голота.

Середній селянин — власник ділянки землі (звичайно, не більшої за ту, що він може її обробляти силами своєї власної сім'ї, й не меншої, ніж скільки треба, щоб прохарчувати цю сім'ю), як і дрібний ремісник, не вживає найманої праці, але й не продає (як правило) своєї власної робочої сили. Мавши власні засоби виробництва, провадить він своє власне

[1]) *Ленін*. Передмова до другого видання „Розвитку капіталізму в Росії".

дрібне господарство. „Отже, він, є пережиток старого способу виробництва" — каже *Ф. Енгельс* про дрібного західно-европейського селянина доби промислового капіталізму. — Але від свого предка-крепака, чиншовика або (в дуже рідких випадках) вільного селянина, що зобов'язаний лише платити відповідні податки або відбувати відповідну службу поміщикові, відрізняється він трояко. Поперше, тим, що буржуазна революція визволила його від февдальних повинностей і обов'язків, які він повинен був виконувати на свого пана, і здебільшого дала йому селянське майно, як вільну власність. Подруге, тим, що він, перестави бути після скасування февдальних відносин членом самоуправної земельної громади, втратив її підтримку й користування її землями; ці землі відібрали від селян почасти колишні февдальні пани, а почасти селяни-глитаї тощо. Економічною стороною цю втрату громадських земель компенсує знищення февдальних повинностей. Потретє, середній селянин (та й не лише середній) втратив за доби промислового капіталізму „половину своєї колишньої виробничої діяльности", — як висловлюється Ф. Енгельс. Раніш він сам виробляв із своєю сем'єю з сирового матеріялу, що він його сам видобував, більшу частину тих промислових продуктів, яких він потребував. Все інше постачали йому його селянські сусіди, що водночас з хліборобством займалися ремеством, при чому він платив їм здебільшого або своїми власними виробами, або своєю працею. Так, коли користування громадськими землями було за одну з основних умов його існування, то за другу був цей допомічний промисел. Нові обставини роблять його становище нетривалим. Податки, неврожай, поділ спадщини, судові позови гонять дрібного селянина до лихваря [1]). — Отак і селянин-середняк, дрібний виробник-власник, оцей найпоказніший „пережиток минулого способу виробництва", на око немов би такий самий, який був він і за февдалізму, в дійсності зазнав великої соціяльної зміни під натиском промислово-капіталістичного способу суспільного виробництва. Незначна кількість середніх та дрібних селян вибивається на куркулів, а більшість — рік-у-рік, десятиліття за десятиліттям живе під загрозою зубоження, тяжко працюючи, в злиднях, частково переходячи до лав незаможного селянства, сільської голоти, пролетаріяту. — Така сама або ще й гірша доля випала й селянам дрібним орендарям, оренда бо така висока, що звичайно селянин із своєю сем'єю за середнього врожаю ледве заробляє на прожиток, а за недороду майже гине з голоду, не може заплатити оренду і через це часто перебуває в кабальній залежності у поміщика або у лихваря.

Загалом беручи, „селянство не є антагоніст капіталізмові, а навпаки — найглибша й найміцніша основа його". Найглибша тому, що саме тут, далеко від будь-яких „штучних" впливів і, не зважаючи на інституції, що заважають капіталізмові розвиватися, постійно утворюються елементи капіталізму всередині селянської громади. Найміцніша тому, що на хліборобстві взагалі й на селянстві особливо тяжать з найбільшою силою традиції давнини, традиції патріярхального побуту, а в наслідок цього реформаторське діяння капіталізму (розвиток продукційних сил, зміна всіх суспільних взаємин і т. інш.) виявляється тут найповільніше [2]).

Монополія на землю й абсолютна рента сприяли відставанню сільського господарства від загального темпу капіталістичного розвитку. Але закон концентрації та централізації капіталу діяв і в рільництві. Виявлявся

---

1) *Ф. Енгельс.* Селянське питання у Франції та Німеччині ДВУ, 1927.
2) *Ленін.* — Розвиток капіталізму в Росії — Зібр. творів, том III, стор. 129.

він тут не лише в розшаруванні селянства та в пролетаризації чималої частини його, але також і у явних та прихованих формах підпорядкування дрібного селянського господарства великому капіталові. Та в той же час процес витиснення малої селянської власности, малого с.-г. виробництва, великою земельною власністю й великим поміщицьким господарством не йшов таким шляхом і темпом, як в промисловості. — В різних країнах концентрація землі то йшла швидким темпом уперед, то гальмувалася. Між іншим, на цій підставі деякі соціялісти робили хибний висновок, ніби виявлені від Маркса закони розвитку капіталістичного господарства не діють у сільському господарстві. Справді ж отой повільний темп чи й повне припинення в якійсь країні, в певний час, концентрації земельної власности аж ніяк не суперечили тим законам і не спиняли чинности їх у с.-г. Сам *К. Маркс* року 1850 звернув увагу на те, що в той час, як у Франції відбувалася концентрація земельної власности, в Англії велика земельна власність роздрібнювалась, і зазначив, що доки існують буржуазні продукційні відносини, хліборобство мусить постійно переходити від концентрації до роздрібнення й навпаки. — Зрештою, концентрація земельної власности, розміри земельної площі, не є вирішальні та найпоказніші чинники капіталізації рільництва. Як це довели досліди Кавтського та інших марксистів, а найбільше *Леніна*, — до покажчиків розвитку капіталізму в с.-госп. належить, насамперед, розміри вживання найманої праці, машин, штучних угноєнь, ступінь зв'язку з ринком тощо. А за цими покажчиками капіталізм розвивався в сільському господарстві за тими самими законами, що і в промисловості.

Повільний темп розвитку капіталізму в сільському господарстві обумовив відставання розвитку сільського господарства від промисловости. Це явище, бувши властиве всім капіталістичним країнам, створює одну з найглибших причин порушення пропорційности між різними галузями народнього господарства, — одну з причин криз і дорожнечі.

Зрештою капітал звільнив хліборобство від февдалізму, втягнув його до торговельного обігу, а разом з ним і до світового економічного розвитку, але він не тільки не усунув придушености, експлуатації, злиднів мас, а, навпаки, створює це лихо в новім вигляді й відновлює на „сучаснім" ґрунті їхні давні форми. Капіталізм не то що не усунув суперечности між промисловістю та хліборобством, а, навпаки, — поширив і загострив її ще більше. Над хліборобством дедалі більше тяжить гніт капіталу[1]).

2. Клясова боротьба в промислово-капіталістичному суспільстві. Суспільні взаємини в процесі виробництва, наявний суспільний розподіл засобів виробництва зумовлює економічну структуру капіталістичного суспільства й характер розподілу суспільного продукту в ньому. Нагорі ми маємо власників засобів виробництва — капіталістичну, буржуазну клясу, на самому низу — наймане робітництво, пролетаріят, що жадних не має засобів виробництва й має саму тільки робочу силу. Крім цих основних кляс маємо по містах дрібнобуржуазні шари людности: ремесників, дрібних крамарів; здеклясовану міську голоту — люмпенпролетаріят, що животіє зовсім одірваний од суспільного процесу виробництва, та інтеліґенцію, що за своїм соціяльно-економічним становищем не становить суцільної верстви; поза містом (переважно в хліборобській

[1]) *Ленін.* — Нові дані про закони розвитку капіталізму в хліборобстві. (Зібр. творів. т. IX, стор. 266 — 267).

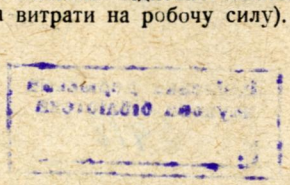
Львівська державна наукова бібліотека № 3418

продукції) маємо: земельну аристократію — поміщицьке дворянство, селянство, сільський пролетаріят та сільську інтеліґенцію.

Антагонізм клясових взаємин найочевидніше виявляється в клясовому розподілі суспільного продукту. Але участь кожної кляси або суспільної групи в розподілі суспільного продукту залежить насамперед і головно від її відношення до засобів продукції, а потім уже — від політичної організованости її та, нарешті, від соціяльного значення тієї суспільної праці, що її та або інша кляса виконує. Розуміється, власники засобів виробництва — капіталісти й земельна аристократія — мають щодо цього не зрівняно вигідніші умови, ніж інші суспільні верстви: вони привласнюють собі, в формі прибутку та земельної ренти, чималу частину суспільного продукту, використовуючи для цього не лише засоби економічного визиску, але й насильство, державну владу.

Прибуток капіталіста — це привласнена ним надвартість, що створили її наймані робітники. Розмір прибутку залежить од наявної норми надвартости та від того відношення, яке існує між змінним і постійним капіталом, інакше кажучи, від органічного складу капіталу в продукції [1]). Звичайна норма прибутку для даного суспільства за певного часу залежить од усієї суми його капіталів і всієї суми надвартости, створеної в цьому суспільстві протягом певного часу. За доби рукодільної промисловости норма капіталістичного прибутку в Західній Европі була дуже висока. Це пояснюється, з одного боку, низьким органічним складом капіталу тієї доби (головну витрату капіталіст робив на наймання робітників), а з другого — малою конкуренцією між рукодільнями та їхньою технічно-торговельною перевагою над ремісниками. Доба машинової продукції характеризується щодо прибутку двома моментами: повільним зменшенням річного відсотку прибутку на капітал і швидким зростанням загальної суми прибутку. Відсоток прибутку меншає через те, що зростають витрати на постійний капітал з одночасним зменшенням витрат на змінний капітал, а норма надвартости лишається стала (або й зменшується). Зростання ж загальної суми прибутку, що його стягають капіталісти, викликається зростанням, виробництва акумуляцією капіталу й розширенням виробництва: за доби машинового виробництва нагромадження капіталів одбувається надзвичайно швидко, надто швидше, ніж знижується відсоток прибутку, а це й призводить до швидкого зростання загального прибутку. Отже, капіталістична кляса має дві можливості збільшувати свій прибуток: 1) збільшуючи норму надвартости через збільшення визиску робітництва: більший робітний день, менша заробітна плата, гірші гігієнічні умови праці робітників і т. д. і 2) через дедалі більше нагромадження капіталу та розширення виробництва. Прибуток земельної аристократії має форму земельної ренти; цей прибуток є теж не що інше, як привласнення надвартости, створеної робітництвом та селянством: в основі його є монопольне володіння землею, без якої не може обійтись ані промисловий капіталіст, ані селянин-орендар або капіталіст-підприємець, що вкладає свій капітал у хліборобську продукцію. Загальна сума ренти, що її одержують у даному суспільстві землевласники, залежить од двох умов: перше — від загальної суми додаткового продукту, від надвартости, що створюється в країні й підлягає розподілові між землевласниками та промисловими капіталістами, і друге —

[1]) *Норму надвартости* визначає відношенням надвартости до змінного капіталу, інакше — відношення додаткового робочого часу до потрібного; *органічний склад* капіталу вважають за вищий, якщо постійна його частина відносно більша проти змінної (тобто, коли витрати на засоби продукції більші за витрати на робочу силу).

від реального відношення сил обох кляс у боротьбі за ренту й прибуток. Розвиток суспільного господарства, збільшуючи промислову людність, отже й попит на засоби споживання, а також попит на землю та на сировину з боку капіталістичної кляси, призводить до зміцнення становища землевласників, до збільшення абсолютної диференціяльної ренти [1]). На цьому ґрунті постає боротьба ренти з прибутком. Коли зростання ренти надто підвищує ціни на хліб, капіталісти починають наполягати на довіз хліба з інших країн; проти цього борються землевласники домагаючись од держави високого мита на продукти сільського господарства, довожувані з інших країн, або й цілковитої заборони довозити їх. Промислові капіталісти намагаються зламати політичну силу земельної аристократії, а одночасно колонізують родючі землі в Америці, Австралії та в Південній Африці, розвивають там хліборобство, зв'язують ці краї з Европою зручною комунікацією й таким робом заливають у другій половині XIX віку Західню Европу хлібом із колоній.

Робітництво й селянство примушене віддавати ввесь свій додатковий продукт, а інколи й частину потрібного на підтримання свого існування продукту панівним клясам, капіталістам та землевласникам. Як ми вже зазначали, робітник оддає створену ним надвартість переважно безпосередньо, у процесі продукції, створюючи капіталістові більшу вартість, ніж яку капіталіст платить за витрачену робітником силу.

Вартість робочої сили робітник одержує в формі заробітної плати — грішми або продуктами, або тим і тим разом — поденно або поштучно. З розвитком обміну й грошового обігу натуральна плата зникає, хоч капіталісти й намагаються залишити її в замаскованій формі, примушуючи робітників купувати предмети споживання в організованих від капіталістів крамницях. Подекуди, найбільше по тих підприємствах, де підприємцям дуже важливо заінтересувати робітників якістю їхньої ж таки роботи, капіталіст розподіляє між робітниками також і частину прибутку. Заробітну плату сплачує капіталіст робітникові звичайно тоді, як той зробить роботу; таким чином, робітнича кляса завжди кредитує клясу капіталістичну. Заробітна плата — це не що інше, як тільки риночна ціна товару — робочої сили: треба, щоб її вистачало тільки на підтримання життя робітника, його робочої сили та на продовження його роду. Через те можна сказати, що загалом розмір тієї пайки суспільного продукту, що припадає на робітничу клясу, повинен бути такий, щоб його тільки вистачало робітництву на постійне відновлення його робочої сили, без якої звісно не може обійтися капіталіст. За доби мануфактурної промисловости працювали здебільшого робітники-чоловіки, отже продаж однієї робочої сили в сем'ї давав засоби до життя цілій сем'ї, та дальший розвиток промислового капіталізму чимраз більше притягав до участи у виробництві дітей та жінок. В зв'язку з цим заробітна плата падає. Те що припадало раніше на одного робітника, тепер розподіляється на кількох членів сем'ї. А взагалі пайка суспільного продукту, що припадає на цілу робітничу клясу, мало змінюється: пролетаріятові щастить збільшити цю пайку тільки боротьбою проти капіталістів.

Про економічне становище селянства в буржуазнім суспільстві ми вже говорили вище. Заможний селянин використовує найману працю

1) *Абсолютною рентою* звемо ренту з найгіршого ґрунту; вона являє собою пережиток февдальних відносин і випливає з голого факту монопольного володіння землею й політичних впливів земельної аристократії. *Диференціяльною рентою* звемо ренту, що залежить від різниці якости ґрунту та від загального розвитку промислового життя; особливо великих розмірів досягає вона по промислових районах та по містах.

й нагромаджує капітал, часом перевершуючи поміщика жорстокістю форм експлоатації незаможного селянина. Середняк живе під страхом зубоження від неврожаю чи якогось іншого нещастя. Він примушений віддавати продукт своєї додаткової праці (а то й частину основної) поміщикові чи куркулеві за оренду землі, лихвяреві за позичені гроші, поміщицько-буржуазній державі — як податок. Ще тяжче живеться селянинові незаможникові, що не вилазить з відробітків, та сільській голоті, що дуже часто не має навіть низької сплачуваної роботи.

Середні верстви — дрібні промисловці, дрібні купці, ремісники, селяни, — всі вони борються за своє існування, яко середніх верств. Тому „вони не революційні, а консервативні". „Ба, навіть, реакційні: вони бо прагнуть повернути назад колесо історії" [1]). Але повернути те колесо назад вони неспроможні й хіба лише гальмують його. Саме ці верстви, бідніючи, поповнюють лави пролетаріяту, посилюють „трудовий резерв для промислового капіталу.

Від становища різних суспільних кляс у суспільному виробництві та від характеру їхнього прибутку (їхньої участи в розподілі суспільного продукту) залежить і характер та загальний напрямок клясової боротьби в капіталістично-промисловому суспільстві.

Головна боротьба точиться на початку розвитку капіталістично-промислового господарства між земельною аристократією та збірним „третім-станом", що на чолі його стоїть промислова буржуазія. Доба промислово-капіталістичного господарства — це доба зміцнення господарської могутности та захоплення політичної влади буржуазією. Захоплення політичної влади відбувалося в різних формах: мирних економічних і бурхливих політичних. До цих останніх форм боротьби, до громадянської війни, буржуазія звертається всюди зараз-же після того, як почуває, що її економічне становище зміцніло. Виступаючи буржуазія проти дворянства, проти її привілеїв, проти високої земельної ренти, спирається вона не тільки на свої власні сили, але й на селянство, міщанство та на робітництво: вона виставляє спільні для всіх цих верств політичні гасла-рівности перед законом та політичної рівноправности. Селянство й пролетаріят діяльну беруть участь у всіх буржуазних революціях.

Треба мати, однак, на увазі, що не завше у всіх країнах виявляла буржуазія послідовну революційність у боротьбі проти февдалізму Як бачили ми, вона досить рішуче боролася в італійських торговельних республіках, в Нідерляндах, в Англії доби торговельного капіталізму, хоч і тоді не цуралася вона компромісів з феодальним дворянством. Як побачимо далі, рішуче виступила вона у Франції (наприкінці XVIII століття). Але пізніше революційний запал буржуазії спадає, тим більше, що дужча ставала робітнича кляса. Почавши від революції 1848 року в Німеччині, буржуазія вже не виступає як послідовно-революційна кляса. Боючись пролетаріяту, вона поспішає помиритись з дворянством раніш, ніж доходив до кінця буржуазний переворот.

Мірою розвитку промислово-капіталістичного господарства центр клясової боротьби переноситься чимраз більше в бік боротьби між буржуазією й пролетаріятом, при чому інші суспільні кляси виступають у цій боротьбі, як другорядна сила.

Серед цих „другорядних сил" велику ролю відограє селянство. Соціяльна, клясова природа селянства за доби капіталізму суперечлива, подвійна. Воно є окрема кляса, та в той же час не є вже єдина кляса.

[1]) *К. Маркс і Ф. Енгельс.* Комуністичний Маніфест. Стор. 68. ДВУ. 1927.

Ленін, що особливо докладно проаналізував клясову природу селянства, формулював це так: Оскільки з розвитком капіталізму нищаться на селі забутки февдально-крепацьких взаємин, *оскільки переходить селянство процес буржуазного переродження, остільки перестає воно бути за клясу* й розпадається на сільський пролетаріят і сільську буржуазію (велику, середню, дрібну й найдрібнішу). *Оскільки-ж є ще крепацькі взаємини*, остільки становить селянство і далі клясу, але клясу не буржуазного, а крепацького суспільства“ [1]). Це „оскільки — остільки“ існує за доби промислового капіталізму (і пізніше) в багатьох країнах у вигляді надзвичайно складно сплетених крепацьких і буржуазних взаємин на селі. *Ленін* дає докладну характеристику основних шарів селянства, цебто великого (заможного), середнього й дрібного селянства. *До сільської буржуазії* (заможного селянства) належать самостійні господарі, що провадять торговельне хліборобство у всіх його різноманітних формах, далі власники торговельно-промислових закладів, господарі торговельних підприємств і т. і. Сполучення торговельного хліборобства з торговельно-промисловими підприємствами є специфічно-властива цьому селянству форма „сполучення хліборобства з ремеством“. З цього заможного селянства утворюється кляса фармерів. Розміри господарства у цих селян часто більші від робочої сили родини, а тому утворення контингенту сільських наймитів, а ще більше поденних наймитів, є конечна умова, щоб заможне селянство існувало. Вільні гроші, що їх, яко чистий прибуток, одержує це селянство, ідуть або на торговельні й лихвярські операції, або, коли сприяють умови, вкладається в купівлю землі, у поліпшення господарства й т інш. Одне слово, це дрібні аґрарії. — До *сільського пролетаріяту, до кляси найманих робітників з наділом* належить *незаможне селянство*, а також *і зовсім безземельне.* Нікчемний розмір господарства на шматочкові землі, господарства, що до того перебуває ще й у цілковитому занепаді (про це яскраво свідчить віддавання землі в оренду), неможливість існувати, не продаючи робочої сили (промисли незаможного селянства), надзвичайно низький життьовий рівень, що, певне, нижчий за рівень робітника без наділу, — ось відмінні риси робітника цього типу. — *Середнє селянство* є проміжний шар між заможним (буржуазним) та незаможним селянством (клясою найманих робітників з наділом). Воно визначається найменшим розвитком товарового господарства. Самостійна хліборобська праця, хіба що кращого року і в особливо сприятливих умовах, утримує середнє селянство: тому воно перебуває з дуже несталому стані. Селянин-середняк здебільша не може звести кінці з кінцями, не позичаючи за відробітки й т. інше, не шукаючи „допоміжних“ сторонніх заробітків, які сходять теж почасти до того, що він продає робочу силу й т. інш. Кожний недорід викидає масу середнього селянства до лав пролетаріяту. Своїми суспільними відносинами ця категорія хитається поміж вищою, що до неї вона тяжить, і до якої потрапляє тільки невеличка меншість щасливих, та нижчою, до якої штовхає її весь хід суспільної еволюції [2]). Середнє селянство не належить до експлуататорів, воно бо не використовує чужої праці за для прибутку.

Отаку характеристику основних шарів селянства в капіталістичному суспільстві дав *Ленін*, мавши на увазі селянство руське, але вона правильна й для інших країн.

[1]) *Ленін.* Аґрарна програма російської соціял-демократії. Зібр. твор., т IX стор. 289 — 290
[2]) *Ленін.* — Розвиток капіталізму в Росії. — Збір. творів. Том II, стор. 132 — 136.

Подвійне соціяльне - економічне становище середнього, а за ним і незаможного селянства в капіталістичному суспільстві обумовлює й подвійну ролю цієї основної селянської маси в суспільнім процесі, в політичній боротьбі. З одного боку — лишки февдальних взаємин і різні пережитки крепацтва з нечуваними злиднями й зубоженням селянської бідноти обумовлюють глибоку революційність селянського руху, яко руху масового. З другого боку — маємо внутрішньо - суперечливу клясову будову селянської маси, її дрібнобуржуазність, антагонізм власницьких і пролетарських тенденцій усередині її. Збіднілий господарик вагається поміж контр - революційною буржуазією й революційним пролетаріятом [1]). Селяни — це кляса дрібних господарів. Вони є господарі і власники, а тому вони тягнуть за буржуазією, хочуть наслідувати її, мріють про розвиток і зміцнення своєї дрібної власности, а не про спільну боротьбу з робітничою клясою проти кляси капіталістів [2]).

Через своє соціяльне становище середня та дрібна буржуазія (міська та сільська) зовсім неспроможні самостійно послідовно та організовано боротися за свої клясові інтереси. Заможне та почасти й середнє селянство від спілки з буржуазією (підчас боротьби проти поміщиків февдалів) переходить до спілки з поміщиком (підчас боротьби за високі ціни на хліб та за дешеві ціни на вироби промисловости). Щодо міського пролетаріяту, то дрібна буржуазія ставиться до нього здебільшого невиразно, а то й вороже; селянство не завше добачає в ньому свого спільника і керівника в боротьбі проти буржуазії та поміщиків. *„Дрібний хлібороб за капіталізму стає* — хоч хоче він цього, хоч не хоче — *товаропроизуентом* — каже Ленін. — І в цій зміні вся суть справи. Сама ця зміна, навіть коли він ще не експлуатує найманих робітників, однаково *робить з нього антагоніста пролетаріятові*, робить з нього дрібного буржуа. Він продає свій продукт, пролетар продає свою силу. Дрібні хлібороби, як кляса, не можуть не прагнути того, щоб збільшити ціни на хліборобські продукти, а це є також участь у поділі (вкупі з великими власниками) земельної ренти, їхня солідаризація з поміщиками проти решти суспільства. Дрібний хлібороб, через свій клясовий стан, мірою розвитку товарового виробництва, неминуче стає дрібним аґрарієм“ [3]).

Поглиблення клясового антагонізму між буржуазією і пролетаріятом, загострення боротьби між цими двома основними клясами буржуазного суспільства вже за доби промислового капіталізму висунуло на чільне місце проблему „завоювання“ пролетаріятом незаможного та середняцького селянства. Але цю проблему робітнича кляса змогла розв'язати лише пізніше, лише після того, як сама організувалась і загартувалася, яко кляса, в боротьбі проти буржуазії.

Капіталістичне суспільство глибоко антагоністичне. В основі виробничих взаємин у ньому лежать взаємини експлуатації й гноблення. Боротьба між основними клясами його (буржуазією та пролетаріятом) виступає в формі боротьби між покупцем і продавцем робочої сили, яко товару. Робоча сила фігурує на ринку, як товар, і виявляє, в формі вартости, взаємини експлуатації та гноблення.

З цього видно, яку велику вагу має Марксова теорія вартости. Ще раз підкреслюємо, що вартість — це історична категорія, що в основі її лежить не фізіологічна витрата енергії, а властиві капіталізмові виробничі відносини. Надвартість утворюється в процесі виробництва

---

[1]) Ленін. Розвиток капіталізму в Росії. Зібр. творів, т. IX, стор 9.

[2]) Ленін. Політичне становище й завдання робітничої кляси. — Збір творів, т. VIII, стор. 79.

[3]) Ленін. Нові дані про закони розвитку капіталізму в хліборобстві. — (Збірник творів том IX, стор. 267).

і лише реалізується в процесі обміну. — Доводиться підкреслити ще раз і хибність тих теоретиків-економістів та соціологів, таких от, як *Богданов*, що перебільшують значення моментів співробітництва в клясовому суспільстві, моментів суспільного поділу функцій на керівничі (організаційні) і виконавчо-технічні. Що таке співробітництво і такий поділ функцій між капіталістами і пролетарями існує, це факт, але має він не характер трудової єдности суспільного процесу (як то вважає *Богданов*), а характер командування і підлеглости, гноблення і визиску. Історично капіталіст виступає, як визискувач, гнобитель, хижак; і хоч і „організує" він суспільне виробництво, проте зовсім не схожий він на батька — голову родини, чи на патріярха роду — племени. Отож твердження А. Богданова, що „в основі всякого соціяльного зв'язку лежить єдність трудового процесу, яко соціяльної боротьби за існування", — є хибне [1]).

Як ми вже зазначали, в країнах розвиненого промислового капіталізму центр ваги досить швидко перейшов до клясової боротьби пролетаріяту проти буржуазії. „Боротьба пролетаріяту проти буржуазії починається з самого його існування" — читаємо в „Комуністичному Маніфесті" К. Маркса і Ф. Енґельса. — Але в процесі розвитку перейшла вона багацько ступенів. „Спочатку робітники борються поодиноко, потім з'єднуються робітники однієї фабрики, далі — однієї галузі промисловости в певній місцевості проти окремих буржуа, що безпосередньо експлуатують їх. Робітники нападають не тільки на буржуазні умови продукції, але й на самі засоби виробництва: вони розбивають машини, нищать чужоземний конкурентний товар, підпалюють фабрики, намагаються відродити зруйноване становище середньовічного робітника".

„На цьому ступені розвитку робітництво являє собою розпорошену по всій країні й роз'єднану через конкуренцію масу. Масові рухи робітників не є тоді наслідок самостійної їхньої одностайности, але їх викликає буржуазія, яка для досягнення своїх політичних цілей мусить і покищо може зворушувати всю робітничу клясу. На цьому ступені робітництво бореться, виходить не проти своїх власних ворогів: воно побиває ворогів своїх ворогів — решту абсолютної монархії, земельних власників, непромислову буржуазію, дрібну буржуазію. Отож, весь історичний рух концентрується в руках буржуазії. Кожна перемога, що доводиться одержати цим шляхом, є перемога буржуазії".

„Але з розвитком промисловости пролетаріят зростає не тільки числом; він групується в більші маси, сила йому росте, і він дедалі більш усвідомлює її. Інтереси та життьове становище робітників дедалі більше нівелюється, машинове бо виробництво дедалі більш знищує ріжницю між усіми галузями праці й майже усюди заводить заробітну плату до однаково низького рівня. Конкуренція підприємців, що збільшується, і торговельні кризи, що постають через неї, зумовлюють більші хитання заробітної плати. Невпинне вдосконалювання машин, що розвивається з дедалі більшою швидкістю, робить життєве становище робітників дедалі менш забезпеченим. Сутички між окремими робітниками та підприємцями дедалі більш набувають характеру сутичок двох кляс суспільства. Робітники починають утворювати коаліції для спільної боротьби проти буржуа; сукупними силами боронять вони свою заробітну плату. Робітники утворюють навіть постійні асоціяції, що могли б підтримувати їх підчас активної боротьби. Де-не-де боротьба ця перетворюється на відверте повстання".

Викликане розвитком великої промисловости поліпшення засобів комунікації наближує один до одного робітників окремих місцевостей

[1]) *Богданов.* — Эмпириомонизм. Кн. III, стор. 113 — 114. — Дивись критику „організаційної теорії" Богданова в праці *Вайнштейна*: „Организационная теория и диалектический материализм". ГИЗ РСФСР, 1927.

й сприяє перетворити боротьбу робітництва окремих місцевостей на національну клясову боротьбу. Цю організацію пролетарів в окрему клясу, — а разом із тим і в політичну партію, — послаблює конкуренція робітників між собою, але організація щоразу міцнішає, робиться сильнішою та могутнішою.

*„З усіх кляс, що протистоять тепер буржуазії, лише пролетаріят є справді революційна кляса“ *).*

Отож пролетаріят організується в клясу лише повільно. „Панування капіталу створило для робітників спільне становище і спільні інтереси. Так ця маса стала *клясою супроти капітала*, але не стала ще *клясою для себе самої* . Лише в боротьбі, що перейшла кілька фаз, ця сила приходить до себе, *становить себе, як кляса для себе самої*“ [1]). Становлячи себе, яко кляса для себе самої, змінює пролетаріят і свою свідомість, виковує свою осібну, клясову пролетарську ідеологію, змагається до теоретичного оформлення своєї боротьби проти буржуазії. Робітнича кляса висовує своїх теоретиків-соціялістів (комуністів). „Поки пролетаріят ще не досить розвинувся, щоб сконституювати себе яко клясу і поки отже боротьба пролетаріяту проти буржуазії не має ще політичного характеру, поки продукційні сили не досить іще розвинулися в лоні самої буржуазії, щоб уже можна було побачити ті матеріяльні умови, що потрібні для визволення пролетаріяту, — доти ці теоретики, це лишень *утопісти*, що, бажаючи задовольнити потреби поневолених кляс, вигадують системи та шукають науки відродительки. Але мірою того, як історія поступає вперед, а боротьба пролетаріяту набирає разом із тим чимраз виразніших рис, цим теоретикам не треба вже вишукувати в своїй власній голові оті науки-відродительки: *вони повинні тільки здати справу, що діється у них перед очима і стати виразниками дійсности*“ [2]).

Розуміється, пролетарську ідеологію розробляють не лише самі робітники (не лише одиниці з робітничої кляси, що їм пощастило набути потрібного теоретичного знання, освіти), але й виходні з інших кляс, одиниці з буржуазії та дворянства, що перейняли світогляд пролетаріяту. Соціялістичну свідомість, — каже *Ленін*, — робітники дістали зовні. „Вся світова історія свідчить, що виключно власними силами робітнича кляса може створити тільки тред-юнійну (профспілкову) свідомість, цебто переконання, що треба об'єднуватися в спілки, провадити боротьбу проти власників, домагатися від уряду видати ті або інші потрібні для робітництва закони тощо. А наука соціялізму виросла з тих філософських, історичних, економічних теорій, що їх опрацьовували представники панівних кляс, інтеліґенція. — Фундатори сучасного соціялізму Маркс та Енґельс, своїм соціяльним станом, теж належали до буржуазної інтеліґенції [3]). — До цього треба лише додати, що за капіталізму робітнича кляса не має сприятливих умов для культурного розвитку, для ідеологічної праці і тому виключно тому, порівняно мало дає для розроблення соціялістичної теорії. Владні кляси (буржуазія і поміщики) цупко тримають у своїх руках монополію на освіту, монополію на ідеологічну працю.

У боротьбі проти капіталістичного визиску робітництво приходить до професійної й політичної організації. Промислово-машинова продукція зібрала великі робітничі маси на фабриках та заводах, вирівняла продукційну ролю різних робітників, знищила велику різницю заробітної плати, піднесла рівень їхнього загального розумового розвитку, привчила до дисципліни, розвинула в робітникові свідомість клясової солідарности, коротко кажучи, створила ґрунт для професійної й політичної організації пролетаріяту.

Найраніше професійні робітничі спілки розвинулися в Англії, в країні, де вперше розвинулася велика машинова продукція. Перша професійна

*) К. Маркс і Ф. Енґельс. Комуністичний Маніфест. З переднім словом і примітками Д. Рязанова. Стор. 66 — 68. Вид. ДВУ, 1927.

[1]) К. Маркс. Злидні філософії. Стор. 115. Вид. „Космос“, 1923.

[2]) Там же, стор. 77 — 78.

[3]) *Ленін*. — Що робити? — Зібр. творів, т. V, стор. 141.

спілка (тред-юніон) виникла тут року 1794; по інших країнах професійні робітничі спілки виникали мірою розвитку промислового капіталізму. За першу форму об'єднання робітників був страйк — тимчасова організація акцій проти капіталіста; потім її заступає професійна спілка, при чому страйк залишається, як загально-вживана метода економічної боротьби. Професійні спілки звертають велику увагу на усунення конкуренції між робітниками на ринку праці; об'єднані в професійні спілки робітники домагаються кращої заробітної плати й більш-менш успішно ведуть боротьбу проти намагань капіталістів знизити її через використання безробітних.

Однак капіталісти раз-у-раз намагаються відібрати назад зроблені поступки робітництву. Це призводить нарешті робітників до переконання, що свої здобутки в економічній боротьбі треба закріпляти законодавчим шляхом, що неминуче треба примусити політичну державну владу охороняти життя, здоров'я та економічні й культурні інтереси пролетаріяту. З цього пішла й розвинулась політична боротьба пролетаріяту за фабричне законодавство, за закони про скорочення робітного дня, про винагороду за каліцтво від машин, про страхування на випадок хороби та старости й т. інш. Цю боротьбу провадять шляхом страйків, демонстрацій професійні організації та політичні партії, а також і неорганізоване робітництво. У боротьбі за фабричне законодавство та за скорочення робітного дня робітників підтримували подекуди великі землевласники й дрібна міська буржуазія: перші сподівалися від поліпшення добробуту пролетаріяту більшого попиту на засоби споживання, отже, й підвищення земельної ренти, а дрібна буржуазія рада була таким способом поліпшити собі умови конкурентної боротьби з великим капіталом. Крім того, і державна бюрократія ставала часом на оборону життя та здоров'я робітників, коли бачила, що надмірна праця й визиск призводять робітничу людність до фізичної та духової деградації та до вимирання. Так виникло перше законодатне обмеження робітного дня для жінок і дітей в Англії. Тут закон, виданий року 1833, обмежив робітний день у головних галузях промисловости 12 годинами, а до того часу працювали по 14—15 годин, а подекуди — то й по 18 годин на добу. Далі, закон 1847 року тривалість робітного дня зменшив до 10 годин. З другої половини XIX віку починається в Західній Европі боротьба робітництва за 8 годин праці.

Через законодавство пролетаріят досягає помітного гігієнічного поліпшення умов своєї праці та загальної охорони свого життя, але він не в силі змінити таким способом саму основу капіталістично-економічної системи, а тим самим не в силі ґрунтовно змінити й загальні умови життя робітничої кляси. Життя робітника завжди незабезпечене: найкращі фабричні закони не можуть забезпечити робітника від безробіття, як тільки промислова криза — загальна або часткова — примусить капіталіста викинути десятки, сотні й тисячі робітників на вулицю або коли капіталіст зменшує кількість робітників через запровадження нової вдосконаленої машини. Навіть за нормального процесу виробництва завжди існує раз більша, а другий раз менша, але завжди голодна резервна трудова армія. Від переходу до лав цієї армії робітник ніколи й ніде не забезпечений. Коли робітнича кляса починає ясно розуміти цю свою постійну незабезпеченість і нерозривну залежність її від самих основ капіталістичного устрою, тоді перед нею стає велике питання про ґрунтовну перебудову суспільного ладу, про конечну потребу усунути анархічно-капіталістичний спосіб виробництва, тоді пролетаріят починає

організовуватися для революційної боротьби за свою диктатуру, за повалення капіталістів і поміщиків, за знищення приватної власности на землю та на засоби продукції й за передачу їх у власність суспільства для плянової організації суспільного виробництва, тоді починається боротьба робітничої кляси за соціялізм. Розуміється, разом із цим провадиться далі й професійно-економічну боротьбу, боротьбу за фабричні закони, боротьбу за громадянські свободи та за демократизацію буржуазного державного ладу. Але всі ці форми боротьби це вже не мета, а тільки засіб досягти кінцевої мети — соціялістичного ладу.

Однак, не можна зменшувати історичної ваги боротьби пролетаріяту за буржуазний демократизм. Треба мати на увазі, що тільки пролетаріят виступає яко послідовний до кінця демократ, відважний ворог абсолютизму, що не йде ні на які поступки та компроміси. Оця його роля, „як послідовного до кінця демократа", виступає особливо виразно й набірає особливо великого історичного значення пізніше (коли буржуазія вже втрачала свою революційну ролю і не спроможна була в окремих країнах, де розвиток капіталізму запізнився довершити буржуазну революцію). Мавши це на увазі, *Ленін* раз-у-раз зазначав, що „тільки з одного пролетаріяту може бути передовий борець за політичну свободу й за демократичні установи, бо, поперше, на пролетаріятові політичний гніт відбивається найдужче, не находячи ніяких корективів у становищі цієї кляси, що не має ні доступу до верховної влади, ні навіть доступу до урядовців, ні впливу на громадську думку. А подруге, — тільки пролетаріят здатний до кінця довести демократизацію політичного та громадського ладу, така бо демократизація віддала-б цей лад до рук робітникам"[1]). Міцно організований, озброєний ідеологічно пролетаріят країн пізнього капіталістичного розвитку має спроможність стати на чолі всіх демократичних елементів країни й повести їх на штурм абсолютизму та февдальних пережитків. Лише він в таких країнах може довершити буржуазну революцію і перетворити її на революцію комуністичну [2]). „Робітнича кляса, — писав Ленін, — повинна дати буржуазному суспільству найчистішу, найпослідовнішу, найрішучішу програму буржуазного перевороту аж до буржуазної націоналізації землі". Але послідовний буржуазний переворот потрібний пролетаріятові лише як перехідовий ступінь, він бо має розчистити пролетаріятові шлях для дальшої клясової боротьби проти буржуазії — за соціялізм.

Отак переходить робітнича кляса в процесі історичного суспільного розвитку різні фази клясової боротьби, відограє неоднакову ролю в системі клясових взаємин та антагонізмів, — але все — ступінь за ступенем — наближається до основної мети — повалення капіталізму.

3. Свідомість промислово-капіталістичного суспільства. Свідомість взагалі і вища форма її, — ідеологія, як ми зазначали це не один раз, має в клясовому суспільстві клясовий характер. Отже треба досліджувати свідомість, пізнання, ідеологію кожної кляси капіталістично-промислового суспільства окремо. Однак, як то ми вже зазначали, кожна суспільна формація в цілому має свої типові особливості не лише щодо економічної структури, але й щодо форми суспільної свідомости, особливости, що або властиві всім клясам, або їх накидає командна кляса іншим, підлеглим клясам. Тому можна і треба говорити

---

[1]) *Ленін.* — Завдання російських соц.-демократів. Зібр. творів, т. I, стор, 350.
[2]) *Ленін.* — Що таке друзі народу. — Зібр. творів, том I, стор. 170 — 210.

про свідомість, психологію та ідеологію цілого капіталістичного суспільства, а не лише окремих його кляс.

Суспільна психологія, — зауважує *Н. Бухарін*, — не один раз з'являлася в буржуазній науці під таємничим серпанком так званого „народнього духу", або „духу часу", якоїсь всезагальної суспільної душі в достотному розумінні цього слова. Але, звичайно, ніякої „народньої душі" в цім розумінні нема, не має ж бо й суспільства, як єдиного організму з єдиним центром свідомости... Однак, ми все-ж говоримо про *суспільну* психологію, відрізняючи її від індивідуальної. Вислови „дух часу" або „народній дух" вказують на два факти, які можна спостерігти скрізь і всюди: поперше, *кожного даного часу існує якась найбільше поширена течія думок, почувань і настроїв, найпоширеніша психологія*, що забарвлює все життя суспільства; подруге, ця найбільше поширена психологія *відмінюється залежно* від „характеру доби", цебто *від умов суспільного розвитку*. — Найпоширеніша в суспільстві психологія складається з двох історичних елементів: поперше, із спільних психологічних рис, що можуть бути у всіх кляс суспільства, бо попри всій різноманітности становища цих кляс, можуть бути й риси подібности в тих становищах; з психології гнобительської кляси, яка до тої міри „випинається" в суспільстві, що дає тон рішуче всьому суспільному життю, підпорядковуючи своєму впливові й інші кляси. *Маркс* зауважує в „Комуністичному Маніфесті": „Командні ідеї будь якого часу були завжди тільки ідеями командної кляси". Приблизно те саме можна сказати і про суспільну психологію, що панує певного часу [1]). Через те, що певному способові продукції відповідає і певний спосіб уявлення, дається тим самим тип цілого суспільства, суспільства в його соціяльності, а не тільки в його матеріяльно-продукційній чи то економічній частині. Отже різницю суспільних типів можна намацати не тільки в економічній сфері, але й у всякій іншій групі суспільних явищ. Тип суспільства можна пізнати і з його ідеології, і з його економіки" [2]).

Ми знаємо, що свідомість, психологію суспільства февдального характеризує консерватизм, зашкарублість думок, нелюбов до нового та прихильність до старовини, рутина, традиція, шанування авторитету, релігійність. Вона однаково властива і дворянству, і селянству, обидві бо ці кляси живуть в нерухомім, закляклім суспільстві. Обидві кляси мають майже однакову форму організації родини; обидві не дійшли до правдивого розуміння ні явищ природи, ні явищ суспільного життя. — Та вже за доби торговельного капіталізму був грунтовно порушений консерватизм способів суспільного виробництва, економічних взаємин, а тим самим і консерватизм суспільної свідомости. За доби промислового капіталізму відбуваються дальші зміни в цім напрямі.

Життя промислово-капіталістичного суспільства дуже складне, повне суперечностей, багате на зміст. Такий самий буде й загальний характер ідеології промислово-капіталістичного суспільства Незмірна складність його технічного та економічного механізму породжує такий самий складний механізм думання: збагачується мова, створюються нові розуміння, ідеї, поглиблюються суспільнознавчі науки, філософія, розгортається мистецтво, постає сила правних норм, що мають регулювати внутрішні стосунки та організувати неорганізоване мінове суспільство. Багатство ідеологічних форм перевищує не тільки пам'ять окремої людини, але й її уяву. В ідеології промислово-капіталістичного суспільства панують індивідуалістичний та абстрактно-фетишистський способи думати: ринкова війна всіх проти всіх (це головне джерело індивідуалізму) та влада суспільних стосунків над людьми (ця основа абстрактного фетишизму) діють в промислово-капіталістичній суспільній системі й створюють відповідні форми суспільної свідомости. Авторитарні способи думати хоч і залишаються, але втрачають самостійне впливове значення, відповідно до тієї другорядної ролі, що її відграють авторитарні стосунки в суспільних відносинах. Так, кожне господарське підприємство зокрема організоване авторитарно: капіталіст у ньому — господар і керівник; він

[1]) *Н Бухарін.* — Теорія історичного матеріялізму. — Стор. 209 — 210. — ДВУ, 1926.
[2]) Там-же, стор. 234 — 235.

наказує, а робітники слухають та виконують. Але ця влада й цей послух мають не особистий, не безумовний і не постійний характер: авторитет капіталіста — це його гроші. Між капіталістом і робітником стоїть ринок; авторитарне співробітництво пронизане тут міновим, ринковим зв'язком. Авторитарні елементи задержуються і в державі, в цій політично-правній організації, що покликана стояти на сторожі спільних інтересів буржуазії та дворянства. В республіках і в монархіях бюрократичний апарат являє собою ієрархію, цебто ланцюг влади — підлеглости. Та найбільше елементів авторитаризму зберігається в армії та сім'ї. Усе це призводить до того, що індивідуалістичний спосіб думання комбінується з авторитарним. Це надто яскраво виявляється в релігії, філософії та праві. Мішані ідеологічні форми часом відновляються й зміцнюються в свідомості різних груп і кляс, відповідно до того, якою мірою авторитарні тенденції виступають в їхньому практичному житті. Так, приміром, поміщицька аристократія, бувши заінтересована в авторитарній організації держави, в бюрократизмі, завжди виразніше, ніж буржуазія, підтримує релігію; буржуазія ж, що зсамолоду всюди виступає ворогом авторитетів, релігійно-церковних впливів виступає за оборонницю „розуму", раціоналізму та індивідуалізму, починає прихилятись до авторитарного думання з того часу, як бачить, що її клясовому пануванню загрожує пролетаріят, — з цього-ж часу починає вона визнавати рацію й за консервативною державною владою та за релігією, що гальмує політичний розвиток пролетаріяту.

Так званих „чистих" суспільних формацій або типів не існує; не має й „чистого" капіталізму. Разом із сплетенням господарських форм неминуче сплітаються й форми ідеологічні. Капіталістичний спосіб виробництва, як ми вже зазначали, має подвійний характер: з одного боку — це сукупність окремих приватних господарств, підприємств, зв'язаних одно з одним анархічн ринковим зв'язком через обмін, коли стихійна сила ринку панує над кожним господарством зокрема; з другого — це ієрархічна система команди капіталу [1]. *Формою своєю*, — каже К. Маркс, — *капіталістичне керівництво деспотичне*.. Капіталіст звільнюється від ручної праці, ледви тільки капітал його досягає тієї мінімальної величини, за якої стає можливе капіталістичне виробництво у власнім розумінні цього слова. Отже і функція безпосереднього й постійного догляду за окремими робітниками й групами робітників переходить потім до особливої категорії найманих робітників. Як армія потрібує ієрархії, в йськових командирів, так само й для маси робітників, об'єднаних спільною працею під керівництвом того ж самого капіталу, потрібн промислові обер-офіцери — управителі, m nageurç і унтер-офіцери — майстрі, formen, overlookers, contremaitres, що в час процесу праці порядкують іменем капіталу. Праця догляду закріплюється, як їхня виключна функція' [2]. Не дивно, що на основі такого способу продукції зростає й подвійний спосіб уявлення.

Не зважаючи на пережитки минулих, авторитарно-релігійних форм думання, пізнання промислово-капіталістичного суспільства має раціоналістичний, науковий характер. Техніка машинового виробництва стала цілком наукова, вона керується точним обрахунком, теоретичними висновками та передбаченнями; не дивно, отже, що вона призвела до величезного розвитку технічних наук, фізики, хемії, математики, термодинаміки тощо. Студії над технічною ролею парових машин дали змогу *Карно* встановити закон про захована енергії та її обертання; закон цей перетворів усю фізику та інші природничо-технічні науки та став за основу всіх наукових розрахунків, що керують промислово-капіталістичною технікою. Поруч із науками технічними та природничими, розвиваються за доби промислового капіталізму й суспільні науки, що раніш існували тільки в зародку. З цих наук набирає надто важливого значення політична економія, — наука про капіталістично-суспільне господарство.

---

[1]) *Н. Бухарін*. — Теорія історичного матеріялізму. — Стор. 238 – 239
[2]) *К. Маркс*. — Капітал. Том І.

Потребу в соціяльних науках викликала важка для суспільства влада суспільних відносин. Почуваючи себе іграшкою в руках незрозумілих сил мінливої ринкової кон'юнктури, людина починає виясняти природу тих сил: відци йде енергійне вивчання економічного та взагалі соціяльно-політичного життя, постають економічні й соціологічні школи. Проте, буржуазні соціологи не можуть зрозуміти динамічний характер суспільних явищ та причиновий між ними зв'язок; зокрема, буржуазна політична економія цієї доби, перейнята ілюзіями індивідуалізму та абстрактного фетишизму, не може розв'язати поставлене їй завдання — пояснити механізм капіталістичного виробництва. Буржуазні економісти— *Петі*, *Сміт*, *Рікардо* зуміли помітити залежність мінової вартости від кількости праці, що міститься в товарі, і таким способом поклали початок „теорії трудової вартости". Але вони не дійшли справжнього розуміння соціяльно-трудової природи мінового господарства, не перемогли товарового фетишизму: вони вважали вартість за властивість товару, хоч і залежну від праці. Вони не зрозуміли того, що мінова вартість товару, це — властивість суспільної організації. Та поза цим буржуазні економісти роблять велике діло: вони допомагають буржуазній клясі організувати суспільні відносини відповідно до її потреб та інтересів і збирають великий історичний матеріял у царині суспільствознавства.

Наукова спеціялізація доходить у капіталістичному суспільстві до такої крайности, що подекуди втрачається зв'язок між окремими галузями наук. Вчені, прив'язані кожен до свого вузького поля діяльности, втрачають здатність розуміти те, що лежить поза їхньою спеціяльністю і не добачають практичного життєвого суспільного значення їхньої наукової праці. На цьому ґрунті зростає в царині наук протилежна тенденція— до зближення наукових галузей і до об'єднання наукових метод. Згодом машинове виробництво створює сприятливі обставини для повільної перемоги цієї другої тенденції над першою.

Спеціялізація захопила й філософію, що мала дбати саме про єдність думання. Філософія перетворилася поволі на царину найрізноманітніших думок і загалом ледве поспіває в цю добу за наукою. Як і всі ідеології капіталізму, вона сполучає елементи індивідуалізму й абстрактного фетишизму з рештками авторитарного думання. У ранній період промислового капіталізму, коли буржуазія боролася з пережитками февдального ладу, у філософії панували ідеї індивідуалізму й абстрактно-фетишистичні розуміння: особу й волю протиставилося авторитетам минулого, знання й чисту істину — вірі й забобонам (матеріялістична й ліберальна філософія XVIII віку). Пізніше філософія переймається елементами консерватизму. Сполучення індивідуалістичного способу думати з авторитарним не дає буржуазним філософам змоги збудувати суцільну філософську систему, тимто філософські системи доби промислового-капіталізму перейняті внутрішніми суперечностями й мають вони двоїстий характер. За яскраві приклади цього можуть бути теорії *Ляйбніцева* та *Кантова*. Але ця їхня двоїстість відбиває цілком двоїстий характер організації буржуазного суспільства, і тому буржуазні філософські теорії велику відограють ролю в організації свідомости промислово-капіталістичного суспільства. Крім того, основні суперечності не заважають великим філософським теоріям містити в окремих своїх частинах і цінну критику, що руйнує старі, пережиті вже, ідеологічні форми, і широкі узагальнення, що організують досвід цілих галузей людського життя.

Ми вже відзначили були вище, що ідеологія буржуазного суспільства характеризується, між іншим, багатством правних і моральних норм. Усі ці норми мають на початку промислового розвитку (за мануфактурної доби) абстрактно-фетишистський характер („природні права людини", формальна „рівність усіх перед законом", „свобода", „чиста справедливість", „чисте добро", „чистий обов'язок", „обов'язок — це обов'язок" „категоричний імператив" і тому інш.) Їм надається „абсолютного" значення. Індивідуалістичне думання не може зрозуміти суспільно-трудової основи цих норм і вбачає в них вищу, понадсуспільну силу (відци юридичні теорії про надклясовий характер права в буржуазній державі). Та, не зважаючи на абстрактно-фетишистичну форму правних і моральних норм буржуазного суспільства, мають вони виразно клясовий характер. Кожна кляса виробляє, згідно із своїми розуміннями та інтересами, такі норми, що найкраще забезпечують їй боротьбу за існування, і вважає їх за „найсправедливіші". Панівна кляса, використовуючи силу держави з її судовими та іншими установами, виставляє свої клясові норми за обов'язкові для всіх суспільних груп і проводить їх у життя. Гноблені, підлеглі кляси не мають змоги не то що накинути цілому суспільству свої норми, але й перевести їх цілком у життя навіть у своєму оточенні. Тимто їхнє розуміння права та моралі залишається здебільшого у формі морально-соціяльних теорій.

Так само, як і право та мораль, і мистецтво має в буржуазному суспільстві клясовий зміст. Хоч митці й говорять про „чисте мистецтво", про „чисту красу", не розуміючи суспільно-клясового значення мистецтва й думаючи згідно з законами абстрактного фетишизму, а проте, кожний митець дивиться на світ „очима" певної кляси й малює його після цього так, як сам бачить, а також підлягає (свідомо або несвідомо) інтересам певної кляси і працює на її замовлення.

Буржуазне суспільство робить великий крок наперед проти попередніх суспільств у напрямі демократизації знання, а надто елементарного. Але ця демократизація має цілком клясовий характер. Вище наукове знання, цей продукт надбання цілого суспільства, обертається на економічний привілей владущих кляс, тих самих, що привласнюють собі й витворену суспільством надвартість. Демократизується, як ми вже сказали, здебільшого елементарне знання, та й то так, що сама демократизація стає за знаряддя до закріплення клясового панування, нею бо керують владущі кляси, визначаючи програми народньої школи, запроваджуючи цензуру книжок і часописів, популяризуючи корисні для них ідеї через найманих учених та письменників.

Основні форми буржуазного мислення, індивідуалізм та абстрактний фетишизм досягли найвищої точки свого розвитку наприкінці рукодільної промисловости, тобто в добу найгострішої боротьби проти авторитарно-февдальної ідеології. Та з того часу, як замісць рукоділень постали фабрики й заводи, як машина запанувала в промисловості, як народилася й почала набирати клясової свідомости, а разом і приступила до творення нових, колективістичних форм суспільної свідомости, робітнича кляса, — з цього часу форми буржуазної суспільної свідомости (індивідуалізм і абстрактний фетишизм) починають змінятись. Індивідуалізм набирає егоїстичного, безпринципного характеру: він втрачає своє колишнє об'єктивно поступове суспільне значення. Особливо яскраво виявляється його непридатність для робітника, що в колективі працює на фабриці, колективно бореться з капіталістом (за підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня тощо), колективно вчиться вільними вечорами

в різних робітничих гуртках і т. інш., отже, виробляє й нові, колективістичні форми мислення.

Абстрактний фетишизм („чистий розум", „абсолютне право", „свобода", „об'єктивна, абсолютна істина", „недоторканість приватної власности" й т. інш.) під натиском клясової боротьби буржуазії з пролетаріятом, під натиском нових колективістичних форм, суспільних відносин і свідомости, що були нерозривно зв'язані з народженням, зростанням та зміцненням суспільного значення робітничої кляси, занепадає, виявляючи чимраз більше свою примітивність та наївність у поясненні суспільних явищ.

Під натиском пролетарської кляси буржуазна свідомість примушена поступатися. І вона, дійсно, вносить деякі корективи в свою ідеологічну творчість. Але буржуазія не може перейняти нових, вищих пролетарських форм свідомости, і через те справа кінчається на тому, що буржуазна культура, попри всьому своєму зовнішньому багатстві, починає згодом занепадати: ідеологія починає мати двоїстий, еклектичний характер, втрачає свою систематичність, переймається суперечними елементами.

Та тимчасом, як то зазначили ще *К. Маркс* і *Ф. Енгельс*, *буржуазія відіграла в історії надзвичайно революційну ролю:* скрізь, де тільки вона доходила панування, руйнувала вона старі февдальні, патріярхальні взаємини. Натомість попередньої місцевої національної відокремлености вона запроваджувала всебічну взаємну залежність народів, *надавала космополітичного характеру не лише матеріяльній, але й духовній, ідеологічній продукції людства*, утворила могутніші й продуктивніші сили, ніж усі попередні покоління заразом. Тим то й треба докладно спинитись в історії клясової боротьби бодай над найяскравішими моментами революційної ролі буржуазії в історичному розвитку людства.

4. Доба промислового капіталу й загальні закони руху капіталізму. В „Програмі Комуністичного Інтернаціоналу" отак схарактеризовано добу промислового капіталу та зформульовано загальні закони розвитку капіталізму:

„Капіталістичне суспільство, що виросло на основі розвитку товарного виробництва, характеризується монополією кляси капіталістів та великих землевласників на важливіші й головніші засоби виробництва, експлуатацією найманої праці кляси пролетарів, позбавлених засобів виробництва і змушених продавати свою робочу силу, виробництвом товарів, для того, щоб діставати зиск, і зв'язаною з усім цим безпляновістю та анархічністю цілого процесу виробництва. Відношення експлуатації й економічне панування буржуазії політично виявляється в державній організації капіталу, як апарату придушення пролетаріяту.

Історія капіталізму цілком потвердила Марксову науку про закони розвитку капіталістичного суспільства та суперечності цього розвитку, що ведуть всю капіталістичну систему до її неминучої загибелі.

Гонячись за зиском, буржуазія мусила була в щораз більшому маштабі розвивати продукційні сили, зміцнювати і поширювати панування капіталістичних продукційних відносин. Тим самим розвиток капіталізму раз-у-раз відтворював на поширеній основі всі внутрішні суперечності капіталістичної системи, насамперед головну суперечність між суспільним характером праці й приватним характером привласнення, між зростанням продукційних сил і майновими відносинами капіталізму. Панування приватної власности на засоби виробництва, анархічно-стихійний хід всього виробництва призводили до порушення економічної рівноваги між різними

галузями виробництва у зв'язку з розвитком суперечности між тенденцією до безмежного розширення виробництва та обмеженим споживанням пролетарських мас (загальна перепродукція), що спричинялося до періодично-повторних спустошливих криз і масового безробіття пролетаріяту. Панування приватної власности виявлялося так само в конкуренції, як усередині окремих капіталістичних країн, так і на дедалі більшому світовому ринку. Ця остання форма суперництва між капіталістами мала в результаті ряд воєн, неминучих супутників капіталістичного розвитку.

З другого боку, технічні та економічні переваги великого виробництва производили до витиснення і зруйнування в конкурентній боротьбі передкапіталістичних господарських форм і до щораз більшої *концентрації та централізації капіталу.* В галузі промисловости цей закон концентрації та централізації виявлявся, насамперед, у тому, що дрібне виробництво просто гинуло, почасти ж сходило до ролі допоміжних придатків великих підприємств. У галузі сільського господарства, що неминуче відставало, через існування монополії на землю та абсолютної ренти, від загального темпу розвитку, він виявлявся не тільки в диференціяції селянства та в пролетаризації широких його верств, але, головно, в явних і прихованих формах підпорядкування дрібного селянського господарства пануванню великого капіталу, при чому дрібне господарство могло зберігати подобу своєї незалежности тільки ціною крайнього напруження праці та систематичного недоспоживання.

Дедалі більше застосування машин, постійне удосконалення техніки і — на цій основі — безперервне підвищення органічного складу капіталу, з одночасним зростанням поділу праці, збільшенням його продуктивности та інтенсивности, означали також щораз ширше застосування жіночої та дитячої праці, утворення величезних резервних промислових армій, разу-раз поповнюваних пролетаризованим і витискуваним із сіл селянством та розореною дрібною і середньою буржуазією міст. Утворення купки магнатів капіталу на одному полюсі суспільних відносин і величезних мас пролетаріяту — на другому; безперервне зростання норми експлуатації робітничої кляси, відтворення на розширеній основі глибочезних суперечностей капіталізму та їх наслідків (криз, воєн тощо); постійне зростання соціяльної нерівности, зростання обурення пролетаріяту, об'єднаного і вишколеного механізмом самого капіталістичного виробництва, — все це неминуче призводило до підриву основ капіталізму і наближало момент його катастрофи.

Разом з цим відбувався глибокий переворот у всьому побутовому та культурному устрої капіталістичного суспільства: паразитарний розклад рантьєрських груп буржуазії; розклад родини, що визначав дедалі більшу суперечність між масовим залученням жінок до суспільного виробництва та формами родинного устрою і домашнього побуту, великою мірою дістаними в спадщину від колишніх господарських епох; здрібнення і вироження культурно-ідеологічного життя, що зростало на основі дрібної спеціялізації праці, крайнього звироднення міського розвитку і обмежености сільського життя; нездібність буржуазії, не зважаючи на величезні успіхи природничих наук, створити синтетичний, науковий світогляд; зростання ідеалістичних, містичних і релігійних забобонів, — всі ці явища сигналізували наближення історичного кінця капіталістичної системи" [1]).

[1]) „Програма Комуністичного Інтернаціоналу". Стор. 7 — 9. — Вид. ДВУ, 1928.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ УЧНІВ

К. Каутський. — „Економічна наука К. Маркса". Переклад С. Вікула. Київ, 1918.
* *Ю. Борхардт.* — „Капітал Карла Маркса". ДВУ, 1925.
І. Дашковський. — „Політична економія". ДВУ, 1926.
Ф. Енґельс. — Селянське питання у Франції та Німеччині. ДВУ.
Г. Лозовик. — „На світанку капіталізму". ДВУ. 1926.
М. Беер. — „Всеобщая история социализма и социальной борьбы". Ч. IV й V. (Период від 1750 до 1920 г.). ДВУ, 1924.
Н. Рожков. — „Русская история в сравнительном освещении". Том. X й XI. Вид. „Книга", Москва, 1925
Н. Бухарін — „Теорія історичного матеріялізму". ДВУ
* *К. Каутский.* — „Аграрный вопрос". Вид. „Пролетарий". Харків, 1923.
* *Н. Рожков* — „Учебник истории всеобщей и русской". ГИЗ, Москва, 1922.
* *Н. Лукін* (*Антонов*) — „Новітня історія Західньої Европи". Вип. перший, ДВУ, Харків, 1926.
К. Маркс і Ф. Енґельс. — „Комуністичний маніфест". Вид. „Шлях Освіти". Харків, 1923.
Ленін. — Що таке друзі народу?
* *П. Лафарг.* — Происхождение и развитие собственности. Изд. „Моск. Рабочий", 1928.
Ленін. — Аґрарна програма російської соціял-демократії.
* *Фрідлянд і А. Слуцький.* — Історія революційного руху Західньої Европи. Хрестоматія. Том. I, ДВУ, 1927.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

* „Обществоведение". Сборник статей под редакц. проф. Н. Тарасова. Том IV (Жизнь общества в эпоху новейшей мировой торговли, капиталистической промышленности и развития социализма) Вид. „Сеятель", Петроград, 1924.
* *К. Маркс* — „Капітал", I, II і III томи.
* *І. М. Кулишер.* — „Лекции по истории экономического быта Западной Европы". Вид. четверте, Петроград, 1916.
* *Н. Ленин.* — „Развитие капитализма в России".
П. Маслов. — „Курс истории народного хозяйства". Вид. п'яте. ГИЗ, Ленінград, 1924.
Ф. Мерінг. — „История Германии с конца средних веков". Перекл. І. Степанова. Вид. „Красная Новь", 1923.
М. Бер. „История социализма в Англии". ГИЗ, 1923.
Г. В. Плеханов. — „История русской общественной мысли". ГИЗ, РСФРР, Москва, 1928.
К. Форлендер. — „Общедоступная история философии". Перекл. П. Виноградської. Вид. „Московский Рабочий", Москва, 1922.
* *Ц. Фридлянд и А. Слуцький.* — „Історія революційного руху Західньої Европи". Вип. I. ДВУ, 1927.
Роза Люксембург. — „Введение в политическую экономию". ГИЗ, Москва, 1926.
* *Н. Лукін* (*Антонов*). — Новітня історія Зах. Европи. Част. I, ДВУ, 1926.
С. Шабс. — Проблема общественного труда в экономической системе К. Маркса. — ГИЗ РСФРР, 1928.
И. Вейнштейн. — Организационная теория и диалектический материализм.
Ф. Енґельс. — Анти-Дюринг. — ГИЗ РСФРР, 1923.
Н. Бельтов (*Плеханов*). — До питання про розвиток моністичного погляду на історію. — ДВУ
Ф. Енґельс — Людвіг Фойєрбах. — ДВУ.
* *Ленін.* — Нові дані про закони розвитку капіталізму в хліборобстві.
Ленін. — Дві тактики соц-демократії в буржуазній революції. ДВУ, 1926.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРОРОБКИ

І. Витворення промислово-капіталістичного способу продукції

1. Перетворення грошей, засобів виробництва, товарів і життєвих засобів на капітал.
2. Перетворення додаткового продукту на надвартість.
3. Первісне нагромадження й капіталістична акумуляція.

4. Капіталістична і феодальна приватна власність.
5. Нові засоби виробництва за доби промислового капіталізму.
6. В чім виявляється суспільний характер капіталістичного виробництва.

ЛІТЕРАТУРА

Н. Лукін (*Антонов*). — Новітня історія Західньої Европи. — Част. перша, розд. І. ДВУ, 1926.
Ц. Фрідлянд і А. Слуцький. — Історія революційного руху Західньої Европи. Хрестоматія. Вип. перший. Розділ І. — ДВУ, 1927.
К. Маркс. — Капітал. Том І, кн. перша (учні профшкіл, робфаків та радпартшкіл замість „Капітала" можуть прочитати: *Ю. Борхардт* Капітал К. Маркса, ДВУ, або *К. Каутського.*— Економічна наука К. Маркса).
Ф. Енгельс. — Анти-Дюринг. — Другий відділ („Політична економія") ГИЗ РСФРР.
П. Лафарг. — Происхождение и развитие собственности.— Глава V (Буржуазна власність).
Ленін. — Пояснення програми (Рос. соц.-дем. партії — 1896 р.).— Зібр. творів, том І, стор. 413 — 432.
Ленін. — Проект программы нашей партии (1900 р.). — Зібр. творів, том І, стор. 375.
Ленін. — Розвиток капіталізму в Росії.
Ленін — Що таке друзі народу?

II. Капіталізм у хліборобстві і селянство

1. Шляхи розвитку капіталізму в хліборобстві.
2. Причини відставання темпу капіталізації сільського господарства від темпу розвитку капіталістичної промисловости.
3. Двоїстість соціяльного становища селянства; буржуазне переродження його.
4. Пролетаріят і селянство. Буржуазія і селянство в процесі клясової боротьби.

ЛІТЕРАТУРА

Н. Лукін (*Антонов*). — Новітня історія Західньої Европи. Част. І, розділ І, § 11, 12— ДВУ, 1926.
Ц. Фрідлянд і А. Слуцький. — Історія револ. руху Західн. Европи — Вип. перший розд. І, ДВУ, 1927.
К. Каутский — Аграрный вопрос. — Вид. „Пролетар", Харків, 1923.
Ленін. — Рецензія на книгу К. Каутського — „Аграрне питання". — Зібр. творів, т. І, стор. 433 — 438.
Ленін. — Нові дані про закони розвитку капіталізму в хліборобстві.
Ленін. — Аграрна програма російської соціял-демократії.
Ленін. — Розвиток капіталізму в Росії.
Ленін. — Про роботу на селі. — Зібр. твор. том XVI.
К. Маркс. — Капітал. Том І, книга перша, розділ 24.
Ф. Енгельс. — Селянське питання у Франції та Німеччині — ДВУ, 1927.
Г. Плеханов. — Передмова до „Селянського питання" Ф. Енгельса (Там-же).
Програма Комуністичного Інтернаціоналу. — Вид. ДВУ, 1928.

III. Промислово-капіталістичне суспільство, яко антагоністична форма суспільного процесу продукції

1. Основні напрями клясової боротьби в промислово-капіталістичному суспільстві (буржуазія проти февдального дворянства, пролетаріят проти буржуазії).
2. Спад революційности буржуазії й перетворення її на реакційну клясу.
3. Пролетаріят, яко єдина до кінця революційна кляса.

ЛІТЕРАТУРА

Ленін. — Дві тактики соціял-демократії в демократичній революції. — § 12 („Чи ослабне розмах демократичної революції, коли від неї відсахнеться буржуазія"?). — ДВУ, 1926.
К. Маркс. — Капітал. Том I, кн. 1, част. 3, ДВУ, 1927.
Ю. Борхгардт. — Капітал К. Маркса. — ДВУ.
Ф. Енґельс. — Анти-Дюринг. — III отд.
Н. Бухарін. — Теорія історичного матеріялізму. — ДВУ.
Ленін. — Що робити? (Розд. III, § д — „Робітнича кляса, як передовий борець за демократію"). (Зібр. твор., том. V, стор. 182). ДВУ, 1926.
Ленін. — Завдання російських соц.-демократів. — Зібр. твор. т. I (стор. 350 та інші).
Ленін. — Що таке друзі народу?
К. Маркс. — Злидні філософії. Стор. 77 — 78, 115.
К. Маркс. — До критики політичної економії. Передмова. — Стор. 39 — 43. ДВУ, 1926.
К. Маркс і Ф. Енґельс. — Комуністичний маніфест.
Програма Комуністичного Інтернаціоналу.

IV. Ідеологічна праця в капіталістично-промисловому суспільстві

1. Поступ суспільної свідомости, нові методи пізнання за доби промислового капіталізму.
2. Домінантна психологія в капіталістично-промисловому суспільстві.
3. Що нового внесла робітнича кляса в суспільну свідомість.

ЛІТЕРАТУРА

Ф. Енґельс. — Людвіг Фойєрбах.
Н. Бухарін. — Теорія історичного матеріялізму.
Н. Бельтов (*Плеханов*) — До питання про розвиток моністичного погляду на історію.
Ф. Енґельс. — Анти-Дюринг. — Первый отдел (философия).
А. Богданов. — Наука про суспільну свідомість.
И. Вайнштейн. — Организационная теория и диалектический материализм. (Глава V. „Мышление и речь").
К. Маркс и *Ф. Енґельс.* — Комуністичний маніфест.

V. Загальні закони руху капіталізму

ЛІТЕРАТУРА

К. Маркс і *Ф. Енґельс.* — Комуністичний маніфест.
К. Маркс. — Капітал. Том I, книга 1, Розділ 24, § 7.
Програма Комуністичного Інтернаціоналу.
Ленін. — Пояснення програми. — Зібр. творів, т. I, стор. 413 — 432.
П. Лафарг. — Происхождение и развитие собственности. Глава V, § 8.

БІБЛІОТЕКА
НАУК. ТОВ. ім. ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ

II. АГРАРНИЙ І ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕВОРОТ В АНГЛІЇ

5. Великий переворот у розвитку суспільних витворчих сил Англії наприкінці XVIII й на початку XIX віку та його соціяльні наслідки. Десятиліття, віки клекотіло в соціяльно-економічному казані Англії, аж доки дійшло, наприкінці XVIII століття до великої революції в царині витворчих суспільних сил, що її наслідком була організація суспільного виробництва на капіталістичних основах Не просто не одним якимсь шляхом ішло до перемоги капіталізму в Англії. Як ми вже зазначали попереду, ніж розвинулось капіталістичне нагромадження, відбулося в Англії бурхливе, криваве первісне нагромадження шляхом експропріяції сільської людности та грабування колоній. Капіталістичне нагромадження мало, отож, добру базу й відразу захопило так індустрію, промисловість, як і сільсько-господарське виробництво.

Подамо тут найхарактерніші цифри. Насамперед щодо торгівлі й грабування колоній. Коли р. 1663 загальна сума довозу й вивозу Англії виносила 6 міл. фунтів стерлінгів, то р. 1761 вона становила вже 26 міл., а р. 1793 — 89 міл. фунтів стерлінгів. Тоннаж комерційних суден, що вийшли з англійських портів, становив р. 1700 щось з 17.000 тонн; року 1737 досягає він — 503.000 тонн, року 1774 — 864.000 тонн, р. 1787 — 1.405.000 тонн, а року 1801 — 1.958.000 тонн. Англійська торгівля чимраз більше перетворювалася на торгівлю з колоніями. Перед серединою XVIII віку колонії обернулися вже на головний ринок Англії; року 1770 три чверті всього виробництва Манчестеру були продані до Америки; 1767 р. самий острів Ямайка купив в Англії стільки товару, скільки року 1704 купили були всі англійські колонії вкупі. Вийшовши переможницею після довгих кривавих війн з різними країнами (а головно, з Францією), англійська буржуазія з кінця XVIII століття забезпечила собі монополії на кращі ринки для придбання сировини й для продажу краму, насамперед, мануфактурного. З колоній вивозили англійські купці мало не задарма сировину, золото, срібло, а свій крам продавали з величезними надвишками (часом до 500%). Найбільше наживались англійці на торговлі рабами (з Африки вивозили щороку сотні тисяч муринів і продавали їх в Америці). Визиск муринів і тубільного населення в колоніях також давав великі прибутки.

Водночас з нагромадженням шляхом грабунку колоній і торгівлі, відбувалося нагромадження і в самій Англії шляхом дальшої експлуатації селянства та визиску робітництва. Процес захоплення й обгорожування землі від лендлордів, що був ослаб у XVII віці, набрав нової сили у XVIII столітті, коли стало вигідно використовувати землю не тільки для випасу овець, але й для рільництва (для задоволення попиту міської людности на продукти сільського господарства). Лендлорди протягом другої половини XVIII століття енергійно виганяють дрібних орендарів, скуповують

землю у збіднілих землевласників, руйнують громадське землеволодіння шляхом парляментських актів. Великі капіталісти й собі скуповують в цей час землю, головно, щоб набути собі право пройти до парламенту чи посісти якусь почесну посаду в окрузі. З 1710 до 1760 р. відгорожено в Англії 300.000 акрів землі, а з 1760 до 1843 року — біля 7 мільйонів акрів. З року 1801 до 1831-го було експропрійовано близько 3.511.770 акрів землі. В другій половині XVIII стол., в наслідок переходу до капіталістичного виробництва в сільському господарстві, настає багацько великих фарм. Обезземелення селянства відбувалося водночас з пролетаризацією його, утворенням великої армії вільних робочих рук.

Отак, з одного боку, нагромаджені були в руках купців-промисловців та лендлордів великі матеріяльні ресурси, великі капітали, а з другого — утворилася велика, постійна пролетарська армія (що поповнювалась далі не лише виходнями з села, але й спролетаризованою міською людністю). Грунт для капіталістичного способу виробництва був підготовлений.

Свою революційну історичну місію в розвитку витворчих суспільних сил Англії капітал довершив тоді, коли перейшов від ремесничого та рукодільного до великого машинового виробництва. Кінець XVIII століття в Англії — це доба гострої боротьби між ремесничим та мануфактурним виробництвом, з одного боку, і початками великої машинової промисловости, з другого.

„Підчас властивого мануфактурного періоду, — зазначає *К. Маркс*, — повне здійснення властивих капіталістичному способові продукції тенденцій натрапляє з усіх боків на перешкоди". Хоч мануфактура й утворює поряд гієрархічного поділу робітників ще й простий поділ їх на вивчених та невивчених, однак число останніх лишається через переважний вплив перших дуже обмежене. Хоч вона й пристосовує окремі операції до різних ступенів дозрілости, сили й розвитку її живих робочих органів і тим наполягає на продуктивний визиск жінок та дітей, а проте ця тенденція взагалі розбивається об звички та опір робітників-чоловіків. Хоч розклад ремесничої праці зменшує витрати на навчання робітників, отже й вартість робочої сили, а проте для важчої детальної праці потрібний довший час на науку, й його ретельно зберігають робітники навіть там, де він зайвий". В Англії „закони про учнів" з їхнім семирічним терміном навчання цілком збереглися аж до кінця мануфактурного періоду, і вже аж велика промисловість знищила їх. „Через те, що ремеснича вмілість лишається основою мануфактури, а цілий механізм, що в ній функціонує, *немає ніякого об'єктивного кістяка, незалежного від самих робітників*, то капіталові раз-у-раз доводиться боротися проти непокірности робітників". Що вміліший робітник, то більший чинить він опір визискуванню від капіталіста. Протягом цілого мануфактурного періоду чути скарги капіталістів на брак дисципліни серед робітників. Капіталові не щастить опанувати цілий той робочий час, який мав у своєму розпорядженні мануфактурний робітник. „Разом із тим мануфактура *не спромоглася ані охопити суспільну продукцію в повному її обсязі, ані радикально перетворити її.* Як економічний штучний витвір, високо підіймалася вона вгору на широкій основі міського ремества та сільської домашньої промисловости.

Її власна *вузька технічна база* на певному щаблі розвитку *стала суперечити утвореним від неї самої потребам продукції*" [1]).

[1]) *К. Маркс* — Капітал. Том І. Книга перша. Стор. 212 — 213.

Машинове виробництво, машина (двигун і варстат) і явили собою „об'єктивний кістяк" нового способу виробництва; через вживання машини поширена була технічна база виробництва аж до меж, що дали охопити суспільну продукцію в повному її обсязі, радикально перетворити її на нових основах. Машина (варстат) замінила собою вправність окремого робітника-ремісника, що набував він роками довгого навчання, і тим поширила можливості використати робочу силу в промисловості. „Машини знищують ремісничий характер роботи, як основний принцип суспільної продукції. Отож з одного боку, усовується технічну причину прив'язування робітника на цілий його вік до якоїсь частинної функції. З другого боку, падають ті межі, що їх цей принцип ставив іще пануванню капіталу" [1]).

З погляду інтересів капіталіста, машини повинні здешевлювати товари та зменшувати ту частину робітного дня, що її робітник потребує для самого себе на те, щоб збільшити другу частину робітного дня — частину, яку він задурно віддає капіталістові. „Машина — це засіб продукувати додаткову вартість" [2]). В мануфактурі за відпровідний пункт перевороту в способі виробництва була робоча сила, а у великій промисловості — засіб праці, що перетворюється на машину. Машина, заступивши ремесничий струмент, принесла з собою докорінні зміни основ суспільного виробництва. — Як відомо, всяка розвинена машина складається з трьох посутньо відмінних частин: із рухової машини, передатного механізму і виконавчої або робочої машини. „Промислова революція XVIII в. виходить саме від виконавчої машини" [3]).

Ми знаємо, що технічних винаходів не бракувало в Англії й раніш, за рукодільної промисловости, але гострої потреби в них не було, і вони залишилися без ужитку. Суспільство могло задовольняти свої економічні потреби старими традиційними способами виробництва й старою технікою, тому винаходів не прикладали до вжитку. Навпаки, консервативне суспільство ставилось до них із великою ворожістю, державна влада та міські самоврядування забороняли вживати їх, а винахідників часто-густо карали. І тільки з кінця XVIII віку, коли, після того, як Англія цілком опанувала Північну Америку й остаточно зміцнила своє становище в Індії, коли зламано силу Нідерляндів, знищено світову торгівлю Еспанії й покладено перешкоди до розвитку конкурентної французької торгівлі, коли—в наслідок цих важливих змін англійська торгівля й промисловість відчули гостру потребу в піднесенні продукційних сил Англії, в поширенні виробництва та поліпшенні засобів комунікації, — створилися потрібні для винаходів та їхнього вжитку соціяльно-економічні умови. З цього часу винаходи та їхнє удосконалення пішли надзвичайно швидким темпом. Протягом кількох десятиліть англійці зробили більше надзвичайно важливих технічних винаходів, ніж усе людство за довгі тисячі років свого вже більш-менш культурного існування. Протягом чотирьох років (від 1765 до 1768 р.р.) Д. Ват удосконалює парову машину, яку вже перед тим уживали в рукодільній промисловості. З року 1740 закладається тривалі основи під металюргію тим способом, що навчаються вживати для витоплювання заліза кам'яне вугілля замість дров; а за двадцять років — з 1760 до 1784 року вдосконалюється печі топити чавун та ставиться на науковий ґрунт самий процес топлення. Наслідки поступу техніки в цій галузі були такі великі, що наприкінці XVIII віку

[1]) *К. Маркс.* — Капітал. Том І. Книга перша. Стор. 213.
[2]) Там же. Стор. 213 — 214.
[3]) Там же. Стор. 215.

в Англії витоплювали вже щось з 150 тисяч тон заліза і вживали понад 10 мільйонів тон вугілля, тоді як ще в середині XVIII віку видобувалося заліза лише щось з 20 тисяч тон. Одночасно роблено технічні винаходи й по інших галузях промисловости, а найбільше в текстильній, що довго відогравала переважну ролю в промисловому житті Англії. Року 1759 заведено дуже важні технологічні поліпшення в керамічній промисловості. Року 1765 *Гаргреав* вигадав веретено до прядіння, після чого виникла гостра потреба поліпшити ткацький варстат. Це потягло за собою цілу низку нових винаходів у цьому напрямі. Року 1787 *Аркрайт* вигадує механічний ткацький варстат, а року 1803 *Горокс* так поліпшує його, що це призводить до перевороту в текстильній промисловості Від 1785 р. парової машини почали вже вживати в текстильній промисловості. Ця промисловість дістає, отже, величезне невтомне, слухняне джерело — механічну рухову енергію. Величезну більшість технічних винаходів зробили прості робітники та звичайні механіки, що ледве вміли читати та писати. Ці винахідники здебільшого не діставали навіть винагороди за свої винаходи і вмирали в злиднях, нікому невідомі, а з плодів їхньої праці користувалися капіталісти. Одночасно з поступом промислової техніки роблено поліпшення і в комунікації. Між іншим, від року 1755 до 1792 викопують в Англії величезні канали; таким робом створюється мережа зручних та вигідних водяних шляхів.

Машини знищують кооперацію, засновану на реместві та мануфактурі, що існувала на ґрунті поділу ремесничої праці. Мануфактуру заступає фабрика. З розвитком фабрики та того перевороту в рільництві, що відбувався водночас із розвитком фабрик, не тільки побільшав розмір продукції по всіх галузях промисловости, але змінюється й характер промисловости. „Принцип машинового виробництва розкладати виробничий процес на його складові фази та розв'язувати дані цим розкладом проблеми, використовуючи механіку, хемію й т. д., коротко кажучи, за допомогою природничих наук — цей принцип скрізь відограє домінантну ролю. Тому машину застосовують то до цих, то до тих окремих процесів у мануфактурі. Отже, тривала кристалізація угруповання мануфактури, що виникла із старого поділу праці, розкладається і натомість неї починаються безперервні зміни. Незалежно від цього склад колективного робітника або комбінованого робочого персоналу ґрунтовно змінюється. Протилежно до мануфактурного періоду, плян поділу праці ґрунтується тепер на вживанні жіночої праці, праці дітей усякого віку, невивчених робітників, де це ще можливо, одне слово, „cheap labour" — дешевої праці, як її характеристично звуть англійці. Це має вагу не тільки для всякої на велику скалу комбінованої продукції незалежно від того, чи вживає вона машин, чи ні, але й для так званої домашньої промисловости, байдуже, чи робітники працюють у своїх приватних приміщеннях, чи в невеличких майстернях. Ця, так звана, новітня домашня промисловість, крім назви, не має нічого спільного із стародавньою домашньою промисловістю, що її має за передумову незалежне міське ремество, самостійне селянське господарство та передусім хату для робітничої родини. Її тепер перетворено в окремий відділ фабрики, мануфактури або магазин товарів поза ними., Окрім фабричних робітників, мануфактурних робітників та ремісників, яких капітал концентрує великими масами щодо простороні та якими командує безпосередньо, він незримими нитками пускає в рух іншу армію армію домашніх робітників, порозкидуваних по великих містах та по селах. (Приклад: фабрика сорочок панів Tillie в Лондондері в Ірляндії з її 1000 фабричних робітників та 9000 домашніх робітників, розкиданих по селах).

Експлуатація дешевих та недозрілих робочих сил у новітній мануфактурі стає ще безсоромніша, ніж на властивій фабриці, технічної бо основи, що є на фабриці, а саме заміни м'язевої сили на машини та легкости праці, в мануфактурі здебільшого не буває, а до того в мануфактурі жіночий організм або недозріле ще тіло дітей якнайбезсоромніше віддають під впливи отруйних речовин і т. д. У так званій домашній праці експлуатація стає ще безсоромніша, ніж у мануфактурі, разом бо із розпорошеністю робітників зменшується в них спроможність до опору, бо поміж властивого працедавця й робітника втискується цілий ряд хижацьких паразитів, домашня праця скрізь бореться з машиновим або, щонайменше, з мануфактурним виробництвом в тій самій галузі продукції, злидні не дають робітникові створити найпотрібніші умови праці — мати відповідне помешкання, світло, вентиляцію й т. д., нерегулярність праці зростає, конкуренція між робітниками досягає свого максимуму. Економізування засобів продукції, що його систематично створило машинове виробництво і яке одночасно є найбезоглядніше марнотратство робочої сили та грабунок нормальних передумов функціонування праці — це економізування виявляється тепер своєю антагоністичною та душогубною стороною тим дужче, що менше в певній галузі промисловості розвинута суспільна продуктивна сила праці та технічна основа скомбінованих процесів праці [1]).

В царині *хліборобської продукції* теж відбувалися величезні зміни. Як ми вже зазначали, прискореним темпом концентрувалися ґрунти у руках лордів та організувалися великі господарства на місці колишніх дрібних селянських та посесорських господарств і випасів для овець. Лорди експропріювали селянські землі двома способами: поруч з насильницьким вивласненням за допомогою політичної сили діяли і цілком економічні чинники. Багато селян були обтяжені податками; вони не витримували конкуренції з поміщицькими господарствами, не могли існувати на своїх малих ґрунтах, а надто після того, як розвиток машинової продукції позбавив їх змоги заробляти собі ще й ремеством. Отож кінець-кінцем сільська людність спродувала ґрунти та тікала до міст або наймалася за робітників по маєтках лордів. Так само економічні мотиви викликали процес організації великих хліборобських господарств (процес цей закінчився масовим знищенням дрібних посесорських господарств): за збільшеного попиту на збіжжя, м'ясо й молоко корисніше було провадити велике сільське господарство (орати та сіяти й розводити худобу), ніж випасувати вівці, дотого ж текстильна промисловість, перейшовши до переробки бавовни, почувала себе в меншій залежності від овечої вовни. Ганяючись за прибутком, лорди-поміщики виявили неабиякий господарський хист: з другої половини XVIII віку вони заводять багато важливих аґрономічних поліпшень, уживають штучного угноєння, осушують низинні ґрунти, заводять плодозміни, сіяні трави та корнеплоди, поліпшують способи годувати худобу й виводять дуже гарні нові породи свиней, коней, рогатої худоби. Виявилося, що великі поміщицькі господарства надто вигідніші, ніж дрібні селянські та посесорські: вони давали надто більші проти селянських урожаї, викохували кращу худобу. Процес концентрації ґрунтів та організації великих рільничих господарств мав те саме значення, що й концентрація промислового капіталу, а саме: *пролетаризацію людности*, що досягла величезних розмірів наприкінці XVIII віку.

---

[1]) *К. Маркс* — Капітал. Том І. Книга перша. Стор. 271 — 272.

Економічний переворот потяг за собою великі соціяльні зміни. Перше він підніс на нечувану до того височінь розвиток продукційних витворчих сил англійського суспільства.

Ось кілька цифр, що характеризують розвиток продукції заліза, кам'яного вугілля, довозу бавовни й розвитку торгівлі за цієї доби. Продукція заліза мала отакий темп розвитку: року 1740 випродуковано 17.350 тон заліза, р. 1788 — 68.300 тон, р. 1796 — 125.079 тон, року 1806 — 258.206 тон. Видобуток кам'яного вугілля зростав отак: року 1750 видобуто 4.773.820 тонн, року 1770 — 6.205.400 тон, р. 1790 — 7.618.772 тон, р. 1795 — 10.080.300 тон. Як збільшувався довіз бавовни в Англію видно з отаких цифр (п'ятирічок):

За років	Фунтів бавовни
1771 — 1775	4.764.589
1776 — 1780	6 706.013
1781 — 1785	10 941.934
1786 — 1790	25.443.270
1791 — 1795	30 683 002
1796 — 1800	41 430.272

Нарешті, маємо такі дані про зовнішню торгівлю Англії у XVIII столітті (в мил. фунтів стерлінгів):

Роки	Довіз	Вивіз
1750	7,8 міл. ф. ст.	12,7 міл. ф. ст.
1760	9,8 „ „ „	14,7 „ „ „
1763	11,7 „ „ „	13,9 „ „ „
1769	21,0 „ „ „	29,2 „ „ „
1798	25,0 „ „ „	27,3 „ „ „
1808	28,3 „ „ „	34,4 „ „ „
1810	39,3 „ „ „	43,6 „ „ „
1815	33,0 „ „ „	58,6 „ „ „

Розвиток витворчих суспільних сил завершувався значним зростанням національного багатства Англії.

Вже за доби рукодільної промисловости національне багатство зростало помітним темпом. Це видко хочби з того, що 1688 року національний річний прибуток в Англії досяг був 48 мільйонів фунтів стерлінгів, з яких земельна аристократія забирала собі 13 мільйонів, а торговельно-промислова та робітнича кляса разом 30 мільйонів; а через дев'яносто років — року 1778 прибутку було вже 120 мільйонів фунтів стерлінгів, з яких на долю сільського господарства припадало 66 мільйонів, промислу — 27 мільйонів, торгівлі — 10 мільйонів. Але за тридцять років промислового машинового виробництва національне багатство зросло більш, як утроє. Так, наприклад, року 1812 національний прибуток Англії становив 430 мільйонів фунтів стерлінгів, з яких лорди-землевласники й великі посесори забирали собі 132 мільйони, фабриканти — 35 мільйонів, ремісники й робітники — 49 мільйонів, сільські робітники й робітники гірничої промисловости — 34 мільйони, купці зовнішнього торгу — 46 мільйонів, купці внутрішнього торгу — 32 мільйони, банки — 4 мільйони, гірничі промисловці — 9 мільйонів. Коли порівняти національний прибуток із зростанням людности за добу від 1688 до року 1821, то побачимо, що багатство зросло не менш, як удесятеро, а людність — тільки вдвоє (року 1588 було 5.500.000 душ людности, а 1821 — 12 мільйонів). Проте, це величезне збільшення багатства не поліпшило загального добробуту

широких народніх мас: почасти воно скупчувалося в руках лордів поміщиків, і вони його проживали, почасти його розтрачували капіталісти та вкладали в продукцію, збільшуючи стовп капіталу. Значну частину прибутку витрачалося на покриття величезних воєнних видатків: сама війна з Францією коштувала Англії надзвичайно багато. Чимало попадало в кишені біржових та фінансових спекулянтів, на долю ж широких народніх мас припадала така мізерія суспільного продукту, що не тільки маси безробітного люду, але й робітники та ремесники, які мали роботу, жили дуже нужденно.

Друге — розвиток машинової продукції призвів до нового розподілу людности між селом і містом; постили нові суспільні угруповання. Наприкінці XVII віку чотири п'ятих усієї людности Англії жило по селах; року 1770 кількість людности по містах була вже така, як і по селах, а через сорок років — а саме року 1811 сільська хліборобська людність становила вже тільки одну третину всієї людности (35%). У промислову продукцію втягнуто з кінця XVIII віку жінок і дітей. Резервова промислова армія зросла до величезних розмірів.

Капіталістично-землевласницька олігархія використовувала до крайніх меж свої монопольні власницькі права на землю й засоби промислової продукції й політичну владу. Та хоч перед у розвитку суспільних продукційних сил вела вже промислова буржуазія, проте, дворянство все ще зберігало свою політичну гегемонію.

Палату лордів цілком тримали у своїх руках великі землевласники, аристократи, лорди. В палаті громад (що її наприкінці XVIII стол. обирали 160 тисяч виборців з 8 мільйонів мешканців Англії) з 658 депутатів 487 були дворяни, або особи, рекомендовані дворянами, понад 100 депутатів були від графств і тільки решта — представники від міських рад та містечок (що ними володіли дворяни). Місцеве самоврядування так само було в руках дворянства; судова влада — теж. Розуміється, такий політичний лад суперечив інтересам промислової буржуазії, але вона ще не мала сили змінити його і лише почала боротьбу за демократизацію політичного ладу. Лорди-поміщики й великі посесори, не зважаючи на те, що основою національного багатства був фабрично-ремесницький промисел та торгівля, в яких працювала переважна більшість людности, привласнювали собі майже третину національного продукту; досягли вони цього постійним підвищенням ренти, встановленням високого мита та забороною довозити в Англію дешевий закордонний хліб. Все це давало їм змогу підвищувати ціни на продукти сільського господарства. Ненатла зажерливість землевласників викликала опір капіталістів, бо зменшувала їхній прибуток: робітники домагалися підвищити плату відповідно до цін на хліб, примушуючи таким робом капіталістів одмовлятися від частини надвартости на користь землевласникам та посесорам ґрунтів. Але впливи лордів були такі дужі, що з того опору капіталістів здебільшого нічого не виходило і, приміром, року 1815 знову підвищено мито на збіжжя, довожуване в Англію. Поступаючись перед земельною аристократією, капіталісти намагалися надолужити своє визиском пролетаріяту, а надто дітей та жінок. Умови праці по фабриках були такі тяжкі, а плата була така мала, що наприкінці XVIII віку почало впадати в око фізичне й духовне вирождення дітей, жінок-робітниць і робітників. Це примусило уряд звернути увагу на охорону дитячої праці, і року 1802 вийшов перший закон про це під назвою: «Закон про охорону моральности й здоров'я» (Morals and Health Preservation Act), але закон цей лишився без ужитку. Тяжке становище пролетаріяту погіршували ще й промислові

кризи, коли капіталісти викидали робітників на вулицю, та неорганізованість і клясова несвідомість робітництва, що складалося з різних елементів — колишніх селян, ремесників та старих пролетарів — і тому не могло пройнятися почуттям солідарности. Коли наприкінці XVIII віку почався по більших промислових містах Англії робітничий професійно-економічний і політичний рух, перелякані капіталісти протягом 1794 — 1824 років видають через парлямент низку законів, що забороняли всякі політичні та економічні пролетарські організації, віддавали робітництво на волю капіталістів. Занепокоєний величезною кількістю безробітного люду, уряд, бажаючи уникнути гострих соціяльних конфліктів, бунтів голодних мас, вживає заходів, щоб організувати допомогу вбогим, збирає податок на вбогих, наказує міським самоврядуванням піклуватися про безробітних, але ці часткові несистематичні заходи, які ніяк не порушували системи розподілу суспільного продукту, що існувала, не могли загоїти болючих соціяльних ран, і широкі народні маси за часів величезного зростання національного багатства завжди терпіли страшну нужду.

Клясові суперечности загострилися. Мусила початися вперта й жорстока клясова боротьба.

6. Еволюція ідеології промислової буржуазії. Виступаючи організатором нових форм суспільної продукції, англійська буржуазія — спочатку торговельно-купецька, а потім і промислово-капіталістична — створює й нові форми суспільної свідомости. Вона творить нову ідеологію, що допомагає буржуазії систематизувати її практичний економічно-політичний досвід, виробляє новий суспільно-філософський світогляд, що заступає застарілі вже форми свідомости. На місце авторитарно-монархічного принципу та консервативно-релігійного світогляду буржуазія висовує теорію про природні права людини, про суспільний договір, як основу суспільно-державної організації, про примат розуму в суспільно-економічному житті. Дворянську монархічну організацію державної влади трактує, як порушення суспільного договору, як узурпацію й тиранію, і намагається демократизувати політичний лад. У такому дусі писав у середині XVII віку *Мільтон*, таку теорію розвивав *Лок*, такі думки положено і в основу „Закону про права“ („Біль про права“ — *Bill of Rights*), про який ми вже згадували були вище. Але мірою того, як буржуазія доходила політичної влади, її симпатії до теорії природних прав людини й суспільного договору починали спадати, аж поки й зовсім зникли: з цієї теорії почали користуватись ідеологи пролетарської кляси для оборони інтересів робітництва від буржуазії. Це з одного боку. А з другого — й сама по собі ця теорія втратила своє первісне революційне організаційне значення, скоро буржуазія перемогла дворянство на полі економічному та ідеологічному. Так поволі теоретики, ідеологи буржуазії переходили до нових ідеологічних форм, утилітарніших та раціоналістичніших. Порівнання думок видатних англійських буржуазних ідеологів, як от *Мільтон*, *Лок*, *А. Сміт*, *Мальтус*, *Е. Берк (Борк)*, *Єр. Бентам*, виразно виявляє процес буржуазної ідеологічної творчости та її еволюції.

Важливим ідеологічним завданням англійської торговельної й промислової буржуазії другої половини XVIII віку було виявити реакційність та шкідливість меркантилізму, як державної економічної політики й соціяльно-економічної теорії. Як відомо, меркантилізм розвинувся в Англії за доби торговельного капіталізму та рукодільної промисловости, коли Англія збагачувалася найбільше через торгівлю, одверте грабування колоній та через висмоктування золота з Америки. Маючи перед

собою факт збагачення краю через торгівлю, меркантилісти, як-от приміром, *T. Muns* (Мен) у своїй праці *„England's Treasure by Foreigen Trade"* („Скарби Англії в зовнішній торгівлі"), що вийшла друком року 1864, вчили, що багатство нації залежить від розвитку торгівлі, від доброго торговельного балянсу, тому треба завжди більше вивозити товарів, ніж довозити, та від панування над країнами багатими на дорогоцінні метали — золото та срібло. З боку державної економічної політики меркантилізм характеризувала державно-поліцайська опіка над промислом і торгівлею, дрібне регляментаційне втручання державної влади й муніципалітетів у суспільно-економічне життя (регляментація робочого дня, втручання у встановлення цін на товари тощо). Молодій капіталістичній клясі, що почувала в собі свіжі сили й хотіла вільно розгорнути їх, ця опіка дуже шкодила. Тим то ще з XVII віку деякі буржуазні економісти, як-от *Petty* (Петі), син сукновала, *D. North* (Д. Норт) року 1691, що із дворянина став купцем, *I. Tucker* (Текер) року 1750, *D. Hume* (Д. Юм) та інші, виступали проти теорії й практики меркантилізму. Вони казали, що меркантилісти перебільшують значення торговлі та грошей, що основа національного багатства — це виробництво, промисел, продуктивна праця, а не гроші й не торгівля. Відповідно до цього вони виступали проти тих обмежень, які держава накладала на розвиток промислу і домагалися встановлення вільної торгівлі та повної волі для розвитку промисловости. Але то були перші ластівки буржуазно-промислової весни, яка ще тільки надходила; тому їхні погляди не були визнані загалом суспільства і не були переведені в життя. Рішучого вдару меркантилізмові, як теорії, завдав *Адам Смит* (A. Smith) своєю працею *„Wealth of Nations"* (Добробут націй" або „Багатство народів"), що з'явилася року 1776.

А. Смітт народився року 1723, був за університетського професора, року 1759 він надрукував свою працю *„Theorie des sentimentes moraux"* („Теорія морального почуття", що уславила його; року 1788 обняв посаду комісара митниці в Едінбурзі. Помер Сміт 1790 р.

Коли брати науку А. Сміта з боку практичної державної політики, то вона базувалася на теорії вільного промислового розвитку, на так званій теорії вільної торгівлі. Але ця наука його була вже не звичайна збірка правил практичної державної торговельно-промислової політики, як це було у більшости теоретиків меркантилізму, а ціла систематично збудована економічно-соціологічна теорія, що, між іншим, робить спробу заналізувати механізм капіталістичної продукції й кладе початок теорії трудової вартости й надвартости, тоді як меркантилістам невідомі були такі поняття, як промисловий капітал, мінова вартість товару та додатковий продукт праці. А. Сміт розбиває меркантилізм і стару ідеологію на всіх ділянках економічного й соціяльно-політичного життя. На місце зовнішньої торгівлі ставить він, як дійсне джерело національного багатства й добробуту, виробництво товарів, виробництво взагалі. На місце поліційної держави та монархічного абсолютизму, що постали на основі торговельно-крепацьких соціяльних відносин і відповідали інтересам тих відносин, А. Сміт ставить суспільство, націю, нарід, подібно до теоретиків природних прав людини й суспільного договору. На місце державного та муніципального регулювання, що гальмувало економічне життя, він, подібно до всіх інших буржуазних теоретиків індивідуалізму, ставить творчу індивідуальну ініціятиву, вільну гру економічних сил. На місце публічного, політично-соціяльного примусу взагалі А. Сміт виставляє, як основний принцип суспільної організації, повну волю для одиниці, якнайширшу індивідуальну волю. „Люди від природи мають здатність до того, щоб найкраще господарити й організувати своє суспільне життя, —

каже А. Сміт, — тому державна опіка, що сковує індивідуальну волю й не дає простору для вільного виявлення цієї здатности, властивої кожній людині, їм не потрібна, вона шкідлива для суспільства; фактично державна опіка це не що інше, як воля мізерної своєю кількістю привілейованої частини нації; отже геть обмеження, монополії, протекціонізм". Досліджуючи питання про господарський добробут нації, А. Сміт каже, що господарська праця це основа народнього багатства — праця капіталіста-промисловця, хлібороба - землевласника, ремісника, найманого робітника; тому треба знести всі обмеження, які тяжать над працею, і дати їй цілковитий простір. А Сміт визначав вартість товарів кількістю праці, витраченої на вироблення товару (отож наближався до наукової, Марксової теорії вартости). Та рівнобіжно з цим визначенням висував і інше, за яким вартість товару вимірювано міновою вартістю праці (цебто товаровою кількістю, що на неї можна купити певну кількість живої праці). Ці два визначення суперечні одне одному. А. Сміт не усвідомив чого, що капіталіст оплачує робітникові вартість не його праці, а роботої сили; що, працюючи на капіталіста, робітник витворює вартість своєї робочої сили й створює надвартість; що, таким чином, вартість товару, що її виробляє робітник, дійсно визначається кількістю робітникової праці й складається з вартости спожитої робочої сили та витвореної нею надвартости [1]).

Мінова вартість товару, — зазначає *А. Сміт*, — це вартість вкладеної в нього праці; отже, фактично повинно - б так бути, щоб усе вироблене, приміром, найманим робітником належало б йому, робітникові, як плата за працю і тільки приватна власність на засоби продукції примушує найманого робітника віддавати частину його праці власникові засобів продукції. Відци випливали симпатії Сміта до робітництва, обстоювання ним індивідуальної волі не тільки для капіталістів, але й для пролетарів. Отож, хоч і як гостро аналізує А. Сміт капіталістичну систему господарства, але він не бачить основної суперечности між капіталістами та найманими робітниками: для нього відносини між ними — це те саме, що відносини між покупцями та продавцями робочої сили, а не відносини між експлуататорами та визискуваними. А. Сміт не повстає проти наявних відносин власности й не пропонує якихось змін щодо цього: він тільки закликає капіталістів, щоб вони були „розумні й гуманні в своїх стосунках із робітниками та платили їм добру плату, взявши на увагу те, що добре оплачений і як слід харчований робітник інтенсивніше працюватиме й ощадніше та обережніше поводитиметься з засобами виробництва" Суспільний лад, збудований на приватній власності, Сміт вважає в принципі за справедливий. У своїй економічній теорії А. Сміт звертає, як то ми зазначали, головну увагу на момент продукції, тобто на питання, що саме життя поставило його на ввесь зріст перед Англією другої половини XVIII віку. Але Сміт обминає момент розподілу суспільного продукту між різними клясами та групами. Своєю економічно - соціологічною теорією Сміт багато прислужився до повалення меркантильної політики і справив велике враження на сучасників і на дальші покоління.

Як щільно єдналися тогочасна буржуазна економічна теорія в Англії з політичною практикою, яскраво бачимо, між іншим, з промови міністра *Пітта В.* в палаті громад, 17 лютого 1792 року. Ось уривок з неї:

«Коли ми, ро глянувши різні прибуткові статті, звернемося до *безпосереднішого дослідження джерела нашого добробуту, ми* знайдемо його у *відповідному зростанні нашої фабричної промисловости й нашої торгівлі.* Звіти, зроблені з митними документами, не

[1]) *К. Маркс.* — Теория прибавочной ценности. — Вид. «Прибой». 1923 т. I.

дуже точні, але вони дають спроможність порівняти відношення за різні періоди. 1782 року, за останній рік війни, довіз за оцінкою митниць зріс до 9.174.000 фунтів. Щороку він значно зростав і 1790 року досяг 19.120.000 фунтів.

Вивіз продуктів англійської фабричної промисловости дає виразнішний і важливіший критерій визнати торговельний добробут. Оцінка речей вивозу давала 1782 року 9.919.000 фунтів; наступного року вона досягла 10.409.000 фунтів; 1790 року вона зросла до 14.921.000 фунтів, а минулого року становила 16.420.000 фунтів. Коли ми зауважимо сюди ще вивезені чужоземні речі, то цифра вивозу 1782 року становитиме 12.200.000 фунтів, після миру вона піднеслася у 1783 р. до 14.700.000 фунтів; 1790 року вона доходила до 20.120.000 фунтів. Ці документи в тому вигляді, як вони існують (а вони не можуть бути повні) цінні тільки як огляд чужоземної торгівлі цієї країни. Безперечно, наша внутрішня торгівля, що завжди важила більше для нашого багатства, зросла, принаймні, в такому самому відношенні. Я не маю змоги дати докладний порівняльний огляд нашої фабричної промисловости за той самий період, але її швидке зростання визнали всі, і місцеві відомості джентльменів різних частин країни, перед якими я кажу, роблять зайвими всілякі подробиці в цій справі.

Отже констатувавши збільшення наших прибутків і показавши, що воно *призводить до відповідного зростання нашої фабричної промисловости, з'ясуємо собі, які обставини сприяли цьому*.

Відповідь, що насамперед і мимоволі спадає на думку всім людям країни, така: наш *добробут є наслідок промисловости* й прир дньої енергії нації. Але що-ж надало цій промисловості й цій енергії здібности діяти з такою силою й настільки перегнати попередні роки? В цій сприятливій дії *величезний вплив мали технічні вдосконалення в кожній галузі промисловости* й ступінь продуктивности праці, досягнутий змінами, запровадженими у машиновому виробництві. Ми до того спостерігали за цей період більше, ніж раніш, ще один вплив, що сприяв нашій країні досягти торговельного першенства. Я кажу про той ступінь кредиту, який шляхом подвійної операції надає нашим купцям пільгові умови поширювати свої операції всередині країни й дає здобути відповідну перевагу на чужоземних ринках. Ця перевага була найочевидніша протягом другої половини періоду, про який я говорю, і вона невпинно збільшувала добробут нації.

Крім того, дух визиску й заповзятости наших купців виявився через *поширення нашого пароплавства й рибної промисловости* й через *завойовання нових ринків у різних частинах світу*. Безперечно, цьому сприяли нові взаємини з Францією, створені торговельною угодою; хоча вагу цих взаємин зменшили заворушення, що були тоді у Франції, а проте вони були за стимул для розвитку промисловости й діяльности нашої країни.

Є ще одна умова, що задовольняє більше, ніж усі інші, бо вона постійніша й має здібність зростати. *Це — постійне напромадження капіталу, його тенденція зростати, тенденція*, що завжди має виявлятися й зростати в країні, що досягла певного ступеня торговельного добробуту.

От умови, які, мені здається, безпосередньо допомагають нашому теперішньому добробутові. Вони зв'язані ще іншими важливішими причинами...

Ми користувалися з переваги законів *нашої конституції*, ствердженої і встановленої ще видатними заколотами наприкінці минулого віку. От велика й домінантна причина, що дала великий простір і іншим сприятливим умовам, про які я казав... От життьова сила, яку ми маємо завжди охороняти".

І політики, і теоретики буржуазії б'ють в одну ціль: досягти такої демократизації політичного ладу, що забезпечила би буржуазії якщо не переважну, то хоч однакову з дворянством участь у керуванні державою. Теоретики чимраз більше натискують на історичні, економічні підстави за для таякої демократиії.

Єремія Бантам (Ieremy Benhtam), правник, що скінчив Оксфордський університет, уже цілком поривае з теорією природних прав людини й суспільного договору та розвиває в своїй праці, що вийшла в роках 1780—1789 під назвою „Introduktiou to the Principles of Morals and Legislation" („Вступ до основ моралі та законодавства"), утилітарну індивідуалістичну теорію. Він бореться проти теорії природних прав в ім'я буржуазного демократизму. „Кожна суспільно-політична установа, кожний закон треба оцінювати мірою тієї користи, яку він дає суспільству, наскільки сприяє щастю людства" — каже він. Попередники Бентама вчили, що право, політичний лад і мораль повинні мати в своїй основі натуральне право, суспільний договір, моральну доцільність, почуття прав і правдивий розум. Але така наука не задовольняла Бентама; він

шукає конкретнішої, опертої на життєві факти теорії, шукає фактичної рушійної сили суспільного життя й натрапляє слідом за іншими на теорію утилітарности, корисности. Корисність, утилітарність, тобто прагнення людини до найбільшого щастя, найповнішого задоволення її потреб і бажань — ось основний факт, головний стимул людського поступу, який і повинен бути за основу економічно-соціологічної теорії. „Природа ставить людину під владу двох могутніх сил: страждання (болю) та задоволення. Тільки вони дають нам пізнати, чого ми хочемо та що повинні робити... Вони керують нами в усьому, що ми робимо, що ми говоримо, що ми думаємо... Принцип утилітарности визнає панування цих сил і кладе його в основу своєї системи, яка має собі за мету збудувати будинок щастя, керуючись розумом і встановлюючи відповідні закони". „Суспільство складається з окремих осіб. Тому інтереси суспільства можуть виявляти тільки інтереси окремих осіб, з яких воно складається. Отже, порожня балаканина — говорити про інтереси суспільства, не здаючи собі справи про інтереси кожної окремої людини". Суспільство — це не якась органічна система, це тільки група окремих людських одиниць, що свідомо й несвідомо чинять згідно з принципом утилітарности, шукаючи собі щастя. Кожна людина має для себе закон у самій собі; тому, що вільніше вона дослухається до голосу того закону, то швидче й краще досягає свого щастя. Державно-політична організація, що наважується виступати проти принципу корисности, проти індивідуальної волі й щастя — шкідлива організація. Фактично кожна держава несе нещастя, особливо ж держава деспотична або олігархічна, олігархія бо, на ліпший кінець, сприяє щастю невеликої групи коштом більшости. Але негативні, шкідливі впливи політично-державної організації можна довести до мінімуму, встановивши повну владу демократії, визнавши суверенітет народу, запровадивши загальне виборче право, скасувавши верхню палату (лордів). Але демократична держава повинна обмежуватись переважно діяльністю негативного характеру: усуванням тих перешкод, що стоять на шляху кожній окремій особі в її прагненні до щастя. Пізніше, під впливом кривавого перебігу французької революції, Бентам трохи зменшив свій демократичний запал і, зокрема, почав дуже енергійно боронити право приватної власности, доводячи, що воно виявляє ідеї задоволення, що воно несе людині достаток, забезпечує їй існування, заохочує її до праці, створює почуття любови до батьківщини. „Право приватної власности — це блискуча перемога людства над самим собою... Забезпеченість, що її воно дає — це найбільше благо цивілізації". Правда, правом приватної власности часто й густо надуживають, але це вже діло законодавців пильнувати, щоб цього не було. Та думати про встановлення рівности всіх людей — це нездійснена й шкідлива мрія. Найбільше, що треба робити, то це хіба намагатися зменшити до якоїсь міри цю нерівність, але робити це треба так, щоб принципу приватної власности не порушувати. Треба скасувати всі монополії й привілеї, що тільки гальмують натуральний поступ у напрямі рівного розподілу власности, бо „тільки рештки февдалізму, меркантилізм, олігархія та її кепські закони стоять на перешкоді розвитку рівности". Отже, через приватну власність і через повну свободу економічної діяльности для всіх до рівности.

Едмунд Берк (чи Е. Борк — Edmund Burke) немов би персоніфікує сам на собі процес еволюції буржуазної ідеології. У своєму першому творі (памфлеті) „*A Vindication of Natural Society*" („Виправдання природного суспільства"), що з'явився друком року 1756, він виступив як палкий проповідник теорії природних прав людини й гострим критиком

клясового капіталістичного ладу, заснованого на насильстві. В початковому натуральному періоді свого існування людство жило в повній рівності, вільними сім'ями, не знаючи ніякого соціяльного утиску. Та ось людям захотілося збитися в більші громади, а що природа не створила ніяких натуральних підстав для таких більших громад, то ця галявина була заповнена законом. Натуральне суспільство перейшло на політичне, а разом із цим постала влада й підлягання, владні й підвладні, почалася боротьба всередині кожного окремого суспільства та одного суспільства з іншим. Історія держав є історія воєн, Берк критикує ще деспотичне й аристократичне врядування й каже, що не тільки таке врядування, навіть демократичний лад не забезпечує людині тих прав і тієї рівности, яку людина мала за первісного свого стану. В кожному цивілізованому суспільстві багаті та владущі ведуть паразитарне життя, а коли й працюють, то тільки над тим, якби то ще більше, здерти з гноблених, щоб ще дужче зміцнити своє панування над незаможними. Ідеал Берка — це найширша демократія. Здійсненням цього ідеалу можна хоч якоюсь мірою наблизити людство до того вільного співжиття, яке воно колись мало. Та пізніше, під впливом дальшого розвитку соціяльної боротьби в Англії, особливо ж під впливом кривавого перебігу французької революції, Берк змінив свій світогляд. Року 1790 він пише памфлет проти французької революції „*Reflections on the Revolution in France*“ („Міркування про французьку революцію“), де виступає проти теорії природних прав людини й боронить англійську олігархію. Виступаючи проти революційної перебудови суспільних відносин, Берк розвиває новий погляд на суспільну організацію. Він каже, що соціяльно-політичний лад кожного народу — це продукт довголітнього розвитку, що виростає поволі, відповідно до обставин, і тому не можна його ламати заради якихось химерних природних прав людини.

Пізніше англійський буржуазний ідеолог, *Т. Р. Мальтус* (Tomas Robert Malthus), боронить вже теорію не природних прав людини, а природного обов'язку для всіх безмаєтних страждати й вимирати[1]). Велика кількість голодного безпритульного люду в Англії наприкінці XVIII віку в багатьох викликала думку, що мабуть, це соціяльне лихо має якийсь елементарний, природний характер та що боротися з ним благодійністю й іншими способами, скерованими на матеріяльну підтримку вбогих, неможливо й марно. Така думка була надто приємна для земельної аристократії та торговельно-промислової буржуазії, вона бо, з одного боку, підсилювала боротьбу проти закону про податок на вбогих а з другого — заспокоювала сумління, стривожене несвітськими злиднями робітничої людности. Теоретично й немов би науково зформулював цю загальнопоширену думку Мальтус у своїй праці „*Essay on the Principle Population*“ („Дослід про основи розмноження“), що з'явилася першим виданням (вийшло без підпису Мальтуса) року 1798. За підставу для своєї теорії Мальтус узяв ту „відносну густість людности“ в Англії, свідком якої він був. Він узагальнив її й підніс до значення природного закону. „Основний закон людського існування, оснований на тому, що кількість людей збільшується швидше, ніж зростає кількість засобів поживи...

Родючість землі має свої межі, а людська — не має... На землі не може вистачити місця для всіх, — писав Мальтус. — Тому нехай убогі годуються тим, що впаде їм із столу багатих, тоді вони не будуть плодитися;

---

[1]) *Т. Р. Мальтус* народився в аристократичній родині року 1766, дістав добру освіту, був якийсь час за священика, а року 1807 був призначений на професора в Гайдебергську колегію,

допомагати вбогим — річ шкідлива, це бо допомагає й збільшує їхню живучість і здатність плодитися. Треба робити так, щоб убогі не мали дітей; тоді зникне лишок безробітної людности, ця кара на заможні суспільні верстви. Теорія Мальтусова не мала під собою наукового ґрунту навіть для тих часів і обставин, коли вона була розвинута; Мальтус розглядає це питання людности в Англії та Сполучених державах Північної Америки, але соціяльно-економічної природи того факту він не зрозумів і не вияснив. Ми вже бачили, що саме тоді, коли Мальтус виводив свій закон, національне багатство Англії зросло надто більше, ніж її людність. Мальтус не зрозумів далі, що зростання (приплід людський) регулюють не тільки біологічні закони, але зростання числа населення конкретні умови соціяльного буття кожного даного часу. [1])

7. **Давід Рікардо.** Кінець XVIII й перша чверть XIX віку — це доба бурхливого розгортання в Англії нових форм економічного й соціяльного життя й загибелі старих форм; це час руїни рукодільної й ремесничої промисловости та потужного розвитку великої машинової продукції; це час пролетаризації та повперизації селянства, час зростання промислових міст та нагромадження в них величезних багатств поруч із зростанням злиднів серед робітничої кляси: це час великого зростання земельної ренти й підвищення цін на хліб та одночасного знижування цін на фабричні вироби; час знижування заробітної плати й зростання податкових тягарів; час фінансової кризи, що настала після того, як Англійський банк одмовився обмінювати банкноти на золото, нарешті, час робітничих заворушень та поліцайських утисків. Коротко кажучи, це був час анархії й хаосу. Політики й економісти билися в безсиллі над новими фактами й питаннями, що їх висувало нове життя. Понад десяток парляментських та інших комісій засідало майже безперервно від 1800 до 1816 року й обмірковувало різні економічні питання. Вовна й бавовна, вугілля й залізо, заробітна плата й прибуток капіталіста, паперові гроші й золото, мита на збіжжя й ціни на збіжжя; зв'язок між цінами на вироби й заробітною платою взагалі; причини підвищення й знижування цін на товари; вплив машини на ціни, взаємний зв'язок і характер прибутку капіталіста та ренти землевласників; вплив податків на продукцію та на розподіл національного прибутку, причини недостачі капіталів і пониження прибутків на промисловий капітал та сила інших фактів справ і питань вимагала невідкладної відповіді. Промислово-капіталістична кляса відчувала гостру потребу систематизувати багатий, але роз'єднаний суспільний досвід, систематично освітлити й пояснити нові факти, без чого вона не почувала психологічної певности в своїй праці. Коли кінець XVIII віку висунув в Англії питання організації промислово-капіталістичної продукції, що над ним з найбільшим проти інших економістів успіхом працював А. Сміт, то початок XIX віку поставив на порядок денний питання поділу суспільного продукту: спочатку питання про поділ прибутку між капіталістами й землевласниками, а потім між капіталістами та робітниками. *Д. Рікардо*, великий банкір, і був той видатний мислитель, систематик суспільно-економічного досвіду, що науково висвітлив велику частину поставлених життям питань і тим вніс деякий порядок, організаційну ідеологічну єдність в тогочасну політичну економію.

Давід Рікардо (David Ricardo) народився в Лондоні року 1772 в сім'ї єврея біржовика-маклера. Від батька він навчився провадити різні банківські та торговельні операції і згодом зробився мільйонером. Провадячи вже самостійно власні величезні торговельні й фінансові операції.

[1]) *К. Маркс.*—Теории прибавочной ценности. Том I. Розд. В („А. Смит") Вид. „Прибой", 1923. — Том III, розд. 1 — (Т. Р. Мальтус).

Рікардо намагався заглянути в саму глибінь „капіталістичної механіки". Спочатку він дуже заінтересувався питанням знецінення банкових білетів і напісав з цього приводу року 1810 розвідку під назвою *„Про високу ціну грошей, як про доказ знецінення банкового білету"*. Після цієї праці пішли й інші невеликі праці на банківсько-кредитові теми, а згодом, а саме року 1817, з'явилася головна й славнозвісна праця його *„Principles of Political Economy and Taxation"* („Основи політичної економії", року 1822 він надрукував працю про потребу підтримати сільське господарство; року 1821 він заснував у Лондоні клюб політичної економії. Від року 1819 до 1823 Рікардо був за члена парляменту. Помер року 1823.

Свої думки Рікардо виклав у кількох творах, загалом дуже нечисленних, але надто багатих на зміст. Головні з них: „Розвідка про вплив низьких хлібних цін на зиск капіталу" („Essay on the influence of law prices of corn on the profits of stock"), „Основи політичної економії та оцінки" („Principles of Political Ekonomy and Taxation"), „Охорона хліборобства" („Protektion of Agriculture"). Рікардо виясняє саму глибінь економічних явищ, дошукується головної основи, яка викликає їх та до них призводить. Тому він методологічно спрощує, абстрагує суспільно-економічні питання, відкидає геть усі другорядні численні фактори, зв'язані з ними та всі побічні моменти, що ускладнюють питання. Добре обізнаний з тогочасними економічними науками, в тім числі й з творами А. Сміта, поділяючи загальні принципи утилітарної соціологічної школи, Д. Рікардо взяв собі за методу дослідження поставлених питань шлях спостережень і досвіду, методу індукції, добре розроблених його сучасником Д. Стюартом-Мілем, і досяг тут блискучих, як на той час, результатів. Досліджуючи механізм капіталістичного господарства, розвиваючи теорію трудової вартости товарів, аналізуючи характер розподілу суспільного продукту між капіталістами й землевласниками, Рікардо розкривав тим самим зміст клясових суперечностей у капіталістичному суспільстві й тим зробив глибокий вплив на дальший розвиток економічно-соціологічної думки не тільки буржуазної, але й соціялістичної взагалі, хоч і не ставив собі такого завдання.

Подамо тут головні висновки з політично-економічних досліджень Рікардо. У вступі до „Основ політичної економії" він так формулює політично-економічну проблему. „За головне завдання науки про народнє господарство буде дослідження законів, що керують розподілом продуктів. Продукти землі, або, інакше кажучи, все, що добувається з її поверхні об'єднаним уживанням праці, машин та капіталу, поділяється між клясами суспільства, між власниками землі, власниками капіталів, що потрібні для обробітку ґрунту, і робітниками, що їхнею працею землею обробляється. Розподіл продуктів землі між різними клясами залежить від родючости землі, від нагромадження капіталу й кількости людности так само, як і від вправности, талану, знаряддя та інструментів робітників". Постановивши собі це завдання, Рікардо досліджує суть вартости та ринкову ціну, дає визначення капіталу, теорію ренти, заробітної плати, прибутку капіталістів.

Вартість, або натуральну ціну товару, визначається кількістю праці, в нього вкладеної, каже Рікардо. Товари обмінюється один на один відповідно до кількости вкладеної в них праці. Мінова вартість товару не залежить од висоти тієї плати, яку одержав робітник за вкладену ним у товар працю, так само, як не залежить вона від споживчої вартости або корисности товару. Звичайно, товар жадної не матиме мінової вартости, коли він не має споживчої вартости, коли він не може задовольняти якість потреби, але споживча вартість не може бути за міру мінової вартости, товару, хоч деякі економісти помилково й вважають, що вартість товару залежить од його користи. Це могло б бути тільки тоді,

коли б покупці сами виключно із своєї волі встановляли ціни, а не продавці, як це справді є. Мінова вартість успіх товарів — нехай то будуть фабричні вироби, продукти гірничої промисловости або хліборобства — залежить не від тієї кількости праці, що виріб їх потребує за кращих умов продукції, а тієї, що потрібна на виготовлення їх за найменш вигідних умов, тобто найбільшої кількости праці. Мінова вартість і багатство — це не те саме: багатство складається з усіх корисних речей, що мають споживчу вартість. Мінова вартість багатства ввесь час змінюється залежно від змін кількости праці, потрібної на виріб речей, що складають те багатство, хоч би кількість речей і не мінялася. Рікардо ототожнює кількість праці й *кошти виробництва*, кажучи, що у склад того й другого входять кошти праці (заробітна плата), витрати на машини й будинки та на амортизацію їх, витрати на сирові матеріяли й прибуток на капітал.

Головний чинник суспільно-економічного життя — це *капітал*, нагромаджена праця. Це та частина багатства, що вкладено її в сільсько-господарську й фабрично-промислову продукцію та що складається з речей споживання, одежі, знаряддя, машин, і сирових матеріялів, потрібних на те, щоб *провадити виробництво* [1]). Капітал розпадається на дві частини: на постійний (fixes) і змінний (zirculierendes); перший складається з будинків, машин і сирових матеріялів, другий — з фонду, що йде на виплати заробітної плати. Від руху капіталу, особливо від змін його змінної частини, залежить приріст і зменшення людности, а також зміни в цінах на предмету споживання, поживи; збільшення людности тягне за собою підвищення цін на хліб, а це примушує обробляти й малородючі землі, тобто втрачати на виріб одиниці засобів поживи більшу кількість праці, ніж перед тим, а це й собі здорожує товар — збіжжя.

Та частина капіталу, що її забирають собі землевласники за користування з природних сил землі, зветься *рента*. Спочатку виникла рента першої кляси. Вона постала на ґрунті ріжниці між родючістю різних участків землі після того, як зникла колишня земельна пільговість, і потім мірою того, як більшала кількість людности й нагромаджувалися потрібні для поширення продукції капітали, відбувався перехід до обробітку чимраз гірших земель і тяг за собою створення ренти другої, третьої й так далі кляси, відповідно до ріжниці (диференції) родючости різної кляси землі. В той самий час зростала й рента першої кляси. Так постійно підвищується рента в парі з суспільним розвитком.

Праця, — каже Рікардо, має, як і все інше, свою натуральну й ринкову ціну. *Натуральна ціна праці* є та ціна, що потрібна, щоб підтримати робочу силу й життя робітника. Здатність робітника підтримати себе та свою сім'ю прогодувати залежить не від кількости грошей, які він одержує, як заробітну плату, а від кількости предметів споживання та інших чинників, потрібних для живлення робітника та його родини. З суспільним поступом натуральна ціна робочої сили має тенденцію підвищуватися разом із підвищенням цін на хліб; натуральна ж ціна всіх інших товарів має тенденцію знижуватися в зв'язку з успіхами техніки, що збільшують продуктивність праці (зменшують кількість її, потрібну для виробу товару). *Ринкова ціна праці* залежить од подання праці й попиту на неї: хоч вона й відхиляється від натуральної ціни, а проте має тенденцію рівнятися на неї. В зв'язку з суспільним поступом, із збільшенням людности риночна

[1]) Як бачимо, Рікардо не дійшов до визначення капіталу, як історичної категорії, це визначення дав пізніше лише Маркс.

ціна робочої сили має тенденцію падати, бо подання праці зростає швидше, ніж капітал, потрібний на використання цієї праці. Але цю тенденцію невтралізує перша. В результаті все ж підвищення цін на предмети споживання відбувається швидше, ніж підвищення заробітної плати. Таким робом, рента й заробітна плата взагалі підвищуються, зростають. В основі цього підвищення лежить неминучість уживати дедалі більшої кількости праці на виробництво предметів споживання на хліборобську продукцію. Звичайно, землевласники перебувають у надто вигідніших для них умовах, ніж робітники: їхній прибуток дійсно збільшується, а робітник хоч і одержує більшу кількість грошей, однак не може купити на них і тієї кількости товару, яку колись купував за менші гроші.

Рікардо влучно критикує Смітову теорію вартости, викриваючи в ній логічну суперечність (ототожнення визначення вартости товару робочим часом і міновою вартістю живої праці). „Адам Сміт, що правдиво визначив головне джерело мінової вартости, непослідовний,—зазначає Д. Рікардо.— Замість того, щоб суворо додержуватися принципу, за яким вартість предметів збільшується або зменшується залежно від збільшення або зменшення витраченої на них праці, він висунув ще й інше мірило вартости й підкреслює, що предмети варті більше або менше залежно від того, на більшу чи меншу кількість цього мірила вони обмінюються“ [1]). Д. Рікардо уникає помилки Смітової щодо теорії вартости товару, але робить таку саму помилку в іншому місці — в трактовці „вартости праці“. Оперуючи поняттям „вартість праці“, Рікардо дає логічно-суперечливу теорію надвартости, вважаючи надвартість за *неоплачену вартість праці*. Він не зрозумів того, що економічна категорія „вартість праці“ не має під собою реальних економічних підвалин, що вартість має не праця, а робоча сила, яка виступає як товар, і в процесі споживання її капіталістом відтворює свою вартість і творить надвартість. „Рікардо повинен був би говорити замість *праці* про *робочу силу*, — зазначає К. Маркс. — Але цим самим він показав би капітал, як матеріяльні умови праці, що протистоять робітникові, як силу, що стала самостійною. І капітал в той же час визначився б, як певні суспільні відносини“ [2]). Як ідеолог буржуазії, Рікардо не спромігся дійти цього. Він не зрозумів того, що так звана вартість праці є лише зовнішня форма вияву вартости робочої сили, яко товару; що фактично на товаровому ринку проти власника грошей стає безпосередньо не праця, а робітник. „Те, що продає робітник, — каже К. Маркс, — є його робоча сила. Згодом, коли він дійсно починає свою роботу, робоча сила вже перестала належати йому, отже, він не може вже більше продати її. *Праця — це субстанція й іманентна міра вартости, але сама вона вартости не має.* У вислові „вартість праці“ поняття вартости не тільки що цілком затерто, а ще й повернуто в його протилежність. Це такий самий фігуральний вислів, як от, наприклад, вартість землі. Однак такі фігуральні вислови випливають із самих продукційних відносин. Це — категорії для форми виявлення посутніх відносин. Що речі в їхньому виявленні часто виходять цілком покручені, це досить відомо в усіх науках, окрім політичної економії“ [3]).

Некритичне сприйняття „фігурального вислову“ — „вартість праці“ — поставило Рікардо перед непереможними труднощами при розв'язанні

---

[1]) *Д. Рикардо*. — Собрание сочинений. За редакцією Розанова. Том I, стор. 7.

[2]) *К. Маркс*. — Теории прибавочной ценности. Том II, част. I, стор. 82. Вид. „Прибой“, 1924.

[3]) *К. Маркс*. — Капітал. Том I, Книга перша. Стор. 318. — ДВУ, 1927.

проблеми надвартости і заробітної платні. Щоб не дійти до визначення „вартости праці“ працею ж, мусів Рікардо визначити вартість праці золотом. Алеж вартість золота, яко товару, визначається кількістю праці, витраченої на його здобуття. Отож маємо у Рікардо зачароване коло.

Заміна людської праці на машинову завдає шкоди робітничій клясі, бо зростає постійний капітал, а не змінний, не той, що його витрачають на оплату робочої сили. Отже чистий прибуток нації може побільшитися а попит на робочу силу залишиться незмінний. Запровадження в підприємство машини корисне капіталістові, а не робітникові: тут машина й робітник конкурують між собою. Але на це лихо нема ради: в основі його лежить швидке зростання людности, за яким не встигає зростати багатство. Поділяючи погляди Мальтусові щодо цього, Рікардо виступає проти допомоги безробітній людності, хоч і бореться разом із тим проти мита на хліб, довожуваний в Англію.

Мавши хибну теорію надвартости, Рікардо не викриває правдивого джерела *прибутку капіталістів;* він задовольняється тільки з того, що відзначає, що прибуток капіталістів створюється у продукції яко неоплачена праця. Мінова вартість товару, виключаючи ту частину постійного капіталу, що переходить у нього, розпадається на дві частини: на прибуток і заробітну плату. Коли ціни на речі споживання та фабрикати не зміняються, тоді залишаються без зміни й розміри прибутку та заробітної плати; підвищується прибуток капіталіста — зменшується плата робітника і навпаки. Висока рента призводить до високих цін на хліб, а це призводить до збільшення робітничої плати та до зменшення прибутку фабрикантів-промисловців. Отже, наслідки суспільного поступу зводяться до того, що фабрикант примушений усе зменшувати свій прибуток; робітник має дуже мало користи від вищої плати, бо підвищення плати не відповідає підвищенню цін на засоби виробництва, отож увесь прибуток, створений спільно капіталом і працею, потрапляє до рук неробиземлевласника, як рента.

Такі головні висновки дослідів Рікардо. Як бачимо, Рікардо глибоко трактував питання вартости й ціни, вказав на характер зміни заробітної плати і, нарешті, накреслив чітку межу між земельною рентою та прибутком капіталістів. Цим способом суперечність він викрив між інтересами індустріяльного капіталу та інтересами землевласників і дав теоретично-ідеологічне обґрунтування боротьби промислового капіталу з земельною аристократією.

З Рікардо був глибокий мислитель. Він зробив багато в межах того, що вимагали під ту хвилю інтереси капіталістичної кляси, але за межі інтересів цієї кляси він не пішов, хоч йому, здається, було б дуже легко й послідовно продовжити пророблені ним висновки щодо вартости товару та суперечности між заробітною платою й капіталістичним прибутком і в правдиву теорію надвартости, визначити капітал, яко історичну категорію й формулювати тезу про глибоку суперечність клясових інтересів капіталістів і робітників. Коли вартість усього товару, коли ввесь капітал, ця основа добробуту нації, є тільки згромаджена (застигла) праця, то чому він, отой товар, опинився в руках невеликої числом капіталістичної кляси? Як він вирвався з рук робітників, тих самих, що створили й творять його своєю працею?

На це питання Рікардо не дав відповіді; він навіть не ставив його, бо на соціяльно-економічні питання він дивився з погляду інтересів капіталістів, систематизував досвід капіталістичної кляси, виступав ідеологом буржуазії.

8. Нищення машин ремесниками та пролетарями. Початки робітничого руху в Англії. Коли навіть ученим економістам і політикам кінця XVIII й початку XIX віку було тяжко орієнтуватись у тих швидких соціяльно-економічних змінах, що були викликані індустріяльним переворотом в Англії, зрозуміти нові відносини і, зокрема, об'єктивне поступове значення машинової продукції, то ще важче було це для інтелектуально нерозвиненої, некультурної й голодної робітничої маси. Машина була спочатку страшний ворог робітництва: вона викинула на вулицю великі маси робітників і збільшила й без того велику „резервову промислову армію", а разом із тим і злидні безробітних мас. Отже не дивно, що робітники під першим враженням кинулись нищити, розбивати машини, сподіваючись, що таким способом пощастить їм припинити поширення їх та зменшити безробіття. Нищення машин набрало місцями таких загрозливих форм, що для боротьби з ним були видані кілька карних законів. Перший закон проти нищення машин виданий був у Англії 1769 року. Закон цей накладав на винних жорстокі кари. Та це не спинило руху: робітники накладали життям, але розбивали машини. 1779—1780 року відбувалося масове нищення машин; сотні й тисячі робітників нападали на фабрики, і поліція неспроможна була боротися з цим рухом. Добрий ґрунт для цієї погромної хвилі створив сам парлямент, одібравши від робітництва всі можливості до професійної та політичної організації, отже й до соціяльно-економічного освідомлення. Мало значення й те, що безробіття побільшало, а допомога вбогим поменшала, що ціни на хліб теж стали швидко зростати. Нищення машин, відоме також під назвою *лудизму* від імени робітника Неда Луда (Ned Ludd'a) (назва ця пішла після того, як Луд розбив одну машину), перетворилося 1811—1812 року на масовий рух, що ставив не тільки економічні, але й політичні вимоги. Року 1812 парлямент ухвалив новий закон проти руйників машин. За знищення машини цей закон карав винного на смерть. Але й цей закон, як і закон 1769 року, не припинив боротьби робітників з машинами, і більше значення мали грошові кари за пошкодження та розбиття машин. Року 1816 відбулися нові масові рухи проти машин.

Але поволі робітництво доходило до ясного розуміння, що боротьба з машинами безнадійна, непотрібна й шкідлива та що свої інтереси йому треба боронити іншим способом — організованою професійною та політично-демократичною боротьбою з власниками машин — клясою капіталістів.

У цьому процесі суспільно-політичного й клясового усвідомлення робітничої кляси важливу ролю відограли буржуазно-демократичні теорії (зокрема, теорія природних прав людини). Прислухаючись до цих теорій, робітництво (та й ремесничі челядники) скеровувало свою енергію до політично-демократичної боротьби.

Вище ми вже відзначали, що перші буржуазні (і дрібнобуржуазні теоретики природних прав людини та демократично-політичного ладу не протиставили інтересів буржуазії клясовим інтересам робітництва, що вони виступали від імени „цілого народу" проти земельної аристократії і не раз одверто та виразно обстоювали також права не тільки буржуазії, ба й робітництва, селянства та міщанства взагалі. Цим самим буржуазні ідеологи виступили, як перші політично-демократичні вчителі робітництва. З числа цих дрібно-буржуазних демократичних ідеологів особливо великий вплив на англійське робітництво другої половини XVIII й початку XIX віку зробив *Томас Пейн* (або Т. Пен — Tomas Paine), син ремісника, сам спочатку ремісник, а пізніше державний урядовець, письменник

і палкий революційний буржуазно-демократичний політичний діяч, що брав діяльну участь у соціально-політичній боротьбі не тільки в Англії, але й в Америці (підчас боротьби англійських колоній Північної Америки за незалежність) та у Франції, де був обраний на члена Національного Зібрання [1]).

Пейн народився року 1737 в Норфольку; батько його був ремісник, квакер; хлопцем він скінчив початкову школу, після чого до 1774 року працював разом із своїм батьком, як ремісник. Самоосвітою він розвинув себе політично й став потім за урядовця в податковому уряді. Тут за участь у професійному русі податкових службовців його звільнено з посади року 1774. Після цього він подався до Лондону, де познайомився з Веніяміном Франкліном, а потім з рекомендаціями його від'їхав до Північної Америки, в Філадельфію. Тут він виступив як енергійний агітатор проти англійської олігархії та абсолютизму, за демократизм і республіку, популяризуючи теорію природних прав людини. Року 1776 пише Пейн свій славнозвісний памфлет „*Common Sense*" („Натуральний розум" або „Натуральний сенс"), у якому обґрунтував постулят незалежности колоній від Англії. Року 1781 він повертається через Францію до Англії. Року 1789 Пейн у Парижі, року 1790 — в Лондоні, де пише свою працю „*Rights of Man*", в якій боронить французьку революцію (супроти висту ів Берка). Перший том цієї праці видрукований був року 1791, другий, заборонений від уряду, вийшов роком пізніше. В цей час кілька французьких округ обирають Пейна на депутата до Національного Зібрання, і тут він приєднується до жірондистів. Після повалення жірондистів Пейна заарештовують. У в'язниці він пише „*Age of Reason*" („Вік розуму") — критику біблії. Звільнившись із в'язниці, Пейн повертається до Англії, де пише (року 1795 — 1796) нову працю „*Agrarian Justice*" („Земельне право"). Року 1801 він їде знову до Америки, де й помер року 1809.

Свої демократично-політичні й соціяльні ідеали виклав Пейн у кількох творах, з яких найбільший вплив на робітничий рух мали „Rights of Man" („Права людини"), „Agrarian Justice" („Земельне право"). Перший твір був для англійських робітників за підручник політичної демократії. В ньому Пейн розвиває й боронить ідеї, що їх покладено в основу французької „*Декларації прав людини й громадянина*". Тут маємо ми науку про первісний, натуральний і пізніший політичний стан людини. В першому панує рівність і воля, у другому — гноблення й нерівність. Давній політично-суспільний договір порушено, тому громадяни мають право шляхом революції зламати самоправство владущих і привернути собі природні права. В другому томі праці „Права людини" Пейн гостро критикує соціяльні відносини в Англії, нападає на фінансову політику уряду, пропонує зробити різні соціяльно-політичні реформи (зменшити посередні податки, підвищити податки на великі прибутки, утворити таким способом фонд допомоги безробітним, встановити пенсії старим і зробити шкільну реформу). Книжку цю конфісковано й заборонено. В „Земельному праві" Пейн виступив проти єпископа Ватсона (Watson'a), який писав, що поділ суспільства на багатих та вбогих установив сам бог. „Ні, — відповідає на це Пейн, — бог створив тільки чоловіка й жінку і передав їм та їхнім нащадкам усю землю, і тільки потім сталося так, що люди поділилися на багатих та вбогих, що багаті пограбували та позбавили прав убогих". На доказ того, що довший час людство жило в натуральному стані й не знало соціяльної нерівности, Пейн посилається, між іншим, на життя північно-американських індіян. Правда, з цивілізованого, політичного стану немає вороття до первісного, натурального суспільного співжиття. Але це зовсім не означає, що в цивілізованому суспільстві не можна усунути тієї нерівности, насильства й гніту, якими воно пройняте. Особливо це стосується до посідання земельних дібр. Землю люди не створили, вона потрібна всім і довго була у спільній громадській власності. Інтенсифікація хліборобства призвела до того, що земля перейшла у приватну власність Сам цей перехід не можна вважати за зло, але велике зло —

[1]) *К. Маркс.* — Теории прибавочной ценности. Том II, часть 1

монополія на землю, яка довела до того, що численна хліборобська людність утратила своє природне право на землю. Звичайно, відразу революційним шляхом встановленого порядку не зміниш, але треба виправити його реформою. Пейн вимагає, щоб безземельні були винагороджені з фонду, що мав бути утворений із податку на землю: земельні маєтки, що переходили спадщиною до нових посідачів, мали бути оподатковані в розмірі 10% вартости. Через якийсь час цього фонду цілком вистачить на те, щоб дати кожному безземельному, що досяг 21 року життя, як відшкоджування за позбавлення його належної йому пайки землі, 15 фунтів стерлінґів, а також і на організацію допомоги на старість і допомоги нездатним до праці. Позбавлені землі, старі й нездатні працювати мають право вимагати переведення призначеної реформи, а ті, що посідають землю, зобов'язані дати потрібні на це кошти. Політичні реформи треба доповнити соціяльними, „щоб кожний, хто народився в республіці, мав засоби забезпечити своє життя й міг уникнути злиднів".

Легко уявити можна, як уважно прислухалися тогочасні передові робітники до такої теорії та як вони могли прийти до думки про заснування особливих робітничо-ремесничих політичних організацій для оборони своїх інтересів, своїх „природних прав" на життя та державну допомогу на випадок безробіття.

Організація першого великого робітничо-ремесничого політичного об'єднання в Англії припадає на кінець XVIII століття.

Заклав це об'єднання в Лондоні року 1792-го швець Томас Гарді (Tomas Hardy), родом із Шотляндії (народився року 1752, помер року 1832), під назвою — London Corresponding Society (скорочено: L. C. S. — „Лондонська Кореспонденційна Спілка"). Навколо цієї організації об'єдналося багато не тільки робітників, але й ремісників і взагалі дрібних підприємців. Т. Гарді не був клясово-свідомий робітник. Він був захоплений загально-демократичними ідеями того часу й виходив у своїй діяльності з постуляту природної рівности всіх людей. Швидко постали такі політичні організації по всіх промислових містах Англії. Вони зв'язалися й провадили об'єднану практичну політику. L. C. S. перетворилася на школу робітничої політики. Hardy, що був довший час за секретаря (до року 1794) London Corresponding Society й написав пізніше її історію, так формулював завдання об'єднання: „Коли парлямент не виявляє вже волі народу, тоді ми зобов'язані не філософувати, а робити діло".

У квітні року 1792 L. C. S. оголосила маніфеста, де між іншим писала: „Воля — це природжене право людини, і ми вважаємо за свій обов'язок боронити непорушність цього права для добра наших співгромадян і наших нащадків. Громадяни повинні мати право брати участь в управлінні, і без цього права ні один громадянин не може назвати себе вільним. Більшість народу Великобританії не має представників у парляменті й позбавлена участи в управлінні. Наслідки обмеженого, нерівного, й тому неповного представництва, а також виборчої корупції, такі: величезні податкові тягари, несправедливі закони, обмеження волі й розтринькування державного скарбу. Єдиний засіб боротися з цим лихом — це рівне, загальне й справедливе представництво народу в парляменті. L. C. S, готова працювати для досягнення цієї мети, — але вона засуджує всяке насильство та анархію. Її зброя — сила розуму, єднання і згода". — L. C. S. друкує далі уривок із твору *Т. Пейна* — „Права людини" — „Rights of man", де вміщено критику політики уряду й соціяльних відносин в Англії, і посилає у вересні р. 1792 тепле привітання французькому Конвентові з приводу успіхів французької революції.

Все це спричинилося до того, що поліція почала чинити різні утиски L. C. S., але це не спинило зростання організації, і вона об'єднувала в кінці 1792 року 20 тисяч членів, здебільшого робітників. Радикально настроєна частина буржуазії, щоб відтягти робітництво від L. C. S., заснувала року 1792 свою політичну організацію „Друзі народу" (Friends of the People), яка повела енергійну агітацію за парляментську реформу. Але це не підірвало організаційного значення L. C. S., на допомогу якій виступив лондонський союз журналістів, письменників і митців. Цей інтеліґентський союз, багато членів якого вийшло з ремесничих і робітничих кіл, дав L. C. S. промовців, письменників, поетів, ідеологів, про яких ми скажемо докладніше далі. L. C. S. — «Лондонська Кореспонденційна Спілка" — була організована на демократичних основах. Всі уряди в ній мали почесний характер. Винагороду, або, власне, гроші на витрати одержували тільки делеґати та аґітатори, посилані на провінцію.

Уряд одразу ж розпочав боротьбу проти L. C. S., наслав туди своїх шпіонів і провокаторів, арештовував членів організації.

Року 1793 відбувся в Едінбурзі конґрес усіх демократичних, робітничо-ремесничих політичних організацій, які домагалися парляментської реформи, демократизації виборчого права. L. C. S. („Лонд. Кор. Спілка") взяла діяльну участь у цьому конґресі. Уряд виступив проти конґресу, арештував і віддав під суд членів його — делеґатів L. C. S. Суд засудив їх вислати з Англії (в Австралію). На початку 1794 р. „Лонд. Кор. Спілка" — L. C. S. — виступила з новим маніфестом, в якому протестувала проти арештів і висилки з Англії членів її, а також проти війни Англії з революційною Францією. По всій Англії почали відбуватися робітничі демонстрації та віча з протестами проти вчинків уряду. Це викликало нову хвилю утисків проти робітничих організацій взагалі й проти „Лонд. Кор. Спілки" — L. C. S. — зокрема. У травні 1794 року парлямент ухвалив припинити чинність Habeas corpus acte (закону про особисту недоторканість щодо членів політичних робітничих організацій. Уряд арештував секретаря L. C. S., Гарді і ще кількох робітничих проводирів. У жовтні року 1795 почалися в Лондоні нові великі демонстрації, підчас яких робітники вимагали хліба, усунення короля та ненависного голови уряду. Парлямент ухвалив нові закони, що обмежували право політичних зборів і ставили їх під контроль поліції. Політичний терор буржуазії примусив L. C. S. перейти року 1796 до нелеґальної, конспіративної революційної діяльности. У відповідь на це уряд заповзявся знищити L. C. S. Року 1798 поліція арештувала всю управу L. C. S. й цілих три роки держала арештованих у в'язниці без суду. Року 1799 парлямент ухвалив новий закон про закриття всяких політичних радикальних клюбів, про заборону всяких зносин, персонально й на письмі, між політичними організаціями. Року 1799 L. C. S. була розгромлена остаточно. Роки 1800—1801 принесли робітникам нові закони, скеровані проти робітничих організацій. Ці закони зв'язували не тільки політичну, але й професійну організацію робітництва.

Буржуазний парляментський терор цілком, здавалося, розбив робітнич організації, але не задавив революційного хвилювання народніх мас в Англії в кінці XVIII віку. Вільнолюбні релігійні комуністичні й політично-демократичні ідеї насичували все повітря й находили жвавий відгук у масах. Від робітників революційні настрої перекинулися до салдатів і матросів, що ламали дисципліну й виявляли нахил стати збройно „за народ і волю"; в армії і фльоті почався в зв'язку з ним політичний терор і кари на смерть.

9. Соціяльна критика й утопічні соціялістично-комуністичні теорії кінця XVIII й початку XIX віку. Індустріяльний переворот в Англії з його багатими й далекосяжними соціяльно-економічними наслідками сприяв жвавій ідеологічній творчості, гострій критиці соціяльних відносин та виникненню багатьох соціялістично-комуністичних, переважно етичних, утопічних теорій. Ми відзначимо тут тільки важливіші з них — соціяльну критику та теорії *Р. Уолеса, Т. Спенса, В. Годвіна, Вільяма Оґільві й Ч. Геля* (Голе).

Шотляндець *Р. Уолес* (Robert Wallase, вчитель математики в Едінбурзькому університеті, а потім духовна особа) виклав свої соціяльні погляди в двох творах: „*Dissertation on the Numbers of Mankind*“ („Розвідка про численність людства“), що видрукуваний був року 1753, та „*Various Prospekts*“ („Різні проспекти“), що з'явився року 1761. В першому творі Уолес викладає теорію залюднення. Кількість людности в тій або іншій країні, — каже він, — залежить загалом од кількости речей споживання, що їх створюють в країні. Примітивні народи, що не знають ані хліборобства, ані торгівлі, здобувають з землі менше продуктів, ніж культурні народи, тому їх взагалі є не багато. Але тут винна не тільки культурність чи некультурність: підсоння, споживні продукти, кількісне відношення між жінками й чоловіками також впливають на суспільство. Далі, важливий чинник є поділ ґрунту: поділ землі на невеликі ґрунти, на яких провадиться дрібне сільське господарство, створює міцну основну для збільшення людности, особливо коли земля дуже родюча, а людність призвичаєна жити великими сім'ями. Сільське господарство (рільництво й скотарство), рибальство й полювання це певні джерела продуктів споживання, тим то насамперед треба дбати про розвиток їх, а також про виробництво потрібного для того господарського знаряддя, про виробництво одежі та взуття та про будову помешкань. Тільки там, де сільське господарство досягає найвищої продуктивности й дає вже лишок засобів поживи, можна перейти й до інших галузей промисловости. Промисел і торгівля можуть забезпечити якійсь країні потрібну кількість речей споживання; але через те, що така країна занедбує сільське господарство, світ загалом убожіє; тим то розвиток обробної промисловости і зростання *міської людности*, одірваної від сільсько-господарської праці, поділеної на багатих та вбогих, що часто й густо не мають ніякої праці, це буде негативне, шкідливе явище. Міста розвивають у людях нові потреби, здорожують продукти споживання, унеможливлюють нормальне родинне пожиття й призводять до зменшення людности. — Як бачимо Уолес виступає проти промислового індустріяльного перевороту, вважає, що він призводить до зменшення людности, й боронить дрібнобуржуазний ідеал — дрібне сільське господарство та дрібний, ремесничий промисел.

У другій своїй праці — „Різні проспекти“ (*Various Prospects*) Уолес розвиває комуністичні ідеї. Промислова культура призводить до зменшення людности, — каже він: античні культурні держави, що не знали капіталістичної промисловости, мали численнішу людність, ніж теперішні, новітні держави. Живучи в злиднях та завжди воюючи, людство мало дбає про поступ науки. Наука не організована; природничими й технічними дослідами займаються здебільшого випадково. Тому наші знання про небесні тіла, про атмосферні явища, про внутрішню будову землі, про життя тварин і рослин зовсім мізерні. Так само ми не знаємо нічого певного й про постання людських рас. Не краще стоїть справа і з мораллю — вона зовсім занепала. Хіба дивно після цього, що виникають нові ідеали суспільної організації? Вони повинні виникнути і їх запропоновано вже

чимало, починаючи із старих часів, в формі різних соціяльних систем і утопій. Ті утопії й системи нездійсненні, та світлі розуми людства не повинні зважати на це й мусять розвивати нові теорії. — Керуючись такими мотивами, Уолес і розвинув свій плян „щасливого суспільного устрою".

В ідеальному суспільстві Уолеса не існує приватної власности. Кожний працює на громаду, на суспільство й від громади одержує все потрібне для життя. Всі члени громади мають однакові права й обов'язки. Всі зобов'язані працювати. Дорослі громадяни вибирають уряд, який має пильнувати, щоб кожен працював відповідно до свого фаху й щоб не порушувалося суспільні приписи. Урядовий апарат повинен бути якнайпростіший. Його головне завдання дбати, щоб суспільство мало потрібну кількість будівельників, ткачів, ковалів, кравців, шевців, малярів, музикантів, різьбярів, учених. Суспільство повинно звертати велику увагу на виховання дітей, на навчання їх наук, мистецтва й реместв, а передовсім хліборобства, садівництва та рибальства. Кожний громадянин що дожив до 24—26 років повинен одружитись. Особлива комісія пильнує про те, щоб були звільнені від трудової повинности інваліди та старі. Комуністичний лад забезпечить людству найбільші можливості матеріяльного й духового розвитку, найбільше щастя. Щоправда, справа організації такого суспільства дуже тяжка: перейти від приватної власности до громадської, суспільної надзвичайно тяжко. Найкрасномовніша й найпалкіша проповідь комунізму не зможе примусити людей відмовитись од приватної власности. Владущі верстви перешкоджатимуть цьому з усіх сил, отже треба просто божого чуда, щоб якийсь з теперішніх народів намірився здійснити комунізм. До комуністичного суспільства може бути тільки два шляхи: перший — велика революція, що зруйнує старі форми суспільного життя й розтопить у своїому полум'ї старі звички й тим створить можливість організувати нові, комуністичні форми життя, другий — закладання комуністичних колоній шляхетними, перейнятими комуністичним ідеалом, людьми. Та раз поставши, раз перетворивши життя якоїсь нації на нових основах, комунізм має всі підстави для довгого й тривалого існування, бо в духовій природі людини немає нічого такого, що суперечило б комунізмові, бо комунізм має найбільші можливості перемогти злидні та темноту, забезпечити матеріяльний і духовий добробут нації. Комуністичному суспільству може загрожувати тільки одна небезпека — густість залюднення.

Томас Спенс (Thomas Spense), син ремісника, був перший переконаний і палкий пролетарський протестант проти кривди нових соціяльних відносин. Головна його ідея була радикальна земельна реформа, що мала бути за підставу для реорганізації всього суспільного життя. З проєктом такої реформи виступив він уперше року 1775 в доповіді філософському товариству в Ньюкестлі (Newcastle). Пізніше цю доповідь він видрукував під назвою — *„Правдиві права людини"* (в р. р. 1792—1793), а потім року 1796 видав цю книжку вдруге під новою назвою — *„Правдива воля"*. — В натуральному стані людство знало тільки суспільну, громадську власність на землю; кожний мав однакове право й можливість живитися продуктами землі, як і всякий член громади. Всі спільно боронили свою країну від зовнішніх ворогів, всі однаково стояли на сторожі своїх природних прав і свободи, обмежуючи свободу кожного стільки, скільки вимагала того конечна неминучість. Не те ми бачимо по сучасних цивілізованих суспільствах: тут усю землю й усі багатства її привластила собі невелика меншість і поводиться так, немов би землю створено тільки

для них, або вони самі її зробили. А наслідок того такий, що життя великої частини людности залежить од малої кількости земельних власників: природне право кожного на землю й природну волю знищено. Щоб виправити це зло, треба повернути громадську власність на землю. Кожна громада повинна посідати певну територію, певну площу землі з усіма її багатствами і віддавати її всю або частину в посесію своїм членам, а частину залишати на інші громадські потреби. Право порядкувати землею повинно належати громадам, але вони не можуть ані продавати землі, ані дарувати її комусь. З ренти, яку людність вносить до громадських кас, кожна громада віддає якусь частину, визначену парляментом, до державної скарбниці на державні видатки, утримує вбогих, допомагає безробітним, утримує потрібних урядовців, будує містки та різні будинки, прокладає й підтримує в порядку шляхи, сухопутні й водяні, потрібні для торгівлі й плавби, культивує перелоги, будує й утримує склепи для зброї, видає премії тим, хто прислужиться розвиткові сільського господарства, або якогось потрібного ремества. Внутрішнє життя кожної громади регулюють постанови її зборів; постанови ухвалюється таємним голосуванням. Певна кількість громад посилає своїх представників до парляменту. Таким способом увесь народ бере активну рівну участь у керуванні державою. Вся доросла чоловіча людність кожної громади відбуває військові вправи, має своїх старшин і військову організацію, щоб бути ладною виступити, коли того треба буде, на оборону своїх прав і свого краю від ворога. Очевидно, що земля буде поділена на дрібні ділянки й такими ділянками віддана на посесію дрібним хліборобам. Дрібні господарства дадуть працю багатьом рукам і спричиняться до збільшення продуктів споживання країни. В організованій отак державі не буде жадних мит і податків, окрім названої вище земельної ренти, яку оплачує громаді кожна особа, відповідно до величини та якости ґрунту, що держить вона в посесії. З цієї ренти покривають усі державні й громадські видатки, тому ніякій товар та підприємства не оподатковують.

Як бачимо, *ідеал Спенсів це не пролетарський ідеал,* а *дрібнобуржуазний.* Він прагне скасувати приватну власність на землю й запровадити громадську власність на неї, але сільсько-господарську продукцію він залишає в дрібній, індивідуальній формі, причому взяти в посесію якусь ділянку мають змогу тільки заможніші громадяни—ті, що платитимуть ренту. Отже, фактично, Спенс ставить на місце землевласників — лордів громади: поза тим залишаються старі відносини—дрібні посесори й наймані сільські робітники, вбоги й багаті [1]).

Року 1797 видав Спенс книжечку: „Права дітей" (*„Rights of Infants"*), в якій критикує „Agrarian Justice" („Земельне право") Томаса Пейна й доводить, що ніяких соціяльних поліпшень не можна досягти, не скасувавши приватної власности на землю. Року 1801 з'явилася *„The Resotrer of Sociyt to its Natural State"* („Повернення суспільства до його натурального стану") він викладає знову свої аґрарно-соціялістичні та політично-демократичні ідеали. Ця праця знайшла великий відгук серед робітництва, взагалі серед убогої міської людности. Викладені в ній ідеї підхопили широкі народні маси і, як наслідок, постав так званий Спенсівський рух, який на багато років пережив Спенса.

Слідом за Спенсом докладно обговорює земельну справу шотляндський професор *William Ogilvie* (Вільям Огільві). Виходячи з принципу

[1]) Сто років нізніше розвинув подібний до Спенсового плян аґрарної реформи американець *Henry George* (Генрі Джорж).

природних прав людини на землю, він подає такий проєкт земельної реформи: держава повинна примусити великих землевласників віддати у вічну посесію хліборобам приблизно половину належної їм землі, беручи за невелику плату, встановлену від особливої комісії; віддані в посесію ділянки землі не повинні бути дуже дрібні і їх не можна парцелювати, одночасно посесори повинні бути прив'язані певними февдальними зобов'язаннями до землевласників. Отже Огільві об'єднує натуральне право з февдалізмом та посесією.

Великий вплив справив на сучасників своєю анархо-комуністичною теорією *Вільям Годвін* (William Hodvin), священик, а пізніше деїст, літератор. У своїй праці — „*Enquiry concerning Political Justice*“ („Розвідка про політичне право“), що видрукована року 1793, Годвін намірився викрити хиби тогочасного суспільства, вияснити причину тих хиб і дати логічний довід того, що загального добробуту людство зможе досягти тільки тоді, коли в основу суспільного життя воно покладе справедливість.

William Hodvin (В. Годвін) народився року 1756 в сім'ї пуританського священика, студіював теологію в духовній семінарії до 1777 року, читав французьких матеріялістів XVIII віку й сучасних йому англійських письменників. Бувши священик, він під впливом прочитаного став деїстом і республіканцем. Посварившись із своїми парафіянами, він переїхав до Лондону й віддався там літературній праці. 1791 року Годвін надумався написати книжку про принципи політики. І дійсно, року 1793 видруковані були речі споживання, два томи його — «Розвідки про політичне право» — (*Enquiry concerning Political Justice*»), де він вийшов далеко за межі наміченого спочатку пляну. Крім соціологічних творів, Годвін написав ще багато романів, літературно-критичних розвідок і газетних статтей.

Годвін виходить із засади, що найбільша сила людського духу це розум, який спонукає людей до діяння, робить оцінку всім учинкам людини й лежить в основі моралі. Політика, соціяльне життя виявляється в людському діянні, тобто складається з моральної діяльности окремої людини й цілих суспільних груп, держав. Отже, політика — це моральне вчення. Мета людського життя — щастя, духовий і матеріяльний добробут. Але щастя досягається тільки чеснотами та справедливістю. Людина дедалі вдосконалюється й має велику здатність до поступу, до пізнання правдивої чесноти та справедливости. Розвинувши свої філософсько-етичні погляди, Годвін переходить до викладу своєї економічно-соціологічної теорії. Подібно до інших теоретиків природних прав людини, він поділяє всю історію людства на дві доби: добу натурального (простого, як він каже) суспільного співжиття й добу політичної (складної) суспільної організації. Ідеальне суспільство, здійснення якого людство повинно прагнути, має наближатися до натурального (простого суспільства), що не знає власности. В основі сучасного суспільного життя лежить право власности; воно суперечить справедливості,— і в цьому причина всього соціяльного лиха. Зреформувати це право буде перше та головне завдання. Кожна людина має право не тільки на потрібні для неї речі споживання, але й на приємне життя взагалі та на вільний час для розвитку своїх духовних здібностей. У сучасному суспільстві нічого того людина не має. Всі багатства скупчені в руках власників знарядів виробництва. Багатства ті марнують власники на розкіш, а маса трудящого люду гине з голоду. Великі релігійні мислителі здавна казали багатим, щоб вони допомагали своїм ближнім і сприяли загальному добробутові; та з того нічого не виходило й не вийде: в кращому разі багаті займаються філантропією. Але ж заповідь про справедливість вимагає, щоб багаті віддали свої маєтки на суспільну користь, залишивши собі тільки стільки, скільки треба їм на прожиток. Релігійна етика це система доброчинности, а не етика справедливости. Тільки етика справедливости, знищивши право

власности на знаряддя виробництва, створить умови для нового суспільства, для піднесення людського матеріяльного добробуту, для розвитку духовних здібностей кожної людини та для правдивої моралі. Тоді в людстві розів'ється й доброчинність: кожен буде радий допомогти своєму ближньому. Тоді настане рівність між людьми, припиниться соціяльна боротьба й війни. Щоб досягти щастя, треба перш за все перемогти сучасну соціяльно-економічну нерівність. Людство дійде до цього шляхом не насильства, а переконання: розум візьме своє, хоч і як угамовують його голос у сучасних суспільствах, побудованих на власності та на насильстві. В ідеальному суспільстві Годвіна панує індивідуальна незалежність і свобода. Комуністичний централізм і колективізм Годвін відкидає й навіть громадські їдальні він уважає за замах на індивідуальну свободу. Працю треба організувати по змозі на індивідуалістичних основах, щоб окремій особі не довелося через надужиття колективних форм продукції, підлягати волі інших. У цьому напрямі діятимуть і дальші технічні винаходи. Можливо, що кожен матиме собі потрібну машину, отже не треба буде йти на фабрику й брати участь у колективній праці. Метою нового суспільства повинна бути індивідуальна праця і навіть індивідуальне мислення. Тому людське суспільне життя треба організувати так, щоб не накладало воно на індивідуума ніякого примусу. Те саме треба сказати й про родинне життя: тепер воно одне тільки зло, бо має примусовий характер і являє собою систему обмани, брехні і власности. Його треба перемогти так само, як і закон, державу і власність. В ідеальному суспільстві буде вільне кохання, але за його мету буде не задоволення пристрасти, а розмноження роду. Людина є соціяльна тварина, але в той самий час вона є й індивідуальна істота Суспільство — це проста збірка, простий гурт окремих автономних індивідуумів, а не організована система, не машина, де одна частина припасована до одної. Система справедливости не має нічого спільного з тими економістами, що вихваляють суспільний поділ праці. Цей поділ зводить людину на становище знаряддя виробництва В майбутньому суспільстві кожен вироблятиме сам усе, що йому треба й споживатиме його, як сам схоче; тому там не буде торгівлі. Спиняючись на питанні про густоту залюднення, Годвін рішуче заперечує можливість цього, посилаючись на те, що взагалі кількість людности кожної країни відповідає кількості продуктів споживання, які здобуває людність на даному ступені свого культурного розвитку, а також на те, що наука дасть змогу збільшити продукцію такою мірою, що людство ніколи не відчуватиме браку продуктів споживання.

Значіння Годвіна в його гострій критиці суспільних відносин, побудованих на приватній власності, на визискові та пригніченні широких народніх мас.

Чарльз Гель або (Charles Hall) дав глибоку критику сучасних йому соціяльних відносин в Англії у своїй праці — «Наслідки народньої цивілізації в европейських державах» — «*Effests of Civilisation on the People in European States*» — видрукованій року 1805. Аналізуючи ці відносини, Гель виразно викриває їхній клясовий характер і віддає свої симпатії робітництву. Становище робітників (або, як каже Гель, убогих) в сучасному цивілізованому суспільстві дуже тяжке: в сільському господарстві й на фабриках платять робітникам таку мізерію, що на неї годі прожити, годі вигодувати діти. Робітники голодні, фізично зруйновані, психологічно нерозвинені. Цивілізація руйнує життя широких народніх мас і призводить до занепаду також і мораль. Мануфактури (фабрики)

це одне з найбільших лих, що принесла цивілізація; вони прискорюють процес нагромадження багатств, капіталів. А багатство — це посідання такого майна, що через нього власник його набирає влади над робітниками. Багатство або капітал це маєток, що дає змогу чинити насильство над працею вбогого, зробитися владарем над тими, хто не має нічого. Капіталісти мають над робітниками більшу владу, ніж деспоти над своїми підданцями. Мануфактури не скасували крепацтва, як це кажуть А. Сміт та Юм, а тільки змінили його форму. Багатство створюється в сільському господарств, у промисловості і в торгівлі, тобто там, де виробляють або обмінюють різні добра. Всі добра виробляють сільські робітники га робітники рукодільнь; відци їх закуповують за дешевшу ціну, ніж вони варті. З різниці між вартістю й заробітною платою постає прибуток, який ділять між собою землевласники, посесори, підприємці-промисловці та купці. Прибуток—це праця робітника, що її привласнили капіталісти. І хоч робітник наймається на роботу вільно, проте землевласник, промисловець, посесор або купець має змогу через своє багатство примушувати робітника віддавати йому свою працю; — адже вбогий мусить їсти, живитися, тому й мусить погоджуватися на всякі умови праці. Убогі й багаті — це дві суперечні, протилежні одна одній своїми інтересами, суспільні групи. На боці одних — багатство, поліція, військо, на боці других — тільки злидні та безправство. — Коли спинитися над питанням: що більше шкодить робітництву — приватна власність на землю, чи розквіт мануфактур, — то, наскільки можна розрізнити одне лихо від другого, треба сказати, що рукодільні призводять до ще більшого визиску робітництва й чинять більше лиха, ніж приватна власність на землю, бо вони забирають багато людської праці на виріб предметів розкошів, потрібних тільки для багатих.

Багаті мають у своїх руках політичну владу й використовують її не тільки на пригнічення робітників, але й на війни, потрібні їм, щоб опанувати ринки збуту та сировини, та які ніколи не дають ніякої користи робітникам, хоч капіталісти й кажуть завжди, що вони провадять війни в інтересах цілого народу.

Часто кажуть, що багаті потрібніші, ніж убогі, вони бо дають убогим працю. Та як по правді сказати, багаті зовсім непотрібні, бо вони тільки привласнюють собі те, що виробляють робітники. Багаті шкідливі для вбогих, бо беруть од них багато, а не дають нічого. Вони дають гроші, але ж гроші, то тільки засіб обміну, головне ж — добро всяке, що потрібне для підтримки життя, а всяке добро — це продукти та вироби вбогого люду, тобто робітників. Отже, землевласник, посесор, промисловець, купець не дають трудящим нічого. Вони тільки беруть од них; вони тільки шкодять їм, відбираючи від робітників знаряддя праці, переводячи робітничими руками створене добро. Подивитися тільки на розподіл суспільного продукту: вісім десятих людности (Англії) одержує тільки одну восьму частину річного прибутку нації, а сім восьмих припадає на багатих, що становлять тільки дві десятих людности. Розвиток цивілізації не тільки не вірівнює, а, навпаки, загострює сучасну соціяльну нерівність у продукції та розподілі багатств і, таким чином призводить до великої соціяльної катастрофи, яка може скінчитися загибеллю суспільства. Треба, отже, шукати засобів направити ті хиби, що заподіяла людству цивілізація.

Гель подає далі зразок ідеальної суспільної організації, до утворення якої треба прагнути. Це спільна громадська власність на землю, дрібне селянське (трудове) господарство, просте життя, дрібне ремество для

обслуговування потреб сільського господарства й тільки найпотрібніші галузі більшої промисловости. Наукові дослідження повинні провадити талановиті громадяни коштом нації. Тільки такий лад забезпечить усім добробут, усуне визиск людини людиною, знищить соціяльний гніт і страждання. Одне слово — дрібнобуржуазний ідеал. Для досягнення цього дрібнобуржуазного ідеалу, Гель намітив кілька дуже поміркованих реформ; найважніші з них мали бути: скасування закону, по якому земельні маєтки переходили спадщиною неподільно з рук до рук, і заборона виробництва речей розкоші.

Погіршення матеріяльного становища широких народніх мас, що наступило підчас воєн Англії з наполеонівською Францією й після закінчення їх (1815 року), і політична реакція тих часів призвели до дуже *гострої класової боротьби*, що без перерви точилася в Англії в бурхливих, *терористичних формах*, від 1815 до 1822 року. По вс й країні відбувалися робітничі демонстрації, коли робітничі маси вимагали хліба й праці. Демократична частина буржуазії провадила широку агітацію за реформу парляменту, за демократизацію виборчого права. Лондоньска спенсівська робітнича спілка (*Spencean Philanthropistis*) розвинула дуже широку діяльність агітуючи за запровадження земельної реформи за пляном Спенса („треба перемогти лордів, передати землю в народню власність — тоді переможемо вбоздво", — говорили члени спілки), за загальне виборче право. Уряд лякається діяльности спілки, і парлямент видає року 1817 закон про заборону політичних об'єднань імени Спенса. Починається терор проти спенсіянців. У відповідь на це спенсіянці готуються року 1818 до терористичних актів проти членів уряду й провідників земельно-капіталістичної олігархії. Уряд викриває цей плян, заарештовує провідників і карає їх на горло. Спенсіянці вмирають із словами: «за народ, за волю!».

Тоді ж таки Вільям Кобе (Willam Coddett) та його товариші публіцисти: В. Ген (W. Hone), Карлейл (R. Carlile), Вулер Т. І. Woler) і Дж. Вед. (I. Wade), з яких три останні були робітники, кладуть початки робітничої, демократичної преси: В. Кобе починає видавати з року 1816 народнє, робітниче видання заснованого ще року 1802 в Лондоні часопису «Щотижневий політичний показник» («*Weekly Political Register*»). Невеличкими книжечками, в кількості 60 тисяч примірників, розходилася «Political Register» по робітничих хатах аж до 1819 року, коли вийшов новий парляментський закон «Шість актів» («Six Acst»), скерований проти робітничих політичних організацій і проти дешевої робітничої преси. «Political Register» («Політичний показник») веде клясову робітничу політичну боротьбу, вказує на те, що в буржуазному суспільстві вся влада й усі багатства скупчені в руках лордів і буржуазії, що буржуазія марно тратить народні гроші, витрачає їх на мілітаризм, синекури, пенсії багатим. Часопис агітує проти великих податків, що падали на широкі народні маси, за реформу парляменту, за демократизацію виборчого права, протестує проти політичного терору буржуазії і лордів, нарешті, звертається з особливим закликом до робітників, що нищили машини: пояснює їм, що ворог робітництва — буржуазія, а не машини, що нищити машини — дурна справа й шкідлива, бо уряд використовує погромні вибухи темної робітничої маси для політичного терору проти робітників. Після закриття «Political Register» Кобе якийсь час видавав інший робітничий орган.

Під бурхливим натиском буржуазної демократії й робітництва землевласницько-капіталістична олігархія мусила якоюсь мірою поступитися: року 1832 ухвалено закон про реформу парляменту.

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ім. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ УЧНІВ

* *М. Беер.* — „История социализма в Англии" ч. I. Гос. Изд. РСФСР, 1922.

Арк. А.-Н. — „Історія робітничого руху в Англії, Франції, Німеччині". ДВУ, 1926.

М. Беер. — „Всеобщая история социализма и социальной борьбы". Часть VI и V. Госуд. Изд. Украины, 1924.

* *Н. Лукін* (*Антонов*) — „Новітня історія Західньої Европи". ДВУ, 1926.

Уэбб — „История рабочего движения в Англии".

Молотов. — „История социализма".

Моносов. — „Промышленный переворот в Англии".

* *Ц. Фрідлянд і А. Слуцький.* — „Історія революційного руху Західньої Европи" (1789—1914). — Вип. перший. ДВУ, 1927.

* *Захер.* — Промышленный переворот в Англии и его последствия.—Вид. „Прибой", 1927.

* *И. Рубин.* — История экономической мысли. ГИЗ РСФСР, 1928.

* *И. Г. Ліберберг.* — Нариси економічної та соціяльної історії Англії (1760—1850). ДВУ. 1927.

* *Лучицкий* и *Тарле.* — „Книга для чтения по истории нового времени".

А. Седой. — „Промышленный переворот".

К. Маркс і *Ф. Енгельс.* — „Комуністичний маніфест". Вид. „Шлях Освіти", Харків, 1923.

Ф. Енгельс. — „Положение рабочего класса в Англии".

В. Волин. — История социалистических идей". ГИЗ РСФСР, 1928.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

* *Ц. Фрідлянд* і *А. Слуцький.* — Історія революційного руху Західньої Европи". Вип. I, ДВУ, 1927.

Кулишер. — „Промышленность и рабочий класс в Западной Европе".

П. Маслов. — Курс истории народного хозяйства".

* *„Обществоведение".* „Сборник статей под ред. проф. Н. Тарасова". Том I, II, III. вид. „Сеятель", Ленінград, 1924.

Бенедиктов, — „История рабочего движения в Европе".

Кулишер. — „Промышленный переворот в Англии в XVIII веке".

А. Тойнби. — Промышленный перевор т в Англии в XVIII веке". Вид. „Мир", М. 1925.

* *К. Маркс.* — „Капітал". Том I. Книга перша. ДВУ, 1927.

Эшли. — „Экономическая история Англии".

Роджерс. — „История труда и заработной платы в Англии с XVIII по XIX век".

* *Д. Гобсон.* — „Развитие современного капитализма". ГИЗ РСФСР, 1926.

Зомбарт. — „Современный капитализм". Вип. I і II.

Гельд. — „Соц альная ист рия Англии".

М. Туган-Барановский. — „Ад. Смит".

В. Водовозов. — „Кабинет и парламент в Англии в XVIII веке".

Кареев. — „Истор я Западной Европы в новое время".

И. Рубин. — „История экономической мысли". ГИЗ РСФСР, 1928.

М. Бер. — „И тория социализма в Англии". Часть I. ГИЗ РСФСР, 1922.

В. Волін. — Історяя социалистических идей. Часть I. ГИЗ РСФСР, 1928.

В. Волин. — Предшественники современного социализма в отрывках из их произведений Часть I. ГИЗ РСФСР, 1928.

Г. Шлютер. — Чартистское движение. — ГИЗ РСФСР.

Г. Д. Кол. — История рабочего движения в Англии. Том I. Вид Ленингр. Губпрофсовета. 1927.

В. . . . . . — Государственный строй Англии. М. 1905

А. Лоуэлль. — Государственный строй Англии. Том I. М. 1915.

М. Остроторский. — Демократия и политические партии. Англия. — Вид. „Коммун. Академии". М. 1927.

П. Шанту. — Промышленная революция XVII стол. в Англии. — ГИЗ РСФСР, 1925.

К. Маркс. — Теории прибавочной ценности. Том I (Розд. В — „Адам Сміт"). — „Прибой". 1923. — Том II, ч. 1, (Розд. I — про Рикардо). Том III, розд. 1 (т. р. Мальтус").

Д. Рикардо. — Собрание сочинений. За редакцией Розанова.

В. П. Волин. — Хрестоматия по социально-экономической истории Европы в новое и новейшее время. — ГИЗ РСФСР, 1929.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ

І. Соціяльно-економічні та технічні передумови і перебіг промислово-капіталістичної революції в Англії

1) Роля перевісного нагромадження в промисловому перевороті.
2) Акумуляція капіталу в сільському господарстві, торгівлі та промисловості. Занепад дрібного виробництва в сільському господарстві і в промисловості.
3) Індустріяльний і сільськогосподарський пролетаріят.
4) Зовнішній і внутрішній ринок для промисловости.
5) Розвиток мануфактурного виробництва й технічні винаходи.
6) Основні елементи суспільних продукційних сил Англії під кінець XVIII та на початку XIX століття.

ЛІТЕРАТУРА

Моносов. — Зарождение промышленного капитализма в Англии. — Вид. „Путь Просвещения", 1924, Стор. 3—64.
Ц. Фрідлянд і А. Слуцький. — Історія революційного руху Західньої Европи. Вип. перший. Розд. І. ДВУ, 1927.
Г. Д. Кол. — История рабочего движения в Англии. Том І, розд. 2.
Н. Лукін — Антонов. — Новітня історія Західньої Европи. Випуск І. Розд. І. ДВУ, 1916.
К. Маркс — Капітал. Том І. Книга перша. Розд. 24. — ДВУ, 1927.
М. Беер. — История социализма в Англии. Том І. ГИЗ РСФСР, 1923.
П. Мантy. — Промышленная революция XVIII стол. в Англии. — ГИЗ РСФСР' 1925.
Захер. — Промышленный переворот в Англии и его последствия. — Вид. „Прибой", 1927.
Тойнби. — Промышленный переворот в Англии. — Вид. „Мир", 1925.
Гобсон, — Развитие современного капитализма. Главы І, ІІ, ІІІ, и V. — ГИЗ РСФСР, 1926.
В. Волин. — Хрестоматия по социально-экономической истории Европы в новое и новейшее время. (*В. М. Лавровский*: „Промышленный и аграрный переворот в Англии".) ГИЗ РСФСР, 1929.

ІІ. Економічна структура й політичний лад в Англії наприкінці XVIII століття.

ЛІТЕРАТУРА

Ц. Фрідлянд і Слуцький. — Історія революційного руху Західньої Европи (1789—1914). Вип. І. Розд. 1.
М. Беер. — История социализма в Англии. Том. І. Книга для чтения по истории нового времени. Том ІІІ. Обществоведение. Сборник статей под ред. проф. Тарасова.
В. Беджіот. — Государственный строй Англии.

ІІІ. Основні напрями клясової боротьби в Англії наприкінці XVIII й на початку XIX століття.

ЛІТЕРАТУРА

Н. Лукін (Антонов). — Новітня історія Західньої Европи. Вип. І. Розд. І. ДВУ, 1926.
Й. І. Ліберберг. — Нариси економічної та соціяльної історії Англії. (1768—1850), Розд. І, ІІ, ІІІ.
АРК. А-Н. — История рабочего движения в Англии, Франции, и Германии. Отд. І. — Вид. сьоме. „Москов. Раб."
К. Маркс. — Капітал. Том 1. Книга перша. Част. ІІІ, розділ 8; част. IV, розд. 13, § 9.
Г. Шлютер. — Чартистское движение. Введение. Глава І, ІІ, ГИЗ РСФРР.

IV. Поступові елементи англійського буржуазного суспільствознавства кінця XVIII й початку XIX століття

ЛІТЕРАТУРА

М. Беер. — История социализма в Англии. Том I.
И. Рубин. - История экономической мысли. Отдел. I, II, IV.
Н. Лукин (Антонов). — Новітня історія Західньої Европи. Розд. II, ДВУ, 1926.
К. Маркс і Ф. Енгелс. — Комуністичний маніфест.
К. Маркс. — Теории прибавочной ценности. Том I, розд. В. (Адам Сміт). Том II, частина I, розд. I (про Рикардо). Том III, розд. I („т. р. Мальтус").—

V. Соціялістичні ідеї в Англії XVIII століття

ЛІТЕРАТУРА

В. Волин. — Предшественники современного социализма в отрывках из их произведений. — Частина I. Розд. VII. — ГИЗ РСФРР 1928.
В. Волин. — История социалистических идей. Частина I, Розд. IX. ГИЗ РСФСР, 1928.
М. Беер. — История социализма в Англии. Том I.

III. БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ В СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ

10. Здобуття державної незалежности північно-американською буржуазією. Систему меркантилізму, що довгий час панувала в Англії, відчувалося в англійських колоніях, а надто в північно-американських колоніях. Англійська земельна аристократія гальмувала розвиток хліборобського промислу в Америці, накладаючи велике мито на хліб, що йшов до Англії з Америки.

Англійська торговельно-промислова буржуазія гальмувала розвиток промислу й торговлі в Північній Америці. Так, ще року 1719 англійський уряд заборонив американцям закладати текстильні підприємства для переробки вовни й металюргічні.

Протягом цілого XVIII століття англійський уряд заводить різні обмеження щодо довозу та вивозу товарів та виробів з Америки, накладає велике мито на товар, який довозили англійські купці до Америки, забороняє американській буржуазії торгувати з якою-будь іншою державою, крім Англії, втручається у внутрішнє економічне й політичне життя англійських колоній.

А щоб тримати колонії в покорі й мати певність, що американці виконуватимуть розпорядження англійського уряду, Англія посилає до всіх більших міст Америки свої військові залоги.

Велике невдоволення американської буржуазії викликала і справа західніх кордонів колоній; до Англії належало тільки тринадцять колоній над Атлантикою, а величезний простір на захід від річки Місісіпі був заселений індійцями, або стояв пусткою. Американські капіталісти скуповували ті землі за безцінь, сподіваючись великих зисків від продажу її новоприбулим іміґрантам; та ось англійський уряд забороняє переселятись комубудь на захід, за Місісіпі, і наражає тим на страту капіталістів-спекулянтів в Америці, до гурту яких належав також і Вашінґтон, перший американський президент.

Зрозуміло отже, що гасло вільної торгівлі, проголошене теоретиками-економістами та промисловою буржуазією в Англії в другій половині XVIII віку, а також вільнолюбні, буржуазно-демократичні теорії, оперті на теорії природних прав людини, і цілий політично-демократичний рух, скерований на повалення меркантильної політики земельної й купецької аристократії, знайшов гарячий відгук в англійських колоніях Північної Америки.

Ідеологічна зброя, що її виробила поступова частина англійської буржуазії, якнайліпше придалася американській буржуазії в її боротьбі за клясові економічні й політичні інтереси. Поборюючи в себе вдома політику меркантилізму, англійські буржуазно-демократичні ідеологи, як от, приміром, Т. Пейн та інші, підтримували й боротьбу американської

буржуазії в цьому напрямі — словом, а часом і ділом[1]). Слідом за англійською торговельно-промисловою буржуазією починає американська буржуазія домагатися й для себе вільної торгівлі та вільного розвитку промислу, оздоблюючи ці свої економічні домагання вільнолюбними, політично-демократичними гаслами.

Так економічні інтереси американської буржуазії довели її в сімдесятих роках XVIII століття до громадянської війни з „рідним", матерінім краєм — з Англією. Іскрою до повстання „американців" проти „англійців" була справа бостонських пачкарів (контрабандистів). Пачкарі довгий час імпортували таємно, щоб не платити довозового мита, крам до Америки з Англії: продавали його тут дешевше, ніж англійські купці, і на цьому заробляли. Аж ось Англія знижує мито на чай, і англійські купці починають продавати його в Америці дешевше, ніж пачкарі. Пачкарі бідніють, деякі починають голодувати. Щоб боротися з бідою, що впала на їхню голову, пачкарі організуються в таємну спілку й починають затоплювати англійські кораблі з чаєм. Почалися бійки з військом, які й розгорнулися в революцію. На чолі революційного війська стає року 1775 *Джордж Вашинґтон*, американський землевласник, знавець військової справи і вправний політик[2]). Колоністи-хлібороби, дрібна буржуазія й робітники підтримують повстання; тільки частина великих купців-американців допомагає англійському війську й поборює повстання.

У липні року 1776 конґрес представників американських колоній проголошує незалежність Сполучених Штатів Північної Америки й викладає в *„Декларації незалежности"*, складеній *Т. Джефферсоном*, причини, які спонукали колонії до відділення від Англії. Зазначивши, що *„всі люди родяться рівні; що творець наділив їх деякими непорушними правами*, до яких належить життя, воля і прагнення до щастя; що з метою досягти цих прав твориться уряди між людьми, яких сила й міць основується на згоді народу, що коли якийнебудь уряд намагається знищити ці права, то нарід має право змінити його або й зовсім усунути та утворити новий уряд", *Декларація* викладає провини англійського уряду проти „природних прав" американської буржуазії, а саме, що король Англії поводиться тиранічно з колоніями, порушує їхні права, провадить на свою руч судівництво в колоніях, держить свої військові залоги по американських містах на страх громадянам, а найголовніше, що він заборонив торгувати з якоюбудь іншою державою, окрім Англії, й накладає сам без згоди народу податки.

Отож американська буржуазія використала в своїй боротьбі проти дворянсько-купецької меркантильної політики Англії, яко ідеологічну зброю, теорію природних прав людини й суспільного договору.

---

[1]) *Т. Пейн* приїхав до Америки року 1774 і розвинув там енергійну ідеологічно-політичну діяльність. Року 1775, коли вибухла війна колоній з Англією, він стає на боці повстанців. На початку 1776 р. пише свій славнозвісний памфлет «*Common Sense*», («Природний розум»), в якому подає аргументи за незалежність американців. Праця ця розійшлась у великій кількості примірників. До самого 1781 року (рік від'їзду з Америки) Пейн бореться словом і ділом за американську незалежність.

[2]) *Д. Вашинґтон* народ. року 1732, у Вірджінії, в сім'ї землевласника. Дитячі літа провів у батька на хуторі; до 16 років ходив до школи, був якийсь час землеміром, а потім оселився на батьківщині. Від 1751 до 1758 р. Вашінґтон служить у вірджінському війську, що з наказу Англії воювало з французами, виганяючи їх з англійських колоній, та з індійцями. Після війни Вашінґтон цілих двадцять років господарював у Вірджінії. Року 1774 Вашінґтона обрано до континентального конгресу, року 1775 він вже головний комендант американської повстанської армії; року 1787 був делегатом до Установчого Зібрання, яке обрало його своїм президентом. Року 1789 Вашінґтона обирають на президента Сполучених Штатів, а року 1793 обирають його на президента вдруге.

Цього самого року (4 жовтня 1776 року) Філадельфійський Конгрес уложив *„Артикули Конфедерації“*, які зобов'язували всі тринадцять колоній, що ввійшли в склад Сполучених Штатів. На підставі цих артикулів окремим штатам (державам, стейтам) надано широких прав. До компетенції конгресу, що мав складатися з однієї палати, належали лише загальні справи, як-от: оголошення війни, замирення, дипломатичні зносини з іншими державами, врегулювання торгівлі й монети. Військо, суд, податки (конгрес мав право накладати тільки невеликі податки, на покриття своїх видатків) та інші, вже дрібніші справи, стосувалися до компетенції урядів окремих держав (штатів). Конфедерація не обрала навіть президента.

Перемігши й вигнавши з краю англійське військо та представників англійської влади, американська буржуазія розгорнула жваву економічну діяльність: промисел, торгівля, хліборобство почали швидко розвиватися.

11. Боротьба фінансово-промислової буржуазії проти аграріїв і дрібної буржуазії. Малий зв'язок між окремими державами Північної Америки, встановлений „Артикулами Конфедерації“, не подобався банкірам, купцям, великим фабрикантам і великим землевласникам на Заході. Через якийсь час вони починають виявляти незадоволення з наявної конституції (з „Артикулів Конфедерації“), відзначаючи, що „американський нарід“ несе великі втрати через те, що Сполучені Штати не мають ані державного війська, ані державних грошей, ані державного суду, ані сильної цетральної виконавчої влади. Одне слово, велика буржуазія відчула потребу в сильній централізованій державі, що стала б на захист її клясових інтересів усередині й зовні, перед іншими капіталістичними державами, — й повела боротьбу в цьому напрямі з дрібною торговельною та промисловою буржуазією, а також з полудневими аграріями, які не потребували централізованого державного апарату та обстоювали вигідне для них широке самоврядування окремих штатів. До цих загальних причин розходження між великою й дрібною буржуазією вплуталось ще кілька цілком конкретних справ. Підчас революції фармери заборгувалися банкірам, а коли скінчилася революція, не могли сплатити своїх боргів у такій сумі, як того вимагали банкіри. Уряди штатів, перебуваючи під впливом фармерів, не хотіли силувати їх до сплати боргів: от тут і довелося банкірам пожалкувати, що Сполучені Штати не мають центрального уряду, який став би по їхньому боці, захищаючи їхні інтереси проти „недбальства“ окремих штатів. Далі, банкіри накупили за час революції, за безцінь, багато державних грошових паперів і тепер (після революції) хотіли, щоб держава викупила їх за їхню номінальну вартість, а це дало б банкірам „заробітку“ коло 40 мільйон. доларів. Щоб зробити цю операцію, знов-таки треба було центрального уряду, який чинив би волю великої буржуазії. Велика торговельно-промислова буржуазія, забувши про свій недавній ідеал вільної торгівлі, почала виявляти цікавість до системи мит: вона захотіла, щоб на закордонні товари та вироби, що приходили до Америки, було накладене мито й тим самим усунуто конкуренцію закордонного капіталу. Але „Артикули Конфедерації“ не давали Конгресові права накладати жадного мита. Фармери, дрібна буржуазія були проти митного оподаткування, бо їм потрібний був дешевий товар.

Отож економічна боротьба між великою буржуазією — з одного боку, і дрібною буржуазією та землевласниками фармерами — з другого, набрала характеру політичної боротьби за конституцію. Організована, сильна, фінансово-промислова буржуазія (що провадила боротьбу під проводом „Партії Федералістів“) почала перемагати в цій боротьбі

роз'єднаних фармерів і міську дрібну буржуазію, проводирем яких була партія „Антифедералістів", а потім „Партія Республіканців". Робітничі маси не мали в цей час своєї клясової політичної партії і приєднувались у боротьбі то до партії федералістів, то до партії республіканців.

Року 1787 Конґрес Сполучених Штатів ухвалив нову конституцію, якої вимагала велика фінансово-промислова буржуазія. Конґрес став складатися з двох палат: палати депутатів і сенату; конґрес керує закордонною політикою й полагоджує непорозуміння між окремими штатами; вставовлюється уряд президента з правом veto (заборони) й найвищий державний трибунал із суддями, призначеними від президента. Заборонено видавати паперові гроші і звернуто увагу на точну плату боргів. Вибори на президента, сенаторів і послів реґулювалося через конституцію так, щоб забезпечувати більшість у парляменті представникам великої буржуазії. Загалом конституцію уложено так, що вона аж надто опікується інтересами капіталістів-банкірів, великих купців, промисловців і земельних спекулянтів, всупереч інтересам фармерів і дрібної буржуазії, не кажучи вже про інтереси робітників, про яких прихильник теорії природних прав людини й суспільного договору, автор „Декларації незалежности", демократ Т. Джеферсон сказав, що вони „сівачі розпусти і знаряддя, яким звичайно нищиться свободу нації". За нову конституцію голосували (по окремих штатах) найбільш промислові та торговельні райони, а проти неї хліборобські, віддалені від торговельних і промислових осередків, райони залюднені фармерами, довжниками та прихильниками паперових грошей.

Статистичні відомості показали, що за нову конституцію голосувало загалом не більше, як 100 тисяч громадян-чоловіків (жінки права голосу не мали), тобто шоста частина всіх дорослих 1787 року чоловіків, або одна тридцять друга частина всіх тодішніх вільних мешканців Сполучених штатів. Відібравши право голосування у широких народніх мас, що не мали ніякої приватної власности, велика буржуазія закріпила свою економічну міць такою політичною надбудовою, яка цілком відповідала її клясовим інтересам.

Після ухвали нової конституції боротьба між фінансово-промисловою буржуазією та фармерами-землевласниками не припинилася. На виборах до конґресу перемагає то партія великої буржуазії — *Федералістична партія* (пізніше Республіканська), то партія аґраріїв, фармерів, дрібної буржуазії — *Республіканська партія* (пізніше Демократична). Республіканська партія вважала себе за демократичну партію, за заступницю „народніх інтересів". Основоположником її був *Т. Джеферсон* — власник великих бавовняних плянтацій і великого числа чорних невільників, ворог робітництва, представник аґрарних інтересів. Демократизм Джеферсона та його партії був у тому, щоб влада в державі належала землевласникам, з аристократією на чолі, багатою на бавовняні плантації та невільників. Республіканці (пізніше демократи) виступають проти війська, бо не хочуть платити податків, потрібних на утримання його, борються проти мита на закордонні товари і стоять „за вільну торговлю", хочуть бо якнайдешевше купувати вироби промисловости. Вони виступають проти централізму, проти утворення одного національного банку, бо такий банк мав би грошову монополію на цілу державу й був би в руках великих банкірів, обстоюють систему біметалізму й паперові гроші, бо це відповідає інтересам аґраріїв. Вони проти того, щоб Конґрес видавав гроші на будову доріг, реґулювання річок, копання каналів, бо це призводить до нових податків, а плянтатори фармери мало користали з річок та каналів. Вони обстоюють

найбільше самоврядування, що дає їм змогу провадити в штатах фармерську політику. Усі ці цілком клясові економічні інтереси фарбують аґрарії та дрібна буржуазія в колір демократизму, „волі, рівности, братерства й любови".

Так точилася мирна боротьба між аґраріями та дрібною буржуазією — з одного боку, та великою фінансово-промисловою буржуазією — з другого, кілька десятків літ, аж доки дійшло, нарешті, в середині XIX століття, до збройної, громадянської війни між ними. Привід до війни дало різне ставлення цих кляс до невільництва, що було дуже поширене в південних штатах.

Республіканська (демократична) партія, представниця інтересів аґраріїв, боронила невільництво у своїй виборчій платформі року 1840. Партія ця заявляла: „Конґрес не має права втручатися або контролювати місцеві інструкції по окремих штатах; всякі заходи, скеровані до того, щоб спонукати Конґрес виступити проти невільництва, матимуть лихі наслідки для Сполучених Штатів". Великі власники бавовняних плянтацій у південних штатах були дуже заінтересовані у збереженні невільництва: їхні господарства з самого початку засновано на невільницькій праці африканських муринів (негрів), торговля якими була дуже поширена. Замінити працю невільників-муринів працею білих вільних робітників було невигідно, бо білі робітники вимагали надто великих витрат, були мало призвичаєні до гарячого підсоння південних штатів. Так само з вільним мурином було більше клопоту, як із невільником. Інакше ставилась до невільництва фінансово-промислова буржуазія північних штатів: для неї невільництво не тільки не було корисне, але й шкідливе, бо зменшувало купівельну здатність внутрішнього ринку та зміцнювало політичні позиції аґраріїв. Навіть землевласники північних штатів не були заінтересовані в невільництві, бо утримання чорних муринів обходилося їм дорожче, ніж плата вільному робітникові. Тому північні штати дають притулок і захист муринам-утікачам з південних штатів, а партія федералістів (пізніше республіканців) підносить голос за скасування невільництва.

Аж ось року 1861 Конґрес, маючи капіталістичну більшість, під проводом президента *Лінкольна* ухвалює закон про скасування невільництва. Великі землевласники-плянтатори й рабовласники повстали; їх підтримали дрібні фармери. На чолі рабовласників стала республіканська (демократична) партія. Так спалахнула громадянська війна, що тривала від 1861 до 1865 року.

Південні штати (штати плянтаторів і фармерів) розбито, невільництво скасовано. Фінансово-промислова буржуазія одержала ще одну перемогу над аґраріями, над фармерами, над дрібною буржуазією. Партія федералістів (республіканців) на довгі роки відсунула від влади „демократів"; вона захопила у свої руки державний апарат і використовує його в клясових інтересах великої фінансово-промислової буржуазії. Розвивається сітка залізниць, розростається капіталістична промисловість, нагромаджується й концентрується великий капітал.

А поруч із цим зростає числом, набирає господарського значення та клясової свідомости робітнича кляса Північно-Американської Республіки.

ЛІТЕРАТУРА

М. Хилкут. — „История социализма в Соединенных Штатах". Гос. Изд. Ленінград, 1920. Вид. друге.

В. Енорус. — „История Соединенных Штатов после междоусобной войны и до наших дней". Переклад з англійської Є. Гуревича. С.-Петербург, 1905.

„*Современные конституции*". — „Сборник действующих конституционных актов". Том II. С.-Петербург, 1907.

Н. Лукін (Антонов). — „Новітня історія Західньої Европи". ДВУ, 1926.

Проф. *І. Гурвич.* — Политический строй современных государств. Соединенные Штаты Америки. ГИЗ РСФРР. 1928.

IV. БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ Й ПОЧАТОК ПРОЛЕТАРСЬКОЇ БОРОТЬБИ У ФРАНЦІЇ.

12. **Продукційні сили та економічна структура Франції другої половини XVIII століття.** Клясової боротьби у Франції в другій половині XVIII ст. і найвищої точки її — буржуазної революції не зрозуміти, не знавши стану продукційних суспільних сил тодішньої Франції, не взявши до уваги особливостой її економічної структури.

Порівняно, наприклад до Англії особливості Франції були насамперед у тому, що сільське господарство не пережило тут аґрарної революції, що поширення капіталу на сільсько-господарську продукцію було тут значно повільніше, ніж в Англії. Земля у Франції була оплутана складною системою сеньйоральних прав, що гальмували капіталізацію рільництва й процес капіталістичної акумуляції на цій ділянці народнього господарства. З другого боку, надто повільніше, як у Англії, розвивалася й французька промисловість. Процес первісного й капіталістичного нагромадження не мав тут того велетенського, бурхливого розмаху, як в Англії.

Отож не було у Франції під кінець XVIII стол. ані тієї величезної армії вільних пролетарів, готових продати, хоч би за безцінь, свою робочу силу капіталістові, що її створило в Англії обезземелення селянства, ані таких великих капіталів, що їх можна було вкласти в промисловість, які мала Англія.

Технічна база продукційних сил Франції також була надто нижча, ніж англійська. Все це обумовило й своєрідний перебіг клясової боротьби у Франції. Намагання до промислового перевороту збіглося тут з політичною боротьбою буржуазії й надало тій боротьби особливо бурхливих форм

Точних відомостей про загальну кількість людности у Франції другої половини XVIII віку і певних, вичерпних числових даних про суспільно-економічну структуру тодішньої Франції не залишилося. Одначе й тих уривчастих відомостей, які маємо в істориків та економістів, досить для загальної характеристики господарства й суспільно-економічної структури Франції кінця XVIII століття, тобто напередодні великої громадянської війни.

Загальну кількість людности у французькому королівстві кінця XVIII віку рахували різно: одні нараховували 23 мільйони, інші 25 або 28 мільйонів і т. д. Так само немає точних відомостей і про числове відношення між окремими станами: *Сіес* налічував у Франції 110 тисяч дворянства і 80 тисяч духовних осіб; *Тарле* — 500 тисяч дворянства і 400 тисяч духовних осіб; *Р. Сен-Етьєн* — 200 тисяч духовних. Проте з усіх суперечних свідчень можна зробити один безперечний висновок, що духівництво й дворянство складали надто незначну частину нації,

щось з 2—3% [1]). Дворянство ділилося на родове й вислужене: родового дворянства було дуже небагато. Дворянство, що посідало февдальні маєтності, вважало себе за єдине справжнє дворянство. Дрібні та середні провінціяльні дворяни з обуренням ставилися до аристократії, що розкошувала при королівському дворі, й вимагали ощадної витрати державних коштів. Живилися вони з різних данин, що стягали з селянства й завзято обстоювали станові привілеї та февдальний режим. Духівництво гостро поділялося на вище й нижче. Нижче жило вбого і ворогувало з духовними магнатами. Продукційною частиною суспільства був „третій стан",— селянство здебільшого вільне (покріпачені були лише *серви* — селяни на манастирських та коронних землях), *міщанство, буржуазія та робітництво.* Селянство було безправне й пограбоване дворянством та духівництвом. Найкращі землі належали дворянству або церкві, а найгірші селянам. Селянська власність була всіляко обмежена. Селянське господарство обтяжено було численними податками та февдальними повинностями: щось з двадцяту частину свого врожаю селяни повинні були віддавати натурою поміщикові, молоти зерно й пекти хліб мусили тільки в поміщицьких млинах та печах. Крім того, селянам дуже дошкуляли державні податки, як-от податок на сіль та інші.

Спинімося тут докладніше на землеволодінні та на сільському господарстві Франції другої половини XVIII віку. Як ми вже зазначали, земля була обплутана складною системою февдального права. *Алод* — цілковита власність на землю — була за виняток у країні. Переважав *февд* (земля, залежна від іншого власника): той, що користувався з неї (ротюр'єр— нешляхетний), залежав від зверхнього власника її — дворянина. Найтиповіша форма ротюр'єрних земель були *цензитарні* землі. Цензитарій платив сеньорові ценз за користування землею. Часто цензитарій здавав землю від себе в оренду. Отож на землі сиділо по кілька февдальних власників. Були у Франції ще й землі „мертвої руки" — землі закрепачених селян— *сервів*. Селяни не мали права продавати їх: ними розпоряджав сеньор. Цензитарії, серви платили сеньорам ценз, відбували різні повинності, давали шампар, цебто платили натурою (до $^1/_4$ врожаю). Наприкінці XVIII стол. багато сеньорів зовсім позбулися землі, проте збирали з хліборобів гроші й частину врожаю натурою.

Мобілізація земельної власности відбувалася в двох напрямах. З одного боку землеволодіння розпорушувалося. Потрібуючи грошей, дворяни продавали землю дрібними шматками селянам, купцям або промисловцям. З другого боку — відбувалася концентрація землі. Сеньори захоплювали громадську землю й відгорожували пасовиська. Найбільший землевласник був король, а потім дворяни й церква. Багацько власників мали від 1 до 5 тисяч гектарів, та земля їхня була розкидана і це заважало провадити велике господарство. В одміну від англійського дворянства, французьке дворянство не мавши тих доходів від власного господарства, що їх мало англійське, не долюбляло господарювати і здебільшого здавало свою землю в оренду. Тим то в тогочасній Франції значно переважало дрібне рільництво.

[1]) Про французьку націю цього часу говоримо умовно: у XVIII столітті Франція була, як висловився *Мірабо,* неорганізованим з'єднанням кількох народностей: ми знаходимо тут окрему „бретонську націю" (з бретонською дворянською конституцією), „провансальську", „нормандську", „беарнську", „бургундську" й інш. Духівництво й дворянство обстоюють окремішність різних округ Франції. І тільки розвиток капіталістичної промисловости створив із цих численних „націй" одну французьку націю. Створення новітньої нації було ділом французької буржуазії взагалі і, зокрема, французької буржуазної революції.

Та хоч і як надуживало дворянство з своїх февдальних прав на землю, а проте не пощастило обезземелити французьких селян так, як, приміром, обезземелило своїх селян англійське дворянство. Французькому селянинові пощастило значну частину землі затримати в своїх руках. По деяких округах Франції відсоток безземельних селян був незначний (від 2- до 20%), хоч були й такі округи, де він досягав 50 і навіть 86%. Селянська власність переважала на півдні й у центрі, а на півночі й заході панувало дворянське та церковне землеволодіння. Серед селян переважали дрібні власники. В деяких округах близько половини селян мали від 1 до 10 гектарів землі (1 гектару = 2 197 квадр. сажнів). Рахують, що на прикінці XVIII стол. число земельних власників становило у Франції 4 мільйони, ці власники володіли 51725095 гектарами. Розшарування селянства дійшло того ступеня, що сільська буржуазія (що сполучала сільське господарство з торгівлею та промислами) становила в останній чверті XVIII стол. потужну верству.

За куркулями йшло середняцьке, так зване „трудове селянство" В середній Франції селянин середняк мав щось з 12 гектарів.

Нарешті, ішли малоземельні й безземельні селяни („половинники", „поденники" та кустарі) з мізерними наділами.

Через февдальні пута, що тяжили над землею, через низьку хліборобську техніку трьохпілля та кволий розвиток промисловости утворився у французькому селі лишок населення. Земельний голод примушував незаможних і середніх селян орендувати землю на найтяжчих умовах, здебільшого споловини. Відмінно від Англії, де великий фармер витискував дрібного орендаря, у Франції наприкінці XVIII стол. капіталістична оренда лише зароджувалася. Сільська громада цупко трималася старих порядків і намагалася регулювати землекористування за февдальним звичаєм та правом. Громадські ліси, пустирі, пасовиська, торфяні багнища були в загальному користуванні всіх селян. Всі члени громади мали право пасти після сіножаті й жнив на луках і ланах, які були в приватному володінні окремих її членів. Великі землевласники й заможні селяни подекуди намагалися звільнити своє господарство від підлеглости громадським порядкам, намагались виділитися з громади, обгорожували свою землю, але середняки чинили опір, руйнували огорожу, не хотіли виділяти куркулів (між іншим, за розподіл громадської землі у приватну власність, була, разом з сільською буржуазією, і сільська голота, що не мала худоби, щоб обробляти землю й тому сподівалася спродати свій наділ) [1]).

Февдальне землеволодіння, низька хліборобська техніка за дрібної форми сільського господарства гальмували промисловий розвиток Франції. Для створення потужного внутрішнього споживчого ринку для французької промисловости, конче треба було ліквідувати рештки февдалізму й визволити з февдальних пут земельну власність, насамперед селянську. До кінця XVIII століття Франція була країна переважно хліборобська. Року 1789 сільське господарство давало прибутку в $3^1/_2$ рази більше, ніж промисловість. Центрами промисловости були: Шампань (валюшництво), Нормандія (бабовняні вироби), міста Париж, Лангедок і Марсель (миловарні), Тур, Руан і Леон (центри шовкової промисловости), Ардени та Ельзас - Лотарингія (металюргія), Артуа (кам'яновугільна промисловість). Але в промисловості переважало дрібне виробництво; підприємства

[1]) *Лучицький.* — Состояние земледельческих классов во Франции накануне революции и аграрная реформа 1789 — 1793 г.г.

з числом робітників від 2 до 10 були найтиповіші. Мануфактур, що мали від 500 і до 1000 робітників, було мало. Дуже поширена була кустарна промисловість. Кустар-робітник, що жив навіть не в місті, одержував від промисловця матеріял, працював дома і здавав до контори мануфактури чи дрібнішого підприємства готовий продукт. Наприклад, на мануфактурі вітрильного полотна в Бофорі з 2.100 робітників тільки 40 робітників працювали в самому будинку мануфактури, а решта працювали у своїх хатах. Року 1786 на Седанських мануфактурах працювало близько 15.000 чоловіка, але лише $^3/_5$ з них мешкали в самому місті, решта-ж жила в околишніх селах. Хатня система виробництва переважала навіть у великих промислових центрах. Так, наприклад, у Ліоні, великі купці-промисловці роздавали замовлення на шовк-сировину дрібним підприємцям, власникам невеликих майстерень. Року 1786 на 500 комерсантів припадало 7.000 дрібних хазяїв-підприємців, що мали 4.300 робітників. Промислова техніка була примітивна. Машин, за рідкими винятками, не вживано навіть у текстильній промисловості (до 1789 р. механічного бавовняного прядіння зовсім не знали у Франції; року 1790 у Франції була лише одна машина системи Кромптона, тоді як в Англії їх було 550 і так далі). Французька сталеливарна промисловість була гірша не тільки за англійську, але й за шведську та руську. Із 150 заводів, що виробляли залізо, розкиданих по всій країні, тільки на одному виробництво провадилось на кам'яному вугіллі. Парових машин до кінця XVIII стол. не було [1]).

Проте промисловість і торгівля зробили у другій половині XVIII віку значний поступ. По більших промислових містах Франції були вже десятки тисяч робітників. Дальший розвиток промисловости гальмували пережитки февдалізму. Детальна урядова реґляментація промисловости — різні приписи про способи виробляти товар, про якість його тощо, — цехові припаси, що зв'язували свободу праці, урядова заборона термінових грошових позичок за відсотки та інші подібні до цього заходи важким тягарем придушували розвиток нових продукційних сил, що поволі достигли серед старих суспільних відносин. В цьому-ж напрямі діяла й система мит. Наприклад, з товару, що йшов з Бретані або Артуа до Провансу, сім разів бралося різне мито. За вина й вироби з заліза теж брали дуже велике мито. З товару, що йшов з Нормандії на Понтуаз, протягом чотирьох миль тричі бралося мито. Перешкоджала розвиткові торгівлі та промислу і невпорядкованість міри та ваги: вони мінялися на кожній поштовій станції. Торговельна фльота була невелика. Погане управління колоніями зменшувало купівельну спроможність людности французьких колоній. Купівельна спроможність внутрішнього ринку була також низька, дворянство бо руйнувало селянське господарство.

А проте, як ми вже зазначали, капіталістичні відносини наприкінці XVIII віку пройняли все народнє господарство Франції, і буржуазія відограваля в суспільстві важливу ролю.

На чолі буржуазної кляси стояли банкіри, відкупники податків, пайовики великих торговельних товариств, що мали різні привілеї. Оцей вершок буржуазії був у щільній спілці з урядом і королівським двором: банкіри позичали гроші державі і за це мали монополію на випуск банкових їх білетів; відкупники наживали величезні гроші на стягуванні податків і також позичали гроші урядові та придворному дворянству за великий відсоток. Всі вони були за старий режим і хотіли лише одного:

[1]) *Ж. Жорес.* — Історія великої французької революції. Том I.

деякого обмеження урядової самоволі та впорядкування державних видатків (щоб уникнути фінансового краху).

Поруч із цими фінансовими магнатами стояли великі підприємці, купці-організатори мануфактурної та хатньої промисловости (головно в Парижі, Ліоні, Марселі, Бордо, Нанті). Дбаючи про поширення внутрішнього ринку, ця група буржуазії вимагала знести внутрішні митниці, скоротити державні видатки і полегшити податковий тягар, скасувати цеховий лад та урядову регляментацію виробництва.

Нарешті, на самому споді буржуазної кляси стояла найбільша (кількістю) група дрібних купців-крамарів та дрібних підприємців (ремесничих майстрів і кустарів). Це були найпалкіші борці за буржуазну демократію. З середньою та дрібною буржуазією солідаризувалися і далекозоріші та чутливіші представники дворянства.

Щодо робітничої кляси, то наприкінці XVIII століття вона лише народжувалася у Франції. Як ми вже зазначали, більшість робітників працювала в хатній промисловості; посередньою групою між селянством і робітництвом були селяни-кустарі. По промислових містах були великі кадри цехових робітників — підмайстри (що працювали 12 — 14 годин на добу й жили здебільшого у своїх приватних кватирях) і так звані учні (або челядники, цілком безправні, що мусили проходити науку протягом 3 — 10 років). Підмайстри мали свої організації для боротьби зі сваволею хазяїв — майстрів. Учні були мало організовані. Багато було сезонних робітників (грабарів, мулярів, теслярів тощо), портових робітників та чорноробів. Індустріяльного (промислового) пролетаріяту було мало. До цієї групи належали робітники приватних і королівських мануфактур. Отож робітнича кляса складалася з дуже різноманітних груп, здебільшого з дрібнобуржуазною психологією, без ясної свідомости своїх клясових інтересів. Становище робітничої кляси було взагалі важке, непевне. Але наприкінці 80 років XVIII століття воно ще погіршало: у промисловості почався застій, заробітна плата знизилась. Року 1788 в країні було понад 200 тисяч безробітних. Ціни на продукти споживання підскочили вдвоє і навіть втроє та вчетверо в зв'язку з неврожаєм 1788 року. На ґрунті безробіття й голоду в промислових містах Франції серед робітників були заколоти. Отакі складні клясові відносини існували під покрівлею королівського абсолютизму. Не зважаючи на те, що „третій стан" набрав уже великої суспільної сили, політична влада була у руках духовного та світського дворянства.

Король і дворянство самовладно керували країною; влада французьких королів являла собою зразок абсолютизму в Европі. Після 1484 року французький уряд цілих 75 років не скликав Генеральних Станів, потім їх кілька разів скликали, а далі після 1614 року їх не скликали до самого 1789 року. Поліцайський абсолютистський режим, що колись мав позитивне суспільне значення, закостенів, відставав від розвитку життя й перетворювався на тяжку, дорого оплачувану „політичну надбудову". Просвічений абсолютизм перетворився на систему свавільства, шпигунства, торгівлі дворянськими титулами й правом, інтриґантства та паразитарного марнотратства. Під зверхнім покровом абсолютної, централізованої влади країна фактично залишалась розбита на кілька дуже мало зв'язаних одна з одною округ. Адміністративний поділ краю, урядовий апарат, суд, фінанси, армія, освіта — все це було організоване дуже келсько й перешкоджало розвиткові нової, промислово-капіталістичної господарської системи [1]).

[1]) *К. Каутський.* — Клясові суперечності у великій французькій революції.

13. Ідеологічне підготування французької буржуазії до революції. Свій наступ на віджилі форми суспільної організації, на віджилі відносини власности французька буржуазія вела одночасно на двох фронтах: на фронті суспільного виробництва й на фронті суспільної свідомости. Про те, як саме буржуазія революціонізувала народнє господарство, як вона „величезним напруженням сил у сфері виробництва, праці, заощадження, індустрійного й комерційного поступу — перетворилась у другій половині XVIII століття на головну суспільну силу", ми вже говорили [1]). Тепер спинімося на ідеологічній революційній творчості французької буржуазії, на гострій критиці старої суспільно-політичної ідеології, старих соціяльно-економічних теорій та державно-економічної практики.

Проти дворянсько-реакційних суспільних відносин і політичного ладу та проти дворянсько-авторитарної реакційно-теологічної ідеології виступають у XVIII віці великі філософи, публіцисти і вчені — *Монтеск'є*, *Вольтер*, *Руссо* та інші.

Монтеск'є (1689 — 1755) завдає смертельного вдару теорії королівського абсолютизму та сваволі своєю теорією поділу влади. В праці — *„Дух законів"* (1748 р.) Монтеск'є писав, що „закони залежать од природи і від принципу організації урядової влади, від фізичної будови країни, холодного, теплого або поміркованого підсоння, від якостей ґрунту, положення країни, її простору, від ладу, яким живе населення — хліборобського, скотарського чи ловецького. Вони залежать також від ступеня тої волі, яку дає конституція, від релігії населення, від його вдачі, багатства, кількости, торгівлі, побуту й звичаїв". Всю революційність такого погляду на закони можна зрозуміти, лише взявши на увагу тогочасну офіційну дворянсько-попівську теорію про боже походження королівської влади — отже й законів, що їх та влада видавала. Монтеск'є розрізняє три форми політично-державного ладу; деспотизм, конституційну монархію й республіку. Республіка це найвища форма, бо в республіці може й повинна панувати „любов до батьківщини, любов до рівности, воля і народоправство". В основі інших форм керування лежать привілеї окремих суспільних станів, а республіка ґрунтується на загальному праві всіх громадян. Монтеск'є обстоює принципи особистої волі, вимагає від держави ґарантії прав особи, індивідуальности. Щоб державна влада не зловживала, щоб створити ґарантії волі й прав, Монтеск'є встановлює в республіці поділ влади на законодавчу, судову й виконавчу („щоб влада обмежувала владу"). „Все загинуло б, — пише він, — коли б всі ці три влади скупчилися в руках однієї особи чи корпорації".

Практично, особливо щодо Франції, Монтеск'є обстоював конституційно-монархічне правління, на зразок англійського. Багато з його практичних міркувань пізніше лягло в основу французького буржуазного законодавства (заборона катувати карних злочинців, релігійна толерантність, новий принцип оподаткування відповідно до маєткового стану платників податку, обов'язок держави допомагати бідним, бо, мовляв, до бідности призводить безробіття і приватною благодійністю її не усунеш).

Вольтер (1694—1778)—популяризатор англійської буржуазної ідеології XVII віку, визначний письменник, публіцист і філософ—завзято нападає на пережитки старого ладу у Франції, виступає проти всяких релігійних упереджень, обстоює волю людської думки. Його твори — ненавидило дворянство та духівництво. Його *„Філософські листи"* спалив кат. Своїми соціяльно-політичними поглядами Вольтер стояв дуже близько

[1]) *Жан Жорес.* „История Великой французской революции". Том I. Переклад А. М. Водена.

до Монтеск'є, хоч де в чому і розходився з ним. „Уряд, — писав Вольтер, — має виконувати волю всіх на підставі законів, утворених всіма: природа того вимагає, щоб кожен власник мав голос у справах суспільного добробуту". „Громадяни сами мають встановлювати, які податки повинні платити вони на державні видатки". „Воля і власність — це лозунг природи". Цим лозунгом обмежувався і буржуазний Вольтерів демократизм; він, приміром, виявляє страх перед народніми масами, каже, що недоцільно давати їм освіту, мріє про спілку королів і філософів.

Ж. Ж. Руссо (1712 — 1778), — не зважаючи на те, що в його поглядах було багато реакційности, своїм демократизмом, своєю теорією природних прав людини й суспільного договору сміливо та енергійно протоптував стежку буржуазії до влади.

Як відомо, Руссо вороже ставився до капіталістичного поступу та ідеалізував первісні форми суспільного співжиття. В романі — «Еміль» — він писав: «Всемогутній боже! Визволи нас від освіти й згубних мистецтв наших батьків і поверни нас до несвідомости, неуцтва, невинности та убозтва, що є єдині блага, які можуть дати нам щастя і які мають вартість перед тобою». - Руссо протестував проти науки, літератури, мистецтва, промисловости й поступу та ідеалізував вигадане первісне суспільство, коли, мовляв, людина вільно та щасливо ходила собі в лісі, маючи що їсти та пити й не відчуваючи по реб ані в якій людській громаді. — Отакі погляди Русс вже й сучасникам його здавались надто наївними. Так, наприклад, Вольтер дотепно зауважив про них Руссо таке: «Коли читаєш Ваш твір, хочеться лазити на чотирьох; але тому що я вже шістдесят років тому втратив цю здатність, почуваю, що, на великий жаль, ніяк не зможу набути її тепер і залишаю оцю «природність» для людей, котрі швидше заслуговують її, ніж ми з вами». — Звичайно, сила Руссо не в цих реакційних елементах його світогляду.

В своїй славнозвісній праці — *„Громадський договір"* („Contrat social") Руссо викладає основні постуляти буржуазної демократії й палко боронить права людської індивідуальности. „Основна суспільна проблема, — пише він, — вишукати таку форму суспільного співжиття (асоціяції), що з усією силою захищала - б та боронила особу і майно кожного з своїх членів і в якій кожен, приєднуючись до всіх, корився - б лише самому собі й залишався - б цілком вільний". — Тому суспільна організація має бути побудована на основах обопільної умови й забезпечення всім громадянам повної волі, бо зріктися своєї волі — однаково, що зріктися людської гідности, прав і навіть обовьязків людськости. Такого зречення ніяк не можна погодити з людською природною вдачею — каже Руссо. Найвища влада в державі має належати народові, нації і її не можна нікому передати, ото коли народ обіцяє коритись комусь, тим самим він знищує себе, втрачає свої властивості народу. „В момент, коли з'являється володар, народ втрачає суверенітет, і політичний організм руйнується". (Відци, між іншим, випливає засудження спадкової монархії та всіх спадкових привілеїв аристократії). Уряд — це лише довірені особи нації (комісари), і, передаючи виконання державних функцій різним державним органам, нація завжди залишається суверенна так щодо законодавчої, як і щодо виконавчої та судової влади. Закони повинні мати єдину мету — забезпечити добро всім, добро, суть якого у волі й рівності. Рівність має бути в тому, щоб жоден громадянин не був остільки багатий, щоб міг купити іншого, і жоден остільки убогий, щоб мусив був продаватися".— „Коли ви хочете,—каже Руссо,—зробити державу міцною, то подбайте про те, щоб зблизити ці дві крайності: не допускайте ані багатих, ані старців, бо обидві групи цих людей, що неминуче йдуть одна з одною, однаково шкідливі для загального добра".

Руссо мав величезний вплив не лише на сучасників, але й на пізніші покоління всієї Західньої Европи. Між іншим на його творах виховались проводирі французької революції, якобінці Робесп'єр, Сен Жюст та інші.

В цей-же час, як Монтеск'є, Вольтер та Руссо нападали на суспільно-політичні відносини, цілий шереґ визначних учених економістів клав нові підвалини під науку про народнє господарство й висловлював нові, революційні думки про економічну політику. Постає школа фізіократів, а потім (і разом із нею) виникли й наступні вчення, що дивилися ще глибше в суть нових виробничих відносин і радікальніше поривали з старовиною.

Протягом якихось двадцяти років (з 1756 по 1778 р.) з'являється ціла низка творів *економістів-фізіократів*: *Кене*, *Дюпон де-Немура*, *Мірабо*, *Мерсье де-ля Рів'єра* та інших. Фізіократи ще під упливом пишности французького королівського двору й монополізації політичних прав та національних багатств, оскільки ці багатства були репрезентовані земельними добрами дворянства. Всі вони переконані монархісти і вважають за річ цілком природну скупчення політичної влади в руках дворянства, але в той самий час вони вже індивідуалісти, прихильники теорії природних прав людини, якоюсь мірою раціоналісти й хочуть влити в старі міхи, тобто в старі суспільно-організаційні форми, нове вино, новий зміст. Фізіократи перебільшують значення рільничої продукції, вважаючи її за єдину „продуктивну", „дійсну" продукцію, що дає, за покриттям видатків на процес виробництва, дійсний „чистий продукт". Вони не розуміють суспільної ваги обробної промисловости, відкидають суспільне значіння зовнішньої торговлі, вважаючи її за шкідливу, а на внутрішню дивляться як на „неминуче зло". Проте, об'єктивно вони сприяють розвиткові якраз промислу й торгівлі навіть тоді, коли практично опікуються розвитком хліборобської продукції, коли, виходячи з засади, що тільки хліборобство дає правдивий лишок продуктів, виступають за перенесення податкового тягару з промисловости й торгівлі на хліборобство (отже, не тільки на селянство, але й на дворянство), коли, перейняті зневагою до торгівлі, виступають проти державного опікування нею, тобто практично за свободу торгівлі. Але не в цій, несвідомій допомозі розвиткові нових суспільних відносин ідеологічна заслуга фізіократів перед буржуазією. Вони безпосередньо прислужилися розвиткові буржуазної ідеології своїм індивідуалізмом, своєю теорією „натурального і основного порядку політичних суспільств" (назва твору Мерсьє де-ля Рів'єра). Здійснення цієї теорії робило з панування дворянства й королівського абсолютизму тільки декорацію, вони існували лише про людське око. Теорія ця змістом своїм фактично була скерована проти авторитетів минулого, проти февдальних традицій. — Як сказав *Тюрго* (що своїми поглядами наближався до фізіократів, але пішов ще далі, ніж вони),—„суть не в тому, щоб знати, що єсть, або що було,—треба знати, що повинно бути; права людей засновано не на їхній історії, а на їхній *природі*". А повинно бути те, що говорить нова, буржуазна, індивідуалістична свідомість. Природне право людини — це нова форма суспільної буржуазної свідомости. „Варто людині заглибитися в себе, щоб пізнати натуральний, основний порядок, основні закони, якими люди повинні керуватись у суспільному житті" (*Кене, Дюпон*). Найвищий закон для людини заложено в самій людині, в кожній окремій особі. Дбаючи про свої особисті інтереси, кожна особа сприяє тим самим не тільки своєму, але й суспільному добробутові, бо між добробутом та інтересами індивідуума й громади немає суперечностей. Суть натурального порядку саме в тому, що все в суспільному житті само собою, природно, без важкої державної опіки, що гальмує індивідуальну чинність, складається у певну й доцільну систему. „За натурального порядку приватний інтерес окремої особи годі відокремити від загального інтересу всіх, — повчає *Кене*;

натуральний порядок — це панування волі. Коли здійснюється натуральний порядок, життя в світі йде само собою". Отже, треба тільки забезпечити індивідуальну волю кожному. Відци послідовно випливає і своєрідний погляд фізіократів на державу, на політичну владу: з одного боку, підноситься думку, що суспільні закони творять не монархи й не колективне народне представництво, а, так-би мовити, сама буржуазна природа і таким чином завдається удару ідеї суверенітетові королівської влади, а з другого боку, сугубо підкреслюється, що завдання урядової влади має бути „охорона волі і власности", бо „охорона власности, право власности це доконечна основа економічного устрою суспільства", як навчає *Кене.* Буржуазія повинна мати повну змогу вільно розгортати свою діяльність, а за завдання уряду повинно бути „усовувати перешкоди, що встають на шляху індивідуальної діяльности".

Кене, ляйб-медик Людовика XV, відомий також своїми творами з медицини, був основоположник французької школи фізіократів. Спочатку він умістив кілька статтей у Великій Енциклопедії на економічні теми (переважно з питань сільсько-господарської економії) — р. 1756 — 1757. Потім, року 1758 оголосив свою славнозвісну *„Економічну таблицю"*, і, нарешті, року 1760 — „Загальні основи економічної політики хліборобської країни" — *„Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole".* *Кене* перший почав уживати методи аритметичних викладок, щоб пояснювати суспільно-економічні явища.

От у цій індивідуалістично-буржуазній формі суспільної свідомости і є головне, революційне на ті часи, значення фізіократів, економічна наука яких була неглибока. Фізіократи мало зробили, щоб вияснити природу капіталістично-промислового господарства, вони не зрозуміли ваги промислово-торговельної господарської діяльности, а також і ролі людської праці в продукції. Це зробили інші економісти: абат *Галіяні* — у своїй праці про гроші — „Della Moneta", що вийшла року 1850, абат *Морелле* — в праці „Проспект нового комерційного словника" („Prospectus d'un nouveau dictionnaire du commerce"), що вийшов в року 1769, *Тюрго* та *Кондільяк. Тюрго,* який почасти належав до школи фізіократів уже не проводить гострої межі між „продуктивністю" хліборобства та „безплідністю" обробної промисловости. На земельну власність він уже не дивиться, як на інститут вищого, божого походження, а вважає, що вона базується на факті захоплення землі. Він розуміє значення капіталу в продукції й доводить законність проценту на капітал. Нарешті, він намагається вияснити природу мінової вартости й каже, що „вартість це термін для тої оцінки, яку людина робить різним, потрібним їй, речам". Абат *Кондільяк* стояв уже значно вище за фізіократів. Його книга „Торгівля та управління в їхніх взаємовідносинах" (*„Le Commerce et le gouvernement conc dérés relativement l'un à l'autre"),* що вийшла з друку року 1776, була справжній трактат із політичної економії. Він починає своє дослідження суспільно-економічних явищ із теорії вартости товару. Його теорія — психологічна: вартість товару залежить од його корисности, але корисність це є не фізична якість, властива речі, а певне взаємовідношення поміж річчю й потребою людини. „Вартість міститься не стільки в речі, скільки в тій оцінці, що ми даємо їй, а ця оцінка відповідає нашій потребі: вона то збільшується, то зменшується відповідно до збільшення або зменшення нашої потреби" [1]).

[1]) Наприкінці XIX століття подібні до цього погляди розвивала буржуазна економічна школа «суб'єктивної вартости».

Звичайно, така теорія вартости давала дуже мало чого для зрозуміння дійсного характеру капіталістичної продукції; але, коли порівняти з фізіократами, які цілком обминули питання про вартість, то й це був великий крок уперед. Із зазначеного допіру погляду на вартість випливав важливий практичний висновок: торгівля, що дає людям змогу обмінюватися різними речами, це конче потрібна й корисна суспільна діяльність: за її допомогою кожний віддає іншому те, що „не має для нього вартости", й одержує те, що йому потрібне (отже, й має вартість); з другого боку, і промисловість має велике, творче („плідне") суспільне значення, вона бо пристосовує речі до потреб людини, а це зумовлює вартість усіх речей. Фізіократи вважали, що тільки земля (власне — природа) здатна творити правдиву вартість, а Кондільяк, хоч і дуже плутаною стежкою, а дохо ить не зовсім ясного розуміння того, що єдино творчий чинник у процесі продукції мусить бути, власне, людська праця. „Земля— каже він, — плідна переважно на речі, які для нас не мають користи, яких ми не можемо спожити. Тільки через працю речі набирають форми, що робить їх корисними нам. Виробляти, витворювати — означає надавати матерії нової форми". Отже між хліборобством і промисловістю немає реальної принципової різниці. Беручи-ж справу практично, промисловість не може обійтись без хліборобства, а хліборобство — без промисловости, без рукоділень та ремесників. — Нарешті, *Кондільяк* обговорює й питання заробітної плати. Він не бачить ще клясових суперечностей між капіталістом і робітником, не бачить визиску з боку першого і вважає, що капіталіст це звичайний покупець, а робітник — продавець своєї робочої сили. „Заробітна плата що це та пайка, яку робітники мають у продукті, як власники", — каже він. *Кондільяк* рішуче виступає проти обмежень індивідуальної ініціятиви, проти цехових і державних привілеїв та обмежень у торгівлі й промисловості. Він вимагає свободи для кредитових операцій, доводячи „законність" та „природність" відсотку на позичений капітал [1]).

Та найяскравіший штурм февдальних твердинь відбувся на лівому фронті революційної буржуазної ідеологічної творчости, де перед вели великі французькі матеріялісти XVIII віку: *Ла-Метрі, Д. Дідро, Гольбах* і *Гельвецій*. Вони закладали основи нової, потрібної для буржуазії, матеріялістичної філософії й тим ущент руйнували стару, февдальну ідеологію, старі дворянські й церковні авторитети.

Виступами матеріялізму у Франції були *П'єр Гасенді* (1592 — 1655 р.р.) і *Рене Декарт* (1596 — 1650 р.р.). Перший (Гасенді) намагався розвинути Е ікурову теорію, а другий (Декарт) створив теорію механічного розуміння світу („весь матеріяльний світ є машина").

Жюльєн Офрей де Ла-Метрі (1709 — 1751) більш як сто років наводив (творами своїми) страх на всі реакційні групи европейського суспільства. Його світогляд склався під впливом Декартової механічної теорії та Спінозиної матеріялістичної філософії.

Року 1747 (у своїй праці — „*Людина — машина*") він писав: „У всесвіті існує лише одна субстанція", або інакше — „у всесвіті існує єдина субстанція, що переходить через різні модифікації, зміни. І це зовсім не гіпотеза, це не помилковий витвір розуму". Бувши моністом, *Ла-Метрі*, щоб пояснити психічні явища, визнавав чулість, дражливість за основний атрибут, невідділиму властивість матерії. В своїй праці — „Природна історія душі" — він писав: „Ми досі говорили про два істотні атрибути

[1]) *И. Рубин.*—Физиократы. — Вид. „Книга", 1926. *А. Деборин.* — Книга для чтения по истории философии. Том I. „Новая Москва". 1924. *К. Маркс.* — Теории прибавочной ценности. Том I. „Прибой", 1923.

матерії, від яких залежить більшість її властивостей, а саме — про протягліcть і рушійну силу. Нам залишається тепер сказати про існування третього атрибуту — здатности відчувати, що її філософи всіх віків визнавали за матерією". Цю саму думку висловлював філософ і в праці „Людина — машина". „Матерія має, — пише він тут, — дивну властивість мислити і без цієї властивости не можна було-б зрозуміти зв'язку між мисленням і матерією, ми бо зовсім нічого не знаємо про те, звідки міг би постати цей атрибут", тобто властивість матерії мислити.

Відци послідовно випливав висновок, що всесвіт, світова субстанція — жива, що вона має душу, тобто здатність мислити. І дісно, в пізнішому своєму творі („*Жива істота — більше, ніж машина*") *Ла-Метрі* висловлюється, як послідовний спінозист: „Всесвіт населено душами", або інакше: „хіба ми не можемо припустити, що найпростіші тіла перебувають у такому стані, що абсолютно і завжди є подібний до стану людини, розбитої апоплексичним ударом?" Але ці „душі" Ла-Метрі не мають нічого спільного з душами теологів. Людина не має тої безсмертної душі, про яку говорять теологи. Душа, свідомість, перебуває у безпосередньому зв'язку та в залежності від тіла: разом із ним вона розвивається й разом гине. — „Гордий монарх умирає так само цілком (і тілом, і душею), як і найменший підданець, як і вірний собака". — Людина, коли й відмінна від іншої природи, то лише тим, що вона є „найдосконаліша субстанція". Питання про те, чи є бог, чи нема — марне мудрування, нічого не варте й непотрібне. Людям нічого сушити над цим голову. *Ла-Метрі* нападає на релігійні культи й закликає до атеїзму; нападає на мораль, що її проповідує релігія, на байки про „небесне щастя", бо щастя й насолода мають „тілесну матеріяльну основу й можуть існувати лише в цьому, матеріяльному, світі".

Дідро[1]) (1713 — 1784) йде слідом за Ла-Метрі. Він — матеріяліст-сенсуаліст. „В основі нашого пізнання лежить матеріяльне відчуття світу, — говорив — Дидро. Наше відчування — це наслідок чинности, впливу зовнішнього, матеріяльного світу, матеріяльних речей на наш пізнавальний апарат; ми із своїм відчуванням і мисленням — є лише частка того матеріяльного світу, частка, що має здатність мислити. Незалежно від нас існує матеріяльний світ, з яким ми зв'язані єдністю матеріяльного буття. — Вивчаючи твори *Ф. Бекона* (англійського філософа-матеріяліста), Дідро доходить висновку про матеріяльну єдність моністичність всесвіту. Всесвіт це — єдина, матеріяльна субстанція, — вчив Дідро. Ми пізнаємо цю субстанцію з її властивостей („без властивостей не існує й самої субстанції, матерії"). Основні властивості субстанції такі: 1. — сила, активність (виявлена або прихована здатність рухатися); годі уявити собі матерію без сили, без здатности рухатися, виявляти активність; 2. — протягліcть, просторінь і 3. — здатність відчувати.

В своїх кращих діялогах („*Розмова д'Алямбера з Дідро*" й „*Сон д'Алямбера*" вийшли року 1869), Дідро докладно формулює свою думку про те, що відчування є основна властивість матерії[2]). Споконвіку матерія має властивість відчувати. Відци Дідро приходив до висновку, що всесвіт живий, що єдина світова матеріяльна субстанція має свідомість, душу. В одних речах ця свідомість має активний характер (як от, приміром, у живих організмах), в інших — інертний, прихований (неорганічний світ).

[1]) *Дідро* — редактор славнозвісної французької „Енциклопедії" (в 35 томів), що виходила кільканадцять років (1751 — 1780).

[2]) Цю думку висловлювали у Франції не лише Дідро та Ла-Метрі: її висловлювали і *Мопертюї*, *Бюффон* і *Робіне*.

Твердо обстоюючи моністичність всієї природи, Дідро висловлював, між іншим, геніяльну думку про еволюційне походження рослинних і тваринних видів, що її пізніше розвинув у науковий трактат *Дарвін*. У *„Розмові д'Алямбера“* він зауважує: „Непомітний червачок, що десь плазує в грязюці, можливо, розвинеться колись у велику тварину, а величезна тварина, що лякає нас своєю величиною, є лише хвилевий витвір нашої планети й перетвориться може колись на червака... Немає більшого безглуздя, як думати, що тварини й колись, на початку, були такі самі, як тепер“.

Поль-Генріх Дітріх фон-Гольбах (1723—1789 р.р.), переконаний та завзятий ворог усякої релігії, атеїст, зробив цілий ідеологічний переворот своєю славною працею — *„Система природи“*, що була надрукована в Амстердамі під чужим прізвищем і поширювалася нелегально.

Гольбах видав її за працю маловідомого секретаря Академії Наук *Ж. Б. Мірабо*, що на той час уже помер. Між іншим, на книзі, щоб заховати сліди, було зазначено, що її надруковано в Лондоні. Що „Систему природи“ написав не Ж. Мірабо, викрилось дуже швидко, але про те, що автором її був Гольбах, довідались лише через 20 років після виходу її друком (коли Гольбах вже помер).

„Щоб опанувати природу, — починає свою працю Гольбах, — людина повинна скинути з себе кайдани, що в них закували людство тирани та духівництво, й почати докладно вивчати зовнішній світ. Вона повинна звільнитися від страхіть релігії й стати до правдивого пізнання природи — Що-ж таке природа? На думку *Гольбаха*, — це велике ціле; вона діє згідно з своїми внутрішніми законами і творить собою безкраїй ланцюг причин і наслідків. Природа — це *матерія*, а матерією ми називаємо все те, що будь-яким чином впливає на наші зовнішні чуття. Природу не можна мислити собі, як пасивну матерію; ні, всі частки її цілком активні. Ці активні частки, з'єднуючись одна з одною, творять всі ті різноманітні тіла, що ми їх бачимо. Кожне тіло, що є в природі, здатне рухатися; безнастанно відбуваються в природі різні зміни матерії й рух її часток. Тіла, розпадаючись, творять нові тіла, але кількість матерії залишається незмінна. Все діється в природі закономірно; кожна зміна має певні природні причини, хоч людині й не завжди щастить викрити їх.

Людина є частка природи; вона підлягає всім її законам і не може стати поза ними. Людина організована так, що може мислити. Душа людини — є властивість матерії; вся духовна діяльність — наслідок змін цілком матеріяльного характеру. Моральне буття людини являє собою другий бік фізичного буття її; моральні властивості людини виробляються під впливом природнього й соціяльного оточення Немає природжених ідей та понять, тоб-то таких, що їх людина мала-б зроду, незалежно від оточення. Людина — це те, що робить із неї оточення, уряд, приклад, виховання, звичка; вона є витвір соціяльного оточення

Ці систематично й блискуче викладені погляди не перешкодили, проте, Гольбахові, вважати, що розвиток суспільного життя, зміни в соціяльному оточенні залежать од розвитку людської думки. Він вважав, що суспільна думка керує суспільним розвитком, і що отже для соціяльної перебудови досить зробити суспільство лише освіченішим.

Клод-Адріян Гельвецій (1717 — 1771), що його Г. В. Плеханов вважав за одного з найталановитіших та найоригінальніших матеріялістів, видрукував свій головний твір — „De l'esprit“ (*„Про розум“* або *„Про дух“*) анонімно. Цей твір справив надзвичайно сильне враження на сучасників. Всі реакційні сили, а надто духівництво, сполошились і повели боротьбу проти книги. Сам папа, Клімент XIII, став на чолі цього походу,

заявляючи, що твір Гельвеція „підриває основи католицької віри й веде душі до загибелі".

Кінчилося тим, що Ватікан прокляв цю книгу. Королівська рада присудила її знищити, і за її вироком твір Гельвеціїв порвав і спалив кат. Сорбона (духовна академія в Парижі, названа так за ім'ям основоположника її) заплямувала його. Руссо, Вольтер та багато інш. письменників виступили проти твору Гельвеція. Але читачі рвали її з рук. За короткий час вийшло 50 видань цієї книги. Її перекладено на всі головні європейські мови. Твір цей перекладено й на російську мову під ред. *Е. Радлова (К. А. Гельвецій.* „Об уме". СПБ, 1917).

Таке зацікавлення й люту ворожість до своєї праці викликав *К. А. Гельвецій* головно своїми матеріялістичними поглядами на людину, людську розумову діяльність і мораль. На думку Гельвеція (як і для Гольбаха), людина є частка природи, що підлягає її законам. Людина має розум, але він (розум) властивий і багатьом іншим тваринам. Наші інтелектуальні здібності — наслідок нашої фізичної організації. Моральний поступ людини зумовлює інтерес, оточення. Ніхто не робить добра для добра й зла для зла, а все ради якогось інтересу — особистого або якоїсь групи, що до неї належить певна особа. Немає абсолютної доброчинности (чесноти); ті самі вчинки за різних обставин вважають один раз за доброчинні, інший — за ганебні, залежно від того, чи дають вони користь суспільству, чи чинять шкоду. Гельвецій рішуче заперечує існування природжених ідей. Людина — витвір виховання й соціяльного оточення.

Підходячи до оцінки теорій французських матеріялістів XVIII віку, треба зазначити одну велику, основну хибу всіх цих теорій: всі вони, не зважаючи на всю глибину думки й блискучу форму викладу, були метафізичні. Ще *К. Маркс* і *Ф. Енгельс* (які надзвичайно високо ставили погляди французьких матеріялістів) зауважали, що французькі матеріялісти не здатні були дивитись на матеріяльний світ, як на процес безперервного розвитку. Що природа перебуває в постійному русі й переходить через різні зміни, цю істину французькі матеріялісти, як то ми вже зазначили, звичайно, знали, — але вони вважали, що вічні зміни матеріяльного світу відбуваються в одному й тому самому колі. Рух всесвіту не створював жадних нових властивостей матерії або нових організмів і все мав ті самі незмінні наслідки. Наприклад для *Ла-Метрі* й *Дідро* свідомість і відчування не мали початку (щодо часу) й були елементарними загальними споконвічними властивостями матерії. Думка про те, що свідомість має свій початок (щодо часу), що вона з'являється лише на високих ступенях розвитку організованої матерії, і, що, отже, в історії всесвіту був такий час, коли свідомости не існувало, — такого діялектичного розуміння питання про свідомість у французьких матеріялістів не було. Всесвіт живий споконвіку, матерія має свідомість споконвіку; це її основна постійна властивість. От в цьому і є, як зауважив *Ф. Енгельс*, метафізичність матеріялизму французьких філософів XVIII віку.

Викликалося цю метафізичність тодішнім станом природничих та інших наук: геологія (наука про розвиток земної кори) була невідома французьким матеріялістам; Кантівська теорія постання сонячної системи тоді лише пробивала собі шлях; наука про походження й еволюцію всіх живих організмів (в тому числі й людини) із найпростішого зародку в той час теж тільки народжувалася. Отже соціяльне оточення, суспільний досвід ще не створив умов для діялектичного мислення.

З тієї-ж причини не змогли французьки матеріялісти збагнути й правдивих причин та законів суспільного розвитку. Що кожна окрема людина є витвір суспільного оточення, вони знали добре. А що в основі

суспільного розвитку лежить розвиток суспільного виробництва, цього вони не могли збагнути й тому помилково гадали, що, зрештою, людський суспільний поступ залежить од розумового, психічного поступу.

Зрозуміло, що французькі матеріялісти, бувши ідеологами буржуазії, не могли в своїх соціяльно-політичних поглядах стати поза клясовими інтересами. Так, приміром, обстоюючи постуляти рівности та демократизму, вони в той самий час були за економічну нерівність; заявляли що для вбогих немає „батьківщини", що бідним не треба давати волі, вони бо нароблять лиха. Високо підносячи значення людського розуму, вільної думки, освіти, вони в той самий час вважали, що все це непотрібне народнім масам (говорити про науку з народом — все одно, що зневажати її — говорив Ла-Метрі; народ може скористати з волі лише на шкоду собі самому — казав Гольбах. Найбільша послуга для людства було-б відокремити дурний народ від порядних людей — писав Вольтер). Коротко — французькі філософи, вчені, письменники й публіцисти були демократи й революціонери доти, доки справа йшла про боротьбу з дворянсько-февдальними порядками, за соціяльно-економічне зміцнення буржуазії й здобуття для неї політичної влади. Вони робили своє діло, розв'язували справу, що поставила перед ними історія: підготовляли буржуазію та ввесь третий стан до революційної боротьби проти привілеїв першого й другого станів, проти соціяльно-політичної надбудови, яку створило дворянство та духівництво [1])

14. Напередодні революції. — Швидкий розвиток продукційних суспільних сил Франції був неможливий без ліквідації решток февдальних взаємин в сільськогосподарському виробництві та в промисловості, а разом і без ліквідації наявного державного ладу, старі-бо виробничі відношення закріпляла певна система правних відносин. Буржуазія мусила стати до революційної боротьби за політичну владу, бо лише захопивши державну владу можна було створити нове право, що освячувало би буржуазні виробничі відношення. Стаючи до боротьби, мала проти себе буржуазія не лише світське й духовне дворянство, але й верхівку фінансової буржуазії, що щільно зрослася з королівським двором, з дворянськими магнатами і на різних фінансових операціях, позиках та спекуляціях наживала великі капітали. Та водночас мала буржуазія й сильних спільників у своїй боротьбі проти старого режиму, насамперед селянство а за ним — міську бідноту, зокрема — робітництво. Стаючи до боротьби проти сеньйорів і церкви, в ім'я своїх селянських інтересів, селянство водночас тим-самим допомагало буржуазії в боротьбі за її клясові інтереси. Менш надійним спільником, ніж селянство, була міська голота, робітництво, що повсякчас могла повернути зброю проти самої-ж буржуазії. Та тимчасом, саме міська біднота явила собою розгонову революційну силу в містах та містечках, саме вона становила ту революційну масу, що трощила стару державну машину й розчищала грунт для нової політично-державної організації.

Напередодні революції робітництво мануфактур і ремесничих майстерень було в дуже тяжкому становищі.

Через низку заробітну плату робітничі сім'ї жили у великих злиднях. Ратуючись робітники від голоду, вони не раз хапались страйку в боротьбі за кращу плату. Так, у Ліоні, в цьому центрі шовкової індустрії,

[1]) *Є. Л. Спірідович-Єфімов.* „Матеріялізм XVII і XVIII віків". Вид. „Червоний Шлях", 1925. *И. Вороницын.* „Ла-Метри". „К истории французского материализма". ДВУ 1925. *Б. Горів.* „Матеріялізм — філософія пролетаріяту. „Переклад із рос. вид. Є. Коцюби. ДВУ, 1925.

де в другій чверті XVIII віку працювало що із 40 тисяч люду, вже року 1744 трапився був великий робітничий страйк, що тривав вісім день і захопив десятки тисяч робітників. Промисловці, власники рукоділень, і майстрі мусили поступитися і підвищити робітникам та челядникам плату. Та перемога робітників не була довготривала. За кілька днів до Ліону стягли військо, промисловці зламали договір, а протест робітників задушили військовою силою. Року 1786 стався в Ліоні другий великий робітничий страйк на тому самому ґрунті: робітники виставили вимогу підвищити заробітну плату. Але й цей страйк задушено військовою силою, а привідців покарано шибеницею. Подібні до цього конфлікти відбувалися, хоч і в менших розмірах, і по інших промислових містах Франції, і в самому Парижі. Року 1788, напередодні революції, трапилася криза в шовковій промисловості Ліону. Тисячі голодних робітників зосталися тоді без роботи. Загальний недорід в останні перед революцією роки погіршив становище промисловости взагалі, а тим самим і становище робітництва По великих промислових містах у робітничо-ремесницьких околицях запанував справжній голод, створилась велика кількість неорганізованого, клясово несвідомого люмпен-пролетаріяту *(санкюлотів)*, що кожної хвилі був готовий кинутись у вир громадянської війни.

Клясові інтереси робітництва, хоч воно й малосвідоме було, штовхали його на боротьбу не тільки проти полицайсько-королівського дворянського режиму, але й проти буржуазії. Та через те, що дворянство й духівництво, з королівською владою на чолі, були спільний ворог буржуазії й робітництва, а також і селянства, бо буржуазія в своїй боротьбі проти поліцайсько-дворянського режиму викинула на початку революції дуже революційні, вільнолюбні гасла, переведення яких у життя, здавалося, забезпечить також і добробут робітництва, — це останнє пішло підчас революції поруч із буржуазією, підтримуючи проголошені від неї політичні постуляти.

Отож французька буржуазія сперлась у своїй боротьбі проти дворянство, духівництва й фінансової олігархії на широкі народні маси: на селянство й робітництво, на інтелігенцію та міські дрібнобуржуазні суспільні групи. Буржуазія виступала, як виразниця та організаторка загально-народнього невдоволення супроти політичного режиму, що вже себе пережив.

Революцію прискорила торговельно-промислова криза, що настала в наслідок торговельної угоди Франції з Англією 1786 року.[1]) До кризи приєднався неврожай 1788 року, що вдарив і по незаможницькому селянству і міській бідноті, зокрема по робітництву. Ото-ж весь третій стан був лютий на королівську владу. А тут обставини склалися так, що в опозицію до уряду стала й фінансова буржуазія та верхівка дворянству, хоч і зовсім з інших причин, ніж третій стан. Отак, не бажаючи того, фінансова буржуазія та верхівка дворянства й собі прислужилася до прискорення революції Сталося це так. Критичний стан державних фінансів примусив уряд *Людовика XVI* (1774-1793) подумати про деякі реформи. Думалося бюрократичним шляхом дещо пристосувати самодержавні порядки до нових, буржуазних суспільних взаємин і водночас зміцнити королівську владу. що почала хитатися. Фізіократ *Тюрго*, призначений

[1]) Угода ця, на око була ніби корисна для Франції такою ж мірою, як і для Англії. Вона встановила волю торгівлі: обидві країни взаємно касували заборонні мита на довозні фабричні вироби і зменшували мито на інші товари. Проте, користь від договору мала переважно Англія: через перевагу своєї машинової техніки вона запопнювала Францію дешевими фабрикатами, тоді як Франція могла експортувати тільки деякі продукти сільського господарства.

року 1774 за генерального контролера, провів закон про скасування цехів, намагався відібрати деякі посередні податки з рук посесорів, скасувати обмеження хлібної торгівлі, скоротити витрати на видачу пенсій і знищити деякі зайві посади. Він гадав зрівняти в правах стани й викупити февдальні повинності, завести світське навчання і скасувати обмеження щодо громадянських прав протестантів. Оці заходи й наміри викликали опір з боку всіх привілейованих верств. Проти Тюрго виступила коаліція з посесорів, придворної аристократії, католицького духівництва, фінансистів. Року 1776 король усунув Тюрго. Його реформи були скасовані. Не пощастило з реформами й другому генеральному контролерові — женевському банкірові *Неккерові*, хоч його программа й була дуже мізерна. Новий генеральний контролер *Калон* значно збільшив державний борг і поставив державні фінанси перед крахом. Банкіри перестали вірити державній скарбниці. Внутрішні позики стали неможливі. Щоб запобігти банкротства державних фінансів, королівський уряд наважується притягти до оподаткування привілейованих, встановлює загальний поземельний податок. Він скликає р. 1787 збори *нотаблів*. Зібрання осіб, призначених королем, представників дворян, духівництва, вищого урядництва й урядових осіб великих міст мало схвалити заходи уряду до оздоровлення державних фінансів. Але нотаблі не дали згоди встановити нові податки. Місцевий, паризький парлямент, що складався з представників привілейованих верств, також вчинив опір намірам уряду завести нові податки. Уряд висилає опозиціонерів-членів парляменту — на тимчасове адміністративне заслання. Але опозиція не лякається. Вона намагається навіть наступати: складає щось подібне до конституції, що мала обмежити королівську владу, гарантувати вищі стані від замаху на їхні права з боку уряду і поширити права провінціяльних парлямептів. Згадували навіть про генеральні штати, мовляв, вони повинні схвалювати податки. За паризьким парляментом пішли й інші парляменти. Вся Франція піднесла голос проти королівського самодержавства, проти сваволі королівського уряду.

Привілейовані кляси, їхні парлямента розпочали боротьбу проти королівського самодержавства з метою охоронити свої кляссові інтереси, що ґрунтувались на пережитках февдалізму. Ото-ж боротьба ця суттю своєю (позитивними завданнями) аж ніяк не збігалася з інтересами третього стану, з інтересами ватажка того стану — буржуазії. Однак формою, чи, власне, своєю *від'ємною* частиною (підірванням королівського абсолютизму, руйнацією самодержавної державної машини) вона збігалася з боротьбою третього стану. Вимога — скликати Генеральні Штати — стала загальною. В багатьох провінціях відбуваються повстання дворян і буржуазії.

Король мусів видати наказ про скликання Генеральних Штатів на 5 травня 1789 р.

15. Французька буржуазна революція. Генеральні Штати зібралися. Королівський уряд хотів від них лише одного, щоб ухвалили вони нові податки, державна скарбниця була бо порожня. Та справи пішли не так, як того хотів уряд, і не так, як того хотіли привілейовані стани, розпочавши боротьбу проти самодержавства. Тут подав свій потужний голос третій стан, тут заявила свої власні клясові домагання буржуазія.

Генеральні Штати не захотіли слухняно піти за вказівками королівського уряду й забажали поперед за все основної зміни регляменту зборів, а саме — спільних засідань депутатів усіх трьох станів (замість окремих нарад кожного стану) і поіменного голосування (замість голосувати

по станах, коли дворянство й духівництво завжди мали перевагу над третім станом). За поіменного голосування буржуазно-демократичний осередок третього стану, підсилений частиною депутатів від нижчого духівництва та радикальними депутатами з дворянства, мав би певну переважну більшість на зборах, бо ж число депутатів від третього стану було в два рази більше за число депутатів перших двох станів. Коли король і дворянство не погодились на це, зібрання революційних депутатів, що складали більшість Генеральних Штатів, оголосило себе — 17 червня 1789 року — *Національним Зібранням*. Пізніше Національне Зібрання почало називатись *Конституційними* або *Установчими Зборами*.

У процесі розгортання революції в Національному Зібранні склалися такі політичні угруповання: 1) крайня права, 2) поміркована права, 3) конституційний центр, 4) лівиця, 5) демократи.

До крайньої правої належали роялісти-клерикали монархісти—представники вищого духівництва та дворянства. Вони боронили непорушність привілеїв двох перших станів і ненавиділи селян та робітників і революційну інтелігенцію. До поміркованої правиці належали представники ліберального дворянства (вищі урядовці, банкіри, купці, відкупники податків). Це була невелика група в Національному Зібранні, що хотіла реформ, а не революції. Вона мала свою організацію під назвою «Клуб друзів конституційно-монархічної партії», боронила королівську владу й двопалатну парляментарну систему.

До партії центру (або конституціоналістів) належала більшість депутатів Зібрання. Як взято Бастілію, ця партія стала найсильнішою. Спиралась вона на середню та ліберальну велику буржуазію й почасти на ліберальне дворянство. За політичний ідеал центру була конституційна монархія. Партія центру хотіла закріпити панування середньої та великої буржуазій, вороже ставилася так до роялистично-клерикальної правиці, як і до демократів. (Орган центру— «Провансальський Кур'єр—виходив спочатку за редакцією *Мірабо*).

Лівиця Національного Зібрання мала невиразну політичну програму, хилитаючись між центром та демократами. Вона боролася проти двопалатної системи, проти королівського вето та цензової конституції, але в той самий час не полюбляла «самоволю юрби«.

Демократи складали невелику групу в Національному Зібранні, але ідеологи цієї групи мали велику популярність серед народніх мас. Серед демократів швидко вийшов наперед адвокат *Максиміліян Робесп'єр*. Він виступив палким оборонцем ремісників, дрібних крамарів і кустарів. В той час, як буржуазія виступала від імени всього «третього стану», Робесп'єр заявляв, що інтереси народніх мас суперечні інтересам великої буржуазії. Коли обмірковували конституцію, Робесп'єр обстоював найбільше обмеження прав короля та загальне виборче право. Для селян він вимагав не лише скасувати февдальні повинності, але й повернути сільським громадам відібрані поміщиками пасовиська та іншу землю громадського користування. Демократи вели велику роботу й поза Національним Зібранням. Їхнім осередком у Парижі був якобінський клюб.

Серед демократів почав визначатись у цей час, поруч із Робесп'єром, *Марат*. Спочатку Марат обстоював конституційну монархію, але з того часу, як король Людовик XVI виявив себе, як запеклий ворог революції, він став переконаним республіканцем. Марат редагує газету «*Друг народу*». В ній він не тільки нападає на короля, але й на Національне Зібрання, викриваючи його контр-революційну суть. В жовтні року 1789 Марата хочуть заарештувати, але він ховається і в таємній друкарні друкує далі свою газету *Марат* боронить інтереси міської бідноти (робітників, ремісників, кустарів), заявляючи, що інтереси бідноти протилежні інтересам дворянства, духівництва, урядовців, фінансистів і взагалі багатіїв. Соціяльно-політичні ідеали Маратові були не зовсім виразні: він боронив цеховий лад, домагався поділити великі маєтки на дрібні господарства, пропонував організувати громадську роботу для безробітних пролетарів. Але *Марат* розумів добре й влучно відзначав у своїх статтях, що буржуазія, одержавши перемогу над старою владою за допомогою народніх мас, хоче використати її лише у власних клясових інтересах. Марат зробив надзвичайно багато для політичної освіти демократії. Як ставилась паразька біднота до Марата, видно хоч-би з цього *листа паризьких робітників до нього* від 8 червня 1791 року:

«Другові народу. Дорогий пророче, справжній захисниче кляси бідних! Дозвольте робітникам розкрити вам усі утиски й знущання, які вигадують наші підрядники-будівники, щоб обдурити нас, довівши до розпалу. Не задовольняючись із того, що вони зібрали величезні багатства коштом бідних робітників, ці пожадливі гнобителі, що склали угоду поміж себе, поширюють про нас гидкі наклепи, щоб позбавити нас роботи (робітники зорганізувалися з новими підприємцями, які погодились на їхні умови). Їхня жорстокість дійшла того, що вони звернулися до законодавця, вимагаючи видати п оти нас варварського декрета, що засуджував-би нас на голодну смерть.

Ці гидкі люди, дармоїди, що забирають плоди важкої праці робітників і ніколи не чинять жодних послуг нації, ховалися по льохах 12, 13 і 14 липня. Коли вони побачили, що кляса незаможних сама створила революцію, вона вийшли з лігва, щоб зневажити нас, як розбійників. Потім, побачивши, що небезпека минула, вони почали інтригувати в дистриктах, щоб дістати посади. Вони убралися в мундири й еполети. Тепер, вважаючи себе за дужчих, вони хотіли-б гнітити нас як-найгірше. Вони душать нас немилосердо й не почувають жодного докору совісти.

От, дорогий друже народу, дехто з тих хамлуватих, пожадливих і ненажерливих гнобителів, на яких нам вказують сен-женевські робітники:

Понсе, що будує нову церкву Святої Женев'єви, походить із Шклона на Соні, візник професією, який нічого не розуміє в архітектурі, але настільки знає мистецтво грабувати, що придбав 90 000 ліврів прибутку коштом своїх робітників.

Кампіон, родом із Кутанса, колишній паризький робітник, а тепер, не зважаючи на свою повну неосвіченість, будує церкву Спасителя й шахрайством привласнив собі готель Табарен і одержує тепер 90.000 ліврів прибутку.

Кільо, що побрався з вуличною жінкою і якимсь незрозумілим способом став будівником, одержує тепер 50.000 ліврів прибутку.

Б'євр, родом із Аржантону, прикажчик п. Роланда й К°, що збідніли через його безглузді підряди при будівлі торговельної палати, але який придбав собі 30.000 ліврів прибутку.

Монтіньї, родом із Аржантону, якому доручено перебудувати лікарню для сліпих в Сен-Антуанському передмісті і якому належать три розкішні будинки в Парижі.

Шаваньяк, з Лімузену, що приїхав до Парижу в дерев'яних черевиках, а тепер одержує над 40.000 прибутку.

Конеф, хитрий шахрай, якому нещодавно було доручено видати заробітну плату в каменярні, якому підлягала об'їзна команда й який обікрав державу більше, як на 2 мільйони. Він збудував собі чудові крамниці в Куртилі. Він завжди зле поводився з робітниками й одурював їх.

Делабрі, син торговця вапном в Ліможі, що почав менжувати при будівлі італійської комедії, який одержує тепер над 40 000 ліврів прибутку.

Гобер, людина неосвічена, груба й нездібна. Вкрав понад 200.000 ліврів, будуючи будівлі. Потім він збудував собі на бульварі будинки, що коштують понад 500.000 ліврів.

Перо, робітник із Бургундії, якого підтримували адміністратори шпиталю за те, що він одружився з незаконною дочкою покійного Вомона, архієпископа паризького. Він тільки-но перестав займатися справами, придбавши 200.000 ліврів прибутку.

Ружевен, робітник із Шампані, що обернувся на будівничого п'ять років тому й уже дістає 50.000 ліврів прибутку.

От джерела небнього збагачення наших вампірів. Чи повірите ви, що, не зважаючи на їхнє багатство, вони до того пожадливі, що прагнуть зменшити нашу поденну плату, яку встановила адміністрація, а саме — 48 су. Вони не хочуть зважати на те, що ми маємо працю щонайбільше протягом шести місяців на рік, і що наш заробіток становить 24 су на день. До того за цю мізерну суму ми мусимо їсти, платити за помешкання, одягатися й утримувати наші родини, наколи ми їх маємо. Тому, після того, як ми виснажили свої сили на праці для держави, зазнавали кепського поводження з боку наших начальників, знесилились через голод і втому, ми часто не маємо іншого рятунку, як доживати свої дні в Бісетрі, тимчасом як наші вампіри живуть у палацах, п'ють чудові вина, сплять на пуховиках, їздять у визолочених екіпажах, віддаючись насолоді, забувають серед розкошів за наші нещастя й часто зрікаються заплатити родині робітника, пораненого або забитого о півдні, заробітну плату за день.

Прийміть, отже, наші скарги, дорогий друже народу, і підтримайте наші справедливі вимоги в ці хвилини розпачу, коли ми бачимо, що наші надії не справдилися: ми-ж бо сподівалися, що користь від нового ладу припаде й нам і що доля наша покращає.

Підписали всі робітники нової церкви Сен-Женев'єви, числом 560. Париж, 8 червня 1791 року".

Напрям законодавчій діяльності Зібрання давав центр, на початку під значним впливом лівиці.

Загалом законодавство Зібрання було дуже помірковане, але король і дворянство ненавиділи його й хотіли розігнати за допомогою війська. Так прийшло до кривавої громадянської війни в Парижі та і по всій Франції. В липні року 1789 революційна (середня та дрібна) буржуазія, інтелігенція й робітники взяли штурмом ненависну народові „твердиню" королівсько-поліцайського абсолютизму — паризьку фортецю — в'язницю Бастілію. Королівський уряд вже неспроможний був чинити опір. Буржуазія повною мірою користає з перемоги народу; вона організує національну гвардію й забирає до своїх рук управління Парижу.

«Поміж забитими підчас штурму Бастілії, не було великих буржуа,— зазначає *Жорес*; керівниками боротьби виступили салдати, офіцери, невеликі промисловці, дрібні буржуа і пролетарі, що їх імена залишились невідомі. Удару королівській владі завдали в цей день середні й дрібні буржуа, ремісники та пролетарі».

З Парижу революція розгорнулася по всій країні. В липні пізніше відбулися народні повстання в Труа, Страсбурзі, Руані, Мобежі, Шербурзі та інших містах. Скрізь знищувано старе міське врядування, що було в руках міської аристократії. Ще загрозливіші повстання були по селах. Селяни прикривають свої дії супроти поміщиків та старої адміністрації іменем короля або Національного Зібрання. По селах ходили фальшиві накази й декрети про скасування февдальних повинностей.

Почуваючи себе виразником волі нації, Національне Зібрання виробляє й оголошує 27 серпня 1789 р. славнозвісну *„Декларацію прав людини й громадянина“*, в якій заявляло (в дусі Руссо та інших теоретиків природніх прав людини й суспільного договору), що всі люди родяться рівні й мають однакові права на життя, та що у Франції повинні панувати „свобода, рівність і братерство“. Одночасно в цій декларації проголошувано основний принцип суспільного ладу — *приватна власність.* Однак, що до робітництва, то вся ця декларація була лише гарними словами: „свободу, рівність і братерство“ визнавалося на ділі тільки для буржуазії; конституція, яка йшла за декларацією, і політична практика Національного Зібрання свідчили про це дуже яскраво.

Подаємо тут текст Декларації:

«Представники французького народу, що становлять Національне Зібрання, гадаючи, що незнання, забуття або зневага прав людини суть єдині причини суспільного лиха й хиб урядів, ухвалили викласти в урочистій декларації природні, невід'ємні й священні права людини, щоб ця декларація була завжди перед очима всіх членів суспільного тіла і невпинно нагадувала про їхні пра а й обов'язки; щоб дії законодавчої та виконавчої влади, бувши що - хвилини порівняні до мети кожної політичної установи, мали через це більше пошани; щоб вимоги громадян, які від тепер спиратимуться на звичайні й безперечні принципи, завжди прямували до підтримки конституції й до загального щастя.

Тому Національне Зібрання визнає і проголошує перед лицем і під захистом найвищої істоти такі права людини й громадянина:

1. Люди народжуються й залишаються вільні й рівні в правах: соціяльні різниці можуть спира ися тільки на загальну користь.

2. Мета кож оїї політичної спілки є зберегти природні й невід'ємні права людини; права ці: воля, *власність*, безпека й опір пригнобле ню.

3. Принцип усієї найвищої влади посутньо перебуває в нації; жодна установа, жодна особа не може здійсняти вляди, яка не походить просто від нації.

4. Воля виявляється в праві роботи все, що не шкодить іншому; отже користування із своїх природних прав із боку кожної людини не мне інших меж, крім тих, які забепечують за іншими членами суспільства змогу користуватися з тих самих прав; межі ці може ви начити тільки закон.

5. Закон може забороняти лише дії, шкидливі для суспільства; все, чого забороняє закон, дозволено, і нікого не можна примусити до того, чого не наказує закон.

6. Закон є вислів загальної волі; всі громадяни мають право особисто, або через представників брати участь у виданні законів; закон має бути рівний для всіх, чи має він на меті захищати, чи карати. Бувши всі громадяни рівні перед законом, вони мають однакове право на всіляке місце, звання й громадську посаду, відповідно до своїх здібностей і без ніяких інших відзнак, крім тих, які є в їхній доброчинності й талантах.

7. Нікого не можна обвинуватити, затримати або ув'язнити інакше, як у випадках, визначених законом, і за вказаною в них формою. Ті, хто випрохує, видає, виконує або примушує виконувати свавільні накази, підлягають карі; але кожний громадянин, покликаний або заарештований на підставі закону, мусить негайно коритися: вчинивши опі , стає винний.

8. Закон повинен встановлювати кари тільки конче й очевидно необхідні, і нікого не можна покарати інакше, як на підставі закону, що був встановлений і проголошений раніше злочину й законно вжитий.

9. А що припускається, що кожна людина невинна, поки її на суді не обвинуватять, то в разі потреби арешту всіляку суворість, яка непотрібна, щоб забезпечити судові її особу, закон повинен суворо переслідувати.

10. Нікого не можна турбувати через його погляди, навіть релігійні, аби тільки вияв їхній не порушував громадського ладу, встановленого законом.

11. Вільно передавати думки й погляди це одне з найцінніших прав людини; отже, кожний громадянин може вільно говорити, писати, друкувати, за умовою відповідальности за, зловживання цією волею у випадках, визначених законом.

12. Щоб забезпечити права людини й громадянина, потрібна громадська сила; отже цю силу встановлено в інтересах усіх, але не для приватної користи тих, кому її доручено.

13. Щоб утримувати громадську силу й для адміністративних витрат потрібне загальне оподаткування; податки треба розподілити помірно поміж громадян відповідно до їхньої заможности засобів.

14. Всі громадяни мають право особисто або через своїх представників визначати конечність громадських податків, вільно на них погоджуватися, наглядати за їхнім використанням, встановлювати їхній розмір, підстави для розкладки, спосіб стягати й термін.

15. Суспільство має право вимагати звіту в кожного громадського агента своєї адміністрації.

16. Кожне суспільство, в якому не забезпечено гарантію прав і не встановлено поділ влади, не має конституції.

17. Через те, що *власність є непорушне й священне право*, то нікого не можна позбавити його, крім тих випадків, коли того безперечно вимагає законно посвідчена громадська конечність, до того за умовою справедливої попередньої винагороди».

Між іншим, і після ухвали „Декларації прав людини й громадянина" робітникам заборонялося збиратися, засновувати професійні спілки й організовано боротися за їхні економічні інтереси; а коли, у відповідь на ці утиски, паризькі робітники подали до Національного Зібрання домагання, щоб було подтверджено право робітників на зібрання й організацію професійних спілок, Зібрання відповіло, що робітники можуть об'єднуватись тільки для оборони загально-громадських прав, тобто приєднуватись до наявних уже буржуазних політичних об'єднань, та що професійні об'єднання незаконні й недопустимі. Врешті, справа скінчилася виданням особливого закону про заборону робітничих організацій.

В конституції, виробленій Зібранням, що складалася з цілої низки законів (про основи комунального адміністративного, судового, фінансового, воєнного й церковного ладу), Національне Зібрання зазначало, що суверенітет у державі належить народові, і що народ здійснює його через своїх обраних представників [1]). Проте, за „народ" Національне Зібрання вважало на ввесь народ, не всю дорослу людність. Скасувавши нерівність станів й не позбавляючи нікого титулу громадянина, Національне Зібрання поділяє всіх громадян на політично повноправних (активних) і політично неповноправних (пасивних), кладучи в основу політичної правоздатности заможність. Закон 22 грудня 1789 року постановляє, що: 1) виборцем першої кляси, тобто таким, що має право голосу на виборах, може бути лише той громадянин, який має не менше 25 літ, живе рік оселю, ніде не служить приватно та платить безпосередній податок у розмірі трьохденної заробітної плати; таких громадян нараховувалося за декретом 27 — 28 травня 1791 року — 4.298.000; 2) право бути вибраним до виборної установи, на муніципальні посади, до адміністрації округи або департаменту має тільки той, хто платив безпосереднього податку не менше, як була місцева заробітна плата за десять день; 3) право бути обраним до Національного Зібрання мають ті, хто платить „безпосереднього податку марку срібла (щось з 50 ліврів) і, крім того, посідає деяку земельну власність" (пізніше пункт про сплату податку в розмірі марки срібла скасовано й натомість детальніше розроблено маєтковий ценз). Таким чином, встановлено маєтковий ценз і двоступневі вибори

[1]) Між іншим, в конституції була і стаття про заведення громадського шлюбу, як єдино законного. Реєстрацію актів про народження, шлюб і смерть Зібрання передало цивільним урядовцям.

до Національного Зібрання. Франція мала бути буржуазно-демократичною, конституційною монархією. Національне Зібрання ухвалило конституцію вже наприкінці своєї роботи (р. 1791-го).

Законодавство й політика Національного Зібрання були продиктовані інтересами насамперед торговельно-промислової буржуазії. Національне Зібрання здійснило майже цілком програму фізіократів. Були знищені цехи та інші торговельні й промислові привілейовані корпорації, скасовано урядову регламентацію виробництва, скасовано інститут інспекторів мануфактури; визнано за законне віддавати гроші за відсоток, скасовано закони про лихварство. В жовтні 1790 року скасоване було внутрішнє мито (що значно полегшувало товарообіг); декретом від 29 квітня 1790 р. проголошено вільну торгівлю хлібом. В той же час Зібрання не ухвалило політики вільної зовнішньої торговлі, розуміючи шкідливість такої політики для французької промисловости. Національне Зібрання заклало основи буржуазної земельної власности, вільної не тільки від феодальних повинностей, але й од усіх обмежень, зв'язаних із рештками громадського землеволодіння (декрет від 5 червня 1791 р.). В інтересах торговельно-промислового капіталу зроблено й реформу податків. Зібрання скасувало всі старі й безпосередні податки і важливіші з посередніх (акциз на сіль і напої, міські довізні мита тощо), скасувало систему відкупів підчас збирання посередніх податків, які ще залишилися. В основу нової фінансової системи був покладений *поземельний податок* (між іншим, проєктувалося встановити поземельний податок в сумі 240 міл. ліврів, а податки „на рухомість", цебто прибутковий, житловий та інші податки — в сумі всього щось з 60 міл. ліврів). Торговці і промисловці мали платити „патентний податок" (що разом із штемпельним мав виносити щось з 30 міл. ліврів). Отже переважна частина податків припадала на землеволодіння; чималий тягар податковий падав і на дрібну промислову буржуазію. Великий капітал оподатковувалось порівняно легко.

Скасування станових привілеїв, встановлення громадянської рівности (незалежно від віри й національности), організація нових судів (на основі виборности суддів) — всі ці заходи політично оформлювали соціяльно-економічне панування буржуазії. Зібрання зруйнувало старий державний апарат (провінціяльні „парляменти", старі суди, старі органи місцевого врядування) й створило органи клясового панування буржуазії.

2 грудня 1789 р. Зібрання ухвалює, що „всі церковні маєтки переходять у розпорядження народу", а 19 грудня пускає церковні, монастирські та королівські маєтки, з торгів. Підкопуючи отак феодальну церкву, буржуазія водночас патувала занепалі державні фінанси.

Зміцнюючи своє командне становище в державі, використовуючи селянство та міську бідноту, зокрема робітництво, яко силу, проти феодального дворянства, духівництва й фінансової олігархії, Національне Зібрання дуже неохоче боронило інтереси селянства і вже зовсім не турбувалося боронити інтереси міської бідноти.

Спинімося тут докладніше *на земельнім законодавстві* Національного Зібрання та на відносинах між ним і *селянством*.

В той час, як у Парижі та по інших містах Франції робітники й бідні міщани захоплювали міські думи, настановляли своїх урядовців, організовували свою (громадську) міліцію, — в цей самий час загони озброєних повстанців — селян (часом із кількох тисяч чоловіка) нападали на манастирі та на поміщицькі садиби, відшукували документи (що свідчили про право дворян на землю, збирання податків і т. д.) й палили їх. Коли не знаходили документів, або коли поміщик намагався чинити опір, руйнували

й палили замки й вбивали поміщиків. По селах ширились у цей час підроблені королівські маніфести та накази про скасування дворянських привілеїв та про волю для селян.

Чого домагалося в цей час французьке селянство, видно, між іншим, з відомого „Наказу сільської громади Нозе в Шампані", написаного в березні місяці року 1789. В цьому наказі, в числі 23 пунктів, читаємо, між іншим, таке:

„Ми просимо:

1. Щоб був встановлений один лише єдиний податок на землю, що його мають платити однаково всі стани в державі.

2. Щоб був встановлений окремий податок на промисловість.

3. Щоб усяку панщину, виключні поміщицькі права і всякі повинності, що їх селянство виконує на користь дворянства, були скасовані.

4. Щоб усі панські й чиншові побори були полегшені, і щоб їх вимагали правильно по закону.

5. Щоб скасований був панський суд.

6. Щоб знищена була міліція й стражники.

7. Щоб у всьому королівстві заборонено було старцювати.

8. Щоб сільським громадам повернуті були землю, що в них захопили її поміщики.

9. Щоб знищені були по селах великі рукодільні (майстерні) й машинове виробництво, бо вони дуже шкодять хліборобству.

10. Щоб народні збори вжили заходів проти тої великої шкоди, що її чинять селам зайці й кроліки.

11. Щоб акцизне мито й соляни монополія були знищені.

12. Щоб сільським священикам встановлена була постійна плата, а всякі побори за хрестини, похорон, весілля тощо заборонені й знищені".

Бурхливі селянські повстання в-осени року 1789 власне, й нагадали Національному Зібранню (що саме складало „Декларацію" та „Конституцію") про селянство та його потреби. Налякане дворянство та буржуазія починають міркувати над тим, щоб якось задовольнити селян. В серпні 1789 р. відбулася нарада буржуазних депутатів із ліберальними дворянами. 4 серпня герцог Д'Егільйон виступив у Національному Зібранні з пропозицією знищити податкові привілеї та викуп февдальних прав. 11 серпня Зібрання видали декрета, що починався урочистими словами: „Національне Зібрання цілком і всебічно касує й руйнує февдальний лад". Але далі говорилося, що селянство визволяється без викупу лише з-під особистої неволі (панщини тощо), за все ж інше селянин поперед, ніж набути нових прав, — мусив платити. В той-же час у декреті не вказано порядку й терміну викупу. Так Зібрання касувало февдальний режим більше на папері, як у дійсності. Король затвердив цього декрета 3 листопада року 1789. Одночасно з цим декретом, а саме 10 серпня року 1789 Національне Зібрання дозволило муніципалістам вживати військової сили, розганяти революційні зібрання. 21 жовтня цього-ж року Зібрання оголосили декрета про заведення військового стану в місцевостях, де відбуватимуться „незаконні зібрання". На початку року 1790 Зібрання поклало на місцеву владу обов'язок — допомагати приватним особам, коли стягатимуть вони сеньйоріяльні виплати, і покладало на сільські громади матеріяльну відповідальність за вчинену поміщикам шкоду та насильства.

Та селянство мало зважало на ці законодавчі акти Зібрання. З декрету 3 серпня року 1789 селяни вичитали лише одне, що „цілком касується февдальні порядки"; тому вони припиняють сплату всяких данин поміщикам, забивають поміщицьку дику птицю (що нищила селянські поля),

бунтуються. Під впливом селянських заколотів Зібрання видає 15 березня року 1790 нового декрета, в якому пояснило, що селяни повинні дати поміщикам викуп, що вони не мають права незаконно захоплювати поміщицьку землю, а також випаси (хоч-би вони й були в громадському користуванні). Коротко кажучи, Зібрання намагалося закріпити землю за поміщикамм й недопустити щоб захопили її селяни. В травні року 1790 Зібрання встановило важкі для селянства й корисні для поміщиків умови викупу.

Отака земельна реформа остаточно роздратувала селян і викликала обурення проти Національного Зібрання. Селяни переконуються, що Зібрання тягне руку за поміщиків. Літом і восени року 1790 відбуваються нові селянські повстання. 18 червня Зібрання видає декрета, яким наказувалося муціципалітетам — в разі, коли виникнуть селянські повстання, оголошувати військовий стан і посилати проти селян міську міліцію та військо. Що завзятіше боролись селяни за землю, то суворіших вживало Зібрання заходів проти них. Літом року 1791 — перед тим, як розійтись, Національне Зібрання видало спеціяльну інструкцію про задушення селянських земельних повстань. Всяке відмовлення платити якібудь повинності вважалося (за цією інструкцією) за „бунт проти закону і власности".

Національне Зібрання лукавило з селянством і вже одверто йшло проти робітництва. Революція збільшила безробіття. У великих містах, а між ними насамперед в Парижі, міська біднота, ремесниче й мануфактурне робітництво, прислуга опинилася в дуже тяжкому становищі. Паризькому самоврядуванню довелося організувати земельні роботи на Монмартрі. В серпні місяці 1789 року на муніципальних роботах працювало вже 22 тисячі робітників Робітники одержували таку малу плату, що за неї не можна було прожити. На цім ґрунті відбувалися заколоти, що проти них довелося посилати національну гвардію. Після цих заколотів паризьке самоврядування ліквідувало роботи на Монмартрі й звільнило Париж від зайшлих робітників Для місцевого робітництва були організовані „благодійні мастерні", що в них у жовтні 1790 року працювало вже 12 тисяч, а в січні 1791 року — щось з 30 тисяч чолов. Розуміється, буржуазія не могла почувати себе спокійно, мавши під боком отаку велику масу голодного, невдоволеного робітництва. Декретом від 16 червня 1791 року Національне Зібрання ліквідувало благодійні майстерні. А перед цим — 14 червня 1791 р. Національне Зібрання, взявши до уваги інтереси буржуазії (що терпіла від весняних робітничих страйків цього року в Парижі), декретом оголосило за суперечні конституції угоди робітників щодо спільного відмовлення від роботи або спільного домагання підвищити заробітну плату. Декрет забороняв організацію робітничих спілок.

Отак, під гаслами волі й рівности, буржуазія, що не опанувала ще як слід державної машини, вже використовувала політичну владу для гострої боротьби проти робітництва.

Боротьба між февдальним дворянством та буржуазією точилась далі. Селянська революція значно допомагала буржуазії перемогти дворянство. Розуміється, аристократія й вище духівництво не хотіли примиритися ані з селянською революцією, ані з буржуазною „Конституцією" та „Декларацією". Не мавши сили в середині держави, вони разом із королем почали прохати дворянські уряди інших держав, щоб ті допомогли їм. Ці контр-революційні заходи короля, магнатів та вищого духівництва і взагалі їхній опір новим порядкам обурили буржуазію ще дужче.

1 жовтня 1791 року відкрилося *Законодавче Національне Зібрання*. Цензовий виборчий закон дав величезну перевагу буржуазії, що послала до Зібрання за своїх депутатів осіб вільних професій, адвокатів, судових урядовців, купців та промисловців. Депутатів дворян та духовних осіб обрали дуже мало. Демократія була репрезентована 4 ремісниками та 3 селянами (на 766 депутатів). Права сторона Зібрання була досить зорганізована: це були конституційні роялісти (прихильники короля). Їх було спочатку 160, а потім, у лютому 1792 року, 250 депутатів і більше (провідцями цієї партії були: *Воблен*, *Матьє*, *Дюма*, *Роман*, *Т. Лямет*, *С. Жірарден*, *Жокур*, *Беньйо* та інш.). В центрі стояла партія так званих незалежних, що складалася з близько 300 депутатів (за проводирів її були: *Пасторе*, *Біо де-Преамене й Лакюе*). Партія ця хилилася все до партії конституційних роялістів. Лівиця Законодавчого Зібрання не була одностайна. Спочатку вона належала здебільшого *до якобінського клюбу*, що звався так ще з часів Конституційних Національних Зборів з імени манастиря, де відбувалися зібрання клюбу. Якобінці стояли на тому, щоб Зібрання пильно доглядало за королівською владою, обмежувало її та тримало в залежному стані. На початку 1792 року виділилась із якобінського клюбу група *жирондистів* (посли з Жиронди, представники торговельно-промислової буржуазії), що виступала за рішучу закордонну політику з метою розбити контрреволюційну змову чужоземних королів проти Франції, зміцнити становище французького капіталу на зовнішніх ринках і „поширити в Європі принципи 1789 року". Між ними було багацько вольтер'янців, „безбожників", до них належав *Кондорсе* — найвизначніший з живих ще тоді енциклопедистів і супротивників християнства. Ще лівіше стояла демократична група під проводом *Мерлена*, *Шабо та Базиря*.

Марат і Дантон не були послами до Законодавчого Зібрання. Робесп'єр не міг бути обраний, бо конституційне Зібрання постановило, що ніхто з його членів не може бути обраний на депутата Законодавчого Зібрання. Ліві якобінці — під проводом Марата й Робесп'єра — гостро виступали проти войовничої політики жирондистів; вони доводили, що війна пошкодить революційній Франції.

В часи Законодавчого Зібрання третій стан дедалі виразніше розпадався на свої складові клясові частини. Народні маси сподівалися поглиблення та поширення революційних завоювань, а буржуазія прагнула іншого — зміцнити своє клясове становище всередині країни і в міжнародніх взаєминах. Селянство хвилювалось. Умови викупу февдальних повинностей були такі тяжкі, що величезна більшість селян не могла викупитися. Отож доводилось і далі платити чинші й податки на користь сеньйорів-поміщиків, так ніби революції й не було. Селянство обурювалося тим більше, що дворян почали заступати спритні буржуа, що купували у дворян февдальні права й завзятіше від них стягали з селян чинші й податки. Серед селянства зростає недовір'я й ворожість до революційного міста, до буржуазії, що знала дбати лише про себе. Водночас загострюється боротьба і всередині самого селянства. Сільська біднота голодує. Восени 1792 року в багатьох департаментах сільська біднота повела організовану боротьбу не лише проти поміщиків, але й проти великих фармерів і сільських куркулів. В містах, на ґрунті дорожнечі на хліб, цукор і каву, також хвилювалася біднота, ремісники і робітники. Біднота вимагала встановити сталі ціни (таксу) на хліб і приборкати спекулянтів. Рух був скерований проти багатої комерційної буржуазії. В Парижі та інших містах розбивали й грабували крамниці. Водночас робітники вимагали підвищити заробітну платню.

Законодавче Зібрання ніби не розуміло всього цього. *Жирондисти й слухати не хотіли* про боротьбу з спекулянтами, про встановлення „такси“ на хліб, про підвищення плати робітникам, про допомогу селянській бідноті. Вони не уявляли „комерції“ без волі, а продовольчі заколоти вважали за інтриги ворогів революції. Таким чином жирондисти розривали з незаможним селянством та з міською біднотою.

Вівши виразно буржуазну внутрішню політику, французька буржуазія повела водночас і активну політику зовнішню. Видатні проводирі *жирондистів — Бріссо, Верньо, Інсар* палко доводили, що Франція мусить бути підготовлена до війни проти реакційних европейських урядів, які щохвилі можуть напасти на Францію. Навіть більше: вільна, революційна Франція не повинна чекати, доки нападе на неї Австрія чи Прусія, а мусить сама оголосити їм війну; цим вона, мовляв, не тільки врятує завоювання революції, але й допоможе іншим народам скинути з себе кайдани неволі. „Наша честь, наша безпека, довір'я нашої громади потреба зміцнити нашу революцію — все диктує війну“,— писав Бріссо. В дійсності восени 1791 року не було ще реальної небезпеки з боку монархічної Европи (як відомо, пруський король, австрійський імператор і руська цариця саме розтягали Польщу, отож їм було не до збройного втручання до французьких справ). Але причини до війни були. Французькі купці та фабриканти ще до революції думали про війну з Австрією, щоб виправити таким чином економічні взаємини з нею; до того ж, при нагоді, за щасливої війни, можна було поширити межі Франції по Райну коштом німецьких князів, приєднати промислові округи, що належали Австрії та Бельгії. Крім того, війна могла відвернути громадську увагу від питань внутрішньої політики.

Намагання жирондистів вибитися на урядову партію, забрати владу до своїх рук нарешті закінчились успіхом. 12 березня 1792 року Людовік XVI усунув старих міністрів і покликав до влади жирондистів. 20 квітня цього ж таки року Франція оголосила війну Австрії.

Франція вступила в епоху революційних війн.

Австрія і Прусія склали спілку проти Франції. Вони сподівалися, що легко розгромлять революційну Францію, мавши співчуття февдального дворянства, придворних короля і високого духівництва.

З цього часу вся увага Законодавчого Національного Зібрання пішла на організацію війни проти австрійців і прусаків (що сунули на Францію) та на внутрішню боротьбу проти контрреволюційного, роялістичного дворянства, що тільки те й робить, що організує різні змови. Поразки на фронті підсилили ґрунт під ногами внутрішньої контрреволюції. Король дає (12 червня 1792 року) відставку жирондистському урядові. *Лафайєт*, головний командир центральної армії, звертається до Законодавчого Зібрання з листом і в ньому вимагає покінчити з „якобінською бандою“. Буржуазія безсило топчеться на місці. Вона боїться використати незадоволення народніх мас проти контрреволюції. А те незадоволення зростало. Провінціяльні міста вимагали усунути короля та його уряд. До Парижу почали прибувати „федерати“ — добровільні революційні військові загони. Паризька демократія бере на утримання ці загони. „Федерати“ організуються й обирають центральний комітет. Комітет цей захожується підготовити нову революцію вкупі з паризькими секціями. Секції робітничих кварталів готові були стати до боротьби і проти монархії і проти цензової конституції 1791 року. Робітничий Париж озброювався. На початку серпня одна із секцій поставила Законодавчому Зібранню ультиматум: вирішити за певний час долю короля, загрожуючи

в противному разі повстанням. 38 секцій (із 48) приєдналися до цього ультиматума.

Жирондисти злякалися нової революції й намовляли короля піти на поступки, а нарешті й зректися трону на користь сина. Події пішли через голови жирондистів. Вночі з 9 на 10 серпня більшість секцій підняли (під проводом Дантона) повстання. Скинули стару паризьку міську раду й організували революційне самоврядування (Революційну Комуну). „Федерати", національні гвардійці й озброєні списами робітники підтримали Революційну Комуну. 10 серпня революціонери обложили королівський палац. Сталася бійка. Король втік під охорону Законодавчого Зібрання.

Бачивши, що народня революція буяє по всій Франції, буржуазія пішла на поступки. Законодавче Зібрання усовує короля від влади й закликає „французький народ, щоб утворив він Національний Конвент". Воно скасовує ріжницю між активними й пасивними громадянами та запроваджує загальне виборче право з двоступневою виборчою системою, а також поглиблює аґрарне законодавство. Усунувши від влади короля та його уряд, Законодавче Зібрання утворило нове міністерство, під назвою Тимчасової Виконавчої Ради. В складі цієї Ради був і *Дантон* — один із проводирів народнього повстання. Незабаром Дантон став за голову уряду, керівника внутрішньої та зовнішньої політики й організатора національної оборони.

Отакі значні наслідки мала революція 10 серпня 1792 р. Але їх треба було закріпити, і *Марат* натхнено закликав революційну демократію до дальшої боротьби.

— Славетний день 10 серпня 1792 року може вирішити справу остаточної перемоги волі, якщо тільки ви зуміете скористатися з усіх своїх досягнень—писав він. — Я повторюю, стережіться реакції; ваші вороги не пожаліють вас, якщо доля усміхнеться їм. Отже, нема чого жаліти. Ви безнадійно загинете, якщо не поспішите вбити зіпсованих гласних муніципалітету, департаменту, всіх антипатріотичних мирових суддів, а також і найбільш зіпсованих депутатів Національного Зібрання; я кажу про Національне Зібрання: ех, через який забобон, через яку нещасну пошану до них жаліють їх! Вам раз-у-раз кажуть, що, не зважаючи на все лихе, що є в ньому, треба об'єднатися навколо нього. Це все одно, що пропонувати зібратися над безоднею, яка розкривається під вашими ногами, і доручити дбати за вашу долю злочинцям, яких поставлено для того, щоб докінчити вашу руїну. Знайте, що Зібрання — це ваш лютий ворог. Доти, поки воно триматиметься, воно мститиметься вам і намагатиметься приспати вас брехливими обіцянками. Воно нишком робитиме різні підступи, щоб паралізувати ваші зусилля, і, коли воно досягне мети, воно віддасть вас під меч своїх зрадливих сателітів: згадайте про Марсове поле.

Ніхто більше за мене не гидує пролиттям крови; але, щоб перешкодити крові литися річками, я кажу вам: швидче пролийте кілька краплин її. Щоб погодити людяність із дбанням про громадську безпеку, я вам пропоную знищити контрреволюційних членів муніципалітету, мирових суддів, членів департаментів і Національного Зібрання. Якщо ви відступите, знайте, що кров ви пролили сьогодні даремно й що ви ще нічого не зробили для волі.

Але,— і це найголовніше,— держіть короля, його жінку й сина, як запоручників, і, поки остаточного присуду немає, хай його показують народові чотири рази на день. І тому, що від нього залежить усунути назавжди наших ворогів, заявіть йому, що коли через два тижні австрійці

й прусаки не відійдуть на 20 льє від наших кордонів, щоб ніколи більше вже до них не повертатися, його голова впаде до його ніг. Вимагайте, щоб він власною рукою підписав собі смертний присуд і щоб він передав його своїм коронованим спільникам. Він мусить вас звільнити від них. Захопіть також екс-міністрів і тримайте їх у кайданах.

Всіх контрреволюціонерів з урядових установ у Парижі треба скарати на смерть; офіцерів-антипатріотів вигнати з батальйонів; обеззбройте розкладені батальйони: Сен-Рош, Нотр-Дам, Сен-Жан-ан-Грев, Анфан-Руж. Всіх чесних патріотів треба озброїти. Вимагайте скликати конвент, щоб судити короля й змінити конституцію. Членів до нього мають обирати первісні збори, а не виборчий корпус. Примусьте негайно вислати все чужоземне й швайцарське військо, що виявили себе за ворогів революції. Нарешті, примусьте Зібрання оцінити голови втікачів капетів-зрадників і бунтарів. Стережіться! Бійтеся пропустити єдиний випадок, що його дає вам геній — охоронець Франції — вийти з безодні, закріпити волю.

Французькій армії та революційному народові пощастило роздушити роялістично-дворянську контр-революцію і зраду всередині та розбити австрійське та пруське дворянське військо на фронті.

Законодавче Зібрання довгий час не хотіло вносити будь-які зміни в аграрне законодавство Національного Конституційного Зібрання. Але селянські повстання 1791 та 1792 року примусили його піти на деякі поступки селянству. Законодавче Зібрання скасувало закон про викуп селянами тих прав, яких не доведуть поміщики документально (при чому поміщикам було дано три місяці відшукати відповідні документи; після цього терміну селяни мали право не давати жодного викупу). Припинені були також судові переслідування, що постали на ґрунті невиплати селянами різних повинностей. В той же час Законодавче Зібрання видало декрета про *продаж еміґрантських маєтків* дрібними ділянками, маючи на увазі задовольнити землею селянство. Нарешті, декретом від 28 серпня 1792 року сільським громадам повернуто землю, що її колись незаконно загарбали сеньйори (поміщики). Цими декретами Зібрання узаконювало фактичне нищення селянством решток февдальних відносин.

20 вересня 1792 року Законодавче Зібрання закінчило свою роботу й уступило місце Національному Конвентові.

Часи *Національного Конвенту* — це найдраматичніша сторінка французької революції. В цей час надзвичайно загострюється боротьба в самому революційному таборі: „третій стан“ розпадається на свої складові частини і кожна з тих частин — велика буржуазія, дрібна міська буржуазія, селянство й робітництво — ставить свої осібні клясові домагання й прагне провадити осібну політичну лінію, жорстоко поборюючи своїх учорашніх спільників.

Конвент вибрано загальним голосуванням у місяці серпні — вересні 1792 року, в складі 745 депутатів. Він був значно радикальніший, ніж попередні Зібрання. Париж послав до нього радикальних депутатів: *Робеспєра, Дантона, Марата* та інших. Перша справа Конвенту була *проголосити республіку*, і це сталося 22 вересня 1792 року (пізніше *ухвалено датувати всі урядові акти роком республіки*).

В Конвенті утворилося три політичні табори. В правому, буржуазному, сиділи *жирондисти* - „федералісти“, які були за республіканський лад, але могли погодитися з конституційною монархією; між ними багато було переконаних монархістів. У лівому таборі, що сидів у Конвенті нагорі й був прозваний за це *„горою“* (або монтаньярами), сиділи республіканці

(„централісти"), якобінці, здебільшого дрібнобуржуазні елементи; до них належали, між іншим, і *Робесп'єр, Дантон* та *Марат.* Депутати „Гори" об'єднувались навколо *якобінського* клюбу, що мав філії і в провінції. Нарешті, посередині між цими двома таборами стояв третій, так зване *„болото"* (прозвано цей табір так через те, що депутати сиділи в Конвенті в самому низу); це „болото" не мало виразного політичного обличчя й приєднувалося то до того, то до іншого табору. Спочатку провід державний був у руках жирондистів. Вони одержали рішучу перемогу в торговельно-промислових округах півдня й заходу. Загальне число депутатів-жирондистів в Конвенті становило 165 чолов. (на 745 членів Конвенту).

Але за підтримкою „болота" (центру, що складався з 500 депутатів), жирондисти мали за собою більшість. До Конвенту обрали їх, як республіканців, проте, після революції 10 серпня 1792 р. їхні симпатії до республіканського ладу послабшали.

Ставши до влади, вони вважали, що революцію закінчено. Народ не має чого більше бажати: монархію знищено, Конвент працює і, мовляв, видасть найкращі закони. Чергове завдання — усталити внутрішній спокій, забезпечити нові виробничі взаємини на основі капіталістичної власности. Хто невдоволений ще й досі, хто чинить заколоти, мріє про маєткову рівність — той ворог революції; таких треба роздушити залізною рукою. „Три революції потрібні були, щоб врятувати Францію, — писав *Бріссо* у жовтні 1792 року. — Перша повалила деспотизм, друга знищила королівську владу, третя повинна вбити анархію". Революційна Паризька Комуна і якобінці (що спиралися на міську й сільську демократію) — ось були головні політичні вороги жирондистів. Боротьба між *горою* й *жирондою* загострилася з перших же днів Конвенту. Отож перше, що зробив Конвент під проводом жирондистів — особливою постановою розігнав, у жовтні 1792 р., Паризьку Комуну, утворену 10 серпня. Нові вибори дали, проте, ще революційніший склад Комуни і тим підсилили *гору.* Правда, жирондисти сиділи в міністерствах і мали більшість депутатських голосів, але в розпорядженні Конвента не було ані збройної сили, ані громадської маси, національна бо гвардія була в руках політичних ворогів жиронди, а великий торговельний капітал (що його репрезентували жирондисти) був малосилий у дрібно-буржуазному Парижі. Тому жирондисти шукають підтримки в провінції — серед буржуазії промислово-торговельних департаментів. З провінції набирають вони собі й охорону. Проти убогої паризької людности ведуть вони завзяту агітацію, яко проти „анархічної", „дезорганізаторської" стихії.

Так як і раніш, жирондисти й тепер намагалися скерувати головну увагу суспільства на ведення зовнішньої війни — вже не тільки проти Австрії та Прусії, але й проти інших держав. Прогнавши ворога з своєї території, французи захопили Бельгію, лівий беріг Райну, вступили до Савойї та Ніци. Успіхи на фронті підсилили завойовницькі наміри французької буржуазії, хоч ті наміри й масковано вільнолюбними льозунгами: „Всі уряди — наші вороги. Всі народи — наші друзі; або ми загинемо, або вони будуть вільні", — казав жирондист *Гаруар* на засіданні Конвенту 27 листопада 1792 р. Розуміється, вільнолюбство французької буржуазії являло собою не лише маскування завойовницьких намірів. Мавши проти себе чи не весь европейський февдальний світ, дбала вона за те, щоб оточити себе союзними, або залежними буржуазно-демократичними державами. 15 грудня 1792 р. Конвент видає декрета, яким покладає на обов'язок французького командування скидати у завойованих країнах

стару владу й утворювати замість них народні уряди, нищити феодальні повинності, конфіскувати землі духівництва.

Тимчасом всередині Франції жирондисти вели контрреволюційну політику. Селяни і міська біднота терпіли й далі від дорожнечі й голоду, а жирондисти не дуже клопоталися цим. Свою контрреволюційність виявили вони дуже яскраво ставленням до короля. В королівському палаці знайдені були документи, що безперечно встановлювали зраду Людовіка XVI народові. Король таємно листувався з-за кордоном і снував пляни чужоземними багнетами задушити революцію. Народні маси під проводом якобінців вимагають суду над королем і покарання його. Та жирондисти вживають всіх заходів до того, щоб урятувати короля, розумівши добре, що страта короля спричинить дальше поглиблення революції й, зокрема, посварить їх з англійською буржуазією (що й так уже нарікала на „безбожність французьких революціонерів", а справді турбувалася військовими успіхами французької буржуазії, окупацією Бельгії, домаганням французів вільно плавати по Шельді). Та зрештою, під тиском революційних народніх мас, найбільше Парижу, Конвент після деяких вагань засудив короля на смерть, і в січні року 1793 Людовику XVI знято голову. Революційна боротьба поглиблювалася.

Тимчасом складнішала справа на фронтах. 1 лютого 1793 р. англійський міністр *Пітт* заявив у англійській Палаті, що „Англія повинна потурбуватися про власну безпеку і про безпеку континенту"; „Коли бо, мовляв, вона цього не зробить, то вкриє себе ганьбою і отдасть Европу під французьке ярмо". Того ж таки дня, за доповіддю *Бріссо*, французький Конвент проголосив Англії війну. Ставши до війни, стала Англія проводирем коаліції проти Франції. На березень мала вже Франція проти себе Англію, Австрію, Прусію, Росію, Еспанію, Голяндію, німецькі князівства, Сардинію, П'емонт і Неаполітанське королівство. Англія допомагає своїм союзникам грішми й паралізує заморську торговлю Франції, обложивши своєю фльотою французькі береги.

Облога берегів від Англії, непорозуміння в окупованих країнах (заколоти серед бельгійських селян, що були незадоволені з французьких військових реквізицій, тощо) ускладняли внутрішнє становище Французької Республіки. Загострюється промислова криза. Через брак довозу сировини закривалися бавовняні й шовкові мануфактури. Через нестачу та дорожнечу на хліб чимраз дошкульніший ставав голод по містах і селах Франції. В листопаді 1792 року в Ліоні голодувало щось з 30 тисяч безробітних. В Парижі також були десятки тисяч безробітних (завмерла бо будівельна діяльність й багато галузів ремесничої промисловости). Паперові гроші, друковані в великій кількості, знецінювалися. Дрібна й середня буржуазія убожіла. В той же час зростало багатство різних спекулянтів та постачальників армії. Паризькі робітники починають домагатися встановити *максимальні ціни на хліб* на всій території Франції. Паризькі секції підтримують робітників. На чолі руху стає робітник *Варле* і священик *Жак Ру*. Вони вимагають суворих заходів проти „пожадливих скупників і спекулянтів". Буржуазія на всі ці домагання лютує й прозиває однодумців Варле та Ру — „несамовитими". — Жирондисти, боронячи інтереси великих хлібних купців та сільської куркульні, не хочуть обмежити торгівлю хлібом та встановити максимальні ціни. На вимогу жирондистів видав Конвент ще 2 грудня 1792 р. декрета, що ним загрожувано карати на смерть кожного, хто перешкоджатиме вільно перевозити продовольчі продукти. Жирондисти нацьковують сільську куркульню на революційний Париж.

Якобінці не поділяють економічної політики жирондистів, але тимчасом безсилі змінити її. 2 грудня 1792 р. *Робесп'єр* засуджує в Конвенті економічний лібералізм жирондистів й вимагає зробити облік зерна, запровадити регулювання хлібного ринку й установити суворі кари за спекуляцію. Але, водночас, якобінці не поділяють і вимог „несамовитих". Вони не підтримують їхнього домагання таксувати хліб. Взагалі, боронячи інтереси заможнішої частини дрібної буржуазії, проводирі якобінців не хвалили „політики голоти". Коли, в лютому 1793 року, міська біднота Парижу намірилася розгромити крамниці не лише великих купців, але й дрібних крамарів, якобінці висловлювалися за те, щоб озброєною силою придушити виступ „несамовитих". Проти міської бідноти, що загрожувала буржуазній власності, об'єдналися і жирондисти, і якобінці, і, навіть, Паризька Комуна (що найближче стояла до революційних народніх мас). Спільними зусиллями на кінець лютого ізолювали вони партію „несамовитих". Конвент не захотів видати декрета про таксацію зерна.

Лише *Марат* з видатних якобінців підтримував в цей час рев люційну тактику бідноти. В „Другові Народу" (від 25 лютого 1793 р.) він писав про продовольчі утруднення так:

„Нема чого сперечатися, що капіталісти, маклери й монополісти, продавці речей розкоші, банда крючкотворців, бюрократи й колишні дворяни, — всі вони майже поспіль підпора старого ладу... Я не бачу жодного засобу змінити їхнє р зуміння, отже я не знаходжу інших засобів, придатних забезпечити спокій в державі, як *цілком знищити цих вартих прокляття змовників*. Тепер вони подвоюють свої зусилля, щоб цінами, вищими за всяку міру, штовхнути нарід до голоду й злиднів.

Нація, змучена невпинними підступами, все ще ніяк не візьметься за те, щоб очистити вільну землю від цієї злочинної породи, а життєрадісні представники нації (депутати) просто підтримують такі злочини, гарантуючи їм безкарність. Тому *лишається тільки дивуватися, як це нарід, в кожному місті доведений до відчаю, сам не візьме своє право своєю власною рукою.*

В кожній країні, де права народні суть порожні слова й лише паперова оздоба, *зруйнування кількох крамниць, що на їхніх дверях повісили-б перекупців, швидко поклало-б край тим шахрайським маніпуляціям, які доводять мільйони людей до розпачу й примушують тисячі вмирати через брак хліба.* Чи не час уже народнім представникам зробити хоч щось більше, а не віддаватися порожній балаканині про важкий стан, не вживаючи жодних заходів, щоб його поліпшити?

Законодавчі заходи допомоги даремні. Ми ніколи не бачили, щоб вони мали наслідки. Допоможуть тільки революційні заходи. Я не знаю жодного кращого засобу, більше пристосованого до нашої розслабленості, як такий: Комітетові Громадської Безпеки, який становлять патріоти, треба доручити розслідувати справу. Хай він найбільших хлібних спекулянтів віддасть державному судові, що складається з п'яти членів, в чесності яких немає жодних сумнівів, і хай він обвинуватить їх перед цим судом в державній зраді.

Знаю я, проте, що один засіб, який досягнув би мети. Хай заможні громадяни об'єднаються, куплять за кордоном потрібні споживчі продукти, привезуть до Франції, продадуть за стільки, як їм самим коштуватиме, і таким способом примусять спекулянтів знижувати ціни на продукти споживання доти, поки вони досягнуть відповідного рівня. Але, щоб виконати цей плян, потрібні чесноти, яких не знайдеш у нашій країні, де панують шахраї, які починають говорити про свої громадські почуття лише для того, щоб одурити простодушних і пограбувати нарід.

Але всеж не може ще довго тривати руїна. Ще трохи терпеливости, — і зрозуміє, нарешті, нарід ту істину, *що тільки сам він може визволити себе*".

Серед народніх мас зростає незадоволення з Конвенту, насамперед і найбільше з жирондистів. Домагання паризьких санкюлотів — таксувати хліб та інші речі широкого вжитку — підтримувала біднота й інших міст Франції. Якобінці, дарма що не всі домагання бідноти поділяли, ведуть по всій Франції шалену агітацію проти жирондистів. Частина їх підтримує домагання революційних мас — відкликати з Конвенту депутатів жирондистів (вони, мовляв, приховані монархісти, вороги республіки). Наприкінці березня 1793 р. надійшла з фронту звістка, що настановлений від жирондистів командир північної армії *Дюмур'є* зрадив, замирився з ворогом, щоб піти війною на Париж, розігнати Конвент і встановити

монархію. Щоправда, армія залишилась вірна республіці, і Дюмур'є мусів втікти. Але жирондисти були скомпрометовані. Проти їхньої політики говорило й нове контрреволюційне повстання в Вандеї. Революційна демократія хвилювалася. Паризькі секції поставили рішуче домагання повести енергійну та нещадну боротьбу проти контрреволюціонерів. Якобінці повільно йдуть вліво.

10 березня року 1793, на внесення *Дантона*, Конвент ухвалив „запровадити в Парижі надзвичайний карний суд, який судив би за всі протиреволюційні злочини, за всі замахи на свободу, рівність, єдність і неподільність республіки, внутрішню й зовнішню безпеку держави й за всі змови, що мають на меті встановити королівську владу або якусь іншу, що може підкопати свободу, рівність і суверенітет народу". Пізніше цей суд названо *„Революційний Трибунал"*. Вироки його не підлягали ані апеляції, ані касації. У квітні року 1793 Конвент утворює *Комітет Громадського Порятунку* (з 9 членів Конвенту), на чолі з *Дантоном*, з великими правами щодо внутрішньої й зовнішньої політики. До армії Конвент призначає своїх комісарів контролювати командний склад: у провінцію розіслав своїх делегатів, щоб організувати боротьбу з контрреволюцією.

Становище було загрозливе. Зовнішня й внутрішня громадянська війна зруйнували господарство. Паперові гроші, що їх революційні уряди випустили у великій кількості, стратили всяку вартість. Настала нечувана дорожнеча й голод по містах. Робітництво, зруйновані ремесники, убоге селянство хвилювалися. Паризьке демократичне революційне самоврядування (Комуна) вимагало рішучих заходів боротьби з дорожнечею, спекуляцією, контрреволюцією й голодом. Треба було надзвичайних зусиль, щоб опанувати це розбурхане море клясової боротьби. Комітет Громадського Порятунку, на чолі з Дантоном, хитався між поміркованою жирондистською більшістю Конвенту й Паризькою Комуною, яка, спираючись на революційне військо, дрібну буржуазію й робітництво, фактично диктувала свою волю урядові й зв'язувалась, як державний осередок, з усіма муніципалітетами Франції. „Гора" підтримувала більше Паризьку Комуну, ніж Комітет Громадського Порятунку, і постійно боролася проти жирондистської більшости в Конвенті. Якобінець *Робесп'єр* виступав проти Дантона й вимагав, разом із Паризькою Комуною, арештувати жирондистів і деяких міністрів.

31 травня і 2 червня 1793 р. відбулося в Парижі, під проводом якобінців (Марата і Робесп'єра), революційне повстання. Повстанці оточили Конвент й змусили його декретувати арешт 29 жирондистських депутатів і двох міністрів. На підставі цього декрету викидають із складу Конвенту найактивніших жирондистів і віддають їх під суд. З цього часу провід у Конвенті й Комітеті Громадського Порятунку переходить до дрібної буржуазії. Почалася *доба диктатури „Гори"*, *якобінців*, що тривала до 27 липня 1794 року.

Революція 14 липня 1789 р. довела до поділу влади між дворянством і цензовою буржуазією. Революція 10 серпня 1792 р., що повалила монархію, дала політичне панування великій буржуазії. Повстання 31 травня і 2 червня 1793 р. передало владу дрібній буржуазії.

Забравши владу, мусіли якобінці подбати про задоволення інтересів міської бідноти та селянства та натиснути на велику буржуазію. І, дійсно, Конвент вживає досить рішучих заходів в цім напрямі. Він ухвалює декрет про поступово-прибуткове оподаткування великої буржуазії (що мала прибуток більший за 1000 ліврів), касує волю заповітів, встановлює максимум дарування (до 20 тисяч ліврів), видає декрета про соціяльне забезпечення (що лишався, проте, нездійснений). В інтересах бідноти

встановлює платню за відвідування засідань секції. Декретом 29 серпня 1793 р. встановлює тверді ціни на всі важливіші речі споживання, на сировину. В інтересах селянства декрет від 10 червня 1793 р. повертає селянам усю землю, що її захопили були сеньйори - поміщики; в інтересах дрібного й середнього селянства встановлює Конвент принцип загального поділу громадської землі (за вимогою $^1/_3$ членів громади). Нарешті, Конвент полегшує умови купівлі селянами землі з фонду еміґрантських земель. А через місяць, декретом від 17 липня, скасовує всі февдальні повинності та чиншові права без викупу.

Ось цей декрет:

«Конвент декретує:

Ст. 1. Всі колишні сеньйоріяльні повинності, февдальні, чиншові права так постійні, як і одноразові, без винятку тих, що їх залишив декрет від 25 минулого серпня, скасовується без винагороди.

Ст. 2. Чинність попередньої статті не поширюється на ренти й надходження, що мають характер не февдальний, але цілком поземельний.

Ст. 3. Кримінальні й цивільні процеси, початі з приводу так основних, як і не доплачених додаткових сум, що належать за правами, які скасовано за ст. 1, припиняється без будь - якої оплати судових витрат з того чи другого боку.

Ст 4. У випадку, коли права, скасовані за ст. 1, цілком або почасти були секвестровані, добровільно, або з наказу суду, охоронці повинні повернути секвестровані речі особам, що здали їх.

Ст. 5. Особи, що придбали з торгів національні володіння, зв'язані із скасованими за ст. 1 правами, не можуть вимагати винагороди. Проте, вони можуть відмовитися від володінь; у цьому разі вони зобов'язані подати відповідну заяву до директорії округи протягом одного місяця з дня оголошення цього декрету. В цьому разі директорія округи має перевести облік сум, що їх сплатив власник, як основних, так і відсотків, і прибутків, що він одержав.

Ст. 6. Колишні сеньйори, власники феодів, комісари в справі земельних документів, нотарі та інші охоронці документів, які посвідчують права власности або стверджують стягання поборів, скасованих цим та попередніми декретами, що їх видали попередні зібрання, чи то будуть титули установчі, чи такі, що визнають ці права, зобов'язані здати їх протягом трьох місяців з дня оголошення цього декрету до канцелярії місцевих муніципалітетів. Документи здані до 18 числа наступного серпня, будуть спалені в той день у присутності Генеральної Ради громади й громадян; решта буде спалена через три місяці.

Ст. 7. Особи, що втаїли або вкрали оригінали чи засвідчені копії документів, що їх повинно згідно з попередньою статтею спалити, будуть засуджені до п'яти років ув'язнення.

Ст. 8 Чинність ст. 6 поширюється на: 1) присуди й вироки, що містять визнання скасованих цим декретом прав, або посилання на них; 2) реєстри, що оголошують права феодів, які скасовано перед тим; 3) титули національних володінь, що здані до секретаріятів округ.

Ст. 9. Збірщики й лічильники повинні протягом місяця з дня оголошення цього декрету здати реєстри, списки зборів і звітні акти до секретаріяту своєї округи. Підрахунки будуть зроблені протягом двох місяців з дня занесення, після чого реєстри, списки й акти також негайно прилюдно спалять, спалити їх є обов'язок синдикального прокурора округи.

Ст. 10. Пляни й межові документи, які можуть дати вказівки щодо земельних маєтків, треба здати до секретаріяту округи, де міститься маєток, на випадок потрібних довідок.

Ст. 11. Декрет від 25 минулого серпня зберігає свою силу в усьому, чого не касує цей декрет.

Ст. 12. Міністр унутрішніх справ повинен дбати за те, щоб цей декрет був приставлений безпосередньо муніципалітетам, які зобов'язані запроваджувати його в життя без посередництва адміністративних органів».

Рішучі заходи якобінців викликали контрреволюційне хвилювання в провінції, а подекуди й збройні повстання проти Конвенту. Повстання провадилось під гаслом „федералізму" — обстоювання незалежности окремих округ від революційного Парижу. Ще в березні розпочалося було велике поміщицько - селянське повстання в Анжу, Пуату й Бретані, відоме під назвою *Вандеї* (від назви департаменту). Був час, коли з 83 - х департаментів 60 бунтувало проти Конвенту. Щоб вибити ґрунт з - під контрреволюційних, „федералістичних" повстань на провінції, Конвент ухвалює в червні 1793 року нову *Конституцію*, відому під назвою *„Конституції 1793 року"*.

Як і конституція 1791 року, „Конституція 1793 року“ складається з двох частин: декларації прав і основних законів. Ця декларація прав мала радикальніший, ніж перша, характер: вона ставила за мету суспільного життя „загальне добро“. Сама конституція визнавала систему загального голосування, встановлену 10 серпня, касувала двоступневі вибори й заводила безпосередні вибори депутатів. Законодавчу владу віддавалося Законодавчому Корпусові, що складався з 600 депутатів вибираних кожного разу тільки на 1 рік. Кожний закон, прийнятий Законодавчим Корпусом, мав іти на розгляд народу (своєрідний референдум). Виконавчу владу передавалося Виконавчій Раді в складі 24 членів, яких мали обирати департаменти й Законодавчий Корпус. Організацію судової влади спрощено; основою її лишилися вибори. Конституція ця так і не була запроваджена в життя, хоч її і потвердив народній референдум, але вона значно допомогла Конвентові в боротьбі проти контрреволюційної агітації „федералістів“. Завести Конституцію в життя, між іншим, перешкоджала й громадянська війна, що набирала дедалі гостріших форм.

Очистившись від жирондистів, рішуче поборюючи контрреволюцію, якобінці зуміли організувати сильну революційну владу, що не знала хитань у гострі, небезпечні моменти клясової боротьби. Конвент зосередив у своїх руках усю владу законодавчу й виконавчу. Комітет Громадського Порятунку перетворився на фактичний уряд (щотижня він складав звіти перед Конвентом). Поруч нього стояв *Комітет Громадської Безпечности*, членів котрого також призначав Конвент. В руках у цього Комітету була зосереджена вища поліцайська влада в Республіці. Діяльно працював „Революційний Трибунал“.

У липні 1793 року Конвент усовує від влади Дантона, обирає новий склад *Комітету Громадського Порятунку*, на чолі якого ставить *Робесп'єра*. Диктатура якобінців (дрібної буржуазії) загострилася. Почалася доба лютого терору, який можна зрозуміти тільки тоді, коли взяти на увагу: 1) тяжке міжнародне становище Французької Республіки, 2) безконечні змови контрреволюційного дворянства та дворянсько-селянські повстання проти республіканського уряду, 3) нездатність дрібної буржуазії, що тримала владу в своїх руках, залагодити економічну руїну й 4) суперечність між тими дрібно-буржуазними ідеалами й політикою, яку провадив уряд Робесп'єра, поборюючи одночасно і шляхетсько-дворянську роялістську контрреволюцію, і велику республіканську буржуазію, і робітників, та об'єктивними тенденціями суспільно-економічного розвитку.

Якобінці не мали систематично розробленої програми. Але суспільні ідеали їхні яскраво формульовано в промовах Робесп'єра — цього визнаного провідника „Гори“. У промові про основи нового державного ладу, виголошеній у Конвенті, *Робесп'єр* зазначив, що в основу нової конституції має бути покладений принцип самодержавства народу. Всі урядові особи — лише уповноважені або прикажчики народні, і їх можна призначати та усовувати з посад кожного моменту. Формою правління має бути демократична республіка. З огляду на те, що кожен, хто має владу, може зловживати нею, за основне завдання конституції повинно бути забезпечити особисту й громадську волю від порушень її від уряду. Досягти цього можна не поділом влади, а призначаючи урядових осіб на короткий час, покладаючи на уповноважених обов'язок здавати звіт виборцям, притягаючи урядовців до суду звичайним порядком. Треба домагатися, щоб державними справами керувала не спеціяльна урядницька каста, не фахівці-парляментарії: кожен громадянин, хоч би він був ремесник чи хлібороб, мусить уміти та брати участь в управлінні.

Обстоюючи інтереси дрібної буржуазії, гостро виступає Робесп'єр проти великої буржуазії, особливо проти тих її представників, що на різних спекуляціях збагачувалися підчас революції. Обстоюючи право приватної власности, висловлюючись проти економічної рівности та комуністичних ідеалів, він засуджує зловживання цим правом і доводить, що в скрутний час

велика буржуазія мусить поступитися дечим із своїх багатств на користь державі, народові. Треба взагалі домагатися затримати гострий поділ суспільства на багатих і бідних. „Сама природа встановила для всіх рівні права, — говорив Робесп'єр — і суспільство не може порушити цього; завдання суспільства — лише гарантувати рівність од тих зловживань та насильства, що роблять її оманою". Відци випливає обов'язок держави регулювати економічні відносини на користь немаєтним шарам населення.

Щоб допомагати міській робітничій та ремесничій людності, уряд установлює максимальні ціни на продукти споживання та інші речі й одночасно мінімальні заробітну плату, що нижчої за неї підприємці не сміли платити робітникам.

Ось витяг з „Закону про максимум" від 26 вересня 1793 р.:

„Національний Конвент, заслухавши доповідь своєї комісії для складання закону про призначення максимуму цін на продукти споживання й товари першої потреби, декретує:

Ст. 1. Речі, що являють собою, на думку Національного Конвенту, продукти першої потреби й для яких він вважає за потрібне встановити максимум або найбільші ціни, є: м'ясо свіже, солонина й свиняче сало, масло коров'яче, олія рослинна, жива худоба, солона риба, вино, горілка, оцет, сидр, пиво, дрова, деревне вугілля, кам'яне вугілля, лойові свічки, штучна олива, сіль, сода, мило, поташ, цукор, мед, білий папір, шкура, залізо, чавун, оливо, сталь, мідь, клоччя, льон, вовна, тканини, полотно, сировина фабрична, сабо (дерев'яні черевики), черевики, свиріпа, ріпа, тютюн.

Ст. 2. За максимальну ціну на дрова першого сорту, так само, як і вугілля й деревного й кам'яного, є ціна, що існувала 1790 року, плюс одна двадцята її частина. Закон від 19 серпня про визначення цін на паливо — вугілля й торф — від департаментів касується.

Максимум або найбільша ціна на листовий тютюн 20 су за фунт, тютюну, що його палять — 10 су; соли — 2 су; мила — 25 су.

Ст. 3. За максимальні ціни на всі інші споживчі речі й товари першої потреби, що їх перелічено в ст. 1, будуть на всій території республіки й до 1 вересня наступного року ті ціни, що існували на них 1790 року за відомостями меркуріяльних регістрів (таблиці довідкових цін, складені з наказу міських влад) або департаментських прейскурантів, додавши крім того одну третину їх, віднявши казенні та всілякі інші збори, якими їх тоді обкладено, хоч під якою назвою вони існували.

Ст. 4. Таблиці максимальних або найвищих цін на всі споживні припаси, що перелічені в ст. 1, будуть складені й розклеєні адміністрацією кожного дистрикту протягом тижня після одержання цього закону й надіслані до департаментів.

Ст. 7. Всі ті особи, які продадуть або куплять товари, що перелічені в ст. 1, вище за максимум, встановлений і виданий у кожному департаменті, сплачують в адміністративному порядку грошову пеню в подвійному розмірі, проти вартости продаваної речі, що йде на користь доносника. Ці особи будуть занесені до списку підозрілих і їх переслідуватиметься, як таких.

Покупець не підлягає зазначеному штрафові, якщо він заявить, що торговець порушує закон. Кожний же купець зобов'язаний мати в своїй крамниці таблицю, де вказано максимальні або найвищі ціни на його товари.

Ст 8. *Максимум або найбільший розмір заробітної плати відрядної або поденної роботи*, з часу оголошення цього закону й до вересня наступного року, скрізь встановлює Генеральна Рада комун *у тому розмірі, який був 1790 року*, з надбавкою до того *ще половини цієї ціни.*

Ст. 9. Муніципалітети можуть оголошувати за реквізовані й у разі потреби *карати трьома днями арешту тих ремісників, робітників і представників усіх можливих видів праці, які без поважних причин зрікатимуться провадити свою звичайну працю.*

Ст. 10. Адміністративні органи зобов'язані наглядати за правильним рубанням дров, а також і за довозом їх.

Ст. 11. Муніципалітети стежать за впорядкуванням довозу й „вимірювання".

Уряд провадить рішучу боротьбу проти спекулянтів. Одначе, всі ці заходи не могли дати хліба зголоднілій частині людности, особливо паризької. Уряд береться до терору, гадаючи таким способом привернути втрачену суспільну рівновагу й побороти голод. Під натиском Паризької Комуни *Комітет Громадського Порятунку* в вересні 1793 р. видав через Конвент декрет про зформування революційного війська, що мало завданням приборкати аристократів по департаментах і силою зброї забезпечити Парижеві довіз харчових продуктів. Одночасно ухвалено закон, який доручав Революційним Комітетам на провінції арештувати непевних

громадян, усіх тих, „хто своєю поведінкою або своїми зносинами, або своїми промовами, або творами виявив себе приклонником тиранії або федералізму".

Цього часу, а саме декретами від 5 жовтня й 24 листопада 1793 року, скасовано Грегоріянський календар і заведено новий революційний. *За початок нової доби для Франції визнано день заснування Республіки (22 вересня 1792 року).* Рік поділено на 12 рівних місяців (по 30 днів у кожному) і дано нові назви: вандем'єр, брюмер, фрімер (осінні місяці), нівоз, плювіоз, вентоз (зимові), жерміналь, фльореаль, преріяль (весняні), місидор, термідор і фрюктидор (літні); цей республіканський календар існував понад 12 літ, офіційно його скасовано тільки 1 січня 1806 року.

В кінці жовтня Комітет Громадського Порятунку стинає голови депутатам жирондистам (21 чолов. за один раз), після чого гільйотина працює без перестану аж до кінця року, стинаючи голови жирондистам, а пізніше — й опозиції — буржуазно-демократичній, на чолі з *Дантоном*, і лівій, на чолі з Гебером.

М. Робесп'єр, ідеолог і керівник якобінської диктатури, в доповіді 25 грудня 1793 р., дає таке обґрунтування якобінській диктатурі:

«*Теорія революційного правління така сама нова, як революція, що її створила.* Шукати цю теорію треба не по книжках політичних письменників, які не передбачали подібної революції, і не в законах тиранів: вони прагнуть зловживати своєю владою й мало зацікавлені виправдати її. Треба доконче з'ясувати цю теорію й зібрати навколо принципів громадської користи всіх добрих громадян.

Завдання конституційного врядування — спрямувати життя республіки, завдання врядування революційного — створити її. Революція — це війна волі проти її ворогів; конституція — це режим волі переможної й упевненої.

Революційний уряд має бути надзвичайно активний, саме тому, що він уряд війни. Він підданий правилам менш виразним і менш суворим, бо обставини, в яких він перебуває, надзвичайно бурхливі, мінливі, а надто тому, що він змушений вживати раз-у-раз нових і негайних засобів проти чимраз нових і нових небезпек.

Конституційний уряд найбільше має дбати про особисту волю, *уряд революційний — про волю громадську. Революційний уряд обороняє добрих громадян, він знає тільки кару смертю для ворогів народніх.*

Цих зауважень досить, щоб пояснити походження й природу законів, які ми звемо революційними.

Ті, хто важають ці закони за тиранічні, — дурні софісти або зіпсовані люди, що хочуть сплутати поняття: вони бажають об'єднати до купи війну й мир, здоров'я й хоробу. Зрештою, вони хочуть тільки відродити тиранію й стратити батьківщину. Коли вони закликають до слова виконувати конституційні твердження, вони це роблять не інакше, як із метою безкарно замахнутися проти конституції і задавити республіку в колисці.

Корабель конституції не збудований для того, щоб назавжди залишити в корабельні; але чи слід пускати його в море назустріч чварі й ворожим вітрам? Цього хочуть тирани й вороги конституції, але французький нарід наказує вам чекати, поки вернуть спокійні часи, щоб її вжити. Бажання народу одностайні, вони заглушають зойки аристократів і федералістів, ми змушені звільнити насамперед батьківщину від її ворогів.

Коли революційний уряд має бути рішучіший і сміливіший в своїх діях, ніж звичайний уряд, чи менш він справедливий і законний через те? Ні, він спирається на найсвятіший з усіх законів: *врятувати нарід*; на найбезперечнішу з усіх вимог: конечність.

Революційне врядування нічого не має спільного ані з анархією, ані з безладдям. Його завдання, навпаки, покласти — край безладдю, щоб установити царство закону; він нічого не має спільного з деспотією: не пристрасті поодиноких осіб, але громадські інтереси керують ним.

Революційному урядові доводиться діяти між двома підводними каменями: поміркованістю й необачністю... саме тому уряд має бути обачний, бо всі вороги волі бажають обернути проти нього не тільки помилки його, але навіть і наймудріші заходи.

Що слід у такому випадку робити? Переслідувати зрадників і їхні брехливі системи, підтримувати патріотизм, не зважаючи на його помилки, освічувати патріотів і зробити нарід гідним його прав і його долі.

Розглядаючи обов'язки революційного уряду, ми відзначили ті підводні камені, на які він натрапляє. Що більша його влада, що вільніші й рішучіші мають бути його дії, то чесніші люди мають керувати ними. День, коли він потрапить до нечистих або зрадливих рук, буде останній день волі. Революційний уряд буде тоді за зачіпку для успіхів контрреволюції; його енергія обернеться на отруту для народу. Довір'я французького народу до вас викликала швидче активність Конвенту, ніж сама установа. Віддаючи всю владу до ваших рук, нарід сподівається, що урядуватимете ви на користь патріотів і на острах ворогів батьківщини. На вас покладено обов'язок вжити всіх неминучих, рішучих політичних заходів, щоб задушити ворогів революції і, насамперед, зберегти між себе єдність, якої ви потребуєте, щоб виконати ваше велике призначення.

Встановлення французької республіки не дитяча гра, вона не може бути за наслідок примх або недбалости, ані за наслідок випадкового вдару. Якщо революційного уряду не підтримує енергія, освіта, патріотизм і чесність усіх депутатів, де візьмемо ми досить сили, рівної опорові Европи й усіх ворогів волі, які атакують нас і стискають Францію з усіх боків!".

В кінці 1793 року гебертисти, спираючись на Паризьку Комуну, ставлять рішучі домагання Комітетові Громадського Порятунку — соціяльного й політичного характеру; політика Робесп'єра, видається їм, за недоцільну, невідповідну до інтересів міської бідноти.

Зокрема Комуна й гебертисти розходяться з Робесп'єром у релігійних справах. Робесп'єр намагався запровадити свою політично-релігійну систему, вороже дивився на релігійний радикалізм Комуни, вважав антирелігійну діяльність гебертистів за небезпечну для республіки. „Атеїзм — це вигадка аристократів, — каже Робесп'єр. — Коли бога немає, то його треба вигадати". Все це напружувало взаємини між Комітетом і гебертистами.

У березні місяці 1794 року гебертисти зробили спробу вчинити державний переворот, але переворот цей не вдався, ініціятори його були арештовані й за кілька днів покарані на смерть (*Гебер*, *Ронсен*, *Моморо*, *Венсан* та інші). Одержавши перемогу над опозиційною лівою, Комітет Громадського Порятунку повернувся проти дантоністів: на початку квітня 1794 року стято голову *Дантонові* та його однодумцям (Делякруа, Демуленові, Філіпо, Геро-Сешелеві та іншим) „за уложення змови, щоб відновити монархію, поваливши Національне Зібрання й республіканський уряд".

Соціяльна база під якобінською диктатурою дедалі тоншала. Яко партія дрібної буржуазії, що боронила приватну власність, якобінці неспроможні були задовольнити домагання трудящих. Інтереси робітників були для них другорядна справа, і вони не раз йшли проти них. Так, наприклад, встановивши таксу на речі широкого вжитку, встановили вони й таксу на робочі руки, дуже низьку (заробітна платня була збільшена в $1^1/_2$ —

2 рази, тоді як ціни на продукти — в 5 — 10 разів проти цін 1790 року). Якобінці вимагали виконання закону Національного Зібрання про заборону страйків і особливим декретом потвердили заборону робітничих зібрань та колективних економічних виступів.

Так само не забезпечили якобінці і інтересів сільської бідноти. Незаможники хотіли поділити між собою конфісковану землю, а якобінці, щоб підтримати державну скарбницю, провадили продаж конфіскованої землі великими участками перекупникам та спекулянтам (ті пільги, що вони дали були незаможним селянам щодо придбання землі у власність, не розв'язували справи). Заможні селяни були незадоволені з такси на хліб та реквізицій; реквізиції дошкуляли й середнякам. Довга громадська колотнеча, зовнішні війни й небезпека всередині республіки перешкоджали селянству провадити мирну господарську працю і воно чимраз виразніше виявляло своє невдоволення з режиму якобінців. Отже, якобінці відірвались від революційної демократії міста й села. Серед самих якобінців почався розклад. Робесп'єр дедалі більше розходиться з своїми колишніми однодумцями і ніби втрачає здорове розуміння реальної дійсности.

Визволившись Робесп'єр од гебертистів і дантоністів, взявся він запроваджувати свою політично-релігійну систему. Незабаром після покарання на смерть Дантона був проголошений культ найвищої істоти, встановлений пізніше декретом. Робесп'єр проголосив себе головою нової релігії й почав переслідувати всіх атеїстів, усіх незадоволених з нової релігії, стинаючи їм голови. Він накладає свою руку на Паризьку Комуну. Поглиблення класової боротьби спричинилося до того, що французька буржуазія вже підчас революції почала відходити від позицій філософського матеріялізму. Не лише жирондисти, а й радикальніші політичні угруповання, виявили свою ворожість до філософського матеріялізму Гольбаха та Гельвеція. Так, приміром, *Марат* зазначає, що матеріялістична філософія суспільно-небезпечна, бо, мовляв, вона заперечує всі релігійні догмати й саму релігію. Так само й Робесп'єр вороже ставився до матеріялістичної філософії. За його ініціятивою якобінський клуб знищив погруддя Гельвеція. А коли почалася реакція, буржуазія пішла на реставрацію ідеалізму.

Матеріялізм почав перетворюватися на ідеологію пролетаріяту. Підчас революції постуляти матеріялістичної філософії боронили лише ідеологи найнижчих суспільних верств — Гебер та Бабеф.

Диктатура Комітету перетворюється на диктатуру невеликого гуртка Робесп'єрових однодумців. Із червня 1794 р. набирає чинного характеру масова буржуазна опозиція проти Робесп'єра.

Тимчасом диктатура Комітету Громадського Порятунку навіть з погляду буржуазії мала свої не тільки лихі, але й добрі наслідки. Наприкінці 1793 року були одбиті всі зовнішні ворожі напади на республіку, а також роздушено внутрішню роялістично-дворянську контр-революцію. На весні 1794 року буржуазія могла бути певна своєї перемоги не тільки над дворянством й духівництвом, але так само й над революційним, робітничо-ремесничим Парижем. Знищуючи партію й рух гебертистів, Робесп'єр зробив останню послугу великій буржуазії. Але разом із цим зникла й потреба в робесп'єрівській диктатурі. „Геть із тираном!" — стало найпопулярнішим гаслом у Конвенті поміж уміркованими й частиною монтаньярів.

Дрібна буржуазія нещадною рукою розчистила ґрунт для розвитку виробничих сил, на чолі якого (розвитку) могла йти лише велика та середня буржуазія. Так утворилась невідповідність між формою політичної влади та об'єктивними завданнями дальшого суспільного господарського розвитку. Під впливом цієї невідповідности якобінська партія розклалась; більшість її переродилась у бік контрреволюції. На початку літа 1794 р. поміркувані починають набувати собі провідної ролі в Конвенті.

9 термідора (тобто 27 липня 1794 року) Робесп'єрові не дали виголосити промови в Конвенті й більшістю голосів ухвалили заарештувати його. В оборону Робесп'єра виступила була Паризька Комуна, але постанова Конвента була переведена в життя: Робесп'єр та його однодумці були заарештовані й покарані на смерть. Владу Комітету Громадського Порятунку обмежено, функції Революційного трибуналу — так само; жирондистів, що були під слідством, легалізовано.

Почалася реакція. Республіканські настрої підупали. Монархісти почалу знову підводити голову. Буржуазія наступає на робітництво.

Наведемо тут думки *К. Маркса* та *Леніна* про історичне значення якобінської диктатури.

К. Маркс писав про тероризм якобінців: „1648 року (підчас англійської революції) буржуазія з новим дворянством була проти королівської влади, проти февдального дворянства й проти панівної церкви.

1789 року (підчас французької революції) буржуазія була в спілці з народом проти королівської влади, дворянства й панівної церкви.

Революція 1789 року мала за зразок (принаймні в Европі) тільки революцію 1648 року, революція 1648 року — тільки повстання Нідерляндів проти Еспанії. Обидві революції на цілий вік випереджували свої зразки.

В обох революціях буржуазія дійсно була кляса, що стояла на чолі руху. *Пролетаріят і ті шари суспільства, що не належали до буржуазії* або не мали ще інтересів, які не поєднувалися би з інтересами буржуазії, або не становили ще жодних самостійних кляс чи частин кляси.

Тому там, де вони виступають проти буржуазії, як, наприклад, у Франції 1793 — 1794 року, вони борються лише за *здійснення інтересів буржуазії, хоча й не буржуазними шляхами.* Ввесь французький тероризм був не що інше, як плебейський спосіб покінчити з ворогами буржуазії, абсолютизмом, — з февдалізмом, з дрібною буржуазією".

В. І. Ленін кілька разів підкреслював велике історичне значення якобінської диктатури. „Буржуазні історики, — писав Ленін в червні 1917 р., — вбачають в якобінстві занепад. Пролетарські історики вбачають у якобінстві одне з найвищих піднесень пригнобленої кляси в боротьбі за визволення. Якобінці для Франції найкращі зразки демократичної революції й опору коаліції монархів проти республіки. Повну перемогу не судилося якобінцям завоювати найбільше тому, що Францію XVIII віку оточували на континенті надто відсталі країни, і тому, що в самій Франції не було матеріяльних основ для соціялізму, не було банків, капіталістичних синдикатів, машинової індустрії, залізниць.

„Якобінство" в Европі, на межі Европи й Азії, в XX віці [1]), було б пануванням революційної кляси, пролетаріяту, який, підтриманий бідніщим селянством і спираючись на існування матеріяльних основ для руху до соціялізму, міг би не тільки дати все те велике, невибавне, що дали якобінці XVIII віку, але й привести у всесвітньому маштабі до міцної перемоги трудящих.

Буржуазії властиво ненавидіти якобінство. Дрібній буржуазії — властиво боятися його. Свідомі робітники й трудящі вірять, що влада перейде до революційної пригнобленої кляси, бо в цьому суть якобінства, єдиний вихід з кризи, єдина можливість покласти край „війні й руїні" [2]).

---

[1]) Себто диктатура пролетаріяту в Росії, 1917 року — П. Х.

[2]) В. І. Ленін. Зібр. творів. Том XIV, ч. I, стор. 286 — 287.

Вважаючи якобінську диктатуру за приклад, вартий наслідування, Ленін писав у вересні 1917 р. „Посилаються раз-у-раз на героїчний патріотизм і чудеса військової відваги французів 1792—1793 років. Але забувають про матеріяльні історико-економічні умови; адже тільки вони й зробили ці чудеса можливими. Дійсно революційна боротьба проти віджилого февдалізму, перехід цілої країни, і до того з хуткістю, рішучістю, енергією, самовідданістю (що були справді революційно-демократичні) до вищого способу виробництва, до вільного селянського землеволодіння, — от ті матеріяльні, економічні умови, які з „чудесною“ хуткістю врятували Францію, переродивши, оновивши її господарчу основу. *Приклад Франції* каже нам одне й тільки одне: щоб зробити Росію обороноздатною, щоб досягнути і в ній „чудес“ масового героїзму, *треба з „якобінською“ жорстокістю змести все старе* й оновити, переродити господарство Росії. А цього не можна досягти в XX віці самим поваленням царату. Франція 125 років тому не обмежилася цим. Цього не можна досягти навіть самим революційним знищенням поміщицького землеволодіння (ми навіть цього не зробили, бо есери й меншовики зрадили селянство), самою передачею землі селянству. Ми бо живемо в XX віці, панування над землею без панування над банками не в силі переродити, оновити життя народу.

Матеріяльне, виробниче переродження Франції наприкінці XVIII віку було зв'язане з політичним і з духовним, з *диктатурою революційної демократії й революційного пролетаріяту* (від якого демократія не відмежовувалася і який був ще майже злитий з нею), *з немилосердною війною проти всього реакційного*. Ввесь нарід і особливо маси, тобто пригноблені кляси, були охоплені безмежним революційним завзяттям: війну всі вважали за справедливу, оборончу, і вона була справді така. Революційна Франція захищалася від реакційно-монархічної Европи. Не 1792—1793 р. р., а багато років після перемоги реакції всередині країни, контрреволюційна диктатура Наполеона обернула війни з боку Франції з оборончих на завойовницькі“ [1]).

Відповідаючи на закиди в „якобінстві“, Ленін писав (ще року 1904-го): „Абсолютно нічого, крім опортунізму, не висловлюють ці „страшні слівця“, „якобінство“ тощо. *Якобінець, непорушно зв'язаний з організацією пролетаріяту, що усвідомив свої клясові інтереси, це і є революційний соціял-демократ*. Жирондист, що тужить за професорами, гімназистами, який боїться диктатури пролетаріяту, який бідкується про абсолютну цінність демократичних вимог, це і є опортуніст. Тільки опортуністи й можуть ще тепер вбачати небезпеку в змовницьких організаціях, коли думку про звуження політичної боротьби до змови відкинуло й відсунуло давно життя, коли кардинальну важливість масової політичної аґітації з'ясовано й розжувано до млосности. Реальна основа остраху перед змовництвом, блянкізмом є не в тій чи іншій рисі практичного руху (як давно й даремно намагається показати Бернштайн і К°), але жирондистська несміливість буржуазного інтеліґента, психологія якого раз-у-раз проривається серед сучасних соціял-демократів [2])“.

16. Термідоріянська реакція. Імперія. — Поваливши якобінців, велика й середня буржуазія рішуче заходилися встановити свою диктатуру, спрямовуючи її одним вістрям проти найбідніших верств населення міста й села, а другим — проти европейського февдалізму.

[1]) *Н. Ленин.* Грозящая катастрофа и как с ней бороться. (Собр. Сочинений. Том XIV, часть II. Стор. 211).

[2]) *Ленін.* Зібр. Твор. Том V, стор. 455.

Прибравши владу до своїх рук, правиця Конвенту насамперед касує тверді ціни на харчові продукти, припиняє допомогу безробітним. Це погіршує становище робітничої людности Парижу й викликає нові хвилювання. Монтаньяри організовують невдоволених робітників. Конвент викидає гасло: „війна роялістам і терористам". За „терористів" вважали не тільки робесп'єровців, лівих якобінців, але й взагалі всіх переконаних, активних республіканців. Була покарана на смерть більшість членів Паризької Комуни, і сама Комуна, як революційна організація, зруйнована (Париж був поділений на 12, нічим не зв'язаних один з одним дрібних муніципалітетів). Діяльність секцій припинилася (їм заборонено збиратися часто; крім того, скасовано було платню членам секцій за засідання). Уряд закриває якобінський клюб, касує революційні трибунали, робить чистку національної гвардії від демократичних елементів. Наприкінці 1794 р. до Конвенту повертаються рештки жирондистів, що багацько з них поробилися тепер завзятими монархістами. Реакція зміцнилася ще більше. Розпочато процес проти членів Комітету Громадського Порятунку. З провінції відкликані були старі комісари Конвенту, що спиралися на місцеві Комуни, і передано всю владу адміністрації департаментів; за нових комісарів призначено жирондистів. По всій країні почався білий терор. В Парижі, Марселі, Ліоні, Тульоні зроблено масові арешти й кари на смерть республіканців (в Ліоні забито 97 республіканців, в Марселі знищено 20 якобінців: розстріляно, спалено живцем, кинуто в річку). Роялісти всюди підняли голову. Для них і реакційний Конвент був уже занадто „лівий". У березні 1795 року відбувається в Парижі робітниче повстання під гаслом: „Хліба й конституцію 1793 року!". Добровільна армія, складена з буржуазної молоді, розбила робітників; Конвент одкинув домагання робітників щодо конституції, заявивши, що конституція 1793 року недемократична. У квітні місяці цього ж року робітники знову повстали, в травні захопили були навіть будинок Конвенту, але військо, що підійшло до Парижу з провінції, задушило повстання; провідники його були покарані на смерть. Ідучи до примирення з духівництвом, Конвент оголошує закон про толерантність до всіх релігій. Нарешті, Конвент ухвалює нову буржуазну конституцію, так звану „Конституцію III року" і в жовтні 1795 року припиняє свою чинність, уступаючи місце новому Національному Зібранню.

Нове *Національне Зібрання* почало свою роботу в листопаді 1795 року. Звалось воно *Законодавчим Корпусом* і складалося з двох палат: *Ради п'ятисот* і *Ради найстарших*. Згідно з конституцією, Корпус передав виконавчу владу Директорії з п'яти осіб. Уряд Директорії (1795—1799 р.р.) спирався на велику буржуазію (насамперед на банкірів) та на армію. Із трьох основних партій цього часу — роялістів, урядових республіканців та республіканців-демократів (колишніх якобінців) Директорію підтримували урядові республіканці — велика буржуазна партія, що хотіла одного: остаточно зміцнити буржуазний лад у Франції.

Серед таких обставин, в умовах активної зовнішньої військової політики Директорії швидко висунувся наперед талановитий генерал *Наполеон*.

Директорія одразу ж попала в залежність від нього. Бувши командувачем французької армії, Наполеон прислужувався Директорії не лише тим, що перемагав ворогів Франції на полі бою, але й тими контрибуціями, що їх стягав він із переможених і надсилав на підсилення порожньої державної французької скарбниці. Слава Наполеонова, виявлений його організаційний хист, популярність у війську — все це призвело до того, що й сам Наполеон, і буржуазія почали думати про державний

переворот: про встановлення диктатури. Зрештою, так і сталося. Підохочений великими фінансистами та доставниками *Наполеон* учинив 9 листопада 1799 року (*18 брюмера*) державний переворот: Директорія була скасована й виконавча влада передана трьом тимчасовим консулам. За одного з них було призначено *Наполеона*. Ніхто (ані робітники, ані дрібна міська буржуазія, ані селянство) не вчинив жадного опору й навіть протесту проти перевороту. Велика буржуазія сподівалась від нового ладу скасування поступового податку, упорядкування фінансів, міцної зовнішньої й внутрішньої політики. Селяни сподівались від уряду Наполеона „миру та порядку", зменшення податків, припинення набору рекрутів. Дрібна буржуазія була заклопотана тим, щоб забезпечити собі сякий-такий добробут і поставилася до політичного перевороту невтрально до того ж військові успіхи Франції роздмухали в неї національну пиху. Отже й дрібна буржуазія не заперечувала проти диктатури генерала, що вкрив Францію військовою славою. Нарешті, робітники також не мали жадних підстав до того, щоб боронити буржуазний уряд Директорії. Щоправда, в провінції деякі якобінські клюби протестували, але уряд швидко зліквідував ці одиничні протести.

По перевороті *18 брюмера* Франція перейшла до нової конституції (відомої під назвою „Конституції VIII року"). Ця конституція мала назовні республіканську форму, але змістом була монархічна. Наполеон став за *першого консула* з диктаторськими повноваженнями. Поставлену на народне голосування — плебісцит — конституцію ухвалено $3^1/_2$ мільйонами голосів (проти подано дуже невелике число голосів). У травні 1804 року Наполеон одержав титул „імператора французів".

Учинивши переворот 18 брюмера, Наполеон, насамперед, подбав, про те, щоб задушити вільну громадську думку: з 73 газет одразу ж припинено 66, решту віддано під урядову опіку. Далі Наполеон створив дужий пильно-централізований державний апарат (замість виборних органів місцевого самоврядування призначені були від центрального уряду всемогутні префекти), а також відновив церковну бюрократію, покликавши релігію на службу урядові, буржуазії [1]). Року 1801 Наполеон укладає договір (так званий конкордат) з римським папою. За цим договором католицизм був визнаний „релігією більшости французів". Наполеон призначав єпископів, визначав їм велику плату з державних коштів, а папа висвячував їх. Ще нерозпродані церковні землі були повернені духівництву.

На довершення всього цього Наполеон — 1) повів рішучу зовнішню політику в інтересах французького капіталу (наміряючись зламати конкуренцію Англії й підбити під вплив Франції всю Европу) і 2) запроваджував у Франції такі порядки, що найкраще забезпечували інтереси буржуазії. Між іншим, у центрі (при уряді) була організована „Головна Рада в справах торгівлі", а в торговельно-промислових центрах — „торговельні камери". Спеціяльна комісія буржуазних правників склала славнозвісний наполеонівський кодекс права, оголошений частками протягом 1804 — 1810 років, що став за взірець для буржуазної Европи XIX століття. Цим кодексом покладено край пережиткам февдальних правних відносин, знищено привілеї земельної, родовитої аристократії, заведено буржуазну рівність усіх громадян перед законом, надано великі

[1]) Про це Наполеон говорив так: «У релігії я бачу не тайну втілення, а тайну соціяльного порядку: релігія зв'язує ідею рівности з небом, і це перешкоджає бідному вбивати багатого. Суспільство не може існувати без соціяльної нерівности, без різниць маєткових станів а ця остання — соціяльна нерівність — не може існувати без релігії".

права чоловікові й батькові в родині над жінкою й дітьми, встановлено нові, широкі права порядкування приватною власністю, — одне слово, перетворено на норми права всі ті принципи, що найбільш відповідали клясовим інтересам промислово - торговельної буржуазії.

17. Збройне намагання французької буржуазії здобути європейський ринок (Наполеонові війни). — Французька буржуазія, репрезентована жирондистами, з самого початку революції намагалася здобути собі європейський ринок і тому, ведучи революційні війни, не лише мала на оці інтереси оборони республіки, але й плекала завойовницькі пляни. А проте, аж до термідоріянської реакції війни революційної Франції мали більше оборонний, ніж завойовницький характер, і лише після поразки якобінців, за доби директорії, консульства, а надто за доби імперії, перетворилися на збройне намагання французької буржуазії знищити насамперед міць англійської буржуазії й здобути собі європейський ринок. „Весь нарід і особливо маси, тобто пригноблені кляси, були охоплені безмежним революційним завзяттям. Війну всі вважали за справедливу, оборонну, і вона була справді така, — зазначає *Ленін*. — Революційна Франція оборонялася від реакційно - монархічної Европи. Не 1792 — 1793 роки, а багато років після перемоги реакції всередині країни, контрреволюційна диктатура Наполеона обернула війни з боку Франції з оборонних на завойовницькі".

Характер Наполеонових війн, яко війн за здобуття європейського ринку, особливо яскраво виявився в політиці континентальної бльокади Англії та інших конкретних заходах, скерованих до усунення конкурентів французької торгівлі та промисловости. Ще бувши консулом, вперто відмовлявся Наполеон укладати будь - який договір з Англією й уживав заходів, що гальмували доступ англійського краму до французьких портів та в союзні держави. А далі, підбиваючи під себе Европу, він чимраз гостріше виступає проти Англії, а року 1806, вступивши після погрому прусаків до Берліну, видає Наполеон декрета про *континентальну бльокаду*. Цим декретом заборонялося французам мати будь - які торговельні зносини з Англією. В грудні місяці чинність цього декрету поширено на всі союзні з Францією держави. Перемігши руського імператора Олександра I (тильзітський мир 1807 р.), Наполеон досягає того, що й Росія також приєднується до бльокади (до так званої континентальної системи). Далі підпорядковує Наполеон інтересам бльокади Еспанію та Португалію, а в лютому 1808 р. займає Рим і виганяє звідти папу, що не хотів припинити торговлю з Англією. Чи не кожну свою перемогу відзначає Наполеон спеціяльними наказами, що мали на оці інтереси торговельно - промислової французької буржуазії. Так, приміром, 1808 року переможеному Баденові наказано знизити мита на французькі вина. Головно через мита (що його не хотіла знизити для французів і підвищити для англійців Португалія) пішов Наполеон війною проти Португалії. Підчас австрійського походу 1809 р. Наполеон писав: „Треба використати наш вступ до Відня, щоб довозити в Австрію французьке сукно й фарфор, які досі обкладувано тут високим тарифом. Я звільнив би їх од мита й цілком загатив би ними віденські крамниці".

В наслідок Наполеонових війн Франція дуже поширила свої кордони. Року 1810 їй належали, крім старої французької території, лівий беріг Райна, Бельгія, частина північної Німеччини до Ельби, частина Швайцарії, П'ємонт, Тоскана, Генуя й Папська округа. Митні ставки, що захищали французькі товари від чужоземної конкуренції, невпинно зростали; мита на сировину були знижені. Союзні країни (наполеоніди), де керував Наполеон

чи його родичі, були ніби колонії Франції. Приміром, 1805-1806 року заборонено довозити до Італійського королівства англійський, швайцарський, богемський та саксонський крам, а року 1807 — всі бавовняні тканини, вироблені не у Франції. В той же час французькі фабрикати продавалися майже зовсім без мита. Так само „урегулювано" торговлю і Неаполітанського королівства. Року 1810 видає Наполеон два накази, скеровані до знищення залежности Франції від англійської сировини (боротьба против англійського довозу в Европу колоніяльного краму).

Добре розуміючи інтереси французького промислово-торговельного капіталу, намагався Наполеон перетворити всю континентальну Европу на самостійне господарське ціле, а разом і на монопольний ринок для французької індустрії. Але оці Неполеонові заміри не здійснилися. Французька промисловість була неспроможна опанувати величезний ринок, створений для неї наполеоновськими війнами. В той же час, хоч і як відгорожувалася французька буржуазія від Англії, але саме звідти йшла до Франції нова виробнича техніка, саме без Англії було найтяжче обійтися французькій промисловості, що ставала на нові, промислово-капіталістичні рейки. Після 1810 року довелося самому французькому урядові давати дозвіл французьким фірмам на довіз потрібних товарів з Англії.

Завойовницька економічна політика французької буржуазії зазнала, зрештою, поразки. Гальмуючи розвиток промисловости по союзних державах, а то й руйнуючи її зовсім, викликала оця політика опір з боку буржуазії тих держав. Наполеонове панування стало ненависне в багатьох країнах, навіть в тих, що колись прихильно ставилися до революційного французького війська. Еспанія, Прусія, Росія — чимраз виразніше виявляють своє незадоволення з економічної політики Наполеона. Під натиском російського дворянства, що терпіло величезні збитки через континентальну блькаду, російський уряд (року 1810) порушує її.

Року 1812-го Наполеон починає нещасливу війну проти Росії. А року 1814 російське військо, разом із своїми союзниками, вступило до Парижу. Наполеон зрікся трону. До Франції повернулися Бурбони. Так закінчилися намагання французької буржуазії монопольно заволодіти европейським ринком й знищити економічну могутність Англії.

18. Організація революційно-демократичного повстання проти диктатури буржуазії („Союз Рівних" — Бабеф). Реакція, що запанувала після повалення Робесп'єра (в липні 1794 року), кинула міську бідноту в обійми жахливих злиднів: як то ми вже зазначали, гроші знецінилися зовсім, дорожнеча підскочила надзвичайно, їсти було нічого. За таких обставин закладено в Парижі під кінець 1795 року революційно-демократичний клюб, під назвою — *„Товариство Пантеона"*. Назовні це був звичайний легальний клюб, в дійсності ж він об'єднував ліві революційні елементи (колишніх якобінців та інших демократів), що лише чекали слушного часу, щоб збройно повстати проти диктатури великої буржуазії. Організаторами та провідниками Товариства були: *Буонароттї, Бабеф, Жермен, Фонтенель* і *Бодсон*. Як найрізноманітніші революційні суспільні елементи масою посунули до „Пантеону". Уряд почав побоюватись і в лютому 1796 року закрив цей клюб.

Після цього найреволюційніші члени колишнього Товариства заснували в березні 1796 року нове — на цей раз нелегальне, потайне об'єднання, під назвою — *„Союз Рівних" або „Таємна Директорія Громадського Порятунку"*. На чолі цієї таємної організації стали — *Бабеф, Буонароттї, Дарте, Дебон, Ф. Лепелетьє* і *С. Марешаль*. І хоч до „Союзу Рівних" наплило багато різнородних суспільних елементів (якобінців, звільнених офіцерів,

урядовців, інтеліґентів), так що, зрештою, і у ньому робітники становили меншість, проте, під впливом *Бабефа* „Союз Рівних" став виразником прагнень та ідеалів саме убогої міської людности. Соціяльно-економічні ідеали „Союзу" яскраво вкладено в трьох документах: *„Маніфести рівних"*, *„Акті повстання"* та декларації під назвою — *„Зміст науки народнього оборонця Бабефа, якою переслідує Директорія за те, що він говорить правду"*.

У „Маніфесті рівних" (написав його С. Марешаль) „Союз Рівних" проголошував постулят не моральної, а „дійсної рівности" й проголошував гасло нової революції — „великої урочистої, що мала бути останньою революцією". Нарід, що переміг короля, духівництво й дворянство мусить тепер повалити нових тиранів і запровадити в життя рівність, проголошену в „Декларації прав" — за всяку ціну — „хоч би ради цього мали загинути всі мистецтва". „Ми прагнемо до великої та високої мети: до загального добробуту, до спільности майна. Нехай не буде надалі приватної власности на землю: земля не належить нікому. Ми домагаємось і хочемо спільно користуватися земними плодами: плоди ці належать усім... Настав час заснувати *Республіку рівних*". Наприкінці „Маніфест" указував на потребу відновити конституцію 1793 року, що, мовляв „є ступінь уперед до здійснення рівности".

В „Акті повстання" були викладені ідеологічні мотиви, нової революції, зформульовано конкретні вимоги й заходи на випадок перемоги над контр революцією „Акт" є надзвичайно важливий та цікавий документ у частині тактичній: всупереч утопістам, що всі надії покладали на силу переконання, і сподівалися довершити соціяльний переворот за допомогою „розумних" королів та не менш „розумних" капіталістів, члени „Союзу Рівних" покладають усі свої надії на революційні народні маси: вони викривають суперечність інтересів маєтних і немаєтних суспільних верств і кличуть народні маси до клясової війни. Декларація „Союзу Рівних" („Зміст науки народнього оборонця Бабефа") вийшла в квітні 1796 року. У ній яскраво викладено суспільні ідеали *Бабефа*, цього визначного революціонера, що однією ногою стояв на ґрунті утопічного народнього комунізму, а другою вже намацував пролетарський ґрунт.

Франсуа-Ноель Бабеф (що прибрав собі ім'я *Гракха* — на згадку про революціонерів стародавнього світу братів Гракхів) народився в убогій родині року 1760. Батько дав йому невеличку освіту, і Ґ. Бабеф заробляв собі на хліб різною працею: служив по канцеляріях, був землеміром. Самоосвітою він поширив та поглибив свої знання і, врешті, став з нього добрий публіцист. Учителями його були Руссо (з поглядів якого Бабеф робив комуністичні висновки), Дідро і особливо, Морелі. Підчас революції Бабеф жив у Парижі й одразу кинувся у вир горожанської війни, спочатку його політичні виступи були помірковані, та мірою наступу буржуазії проти убогих народніх мас, Бабеф чимраз більше революціонізується і, нарешті, доходить до революційно-комуністичних переконань. Після повалення Робеспіера він чекає на нову революцію, вживає заходів до організації народніх мас до нової боротьби, видає часопис під гаслом: Мета суспільства — загальне щастя, де виступає проти урядових зловживань, проти хабарництва, якого допускалися члени Конвенту, та проти реакції. Часопис цей був припинений, а Бабеф заарештований. Року 1795 Бабеф уперше виразно зформулював свій ідеал неклясової, трудової держави, домагаючись од Республіки рівности не тільки в правах, на папері, в теорії, але дійсної, правдивої рівности в соціяльно-економічному житті, забезпечення кожному громадянинові певного матеріяльного добробуту за ту працю, яку кожен повинен виконувати на користь громаді, суспільству». Коли паризьке робітництво почало дуже голодувати, Бабеф виступив (у часопису), домагаючись державної організації допомоги голодним робітникам Виступи його підхопило робітництво і взагалі міська голота. Директорія перелякалась. Бабеф був заарештований на весні 1795 року й засуджений на 20 років до в'язниці. Та за кілька місяців внутрішня ситуація у Франції дуже змінилась. Роялістичне дворянство так насмілилася, що почало загрожувати пануванню буржуазної директорії. Зважаючи на це, буржуазія випускає в вересні 1795 р. Бабефа з в'язниці й шукає замирення з робітництвом. Вийшовши на волю, Бабеф знову почав видавати часопис і виступив проти буржуазії ще гостріше, як перед тим. Часопис був закритий, а Бабефа Директорія хотіла заарештувати знову, та він переховався в робітничих кварталах і видавав часопис далі потайки. Тепер він

бере діяльну участь в організації революційного клюбу „Товариство Пантеона", а потім потайної спілки „Союз Рівних". Та ось буржуазії пощастило таки злозити Бабефа (разом із деякими його товаришами) й покарати на смерть 24 травня 1797 року.

В декларації зформульовано коротко програму Союзу. Природа дала всім людям однакові права на користування всіма добрами — говориться в цій програмі. Мета суспільної людської організації є боронити цю рівність, порушену сильними та гіршими елементами суспільства, і дбати про збільшення громадських дібр через організацію спільної праці всіх членів. Природа поклала на кожного обов'язок працювати, і ніхто не може ухилятись од виконання цього обов'язку, не заподіявши злочину. Всі громадяни спільно працюють і спільно, організовано користуються плодами праці. Коли один знесилюється від праці і в той самий час живе у злиднях, інший нічого не робить і купається в розкошах — це насильство й гніт. Ніхто не може мати виключного, приватного права на землю та на промислові підприємства, не вчинивши цим злочину. У правдивому суспільстві не повинно бути ані багатих, ані вбогих. Багачі, що не хочуть віддати свої лишки багатств на задоволення потреб незаможних, — це вороги народні. Ніхто не сміє привласненням засобів, потрібних на організацію освіти, позбавити іншого (убогі верстви суспільства) можливости дістати освіту, розвивати здібності. Освіта повинна мати суспільний, громадський характер. Мета революції — знищити нерівність та відновити колишню, порушену рівність та щастя всіх. Далі в декларації говориться, що революція ще не скінчилася, бо багачі й далі привласнюють собі всі добра й прибрали до своїх рук усю політичну владу в той час, як убогі працюють і далі, як правдиві раби, живуть у злиднях і не мають у республіці ніяких політичних прав. Щоб почати правдиву, справедливу організацію держави й усього суспільного життя, треба відновити конституцію 1793 року, а також зробити низку соціяльно-економічних реформ на користь трудящим. Як бачимо, французький пролетаріят, стаючи в оборону своїх клясових інтересів, користується на початку ідеологічною зброєю, що виробила революційна буржуазія, — теорією природних прав людини.

Директорія дуже занепокоїлася після цієї декларації й відповіла на неї своєю декларацією, де заявляла, що програма „Союзу Рівних" має антигромадський характер, що Союз простує до примітивного поділу багатств, який може мати тільки один наслідок — загальну руїну господарства й т. д. *Бабеф* відповів на ці закиди Директорії спеціяльною брошурою, зазначаючи, що „Союз Рівних" стоїть проти поділу дібр між окремими особами й має на увазі суспільну організацію праці на основах — рівности однакової участи всіх громадян у продукції й споживанні вироблених дібр. Кожен повинен працювати на суспільство й мати від нього все потрібне для життя. У сучасній державі панує господарська анархія — її треба усунути в інтересах усіх: от до цього й прямує „Союз Рівних". У кінці Бабеф кличе робітництво до боротьби за здійснення цього ідеалу.

Маючи переконання, що буржуазія добровільно не погодиться на здійснення визначеної від „Союзу Рівних" програми, Союз постановляє організувати збройне повстання й починає вести підготовну до нього роботу. Робітнича людність масами приєднується до „Союзу Рівних". Цілі підприємства стають під його керівництво. Салдати також зв'язуються з Союзом. Союз розробляє кілька наказів, що мали ввійти в життя на випадок успіху повстання, а саме: про відновлення конституції 1793 року, облік харчових продуктів для плянового розподілу їх між голодною

людністю, конфіскацію майна контрреволюційних емігрантів і т. інші, У травні 1796 року мало відбутися повстання: усе було вже готове.

Але один із членів „Союзу Рівних" — зрадник і провокатор — доніс поліції. Більшість членів Союзу, в тім числі й Бабефа, була арештована й через рік по тому скарана на смерть.

Буржуазія святкувала свою перемогу.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ УЧНІВ

К. Каутский. — «Классовые, противоречия накануне французской революции». Вид. «Пролетарий». Х. 1923.

Г. Кунов, — «Борьба классов и партий в великой французской революции 1789 — 1794 г.» ГИЗ РСФСР. 1923.

Лучицкий и Тарле. — «Книга для чтения по истории нового времени». Том III.

* *Н. Лукін (Антонов)* — «Новітня історія Західньої Европи». ДВУ, 1926.

Тарле. — «Рабочий класс и крестьянство во французской революции».

Жбанков — «История заговора равных».

Н. Лукин. — «Максимилиан Робеспьер».

П. Щеголев. — Заговор Бабефа. — «Прибой», 1927.

Степанов. — «Жан-Поль Марат».

* *Лукин.* — «Из истории революционных армий».

М. Беер — «Всеобщая история социализма и социальной борьбы». Часть IV и V. Госуд. Изд. Укр. 1924.

А. Вышенский — «Очерки по истории коммунизма». Часть I. Москва, 1925.

Б. Горев — «История социализма». Т. I («Социализм на Западе»). Изд. «Новая Москва», 1924.

В. Святловский. — «История социализма» 2 изд. Изд. «Начатки знаний». Петроград, 1924.

О. Авсем. — «Історія боротьби праці за визволення». Вид. «Космос», 1923.

Рубин. — «Физиократы. «Очерк из истории экономической мысли». Издат-во «Книга» Ленинград — Москва. 1926.

М. Ковалевский. — Происхождение современной демократии. Том I.

* *И. Рубин.* — История экономической мысли ГИЗ РСФСР, 1928.

В. Волин — История социалистических идей. ГИЗ РСФСР, 1928.

* *Арк.* А-н. — История рабочего движения в Англии, Франции и Германии «Моск. Рабочий», 1928.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ.

* *П. Фрідлянд і А. Слуцький.* — Історія революційного руху Західньої Европи. Вип. I. ДВУ, 1927.

* *П. Крапоткин,* — «Великая французская революция».

* *Обществоведение.* — «Сборник статей под ред. проф. Тарасова, Том I и IV. Изд. «Сеятель», Ленинград, 1924.

* *Жан Жорес.* — «История великой французской революции». Том I, II, III, IV.

* *Н. Кареев.* — «История Западной Европы в новое время». Том II і III.

Олар. — «Политическая история французской революции». М. 1902.

Блос. — «Французская революция».

Олар. — «Ораторы революции». Том. II.

Богданович — «Европа на грани XIX века».

* *Лучицкий* — «Состояние земледельческих класов во Франции накануне революции и аграрная реформа 1789 — 1793 г.г.».

Бризон. — История труда и трудящихся».

Ф. Буонаротти. — «Г. Бабеф и заговор равных». ГИЗ РСФСР, 1923.

* *Захер.* — «Парижские секции (1790 — 1795)».

Дживелегов. — «Революционная армия и ее вожди».

Трачевский. — «Наполеон I».

Е. Тарле. — «Печать во Франции при Наполеоне I». П. 1922.

Сорель. — «Европа и французская революция». Том I — V.

Фалькнер. — «Бумажные деньги французской революции».

Луи-Блан. — «История французской революции». Том I — X.

Кареев — «Парижские секции времен французской революции».

Боровой — «История личной свободы во Франции». Том I.

П. Луи — «История социализма во Франции».

Ламеттри — Избранные сочинения. ГИЗ РСФСР. 1925.

Д. Дидро. — Избранные сочинения. Том I и II. ГИЗ РСФСР. 1926.
И. М. Альтер. — «Философия Гольбаха». Изд. «Новая Москва». 1925.
Ардашев. — «Провинциальная администрация во Франции в последнюю пору старого периода. Том I.
Токвиль — Старый порядок и революция
Кулишер — Лекции по истории экономического быта.
Виппер. — Общественные учения и исторические теории XVIII и XIX вв. в связи с общественными движениями на Западе.
Ковалевский. — Происхождение мелкой крестьянской собственности во Франции.
Шиховский — Люди и нравы французской революции.
Шапион — «Франция в 1786 г.».
Лавис и Рамбо — Всеобщая история
* *К. Маркс* — Теории прибавочной ценности Том I. Вид. «Прибой», 1923.
Г. Ландауер. Письмо о французской революции. Том I и II. Вид. „Прометей", Москва.
Афанасьев. — Условия хлебной торговли во Франции в XVII в.
* *А. Матьез* — Борьба с дороговизной и социальное движение в эпоху террора. — ГИЗ РСФСР, 1928.
Д. А. Гобсон. — Развитие современного капитализма. — Машинное производство — ГИЗ РСФСР, 1926.
В. Волин. — Предшественники современного социализма в отрывках из их произведений. — Часть I. ГИЗ РСФСР, 1928.
* *Ц. Фридлянд.* — История Западной Европы. — Часть I. Вид. Ком. Унів. ім. Свердлова. М. 1926.
Н. Кареев. — Революция и наполеоновская эпоха. Вид. „Наука и школа". П. 1922.
* *А. Матьез* — Французская революция. Том I. Вид. „Книга", 1925.
* *Е. Тарле.* — Рабочие и крестьяне в эпоха великой французской революции — Вид. „Полярная звезда", П. 1922.
* *К. Каутский.* — Классовые противоречия в великой французской революции. — Вид. „Пролетарий". Х. 1923.
* *Я. Захер* — Девятое термидора. — Вид. „Прибой". 1926.
* *Моносов С.* — Якобинский клуб. — Вид. „Пролетарий" Х. 1925.
* *Н. Лукін (Антонов)* — Новітня історія Західньої Европи Вип. I, ДВУ, 1926.
* *Н. Лукин (Антонов)* — Из истории революционных армий. М. 1923.
* *Н. Лукин (Антонов)* — Максимилиан Робеспьер. — ГИЗ РСФСР, 1924.
* *Захер* — Очерки истории бешеных.
* Книга для чтения по истории нового времени. Том, II, III і IV.
* Акад. *Е. В. Тарле.* — Рабочий класс во Франции в первые времена машинного производства (1815 — 1831). — ГИЗ РСФСР, 1928.
* *Е. В. Тарле.* — Рабочий класс во Франции в эпоху революции. Том I — П. II. 1909 — 1911.
М. Балабанов. — Россия и европейские революции в прошлом. Вип. I. Россия и великая французская революция. Изд. 2-е. ДВУ, 1924.
В. І. Ленін. — Собр. сочин. Том XIV, V.
Е. Тарле. — Континентальная блокада. — М. 1913.
Кареев. — История Европы в новое время. — Том III.
* *Богданович.* — Наполеон — герой буржуазии.
В. П. Волин. — Хрестоматия по социально-экономической истории Европы в новое и новейшее время. — ГИЗ РСФСР, 1929.
Ф. Саньяк — Гражданское законодательство французской революции (1789 — 1804). Перевод О. Старосельской-Никитиной. Предисловие П. Стучки. — Изд. Ком. Академии. 1928.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРОРОБКИ

1. Суперечність між суспільними продукційними силами і виробничими взаєминами у Франції наприкінці XVIII століття

ЛІТЕРАТУРА

Ж. Жорес. — История великой французской революции. Том I.
Н. Кареев. — История Западной Европы в новое время. Том II.
Книга для чтения по истории нового времени. Том II — III.
Н. Лукін. — Новітня історія Західньої Европи. Вип. I, розд. I та IV.
А. Матьез. — Французская революция. — Том I.
К. Каутский. — Классовые противоречия накануне французской революции.
Токвиль — Старый порядок и революция.

Ковалевский. — Происхождение мелкой крестьянской собственности во Франции.
В. П. Волин. — Хрестоматия по социально-экономической истории Европы в новое и новейшее время (*С. Сказкин*): „Деревня и город в эпоху французской революции").

II. Селянство й земельне питання у французькій буржуазній революції.

ЛІТЕРАТУРА

В. П. Волин. — Хрестоматия по соци льно-экономической истории Европы в новое и новейшее время. (*С. Сказкин.* — Аграрное законодательство французской революції).
Тарле. — Рабочий класс и крестьянство во французской революции.
К. Каутский — Классовые противоречия накануне французской революции.
Г. Кунов. — Борьба классов и партий в великой французской революции 1789 — 1794".
Н. Лукін (Антонов). — Новітня історія Західньої Европи Вип. I, Розд. I і IV.
Лучицький. — Состояние землевладельческих классов во Франции накануне революции и аграрная реформа 1789 — 1793 г. г.
Ж. Жорес. — История великой французской революции. Том II-III.
Ц Фридлянд. — История Западной Европы. Часть I.
Ковалевский. — Происхождение мелкой крестьянской собственности во Франции

III. Боротьба французького робітництва підчас буржуазної революції.

ЛІТЕРАТУРА

Н. Лукін (Антонов). — Новітня історія Західньої Европы. Част. I.
Тарле — Рабочий класс во Франции в эпоху революции.
В Волин. — История социалистических идей.
Арк. А-Н — История рабочего движения в Англии, Франции и Германии.
П. Щеголев. — Заговор Бабефа.
Г. Кунов. — Борьба классов и партий в великой французской революции 1789 — 1794 г.
А. Матьез. — Борьба с дороговизной и социальное движение в эпоху террора.
Захер. — Очерки истории бешеных.
В. І. Ленін. — Собр. Соч. Том XIV, стор. 285.

IV. Політична економія, соціологія і філософія французької буржуазії XXIII століття.

ЛІТЕРАТУРА

Ц. Фридлянд. — История Западной Европы. Часть I.
Н. Лукін (Антонов). — Новітня історія. Вип. I, розд. II.
И. Рубин. — История экономической мысли.
В. Волин. — История социалистических идей.
И Рубин. — Физиократы.
К. Маркс — Теории прибавочной ценности. Том I. Розд. А. — „Физиократы". — Вид. „Прибой" 1923.

V. Соціяльно-економічний ґрунт якобінської диктатури й причини її загибелі.

ЛІТЕРАТУРА

Я. Захер. — Девятое термидора.
С. Моносов. — Якобинский клуб.
Н. Лукін (Антонов) — Новітня історія Західньої Европи. Част. I.
Н. Лукин (Антонов). — Максиміліян Робесп'єр.
Захер. — Очерки истории бешеных.
Н. Ленин. — Шаг вперед, два шага назад (Собр. сочин. Том, V. стор. 455 — 456).
Н. Ленин. — Собр. Сочин. Том XIV, стор. 285.

VI. Що дала буржуазна французька революція Франції та Європі

ЛІТЕРАТУРА

Ц. Фридлянд. — История Западной Европы. Част. I.
І. Лукін (Антонов) — Новітня історія Західньої Европи. Вип. I, розд. IV і V.
Н. Кареев. — Революция и Наполеоновская эпоха.
Ж. Жорес. — История великой французской революции. Том III, вип. 2-й.
Н. Лукін (Антонов). — Из истории революционных армий.
Г. Кунов. — Борьба классов и партий в великой французской революции 1789 — 1794 г. г.

V. ПРОЛЕТАРІЯТ ФРАНЦІЇ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XIX СТОЛІТТЯ (РОЗГОРТАННЯ МАШИНОВОГО ВИРОБНИЦТВА)

19. Французька промисловість першої чверті XIX стол. Повалення наполеоновської імперії дошкульно вдарило по французькій буржуазії, не лише підірвавши її становище на міжнародньому европейському ринку, але захитавши його й на внутрішньому ринку.

Новий уряд Людовика XVIII мусів, насамперед, відмовитися, під тиском Англії та інших держав, від тої суворої митної політики, що її провадив Наполеон. Прусія, Швайцарія, Бельгія й Саксонія домагаються скасувати високе мито й довозять свої вироби до Франції. А найбільше натискує Англія. Англійські купці, одержуючи від свого уряду експортні премії, встановлюють у Франції ціни на англійський крам нижчі за ринкові, довозять товар контрабандою і тим підривають французьку промисловість. Розуміється, французька буржуазія хвилювалась. Узимку 1818 року купці й промисловці м. Бордо, нарікаючи на уряд, заявляли, що англійці „нищать французьку торгівлю й французьке виробництво“ [1]).

До всього цього, уряд, підтримуючи землевласників (що розводили овець), дозволяє (в листопаді 1814 р.) вивіз овечої вовни з Франції, себто допомагає англійській сукняній промисловості й шкодить французькій; він ігнорує південно-американські держави, що постали революційним шляхом (відокремившись від Еспанії), і тим перешкоджає своїм купцям захопити тамтешні ринки. Втрачаючи ринок в Европі, не могла французька буржуазія компенсувати цих втрат і в колоніях, тим паче, що французька фльота ажніяк не дорівнювала англійській, та до того ж Англія довозила у французькі колонії свій дешевий крам майже без мита. Отож доводилося клопотатися не стільки про зовнішні ринки, скільки захищати внутрішній ринок від англійських купців.

А внутрішній ринок таки дійсно заслуговував на увагу. Після закінчення довгих війн, що виснажували Францію, він почав швидко зростати. Велика революція звільнила французького селянина та його землю від февдальних пут і розкрепачила труд. Продукційні сили вийшли на шлях вільного розвитку так в сільському виробництві, як і в міському. Нагромаджувались капітали, зростав попит на вироби промисловости, зростала й купівельна спроможність населення. Отож легко зрозуміти тогочасну боротьбу французької буржуазії за внутрішній ринок, її намагання обслужити його власною промисловістю й захистити цю останню від шкідливого впливу англійської конкуренції. Вона напружує всі сили, щоб зміцнити і розвинути свою промисловість: домагається встановити високе мито на крам, що довозився з інших країн, а з другого боку —

---

[1]) Акад *Е. Тарле.* — Рабочий класс во Франции в первые времена машинного производства (1815 — 1831). ГИЗ РСФСР, 1928.

запроваджує машинове виробництво. І ці намагання дають наслідки. За час з 1813 по 1823 рік французька буржуазія досягає майже повного відновлення високих митних ставок. Водночас революціонізує вона й виробничу техніку. Правда, Франція і тепер була ще країною дрібного та середнього капіталу, і шлях переходу до великого машинового виробництва був для неї тяжкий. Виробництво засобів виробництва (машин) розвивалося дуже повільно. Важливіші машини доводилося купувати в Англії. Року 1820 ввезено машин у Францію на 357—500 франків, 1823 р. — на 842.486 франк., а року 1827 — на 1.045.293 франк. Доречі, англійські машини коштували французам дуже дорого. Наприклад, парова машина в 10 кінських сил коштувала (р. 1828) в Англії 16 тисяч франків, а привезена до Франції — вже 20.750 франків. Машина в 20 кінських сил коштувала в Англії 17.875 франк., а у Франції — 35 тисяч франків. Року 1822 французи вперше вживають парової сили для перевозки камінного вугілля залізницею. Року 1826—1828 проложили вони ще дві невеликі залізничні колії, що по них силою пари перевозили напочатку також лише вугілля. На ці ж роки припадає й поширення парового машинового виробництва, насамперед, на фабриках Нижньої Сени (в околицях Руана), а також уживання складних машин в різних галузях промисловости.

Як прирівняти до Англії, то французька промислова техніка цього часу була убога. Але поза Англією, в Европі, була вона для багатьох країн недосяжний зразок. Не кажучи вже про шовкову промисловість (де французька техніка виробництва стояла навіть вище англійської), в багатьох інших галузях промисловости французи дійшли значних технічних поліпшень. Тому було багацько країн (Еспанія, Італія, Росія та інші), що хотіли перейняти ті поліпшення й собі від французів. Ось цифри про легальний вивіз із Франції різних ручних варстатів та машин: року 1820 вивезено на 216.500 франків, року 1823 на 566.436 франк., року 1827 на 1.319.303 франків. Але легальною купівлею справа не обмежувалася. Французька буржуазія не хотіла продавати чужинцям складніші машини, моделі й таємниці виробництв, так само як не хотіла відпускати за кордон і своїх кваліфікованих робітників. Тому, коли чужинцям не щастило купити машини легально, вивозили вони їх контрабандним шляхом і переманювали кваліфікованих робітників (насамперед текстильників та майстрів скляного виробництва). «Не зважаючи на заходи, що їх вживає адміністрація, йде далі переправка в Еспанію машин для виробництва сукна» — доносив урядові в березні 1817 р. префект Східніх Пиренеїв. В березні 1819 р. руський князь Долгорукий переманював (через особливих комісарів) робітників ліонських шовкових мануфактур, користуючись з тодішнього безробіття в Ліоні. Року 1823—1824 руські знову таємно купували у Франції механічні варстати й зманювали кваліфікованих робітників. Навідувались у Францію й купці-промисловці з України. Року 1826 приїхав був до Седану (один із центрів вироблення тонкого сукна, у Франції) власник вовняної мануфактури на Київщині, Головинський, і наняв кількох кваліфікованих робітників. Справа ця дійшла була аж до французького міністерства. Занепокоєний префект запитав міністра, чи можна дати цим робітникам паспорти на виїзд із Франції. До П'ємонту запрошували французьких металістів, гребінщиків та гудзярів. Навіть англійці, розвиваючи шовкове виробництво, потайки вивозили з Франції шовкоткацькі варстати й переманювали кваліфікованих робітників ткачів і майстрів порцелянового виробництва. — Всі оці факти яскраво свідчать, що тогочасна промисловість французька, хоч і була вбога супроти

англійської, проте, стояла проти інших країн на досить високім щаблі розвитку.

Економічне піднесення, почавшись з 1818 року, за кілька років залікувало рани, нанесені народньому господарству за роки революції та війни. Відкрилося багацько нових мануфактур. Зростання попиту на бавовняні тканини всередині країни, поліпшення техніки, вживання машин, дешева сировина, що її вільно довозили з Америки, — все це призводило до розвитку текстильної промисловости у Франції.

Ось кілька цифр про темп розвитку французької промисловости цієї доби. Року 1812 вовняна промисловість Франції переробляла 35 мільйонів кілоґрамів сировини-вовни, а року 1825 — вже 50 міл. кілоґр. (з них 8 мільйонів чужоземної, довізної). Бавовняна промисловість переробляла р. 1812 — 10.362.000 кілоґр. бавовни, а року 1824 — 28 міл. кілоґр. Сталева промисловість Франції переробляла 1825 року 100 мільйон. кілогр. заліза, а 1825 року — 160 мільйонів. Року 1814 видобуто у Франції щось з 1 мільярд кілоґр. кам'яного вугілля, а року 1825 — $1^1/_2$ мільярди. За обрахунком деяких учених, загальний прибуток, що його одержувало населення Франції року 1827, виносив: — від хліборобства — 5 мільярдів франків, від обробної промисловости — $2^1/_2$ мільярди і від торгівлі $1^1/_5$ мільярда франків. Цифри ці яскраво свідчать про ту велику вагу, що її вже мала тоді французька промисловість та торгівля. Працею в цих галузях народнього господарства живилися мільйони населення. В одній бавовняній промисловості працювало наприкінці царювання Наполеона щось з 600 тисяч робітників, а року 1827 — мало не 800 тисяч чоловіка. Між іншим, в Парижі року 1823 було щось з 244.680 робітників всього населення Парижу.

20. Боротьба французьких робітників проти машин. — У Франції, як і в Англії, машина виступила на початку, як лютий ворог робітництва. Не поліпшення добробуту, а масове безробіття, страшні злидні несла вона робітникам, що і перед запровадженням машин жили надголодь. Уявлення про матеріяльне становище французького робітництва першої чверті XIX ст. дають відомості (хоч і неповні) про рівень заробітної платні, про велику кількість безробітних в ті часи та про часті страйки й заколоти на ґрунті голодування. Денна заробітна плата одного французького робітника становила року 1824 щось 1 франк 50 сантимів за ціни на хліб в 23 сантими за 1 кілограм. Отож $^1/_7$ заробітку виграчалося на хліб. Розуміється, не всі робітники діставали однакову плату. За офіційною статистикою департаменту Горішнього Району, ґравери й художники, що працювали в текстильній промисловості, заробляли року 1827 щось 10 франків у день, майстри — від 4 до 10 франків, більшість робітників вищої кваліфікації — від 2 фр. 50 сант. до 3 франк. 33 сантимів, середньої кваліфікації — від 1 фр. 50 сант. до 2 фр. 8 сант. і, нарешті, малокваліфіковані робітники — від 67 сант. до 1 фр. 50 сант. Жінки заробляли надто менше, як чоловіки. Пересічні витрати робітничої сім'ї становили тоді щось з 1 франка 67 сантимів. Отож легко собі уявити, як тяжко жилося малокваліфікованій масі робітництва, що заробляла на день щось з франк. Через малу плату робітник не міг заощадити щось на чорний день, і хороба чи безробіття відразу ставили його сім'ю перед голодною смертю. Житлові умови міських і містечкових робітників (так тих, що працювали на мануфактурах, як і тих, що працювали на капіталіста вдома) були тяжкі. Робітничі сім'ї часто жили в нетоплених хатах. У промислових центрах робітничі квартали вражали своїм убозством, в них чи не завше лютували різні пошесті.

В перші роки революції робітничий день починався о $5^1/_2$ г. ранку і кінчався о 7 вечора (з перервою від 9 до 10 і від 2 до 3 години). Підчас революції робітники добились того, що день починався о 6 г. ранку і кінчався о 6 г. вечора. Року 1809 капіталісти почали боротьбу за знищення цього завоювання робітництва і наприкінці царювання Наполеона досягли свого: для більшости професій, де праця була поденна, був встановлений 12-год. роб. день літом (з 5 г. ранку до 7 г. вечора, з двохгодинною перервою) і 11-годинний зимою (з перервою на 1 годину). Ткачі в Руані працювали від 15 до 17 годин на добу. — Поруч з робітниками та робітницями, працювали на фабриках і діти, починаючи з 6 років. Сучасники з жахом свідчать, як калічила малих дітей робота на фабриках — фізично й психічно.

І от, проти напівголодної робітничої маси, нелевної завтрашнього дня, виступає машина, що заступає живу робочу силу й викидає робітників на брук. Робітнича маса хвилюється. Шукаючи порятунку, натрапляє на думку не допустити вживання машин, знищити їх. У січні 1817 року, в Лілі, робітники бавовняних прядильних фабрик зібралися, щоб скласти подання владі про заборону вводити машини. Поліція розганяє це зібрання. Літом цього ж таки року почали боротьбу проти машин для пиляння дров паризькі пилярі. Довелося поліції ставити окрему охорону коло машин на тартаках. В січні 1818 р. в місті Клермоні безробітні робітники розкидали проклямації, в яких вимагали дати їм роботу й знищити машини. З Клермона мали поїхати до Лодеві посланці підбити й там робітників на боротьбу. Поліція, однак, заздалегідь арештувала робітничих проводирів і тим ліквідувала виступ. На початку 1819 р., в Ґреноблі, робітники, почувши, що йде чесальна машина, готуються розбити її. В лютому 1819 року робітники В'єни (за участю жінок робітниць) напали з камінням на сукностримжну машину, виписану з Парижу. Драгунський полк, що охороняв машину підчас перевозки її на фабрику, стріляв у робітників. Счинився заколот; з сусіднього Ліону викликані були нові військові частини на підмогу драгунам. Проводирі заколоту були арештовані. Машину довго охороняла постійна військова варта. В липні 1819 р. відбувся заколот у Лілі. Робітники й робітниці намагалися розбити чесально-вовняну машину, напали на її власника і той урятувався тільки за допомогою жандарів. В травні 1821 р., в Лодеві, робітники розбили ворота мануфактури, вдерлися в приміщення мануфактури, розбили вщент вовностримжну машину й шматки її повкидали в річку. Тоді ж (у травні) готувалися бити машини робітники в Альбі, Каркасоні та Кастрі, але поліція вмовлянням, арештами й розгоном робітничих зібрань не допустила розбити машини.

Боротьба проти машин тривала аж до тридцятих років XIX стол. Приміром, у листопаді 1828 р. робітники розбили на фабриці Барба (недалеко від Каркасона) чотири машини й намагалися знищити машини також і на фабриці Рустина. Заколот ліквідувала жандармерія. 29 липня 1830 р., в Парижі, натовп озброєних рушницями, молотками й сокирами робітників-друкарів порозбивав нові друкарські машини в королівській друкарні, а також в друкарнях Лашевард'єра, Тілара, Ґюзара та інших. Того ж року восени в Парижі, на Монмартрі робітники намагалися потрощити нову машину на одній фабриці. П'ять днів тривала колотнеча. Підчас бійки між робітниками й поліцією були забиті й поранені. — Однак, боротьба робітників проти машин у Франції не набрала такого великого розміру, як то було в Англії (у Франції бо промисловий переворот не мав того бурхливого, швидкого темпу, як в Англії). Намагаючись не

допустити на фабрики нові машини, розбиваючи їх, робітники бачили, що таким чином не дійти їм порятунку від безробіття, що за машиною стоїть і капіталіст, і поліція, і королівське військо. Та й поступове значення машини в розвитку суспільного виробництва робітники розуміли чимраз більше. Тимто боротьба проти машин зрештою вщухає, а натомість поглиблюється, набирає більшої організованости економічна боротьба робітничої кляси Франції. Кляса „для інших" — вона кладе початок свого переродження на клясу „для себе".

21. Економічна боротьба французьких робітників в першій чверті XIX стол. — Найкомпактнішу масу робітників у Франції становили паризькі робітники. Як ми вже зазначали, в січні року 1823-го, за приблизним обрахунком поліції, в Парижі працювало 244.690 чолов. робітників. За тими же відомостями, в березні місяці того ж таки року підприємці звільнили 69.600 робітників, і на роботі залишилося всього 176.920 чол. Оця величезна маса робітників працювала не на велетенських мануфактурах та заводах (таких бо в Парижі тоді не було), а в невеликих, порівняно, підприємствах та майстернях. „Проте, в наслідок скупчености робітників у певних кварталах та через велику, порівняно, кількість робітників, саме в столиці створено змогу задля всієї робітничої маси постійно та щільно єднатися" [1]). Отож зрозуміло, що паризькі робітники вели перед в економічній і політичній боротьбі робітничої кляси Франції.

Безробіття й низька заробітна платня — ось болючі питання тогочасного робітничого життя. В Парижі безробіття було майже хронічне. Маємо відомості про велике безробіття восени 1815 та 1816 років. Взимку 1816 року безробіття остільки загострилося, що уряд мусів організувати громадські роботи. Наплив робітників з провінції й погіршення економічної кон'юнктури спричинилися до збільшення безробіття. Дорожнеча, холод і голод були такі великі, що робітники не одважувалися боротися проти зменшення заробітної плати від підприємців. Але це не рятувало від безробіття: за зменшенням плати звільняли робітників. На весні 1818 р. відбувається в Парижі робітничий страйк, викликаний наміром підприємців капелюшного виробництва знизити заробітну платню. В грудні цього ж таки року відбувся страйк робітників ситценабивних фабрик. Робітники домагалися підвищити плату. Страйк перетворився на заколот. Кілька робітників були заарештовані.

Року 1819 відбулося кілька страйків проти зниження заробітної платні від підприємців. Робітники голодували. Працювали не шість, а лише 4 або 3 дні на тиждень. Плати, що її заробляв робітник за день, вистачало лише на 4 кілограми хліба. „Це не була голодна смерть, — зауважує *Е. Тарле*, — але це було хронічне недоїдання". Взимку року 1820 комісари всіх робітничих кварталів Парижу звертають увагу свого начальства на розпачливе становище безробітних та напівбезробітних в столиці. На весні цього року подорожчав хліб, і це викликає хвилювання серед робітників. Відбуваються страйки; йде гостра боротьба страйкарів проти страйколомів; цих останніх захищає поліція. — Року 1821 — 1822 поліпшується економічна кон'юнктура. Капіталісти відкривають нові фабрики, будують нові будинки; безробіття зникає. Заробітна платня підвищується, добробут робітництва поліпшується. Гострі конфлікти між підприємцями і робітниками на якийсь час ущухають, але влітку року 1822 робітники роблять спробу добитися підвищення заробітної плати. Починається

[1]) Е. Тарле. — Рабочий класс во Франции в первые времена машинного производства (1815 — 1831). Стор. 121.

боротьба. В червні страйкують паризькі теслярі. Поліція арештовує проводників страйку. Але до теслярів приєднуються каменярі. Поліція арештовує й каменярів. В цей час, незалежно від теслярів та каменярів, застрайкували текстильники, що їм підприємці знизили заробітну платню. Текстильники швидко припинили страйк, а теслярі й каменярі страйкували кілька тижнів, перетворюючи страйк на заколот. Через якийсь час застрайкували ковалі та хурщики. Загострилася боротьба між страйкарями й страйколомами. До домагання збільшити заробітну платню додали страйкарі ще одне: зменшити робітний день (з 14 г. до 12 годин). На початку липня застрайкували пралі. Підприємці мусіли задовольнити їхні вимоги. Тимчасом теслярі страйкували, мавши добрий провід. Страйк кінчився в липні компромісом. — Року 1824 відбуваються страйки в різних галузях промисловости і в той же час точиться боротьба між паризькими робітниками й прийшлими з провінції — з містечок і сел, що знижували заробітну плату. Наприклад, робітники цвяхових майстерень ухвалили, в листопаді 1824 р., не пускати до столиці цвяхарів з провінції. В липні 1825 року більше трьох тижнів страйкували бляхарі й перемогли. Страйкували також і теслярі, пильники, каменярі. Поліція діяльно арештовувала проводирів страйків, але підприємці мусіли дечим поступатися.

Отож страйки були в цей час дуже поширений спосіб боротьби паризького робітництва, всупереч законові, що забороняв не лише страйки, але й будь-які спільні виступи робітників проти капіталістів. Ні грошеві штрафи, ні в'язниця і навіть розстріли неспроможні були не допустити страйків. Так само не рятували буржуазію й страйколоми, що їх охороняло законодавство й поліція. Формально закон забороняв також об'єднання підприємців для економічної боротьби проти робітників та проклямував ніби невтручання держави в економічну боротьбу між робітниками й підприємцями. Але тільки формально. В дійсності державна машинерія, поліція, військо й суд активно захищали капіталістів й душили робітників.

Ту саму боротьбу, що й у Парижі, бачимо ми в першій чверті XIX стол. і в провінції — в Руані, Лілі, Ліоні, Ам'єні, Страсбурзі, Седані та в інших містах та околишніх селах. Різниця тільки та, що в цих містах скупчені були, порівняно до Парижу, невеликі маси робітництва і що провінціяльне робітництво було менш організоване, а місцева адміністрація значно більше розгнуздана, як паризька, та ще ціни на хліб в провінції були вищі, ніж в Парижі (тут їх адміністративними заходами тримали на певному рівні). Подамо тут найяскравіші факти економічної боротьби французьких робітників у провінції цієї доби.

Підвищення цін на хліб (подекуди вдвоє) і зменшення заробітної плати на 15 — 20% довело року 1817 в багатьох округах Франції до голодних робітничих бунтів. Робітники нападали на хлібні транспорти, розбивали хлібні крамниці тощо. Землевласники, сільські куркулі, торговці спекулювали хлібом, утримуючись в певні моменти від продажу його та підвищуючи ціни. Місцева влада, однак, не провадила боротьби проти хлібної спекуляції. В той же час, вона силою вгамовувала голодних робітників. — Безробіття було хронічне явище так само в провінції, як і в Парижі. За доброї економічної коньюнктури воно зменшувалося, а за погіршеної набирало загрозливих розмірів. Безробіття дуже перешкоджало робітникам боротись за підвищення заробітної плати та за скорочення робітного дня. Але боротьба розгорталася. Робітники різних галузей промисловости організують страйки, протестуючи проти зменшення заробітної плати або домагаючись підвищення її.

На ґрунті безробіття виникли р. 1818 в Клермоні робітничі заворушення. В рукописних проклямаціях робітники вимагають роботи й загрожують потрощити нові машини, що однімали роботу. В одній проклямації, адресованій до місцевої адміністрації, було написане:

„Панове адміністратори, що маєте владу у своїх руках! З вашої ласки, вгамуйте панів фабрикантів, не допустіть, щоб ми зганьбили себе злочином, що до нього спонукають нас злидні. Візьміть, панове, це на увагу. Ви все можете щодо панів фабрикантів, від кого залежить наша доля". В другій проклямації, адресованій до „панів-фабрикантів", читаємо:

„Панове! Нелюдяне й жорстоке серце ваше кидає нас у великий гнів. Ви з призирством ставитеся до бідних робітників, що допомогли вам розбагатіти. Вже одне те, що ви нас викинули, може примусити нас зробити те, чого ми не хотіли б робити. Ми не зазіхаємо на ваше майно, та коли ви не зробите так, щоб ми дістали роботу, то ми неминуче наважимося на вас і на ваші машини. Отож даємо вам 8 днів подумати. А коли за ці вісім днів не заберете ви вовни з машин, щоб дати роботу 400 — 500 людям, що стоять за воротами, а ви й глянути на них не хочете, — то не дивуйтесь, коли побачите повстання, що впаде на вас і на ваші машини, — бо вже до такої міри страждаємо ми, бідні робітники, за себе і за дітей своїх бідних. Сподіваємось, що ви не захочете цієї кари, котра може впасти неминуче". Цього 1818 р. були робітничі заворушення і в Льоріяні; робітники домагалися тут підвищити плату. Року 1819 відбувся заколот на паперових фабриках в районі Саранколена (в департаменті Горішньої Пиринеї), великий страйк вантажників та інших портових робітників в Руані, місячний страйк 1400 рудокопів поблизу Анжера (рудокопи мали таємну організацію, що керувала страйком), страйк робітників-сукнярів у Седані. 1820 року відбулись страйки в Руані (на прядильні), в Бордо (на лісопильні), на копальнях вугілля в департаменті Сони і Лаври, у місті Ванн (портових робітників). Рік 1820 був роком оживлення промисловости: в провінції відкрилось багацько нових мануфактур. Але року 1821 кон'юнктура знову погіршала, і підприємці ведуть кампанію зниження плати робітникам. У відповідь на це вибухають нові робітничі страйки.

З кожним роком робітники страйкують організованіше, відбуваються масові зібрання, не зважаючи на арешти й судове переслідування. Великий страйк пекарів у Бордо в липні 1824 р. закінчився арештом 115 робітників. Суд закинув їх до в'язниці, кожного на три місяці. Серпневий страйк 1825 р. текстильників у Руані, коли підчас його робітники хотіли вбити фабриканта і погромити машини, був придушений батальйоном королівської ґвардії під командою генерала. Робітники, озброєні вилами, киями, камінням, стали до бою. З обох сторон були забиті і поранені. Після суду над заарештованими робітниками один був покараний на смерть, а кількох послано на каторгу та ув'язнено на кілька років. — Року 1826 відбувся бурхливий страйк робітників-пекарів у Марселі. Марсельські пекарі мали зв'язок з робітниками Парижу, Ліону, Блюа та Тулону і були добре організовані (між іншим, мали касу допомоги). Місцева влада повела жорстоку боротьбу: чоловіка з 80 робітників сиділи у в'язниці. Страйк тягся (з деякими перервами) літо й осінь. Восени знову відбулися арешти, було захоплене таємне робітниче зібрання (і 367 франків грошей). Щось з два десятки робітників закинуті були (після суду) до в'язниці (на п'ять, чотири, три роки і т. д.).

Політична свідомість робітничої кляси у Франції першої чверті XIX стол. стояла низько, особливо в провінції. В Парижі, Ліоні, Руані,

Ґаврі, Марселі, Тулоні окремих робітників раз-у-раз закидають до в'язниці за протиурядові виступи, але в масі робітники стоять далеко від політики. В Парижі і в Ліоні — цих робітничих центрах — не кажучи вже за інші міста, робітники мало цікавилися політичною боротьбою, що точилася між лібералами й роялістами, майже не зв'язувалися з опозиційними інтеліґентськими гуртками. Адміністрація охоче відзначає у своїх повідомленнях, що робітники не цікавляться політикою, не стежать за дебатами в парляменті, за політичними демонстраціями тощо. Так, наприклад, коли взимку 1820 р. уряд наказав поліції дати звіт про політичні настрої різних кляс в Парижі, поліція донесла, що ні між робітниками, ні між салдатами непомітно якої-будь агітації; натомість відзначено, що політичне піднесення захопило середні верстви, крамарів тощо, мовляв — читачів ліберальних газет. Коли відбулися в Парижі, р. 1822, антиклерикальні демонстрації, поліція запевняла, що робітники не брали в ній участи. Року 1825 поліція знову задоволено відзначає, що „робітнича маса Парижу не поділяє революційних доктрин і щаслива з своїх законів та з свого становища". — Розуміється, донесення поліції були тенденційні. Ні про яке „щастя" не було й мови, та й до революційних доктрин якась частина робітників безперечно прислухувалась. Але в масі робітнича кляса (що вже ставала до економічної боротьби), ще не дійшла такого ступеню клясової свідомости, щоб взять участь у політичному житті країни.

ЛІТЕРАТУРА

Д. А. Гобсон. Развитие современного капитализма. Машинное производство. — ГИЗ РСФСР, 1926.

Е. В. Тарле. — Рабочий класс во Франции в первые времена машинного производства (1815 — 1831). — ГИЗ РСФСР, 1928.

Н. Лукін (Антонов). — Новітня історія Західньої Европи. Вип. І (част. друга). — ДВУ, 1926.

П. Луи. — История социализма во Франции.

Луи Блан. — Организация труда.

Моносов. — Два восстания леонских рабочих.

Паушкін. — Буржуазия и пролетариат в революциях 1830 и 1848 г.

Петров. — Рабочий класс в эпоху реставрации. (ст. в „Трудах Института Красной Профессуры").

Грегуар. — История Франции XIX в. — Томы I — II.

Арк. А. Н. — История рабочего движения в Англии, Франции и Германии. — Вид „Москов. Рабоч.", 1928.

Кулишер. — Лекции по истории экономического быта.

БІБЛІОТЕКА
НАУК. ТОВ. ім. ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ

VI. УТОПІЧНИЙ СОЦІЯЛІЗМ

22. Французькі соціялісти-утопісти. Розвиток капіталістичної продукції спричинив могутній поступ не лише в царині природознавства та технічних наук, але і в царині пізнання законів суспільного життя. Вчені, філософи, політико-економісти закладають наприкінці XVIII й на початку XIX віку перші наукові підвалини під суспільствознавство створюють політично-економічну та соціологічну науку. Під впливом оточення (успіхів астрономічно-математичних наук, індивідуальних, роздроблених форм господарства й капіталістичної риночної конкуренції) соціологи першої чверти XIX віку додержуються механічного погляду на суспільство. Вони не розуміють, з якої причини і яким чином перетворюється людська маса на суспільство, і намагаються знайти ту причину в „природній вдачі", людини, пояснити це законом „взаємного тяжіння" однієї людини до іншої за аналогією з фізичним законом тяжіння, що встановив Ньютон. Але поволі цей механічний погляд на суспільство заступає глибший, що починає розглядати суспільство, як певну цілість, як систему. Соціялісти-утопісти першої половини XIX віку стояли на межі цих двох поглядів: вони ще не визволились з-під влади минулого, але вже прокладають стежку до майбутнього, перемішуючи правдиві спостереження над суспільним життям і глибокі думки з застарілими поглядами, з фантастичними гадками, з крайнім індивідуалізмом у мисленні, що не давав змоги глибше глянути, щоб зрозуміти суспільно-капіталістичні відносини.

У Франції новаторами суспільствознавства та соціялістично-комуністичними теоретиками виступили Сен-Сімон і Фур'є, далі Луї Блян, Е. Кабе й інші. Своїми теоріями вони величезне справили враження на сучасників і позначилися своїм впливом на свідомості цілого покоління.

Щоб ясніше зрозуміти єство французьких суспільних теорій цього часу, зокрема утопічний соціялізм Сен-Сімона та Фур'є і ту пристрасть, з якою вони пропаґували його, нагадаємо про велике загострення клясових антагонізмів у Франції після великої революції вже на новій клясовій основі, про разючу невідповідність між привабливими гаслами революційної колись буржуазії й утвореним від неї суспільним ладом.

Ф. Енгельс дає отаку характеристику суспільного ладу, що настав у Франції після буржуазної революції, порівнюючи той лад з суспільними ідеалами французьких філософів XVIII століття. „Французькі філософи XVIII стол., що підготовляли революцію, апелювали до розуму, як до єдиного судді над усім сущим. Вони вимагали організувати розумну державу, розумне суспільство й без жалю винищити все, що суперечило вічному розумові. Ми знаємо, що цей вічний розум був у дійсності лише ідеалізоване мислення третього стану, що був готовий перетворитися на сучасну буржуазію. Якщо суспільний лад і нова держава, утворені французькою революцією, й могли здатись розумними проти старих

установ, то, в кожному випадку, були вони дуже далекі від абсолютної розумности. Царство розуму зазнало поразки.

Суспільний договір Руссо виявився в пануванні терору, від якого зневірена у своїх політичних здатностях буржуазія шукала порятунку спершу в зіпсутості директорії, а пізніше — під крилом наполеонівського деспотизму. Заповіданий довічний мир перетворився на довгі без кінця завойовницькі війни. Не більше пощастило й розумному суспільному ладові. Протилежність поміж багатством і бідністю замість того, щоб зникнути в загальному добробуті, навпаки, побільшала в наслідок знищення цехових та інших привілеїв, що якоюсь мірою правили їй за прикриття, а також у наслідок зникнення церковної благодійности, що частково зм'якшувала убогість злиднів. Звільнена тепер на практиці „воля власности" від февдальних пут, перетворилася для дрібного буржуа й селянина на волю продавати дрібну власність, що була задушена могутньою конкуренцією великого капіталу й великого землеволодіння, саме цим магнатам, — отож перетворилася для цих буржуа й селян на волю від власности. Швидкий розвиток промисловости на капіталістичних основах за короткий час зробив з бідности й страждань робітничих мас конче потрібну умову існування суспільства. Гроші стали правити, як то висловився Карлейль, за єдиний елемент, що в'язав це суспільство. Кількість злочинів збільшувалась щороку. Якщо вади февдалів, раніш висовувані перед люди, тепер на якийсь час знітилися, то тим пишніше розцвіли на їхньому місці вади буржуазії, що раніше несміливо ховалися у пітьмі.

Торгівля дедалі більше та більше переймалася шахрайством. Революційний девіз „братерство" здійснювався через ошуканство та ворожу конкуренцію. Підкуп заступив грубе насильство, і, замість меча, за головну підойму суспільного життя стали гроші. „Право першої ночі" перейшло від февдалів до їхніх наступників — фабрикантів. Проституція нечувано поширилася, і навіть родинне життя перетворилося в освячену законом форму розпусти, в офіційне прикриття її, що доповнювалося до того ж ще й численними незаконними зв'язками. Коротко казавши, політичні й громадські установи, що постали слідом за „перемогою розуму", явили собою найїдкішу, найдошкульнішу іронію на блискучі обіцянки філософів XVIII століття. Не вистачало лише людей, що спромоглися б констатувати загальне розчарування, і ці люди з'явилися на початку нового століття. Року 1802 вийшли „Женевські листи" Сен-Сімона, а року 1808 з'явився перший твір Фур'є, хоч свою теорію й створив він ще року 1799".[1])

Граф *Сен-Сімон* відограв дуже велику ролю в розвитку европейської суспільної думки, хоч його писання були такі ж безсистемні, а часом навіть і суперечні, як і його життя. Народився він в багатій дворянській французькій родині року 1760. Свою життьову путь почав, як офіцер. У революційних подіях кінця XVIII століття не брав ніякої участи, ведучи марнотратне, веселе життя. Прогулявши батьківщину, С.-Сімон дуже зубожів і вдався в наукові, переважно історично-соціологічні студії. Свої твори він написав під впливом наполеонівської й пізнішої буржуазно-дворянської реакції. Помер року 1825. С.-Сімон написав багато творів, з яких головніші: „Système industriele" („Промислова система"), „Organisateur" („Організатор"), „Lettres á Americain" („Листи до американців").

[1]) *Ф. Енгельс.* — Анти-Дюринг. Стор. 241 — 242. ГИЗ РСФРР, 1928.

Студіюючи історію Франції та Англії, С.-Сімон помічає багато спільного між ними й доходить висновку, що історією народів керують спільні основні сили. Заглиблюючись С.-Сімон в історичну минувшину, звертає він увагу на те, що цивілізовані нації перейшли кілька ступенів у своєму розвитку: спочатку існувало людоїдство, потім виникло невільництво, на зміну невільництву прийшло крепацтво, на зміну крепацтву й февдальній організації прийшли капіталістичні форми продукції, наймана праця. Людство поступало все наперед — зауважує С.-Сімон — у тому поступі ввесь час зм'якшувались форми поневолення й визиску людини людиною; одначе, сам визиск не зник і триває й далі. Сен-Сімон каже, що в основі суспільного розвитку лежить економічна організація суспільства: право власности, суспільний поділ праці, форми продукції й організація суспільних кляс; форми політично-державної організації (які так швидко переходили на очах у С.-Сімона), мають другорядне значення. — „Парляментарне правління — тільки форма, — каже С.-Сімон, — а власність — це ґрунт, основа; закони про права й форми правління не мають такого значення, як закони, що встановлюють права власности й регулюють користання ними. Обґрунтування цих законів — це правдива підстава соціяльної будови". — Поруч із економічними чинниками мають своє значення в суспільному житті й ідеї — моральні, релігійні, філософські, якими обґрунтовуються відповідні політичні системи. Проте, перевагу мають чинники господарські, економічні. Духове життя — швидше відбиток матеріяльного, зокрема, політика — це функція продукції. Хід цивілізації не залежить од нас. Великі люди не творять, а тільки збирають до купи, систематизують розкидане. Правдива політика мусить опиратись на факти з минулого історичного розвитку й уміти передбачати майбутній поступ суспільства з такою-ж точністю, як це робиться в математиці та фізиці. До соціяльних наук треба взагалі прикладати методи наук природничих. С.-Сімон цілком зрозумів поступове значення великої машинової промисловости й висловлює думку, що від успіхів організації її залежатиме добробут людства. — „Поступ індустрії має найпозитивніший характер, — каже він, — велика революція мала за мету встановити індустріяльну систему, і революційна енергія не вичерпається доти, доки ця система господарства не стане міцно". С.-Сімон не добачає непримиреності клясових суперечностей у капіталістичному суспільстві і в своїх плянах „індустріяльної системи", трактує на одному рівні і капіталістів-підприємців і найманих робітників, як рівновартих учасників у процесі продукції. Головна роля в суспільному житті належить промисловцям, купцям, банкірам; за ними йдуть учені, що повинні давати поради першим; уряд — це лише покрівля: він повинен виконувати волю промисловців, взагалі тих, що працюють, витворюють матеріяльні багатства. Балачки про політичні форми правління, про „суверенітет народу", „свободу", „рівність" — це сама метафізика, яка віджила свій вік після того, як повалено февдалізм. Парляментаризм — це переступна політична форма від февдалізму до майбутньої суспільної організації. Майбутня суспільна організація — це *індустріялізм,* тобто система, побудована на інтересах індустрії — „єдиного джерела всіх багатств і добробуту". С.-Сімон пояснює потяг людини до суспільного життя законом взаємного тяжіння, як у космосі.

Переходячи до конструктивної частини своєї теорії, С.-Сімон каже, що в *системі індустріялізму* не повинно бути кляс: не повинно бути ані дворянства, ані буржуазії, ані духівництва. Взагалі, коли пильно придивитися до діяльности окремих людей, то їх можна поділити на трудящих

і на ледарів-паразитів. В індустріяльній системі, очевидно, всі ледарі зникнуть, і залишаться тільки трудящі: робітники, хлібороби, ремісники, фабриканти, банкіри, вчені й артисти, між якими пануватиме індустріяльна рівність. Підставою рівности буде участь кожного (знаннями, працею й капіталом) у продукції. В індустріяльній системі зникнуть усякі соціяльні відміни, крім тих що ґрунтуються на праці і здібності. Право власности буде зреформоване так, щоб із того виходила найбільша користь для виробництва. Урядовий апарат буде непотрібний. „Національна асоціяція перетвориться на промислове підприємство". „Франція стане великою мануфактурою, а французька нація — великою майстернею". Завдання урядової влади в промисловому суспільстві повинно зводитись до того, щоб „охоронити трудящих од свавільних учинків гультяїв, забезпечити їм волю в їхній продукційній діяльності". Уряд матиме своє місце і в індустріяльній системі, але функції його будуть цілком відмінні від функцій сучасних урядів: уряд має правувати речами, які потрібні нам, а не людьми. Політика перетвориться на позитивну науку, на „науку про виробництво, тобто на таку науку, що досліджуватиме та доходитиме такого становища в виробництві, яке найбільш сприяло б усім галузям продукції". „В старій політичній системі зміст основних законів зводився до того, щоб дати урядові найбільшу владу і зміцнити панування вищих кляс народу над нижчими. В новій системі мусить бути навпаки: основні закони повинні ясно визначати та найрозумнішим способом комбінувати працю, яку суспільство повинно виконувати з метою фізично, духово й морально поліпшити існування всіх його членів".

Деякі з викладених тут думок С.-Сімонових перейшли, майже в тій самій формульовці, в текст „Комуністичного Маніфесту" К. Маркса й Енґельса, а потім і взагалі в новітню соціялістичну літературу хоч, розуміється з іншим змістом, науково обґрунтовані. *Ф. Енґельс* взагалі був високої думки про ідеї С.-Сімона: „С.-Сімон виявив геніяльну прозорливість, — каже він, — завдяки якій знаходимо в зародку мало не всі ідеї пізніших соціялістів".

В індустріяльній системі можна буде доручити функції виконавчої влади палаті депутатів, складеній із представників торговельної, мануфактурної й сільсько-господарської промисловости. Вироблення ж законів треба покласти на палату, складену з представників учених, артистів та інженерів. Щоб змінити сучасне життя на нове, досконаліше, потрібне, однак, моральне переродження людей.

С.-Сімон вважав себе за вчителя морального переродження людства. Він кілька разів скликав на нараду знайомих йому капіталістів і переконував їх „відновити мораль і утворити велетенський банк, прибутки з якого мали б піти на організацію корисної для людства праці".

По смерті С.-Сімона його учні утворили осібну школу „сен-сімоністів". Школа ця пізніше виродилася в релігійно-містичні та реакційно-ідеалістичні течії й мало прислужилася до розроблення соціологічно-економічної С.-Сімонової науки[1]). Проте, на своєму початку школа ця, а особливо один із учнів С.-Сімона — *Базар*, у своїх лекціях — „*Exposition de la doctrine de Saint-Simon*" („Виклад доктрини С.-Сімона"), не тільки систематизував соціяльно-економічні погляди С.-Сімонові, але й розвинув їх у бік соціялізму.

Базар ставить у центрі своїх соціологічно-економічних міркувань питання приватної власности, — якраз те питання, на яке мало уваги

[1]) Найвизначніший учень і співробітник С.-Сімон — філософ *Огюст Конт* (1798 — 1857) залишив у своїй соціологічній праці без уваги все, що сказав С.-Сімон про економічний чинник у суспільному розвитку, і взяв в основу своєї концепції чинник духовий (психологічний). За Контом основною силою соціяльного розвитку є людський дух: „цілий соціяльний механізм в остаточному рахунку ґрунтується на ідеях", — уч. О. Конт.

звертав С.-Сімон. Революція скасувала станові відміни, — каже він, — але вона зберігла власність, що освячує найнесправедливіший привілей — право власника „брати премію з праці інших", діставати прибутки, не працюючи. Землевласники й капіталісти монопольно володіють „фондом продукції", „знаряддям праці" й беруть собі за це процент і ренту, а робітникові сплачують заробітну плату. Це ж тільки частина плодів його праці. Робітник примушений до праці, примушений віддавати частину плодів її землевласникові та капіталістові. Примус цей є не що інше, як „експлуатація людини людиною". Експлуатація — це органічна недуга капіталістичного способу продукції. Вона з конечністю випливає з приватної власности, приватна бо власність на способи продукції це теж є не що інше, як право одержувати продукти, не працюючи. Основа експлуатації — це власність на землю. Рента — це чиста данина, яку платять землевласникам і капіталісти, і робітники, і вся інша людність. Прибуток капіталістів складається з двох частин — з винагороди за їхню особисту працю та з привласнення ними чужої праці. Продукція, заснована на приватній власності, має неорганізований характер. „Кожна особа робить тут те, що сама вважає за потрібне робити. В продукції немає ніякого проводу, тому її провадиться несвідомо, наосліп: в одній галузі виробляється більше, як треба, в другій — менш, як треба. Брак загальних відомостей про споживчі потреби суспільства та про ресурси продукції призводить до промислових криз, про походження яких висловлюється дуже багато помилкових думок. Усе безладдя та неорганізованість у цій важній галузі суспільної діяльности треба поставити на карб *розподілові знаряддь праці*, що провадять окремі ізольовані індивіди, які не знають ні потреб промисловости, ані людей і засобів для задоволення тих потреб. Причина зла саме тут, а не деінде". Щоб надати виробництву планового характеру, треба, щоб усі засоби продукції перейшли до держави, яка і розподілятиме їх, відповідно до інтересів суспільства [1]). Коли хочуть довести помилковість теорії організованої суспільної продукції та нездійсненість її, то починають з того, що, мовляв, „можуть бути всякі революції, але не може бути такої, що знищила б приватну власність, бо приватна власність — вічна". Але таке розуміння приватної власности зовсім хибне. — „Власність — це соціяльне явище; вона, як і всі інші соціяльні явища, підлягає законам поступу, тому в різні епохи її можна розуміти, встановляти й регулювати різними способами". Історичні студії яскраво виявляють еволюцію приватної власности. Спочатку була власність навіть на людей, потім право привагної власности обмежується тільки правом на речі, але тими речами порядкує голова сім'ї, сам батько. Потім у відносини власности втручається суспільство й указує батькові на старшого сина, як на спадкоємця. Нарешті, французька революція зобов'язує ділити майно між усіма дітьми нарівно й тим збільшує кількість власників на знаряддя виробництва. Тепер залишається зробити ще один крок наперед: зробити державу єдиним спадкоємцем усіх знарядь виробництва і встановити таким способом однакове для всіх громадян, не виключаючи й робітників, позбавлених нині знарядь виробництва, право на користування

[1]) Року 1830 сен-сімоністи надіслали до президента палати депутатів програмового листа, в якому вимагали, щоб „усі знаряддя праці, земля й капітали, що творять розбитий фонд приватних власників, були сполучені й перетворені на громадський фонд, і щоб фонд той експлуатувала асоціяція ієрархічно й так, щоб завдання кожного було виявом його здатностей, а його багатство — мірою його праці, діяльности". „Ми — писали сен-сімоністи - виступаємо проти приватної власности остільки, оскільки вона освячує для деяких незаконний привілей на ледарство, привілей жити з чужої праці".

знаряддями праці. Щоб здійснити накреслений плян суспільної реорганізації, потрібне моральне переродження людства, потрібна нова релігія, яка викличе потрібний для того ентузіязм. Сен-симоністи вважають себе за апостолів цієї нової релігії.

Сен-Сімон і його ученики не мали зв'язку з робітничою клясою й доходили до своїх соціялістичних ідеалів теоретичним шляхом, спостерігаючи й досліджуючи сучасні їм форми суспільного виробництва та поділу суспільного продукту.

Незалежно від С.-Сімона виступив із своєю теорією *Шарль Фур'є*, дрібнобуржуазний анархо-соціяліст-індивідуаліст. Народився він року 1772, в буржуазній купецькій родині. Спочатку працював по купецьких торговельних конторах, де й мав нагоду ознайомитись із „механікою" капіталістичної господарки, але потім, коли помер його батько й залишив йому добрий маєток, Фур'є покинув купецькі справи й віддається соціологічно-економічним студіям. Проживши спадщину від батька, Фур'є якийсь час бідував, але після смерти матері, що залишила йому невелике майно, знову був матеріяльно забезпечений. Перша праця Фур'є — „Les Quatre Mouvements" („Теорія чотирьох рухів") вийшла року 1808, друга праця — „Трактат про хатню та хліборобську асоціяцію" (в двох томах) — вийшла року 1822, третя — „Новий промисловий і соціетарний світ" — року 1828 і, нарешті, остання — „La Fausse Industrie" („Хибна індустрія") — року 1836. Помер Ш. Фур'є року 1837.

Як соціолог, він боронить думки про змінність форм суспільної організації й ставить цю змінність у залежність також від розвитку форм суспільної продукції. Історичний розвиток людства Фур'є ділить на сім періодів: 1) період, коли ніякої не існувало суспільної організації й праці, 2) період дикунства, 3) патріярхальне суспільство, 4) варварство, 5) цивілізація, 6) період початків розвитку людської солідарности, створення вільних громадських асоціяцій і 7) переходовий період до нових, досконалих, ідеальних форм суспільної організації.

На всіх міркуваннях Фур'є лежить глибоке тавро дрібно-буржуазної індивідуалістичної свідомости, розбурханої спостереженнями над великими капіталістично-промисловими формами продукції, що руйнували самостійність і волю дрібного продуцента, пролетаризували його та створювали ґрунт для експлуатації його від великих капіталістів. Як дрібний буржуа, Фур'є гостро нападає на капіталістичне суспільство: він відзначає неорганізований, марнотратний характер капіталістично-промислового виробництва. В капіталістичній системі, — каже він, — продуктивно працює тільки частина людности; друга ж частина — слуги, вояки, жінки, буржуа, різні урядовці, частина купців і промисловців, спекулянти, безробітні, босяки — витрачає свою силу непродуктивно або й зовсім нічого не робить. Розвиток капіталістичної промисловости призводить широкі народні маси до зубоження, бо ті, що продукують, працюють, не одержують продукта своєї праці, їх експлуатують власники засобів продукції, великі капіталісти. Відци здавалося б, легко зробити висновок, що основна хиба сучасної капіталістичної суспільної системи — в інституті приватної власности на засоби виробництва, і що єдина порада, шлях до ідеальної суспільної організації — це усуспільнити засоби виробництва, скасувати приватну власність. Однак, дрібнобуржуазна свідомість Фур'є не дає йому змоги такий висновок зробити. Він твердо стоїть на принципі приватної власности, він називає жалюгідними всі системи (Овена, сен-сімоністів та інші), які проповідують суспільну власність і централізовану, планомірну, колективістичну форму виробництва. Він навіть за нормальне

вважає існування бідних і багатих, аби тільки різниця між біднотою й багатіями не була дуже велика, не доводила, власне, до розвитку великої промислової капіталістичної продукції з усіма її соціяльно-економічними наслідками, згубними для дрібного продуцента, для дрібного буржуа. Тому Фур'є зберігає приватну власність (власне, принцип приватної власности) і в ідеальному суспільстві. Він тільки хоче погодити цей принцип, з одного боку — з такою господарською системою, де б не було місця експлуатації людини людиною, де приватна власність не була б засобом для визиску, з другого боку — щоб в тій системі збереглося вигоди машинової продукції й суспільного поділу праці, проти яких годі було закинути щось серйозне навіть дрібному продуцентові, і, з третього боку — щоб в ідеальному суспільстві була забезпечена кожній особі повна індивідуальна воля і щодо праці, і щодо того, як жити.

Щоб досягти здійснення цього скомплікованого ідеалу, Фур'є розвинув теорію „фалянстерської" організації суспільства. Суспільство повинно організуватися в окремі, невеликі громади — фалянги чи фалянстери. Фалянстери мають бути самостійними виробничими одиницями, провадити хліборобство й промислову продукцію, задовольняти власними силами всі свої матеріяльні й духові потреби. Живуть усі члени громади в одному великому громадському будинку, годуються в спільних, громадських їдальнях, але, коли б хтось захотів обідати в себе в хаті, а не за спільним столом, треба вволити його волю. Земля, будинки, засоби виробництва — все це асоційована, об'єднана приватна власність. Кожен укладає в господарство фалянги свій капітал, працю й талант і одержує відповідно до цього немов би прибуток на акцію, певну винагороду, яку витрачає вільно, як сам хоче. В такій фалянзі через якийсь час кожен може зробитись капіталістом, заощаджуючи та відкладаючи лишки з своєї високої заробітної плати, може вкласти той капітал у спільне господарство і одержувати потім на нього певний відсоток. Фур'є вважає, що відсоток на капітал у фалянзі буде тільки „винагородою", а не привласненням чужого продукту, не формою експлуатації. У фалянзі панує повна воля щодо вибору її членами роду праці. Все зроблено для того, щоб праця була приємна та вільна; кожен забезпечений потрібним для життя мінімумом і тому працює не з примусу, а з доброї волі, з природного нахилу до діяльности. Праця відбувається в добрих умовах, особливо хліборобська, і тому дає тільки задоволення. У фалянзі панує повна воля для всіх членів, вільне кохання: добрі й так звані лихі сторони людської вдачі виявляються цілком вільно, і це не призводить до якихось невигід або конфліктів, бо в фалянзі життя організовано так, що всі людські пристрасті можуть виявлятись вільно, без шкоди для її членів: лінощі зникають зовсім, бо праця вільна й приємна, і кожен охоче береться до неї; заздрощам немає грунту, всі бо живуть приблизно в однакових умовах; честолюбство й кар'єризм можуть виявитись тільки в одному напрямі — в напрямі піднесення продуктивности праці та збудження людської енергії, і таким чином „лихо" перетвориться на „добро". У „фалянстерській" організації немає жадного примусу, насильства й злочинств, отже немає в ній і адміністративної влади, урядового апарату, суду, війська й т. д. Господарські відносини між окремими фалянгами регулюється вільним обміном. Держава зникає. В основі суспільної організації людства лежить незмінна сила тяжіння, що її вища воля заклала в кожну особу.

Фур'є був фанатик своєї ідеї й непоправний утопіст. Він був щиро переконаний, що йому пощастить розпочати перебудову капіталістичного суспільства на „фалянстерських" основах за допомогою якогось розумного

й щедрого капіталіста: протягом довгих років, щодня, в певні години, сидів він удома й дожидався терпляче того капіталіста [1]).

Фур'є мав багато наслідувачів, але з робітничим рухом не був зв'язаний. З учеників Фур'є визначніші були *Віктор Консідеран і Андре Годен. Віктор Консідеран* виступив у своїй праці — „Doctrine Sociale" („Суспільна наука") — (1834 — 1844 р. р.) палким пропагандистом ідей фур'єризму. Він робив спробу організувати фалянги в Америці, а 1848 року, підчас революції у Франції, виставив постулят „права на працю". — *А. Годен* відомий більше не своїми писаннями, а організацією „фамілістера" — промислового підприємства в Гізі, де він допустив робітників до участи в прибутках підприємства, а також збудував при фабриці будинки для робітників у прекрасному парку, з школою, дитячими притулками й театром.

З ідей, що їх розвинув С. - Сімон, Ш. Фур'є та інші соціолого - економісти, скомпонував систему *Люї Блян*, виклавши її в своїй дуже популярній у свій час праці — *Organisation du travail"* („Організація праці"), що з'явилася року 1841. Він відомий також своєю працею — „*Histoire de dix ans*" („Історія десяти років"). Талановитий журналіст і промовець, невтомний демократичний політичний діяч, він багато сприяв своєю особистою діяльністю поширенню своїх ідей (*Л. Блян* народився року 1811, а помер року 1892). Хоч Л. Блян жив ще довго після написання свого головного — твору „Організація праці", однак, до самої своєї смерти боронив викладені в ній ідеї без основних змін. Аналізуючи капіталістичну продукцію, Л. Блян уважає за головну її хибу неорганізованість та конкуренцію. Конкуренція кидає робітників у злидні, призводить їх до морального занепаду, викликає злочинства, проституцію, промислові кризи й війни між окремими народами. Тому основним завданням усіх, хто дбає про народній, суспільний добробут, повинно бути усунення анархічности капіталістичної продукції й заміна конкуренції асоціяцією, організованим виробництвом. Треба перетворити суспільство на „громадські майстерні", на продукційні робітничі спілки: кожна майстерня об'єднуватиме продуцентів, робітників якоїсь однієї галузі продукції. Працю по майстернях слід організувати на демократичних основах [2]). Згодом ці майстерні розвинуться у величезні колективістичні спілки, які витиснуть капіталістичні форми продукції й згубну для людства конкуренцію. Перші майстерні треба закласти за допомогою уряду в головних галузях продукції. Уряд повинен дати гроші на початок. Усі „порядні" робітники зможуть мати працю по таких майстернях, оскільки вистачить капіталу. Заробітна плата — рівна для всіх. Управління майстернями повинно бути виборне, виключаючи перший рік існування, коли його має організувати уряд, бо члени майстерні ще не знатимуть, як слід, один одного й тому не зможуть вибирати. Чистий прибуток майстерні поділяється щороку на три частини: одну розподіляється між членами спілки, і буде вона додатком до заробітної плати, другу призначається на утримання старих і слабих, а також на „полегшення наслідків криз, що можуть захопити інші галузі промисловости", і, нарешті, третю — „на забезпечення знаряддями праці тих, хто хотів би приєднатися до спілки (асоціяції), так що вона може безмежно поширюватися". Звичайно, на початку уряд (чи хто там) повинен одержувати

[1]) Треба зауважити, що Фур'є припускав також можливість і переходового періоду, який він називав *гарантизмом*: за цього періоду кожному мав бути забезпечений мінімум для існування.

[2]) Ідею організації таких майстерень висловлював року 1831 старий сен-сімоніст *Бюшез*, тільки він мав на увазі дрібні майстерні.

відсоток на вкладений у майстерні капітал, але згодом відсоток зникне, і тоді ввесь витворений членами спілки продукт належатиме їм. Коли окремі майстерні розвинуться й витиснуть приватно - капіталістичні підприємства, тоді треба буде об'єднати в одну майстерню всі громадські майстерні певної галузі промисловости. Таким чином кожна велика галузь промисловости буде згрупована навколо однієї „центральної майстерні, інші майстерні будуть її відділи". Нарешті, для закінчення організаційної господарської системи, треба буде „освятити солідарність різних галузей продукції". Отож Люї Блян — один із перших утопічних соціялістів висловлює думку про потребу спертись на буржуазну урядову владу для переведення ґрунтовної соціяльної реформи [1]). Року 1848 Л. Блян зробив спробу практично перевести свої ідеї в життя, та з неї нічого путнього не вийшло.

Утопічні комуністичні теорії розвивали у Франції першої половини XIX століття *Теодор Дезан* і *Етьєн Кабе*. *Т. Дезан* (помер року 1850), журналіст, учив, що власність повинна бути суспільна, і тільки те, що людина потребує для задоволення своїх поточних потреб, може бути приватною власністю. В інтересах успішної організації господарства люди повинні об'єднатись у комуністичні громади (по 10 тисяч чоловіка в кожній). Члени громади мають жити в великих громадських будинках і годуватись по громадських їдальнях. Родини, сім'ї не повинно існувати: вся громада — то одна велика родина. Громади творять націю, а нації — людство. Суспільними справами керують народні збори й конґреси.

Етьєн Кабе (народився року 1788), правник, якийсь час генеральний прокурор, а потім переслідуваний від поліції. Року 1842 він оголосив свою славнозвісну утопію — „*Подоріж до Ікарії*", в якій викладає свій комуністичний ідеал. „Нерівність між людьми постала через порушення природних прав людини, — каже він. Щоб повернути колишню природну рівність, треба організувати суспільство на комуністичних основах. В його ідеальній Ікарії земля й усі засоби виробництва являють громадську власність. В основу суспільної організації покладено принцип: „кожен відповідно до своїх сил, кожному відповідно до його потреб". Кабе вірить, що капіталістичне суспільство можна мирно перетворити на комуністичне аґітацією та організацією комуністичних громад. Намагаючися здійснити свій ідеал, він року 1848 організував в Америці так звану Ікарійську комуністичну колонію, яка проіснувала до 1898 року, змінивши в дечому свою первісну форму.

23. Англійські соціялісти (комуністи) — утопісти. Англієць *Роберт Овен*, великий фабрикант - капіталіст, найбільша постать поміж европейськими філантропічними соціялістами (комуністами) першої половини XIX віку. *Robert Owen* (Р. Овен) народився року 1771, в Нью - Товні, в дрібно - буржуазній родині. Якийсь час він ходив до народньої школи, а потому батько віддав його в науку до купця в Штамфорд, потім у Лондон і, нарешті, в Манчестер. Року 1790 (отже двадцяти років) він уже директор бавовняно - прядильної фабрики в Манчестері. Року 1797 Р. Овен купує собі в Нью - Ланарку (в Шотляндії) текстильну фабрику, і з цього часу починається його філантропічна й громадська діяльність. Він ставить собі за мету піднести моральний рівень робітництва та його життєвий добробут. Перш за все Р. Овен забороняє дитячу працю на своїй фабриці й закладає дитячий садок - школу для робітничих дітей, дбає про чистоту й гігієнічність у робітничих будинках і кварталах, умовляє робітників не

[1]) Пізніше цю саму думку будуть обстоювати *Ласаль* і *Родбертус*.

пити горілки, бореться з проституцією. Він відкриває крамниці, з яких продає робітникам товари по собівартості. Свою фабрику він організує на цілком новітних основах: заводить нові машини, підвищує продуктивність робітничої праці, скорочуючи в той самий час робітний день. Фабрика дає великі прибутки. Р. Овен дістає значний відсоток на вложений капітал, а його робітники живуть у незрівняно кращих умовах, ніж робітники інших фабрик. За цього періоду зростає популярність Р. Овена. Йому допомагають різні квакери, філософи, визначні особи, які, правда, пізніше розійшлись з ним. Від 1814 до 1821 року Р. Овен розвиває надзвичайно велику літературну й агітаційну діяльність, дедалі більше захоплюючись ідеєю морального переродження людства та філянтропією. Року 1816 він оголошує свою працю — „*A new View of Society*“ („Нове розуміння про суспільність“), в якій розвиває свою філософічно-педагогічну систему й рекомендує її політикам та державним діячам, як засади для практичної діяльности, бо „причина соціяльного лиха, — каже він, — є в неосвіченості владущих“. В той самий час Р. Овен починає ширше цікавитися становищем цілої робітничої кляси, справою фабричного законодавства та організацією допомоги безробітним. Він їде до Ірляндії, до Парижу, до Женеви й усюди придивляється до становища робітництва. Року 1816 пише він до англійського міністра листа про дитячу працю на фабриках, кажучи, що треба заборонити її. Року 1818 пише листа до англійських фабрикантів. Тут він каже, що треба поліпшити умови праці робітників, провадить переговори з міністрами, пише записки парляментським комісіям. Року 1817 Р. Овен виступає з проєктом боротьби з робітничими злиднями через організацію робітничих продукційних громад, спілок. Але його проєкти, його пляни реформ не зустрічають співчуття в сферах парляментських і фабрично-промислових (капіталістичних). Р. Овен помічає, що між ним і капіталістичним світом, на моральне переродження й розум якого він так покладався, залягає безодня. Він ще пробує взивати до розуму владущих і року 1818 пише листа до урядів Европи й Америки, в яких боронить робітничі інтереси, але дедалі більше впевняється, що ті заклики — марна, безнадійна справа. У настроях, у думках Р. Овена настає перелім. Він починає нападати на владущі верстви, на офіціяльну релігію, але не стає на клясову, пролетарську позицію, не залишає своєї моральної концепції. Року 1819 він звертається з листом до робітників, у якому вмовляє їх не провадити клясової боротьби й запевняє, що капіталісти й робітники мають однакові інтереси, що виправляти хиби капіталістичного ладу треба мирно, через порозуміння між робітниками й капіталістами. Року 1821 Р. Овен пише свій головний твір — „*Social System*“ („Соціяльна система“), який виходить у світ року 1826 — 1827. Тут Р. Овен розвиває свою соціяльно-економічну систему. З 1821 по 1822 р. співробітничає в часописі „Економіст“, який підтримував кооперативний рух, року 1832 в часописі „Криза“, 1834 року в часописі „Новий Моральний Світ“.

Коли Овен зрозумів, що англійські капіталісти не допоможуть йому здійснити його широкі філянтропічні та комуністичні ідеали, він їде до Сполуч. Штатів Північної Америки й пробує там здійснити свої ідеали. Він купує в Штаті Індіяна, в одній релігійної секти великий, добре організований маєток на шість тисяч десятин, з фабрикою й тартаком і закладає там, року 1826 комуністичну громаду, під назвою „*Нью-Гармонійна громада рівности*“ (в селі Гармонія). До громади наплило багато людей, мало здатних до праці, і через якийсь рік вона розпалася. Повернувшись до Англії після заснування Нью-Гармонійної громади, Р. Овен допомагає

організації робітничих споживчих товариств. В цей час у нього виникає ідея організації безпосереднього обміну товарів між продуцентами (без грошей). Року 1832 Р. Овен відкриває робітничу біржу — „Інститут трудящих кляс", яку ліквідовано року 1834. В цей час Р. Овен бере жваву участь у тогочасному англійському робітничому русі, підтримує вимогу робітників скоротити робітний день, але так і не з'єднався з клясовим робітничим рухом, як і раніше засуджував політичну клясову боротьбу й чимраз більше збивався на манівці філянтропії та понадклясової моралі. Він починає клопотатися навіть про заснування „Загальної інтернаціональної асоціяції всіх кляс". Року 1844 організувалася в Ірляндії овенівська хліборобська комуністична спілка, яка розпалася року 1846. Року 1845 з'явилась нова праця Р. Овена — *The New Moral World*" („Новий моральний світ"), де він підсумовує свої попередні думки й життьовий досвід. Помер Р. Овен року 1858. — Р. Овена вважають за теоретика кооперації. У своїх працях на економічні теми він дійсно докладно спиняється над питанням про таку організацію обміну товарів, яка усовувала б прибуток (принцип організації споживчих кооперативів).

Шукаючи способів морально переродити людство, Р. Овен то вдається в філянтропію, то кидається до соціяльного законодавства, то засновує комуністичні продукційні громади, то береться до реорганізації споживчої робітничої кооперації й у цій бурхливій діяльності доходить, нарешті, до висновку, що моральне переродження людства „новий моральний світ", настане тільки тоді, коли людське суспільство відкине капіталістичні форми продукції та організується на нових, комуністичних основах, коли зникне держава, як насильницька організація, і людське суспільство розпадеться на вільні комуністичні, продукційні громади, що об'єднуватимуть від 500 до 3.000 членів кожна.

Свої соціяльно-економічні погляди та суспільні ідеали Р. Овен виклав у праці — „*Social System*" („Соціяльна система"), надрукованій року 1826 — 1827. „Наблизився час, — пише Овен, — коли всі зрозуміють і побачать, що вже існують можливості, без насильства, обдурювання й непорядку виробити таку велику кількість багатств і таким добрим способом, що будуть цілком задоволені потреби й бажання кожного людського створіння. Тому вже надходить край пануванню багатства й кінець злидням. Варто тільки пильніше придивитись до розвитку великої машинової продукції в Англії та по інших країнах, щоб переконатися, що ці можливості дійсно існують, — каже далі Р. Овен. Починаючи з XIX століття, Англія має такі великі капітали, таку високо розвинену технічну організацію продукції, що вона може продукувати надто більше ніж треба для задоволення потреб усієї людности її. З 1792 до 1817 року механічні продукційні сили Британії (чи, як каже Р. Овен, „сила Британії до творення багатств") побільшала у 12 разів, а людність за цей час побільшала тільки на 3 мільйони (з 15 до 18 мільйонів). Та це зростання продукційних сил ще дуже незначне, коли порівняти з тими можливостями, які відкриваються перед Англією. В країні існує ще так багато невикористаних або нераціонально використаних капіталів, що доцільне втягнення їх у процес продукції підвищить виробництво в Англії до тієї міри, що Англія буде здатна задовольнити потреби найбільшого ринку. Досягнення в фізиці та хемії дають тепер кожній країні витворювати значно більше багатств, ніж треба для задоволення всіх розумних потреб її людности. Так добре стоїть справа з розвитком продукційних сил, і в той самий час кожен бачить, як зростають злидні, убожіє суспільство, падає заробітна плата, росте павперизм. Убога людність

повна вщерть ненависти й хапається до насильства. Ніякої добродійности вже не вистачає, щоб зменшити злидні. Де ж причина зубожіння мас і загального підупаду добробуту? Причина в тому, що суспільство не вживає заходів, потрібних до найкращого використання продукційних сил, які швидко зростають. Суспільство не вжило заходів до організації таких установ, що дали б усім членам їх змогу використати вигоди нових досягнень у царині науки та економіки. Механічні продукційні сили зросли в кілька разів, а розмір споживання залишився майже без змін. В той самий час у продукції поменшала потреба в людській робочій силі й саме в стільки разів поменшилася, у скільки побільшали механічні продукційні сили. Зростання продукційних сил за допомогою фізики та хемії призводить до зростання багатства. Коли зіставити висловлені тут думки, то легко зробити висновок, що безробіття й низка заробітна плата — це наслідок поступу технічних наук і зростання багатства. Машина знизила ціну на людську робочу силу; але ж заробітна плата творить той фонд, з якого робітництво задовольняє свої споживчі потреби; отже, зменшення цього фонду тягне за собою обмеження купівельної сили трудящих народніх мас. І це відбувається саме тоді, коли зростає загальна кількість національного багатства. В результаті — ринок переповнено товаром, якого нема кому продавати. Отож, безробіття й загальна економічна скрута постають не в наслідок недостачі в багатствах або в продукційних силах, у можливостях витворення дібр, а навпаки — в наслідок дефектів розподілу цих багатств, що швидко зростають, і засобів продукції.

Отже, велика проблема часу в розподілі, а не в виробництві. Багатства непомірно ростуть, а для доцільного використання їх нічого не робиться. З цього постають злидні, вбогість, народня темнота, злочини, жорстокі кари й криваві війни — покажчики хворобливого матеріяльного й духового стану суспільства. Ані політико-економісти, ані державні діячі, ані інтеліґенти й духівництво, ані законодавці не зрозуміли досі цього й стоять безпорадні перед соціяльною хворобою. Неправильний розподіл засобів продукції, невміння використати продукційні сили, низький стан суспільної свідомости — ось справжні причини суспільної недуги. З лікування цієї недуги й треба почати лікування. Треба створити нову соціяльну систему, тобто: 1) або ґрунтовно реорганізувати систему, механізм обміну товарів, виключити з ужитку гроші, що дають змогу обмінювати товар не за його трудовою вартістю й брати прибуток і організувати обмін товарів так, щоб їх обмінювали за трудовою вартістю (завести замість грошей „трудові квитки“ бони, [1]) або 2) організувати суспільство на комуністичних основах. Другий спосіб радикальніший, певніший. Отже, треба сучасний суспільний устрій перебудувати на комуністичний.

Людське суспільство повинно добровільно, без примусу, організуватися в невеликі продукційні комуністичні спілки, які мають провадити й хліборобську й промислову (обробну) продукцію. Члени кожної спілки-громади будуть жити в великому будинку, що навкруг нього будуть згруповані майстерні й заводи, а все це стоятиме серед поля й купатиметься в садках. У такій громаді не буде ніякої примусової влади. Р. Овен виступає навіть проти виборної влади й пропонує такий порядок урядування. Громадяни поділюються на покоління, і кожне покоління виконує свою, суспільно-потрібну функцію: до 20 років учаться, від 20 до 30

[1]) Розвиваючи цю думку, Р. Овен удався до кооперації, а також організував був установу для виміни товарів без посередництва грошей за їхньою „трудовою вартістю“ — „*Інститут трудящих кляс*“, про який ми згадували вище.

працюють у господарстві на користь громаді, від 30 до 40 р. керують внутрішніми справами громади, після 40 років завідують зовнішніми справами громади. Загалом комуністичні громади Р. Овена дуже нагадують фалянги Фур'є. Ріжниця між ними та, що фалянги Фур'є наближаються до типу соціялістичної організації суспільства. В них усуспільнено, „асоційовано" тільки засоби виробництва, а розподіл — „споживання", в широкому розумінню цього слова — залишається неусуспільнений. Існує приватний прибуток і грошовий обмін, тимчасом як овенівські громади цілком комуністичні : в них усі продукти, що виробляють члени громади, належать усій громаді, вона спільно й розподіляє (безпосередньо споживає) їх : у громаді не існує продажу продуктів, а також немає грошової нагороди за працю. Громада Овена — це немов-би велика сім'я, де всі мають однакові права на вироблені продукти, і тому не існує навіть особливих правил, як розподіляти їх. Новий суспільний лад, запроєктований від Овена, назвав він „новим моральним світом". Мета його — морально переродити людство. Сучасний лад негарний тим, що виховує маломоральних людей, що його соціяльно-економічна основа не витворює потрібних для розквіту моралі матеріяльних і духовних обставин. Коли проаналізувати людські вади, то можна побачити, що в основі кожної лежить себелюбство, егоїзм, а найбільша підпора егоїзму взагалі — господарський, економічний егоїзм, що спирається на приватну власність. Отже — треба знищити приватну власність. Крім того, джерело різних вад людини та суспільної ворожнечі є соціяльна нерівність між людьми, тому треба знищити ці джерела, а насамперед знищити публічну, державну владу. Такі політично-економічні й морально-філософські міркування призводять Р. Овена до одного висновку — до комунізму. Р. Овен твердо вірив у можливість здійснити його „соціяльну систему", його „новий моральний світ", покладаючись на силу своїх аргументів, які мали переконати всіх — і багатих і вбогих. Р. Овен не помічає зачарованого кола, в якому він увесь час кружляє : для морального переродження людства треба створити потрібне для того соціяльно-економічне оточення, отже, в першу чергу, організувати на комуністичних основах господарство ; а для того, щоб створити це оточення, потрібне попереднє моральне переродження. Тільки клясовий, пролетарський світогляд міг би вивести Р. Овена з цього зачарованого кола, але він не хоче бачити клясової структури капіталістичного суспільства й не може зрозуміти, що всі суспільні зміни відбуваються шляхом клясової боротьби. Він усе дивиться на капіталістичне суспільство, як на „дім божевільних", змішуючи до купи й „божевільство", владущих та гнобителів, і „божевільство" гноблених та визискуваних. Великий „практик" Р. Овен був такий же великий і утопіст.

Р. Овен мав багато наслідувачів, серед яких визначаються троє: *Combe* (Комб), *Gray* (Грей) і *Thompson* (Томпсон).

А. Комб (нар. р. 1785, помер р. 1827) видав року 1823 свою працю— „*Metaphorical Sketches of the Old and the New System*" („Метафоричний нарис старої й нової системи"), в якій критикував тогочасні соціяльно-економічні відносини в Англії й висловлював соціяльно-економічні погляди, подібні до овенівських. Року 1825 він заснував в Орбістоні комуністичну колонію, яка одначе швидко розпалась після його смерти.

John Gray (Джон Грей, нар. року 1798, помер десь коло 1850 р.), член комуністичної колонії, заснованої Комбом, видав року 1825 свою працю — „*Lecture on Human Happiness*" („Лекція про людське щастя"). У цьому творі Грей, аналізуючи розподіл багатств в Англії, відзначав,

що виробничі кляси одержують тільки одну п'яту частину витворених ними дібр, тоді як чотири п'ятих потрапляє в кишені непродукційних кляс. Року 1831 він опублікував нову працю — „*Social System*“ („Соціяльна система“), а року 1849 — „Лекцію про природу і вживання грошей“. Усю свою соціяльно-економічну критику Ґрей направляє на процес розподілу дібр, на систему обміну товарів. Він критикує грошове господарство й пропонує організувати безпосередній обмін товарів. Подібно до Овена, Ґрей проєктував утворити особливі централи для обміну товарів — національний банк і товарові комори, по яких переводили б обмін за допомогою виключно паперових грошей. Продукція товарів залишається індивідуальна. Треба організувати лише пляновий обмін. Отже, Ґрей, почавши з такої самої критики соціяльно-економічних відносин, як і Р. Овен, спинився на півдорозі й закінчив не комунізмом, а освяченням приватної продукції.

William Thompson (Вільям Томпсон, нар. десь року 1783, помер 1833 р.), поміщик, філянтроп, вегетаріянець, був один із визначніших комуністичних наслідувачів Р. Овена. Цілісіньке своє життя він намагався організувати комуністичні громади, витрачаючи на це великі кошти. Соціяльно-економічні знання Томпсона були глибші, ніж Овенівські, і його теорія логічніша, за Овенівську. Свої погляди Томпсон виклав у праці — „*Inquriy into the Principles of the Distribution of Wealth most conducive to human Happiness*“ („Дослідження принципів поділу багатства, що найбільше сприяють людському щастю“).

Він обґрунтовує три принципи соціяльно-економічної організації: 1) праця повинна бути вільна, а не примусова, 2) продукт праці повинен належати тому, хто виробив його власною працею і 3) обмін продуктами праці повинен бути вільний. В капіталістичному суспільстві не виконується ані перше, ані друге, тому не існує й вільного обміну. Слідом за Рікардо Томпсон каже, що вартість товару утворює витрачена на нього праця, і робить із цього висновок, що робітники мають право на ввесь продукт своєї праці. Робітники створюють багатство, але капіталіст гарбає собі значну частину виробленого добра; таким чином, у капіталістичному суспільстві порушується право власности, створюється нерівність, зникає та певність у продукті своєї праці, про яку так багато говорять буржуазні економісти. Звичайно, коли робітники не мають власних засобів продукції й користуються ними в капіталіста, вони повинні віддати капіталістові частину витвореної ними вартости, потрібну на відновлення витраченого й зношеного капіталу, а також і на підтримання життя капіталіста, організатора продукції. Та капіталісти цим не задовольняються. Вони експлуатують робітників, вони привласнюють собі увесь *додатковий продукт*, усю створену робітниками надвартість (surplus value). Далі, погоджуючись із сучасними економістами, що процент і рента мають у своїй основі витворену робітниками надвартість, Томпсон додає, що, отже, і процент і рента суть неправне привласнення чужої праці. Тільки в комуністичній організації продукт праці буде належати тим, хто його створив, праця буде свобідна, також і обмін продуктами буде вільний. У своїй теорії комуністичної організації суспільства Томпсон боронить рівноправність жінок із чоловіками, повну волю слова й думки найширший комуністичний демократизм.

24. Утопічний соціялізм і спроби організувати комуністичні громади в Сполучених Штатах Північної Америки. „Новий, вільний та просторий світ“ — Сполучені Штати Північної Америки — був тереном численних спроб організації комуністичних громад, починаючи від морально-релігійних

(селянсько - робітничих) і кінчаючи інтелігентськими — овенівськими фур'єрівськими та ікарійськими, що мали довести практично здійсненість соціялістично-комуністичних утопічних ідеалів, вироблених у „старому світі" — в Європі. Першу релігійно-сектантську комуністичну громаду, так звану Чекерівську *(Chaker'івську)* громаду, заснувала в Нью-Йорку року 1776 „матір" *Ганна Лі*, англійська неосвічена жінка, що переселилася до Америки з Англії, тікаючи від релігійних переслідувань. Пізніше число чекерівських громад зросло; найвищого розцвіту вони досягли року 1874-коли громади нараховували 2.415 членів. Потім вони почали трохи занепадати, і року 1890 по громадах було вже тільки 1.728 членів.

Року 1805 ремісники й селяни-німці, члени релігійної секти „сепаратистів" у Вюртемберзі, переслідувані урядом і церквою, заснували у Філадельфії комуністичну громаду *„Гармонія"*, потім перенеслися року 1814 в Індіяну. Пізніше продали цей свій маєток Р. Овену й заснували нові села. Вюртемберзькі „сепаратисти" заснували й громаду Зоар *(Zoar)*, у Філадельфії, року 1817. Року 1832, одержавши право товариства, члени громади перейменували її в *„Gesellschaft der Separatisten von Zoar* („Об'єднання сепаратистів Зоару"). Року 1874 вони мали щось із 300 членів. Року 1898 комуна була, за постановою більшости членів, ліквідована. Року 1848 виникла комуністична громада *Онейда* (Oneida). У другій половині XIX віку громада ця складалася щось із 300 членів. Майно було в ній усуспільнене, працю — теж. В громаді буяло інтенсивне інтелектуальне життя. Громада мала свою друкарню, видавала періодичний орган. Молоді давалося гарну освіту. Громада відмовилась од моногамної сім'ї: кожен чоловік міг мати кілька жінок, кожна жінка — кількох чоловіків. Дітей вважали за спільних. Це останнє накликало на громаду переслідування від уряду й духівництва. Членів громади примусили перейти до звичайного моногамного родинного життя, а це призвело до встановлення приватної власности. Року 1881 *Oneida,* проіснувавши 33 роки, як комуністична громада, перетворилася на кооперативне товариство, майно якого оцінювалося року 1907 в 1.500.000 долярів. Крім перелічених комуністичних сектантсько-релігійних громад, було засновано в Америці багато й інших, дрібніших громад. З усіх комуністичних релігійних громад найбільша була *Аманівська* громада, заснована переселенцями з Німеччини року 1842 недалеко Buffalo (Буфало). Громада ця купила великий шмат землі, де й організувала комуністичне господарство. Громада розрослася, 1901 року вона складалася вже із сімох сіл. Кожна сім'я живе в окремому будинку, обідають у громадських їдальнях. Все потрібне одержують із громадських склепів без грошей. Звичаї суворі, між іншим, забороняється музику. Займаються найбільше хліборобством, але не цураються й промисловости: громада має млини, кузні, миловарні, текстильні фабрики. Рухоме й нерухоме майно вважається за громадську власність. Керують громадою виборні старости. Громада живе замкнутим життям, по змозі уникаючи зв'язків із зовнішнім світом. В Дакоті існують і досі *Гутерівські* громади, що переселилися туди з України. Історія цих громад дуже цікава. В XVII й XVIII в.в. існували в Австрії великі та багаті комуністичні громади — моравські та гутерівські братства. В середині XVIII віку їх вигнано з Австрії, після чого частина їх членів потрапила на Україну (в останній чверті XVIII віку) й оселилася на Чернігівщині в селі Вишеньки. В сорокових роках XIX в. Гутерівська громада переселилася з Чернігівщини на Таврію й заснувала там колонію «Гутерштальь». Тут гутерівці розрослися й заснували ще кілька колоній у Таврії й на Катеринославщині. Коли року 1874 було

заведено на Україні (в Росії) загальну військову повинність, гутерівці, не бажаючи виконувати її, переселилися до Америки, в Дакоту, де їхні громади існують і донині. Вони провадять комуністичне господарство (переважно хліборобське), не мають приватної власности, додержуються аскетичних звичаїв, уникають ближчих зносин із зовнішнім світом.

За головну мету всіх релігійно-комуністичних громад було вільне виконання їхніх морально-релігійних переконань. Їхній комунізм у деяких випадках творить складову й побічну частину релігійної системи, в інших — це тільки засіб підтримати релігійну чистоту секти, ізолювати її від впливів „грішного" світу. Нарешті — дуже часто (свідомо або несвідомо) допомагав він виключно економічним цілям — матеріяльно вбога секта використовувала спочатку комуністичні форми господарювання для свого збагачення. Релігійно-комуністичні секти не мають звичайно жадних загальних теорій соціяльної перебудови капіталістичного суспільства, вони не провадять комуністичної пропаґанди й закладають свої громади не для навчання інших, не для реформаторства, а для самих себе, тікаючи від релігійних переслідувань, отже — як притулки. Ці громади постали раніш од організованих утопістами; вони були численніші й міцніші ніж останні. Багато з них існує ще й досі. Проте, в історії клясової боротьби й розвитку соціялістичної думки ці громади відограли незначну ролю.

Більше прислужилися розвиткові соціялістичної думки американські комуністичні громади, що їх заснували европейські утопісти або їхні послідовники в Америці: овеністи, фур'єристи та ікарійці. В старому світі — в Европі — тяжко було закладати „нові світи" (комуністичні громади), тому „апостоли нової віри", після деяких невдалих спроб в Англії та Франції, перенесли центр уваги на Північну Америку. Вище ми згадували вже побіжно про заснування від А. Комба в Орбістоні (в Шотляндії, недалеко від Ґлязґова) комуністичної громади. Разом із іншими філантропами Комб купив року 1825 маєток на 290 акрів землі й організував там комуну. Члени громади жили в великому будинку й спільно господарювали. Частину потреб членів завдовольнялося із загального громадського фонду безпосередньо. Лишок фонду після задоволення тих потреб розподілювано між членами громади відповідно до кількости вкладеної ними праці. Року 1827 в громаді було 298 дорослих членів. Громада обробляла поле й мала металюрґійну фабрику. Коли А. Комб незабаром помер (улітку 1827 р.), його спадкоємці ліквідували громаду, продавши майно з публічного торгу. Немає сумніву, що й без цієї зовнішньої причини громада швидко розпалася б.

Так само швидко загинула й друга овенівська громада, яку заснував поміщик *Ванделер* в Ірляндії у власному маєтку року 1830. На 618 акрах землі організував Ванделер хліборобську артіль. Справи артілі пішли непогано, але сам „комуніст" Ванделер програвся в карти й утік: за його борги артільний маєток був проданий року 1833.

Так само у Франції маємо кілька невдалих спроб організації фур'єрівських фалянґ, люї-блянівських громадських майстерень тощо.

Історія овенівських комуністичних громад у Північній Америці припадає на час від 1825 по 1830 рік. Це були перші громади, засновані з метою здійснити загальну соціяльну теорію й пропаґанду комуністичного ідеалу. Першу з них, у Нью-Гармоні, заснував сам Р. Овен року 1826 в штаті Індіяна. Хоч ця громада й мала гарний маєток і великі кошти, проте, вона швидко розпалася. Причиною розпаду було те, що громада виявила малу продуктивність праці й не могла забезпечити

матеріяльного добробуту своїх членів, не зважаючи на дуже скромне й ощадне життя. До громади напливло багато людей, яким трудно було дати в громаді продуктивну працю та які були непризвичаєні до трудового, комуністичного життя в громаді. Кінчилося тим, що Р. Овен заявив свої права власника й скасував громаду, заявивши, що знову охоче дасть землю для тих, що бажали б організувати нову комуністичну громаду. І дійсно, на руїнах старої громади постало, через якийсь час, кілька нових, але вони ліквідувалися ще швидше, ніж перша. Крім самого Р. Овена, овенівські громади закладали його наслідувачі. Прихильниками й пропагандистами овенівських ідей були в Америці: син Р. Овена — *Р. Д. Овен*[1]), Джордж Еванс *(George Evans)*, Ф. Райт *(Fr. Wright)*, Фр. Еванс (*Fr. W. Evans*) та інші.

Надто більше, як овенівські громади, були поширені фур'єрівські „фалянги". Від 1840 р. по 1850 рік фур'єризм був величезним рухом на цілому просторі Сполучених Штатів: за цей час було зроблено понад сорок спроб організувати фур'єрівські соціялістичні громади, що часто так і називались „фалянгами". Фур'єризм заніс до Сполучених Штатів Альберт Брісбен (*Albert Brisbane*), син американського землевласника. А. Брісбен (*A. Brisbane*) народився року 1809 в Батаві (Batavia), одержав гарну освіту, багато подорожував по Європі та Азії, студіював філософію в Парижі і в Берліні в Ґеґеля. Потім приєднався до сен-сімоністів і, нарешті, став наслідувачем Фур'є. Цілих два роки (від 1832 року) він студіював у Парижі в самого Фур'є його систему. Повернувшися до Сполучених Штатів, Brisbane почав пропаґувати тут ідеї Фур'є. Року 1840 він оголошує свою працю — „*Соціяльне призначення людини*", — в якій викладає систему Фур'є. Праця ця мала величезний успіх і викликала до життя цілу школу фур'єризму в Спол. Штатах. Потім постала тут ціла школа фур'єризму, під проводом Г. Ґрілі (*Horace Greeley*). Заснований Ґрілі часопис „*Tribune*" почав із 1842 року містити статті фур'єристів, а передусім — статті Брісбена та Ґрілі. Одночасно з Брісбеном та Ґрілі поширював ідеї фур'єризму П. Годвін (*Parke Hodwin*). Його книжки: „*Democracy Constructive and Pacific*" („Будівнича та миролюбна демократія"), „*Popular View of the Doctrines of Charles Fourier*" („Доступний виклад науки Ш. Фур'є") і „*Life of Charles Fourier*" („Життя Ш. Фур'є") багато сприяли поширенню ідей фур'єризму. Між іншим, Годвін стоїть уже на межі між утопічним і новітнім соціялізмом. Він звертається головно до робітництва, передчуває його історичну ролю в здійсненні соціялізму, наближається до клясової пролетарської позиції. Року 1843 Брісбен почав видавати місячник „Фалянга" („*Phalanx*"). З 1844 року почав виходити часопис „Провісник" („*Harbinger*") (тижневик), в якому діяльну участь брали Джордж Ріплі (*George Ripley*) і Джонс Двайт (*John S. Dwignt*) та інші письменники. Десятки славних письменників, учених, журналістів перейняли ідеї Фур'є й поширювали їх через книжки й часописи і усно по всіх закутках Сполучених Штатів, а також закладанням фур'єрівських громад[2]).

Проте, і фур'єрівські фалянги, як і овенівські комуни, були недовговічні: понад два роки проіснувало тільки одинадцять фалянг, з них — *Брукська громада* — 6 років, *Північно-Американська* — 12 років, *Вісконсинська* — 6 років, *Ноотгамптонська* — 4 роки. З усіх фур'єрівських громад

[1]) Син Р. Овена — Роберт Д. Овен (*R. D. Owen*) — американський громадянин, був палкий провідник ідей батька й визначився, як енергійний демократичний політик і великий філантроп.

[2]) Окрім згаданих фур'єрівських часописів, виходили й інші.

найближче до ідеалів Фур'є стояла „Північно-Американська фалянга", а найвідоміша була „Брукська громада" („Brook Farm"). *Північно-Американську Фалянгу* заснували багаті американці переважно з Нью-Йорка, з метою — „випробувати фур'єрівську теорію соціяльних реформ, як її виложив А. Брісбен. Року 1843 в штаті Нью-Джерсі (New-Jersey) біля Ред-Банку (Red-Bank'a) покладено початок громаді. Спілка провадила, головно, сільське господарство, але мала також млина, ремесничі майстерні й великий садок. Року 1852 майно фалянги коштувало 80 тисяч долярів. Господарювали в фалянзі групами. Прибуток ділили відповідно до фур'єрівських принципів. Члени спілки одержували плату за працю відповідно до роду праці: за тяжку працю, як-от у цегельні, платили найбільше. Крім того, кожен одержував окрему винагороду відповідно до свого талану. Члени громади цілком вільно вибирали собі працю і кожен працював, скільки хотів. Кількість годин праці записувалося в рахунок кожному, наприкінці кожного місяця підраховувалось і відповідно до тієї кількости кожному видавали плату. Прибутки від спілкового господарства ділили в кінці року. У фалянзі жило багато інтеліґентів. Тут була читальня, книгозбірня, провадилось жваве інтелектуальне життя. Велику увагу звертала спілка на фізичне й духове виховання дітей. Та матеріяльної користи від спілкового життя було мало. Постали різні непорозуміння, і життя фалянги почало занепадати. Коли в 1854 р. згорів спілковий млин і члени спілки зійшлися на нараду: де і як будувати новий млин, то хтось подав таку думку: „А чи не краще буде, коли ми зовсім розійдемось, ніж будемо нового млина ставити?" „Не зовсім сподівано" всі пристали на цю думку, і спілка була ліквідована. *Брукська громада* була цілком інтеліґентська фалянга. Вона складалася з 115 чоловіка, між ними були такі відомі ймена, як: Дж. Ріплі, В. Чанінґ, М. Фелєр, Р. Емерсон, Г. Торо, Н. Гавторн (письменник) Д. Двайт, Е. Р. Піболі — цвіт фур'єризму. Брукська спілка видає журнал — „Щоденний журнал" (*„The Dail"*), а потім, з 1844 року переймає на себе видання згаданого вище тижневика „Провісник" (*„Harbinger"* [1]). У громаді ввесь час було дуже жваве інтелектуальне життя, але господарчі справи йшли кепсько. Врешті, фалянга розпалася 1847 року. В числі фур'єрівських фалянг були й робітничі спілки, як от *Віськонсинська*. По цих громадах господарчі справи йшли досить добре, але членам їх набридло господарювати спілкою перший запал прохолов і їх тягло до „вільного життя", до вільної господарської конкуренції. В результаті цього й робітничі громади розпалися. Фур'єрівські, як і овенівські, громади не давали їхнім членам особливої користи проти приватного господарства. „Добрий робітник" міг і поза соціялістичною спілкою добитися того, що він мав за свою працю в спілці, а то ще й більшого. В житті перемагали не комуністичні або соціялістичні форми продукції, а приватновласницькі, капіталістичні.

До найцікавіших американських комуністичних спроб належать, мабудь, ікарійські громади. Основоположником їх був француз Е. Кабе *(Etienne Cabet)*, про якого ми згадували вже вище. Розвиток ікарійського руху в Сполучених Штатах припадає на п'ятидесяті роки XIX століття. Характеристичною рисою цього руху було те, що він обмежився лише французькою колонізацією в Сполучених Штатах. Першу *ікарійську громаду* було засновано року 1848, в степах Техаса. В ній панувала рівність і сувора, манастирська дисципліна. За кілька років громада ця розпалась

[1]) Коли Брукська громада ліквідувалася, „Harbinger" було перене ено до Нью-Йорку.

через внутрішні суперечки. На її руїнах постала в штаті Айова серед лісів нова комуністична ікарійська громада і мала успіх, як господарська організація. Вона складала року 1876 75 членів. Але року 1877 розпалася й ця громада, в наслідок принципіяльних суперечок про те, чи можна терпіти приватну власність у громаді. Після цього були засновані дві нові громади: ті, що вважали за можливе допустити приватну власність, заснували окрему громаду, а ортодоксальніша частина заклала свою громаду в Каліфорнії (року 1884 було в ній 52 члени). Так само розпадалися й інші ікарійські громади на ґрунті принципових непорозумінь: деякі з них відмовлялись од комуністичних принципів, починали користуватися найманою працею й перетворювалися врешті на акційні товариства.

Загалом треба сказати, що релігійні сектантські громади виявили незрівняно більшу життєздатність, як соціялістичні та комуністичні. Причину цього треба шукати, між іншим у тому, що перші складалися з робітників і селян, призвичаєних до господарської праці й досвідчених у ній. Комуністичну організацію праці вони вважали за тимчасову, не принципову форму господарської діяльности й вільно переходили від комунізму до приватної власности, коли того вимагали обставини, а другі — були мало призвичаєні до господарської праці й понад усе ставили свої теоретичні принципи.

До соціяльних експериментів треба зарахувати і *„Християнську Республіку“*, яку організували єзуїти в Параваї. Ця „Республіка“ або „Держава єзуїтів“ проіснувала коло 150 років (1610—1768). Єзуїти з'явилися в Параґваї наприкінці XVI століття й зараз-таки почали вживати заходів до того, щоб прибрати до своїх рук дику місцеву індійську людність. Від еспанського уряду, якому належав тоді Параґвай, єзуїти добилися нарешті того, що зосталися єдиними власниками цієї великої країни і з того часу організували її в „християнську“ крепацько-невільничу, капіталістичну державу. Справу так було поставлено, що тільки два дні на тиждень індійці могли працювати на себе. Взята під пильний поліцайський догляд індійська людність під керовництвом єзуїтів створювала великі матеріяльні, господарські цінности, але сама жила в злиднях: єзуїти залишали індійцям лише конче потрібне для прожитку, решту продавали, розвинувши досить велику торгівлю.

У Параґваї „святі отці“ виявили досить великі організаційні здібности: напівдиких індійців привчили до ремества, певне число їх, потрібне для виконання писарських обов'язків, навчали грамоти, утворили з них військо. Повновладне господарювання єзуїтів у Параґваї нарешті обурило проти них европейських купців і насамперед купців еспанських та португальських. Під натиском останніх їх, нарешті, й було вигнано з Параґваю. Уряд Еспанії закинув єзуїтам „комунізм“ і заміри відірвати Параґвай од „еспанської корони“.

25. Загальна характеристика утопічного соціялізму. Утопічні соціялісти досить вичерпно висвітлили дефекти капіталістичного суспільного устрою й дали принадні малюнки соціялістичної або комуністичної суспільної організації. Одначе, вони не відкрили ані дійсного механізму капіталістичного господарства, ані правдивих причин, що лежать в основі суспільних організаційних форм та їхніх змін, як також не позначили й правдивих реальних способів здійснити соціялістичний ідеал. Ті з них, що були матеріялісти в філософії й боронили ту думку, що матеріяльне буття, суспільне оточення зумовлює свідомість кожної особи, не змогли розвинути свого філософського матеріялізму в історичний матеріялізм. Навіть помітивши щільний зв'язок між еволюцією соціяльних і політично-

державних форм і змінами в формах суспільного господарства, вони не робили з того логічних висновків і залишились, як соціологи-економісти, чистісінькими ідеалістами-утопістами. Вони не зрозуміли того, що в основі зміни соціяльно-економічних і політичних форм лежить розвиток продукційних сил, зміни в формах суспільної продукції та що суспільний поступ відбувається через клясову боротьбу.

Соціялісти-утопісти уявляли собі соціялізм, як суспільний лад, який надзвичайно збільшить суспільне багатство і створить небувалі до того умови для людського щастя. Тому, думали вони, в здійсненні соціялізму заінтересовані всі: і вбогі й багаті. Всі розумні люди повинні захопитися ідеєю соціялізму-комунізму. Маючи таке переконання, вони звертаються з своєю проповіддю не до якоїсь певної суспільної кляси, а до всіх кляс разом: до визискувачів і визискуваних (до „бідних" і „багатих" — за термінологією більшости соціялістів-утопістів). Вони не думали, що для здійснення соціялізму потрібні господарські передумови й політична, клясова та ще й революційна боротьба. Для чого потрібна боротьба, і з ким боротися, коли в здійсненні соціялізму заінтересовані всі? До чого тут соціяльно-економічні передумови, коли ідея, всесильний людський розум, може створити все? Треба тільки „просвітити" той розум, переконати людей і все буде зроблено: великий соціяльний переворот стане фактом. Можна почати навіть з малого: переконати якогось одного-двох капіталістів, аристократів-землевласників, закласти одну-дві невеличкі комуністичні (або соціялістичні) громади, а там реформа піде сама собою: громади розростуться, покажуть добрий приклад, постануть нові громади, і так, мирним шляхом, людність увійде в „новий світ" у „нову систему".

Коротку, але влучну характеристику, а разом і критику утопічного соціялізму знаходимо вже в „Комуністичнім Маніфесті" К. Маркса і Ф. Енґельса, отже в кінці першої половини XIX в. „Творці цих (утопічних соціялістичних) систем,— читаємо в „Комуністичному Маніфесті",— вже бачать антагонізм кляс. Вони бачать і вплив тих елементів, що руйнують саме владне суспільство. Але вони не помічають на боці пролетаріяту ніякої історичної самодіяльности, ніякого властивого йому політичного руху. Через те, що розвиток клясових антагонізмів іде поруч із розвитком промислу, вони не змогли також знайти матеріяльних умов, потрібних для визволення пролетаріяту. Вони намагалися утворити ці умови соціяльною наукою, соціяльними законами. Замість суспільної діяльности мусила стати їхня особиста діяльність, замість історичних умов для визволення — фантастичні умови; замість організації пролетарів у клясу, що повільно поступає наперед,— умисне поміркована організація суспільства. Прийдешня світова історія замикається для них у пропаганді та в запровадженні на практиці їхніх суспільних плянів... Нерозвинена форма клясової боротьби, так само як і їхнє власне життьове становище, призводять до того, що їм починає здаватися, ніби вони стоять далеко вище понад тими клясовими антагонізмами. Через те вони раз-у-раз зверталися геть до всього суспільства, ба навіть переважно до панівних кляс. Вони гадали, що треба тільки зрозуміти їхню систему, щоб визнати її за найкращий плян найліпшого суспільства. Вони відхилялися через це від усякої політичної, а надто революційної діяльности. Вони хотіли досягнути своєї мети мирними шляхами й силкувалися пробити дорогу для нової суспільної євангелії дрібними, звичайно, хибними експериментами й силою прикладу. Фантастичне малювання майбутнього суспільства починається в ті часи, коли пролетаріят ще дуже мало розвинений, отже

сам ще фантастично уявляє собі своє власне становище. Воно — це малювання — відповідає першим, повним передчуття, його пориванням до загальної перебудови суспільства".

Геть пізніше, в *„Анти-Дюрінґові", Ф. Енґельс* писав про Сен-Сімона, Фур'є та Овена: „Оці три великі утопісти мали між собою те спільне, що ніде не виступали оборонцями інтересів пролетаріяту, що на той час розвинувся історично. Подібно до філософів XVIII століття, вони хотіли з самого початку визволити все людство, а не певну суспільну клясу. Подібно до тих філософів, хотіли вони заснувати царство розуму і вічної справедливости, але їхнє царство відрізняється, як небо від землі, від царства розуму французьких просвітителів. Буржуазний лад, побудований на принципах філософів XVIII століття, так само нерозумний та несправедливий і повинен бути відкинений з таким же призирством, як і февдалізм і всі попередні суспільні форми. Досі правдиві закони розуму та справедливости були невідомі людству, і лише через це воно не керувалося ними. Для його щастя бракувало йому тієї геніяльної людини, що з'явилась тепер оголосити світові всю істину. Що вона з'явилася саме тепер, що істину відкрито лише тепер,— це ажніяк не є неминучий наслідок загального історичного розвитку, що неминуче йшов до нього, а простий собі випадок. Геніяльна людина могла отак само родитись п'ятсот років тому і тим урятувати людство від п'яти віків помилок, боротьби і страждань" [1]). „Недоспілому капіталістичному виробництву, нез'ясованості взаємного положення кляс відповідали й недоспілі теорії. Доводилось вигадувати, а не з'ясовувати розв'язання суспільних завдань, що були ще оповиті туманом нерозвинених економічних взаємин. Очевидні були тільки хиби суспільного ладу, відшукати ж засоби усунути їх, здавалося, була справа розуму, що мислить. Треба було винайти нову, найдосконалішу систему людських взаємин і прищепити її наявному суспільству шляхом пропаґанди та, мірою можливости, також і шляхом прикладу зразкових установ, організованих за новою системою. Ці нові соціяльні системи неминуче мусіли залишитись утопіями, і що старанніше розроблювано їхні подробиці, тим вище підносилися вони в край чистісінької фантазії" [2]).

Утопічний соціялізм, однак, не швидко уступив місце новітньому, науковому. „Світогляд утопістів,— писав Ф. Енґельс 1878 р. (там же в „Анти-Дюрінґу"),— на довгий час опанував соціялістичні погляди, а *почасти панує над ними й досі.* Його визнавали до недавнього часу всі французькі й англійські соціялісти, до нього належать також давнішні німецькі комуністи аж до самісінького Вейтлінґа. Для всіх них соціялізм — це вираз абсолютної правди, розуму й справедливости, і треба його тільки відкрити, щоб його сила підбила світ... Причому, на їхню думку, абсолютна правда не залежить від часу, місця й людського історичного розвитку" [3]).

До цих слів Ф. Енґельса треба додати, що з особливою силою утопічно-соціялістичні погляди опановують соціялістичну думку в капіталістично-нерозвинених аґрарних країнах, де ще кволий пролетарський клясовий рух і розцвітає дрібнобуржуазний соціялізм. Так, приміром, в Росії та на Україні аж до нових часів були дуже поширені типово утопічні соціологічні й соціялістичні розуміння — особливо серед так званого народницького соціялізму.

[1]) *Ф. Енґельс.* — Анти-Дюринг. — Под ред. Рязанова. Стор. 13. — ГИЗ РСФРР, 1928.
[2]) Там же, стор. 243.
[3]) *Ф. Енґельс.* — Анти-Дюринг. Под ред. Рязанова. Стор. 14. — ГИЗ РСФСР, 1928.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ УЧНІВ

Н. Лукін. „Новітня історія Західньої Европи", ДВУ, 1926.
Ф. Енґельс „Від утопії до науки".
К. Маркс і Ф. Енґельс. „Комуністичний маніфест". Вид. „Шлях освіти". Харків, 1923.
Г. В. Плеханов. „Утопический социализм".
А. Бебель. Ш. Фурье, его жизнь и учение", Пер. под ред. В. Базарова. СПБ, 1906.
Б. Горев. „История социализма". Том І. 1924.
И. Беер. „Всеобщая история социализма и социальной борьбы". Части IV и V. Госуд. Изд. Украины, 1924.
В. В. Святловский. История социализма". Второе изд. 1924.
А. Вышинский. „Очерки по истории коммунизма". Часть І. Москва, 1925.
„Плехановская хрестоматия" — под редакц. г. Маренко. Госуд. Изд. Украины, 1925.
Арк. А-н. „Роберт Оуен".
Арк. А-н. „Шарль Фурье". М., 1923.
Арк. А-н. „Анри де-Сен-Сімон. Вид. „Моск. Раб.", 1926.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

Ф. Енґельс —Анти-Дюрінґ.—Под редакцией Рязанова. ГИЗ РСФСР, 1928.
Виппер. „Общественные учения и исторические теории XVIII — XIX в.в.".
Поль Луи. „Утопический и научный социализм во Франции".
Ф. Меринґ. „История германской социал-демократии". Том І. СПБ, 1906.
Ф. Меринґ. „К. Маркс. История его жизни".
Ш. Жид и Ш. Рост. „История экономических учений". Изд 2-е. Москва, 1918.
М. Т. Туган-Барановский. „Современный социализм". 1906.
Ж. Жорес. „Очерки социализма". СПБ, 1906.
Н. А. Рожков. „История социализма". Лекции. Петербург, 1918.
Р. Оуен. „Об образовании человеческого характера". СПБ, 1893.
Каменский „Р. Оуен, его жизнь и общественная деятельность". Изд. Павленкова.
В. Либкнехт. „Р. Оуен. Его жизнь и общественно-политическая деятельность". Изд. „Молот". СПБ, 1905.
Собрание сочинений Анри-де-Сен-Симона. С введением проф. В. Святловского. — ГИЗ РСФСР, 1923.
Избранные сочинения Сен-Симона. С предисловием В. Волгина. — ГИЗ РСФСР, 1923.
Збірники *„Родоначальники позитивизма"*. Вид. Брокгауза і Эфрона. СПБ., 1910—1913 р.р. Вип. І та ІІ.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРОРОБКИ

1. „Зародки геніяльних ідей, розкидані всюди в теоріях великих утопістів" (Ф. Енґельс).

2. Утопісти були утопістами тому, що не могли бути чимсь іншим за доби, коли капіталістичне виробництво було розвинене дуже мало" Ф. Енґельс).

3. Соціяльно-економічний ґрунт живучости утопічно-соціялістичних теорій".

ЛІТЕРАТУРА:

Ф. Енґельс. — Анти-Дюрінґ. — Відділ ІІІ. Соціялізм. Особливо розд. І. „Історичний нарис".
Г. В. Плеханов. — Утопический социализм.
Арк. А-н. — Роберт Оуен. — Шарль Фурье. — Анри де-Сен-Симон.
К. Маркс і Ф. Енґельс. — Комуністичний Маніфест.
Твори Сен-Сімона, Ш. Фур'є і Р. Овуена.

БІБЛІОТЕКА
НАУК. ТОВ. ім. ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ

VII. ПОЧАТКИ ПРОМИСЛОВОГО КАПІТАЛІЗМУ Й БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ РУХІВ У РОСІЇ ТА НА УКРАЇНІ

26. Капіталістичний розвиток крепацької Росії. Друга половина XVIII віку — це доба остаточного зміцнення крепацтва в Росії, швидкого розвитку торговельного капіталу й клясового оформлення торговельної буржуазії. Під покрівлею самодержавно-крепацького поміщицького режиму народжувалася складна клясова структура: станові перегородки дедалі тоншали і всередині кожного стану (дворянського, міського-міщанського й селянського) народжувалися нові клясові угруповання. Так, приміром, в 70 роках XVIII століття 83,8% усієї кількости дворян-поміщиків мали (кожен) менш як 100 душ крепаків, тобто серед російського дворянства переважали дрібні поміщики; в той же час невелика кількість магнатів-поміщиків володіла значною частиною крепаків і землі. В першій половині XIX століття дворяни-поміщики щодо кількости крепаків та землі, якою вони володіли так поділялися: року 1838 щось з 49,5% поміщиків володіли (кожен) менше як 21 душею, 13,9% було безземельних, решта були середні й великі поміщики, при чому великих дворян (що володіли більше як 1000 душ) було лише 1453; вони становили приблизно 1% до загальної кількости дворян, а мали вони 3.566.959 крепацьких душ, 32,7% усього крепацького населення. Року 1857 це становище мало чим змінилося. Подібний же процес диференціяції відбувся й у містах. Ремісники й посадський пролетаріят становлять у другій половині XVIII віку більш як половину всього посадського населення. А над цим населенням панувала нечисленна купецька верства, поділена на три ґільдії. Не залишилось одноцільне й селянство. Хоч поміщикові належала не лише земля, але й селяни, проте, клясова диференціяція відбулася й серед селян-крепаків: у другій половині XVIII віку верства заможного селянства зміцніла вже остільки, що купці з селян почали конкурувати з міським купецтвом. Чимало заможних селян купували собі в поміщиків волю, вибивались на великих капіталістів; тіж із багатих селян, що залишились у крепацтві, визискували селян-незаможників.

Розвивається внутрішня й зовнішня торгівля. Росія вивозить промислову сировину до Англії й Франції й довозить звідти фабрикати. Року 1774 в англійському парляменті констатується, що Англія не може обійтися без російської сировини. З-за російського ринку загострюється боротьба між Францією та Англією. Справи торгівлі набирають у Росії великого значення; на них зосереджується суспільна увага. В катериненській комісії для вироблення „нового уложенія“ (1767 року) питання про торгівлю викликало дуже палкі суперечки: купецтво боронить у комісії своє виключне право провадити торгівлю й заперечує це право за дворянами та крепаками-селянами. Дворяни, навпаки, обстоюють це право

не лише за собою, а й за селянами. І дійсно, року 1799 дозволено селянам провадити дрібний торг із крамниць. Торговля, гроші пронизують усю суспільну економіку. Ганяючись за грішми, поміщики переводять подекуди селян-крепаків із панщини на чинш („оброк"); селяни ж, перейшовши на чинш, кидаються до промислу та торгівлі. На ґрунті капіталізації народнього господарства розростається й державне грошове господарство: наприкінці XVIII віку касується в Росії останні натуральні податки і встановлюється грошові. Випускається паперові гроші, закладається позичковий банк для міст, відкривається дисконтові та страхові контори, а року 1817 закладається державний комерційний банк із конторами по великих містах.

Зміцнившись, торговельний капітал почав захоплювати й царину виробництва. В катериненській комісії купецтво домагається для себе права володіти крепаками, щоб користуватись з їхньої праці на рукодільних фабриках. Нагромадження капіталу в купецьких, дворянських і селянських руках дає змогу кинути його в промисловість. Всередині XVIII століття значно збільшується кількість фабрик-мануфактур-рукоділень, в тім числі й дворянських. Правда, загалом кількість фабрик у Росії до самого кінця XVIII віку була невелика; промислова техніка стояла низько; широко була розвинена хатня промисловість, — роздавання роботи селянам додому. Але коли порівняти тогочасну промисловість Росії з промисловістю Франції, Німеччини та інших західньо-европейських країн, то вона мало чим різнилася від промисловости цих країн. Так само і в перші сорок років XIX століття російська промисловість щодо техніки йшла майже врівні з промисловістю Франції й Німеччини.

Кількість фабрик та робітників збільшувалася так:

Роки	Кількість фабрик	Кількість робітників
1761	200	7.839
1780	478	27.450
1804	2.423	95.262
1825	5.261	210.560
1854	9.444	459.637[1])
1860	14.135	539.486[2])

Щодо розвитку окремих галузей промисловости в крепацькій Росії, то його можна характеризувати такими цифрами: наприклад, сукняних фабрик було: року 1790—56 (в них 17 тисяч робітників), року 1804—155 (28.689 робітників); року 1811 — 209 (в них 36.547 робітників), а року 1830 — 390 (в них 67 тисяч робітників) і перша прядильна фабрика була закладена в Москві року 1808, року 1812 їх було вже 11, а року 1843—40 фабрик. Фабрик, що виробляли шовк, року 1809 було 194 (в них 9.500 робітників), року 1818 — 210; фабрик, що виробляли полотно, усередині XVIII віку було 125, року 1804 — 285; паперових фабрик було: року 1780 — 25, року 1814 — 74, року 1850 — 159. Металюрґійна промисловість також досягла досить високого розвитку: щодо виробництва чавуну, то наприкінці XVIII й на початку XIX століття Росія йшла вперед Англії. Відставання російської промисловости від західньо-европейської почалося лише з кінця першої половини XIX століття, коли західньо-европейські країни, переживши останню добу крепацького ладу й мануфактурної та хатньої промисловости, перейшли до великого машинового виробництва, до вільної

[1]) *А. Семенов.* „Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности". СПБ, 1859.

[2]) „Сборник сведений и материалов по ведомству Министерства Финансов". Т. II. СПБ, 1865.

найманої праці. Зрозуміло, що з цього часу Росія з своєю некультурністю, відсталою технікою, невільною працею мусила відстати від буржуазного Заходу.

Розвиток промислового капіталізму вніс у крепацьку суспільну структуру Росії першої половини XIX століття дуже важливі внутрішні (такби мовити, молекулярні) зміни, що й призвели зрештою до скасування тієї структури; набрала чималої (господарської й політичної) ваги буржуазія, народилися зав'язки майбутньої пролетарської кляси. „Поруч із працею крепаків уживано в дедалі більшій кількості й вільну найману працю. Хоч взагалі здебільша робітники не були вільні від поміщика, якому вони належали, проте, капітал вступав із ними в договірні відносини, а це виводило їх за рямці крепацьких відносин, бо праця їхня для капіталіста була вільна. Таким вільним робітникам капітал давав перевагу перед крепаками. Так само складалися відносини між капіталом і працею й у системі хатньої великої промисловости. Тут фабрикант роздавав роботу додому селянам, які, залишаючись крепаками для поміщика, для капіталіста були вже вільні робітники, з якими він вступав у певні договірні відносини. Отже, хоч в крепацькій Росії ще й не було кляси вільних робітників, але вже відбувався процес утворення цієї кляси, а оскільки він відбувався — остільки розкладався крепацький лад, наростали капіталістичні відносини, і крепацька фабрика перетворювалася на капіталістичну [1])".

Вільних робітників постачало переважно селянство — насамперед так звані державні селяни, що не відбували панщини, а лише платили чинш та податки, а тому мали змогу ходити на заробітки на фабрики та заводи. Так само наймалися на фабрики та заводи й поміщицькі селяни-крепаки, коли поміщик звільняв їх од панщини й переводив на чинш („оброк"). Подекуди до праці на фабриках спонукало селян малоземелля: незаможники передавали свої невеликі ґрунти багатим селянам, а самі йшли на фабрику, щоб прогодуватися там та заробити потрібну суму грошей для поміщика. Вже наприкінці XVIII століття отакі безземельні селяни-крепаки робітники становили поважну кількість і звернули на себе увагу мануфактур-колегії. Ця остання спинялася над питанням: що робити „з такими селянами, які, забувши селянську працю, зробилися цілком фабричними або підмайстрами".

До утворення робочої сили, вільної від землі, приклали рук і російський уряд та капіталісти. Фабриканти та заводчики вважали за невигідне для себе мати на заводах робітників-селян із самостійним господарством. Тому вони вже наприкінці XVIII століття почали широко практикувати обезземелювання селян: куплених або приписаних до фабрики селян вони переганяли з рідних сел на заводи в інші райони, де їм землі зовсім не давали. Закинуте господарство таких селян-робітників занепадало й вони перетворювались на пролетарів. Так було руйновано цілі села, райони, особливо на Уралі.

Процес обезземелювання селянства з метою закріплення його за фабрикою тривав протягом цілої першої половини XIX століття. Безземельному фабрично-заводському пролетаріятові крепацької Росії бракувало лише персональної волі до того, щоб перетворитися на справжнього, новітнього пролетаря. Пролетаризувалося й селянство, що працювало в хатній промисловості на фабриканта або на кустаря. Нарешті, давало вільних робітників і збідніле міщанство. Оскільки була поширена

[1]) *М. Балабанов.* „Очерки по истории рабочего класса в России". Часть I. ГИУ, 1925.

праця вільних робітників, видно хоча б із того, що року 1769 на петербурзьких фабриках вільні робітники становили щось з 50 відсотків загальної кількости робітників. З року 1816 уряд остаточно забороняє купувати селян-крепаків для фабрик і заводів і тим самим сприяє процесові утворення вільних фабричних робітників, а року 1840 видає закон про цілковиту повільну ліквідацію крепацької праці на фабриках. Та це не лякає промисловців. Не зважаючи на те, що дворяни-промисловці мали перед ними ту перевагу, що були забезпечені крепацькою селянською працею, купці промисловці швидко забивають дворян: року 1832 дворянські фабрики становили в Россії щось із 15 відсотків до загальної кількости, а наприкінці сорокових років — усього щось з 5 відсотків. Відсоток вільних робітників до загальної кількости їх становив: року 1804— 47,9; року 1812 — 50,9, року 1825 — 54,3.

Вживання вільної найманої праці, збільшення кількости найманих робітників поставило на чергу справу врегулювання відносин між капіталістами й робітниками. Справа ця була тим пекучіша, що робітництво крепацької Росії, терплячи визиск від капіталістів, живучи в жахливих злиднях, безправне й забите, не раз виходило з покори і ставало до боротьби. Ми вже говорили в свій час про участь фабрично-заводського населення в пугачівщині. Не бракувало й дрібніших виступів. Хвилювання фабрично-заводських робітників у різних районах Росії тривали й далі в першій половині XIX століття.

В зв'язку з цим року 1835 царський уряд видає перший закон про врегулювання відносин між капіталом і вільною найманою працею. Між іншим, цим законом заборонялося поміщикам забирати їхніх крепаків із фабрик до скінчення терміну найму, а робітникам-крепакам — кидати працю на фабриці до умовленого терміну. Року 1845 видано закон про заборону нічної праці для дітей молодших за 12 років, але в життя він не був переведений через опір капіталістів [1]).

27. Повстання декабристів та утопічний соціялізм у крепацькій Росії. Капіталізація народнього господарства Московщини наприкінці XVIII та в першій половині XIX віку покликала до життя нові суспільні сили, нові потреби й настрої, ворожі поліцайському абсолютизмові. Цим новим настроям було тим легше набрати революційно-демократичних форм, що у Франції та в Північній Америці відбулися саме під кінець XVIII століття буржуазні революції, а в тодішній Англії розвинулася досить широка буржуазно-демократична течія.

У зв'язку з усім цим у першій чверті XIX віку, зараз же після того, як Росія вийшла з наполеонівських воєн, починають виникати на російському ґрунті одне по однім таємні товариства: спершу „Товариство руських лицарів" (1814 року), потім „Союз спасення" (1817 року), „Союз благоденствія" (1818 року) і, нарешті, „Таємне північне товариство" (десь 1821 року), відоме під іменем „Товариства декабристів" з центральним осередком у Петербурзі. Всі ці товариства організовували офіцери руської армії, з яких багато побували в західній Европі (підчас війни з Наполеоном) і там на власні очі пересвідчилися в перевазі буржуазно-демократичного державно-політичного й соціяльного ладу над поміщицько-крепацьким, самодержавно-поліцайським режимом Росії.

Центральним питанням, що ставили перед себе ці товариства, — і зокрема та найвиразніше „Північне Т-во" — було обмеження, або повалення, царського абсолютизму й скасування крепацтва. Між іншим,

[1]) *М. Туган-Барановский.* „Русская фабрика".

питання про скасування крепацтва загострилося в зв'язку із зміною становища Росії на закордонному ринку на початку XIX століття. Промисловий переворот в Англії, що стався в останній чверті XVIII віку, збільшив в Англії потребу в довозному хлібі. Хліб цей постачала головно Росія. Отже, побільшав попит на російський хліб і потяг за собою важливі зміни в рільничій продукції Росії: поміщицький маєток почав, як зазначають історики, перетворюватися на „хлібну фабрику", особливо після наполеонівських воєн. Росія щороку чимраз більше хліба вивозить за кордон (так, приміром, року 1813 було вивезено пшениці та жита щось з 10 мільйонів пудів, а року 1817 близько 42 мільйонів пудів). Щоб не відстати від цих, чимраз більших вимог ринку, вимог, що йшли в парі з зростанням цін на хліб (у кінці XVIII віку на лондонському ринку хліб коштував щось з 50 шілінґів за квартер, тобто приблизно за 12 пудів, у перше десятиріччя XIX віку — 74 шілінґи, у другому щось з 90 шілінґів), треба було ліквідувати екстенсивне крепацьке господарство, треба було поставити працю вільного громадянина на місце надзвичайно непродуктивної праці крепака. Так, навіть, частина поміщиків доходила до висновку про потребу скасувати крепацтво. А вже про інші верстви людности — купців і промисловців не дворян, ремісників, інтеліґенцію (що хоч і походила значною частиною з дворянства, але деклясувалася)— і говорити нема чого: вони не були заінтересовані в крепацтві, навпаки, скасування його було в їхніх інтересах. Закрепачена маса кривавими повстаннями боролася з ним. Декабристи й відбивали всі ці протикрепацькі настрої. Голова „Північного Товариста" *М. І. Тургенєв* справу ліквідації крепацтва зробив основою своєї політичної й літературної діяльности.

Поруч із скасуванням крепацтва стояла в декабристів справа буржуазної демократизації політично-соціяльного ладу. В проєкті конституції, що її склав член „Північного Товариства" Н. Муравйов, вона набрала виразних форм. Поперше, конституція не надавала принципового значення питанню — чи має постати в Росії замість абсолютизму республіка чи конституційна монархія,—в конституції подано два варіянти. Подруге, як і за французькою конституцією 1791 року, так і за проєктом Н. Муравйова, політично-громадських прав надавалося лише тим мешканцям („жителям") держави, що мали певне майно. Щоб бути повноправним громадянином, треба було за конституцією Н. Муравйова: 1 — мати особисту власність, а саме, нерухомого майна на 500 карбованців сріблом та рухомого (речей та капіталу) на 1.000 карбованців сріблом, 2 — певне постійне місце мешкання (ценз осілости), 3 — особисту та маєткову незалежність, 4 — справні сплати громадських повинностей, 5 — здоровий розум, незаплямованість перед законом і не менше 21 року. До того в конституції зазначено, що ті мешканці, які користуються з земель, що ними володіє громада, не є власники, а як селяни володіли землею не персонально, а громадами, то селян не вважалося за громадян.

Отож, увесь пролетаріят, міську й сільську бідноту декабристи виключали з числа громадян і залишали їх на становищі мешканців („жителей"). Щоб набути громадських прав, мусили вони дійти певних достатків. І в конституції виразно підкреслено, що всякий мешканець Російської держави, що не є громадянин, може перейти в громадянина лише тоді, коли своєю працею придбає собі потрібне майно (якщо він, звичайно, відповідає всім вищезазначеним умовам).

Та цього мало. Маєтковий ценз покладено далі в основу всієї організації управління. В кожному повіті громадяни (а не мешканці) „обирають тисяцького на рік", що й стоїть на чолі повіту. Та щоб бути

обраним на тисяцького, не досить було бути звичайним повноправним громадянином, тобто мати мінімальний встановлений маєтковий ценз,— треба було мати у власному своєму володінні нерухомого майна не менш, як на 30 тисяч карб. сріблом або рухомого не менш, як на 60 тисяч карбованців. Ясно, отже, що на тисяцького можна було обрати лише поміщика й то великого.

У згоді з такими ідеалами проєктували декабристи й форму скасування крепацтва. Кажучи про визволення селян, проєкт Н. Муравйова зазначає, що „землі поміщиків залишаються за ними, а будинки поселян з городами їхніми визнається за їхню власність з усім хліборобськими знаряддям та худобою, що їм належить". Таке визволення з садибою та городом без землі здавалося недоладним навіть деяким товаришам Н. Муравйова й на їхнє домагання визначено було дати селянам ще й по 2 десятини землі на двір (а не на душу).

Так переплелися в конституції Н. Муравйова, в вимогах північних декабристів, зародки буржуазно-демократичної ідеології, інтересів буржуазії з ідеологією та інтересами дворян-поміщиків. Це цілком відповідало ще геть не закінченому процесові творення буржуазної кляси та тому подвійному становищу, в якому перебували в той час дворяни-поміщики: одночасно й рабовласники (власники крепаків) і купці-промисловці, заінтересовані в вільній найманій праці.

Несподівана смерть царя Олександра I (19 листопада 1825 року) примусила декабристів виступити одверто з їхніми вимогами, хоч вони й не були прихильники революційних способів боротьби. Справа склалася так, що брат Олександра I Костянтин, як виявилося, давно зрікся престолу, а що про це ніхто не знав, у війську вагалися складати присягу Миколі (ще меншому братові Олександра). Цей нелад і спричинився до того, що змова вибухла.

14 грудня (ст. ст.) 1825 року декабристи вивели салдатів на Сенатську площу в Петербурзі в надії, що Микола та уряд перелякаються такої демонстрації й виконають домагання декабристів. Але уряд не перелякався. Микола наказав стріляти в повстанців із рушниць та гармат, і вірне Миколі військо під його особистою командою розігнало демонстрантів (салдатів і натовп народу, зокрема робітників, що саме тоді будували Ісакієвський собор і, приєднавшись до повстанців, з каміннями та полінами пішли у наступ проти Миколи та його війська). Членів таємного товариства арештовано й віддано під суд. Проводирів змови повішено, решту заслано на каторгу. Між іншим, на слідстві й суді деякі петербурзькі декабристи (як-от лідер республіканського крила *Рилєєв* і обраний перед повстанням на диктатора князь *Трубецькой*) поводились не як революціонери, а як боягузи й донощики.

Невдалий виступ декабристів не спинив дальшого розростання зародків буржуазно-демократичної ідеології, як не міг перешкодити й зародкам утопічно-соціяльної ідеології. Правда, за ліквідацією невдалого виступу декабристів настала в Росії політична реакція, але реакція ця мала, так би мовити, зовнішній характер: усередині ж організму соціяльно-економічне життя, а разом із цим і творчість ідеологічна робили дальший значний поступ Саме за царювання Миколи I відбувся бурхливий розвиток промисловости в Росії, особливо металюргійної та текстильної. Року 1825 було в Росії 170 металюргійних заводів та фабрик з $22^1/_2$ тисячами робітників та загальною продукцією на 3 мільйони пудів, а через 25 років року 1850 було вже 299 металюргійних заводів та фабрик з $88^1/_2$ тисячами робітників та з загальною продукцією

15 мільйонів пудів. Року 1843 в Росії на прядильних фабриках працювало 350 тисяч веретен, а року 1853 1 мільйон веретен (докладніші відомості про розвиток промисловости в цю добу подано вище). І саме на цю ж добу царювання Миколи припадають початки робітничого законодавства, славнозвісні сорокові роки, виступ *Бєлінського*, *Герцена*, розквіт російської літератури, розквіт московського університету, початок соціялістичного (утопічного) мислення. На цю добу припадає кількісне й якісне зростання інтеліґентської верстви, що поповнювалася переважно представниками так званих вільних професій (учителями, лікарями, літераторами). Ця інтеліґенція дедалі більше визволялася з-під впливу поміщицько-дворянської ідеології й підпадала під вплив нової кляси — буржуазії (великої й особливо дрібної). В цьому ставали їй у допомозі і впливи з Заходу, починаючи від Польщі (силоміць приєднаної до Росії) і кінчаючи Францією. Велика французька революція, паризька революція 1830 року, польське повстання 1831 року, революція 1848 року, що прокотилась по всій Західній Европі, — всі ці яскраві події відблиском своїм світили і в миколаївській Росії. Утопісти-соціялісти — Р. Овен, Сен-Сімон, Фур'є, філософи — Ґеґель і Фоєрбах і багато інших визнаних західньоєвропейських мислителів першої й другої чверті XIX століття чарували своєю сміливою думкою й кращих представників тогочасної російської інтеліґенції.

Найвидатніші представники російської революційної думки цих часів були *Герцен, Бакунін* та *Петрашевський.*

Герцен і Петрашевський добре знали твори західньо-европейських соціялістів-утопістів і намагалися поширити їхні ідеї в Росії. Вони залишали без уваги нову марксистську соціялістичну науку, що про неї було оповіщено світ „Комуністичним Маніфестом" 1848 року. В крепацькій Росії, де пролетаріяту, яко клясової сили, ще не існувало, звичайно, інакше не могло й бути. Правда, Герцен прийшов був перед 1848 роком до висновку, що утопічний соціялізм не дає правдивих указівок, як розв'язати клясові суперечности. Побувавши року 1848 у Франції й придивившись там до буржуазних порядків, він писав: „що уважніше я придивлявся, то ясніше бачив, що Францію може відродити тільки ґрунтовний економічний переворот — 93 рік соціялізму". Та коли реакція задушила революцію 1848 року в Европі, Герцен утратив віру в те, що в Европі нові суспільні сили зможуть здійснити соціялістичний ідеал і почав шукати ґрунту для свого соціялістичного ідеалу в крепацькій Росії. В цих шуканнях натрапив він на слов'янофільську ідею про особливий „самобитний" шлях розвитку Росії, на московську сільську громаду („общину") і прийшов до висновку, що Росії не треба буде переходити через щабель капіталістичного розвитку та що до соціялізму вона дійде простішим коротшим шляхом, як Захід, а саме через громаду. Так Герцен одкинув шлях наукового соціялізму й спинився на утопічному соціялізмі, пристосував цей останній до московських обставин і тим положив перші підвалини під московське народництво.

На позиції утопічного соціялізму стояв і *Петрашевський*, організатор політично-літературного ґуртка наприкінці 40 років. Він аж надто гаряче захоплювався творами Фур'е і навіть пробував організувати із своїх сорока селян-крепаків фур'єрівську спілку — *фаляністер* (із цих спроб, звісно, нічого не вийшло: селяни спалили хату, що збудована була для фаляністера). Як і всі утопісти, Петрашевський був переконаний, що не клясова боротьба, а сила розуму, сила переконання доведе до соціялізму. Тому він майже зовсім цурається революційних способів боротьби й на

практиці був дуже поміркований реформатор: не вважав за потрібне поспішати з скасуванням крепацтва й висловлював думку, що підчас визволення селян досить дати їм лише ту землю, яку вони обробляють.

Гурток Петрашівців довго працював дуже мляво, але з початку 1848 року, після звістки про революцію у Франції, він ожив. Почали відбуватися частенько досить численні збори, на яких обмірковували різні політичні питання. Але кінчились ці зібрання трагічно: петрашівців заарештували й судили. 21 чоловіка засуджено до кари на смерть, яку потім замінено каторгою (Петрашевському — довічною, Спешневу на 10 років, Достоєвському на 4 і так далі).

Осібно від Герцена й Петрашевського стоїть *Бакунін*, який формально не підпав під вплив утопічного соціялізму і з самого початку свого знайомства з західньо-европейськими соціялістами заявив, що він не поділяє соціялістичної теорії. Але по суті речі він не переріс утопічного соціялізму й лише переробив його на особливий — бунтарсько-анархічний, народницький зразок. Він почав свою політичну діяльність саме в бурхливий 1848 рік, перебуваючи в цей час у Західній Европі. Він бере безпосередню участь у революційних подіях цього року в Парижі, а потім, коли революція 1848 року в Европі розбуркала слов'янські рухи (чеський, польський, український та інші), Бакунін захоплюється ідеєю всеслов'янського відродження та об'єднання. Як активного учасника революційної боротьби в Німеччині, його арештовує реакційне пруське військо, його засуджують до кари на смерть, потім милують в'язницею довіку й, нарешті, як російського підданця, видають російському урядові. Соціяльно-політичні погляди Бакуніна в цей час ще не скристалізувалися остаточно, але він уже тоді виразно виявив нерозуміння нових марксових думок і зародки анархічно-бунтарської ідеології, яка зрештою була лише особливою формою утопічного соціялізму.

В травні 1851 року російський уряд закинув Бакуніна до Петропавлівської фортеці (в Петербурзі). У в'язниці пише Бакунін Миколі свою відому „Сповідь", яка, одначе, мало допомогла йому. Три роки тримали Бакуніна в Петропавлівській фортеці, а потім ще три в Шлісельбурзькій. Лише після смерти Миколи родичі Бакуніна добилися того, що Бакунін був визволений з фортеці й засланий на Сибір. На початку 1857 року він вже оселився в Сибіру, а року 1861 тікає до Японії й відти — через Америку до Лондону. Тут, на еміграції, виробляється з нього політичний діяч, але вже нової, некрепацької Росії [1]).

28. Капіталістичний розвиток крепацької України. Як і на Московщині (Росії), зародження фабрично-заводської промисловости на Україні припадає на другу половину XVIII та на першу половину XIX століття, при чому у XVIII віці — на правому березі, в складі Польської держави, а на лівому — в складі Російської, за значно відмінних обставин, і лише з кінця XVIII століття вся Україна (за винятком Галичини й Буковини) починає розвиватися, як суцільний організм у сфері загально-російського народнього господарства та загально-російських суспільно-політичних обставин.

Року 1711 Московщина відмовилася від Правобережної України на користь Польщі, а року 1791 Польща віддала її Росії. Перебування Правобережної України в складі Польської держави не сприяло розвиткові

[1]) *М. Балабанов*. „История революционного движения в России" ГИУ, 1925. *М. Покровський*. „Нариси з історії революційного руху в Росії XIX та XX віків", ДВУ, 1925. *М. Покровський*. „Русская история". Т. IV.

виробничих сил Правобережжя й культурному піднесенню. Тоді, як Московщина доходила в цю добу великих господарських успіхів, нагромаджувала великі капітали в сільському господарстві, торгівлі й промисловості, — продукційні сили Правобережної України костеніли у цупких руках безладної польсько-української шляхти. Тяжка панщина (що подекуди, як-от, приміром на Волині, доходила до 321 дня на рік), великі чинші, податки й безправне становище крепака-селянина, що ніколи не був певний ані свого майна, ані життя — не давали розвиватися селянському господарству. Шляхетське господарство також було кволе і, не зважаючи на розкіш магнатських палаців, ледве животіло. В основі його лежала примітивна *орендна система*: маєтки віддавано звичайно в оренду євреям. Ніяких поліпшень у господарстві, ніякої інтенсифікації його не роблено.

Друга половина XVIII віку була особливо тяжка для хліборобства на Правобережжі, бо саме в цей час майже зовсім припинився колишній великий вивіз хліба і взагалі продуктів сільського господарства з Правобережжя до країн Західньої Европи через Гданське. Не маючи великих прибутків із хліба, поміщики переносять увагу з рільництва на переробку сільсько-господарських продуктів для потреб внутрішнього споживання, закладають ґуральні, здають в оренду шинки, млини, торгують своїми правами.

Мертвотну політику вела шляхта й у містах та містечках щодо промислу й торгівлі. До самого кінця XVIII століття юридичні й побутові відносини краю складались так, що немов би навмисне придушувані були всякі зародки промисловости, знищувано всяку можливість будь-якого її існування. Уряд обкладав кожну галузь ремесничої й заводської промисловости тяжкими податками, що їх стягувано інколи 2 — 4 рази з того самого виробника під різними назвами. Держава, староста, місто й цех накладали різні тягарі на ремество й робили його невигідним. Тому городяни залишали ремества й промисловість і звертались до іншої праці, інколи навіть корилися панщині, аби лише не ремесникувати. Ремество занепадало, цехи розпадалися. Так, наприклад, у Винниці та Володимирі-Волинському цехи до того занепали, що року 1789 цехових зборів по цих містах уже зовсім не скликувано. Занепад міст дійшов до краю. Міщанство, за винятком небагатьох центрів, або зникло зовсім, перейшовши в інші стани, або почало займатися хліборобством.

Фабрик та заводів було дуже мало, й ті, що були, мали ролю додатку до великого рільничого господарства та способу полегшити збуту продуктів рільництва та лісництва. Заводську промисловість провадили первісними, елементарними способами, нещадно винищуючи природні багатства краю. Крім ґуралень, що були звичайнісіньким явищем сільськогосподарської заводської промисловости, були ще такі заводи: поташні буди, селітряні бурти, заводи для добування дьогтю та смоли, рудні, гамарні (де витоплювали залізо), нарешті, гути (що виробляли скло). Під кінець XVIII століття поташні буди й гути винищили до щенту багаті ліси Подільського й Брацлавського воєводств. В наслідок цього продукцію поташу і скла в цих районах було припинено майже цілком. Так само були закриті XVIII століття й залізні гути. Отже, залишилися тільки ґуральні, селітряні бурти й останки заводів поташу й скла [1]).

[1]) *Г. Б. Плеханов*. „Очерки по истории русской общественности XIX в.“, М., 1923. *Б. Полонский*. „Бакунин“. М., 1923. *Семевский*. „Петрашевский и петрашевцы“, М. 1922. *Б. Антонович*. „О промышленности Юго-Западного края XVIII столетия“.

Малорозвинене виробництво супроводилось і незначною торгівлею, так внутрішньою, як і зовнішньою. Торговців давало переважно єврейське міське та містечкове населення. Як відкупники королівського мита, захопили були купці в свої руки догляд за внутрішньою й зовнішньою торгівлею на Правобережжі. Однак, через брак певної твердої державної влади торгівля була в надзвичайно несприятливих умовах: грошей в обігу загалом було мало, замість кредиту процвітало лихварство, не було довір'я до векселю, шляхта й купці порушували складені торговельні договори, обдурювали один одного й чужоземних купців.

Суспільна структура Правобережжя XVIII віку була така ж примітивна, як і місцеве господарство: шляхтич-магнат, посередник-орендар, убогий міщанин, ремісник, що ледве-ледве животів, примітивний купець, лихвяр, покрепачений обдертий селянин, пролетаризована сільська та міська людність, частина якої тинялась по наймах, у поміщицьких винницях, броварнях та інших промислових підприємствах, а друга частина— „промишляла в степах запорізьких вільностей" (рибальчила на Лимані, наймалася на роботу по запорізьких зимовниках), брала участь у чумацькому промислі. Вся ця суспільна „система" ввесь час перебувала в русі, в постійних змінах. Край все ще заселювався, селянство переходило з однієї місцевости до іншої, голота ватагами ходила по краю.

На ґрунті занепаду виробництва, адміністративного безладдя й шляхетського паразитизму, Правобережжя, починаючи з другої чверті XVIII століття, колотилося безнастанно в народніх повстаннях, бунтах, грабіжництві. Як ми вже говорили вище, відбулося тут кілька більших повстань селянства, міщанства та спролетаризованої сільської й міської людности, підпертих козаками з Запоріжжя. Безладне хазяйнування шляхти призвело до того, що Польська держава наприкінці XVIII віку розвалилася зовсім.

Інакше склалися в цей час відносини в Гетьманщині. Хоч і тут витворчі народні сили перебували на низькому ступені розвитку, а проте, XVIII століття в Лівобережній Україні було століттям створення передумов швидкого розвитку тут українського й російського капіталізму, інтенсифікації сільського господарства й початків індустріялізації краю. Як ми вже зазначали свого часу, процес покрепачення селянства й поширення приватного, поміщицького землеволодіння в основних рисах визначився вже наприкінці XVII століття.

Вільні порядки, коли всі стани (селяни, козаки, міщани) творили одне поспільство, нарід, коли землю вважали також за „вільну", існували на Україні дуже недовго. Вже з половини XVII віку й земля зробилася „військовою" (державною), а все суспільство поділилося на два стани: на козаків (що зобов'язані були виконувати військову службу) і на поспільство (селяни-хлібороби, міщани, торговці, ремісники). На поспільство були покладені різні податки й повинності. Гетьмани, стоячи на чолі війська козачого, взяли собі право роздавати козачу землю старшині й рядовим козакам в нагороду за службу. Селяни й міщани, що жили на такій землі, переходили в залежність од власника її, тобто від поміщика, чи як тоді говорили, державця. Таке роздавання землі почалося ще за часів Хмельницького й тривало аж до кінця гетьманщини. Наприкінці XVII віку Гетьманщина вже запровадила крепацтво, а XVIII віку остаточно зміцнила та оформила його (року 1783 наказом російського уряду остаточно заборонено селянам переходити з села до села [1]).

[1]) *А. Лазаревский.* „Малороссийские посполитые крестьяне".

Політика роздавання землі і покрепачення селянства, а також гонитва козацької старшини за землю, скуповування селянських та козачих ґрунтів, насильне відібрання їх мали наслідком швидке зростання великої земельної власности на Лівобережній Україні. В середині XVIII віку на Гетьманщині вже існувала нечисленна група козацької старшини, що володіла величезними землями з тисячами селян-крепаків. В парі з цим ішло обезземелення селянства. Кількість безземельних XVIII віку досягла великих розмірів. Як на приклад, можна послатися, що року 1767 серед полтавських магістратських селян числилося безземельних мало не 44 відсотки, серед рангових — щось з 32 відсотки, а в полтавських манастирських маєтках — 63 відсотки.

Зростання лятифундій відбувалося в парі з переходом до інтенсифікації та індустріялізації сільського господарства. Магнати-землевласники й дрібніші поміщики закладають ґуральні, броварні, будують млини (молоти зерно, валяти сукна, товкти пшоно тощо). Млини відограваали дуже значну ролю не лише в сільському господарстві, але й у всьому народньому господарстві Лівобережної України.

Про становище селянства на України на початку XIX стол. проф. *М. Яворський* пише: „Дві основні категорії українського селянства характеристичні для соціяльних умов того часу: це вільне, непокріпачене селянство, це дрібно-власницькі нащадки давнього козацтва й вільні колоністи та крепаки й піддані всяких видів. Перша група селянства переважала на Лівобережжі та на півдні України, друга — на Правобережжі. І коли першій групі, вільній від крепацьких тягарів, жилося так-сяк, то другій, що становила більшість дрібної хліборобської маси на Україні, доводилося щораз скрутніше. Найгірше помічалося це на Правобережжі, де й земельне забезпечення ставало щораз менше, аніж в інших районах, і де панщина щораз більш давалася в знаки, аніж деінде. Цілком слушно писав на початку XIX ст. *Русов* у своїх *„Волынских записках“*, що тут поміщицька економія від кінця XVIII ст. не лишала ані однієї хвилини мужицької праці невикористаною для себе. Панщизняних законом принятих норм не було; була тільки одна практика, яка й накладала довільно на „хлопа“ не тільки „головні“, але й додаткові повинності в формі всяких „років“, „пригонів“, „гвалтів“, „шарварків“, „даремщин“, „толок“, „фірманок“ тощо. Надто поміщик кинувся тут обезземелювати крепака. Для поміщика, що від кінця XVIII ст. організував промислове хліборобство, було вигідніше перевести „хлопа“ на „місячника“, цебто посадити його біля себе, дати йому постійну натуральну пайку й примусити ввесь час працювати на себе, аніж згодитися на те, щоб цей „хлоп“ із свого господарства обробляв панщину. Коли ж додати до цього ще просто жахливу експлуатацію цього селянства від торговельного капіталу, що, заволодівши всіма містечками, являвся поруч пана другим монополістом на привласнення додаткової праці мужика, перспектива майбутнього для цього мужика справді була безнадійна“.

„Але й на Лівобережжі не багацько краще жилося крепакам. Щоправда, єврейський торговельний капітал не розпанашився тут, але зате поміщик привласнив собі монопольно його ролю. Ще в кінці XVIII ст., при Павлі, поміщикам дозволено декретом 1797 р. вимагати від підданих тридневої панщини, тимто й тут крепацькі відносини можна формулювати за словами одного з сучасників, як підневільне сільськогосподарське виробництво, в якому дві третини продукту віддавано

[1]) *Семевський*. Полит. и обществ. идеи декабристов, стр. 504.

поміщикові, а одну третину залишав виробник для себе. І тут самоволі поміщика над крепаком не було краю".

„Покрепачення селянства дійшло взагалі того часу в наслідок спершу росту збіжжевої фабрики, а згодом її кризи, свого апогею. Особа крепака стала цілком безправна. Поміщик зосередив у своїх руках не тільки порядкування працею своїх крепаків, що їх він міг відривати від землі, переводити в місячників і дворових, віддавати на службу в інші руки, призначати на панщину, переводити на чинш, приписувати до фабрик та заводів, але ще й їх особою: продавати поодинці й цілими сім'ями, робити своїми наложницями, карати до-схочу різками, батогами, „кнутом и плетью" за найменші провини, а то й за „предерзостное поведение". „Поміщицька сваволя щодо крепаків не має краю", писав навіть *Воронцов*, новоросійський генерал-губернатор, „і немає ніяких засобів її припинити [1]). Не зважаючи на деякі обмеження поміщицьких прав, видані на початку XIX ст. за доби аристократичного лібералізму як, напр., заборони продавати на ярмарках крепачок із 1808 р., знущання февдального пана не припинялися, а нужда безупинно росла, кидаючи селянство в безвихідь. В подільських маєтках фельдмаршала Каменського дійшло до того, що крепака ні в чому не можна було відрізнити від раба".

„Але й вільному селянському населенню ставало дедалі скрутніше. Бо коли, з одного боку, поширення товарового господарства виносило декого з загальної маси наверх, на становище глитая, то, з другого боку, те саме поширювання, що ліквідувало натуральний спосіб життя патріярхального села, кидало ще більше господарських одиниць в нестерпну нужду, гнало на нужденні заробітки, заїдало лихвою. Рекрутські набори та високі податки бюрократичного управління щораз більше й собі душили потомків колишнього реєстрового козацтва, а голодні роки, подрібнення козацьких хліборобств, відсутність ременту та заборгованість ще й кидали його в економічну підлеглість поміщикам, загрозливо втягуючи його в підданство й крепацтво" [2]).

Розвиток промисловости на Україні відбувався до половини XVIII стол., головно, в формі міського цехового ремесничого виробництва. Виробництво це було здебільшого дрібне і провадилось його на невисокій технічній основі; цехи навіть у більших містах налічували лише по кілька сот членів. Так, приміром, року 1762, у Києві, на дев'ять цехів було лише 2123 члени. Починаючи ж з половини XVIII віку на чільне місце в промисловості виступають казенні, поміщицькі й приватні промислові підприємства, побудовані на основах мануфактурного (рукодільного) фабричного виробництва: сукняні та полотняні фабрики, салітряні та порохові заводи, гути, свічні заводи, миловарні, фаянсові заводи й інші. На фабриках і заводах була поширена в цей час як *крепацька*, так і *вільна праця*. Казенна мануфактурна (рукодільна) фабрика працювала здебільшого за допомогою підданих робітників, яких приписувано до фабрики цілими селами.

Одною з одмін казенної мануфактури була посесійна фабрика, де підприємець провадив фабрику коштом казни або орендував її. В поміщицьких (так званих „вотчинних") фабриках також працювали майже виключно підданці-крепаки. Натомість приватна купецька мануфактура працювала вільними найманими робітниками.

---

[1]) Русский архив, 1890, ст. 3.

[2]) *М. Яворський*. Нариси з історії револ. боротьби на Україні Том І. Стор. 96—98.

Щодо торгівлі, то до самого кінця першої половини XVIII віку вона, як і промисловість, розгорталась досить мляво: брак кредиту, політика московського уряду (почата ще за Петра) спрямована до того, щоб підірвати гетьманщину, як окремий економічний організм, не зовсім зручний зв'язок із західньо-европейським ринком — все це гальмувало торгівлю на гетьманщині. Та з другої половини XVIII століття, коли був скасований митний кордон між Росією та Україною, торгівля помітно пожвавлюється: на Україну напливають російські торговельні капітали, російські купці масою сунуть на Україну із своїм товаром, українські поміщики-купці розгортають жваву внутрішню й зовнішню торговлю (з Росією, Польщею, Кримом, Туреччиною, Італією, німецькими країнами, Англією та Голяндією, експортуючи до цих країн прядиво, льон, збіжжя, борошно, горілку та інше). Українське купецтво організує в семидесятих роках XVIII століття кілька великих торговельних компаній для внутрішньої й зовнішньої торгівлі, а московське купецтво в цей-же час і собі намагається захопити торгівлю на Україні в свої руки, відкриваючи тут свої банки й загніздюючись у промисловості.

Отож наприкінці XVIII століття торгівля на гетьманщині, хоч і не відмежувалася ще рішуче від сільсько-господарського підприємства, все ж значно розвинулась, започаткувавши процес первісного нагромадження капіталу та виховавши перші кадри жвавих купців та підприємців [1]). Та разом із цим створилися на Україні відносини, що ставили все народнє господарство України в цілковиту залежність від економічної політики Московщини. Хоч Московщина й „прорубала" все собі „вікно" в Західню Европу через Балтицьке море, а до Азії мала доступ через Каспійське море, проте, московський капіталізм уперто прямував у XVIII віці ще й до заволодіння Чорним морем. Та щоб опанувати Чорне море, треба було володіти чорноморськими землями, тобто треба було інкорпорувати Лівобережну Україну, знищити Січ Запорізьку й окупувати Правобічну Україну. Політику цю виконав московський капітал поступово, не поспішаючись вживати зброї. Нацьковуючи на Лівобережжі одну на одну різні суспільні кляси та групи (козацькі верхи й низи, козацтво й посполство), Москва поспішала творити дворянсько-крепацький лад на Україні, обмежуючи одночасно економічну й політичну автономію гетьманщини й перетворюючи її повільно на звичайну провінцію. Вона безупинно наступала на запорізькі землі, колонізуючи їх військовими оселями, аж доки знищила зовсім Січ і запорізьку торгівлю. „Розділ Польщі, ліквідація козаччини й гетьманщини з Запоріжжям і приєднання Криму закінчили наприкінці XVIII століття переможний похід московського капіталу на південь до Чорного моря, а тим самим поклали тривалу основу новому соціяльно-політичному та економічному життю України" [2]). Року 1780 царським указом оповіщено було про заведення на Україні такої само губерської управи, як і на Москівщині. На другий рік скасовано вищі державні установи на Україні — колегію, генеральний суд, генеральну й польову управи, намісництва й запроваджено російську систему управління. Року 1783 скасовано козацьку службу й козацькі полки, козаків повернено у вільний селянський стан, а все інше селянство прирівняно до селянства московського. Цього ж таки року заведено в містах українських управу на московський зразок, зрівняно їх із московськими, а старшину українську зрівняно з дворянством московським. Нарешті, року 1786

[1]) *М. Слабченко.* „Организация хозяйства Украины от Хмельницкого до мировой войны". Томы I, II, III (1922 — 1923).

[2]) *М. Яворський.* „Україна в епоху капіталізму". Вип. I. 1924 р.

закінчено процес скасування державної автономії на Україні відібранням манастирських і владичих маєтностей.

Ступнево, але вперто запроваджувала Московщина свої порядки й на Правобічній Україні після приєднання її до Московщини, хоч міста тут на довгий час і залишили за собою німецьке (магдебурзьке) право, потверджене царським указом року 1796. Так на початок XIX століття вся україна (за винятком Галичини) була втиснута в економічну й політичну систему крепацької Росії.

Перетягаючи різними заходами на свій бік українське дворянство, російське самодержавство провадить і в XIX стол. політику знищення елементів української економічної, політичної й культурної окремішности, порушуючи тим інтереси також і українського дворянства й кидаючи частину його в опозицію до самодержавного централістичного поліційного режиму та підживлюючи автономницькі намагання.

„Український новітній февдалізм спричинився вельми до забезпечення самодержавної влади й на Україні, але якраз він і почав закликати на перший відступ, коли ця самодержавна влада почала касувати автономні права цього февдалізму, — пише М. Яворський. — Приборканий становими й економічними концесіями, він годився був свого часу навіть на скасування гетьманщини, але, коли самодержавний абсолютизм розвинувся в поліцайську диктатуру, почав тиснути й особисту волю українського пана та ще й у додаток 1819 р. скасував право вільного ґуральництва, замінивши його горілчаною монополією, останній, якщо сам не був виконавцем цієї диктатури типу Кочубея, почав згадувати знову старі добрі часи гетьманщини, і чим дужче наполягав на нього поліцайський режим, то більше ставав він автономістом, ба навіть сепаратистом в політиці та козакофілом і хлопоманом у культурі. Правда, цей сепаратичний рух серед декого із „малоросійського дворянства“ був не історично виправданий, а більш принагідний, як принагідний був цілий той демократизм, що ним приквітчався автономний рух декого з тогочасного українського панства і будувати якісь конкретні пляни на ньому на майбутнє було б досить легковажно. Не дармо Наполеон змінив свій первісний плян походу на Москву через Київ, — але факт лишався фактом, і на Україні революційний рух не міг обминати мовчки цих гасел, що їх оголосив український автономіст, гасел, які історичною суттю були більше буржуазні, аніж февдальні, хоча автори їх були тодішні февдали Тим більш не можна було цього обминути, що ті самі гасла, хоч може не в такій формі, як у поміщицької опозиції, підхоплювала й ставила й справжня українська демократія, ставило українське дрібне дворянство, що, як відомо, ніяк не могло найти для себе місця в становій диктатурі, ставило й українське козацтво та селянство, що серед поліцайсько-поміщицького утиску мріяло повернути назад до козацьких демократичних вольностей“ [2]).

В перших десятиліттях XIX віку капіталізація народнього господарства України чимало посувається наперед. Порівняно швидко розвивається внутрішній ринок у зв'язку з зростанням сільського й фабричного виробництва; поглибюється зв'язок із зовнішніми ринками; притягається в молоду промисловість російські та закордонні (головно французькі) капітали.

Ще з кінця XVIII століття починає розвиватися на Україні кам'яновугільна промисловість, а також робиться заходи до започаткування залізної промисловости. Року 1796 наказано катеринославському губернаторові подбати про „устроєніе ливарного заводу в Донецькому повіті та про організацію видобування кам'яного вугілля в цій країні“. Року 1828 в Донецькому басейні було вже 23 копальні кам'яного вугілля, що належали почасти казні, а почасти поміщикам та казенним селянам і козакам. Крім копалень вугілля, постали копальні залізної руди, міді, олива, алебастру, будівельного, жорнового та точильного каменю. Одночасно почала розгортатися на Україні й соляна промисловість, особливо після 1820 року, коли російський уряд заборонив довозити закордонну сіль до чорноморських портів. Року 1823 на чорноморському березі видобуто —

[1]) Киев. Стар. 1902, т. 78, ст. II.
[2]) *М. Яворський.* — Нариси. Том I.

5.581.652 пуди соли (на 1.496.746 крб. сріблом); число робітників на соляних промислах досягало річно 15 тисяч чоловіка.

Розвивалася далі й фабрично-заводська промисловість на Україні: текстильна, чинбарна, тютюнова, скляна, деревообробна, гончарська й інша, особливо після 1822 року, коли протекційна політика російського уряду ще більше утруднила привозити закордонні фабрикати. Розвиткові промисловости сприяло також і те, що уряд дозволив року 1818 засновувати фабрики не тільки чужинцям-колоністам, але навіть і селянам (хоч і за згодою начальства й поміщика) Щоб розвинути на Україні сукянну промисловість, уряд ужив особливих заходів: організований був кредит для фабрикантів, роблено величезні замовлення сукна для армії, видавано спеціяльні позики на заведення прядивних машин, давано багато різних пільг.

Як збільшувалася кількість фабрично-заводських підприємств на Україні в цей час, видно з таких неповних даних:

Губернії	1813 року	1825 року	1832 року
1. Подільська	35	53	44
2. Волинська	102	189	235
3. Київська	101	107	109
4. Полтавська	10	29	48
5. Катеринославська	24	38	55
6. Херсонська	8	87	99
7. Харківська	12	76	142
8. Чернігівська	75	74	89

Року 1828 працювало на фабриках:

Подільської	губ.	683 чол.
Волинської	„	5.051 „
Київської	„	2.941 „
Полтавської	„	1 988 „
Харківської	„	2 458 „
Чернігівської	„	3.095 „
Херсонської	„	786 „

Проте, великих успіхів фабрично-заводська промисловість України в цю добу не досягла, головно через свою технічну відсталість, ще більшу ніж та, що була на Московщині. Поперше, дуже мляво розвивалася металюргійна промисловість, хоч видобування вугілля й розвинулося наприкінці другої чверті XIX століття значно. Приміром, Луганський завод ніяк не міг налагодити свого виробництва й ще в 30 роках користувався чавуном та залізом, привезеним аж із Уралу. Подруге, казенні та посесійні фабрики — особливо сукняні — почали занепадати і взагалі в ткацькій промисловості Україна в другій чверті XIX століття зазнавала поразок під впливом конкуренції польської та московської промисловости. Фабрично-заводська промисловість, не зважаючи на деяке вживання машин, все ж залишається переважно мануфактурна (рукодільна). Щоправда, на зміну казенної та посесійної фабрики йде в другій чверті

XIX століття фабрика приватного підприємця, з вільними найманими робітниками, а також досить швидкий розвиток дрібної, ремесничо-кустарної промисловости, відокремлюваної від хліборобства й перетворюваної на товарове виробництво (з центрами в Київі, Одесі, Харкові та інших містах України). Так, приміром, 1860 року в самому Київі було вже 45 приватних фабрик та заводів (з річною продукцією на 2.347.460 крб.). Однак, ані приватні фабрики, ані ремесничо-кустарне виробництво не могли забезпечити українській фабрично-заводській промисловості тієї позиції, яку займала в цей час у народньому господарстві московська промисловість, і Україна вже в той час почала переходити на стан колонії промислово-розвиненої Московщини.

Свої втрати в царині фабрично-заводської та металюргійної промисловости Україна надолужує в цей час дальшим розвитком галузей промисловости, зв'язаних із сільським господарством (ґуральні, млинарство тощо), зокрема—розвитком цукрової промисловости (починаючи з 1831 року, коли на Київщині була поставлена перша цукроварня). Року 1846 на Україні було вже 67 цукроварень.

Відсталість промислового розвитку не дала змоги не то що конкурувати своїми товарами-фабрикатами з закордоном, ба й навіть цілком оволодіти власним ринком. На внутрішньому ринку, за великого пожвавлення, чимраз більші позиції займає московський купець-промисловець (із своєю мануфактурою та металевими виробами). Зовнішня торгівля надзвичайно зростає, але лише сировиною та півфабрикатом, деколи на шкоду власній промисловості (як от із вивозом вовни). Через Чорне море вивозить Україна збіжжя, вовну, олій, льняне та конопляне насіння, а довозить машини й знаряддя, мануфактуру, метали й металеві вироби, кам'яне вугілля, тютюн, чай та інші товари. За вільний вихід до Середземного моря Росія розпочала була року 1853 війну з Туреччиною.

„Фабрично-промисловий капітал на Україні, — пише проф. *М. Яворський*, — був здебільша чужий, що його почато заносити сюди ще за часів гетьманщини. Вже тоді він остільки дуже так давав відчувати на Лівобережжі свій колоніяльний характер, що справедливо нарікав один із тогочасних полковників козацьких, мовляв, „московити незабаром пустять українців у лаптях ходити". Ще більше він давав себе відчувати на Правобережжі, де його народження наприкінці другої половини XVIII ст. мало всі ознаки польського походження. На початку XIX ст. чужі капітали, польський та московський, ще більше почали натискати на національний український капітал, що почав у загальному процесі й собі ставати на ноги. І тільки те, що вкупі з цим почалися й уперті змагання між конкурентами за гегемонію на українській колонії, дало національному українському капіталові не тільки зберегти себе від цілковитої загибелі, ба навіть зміцнити подекуди свої позиції поширенням на Правобережжі. Тут зокрема московський капітал бажав одвоювати в польського навіть ті позиції, що вже були за ним: досить пригадати проєкт 1801 р. про викуп селян із їхнім майном із підданства панів та про удержавлення їх. Зрозуміло, що це вигідно було насамперед українському національному капіталові. Ця боротьба на два фронти нерівних економічних сил, що з них одна економічно слабша, але з авторитетом самодержавства російського, друга, справді, без цього авторитету, але економічно міцніша — польська промисловість надто вище стала за московську вже навіть за останні десятиліття XVIII століття, — третя, врешті, найколіша але бажаний вельми спільник то одного, то другого кандидата на колоніяльну гегемонію, ця боротьба, кажу, і спричинилася до розходження в ідеології революційного руху на Україні, ускладнивши його зокрема національним питанням. Бо коли національний капітал, український капітал, розумів революційний рух, як своє національне визволення з-під гегемонії чужого капіталу, то обидва інші, навпаки, міркували про це, як про тісне об'єднання й втиснення українського капіталу в колоніяльну систему „єдиної неділимої", — однаково Польщі чи Росії. Але коли московський капітал, маючи за собою політичну перевагу, ставив на Україні це питання прямо, то польський з тактичних міркувань цілком зрозуміло в першу чергу йшов не тільки під гаслом національної федерації, бажаючи за всяку ціну найти собі спільника в молодому українському капіталі, що не мав перспектив спертися виключно на власні сили, але ще й одягав на себе навіть демократичні шати та кокетував з масами під їхній смак дрібнобуржуазними кличами" [1].

[1]) *М. Яворський.* — Нариси. Том I.

Капіталізація сільського господарства й започаткування промисловости спричинили утворення зародку робітничої кляси на Україні. Наймана праця, вживана вже й у XVIII столітті, набрала ще більшого значення в першій, половині XIX століття. Без найманих робочих рук не могли обійтись не лише купці-промисловці, але й поміщики, як ті, що провадили лише рільниче господарство, так і ті, що мали різні підприємства (млини, ґуральні, цукроварні, суконні фабрики тощо). Найгостріше потребу в найманих робочих руках відчувалося на Київщині та на півдні Україні (Херсонщині, Катеринославщині, Таврії). І хоч на Україні вільне населення становило досить чималий відсоток (доречі значно більший ніж на Московщині — по деяких губерніях близько 50%), отже, було звідки брати робочі руки, проте, крепацтво велику становило перешкоду до раціонального використання робочої сили в різних паростях народнього господарства. Крепацтво, очевидно, втрачало рацію існування не лише для купців-промисловців, що не мали крепаків, але й тих поміщиків, що власними крепаками (доречі — кепськими робітниками) ніяк не могли задовольнити потреб у робочих руках свого сільського господарства й фабрично-заводського підприємства і примушені були брати робітників від інших, багатших на крепацькі душі, поміщиків.

Щодо тодішнього становища робітників на заводах і фабриках, то воно було мінливе: законів, що регулювали б відносини між капіталістом і робітником, довго не було, отже, в кожному окремому районі або галузі промисловости багато залежало від місцевих умов. Охорони праці, навіть дитячої та жіночої, не було. Робітний день тривав пересічно 12 — 14 годин. Але плата взагалі була така, що її вистачало для прожитку. Становище робітників-крепаків було взагалі надто гірше, ніж вільних найманих робітників. Про робітниче законодавство російського уряду першої половини XIX століття ми говорили вже вище [1]).

Г. Сковорода — речник українського „третього стану". Під шкаралупою диктатури поміщиків-землевласників на Україні тяжко було розвиватися паростам буржуазно-демократичного руху. Та оскільки поступав наперед розвиток виробничих сил країни і в житті витворювалися нові суспільні групи, ворожі отій диктатурі, ті паростки пробивали лід і виходили на поверхню. Поперше саме в першій половині XVIII століття спостерігаємо на Україні надзвичайно важливу боротьбу між містами й гетьманським урядуванням, що була боротьбою між поміщиками землевласниками і „третім станом" — власне його міською частиною. Ще Брюховецький вів політику задушення демократизму міст. „Коли міста буде взято государевими ратними людьми, — писав він до Москви, — то надобно всі їх вижеч і висеч і всяческі разорить, так само і села коло них, щоб впредь в цих городах і селах жителів не було". Самойлович і Мазепа провадили далі цю політику. З меншою або більшою силою боротьба ця точилась аж до кінця XVIII століття.

Подруге, як протест проти крепацтва й гетьмансько-поміщицької диктатури, розвивається в цей час на Україні сектантство в формі *духоборців та молоканів*. Оформлюючи себе релігійним знанням, секти ці проповідують комуністично-християнські ідеї. Ідеологічним виразником демократичної суспільної течії на Україні в другій половині XVIII століття був філософ *Г. Сковорода* (1722 — 1793), живий протест проти тогочасних клясових відносин. *Г. С. Сковорода* народився 3 грудня 1722 року в

[1]) *М. Слабченко.* „Матеріяли до економічно-соціяльної історії України XIX століття" Том I, 1925.

сотенному містечку Чорнухах, Лубенського полку (потім Лохвицький повіт на Полтавщині). Батьки його були „малоґрунтові“ козаки. Вчився він у Київській Могилянській Академії, цій цитаделі середньовічної схоластики та формалізму, що завелися на Україні після того, як католицько-гетьманська реакція задушила реформаційні течії XVII віку. Скінчивши науку, Сковорода почав „мандрувати“. Користуючись із нагоди, побував за кордоном — в Австрії та Угорщині. Повернувшись на Україну, був учителем у шляхтича, викладав поетику в Переяславі в колегіюмі й мораль у Харківському колегіюмі, а більше мандрував по знайомих поміщиках та манастирях. Між іншим, манастирі хотіли залишити його в себе назавжди, обіцяючи високе становище, але він не схотів того. Діставши науки в Могилянській Академії, дуже не любив її ідей; навіть Києва не долюбляв через його клерикалізм. Не любив Сковорода ченців і духівництва взагалі, вважаючи, що „риза“ поробила багато людей „окаянними“, що „їдять жирно, п'ють солодко, одягаються м'яко й манашествують“. На свої часи Сковорода був дуже освічена людина. Добре знав він твори Коперникові, Декартові й інших філософів XVII та XVIII віків. У своїх творах виступав проти схоластичного, релігійно-теологічного світогляду, проти ідеалізму, „софізмів та непонятностів“ Аристотеля. Помер Сковорода в жовтні 1794 року в слободі Пан-Іванівці, коло Харкова. Свої твори Сковорода писав російською, латинською та грецькою мовами.

Сковорода кинув те догідне життя, яке міг мати, як видатний учений, і віддався проповіді між селянством та міщанством та писанню своїх релігійно-моральних творів. У творах своїх (заборонених від царської цензури, як „противні святому письму і образливі для монашества“) Сковорода *виступає проти приватної власности*, кажучи, що там, де панує власність, „немає головної цілі й головної мудрости“, боронить і пропагує думку, *що всі люди від природи рівні,* що між крепаком-селянином і поміщиком-дворянином жадної немає з цього погляду ріжниці; запевняє, що через якийся час поневолені народні маси „прокинуться від сну і забодрствують“ — але як саме прокинуться і в яких формах „забодрствують“ — того докладно Сковорода не каже, і його образ ідеальної суспільної організації не виступає так виразно, як то ми бачили у західньоєвропейських утопістів. Г. Сковорода звертає увагу на конечну потребу ширити знання в народніх масах. Це, на його думку, сприяло б моральному удосконаленню цих мас і згладженню суспільних, клясових суперечностей. Свої суспільні погляди виклав він у піснях та байках, що їх так полюбив простий нарід. Ні один філософ не був такий популярний серед експлоатуваних мас, як Сковорода. А це мабуть чи не найкращий покажчик того, що філософія його була філософія боротьби пригнічених кляс. За абиякою формою його байок ховалася соціологічна наука Сковороди, хоч і не зложена в систему. На це звертав увагу і сам Сковорода, посилаючи свої байки 1774 року одному з своїх друзів: „Друже мій. Не дивися призирливо на байкарство. Не по гаманцю суди про скарб, давай праведний суд. Не красна моя хата вуглами, а пирогами. Я люблю, те, що на погляд наче ніщо, а в середині — щось, здається брехнею, але є істина“.

Що є громадянство в Сковороди? — запитує М. Яворський і відповідає: це не сума індивідуумів, що мають виключно власні інтереси, егоїстичні цілі, *це ланцюг з ланок, що в кожної, крім своєї особистої мети, є ще вищі, загальні* інтереси, що їм одиниця мусить підпорядкувати себе, „сопрягаючи сродную себе частную должность с общею“. Рівности в громадянстві не може бути, бо природа не однакові дала здібності людині: „что глупее,

как равное равенство? Куда глупее все то, что противно блаженной природе“. Цю, однак, нерівність розумів Сковорода не в розумінні маєткової нерівности, — таку нерівність він рішуче заперечував; для нього нерівність існує тільки *в різності професій*, що їх уважав Сковорода за потрібні, в нерівності природних здібностей. „*Равному равенству*“ він протиставляв своє „*Неравное всем равенство*“. „Менша посуда завсіди менше має, аніж більша, та вона рівна з більшою в тім, що зарівно з нею повна“.

Та ще з більшою гостротою, властивою й духоборцям, Сковорода протиставляв своє „неравное равенство“ сучасній йому економічній нерівності, сучасній йому експлуатації людини людиною, скаженій гонитві за мамоною, за почестями. Можна безліч навести цитат із його творів, де виразно Сковорода виступає проти визиску на оборону праці. „Природный и честный сапожник милее и почтеннее, чем бесприроднный штатский советник“, каже Сковорода своїм учням, кепкуючи з „барской умности“. „З призирством дивлюсь на Крезів, не заздрю Юліям, не звертаю уваги на Демостенів, жалію багатих“. „Барская умность, будто простой народ есть черный, видится мне смешная; как из утробы черного народа выросли бы белые господа?“ Сковорода ненавидів чернече лицемір'я й облуду духівництва. Загальновідома річ, що до церкви ніколи не ходив та дуже закпив із ченців Печерської лаври, що намовляли його пристати до них і бути, мовляв, „стовпом церкви“: „Досить буде з вас таких стовпів“. Гостро виступав проти того, що наука за його часів була привілей верхів: „Наука для життя, не життя для науки... Знання не може звузити свого впливу на одних жерців науки, що пожирають її; воно повинно переходити на ввесь нарід, увійти в нарід і замешкати в серці людини та всіх тих, що мають право сказати: „І я людина, і мені все те, що людське, не чуже“.

Та *безстанового громадянства* Сковорода уявити собі не міг, хоч і виступав проти власности, проти упривілейовання й експлуатації. Його утопічна теорія свободи професій, згідно з природженими нахилами (теорія природження), не касувала станів, а тільки переводила їх із юридичного становища на професійне, з упривілейованого на загальнолюдське. „Дело без ранга — дело, но ранг без дела — ничто“. Не уявляв собі громадянства й без держави: „но могу ли я помыслить, чтобы своевольству людскому командиры надобны не были?“

І тут-то Сковорода виступає вже з *клясовим компромісом*, хоче погодити ворожі кляси на принципі пізнання й природження. Це тим цікавіше, що Сковорода взагалі ворог яких-будь компромісів у своїй філософії пізнання, тим цікавіше, що Сковорода не визнавав національного патріотизму, вважав себе „всемирным гражданином“ що для його всі люди однакові, близькі. Та ця його компромісовість клясова, хоч повна ненависти до експлуатації, випливала з придушення революційної стихії на Україні гетьманщиною, випливала з загального зневір'я низів у революційній акції.

Та скільки в тодішньому громадянстві все ще тліла искра революційної стихії, скільки починалася нова фаза боротьби, що взяла свій початок у сектярстві, остільки і в Сковороди цей компроміс клясовий уступає деколи питомій йому революційности й виливається в *прогнозу, клясової розправи* з гнобителями, — зазначає М. Яворський. Ось що говорить Сковорода в „Начальній двері“: „Увесь світ спить, спить глибоко протягнувшися, будто би забитий. А наставники не тільки не пробуджують, а ще примовляють: спи, не бійся, гарне місце — чого боятися?... Вони мудрують; простий нарід спить. Хай спить і то сном сильним, багатирським; *та всякий сон є пробудний*, а хто спить — тот не мертвець

і не одубіле трупище. А коли виспиться, то й проснеться, то й отямиться й стане бодрим".

Сковорода не тільки їдкий критик поверхового дворянського виховання на західній манір. Він ще ставить свою *теорію виховання*, що ставить її, як і Руссо, на *натуралістичній основі*. „Не перешкоджай природі, а коли можеш, усувай з дороги її перешкоди, прочищай стежку: направду вона сама чисто й удачно все довершить". Виходячи з цієї засади, він вимагає, щоб дітей плодили батьки в здоровому стані й насамперед звертали відтак увагу на їхнє фізичне виховання: „В здоровому тілі й серце здорове. Навчання дитини повинне бути далеке від абстрактного інтелектуалізму, а постепенним практичним розвитком розуму, цієї природної здатности матерії".

Великим революціонером (як на свої часи й обставини) виступав Сковорода й у царині філософії та етики.

Філософія Сковороди це не філософія однієї кляси, а обох пригнічених на Україні кляс, це філософія, що спиралася одною ногою почасти на матеріялістичному світогляді придавленої української буржуазії, а другою стояла на сектярській утопічності українського селянства.

«Що є світ? — питав себе Сковорода. — Світ цей, як на *машині з машинок збудований, ані місцем, ані часом необмежений. Я виджу в йому єдине начало, один центр і один розумний циркуль у множестві їх. Це начало й цей центр есть всюди, а краю йому немає ніде.* Коли скажеш мені, що зовнішній світ цей в яких-то місцях і часах кінчається, має обмежені для себе границі, то я скажу — *кінчається, а властиво начинається.* Бачиш, що одного місця границя єсть заразом і двері, що одкривають поле нових просторів. *І тоді-ж починається курятко, коли кінчається яйце.* І так завжди все йде в безконечність. Все заповнює начало і світ цей, як тінь його, границь не має. Він світ завжди і всюди при своїому початку, як тінь ри яблуні. В тому тільки ріжниця, що дерево життя стоїть і існує, а тінь то минає, то родиться, то щезає і є ніщо: «materia aeterna».

Наведене місце з «Израильського змія» ярко виказує те, що Сковорода моніст і своєрідний раціоналіст. Світ у нього *є сума процесів — явищ*, які то виникають, то зникають є спінозівська natura naturans; у цьому монізмі його світ є *заразом і бог і природа, життя і смерть, дух і тіло. Один тільки закон цього буття незмінний.*

Світ — це, з одного боку, вселенна — макрокосмос, — говорить Сковорода в «Бесіда-Двое», з другого, це малий світ — одиниця людська — мікрокосмос. Один і другий світ складаються з двох елементів — натур: видимої й невидимої, живої й мертвої, цілої й перемінної. *Обидві, однак, натури суть явища одного й того самого буття*, як світло сонця ідентичне з матерією його, одна від одної невіддільні, як тінь од дерева. Матеріяльна сторона світу живе в постійній діялектиці, в постійному становленні: «*Мир в мире есть та вечность в тленії, жизнь в смерти, восстание во сне, свет во тьме, во лжи истина*».

А що-ж є бог у цьому світі?

«У старовину богом називали всесвітній розум, — каже Сковорода у своїому курсі: «Начальные двери ко христианскому добронравию», читаному у Харківському колегіюмі, — називали богом також буття, вічність, судьбу, неминучість; у християн імена йому такі: дух, цар, господь, розум, істина» «Божеський дух увесь світ, як машинова хитрість на вежі годинник, удержує в руху і *сам є буття* для всякої тварини. Сам одушевляє, кормить, починає, і по своїй же волі, що загальним законом зветься, знову *в грубу матерію переміновується*». «Бог — значить це світ, це буття, не окреме й не віддільне від природи; бог — це все життя, що всюди перебуває, в кожній частині матеріяльного світу існує, *це форма, одвічний закон, що виповнює постійно мінливий її зміст. Це єдиний початок і початкова єдність*».

«Найти бога — значить пізнати себе», — каже Сковорода в «Асхані», — «та люди шукають його в релігійних обрядах. Церемонія сама по собі не має значіння. Скільки сторіч мудруєте в церемоніях, і які наслідки цього? Кромі одних забобонів та лицемір'я? *Ледащі ховалися в каюті своїй під ним, а дурні побудували на нім своє блаженство.* Глупі ревнітелі спородили розкільницькі чвари, зруйнували храм божий за самі брехні і свою невзгоду, бажаючи встановити *те, щоб по всіх кінцях землі церемонії були пошиті на одну мірку та одну форму*» (*М. Яворський*).

Думання Сковороди вільне від догматизму офіційної релігії. Ось що каже Сковорода в „Потопі Змія": „Світ цей і всі світи, коли їх багато, зникає з виду тільки почасти й не стоїть на одному місці й перетворюється в різні форми. І давно вже освічені казали — матерія вічна, цебто всі місця та ввесь час заповнює. *Один тільки дитячий розум може сказати, що цього великого світу колись-то не було й не буде.* Ця дитяча

брехня в кінці X ст. так схвилювала увесь християнський світ — усіх охопив такий жах перед кінцем світу, мов мореходців, коли загибає корабель... Боялися, щоб не роз'вязався сатана... Справедливо глузували та й глузують усі язичники з цього християнського божевілля. Сказано в біблії: „хай буде світ!" Відкіля ж цей світ, коли всі небесні світила з'явилися тільки на четвертий день? І як міг бути день без сонця? Блаженна наука постійна: те, що є сьогодні (неможливе), те й завжди було неможливе... „Спочив від усіх діл своїх", — немов бог утомився й нічого не міг сотворити. А коли б не ця перешкода, то неодмінно у нас були б тепер крилаті черепахи, зайці з хвостами, правдолюбиві ябедники та поклепники, розумні дурні та вродливі потвори, а за ними виринуло б perpetuum mobile, філософський камінь, що перетворює все на золото". І дивується Сковорода тим, що вірять в оповідання біблії про те, що „люди перетворюються на соляні стовпи, возносяться на небо, їздять колесницями по морському дні й по повітрю, що сонце зупиняється, немов карета, залізо плаває по воді, річки пливуть проти своєї течії, від звуків труб руйнуються городські мури, гори стрибають, мов барани, річки плещуть руками, гаї та поля радіють, вовки з баранами приятелюють воли з левами пасуться, встають мертві кості, падає з хмар круп'яна каша з перепілками, з води стає вино, а німі, напившися, розмовляють і т. інш.". Жаліє при цьому й тих „численних мучеників, тих нещасних страдників, що їх спокусив змій суєвірством, що викололи собі очі, що оскопили себе, добровільно спалили себе в великому числі, щоб увійти в царство небесне"!

Скажімо ще кілька слів про *теорію пізнання* в Сковороди та його етику. *Дорога до пізнання — це сама людина,* — каже Сковорода. Вся тайна пізнання захована в нашій тілесній машині, шукати її поза нами, „в околичностях", це найпоганіша помилка, найтемніша тьма. Доки не впізнаємо самих себе, цебто живої в нас дійсної людини, ми нічого не пізнаємо. Не можна пізнати всесвіту, не розслідивши як слід нашого власного „я". Дяка богові за те, що вчинив неважким те, що потрібне, а непотрібне важким. Сковорода *послідовний раціоналіст.*

Правда, він неохоче, з іронією ставиться до пізнання «тлінної минущої матерії», висміює грецьких матеріялістів, що опирали своє пізнання на матеріяльній основі, на дослідах довколішнього матеріяльного світу, неважно ставиться до „безбожія" сучасних йому західньо-європейських матеріялістів, та воно зрозуміло, коли зважимо, що Сковорода ані філософ самої української буржуазії, ані виключно апологет селянської єресі. Цей самий Сковорода, що був ворогом натурфілософії, сміливо заявляє, однак, в одному місці «Наркиза», що *„повстати проти панування природи й її законів це є найнещасніше, найвеличезніше нахабство"*.

У Сковороди була революційна метода пізнання, що зближалася вельми до матеріялістичної, хоч предмет його теорії пізнання не матеріяльний. *І треба було йому тільки вирватися з цією методою з обіймів традицій ідеалізму, і Сковорода був-би діялектиком у матеріялістичному розумінні.* Та цього не дала йому його доба. Однак, не зважаючи на цю *деяку двоїстість* Сковороди, що була віялом ідеології боротьби так молодої буржуазії, як і покрепаченого селянства проти дворянщини, все ж його наполовину матеріялістичний монізм, його, хоч і грубі ще формою, діялектичні погляди на матеріяльне буття, його розуміння людського „я", як вихідної точки для знання, що не є абсолютний розум, а *природня здатність матерії*, яку треба шляхом досвіду розвивати в людині, — все те було нове, революційне, — зазначає. М. Яворський.

Яка була в Сковороди філософія пізнання, цебто відношення буття до думання, така була в його *й філософія етики.*

Етика Сковороди — це етика боротьби на всьому фронті проти наявного порядку, проти традиції, це *етика активного космополітичного альтруїзму*, що намагалася новою релігією-філософією замінити домінантний казенний світогляд та розбуялий індивідуалізм, це етика тотожности теорії з практикою всупереч поширеному скрізь лицемірству й цинізмові панівної кляси. Це не була етика буржуазії, ані виключно етика покрепаченого селянства, — це була *етика нового громадянства* — щось в дусі духоборів. Його щастя — це не вдоволення в самозреченні, а в досконалості самосвідомости, в пізнанні доконечної потреби поєднати свої інтереси з громадськими, у виконуванні всякої праці, корисної для громадянства. *„Щасливий цей,* — каже він у своїй байці „Кукушка і косик", — *що погодив свою особисту повинність із громадянською. Це й є дійсне життя*". Свою етику бажав він погодити з законами природи, збудувати її на людині, яко такій, що „має право сказати: *і я людина, і мені все, що людське, те не чуже*". Це не була етика власности, — на ню він дивився з відразою, проти неї виступав, вважав її за джерело людських нещасть, — це була етика боротьби проти якогобудь упривілейовання: „мой жребій з голяками" [1]).

На жаль, суспільні та філософські думки Сковороди багато втратили в свойому історичному значенні від того, що були викладені в непопулярній формі.

Сковорода був одинак і масового руху не створив. Надто несприятливі умови були для поширення його науки. Для більш-менш масових політично-ідеологічних рухів дійшло на Україні пізніше.[2])

30. Декабристи на Україні. — Як ми вже зазначили вище, за перші десятиліття XIX віку процес капіталізації України швидким темпом пішов наперед. В зв'язку з цим народжуються й зародки політичних буржуазно-демократичних рухів, що розвиваються рівнобіжно з боротьбою покрепаченого селянства проти дворян поміщиків, проти казенної віри й церкви (поширювання сектантства селянські заколоти й повстання). На чолі цих буржуазно-демократичних рухів стає частина збіднілого малоземельного дворянства, що ідеологічно вже заступала інтереси не дворян-рабовласників, а многоликого третього стану, хоч і не оформленого. Західньоєвропейське вільнодумство, голосні республікансько-демократичні постуляти великої французької революції допомагали ідеологічному оформленню цих рухів. Колоніяльна політика Москівщини щодо України з національними утисками підживлювала їх тут моментами національно-визвольними й культурницькими, а разом із цим і республікансько-демократичними (популяризація козацького демократизму та автономізму, слов'янофільські республіканські ідеї, відродження української літератури — Котляревським, Квіткою — у народніх, демократичних формах).

Дві були основні причини, що молодий капіталістичний спосіб виробництва вже на перших порах став проти тогочасного дворянсько-кріпацького укладу, — зазначає проф. *М. Яворський*; перша, це потреба емансипувати робочу силу і друга — це тенденція демократизації сословних упривілейований.

„Питання емансипації робочої сили, в основі селянської маси, покрепаченої поміщицьким господарством, властиве всякому розвиткові капіталістичного способу виробництва, — пише проф. М. Яворський. — Як воно не дивно, але *на Україні*, попри всю цю своєрідність, що

---

[1]) *М. Яворський.* «Г. Сковорода і громадянство». Харків, 1922.

[2]) *В. Коряк.* «Нарис історії української літератури». ДВУ, 1925. Акад. *Д. Багалій.* «Г. С. Сковорода. Український мандрівний філософ». ДВУ, 1926.

постачала вільнонайманого робітника та вирощувала капіталістичний спосіб продукції, *питання емансипації робочої сили куди більш гостро відчувано, аніж у такій феодальній країні, як Росія*. Хоч як багата була Україна на вільнонайманого робітника, хоч які численні були ватаги захожих із Росії заробітчан, диспропорція поміж вимогами українських підприємств на найману робочу силу та її постачанням щораз більше росла. Нечувано швидка колонізація чорноморського узбережжя зродила цю диспропорцію вже наприкінці XVIII стол., коли на території колишнього Запоріжжя постала відразу маса великих хліборобсько промислових підприємств капіталістичної породи з непроглядними просторами родючої землі, під боком чудових пристаней, але без робочих рук. Вже тоді, не зважаючи на масове заробітчанство, на примусове переселювання кріпаків з інших районів, на приманку колоністів, виросла потреба емансипації покріпаченої частини сільського населення з метою не тільки поширювання промислово-хліборобських підприємств українського півдня, але й здешевлення найманого робітника, що почав іти ціною вгору не тільки в причорноморській полосі, але й в інших районах України.

Недивниця тому, що *першими лібералами в селянському питанні взагалі в Росії, не тільки на Україні, явилися українські магнати з півдня*, як Кочубей, що на протязі п'яти літ (1798 — 1803) агітував за полегкості для селян, або Рум'янцев, що 1802 р. подав цареві Олександрові записку про „постепенное уничтожение рабства“ [1]), яка й стала основою закону „про вільних хліборобів“ 1803 р. Питання якщо не про скасування кріпацтва, то хоч його частинного обмеження було в ті часи питанням життя української збіжжевої фабрики, яка так інтенсивно взялася була тоді за експорт хліба за кордон. Правда, цей дворянський лібералізм, що і в українській літературі вчасти найшов тоді свій вислів, спричиняючися, між іншим, і до демократизації й націоналізації українського письменства, починаючи з видання „Енеїди“ Котляревського 1798 р., був надто короткий, бо коли прийшла хліборобсько-промислова криза, колишні магнатські ліберали в селянському питанні повернули здебільша знову праворуч, але все-таки факт залишився фактом, що капіталістичний спосіб продукції вже тоді навіть серед поміщицтва почав протестувати проти кріпацької системи та став уже тоді батьком опозиції проти феодального способу виробництва.

Криза поміщицького господарства згодом начебто припинила питання емансипації робочої сили серед представників аграрного капіталізму на Україні, але самого питання не ліквідувала, наплив бо чужих, в першу чергу руських, капіталів на Україні далі тривав, колонізація чорноморського узбережжя без упину йшла дальше, організуючи щораз то нові хліборобсько-промислові підприємства, не зважаючи на туземну їх кризу, а поруч цього ще й почала рости фабрична промисловість, організована здебільша на переливані на Україну капітали. Весь цей процес, очевидно, далі ставив вимоги вільнонайманої робочої сили, хоча й відколов од себе загал тубільної поміщицької кляси, ставив тим настирливіше, чим дуже зв'язував її потребу на Україні з розвитком товарового господарства на внутрішній ринок, аніж на експортний, чим більш текло на Україну чужих капіталів, що розвивали це господарство й шукали робочої сили, та врешті чим гостріше йшла боротьба за цю робочу силу проміж її стороннім споживачем і місцевим її власником, що з нагоди кризи намагався видушити з неї що вдасться, щоб полатати діряві свої кишені. Все це, очевидно, далі живило на Україні капіталістичні тенденції, а тим самим і *загострювало буржуазну опозицію*, що взялася з цим процесом замість дворянсько-поміщицького лібералізму, що вже в час наполеонівських воєн круто повернув управо і швидким кроком падав в обійми самодержавної реакції.

Але оскільки тісно ставало в дворянсько-кріпацькій системі молодому капіталізмові в процесі його початкової акумуляції, то ще тісніше ставало його основному носієві — буржуазії. Дворянсько-кріпацька система з її сословними перегородками, занесена в кінці XVIII ст. й на Україну, не зважаючи на деякі концесії для буржуазії, як. напр., право купівлі маєтків з 1801 р., свобода промислів то-що, не зважаючи на цю увагу самодержавія, якою воно оточувало в ті часи купецькі підприємства на Україні, душила все-таки вельми боляче нову клясу її соціяльним упослідженням. Якраз оце соціяльне упослідження нової суспільної кляси й було другою причиною *буржуазної опозиції* до дворянсько-кріпацького укладу та настроювало її щораз ворожіше до цього устрою, що душив її політичну волю дворянською диктатурою. Вона через це й перша *поставила питання про демократизацію сословних упривілейованьо та про організацію тієї диктатури на принципах демократизації управління;* вона одночасно висунула теорію освіченого абсолютизму в двотомній праці харківського професора *Якоба „Основи поліцайського законодавства й поліцайських установ“*, у якій осторожний німець вважав за доцільніше все-таки починати із скасування кріпацтва, аніж із політичних реформ, визнаючи, що вони самі про себе здійсняться при нових клясових відносинах. Вона й філософічно намагалася підтримати свої домагання, утворивши в Харкові цілу натур-філософічну школу під керуванням шеллігіянця *проф Шада*, що у св їй відомій праці 1819 р. *„Інституції права природи“* категорично ставив питання про здійснення природних прав особистої волі кожного громадянина без ріжниці його стану [2])

[1]) Семевський. Крестьянский вопрос, I, ст. 256.

[2]) Сборник Харьк. Ист.-Фил. О-ва, XX, ст. 179; слід. — *Д. Багалей.* — Удаление проф. И. Е. Шада из харьк. университета, 1899.

Вона врешті, як це й не дивно, вже в той час промощувала шлях лівому гегеліянству на Україні, маючи такого речника його, як *Т. Осиповський*, ректор харківського університету, що „считал чистой фантазией научно-метафизические построения Канта, Фихте, Шеллинга", за що так само йому прийшлося кидати університет"[1]).

Сама українська буржуазія не могла наважитись на рішучіші виступи за свої права, — пише проф. М Яворський. — Надто дрібні й кволі були ще її сили, щоб вона могла сама наважитися на активний виступ проти дворянського самодержавства, та ще й засильні були зв'язки її з цим самодержавством, щоб відразу змінити фронт проти свого самодержавного мецената, який фінансував її народини й оточував її протекційною політикою. Тому й почала вона оглядатися за спільником для себе. Таких спільників було два: деякі ліберальні кола дворянства і селянство. — Ми вже зазначали, що *лібералізм деяких верств дворянства* в Росії взагалі і на Україні зокрема *виріс на ґрунті появи капіталізму в сільському господарстві.* Але була ще одна причина його появи — це внутрішні суперечності самої дворянської диктатури, що були викликані перетворенням самодержавства на режим жахної поліцайської диктатури. Як ми зазначали, дворянську опозицію творили в першій чверті XIX стол. такі шари дворянства, що „були найменш заінтересовані в клясових інтересах поміщика та через своє економічне становище найменше були з ними зв'язані, або такі, що хоч і самі були багаті поміщики (як браття Муравйови-Апостоли з Миргородщини, нащадки давнього магнатського роду українського), але своє клясове майбутнє вбачали не під аракчеївською палкою, а в конституційно-буржуазному укладі, хоч-би і з монархом на чолі, і для яких ще не згасли подекуди ще такі свіжі в пам'яті навіть автономницькі привілеї". Та ще раз підкреслюємо, — „дворянська опозиція рекрутувалась головним чином не з магнатів, а з небагатих, обанкручених війною, та зате широко освічених дворян, що жили тепер здебільша з однієї офіцерської платні, але не могли погодитися ніяк з тим, щоб затикано їм горло аракчеївською палкою та підслухували їхні думки поліцайські шпики. Оця опозиція й відповіла на заходи реакції Олександра I організацією тайних товариств, що в ім'я власної волі мали завдання якраз культивувати ідеї цього „мнимо просвещенного врага". „На шлях опозиції ставав на Україні ще й дрібний „малоросійський" дворянин, часто-густо безземельний шляхтич, службовець або приватний офіціяліст великого магната, для яких в умовах поліцайського бюрократизму безповоротно минули часи їхніх широких шляхетських вольностей; ставав і колишній дрібний козацький старшина, що не встиг забезпечити себе достатнім числом „душ", і тепер, мужикуючи та ще й при нагоді чумакуючи, був помелом у руках декого з колишньої козацької знати, тепер землевласницької магнатерії, що із своєю „малоросійщиною" в побуті став посміховиськом на виточених на західні манери великопанських дворах, якому подекуди навіть не дозволяли користуватися з його дворянського привілею, і він даремно бігав по всіх інстанціях з чолобитнею про визнання його, як споконвічного дворянина. Один і другий як ідеолог дрібного капіталу, що й собі пильно промощував дорогу серед февдалізму, ставав першим ворогом не тільки поліцайської диктатури, яка плювала на його „благородство", висміювала його „батьківські звички" та й держала його в сліпому й німому послуху, винагороджуючи його службу невеличкою платнею армійського офіцера або службовця — він ставав

[1]) М. Яворський. — Нариси з історії революційної боротьби на Україні. Том I стор. 90 — 93.

ще ворогом і великого февдала-підприємця, що не давав йому ходу вперед своєю конкуренцією".

„В цьому то *здебільша здеклясованому поміщикові й дворянинові й дрібному власникові-підприємцеві й ріс запеклий тепер ворог февдального режиму. В ньому то й найшла буржуазія тепер* свого спільника й речника своїх інтересів, та ще й такого, що мав звичайно зброю в своїх руках та ще й незабуту гордість у своїх почуваннях свого колись соціяльного першенства, що її тепер силою умов до живого допікала аракчеївська палка з рук таки власної своєї сословної собратії та її влади. В армійських офіцерських колах і засів головним чином дворянський революційний рух того часу, єднаючися з нерішучим купцем, в армії й засновував він свою базу, сподіваючися її за допомогою свого військового авторитету кинути в разі потреби на виступ проти поліцайського самодержавства" [1]).

За франко-російської війни дворянська опозиція на Україні снувала пляни національно-державного визволення України за допомогою Наполеона. „Наполеонівська невдача, — зауважує *проф. М. Яворський*, — не припинила сепаратистичних змагань української автономницької опозиції. Поліцайський та ще й централістичний режим аракчеївщини на Україні вкупі з фіскальною політикою, що порушувала інтереси українського поміщика, — досить згадати про незадоволення з приводу заведення 1819 р. монопольного права на горілку або з приводу подвірного оподаткування поміщицьких селян після 1812 р. — підтримував далі дворянську опозицію на Україні й годував її автономницько-козацькими мріями й замислами, що надто викохувалися на загальновизвольних рухах в Европі того часу, з якими ця опозиція так тісно була зв'язана. Легальне поширення масонських лож на Україні давало змогу цій опозиції, що 1818 р. заснувала в Харкові навіть власний орган „*Украинский Вестник*", організуватися в цих ложах, а коли ложі згодом позакривано через їхню неблагонадійність, опозиція перейшла в підпільні таємні товариства. Одним із таких товариств, що виросло з масонських лож та об'єднало в собі українську автономницьку дворянську опозицію, і було „*Малороссийское Общество*" [2]). Заснував його ще 1819 року боришпільський поміщик Василь Лукич Лукашевич; до його складу входили, як здається, між іншим, такі магнати, як брат сподвижника Олександра I, С. Кочубей, Тарновський, браття Олексієви тощо [3]). Лукашевич носився з виразною ідеєю широкої пропаганди української автономности, мав скласти навіть із тією метою особливого катехізиса. Що назване товариство мало такі завдання, ц. т. пропагувати український сепаратизм, і справді намагалося вести широко таку пропаганду, про це переконують нас хоч-би зізнання на суді таких декабристів як М. Муравйова-Апостола, Пестеля, Бестужева-Рюмина, Волконського, Давидова. Вони потверджують також існування зв'язку цього товариства з польсько-українськими федералістами на Правобережжі, що об'єднувалися в Київській ложі „*Соединенных Славян*" [4]) та в польському революційному товаристві Темпляріїв на Волині" [5]).

„Організація української дворянської опозиції, що передусім тісно браталася з сучасним визвольним рухом у Польщі та ще й годувалася його федеративно-слов'янофільськими гаслами, що їх висував цей визвольний рух у боротьбі польської промисловости з московською

[1]) М. Яворський. — Нариси з історії революційної боротьби на Україні. Том I.
[2]) Див. нові дані про це в „Україні", 1925. № 6, ст. 46 — 49.
[3]) Пор. Труды Полт. учен. Арх. Ком. 1905, I, ст. 70 — 74.
[4]) Русская Старина, 1878. т. 21, ст. 186 — 189.
[5]) *М. Яворський*. Нариси, стор. 103 — 104.

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ім. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

колоніяльною політикою на Україні, очевидно не була в своїй природі явно буржуазною, хоч об'єктивно відограваля подекуди лозунгом автономности ролю буржуазної течії, ані не мала сама про себе історичної перспективи й навіть її не ставила, оглядаючися тільки назад, у станово-козацьке минуле. Але вже сам факт існування її та її гасла будив громадську думку на Україні двигатися вперед із розвитком української економіки, будив громадську думку й серед інших кіл українського суспільства, в першу чергу серед кіл, що не були звязані з феодальним способом продукції навіть остільки, як зв'язана була з ним дворянська опозиція з „Малороссійского Общества". Із цих кіл, головним чином із зубожилого дворянства, яке служило офіцерами в армії або службовцями в держави та в приватних маєтках, і бралася та росла друга течія української опозиції, суто буржуазна, навіть дрібнобуржуазна течія, що захоплювалася справді гаслами дворянської опозиції. але зрозуміла їх по-своєму й по-своєму плянувала завтрішній день. Якраз серед тієї, скажемо, лівої опозиції викохувався справжній радикалізм та демократизм, який ріс щораз із більшою силою, чим дужче розвивалися елементи капіталізму на Україні й чим більш різко вони протиставлялися феодальній системі. Якраз серед тієї опозиції шукав свого самовизначення український національний капітал, якраз серед неї шукав свого бойового штабу руський та польський капіталізм, один із ідеєю єдиної неділимої Росії, другий з такою самою ідеєю Польщі, але художньо вбраною в привабливу форму федеративного слов'янофільства. Якраз серед цих кіл найпевніш і вщеплювались усі гасла французької революції, що були готовою формулою для програмових деклярацій для всякої революційної думки того часу".

„Але не серед усіх буржуазних і дрібнобуржуазних течій на Україні, що вже з початком 1820 років переходили на шлях широкої революційної пропаганди, однаково сильно почувався український елемент. На правому крилі тих течій, в групі, що була речником справжнього капіталу та справжньої буржуазії, що орієнтувалася подекуди явно на єдину неділиму капіталістичну систему, не міг мати ідеологічно провідної ролі й не мав фактично цей український елемент, хоч носії тієї правої течії на Україні фактично тоді виховувалися на українській практиці" [1]).

В 20-их роках, майже в один час постало дві революційні організації: *„Товариство з'єднаних слов'ян"* на Волині, в березні 1823 р. (під проводом братів Борисових, Горбачевського й інших) і *„Південне Товариство,* на чолі з *Пестелем* (року 1822 в Тульчині). Обидва товариства ставили собі за мету скасувати крепацтво, повалити самодержавний режим і організувати республіканську форму правління. Вони і вчинили на Україні грудневе повстання 1825 року.

Товариство З'єднаних Слов'ян мало свої організації на Правобережжі (в Київі, Житомирі, Старокостянтинові, Бердичеві). Члени його — прості армійські офіцери із збіднілого дворянства. Вони були переконані республіканці-демократи, свідомо хотіли втягти в революцію маси, для чого вели агітацію серед салдатів. Товариство ставило своїм завданням об'єднати в одну федеративну республіку всі слов'янські народи („від Адріятицького до Балтицького моря й від Чорного до Білого").

Південне Товариство мало свої організації також на Правобережжі (у Василькові, Кам'янці, Тульчині). Склад його був аристократичний. Члени Товариства уникали зв'язків не тільки з рядовими салдатами, але навіть і з дрібними офіцерами. Політична програма товариства була демократично-республіканська і в той же час централістична. Ідеолог Південного Товариства *Пестель* був тієї думки, що „право нації на самоврядування в дійсності існує тільки для тих народів, що, користуючись з нього, можуть здійснювати його, а племена, підвладні великій державі, що не можуть із причини своєї кволости користуватися своєю політичною самостійністю, мають бути під владою або протекторатом котроїсь із більших держав". Соціяльно-економічні й політичні намагання товариства досить чітко виклав *Пестель* у *„Руській Правді"* (незакінченому нарисі соціяльно-економічної та політичної програми). В політичній програмі виступає *Пестель* буржуазним демократом, республіканцем (послідовником французького республіканця *Детю-де-Трасі*, одного з діячів

[1]) *М. Яворський.* Нариси. — Стор. 104 — 106.

революції 1789 року, що в еміґрації в Америці написав працю, в якій обстоював колегіяльну, директоріянську форму вищої виконавчої влади). На чолі держави мала стояти (за проєктом *Пестеля*) колегія (не мовби директорія), поруч неї — народнє зібрання, обране демократично. Жадного виборчого цензу не вимагається: отже, політичними правами мало користуватися все населення. Щодо соціяльних реформ, то Пестель вимагав перевести, одночасно із скасуванням крепацтва, радикальну земельну реформу, яку деякі історики називають *націоналізацію землі.*

Коли селян поміщицьких звільнятиметься від крепацтва, в їхнє користування мало бути передано половину примусововивласненої (почасти без винагороди, почасти за грошову винагороду) поміщицької землі. Коли ж звільнятиметься — казенних селян, землю, що вони обробляли, зараховувалось у державний фонд, половина якого переходила в розпорядження волостей — для розподілу між селянами в користування (а не у власність), а друга половина залишалась у розпорядженні держави й мала давати „достаток" державі. Цю землю держава могла віддавати в оренду великими ділянками і продавати у власність. Таким побитом, земельна реформа Пестелева передбачала значну прирізку землі селянам, з одного боку, і створювала можливість розвитку буржуазного землеволодіння — з другого.

Спиняючись над способами здійснення наміченого політичного й соціяльно-економічного перевороту, *Пестель* твердо вказує, як єдиний шлях — революційну, збройну масову боротьбу з царатом. Проти царя мала повстати армія й фльота; селянство й міщанство мало підтримати повстання; повстанці арештовують царський уряд і знищують всю династію Романових.

Порівнюючи „Товариство З'єднаних Слов'ян" до „Південного Товариства", проф. *М. Яворський* пише: „Перше, що відріжняло „Слов'ян" від „Південного Союзу", це національне питання. „Товариство Об'єднаних Слов'ян" недвозначно протиставляло націоналістично-руській ідеї Пестеля та ще й декого з „Південного Союзу" свою ідею примітивного інтернаціоналізму, ідею всеслов'янської революції й панслов'янської федерації, що об'єднала б у республіканських автономних формах усі слов'янські нації на рівних правах в одну державу, що її кінець сягав би від Чорного моря до Балтики та від Білого до Адріятики. Але й сама проблема революції в одних та других різне находила своє розуміння. У членів „Південного Союзу" вона виступала, як проблема революції, приказаної згори, як аристократична революція під палочну команду над сірою бездушною масою салдатів та простолюддя, під покровом навіть релігійного фанатизму. А „Слов'яни" дивилися на революцію не як на революцію згори, під наказ військових командирів, що його сліпо має виконати слухняна сліпа бездушна маса, а як на революцію знизу, революцію мас. „Ні один переворот не може здійснитися без згоди й співділення всенької нації", читаємо в „Записках" Горбачевського; „хоча військові революції можуть швидко дійти до своєї мети, однако наслідки їхні дуже небезпечні, вони стають не колискою, а могилою волі, в імені якої їх доконується. Нарід не може раніш стати вільним доки не стане освіченим, моральним та промисловим Слов'яни й переконані, — заявляє *Горбачевський*, — що надії їхні не можуть так швидко здійснитися, як вони цього бажали-б, але вони ставлять собі метою вчинити все, що веде хоч-би ступнево до поставленої мети" [1]). Такою метою уявлявся їм у неясних обріях майбутній радикальний демократизм, а засобом — народня революція й всеслов'янська братська федерація визволених народностей". Далі „Слов'яни" одкидали всі забобони, релігійні й сословні, а в тактиці спиралися в своїх підготовленнях до революції на маси. „Вони, як каже Горбачевський, в першу чергу вживали всяких можливих заходів підготовити до справи своїх підлеглих, стараючися злитися з ними за одно, порівнятися з ними своїми думками й бажаннями". „Слов'яни" одинокі були „демократами" в повному розумінні цього слова, бо мета їхня — довести пропаґандою маси до того, щоб вони боролися навіть не з хвилевим ентузіязмом, а завсігди, при всякій нагоді, захищаючи свідомо „отыскиваемые ими права". Вони й кидалися в маси не тільки салдатські, що від них сторонили змовці з „Південної Спілки", але й селянські. Підготовлювання нової

[1]) „Записки" Горбачевского, ст. 43.

гайдамаччини, що мала вибухнути серед селянства на весні 1826 р. при допомозі окремих пропаґандистів, „флігель-ад'ютантів", безперечно мусило йти під керуванням „Слов'ян", тим більше, що названі селянські заколоти якраз і починалися в районах основної пропаганди „Слов'ян", ц.-т. на Волині, Поділлі, Київщині. А як сильно було селянство розпропаговано від цих „флігель-ад'ютантів" типу рядового Семенова, про якого находимо звістку в одній статті „Киевской Старины" за 1882 рік, видно з того, що хоч селянське повстання, залишене само собі після поразки декабристів не вдалося, не приняло навіть серйозних розмірів, все-таки царська влада вважала за потрібне вжити цілої низки заходів, щоб заспокоїти селян; між іншим царський уряд видав маніфеста до селян з 12 травня 1826 року, якого наказано читати протягом шістьох місяців кожної неділі по церквах, торгах і ярмарках та ще й підкріплено його спеціяльними військовими надзвичайними судами. Про пропаґанду „Слов'ян" поміж селянством маємо й безпосередні вказівки в докладній записці предводителя чигиринського дворянства Нечуя в справі втихомирення селянства [1]). Але й серед буржуазії „Слов'яни" мусили мати широкі зв'язки. Широкий з природи демократизм, непримиримість із усяким гнітом людини над людиною, боротьба з національною неволею та релігійними пережитками, врешті віра в революційну силу мас — ось чотири основні риси „Слов'ян" у їхніх змаганнях до перебудови суспільства на федеративних началах" [2]).

Року 1825 (восени) „Товариство З'єднаних Слов'ян" і „Південне Товариство" об'єднались. Плянували розпочати велике повстання влітку 1826 року. Але смерть царя Олександра I прискорила події.

23 грудня (ст. ст.) 1825 року довідались на Україні про грудневе повстання в Петербурзі. 25 грудня Чернігівський полк, що стояв у Василькові та по сусідніх селах, складав із загальним невдоволенням присягу новому цареві Миколі. Цього ж дня увечорі був зроблений трус у помешканні активного члена товариства С. Муравйова-Апостола, що був саме в Житомирі. Підчас повороту Муравйова назад до Василькова, він був заарештований у селі Трилісах (біля Василькова) 28 грудня. Членів Товариства, що вже ухвалили розпочати повстання, визволили С. Муравйова з під арешту й таким робом фактично почали повстання 29 грудня ст. ст. „Ця пригода розв'язала всі мої сумніви", — говорив пізніше у своєму свідченні С. Муравйов-Апостол. Вагатися вже не було часу і *С. Муравйов* из двома ротами пішов на Васильків і взяв його без бою. Відти він намірявся розгорнути повстання ширше. Поінформував козаків, про що йде річ і запропонував тим, хто не хоче з доброї волі йти на боротьбу, покинути військові повстанські лави. Але бойових лав ніхто не покинув. З відділом до 1000 чоловіка рушив він у напрямку на Житомир, мавши надію, що армія повстала також і в Житомирі й у Києві. Одначе, надії не справдилися. По дорозі до Житомиру на загін С. Муравйова напав відділ царського війська й розбив повстанців. Підчас бійки С. Муравйов був поранений разом із іншими. Повстанців заарештували, в числі інших і *Сергія Муравйова-Апостола* та *М. Бестужева-Рюміна*. Так була ліквідована спроба повстання на Україні. В ніч з 12 на 13 червня (стар. стиля) 1826 року *Пестель* (арештований ще з наказу Олександра I напередодні повстання в Петербурзі), *Сергій Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін* були повішені в Петербурзі (разом із Рилеєвим і П. Каховським — учасниками повстання в Петербурзі).

Після задушення повстання в Росії й на Україні настала чорна реакція. На Україні вона набирала особливих рис, бо була скерована на повну ліквідацію останніх традицій української державности та на зміцнення русифікаторської політики.

31. Кирило-методієвці. — В обставинах реакції суспільна думка на Україні розвивалася повільно, так само, як повільно доходили соціяльної й політичної сили нові суспільні групи. Та поліційний самодержавний

[1]) Киев. Стар. 1899, т. 95, ст. 408.
[2]) *М. Яворський*. Нариси, стор. 111 — 114.

режим неспроможний був спинити суспільний поступ. Не встигло самодержавство забути про декабристів, як року 1830 — 1831 сталось велике повстання в Польщі, що мало відгуки й на Україні. Дрібно - буржуазна радикально-республіканська течія польських повстанців нав'язала була досить добрі зв'язки з українськими опозиційними елементами (насамперед і головно на Правобережжі). На Україні поведено було аґітацію поміж селянством (під гаслом скасування крепацтва) і пороблено заходи для організації повстанських загонів. Коли почалося повстання в Польщі, вибухли заколоти і на Правобережній Україні. Російський уряд, вишукуючи способів придушити початок повстання на Україні, пішов навіть на таку небезпечну демагогію, як обіцянка селянству покасувати крепацтво й дати волю, аби тільки селяни виловлювали та передавали владі повстанців - революціонерів. Спроби підняти повстання на Україні так і залишились спробами. Вони ліквідовані були досить швидко після задушення повстання в Польщі. Проте, заворушення 1830 — 1831 р.р. становлять важливу ланку в революційній традиції на Україні. Недаремно руське самодержавство завзялося після них особливо ретельно винищувати всякий опозиційний рух на Україні, поглиблюючи до крайніх меж свою реакційну політику, започатковану після погрому декабристів. Соціяльно - економічний радикалізм лівиці революційного руху на Україні сполучався часто з автономно - сепаратистськими намаганнями — і цього досить було для того, щоб самодержавство з особливою люттю накинулось на той рух. Винищуючи ліві радикальні елементи взагалі (без огляду на національну приналежність), руський уряд водночас варварськими способами нищив суспільно - економічні та політичні основи державницьких змагань українського дворянства та молодої української буржуазії. Продовжуючи політику Катерини й Петра, наполіг уряд Миколи І на те, щоб остаточно ослабити давній козацький елемент на Лівобережжі, скасувати рештки міського самоврядування, підбити українську церкву під владу руського синоду, поширити на Україну руське законодавство.

„Мобілізовані козацькі полки для втихомирювання польського, як говорилося, повстання, прямо погнали на поселення на Кавказ у числі 12.500 козаків, чим до решти обезкровлено опозиційні українські кола: попередніми бо роками 1820 — 1825 було вже вислано, і то вдруге за часів Олександра, 25 627 козаків із їхніми родинами на Кубань, та ще й запроваджено мобілізацію полтавських дівчат для виселенців. Одночасно звільнено з посади генерал - губернатора Лівобережжя *кн. Репніна*, відомого козакофіла й українського автономіста, ба навіть заборонено 1835 р. вживати для Лівобережжя слово „Малороссия". Щоб до решти придушити ґрунти для посіву революційних думок і затій, реакція взялася пильно позбавляти козацьких та дворянських прав усю цю худородну козацько - дворянську масу, що з неї головним чином дотепер виростали революційні затії. На одному Правобережжі Бібіковщина викреслює з дворянських списків 64.000 дворянсько - козацької дрібноти. Врешті, щоб цілком покінчити з усякими зовнішніми хоч би видами української відрубности від Росії (мовляв, „в России не должны быть терпимы отдельные самостоятельные части, или лучше сказать, федеральные соединения провинций на особых правах, как то делалось во время царствования Александра Павловича"), на пропозицію київського генерал - губернатора *Бібікова*, що в своїх записках з 1839 р. особливо настоював на скасуванні лишків української автономности, мовляв, останні підтримують на Україні сепаратизм та зайве пригадують давні часи самостійности, указом Миколи з 21 серпня 1840 р. припинено не тільки праці окремої

кодифікаційної комісії під головуванням харківського професора *Даниловича* в справі українського законодавства, але й скасовано всі ті окремі закони, що ними користувалися дотепер так лівобережна, як і правобережна Україна ... Фактично на пропозицію того-ж ген.-губ. Бібікова указом 23 червня 1839 р. скасовано й греко-уніятську церкву на Правобережжі, а всіх уніятів одним почерком пера „повернено" на лоно єдиної православної церкви, забезпечивши себе попередньо „одноголосною постановою" епіскопської наради в Полоцьку".

„Але реакційні заходи самодержавного режиму до знищення усяких умов революційного руху ледве чи змогли його зупинити, тим більше, що вони навіть не завсігди попадали туди, куди треба було та не завсігди вдаряли тих, що найбільше тепер були зв'язані з цим рухом. На кін революційної боротьби замість дворянської опозиції в спілці виступили нові соціяльні групи, що з них одна продовжувала свою бунтарську стихію, а друга з'являлася на авансцену, як безпосередній уже аґент і організатор революції. Оцим то елементом і організатором революційної боротьби ставала тепер інтеліґенція, з якою самодержавна реакція хоч і боролася, як з представником оцього „мнимо просвещенного врага", але все-таки з нею мало ще була знайома, як мало й була знайома з її методами боротьби"[1]).

Сільська буржуазія, міський кустар та ремесник, середній та дрібний промисловець і купець — ось соціяльна база тодішньої інтеліґенції, база, котра обумовлювала загальний характер її суспільних змагань і межі інтелігентського радикалізму.

„Новонароджений глитай, як і кустар та ремесник, викоханий торговельним капіталом, — і собі тепер починав думати про сво є громадянське майбутнє, щораз більше ворогував з поміщиком, ставав у крепацькому питанні лібералом та новим опозиціонером крепацького ладу, що обмежував його спроби економічного „самовизначення" своїми февдальними кайданами, ставав ідеологом капіталістичного ладу, — зазначає проф. М. Яворський. — А голос оцього представника дрібного капіталу, що загрозливо змагав до конкуренції на внутрішньому ринку з великим підприємцем, щораз більшого набирав суспільного значення. Щоправда, росла надто швидко в ті часи буржуазія, але вона все ще власної ролі в суспільному житті активно не грала, а все ще ховалась, більше навіть, аніж колибудь під крила свого природженого ворога — дворянської реакції. Хоч як сильна була в ті часи її економічна міць, хоч як сильні були її намагання до цілковитого зрівнання себе з дворянством у буржуазному укладі, вона — буржуазія — не рішалася активно виступати проти свого самодержавного патрона, що викохував її на свої кредити, зберігав її під крилами своєї протекційної політики, хоч мовчки погоджувалася з усякою опозицією проти цього патрона. Правда, швидко ріс тоді й пролетаріят. Пролетаріят ріс у нас двома напрямками: в сільсько-промисловому й фабрично-індустріяльному. Годувала й виховувала його однаково українська фабрика з її капіталістичним способом продукції, як і українське поміщицьке збіжжеве підприємство-своїм наймитством і заробітчанством. Особливо останнє велику відогравало ролю на Україні в організації нової кляси — робітничої кляси — та в вироблюванні нової ідеології, цілком протилежної не тільки февдалізмові, але й взагалі клясовому устроєві. Бунтарський дух проти сучасного устрою виховував цю

[1]) *Проф. М. Яворський.* — Нариси з історії революційної боротьби на Україні. Том І. Стор. 124 — 127.

ідеологію серед оцієї нової кляси, але сама ця нова кляса ще не оформила себе власною програмою, не самовизначила себе, як клясу робітничу. Надто сильні бо були ще зв'язки тієї нової кляси з її селянською ідеологією дрібного власника, ба навіть із старим патріярхальним побутом, але зате вже одним своїм існуванням давала ця кляса все-таки матеріял для аналогічних міркувань серед кол спутника цієї кляси — інтеліґенції, що сама подекуди плоть від плоті дрібного товарового виробника являла собою окрему варіяцію найманої праці в сучасному громадянстві. Не випадково-ж так з погордою ставився до неї сучасний февдал, вважаючи її за „жалкие твари нового покроя, новой цивилизации", в яких „даже смысла нет; одне фразы, одне внушения ядовитой политической пропаґанды — чумы настоящего времени".

„Оця то нова соціяльна група — інтеліґенція, збільшуючи з дня на день свої лави виходцями збанкрутованих поміщиків, дрібних дворян, купців, селян тощо, мірою зростання капіталістичних начал в народньому господарстві й виростала тепер у головного речника, ба навіть одинокого, і не тільки інтересів буржуазної демократії, стаючи поперек дороги февдальної реакції своїм домаганням політичної свободи й соціяльної рівности, але й оцієї нової кляси — майбутнього пролетаріяту, що від її імени й пробувала робити подекуди деякі мрійливі висновки в напрямку справжнього демократизму й волі, не тільки буржуазної, але й безклясової, в напрямку утопічного комунізму, що його вона вчилася на французьких зразках і виховувала на своєрідному ґрунті нашої молоденької капіталістичної дійсности"[1]).

І от саме інтеліґенція, що чи не найгостріше відчувала в цей час нестерпний гніт царського самодержавного режиму, починає вести ідеологічну боротьбу проти царського режиму. Вона популяризує постуляти буржуазного демократизму й гостро виступає проти крепацтва. Відбиваючи клясові економічні інтереси української буржуазії, що їм загрожувала небезпека як з Заходу, так і з Півночі, — з Московщини, українська інтеліґенція розвиває та обстоює республікансько-федералістичні ідеї, створює своєрідну українську демократичну слов'янофільську ідеологію.

Серед таких обставин дійшло року 1846 до заснування в Києві *Кирило-Методіївського Братства* (під проводом *Костомарова, Білозерського та М. Гулака*), що хоч і не розвинуло якоїсь політичної діяльности, все ж самим фактом свого існування свідчило про паростї нового життя під льодом самодержавно-поліцайського режиму. *Брацтво* ставило таку політичну програму: 1 — Слов'янська федерація з автономією окремих країн; 2 — Республіканське народне правління; 3 — Слов'янський Собор, як вищий орган влади в складі двох палат; 4 — Правителя федерації й кожної республіки мали обирати на певний час; 5 — Рівність громадян, воля й рівність релігій; 6 — Скасування крепацтва, смертної кари й кари на тіло; 7 — Скасування станових привілеїв. Крім того, *Брацтво* вимагало від своїх членів, щоб вони „підкопували всіма засобами несправедливі права аристократії". Отже, в теорії це була непогана буржуазно-демократична програма, хоч і з релігійно-реакційною домішкою. Одначе, утопічно-анемічною тактикою своєю братчики зводили цю свою програму на нівець. Вони радили „уникати насильничих мір, а коли настане пора, то протиставити насильству *силу думки*, силу злученого народу".

[1]) *М. Яворський.* — Нариси з історії революційної боротьби на Україні. Том І, стор. 133 — 134.

У своїй ідеології братчики мали багато елементів не лише утопічних, але й виразно реакційних (вони бояться революції, вороги атеїзму та матеріялізму, вороги космополітизму, прихильники хліборобської цивілізації). Заарештовані від царського уряду, братчики *Костомарів* і *П. Куліш* і ще деякі покаялися й пізніше все життя були з них лойяльні царські підданці.

В умовах крепацько-поліцайського режиму, за поміщицької диктатури не лише в політиці, але й у господарстві, за переваги сільського господарства над промисловістю в народньому господарстві України в цей час, — буржуазія не могла здобутись на потужніший, на витриманіший ідеологічно, на поступовіший та революційніший рух[1]).

Все ж значення Кирило-методіївців, яко виразників намагань дрібної буржуазії української, не доводиться зменшувати. „Ідеологічна платформа Кирило-Методіївського Братства,— пише проф. М. Яворський, — була навіяна, з одного боку, впливами україно-фільського слов'янізму, з другого — невиразною проблемою утопічного соціялізму, збудованого на фур'єрівських принципах ідеалізації хліборобства та на сен-сімоновських основах оновленого християнства, так залюбки концептованого тоді визвольним національним рухом поневолених слов'янських племен, як протиставлення подекуди матеріялістичним принципам націй, що панували над цими племенами. Вона — оця платформа — була, таким чином, у своєму історичному змісті по суті програмою молодого національного українського дрібного капіталу та молодої української буржуазії, що радикальними своїми гаслами прикривала соціяльне своє визволення і від кайдан руського, і власного українського февдалізму, але пробувала виложити програму свого національного самовизначення на плечах і руками представників дрібної української буржуазії, цебто інтеліґенції. Свідома своїх клясових інтересів українська дрібна буржуазія вже своєю тогочасною соціяльною структурою найменше була ув'язана із старим февдальним укладом офіційного крою, найгостріше виявляла через те клясові інтереси національного капіталу проти офіційного февдалізму, вона через те й жила ультра-демократичними прагненнями й домаганнями, що лягли в основу тієї платформи, через те вона, українська дрібна буржуазія, і вийшла на кон революційної боротьби начебто з отакими гаслами, з отакими постулятами, прибраними в барвистий романтичний одяг утопійного радикалізму, біблійного месіянізму та ще й рідного козакофільства, а по суті з декларацією в ім'я інтересів майбутнього буржуазного укладу національного, в ім'я взагалі майбутнього національного капіталізму, що один і другий мали вирости на руїнах дотеперішнього февдально-самодержавного укладу".

„Сен-сімонізм", це євангеліє радикальної інтеліґенції в нас в 1830 і 1840 роках, об'єднаний з фур'єризмом, як ідеалізацією хліборобства, не індустрії, оце й буде найвластивіша характеристика цієї платформи, що як і тут, так і там виступала, як соціяльно-радикальна програма національної буржуазії по лінії її дрібнобуржуазного крила, а разом, як соціяльна програма націоналістичного інтеліґентського руху, що прагнув узяти владу з рук руського та обрусілого дворянства в свої руки. Не випадково бо у сен-сімонізму, як у кирило-методіївців, ця інтеліґенція, аристократія розуму, — гегемон майбутнього суспільного укладу. Не випадково й в одних, і в других оновлене християнство — ідеал оновленого суспільства".

„Програма кирило-методіївців була, таким чином, у нашій дійсності глибоко революційна, не зважаючи ані на її подекуди релігійну вивіску, ані на ворожість до „гнилого Заходу" та до „модних прогрессистов" Заходу й західнього матеріялізму. Але тактика їх, треба визнати, є здебільша прозелітична, і через це вона не революційна, а опортуністична, що знову нагадує нам сен-сімонізм. В тактиці своїй справді „братчики" далеко начебто пішли назад від своїх попередників. Взявши проблему оновленого християнства в основу своїх міркувань, вони прийняли й тактику цього християнізму за засіб здійснювання своїх ідей, цебто тактику проповідування й приєднання до своєї ідеї всіх, хто бажає, ріжниці на клясову приналежність Пропаганда, приєднування до своїх ідей „в духе кротости и миролюбия", „не подавая повода, что действуют в противности настоящему порядку", справді начебто далека від тактики „Слов'ян" в 1820 роках, що шукали реалізації своїх політичних планів шляхом збройного повстання, хоча, з другого боку, ця пропаганда приєднування мала „змагати до зазначеної мети твердо, обережно і спокійно, не виявляючи страху", що в цій пропаганді „кожен член мусить змагати до дійснення слов'янської ідеї ввесь свій вік, вживати всіх заходів, що в його розпорядженні, та бути готовим навіть потерпіти за це правдиве діло" [2]). Ця надзвичайна обережність у тактиці, можливо, оправдується громадською депресією тих часів" [3]).

---

[1]) *М. Слабченко.* «Матеріяли до економічно-соціяльної історії України XIX століття». *М. Балабанов.* «История революционного движения в России». *М. Покровський.* «Нариси з історії революційного руху в Росії XIX та XX віків». ДВУ, 1925. *Б. Базилевич.* «Декабристи на Київщині». ДВУ, 1926.

[2]) Голос Минувшего, 1918, кн. 10 — 12, ст. 122.

[3]) *М. Яворський.* Нариси. Том І. Стор. 163 — 166.

32. Т. Шевченко — співець революційної клясової боротьби. Суспільна революційна думка на Україні в другій чверті XIX століття не вкладалася в рямці ідеології Кирило-Методіевського Брацтва. Численна верства убого-малоземельного, а то й зовсім безземельного спролетаризованого селянства, верства вільного й покрепаченого робітництва, верства наймитів-пролетарів висунула свого власного виразника своїх клясових інтересів, проповідника непримиренної, революційної клясової боротьби проти крепацтва, проти поміщицької сваволі, проти самодержавно-поліцайського гніту — *Т. Г. Шевченка* (1814—1861 р.р.).

Т. Шевченко, як син крепака, не пройшов систематичної науки в школі, проте, скінчив Академію Мистецтв у Петербурзі й самоосвітою придбав багато знаннів не лише з царини спеціяльних, але й суспільних наук. Він обізнаний і з ідеями західньо-европейських соціялістів-утопістів, із творами декабристів (зокрема з творами Рилеєва), був знайомий із Петрашівцями, знав історію України й інших народів (зокрема слов'янських), був у зв'язку з Кирило-Методіевськими братчиками, хоч і не поділяв їхньої поміркованої програми й миролюбної тактики, читав Герцена і Чернишевського [1]).

Творчість Т. Шевченка це протест покрепаченої селянської голоти, протест спролетаризованих трудових народніх мас проти клясового гніту й палкий заклик до збройної клясової боротьби.

Т. Шевченко протестує проти крепацтва, проти національного гніту (під яким жив не лише український, але й інші народи в Російській монархії), проти офіціяльної православної церкви й навіть проти релігії взагалі, що служила клясовим інтересам владущих верств; проти абсолютистичного, самодержавно-поліцайського режиму і проти „законів" і влади взагалі; проти негативних сторін родинного семейного побуту,— він протестує проти всяких форм соціяльного гноблення та проти паразитизму владущих верств. Він не поділяє Герценової ліберальної, антиреволюційної тактики й солідаризується з Чернишевським. Своїм революційним запалом і непримиренним ставленням до клясових ворогів нагадує Т. Шевченко якобінців великої французької революції. Владущі верстви — дворяни-поміщики — не заробили своїх багатств своєю працею: їхні багатства-маєтки — то „дідами крадене добро", їхня влада — влада насильників. „По якому правдивому, святому закону і землею, всім даною, і сердечним людом торгуєте?" — запитує Шевченко й закликає народні маси до революційної боротьби проти „панів", проти крепацько-поліцайського режиму: „вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю землю окропіте", „борітеся — поборете". „Щоб збудить хиренну волю, треба миром, громадою обух сталить", — каже він, — треба „святити ножі" й у кривавій, жорстокій, громадянській війні зруйнувати до самих основ рабський, несправедливий соціяльний лад. А на місці старого зруйнованого ладу треба збудувати новий суспільний лад, коли „царя не буде, супостата, а буде брат і буде мати й будуть люди на землі",— „нову вільну сім'ю", в якій пануватиме братерська рівність трудящих.

Ближче й докладніше Шевченко не зазначив свого суспільного ідеалу. Новітні соціялістичні ідеї, що вже постали в той час на заході Европи, твори К. Маркса і Ф. Енгельса — оскільки це досліджено — йому були невідомі, і Шевченко не переступив у своїй критиці клясових відносин того ідеологічного рівня, який міг постати в малорозвиненому

[1]) *Ол. Дорошкевич.*—До питання про вплив Герцена на Шевченка. (*Інститут т. Шевченка.* — Шевченко. Річник І. — ДВУ, 1928).

торговельно-капіталістичному суспільстві, з бідним міським промисловим життям, із переважною селянською, крепацькою людністю. Суспільний ідеал Шевченка, ідеал „нової вільної сім'ї" трудящих, „роботящих рук" має загальний анархічно-утопічний характер: Шевченко сподівавсь, що те нове братерське трудове суспільство створить незаможне селянство, визволившися з крепацтва. Та це не зменшує суспільного значення палкого протесту Шевченкового проти соціяльного гноблення, протесту, що відбивав свідомість тої суспільної групи, з якої вийшов пізніше свідомий своєї сили пролетаріят.

Т. Г. Шевченко з малих літ виявив свої великі природні здібності (зокрема до малювання). В'язку з цим його взяли до панського двору й почали вчити малярства (поміщики мали звичку заводити собі власних артистів, малярів тощо з крепаків). 24 років (заходами деяких петербурзьких письменників та художників) Шевченка викуплено з крепацької неволі і він вступає до Петербурзької Академії Мистецтв. В цьому часі починається його поетична творчість.

Т. Шевченко в періоді своєї творчости перейшов кілька стадій: у зв'язку із змінами в особистому житті й з поглибленням його соціяльного світогляду, змінявся і соціяльний зміст його творчости. В першому періоді своєї творчости, молодий поет, повний життьових сил, підо впливом петербурзького літературно-мистецького буржуазно-інтелігентського оточення, виступає, як буржуазно-демократичний національний романтик. У своїх творах він оспівує й оплакує „славну минувшину" України, оповиває ореолом козацько-гетьманську Україну, тужить за гетьманами. Дошукуючися причин занепаду української державности, він убачає їх у московських царях; звідси протест Шевченків проти московських царів із одночасним вихвалюванням українських „царків" (гетьманів „славних"). У московських царях Шевченко персоніфікує гніт („Кавказ"). — В творчості Шевченка цього періоду українська інтелігенція шукала ґрунту для своїх національних ідеалів; з неї черпала національно-визвольний ентузіязм; на цій творчості створено культ Шевченка, як пророка національного визволення в буржуазних формах.

Та ось 33 років Шевченко попадає знов в тяжку неволю: за участь у Кирило-Методіївському брацтві, а головне — за свої вірші проти царя, Шевченко попадає (1847 року) до петербурзької фортеці, а потім на довгі роки в далеке заслання, без права писати й малювати. По царських казематах і на засланні (в салдатчині) Шевченко починає глибше розуміти соціяльну природу царату, від протесту проти московських царів він повстає проти царату взагалі, як проти певної системи соціяльних, клясових відносин. Одночасно поглиблюються соціяльні погляди Шевченка: він гостро відчуває клясовий характер експлуатації людини людиною й від протесту проти національного пневолення він переходить до бунту проти соціяльного визиску, проти клясового гніту. *Шевченко* повернувся на Україну (року 1859) інший, як був до заслання. Люди стогнуть під гнітом клясового соціяльного визиску; визискувачі — це царі, поміщики, духівництво в минулому й тепер. Українські гетьмани — це „варшавське сміття, грязь Москви"; їхні нащадки, українське дворянство — це експлуататори, „людські шашелі", яких треба винищити; релігія — офіціяльна церква служить інтересам визискувачів.

Шевченко відчуває, що наближається велика суспільна буря. Він бачить, що поміщицько-крепацький царський режим підгнив, що селянство далі не захоче нести крепацького ярма, він чекає на всенародне повстання, він огненним словом закликає до нього „братів незрячих" — незаможницьке селянство. Визиск страшний, сваволя страшна й Шевченко питає:

... — „Чи буде суд? Чи буде кара царям, царятам на землі?
Чи буде правда між людьми?
Повинна буть, бо сонце стане і осквернену землю спалить".

А через якийсь час (року 1860) Шевченко вже зовсім певно відповідає, що революція наближається:

„Сонце йде і за собою день веде,
І вже тії хребетносилі, уже ворушаться царі...
І буде правда на землі...

І звертаючись далі до поміщиків, до нащадків тої козацької старшини, яку він вихваляв у першому періоді своєї творчости, Шевченко, мов той старозавітній пророк, погрожує їм страшенною карою:

„Не втечете і не сховаєтесь!
Всюди вас найде правда-пімста, а люди підстережуть
вас, на то-теж злов'ять і судить не будуть:
В кайдани туго скують, в село на зрище приведуть,

І на хресті отім, без ката і без царя, вас біснуватих,
розтнуть, розірвуть, розіпнуть,
А кров'ю вашою, собаки, собак напоять" ...

Нарід повстане, розірве кайдани соціяльного гніту, помститься над своїми класовими ворогами:

Розкуються незабаром заковані люди,
Настане суд.
Заговорить і Дніпро, і гори,
І потече сторіками кров у синє море...
І не буде кому помагати...
Димом, хмарами заступить сонце перед вами"...

Цей другий період творчости Шевченка залишився без відповідної уваги з боку дрібнобуржуазної української інтеліґенції (інтересно, що й українські композитори ігнорували Шевченка — революціонера - бунтаря проти класового соціяльного гніту).

Позитивні, конструктивні ідеали Шевченка накреслено (як то ми вже зазначали) лише в найзагальніших рисах. Вони нагадують собою анархічні ідеали. Майбутнє суспільство уявляється Шевченкові як неклясове, як:

„Сім'я велика, вольна,
Де врага не буде, супостата,
А буде брат і буде мати
І будуть люди на землі"...

Хоч Шевченко так що й не був обізнаний з працями Маркса-Енгельса, одначе можна сконстатувати в його світогляді матеріялістично-діялектичні тенденції В одному з своїх творів (написаному 1858 року), Шевченко писав: „Ідея комунізму — це зовсім не порожня мрія, не голос вопіющого в пустині: ні, вона цілком придатна для дійсного прозаїчного життя".

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ УЧНІВ

* *М. Покровський.* Русская история в самом сжатом очерке. Части I і II. Вид. 1923.

М. Балабанов. Очерки по истории рабочего класса в России. Част. I. ГИУ, 1925.

Вознесенский. Экономическое развитие России и классовая борьба. — Част. I.

* *М. Балабанов,* История революционного движения в России. — ГИУ, 1925.

* *М. Покровський.* Нарис з історії революційного руху в Росії XIX та XX віків. ДВУ, 1925.

В. Коряк. Нариси історії української літератури.

В. Полонский. — Бакунин, М., 1922.

* *М. Яворський.* — Нариси з історії революційної боротьби на Україні. Том I; ДВУ, 1927.

Акад. Дм. Багалій. — Декабристи на Україні. — ДВУ, 1926,

* *З. Гуревич* — „Молода Україні". (Кирило-Методіевське Братство"). ДВУ, 1928.

М. В. Нечкина. — Общество Соединенных Славян. — Центрархив. ГИЗ РСФСР, 1927.

М. Яворський. — „Україна в епоху капіталізму. ДВУ, Вип. I. 1924, вип. III, II, 1925 вип. 1925.

В. Базилевич. — „Декабристи на Київщині". ДВУ, 1926.

А. Річицький — „Тарас Шевченко в світлі епохи". Вид. друге, ДВУ.

П. Філіповіч. — „Шевченко і декабристи". ДВУ, 1926.

Игнатович. „Борьба крестьян за освобождение". Москва, 1924.

П. Костенко. „Селянські виступи та війни". ДВУ, 1925.

Рожков „Город и деревня".

Залкинд. „История русской фабрики".

* *Рожков.* „Хрестоматия по истории народного хозяйства"·

* *Коваленский* „Хрестоматия по русской истории".

О. Єфименко. „Історія українського народу". Част. I й II. Харків, 1923.

* *М. Яворський.* „Нарис історії України" Часть I й II. Харків, 1923.

* *Н. Рожков.* „Русская история в сравнительном освещении". Том IV. Изд. „Книга" Москва, 1923

М. Н. Коваленский. „Учебник русской истории". Часть II. Изд. 2. Госуд. Издательство, Москва, 1922.

М. Грушевский. „Очерк истории украинского народа". Петербург, 1906.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ.

* *М. Покровский.* „Русская история с древнейших времен". Томы III и IV.
* *Г. Г. Плеханов.* „Очерки по истории русской общественности XIX в.". М., 1923.
В. Антонович. „О промышленности Юго-Западного края XVIII стол.".
* *М. Слабченко.* „Организация хозяйства Украины от Хмельницкого до мировой войны". Томы I, II, III (1922 — 1923), том IV, 1925, ДВУ.
* *М. Слабченко.* „Матеріяли до економічно-соціяльної історії України XIX століття". Том I, 1925, ДВУ.
М. Драгоманов. „Шевченко, українофіли й соціялізм".
Т. Шевченко. „Днев ик". Изд. „Пролетарий", Харьков, 1925.
Всеукраїнська Академія Наук. „Шевченко та його доба". Збірн. І. ДВУ, 1925.
М. Драгоманов. „Передне слово" до „Громади". 1878 р.
М. Покровский „Очерки русской культуры". Часть I.
М. Туган-Барановский „Русская фабрика".
Столпянский. „Промышленное развитие Петербурга".
Кулишер. „История русской промышленности".
* *Пажитнов.* „Рабочее движение при крепостном праве". Изд. „Красная новь". М., 1923.
Лященко. „Очерки аграрной революции в России". Часть I.
Бердин. „Русская буржуазия".
* *Семевский.* „Кирило-Мефодиевское Об-во".
* *Семевский.* „Петрашевский и петрашевцы". М. 1922.
Коробка. „Союз Соединенных Славян".
Горбачевский. „Записка".
Семевский. „Из истории общественных течений в 40 годах".
Корнилов „Крестьянская реформа".
Сборник. „Великая реформа". Том VI.
* *Обществоведение.* „Сборник статей под ред. проф. Н. Тарасова (Том IV „Жизнь общества в эпоху новейшей мировой торговли, капиталистической промышленности и развития социализма". Изд. „Сеятель", Петроград, 1924).
Невский. „Очерк истории РКП". Вип. I.
П. Маслов. „Курс истории народного хозяйства".
Д. Антонович. „Триста років українського театру". (1619 — 1919). Прага, 1925.
* *Акад. Д. І. Багалій.* „Г. С. Сковорода. Український мандрівний філософ". ДВУ, 1926.
П. Сакулин „Русская литература и социализм". Часть первая. Ранний русский социализм. ГИЗ РСФСР. 1924.
М. Балабанов. „Россия и европейские революции в прошлом". — Выпуск первый. Россия и великая французская революция. Изд. второе. ГИУ. 1924. — Выпуск второй. Революция 1848 г. ГИУ. 1924.
Ю. Каменев. Об А. И. Герцене и Н. Г. Чернышевском. Книгоизд. „Жизнь и Знание". Петроград, 1916.
Проф. К. Пажитнов. „Промышленный труд в крепостную эпоху". Изд. „Путь к знанию". Ленинград, 1924.
* *Повстання декабристів на Україні.* Науков. Збірн. Харків. Науково-Дослідчої Катедри. історії Україн. Культури. Ч. 4. 1926.
* *Декабристи на Україні.* Збірник праць Комісії для дослідів громадських течій на Україні. — Укр Акад. Наук. Київ, 1926.
Інст. Т. Шевченка. Шевченко. Річник перший. ДВУ, 1928.
Укр. Акад. Наук. Твори Т. Шевченко. Том IV. Журнал. ДВУ, 1927.
О. Багалій — Татаринова. Нариси з історії військових поселень на Україні.
Н. Суровцова. Олізар і його відношення за декабристів.
В. Дубровський. Поміщиця Марфа Лукашевич.
Є. Іванов і М. Горбань. Відгуки декабристського руху на Слобожанщині.
О. Назарець. Розрухи крепацькі 40-50 р. р. на Лівобіччі.
Н. Тихонов. К характеристике дворянской идеологии накануне падения крепостного строя.
(Розвідки — Татаринової, Суровцової, Дубровського, Горбаня, Назарця і Тихонова надруковано в „Науков. записках Наук.-Дослідчої Катедри укр. культури". № 6, Харків. ДВУ, 1927).
М. Свідзінський. Земська міліція на Україні 1806 — 1808 р. („Прапор марксизму" № 1, 2, 1928).
Т. Каретнікова. До історії скасування Київської автономії („Прапор марксизму" № 2, 1928).
М. В. Нечкина. Общество Соединенных Славян. — Центрархив. ГИЗ РСФСР, 1927.
В. Беркович. Гносеологічні експерименти проф. Ладиженського та Г. С. Сковорода („Войовн. матеріяліст". Філософсько-наук. збірник № 1, 1929. ДВУ).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРОРОБЛЕННЯ.

І. Декабристи в Росії і на Україні.

1. Соціяльно-економічний ґрунт декабризму в Росії і на Україні.
2. Дворянсько-поміщицькі й буржуазні моменти в соціяльно-економічній та політичній програмі декабристів.
3. Причини поразки декабристів.
4. Ріжниця між декабризмом в Росії та на Україні.

ЛІТЕРАТУРА

М. Яворський. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. Том І. Розд. IV. Повстання декабристів на Україні. Наук. Збірн. Харк. Наук.-Дослідч. Катедри історії укр. культури. ч. 4.
В. Базилевич. Декабристи на Київщині.
Акад. Дм. Багалій. Декабристи на Україні.
Декабристи на Україні. Збірник Укр. Акад. Наук. 1926.
М. Покровський. Русская история с древнейших времен. Том III.
М. Покровський. Нарис з історії революційного руху в Росії в XIX та XX в.".
В. Семевский. Политические и общественные идеи декабристов.
М. Слабченко. Матеріяли до соціяльно-економічної історії України. Том І.
М. В. Нечкина. Общество Соединенных Славян.

ІІ. Кирило-методієвці, яко речники молодої української буржуазії.

ЛІТЕРАТУРА

З. Гуревич. „Молода Україна".
Проф. М. Яворський. Нариси з історії революційної боротьби на Україні, Том І. Розд. V.
М. Грушевський. Матеріяли до історії Кирило-методієвського брацтва. Признання Кирило-методіївців. (Збірник пам'яти Т. Шевченка — 1814 — 1914. Вид. Укр. Наук. Тов-ва в Київі. Київ, 1915 р.).
В. Міяковський. О Маркович у Кирило-Методієвському братстві. („За сто літ"). Книга перша. Істор. Секція Укр. Акад. Наук). ДВУ. 1927.
В. Міяковський. Люди сорокових років. Кирило-методіївці в їх листуванні. („За сто літ". Кн. II. — Історична секція Укр. Акад. Наук. ДВУ, 1927).
Д. Багалій. Т. Г. Шевченко і Кирило-Методіївці. — ДВУ, 1925.
М. Міяковський. Нові документи до біографії М. Гулака (Інст. Т. Шевченка. Збірник „Шевченко". Річник І).
М. Покровський. История России. Том III — IV.
М. Слабченко. Матеріяли до соціяльно-економічної історії України. Том І.
Інші праці, що стосуються Кирило-методіївців, указано в „Молодій Україні" З. Гуревича.

VIII. РЕВОЛЮЦІЙНА БОРОТЬБА АНГЛІЙСЬКОГО ПРОЛЕТАРІЯТУ В ДРУГІЙ ЧВЕРТІ XIX СТОЛІТТЯ (ЧАРТИЗМ).

33. Загальні уваги про клясову боротьбу англійського пролетаріяту в другій чверті XIX віку.—1825-1830 роки це роки цілковитої індустріялізації Англії: рільнича продукція відходить на друге місце — перше займає промисловість. З промисловістю почалися й кризи. Починаючи з 1825 р., пролетаріят Англії зазнає великих страждань саме в зв'язку з гострими промисловими кризами. Кожна криза викидала на вулицю сотні тисяч робітників, що поповнювали „резервну промислову армію". За 30 і 40 років XIX стол. безробітні становили значну частину населення міст і містечок.

Безробіття призводило до побільшення злодійств, старцювання, хуліганства, різних пошестей. Воно підривало боротьбу робітничої кляси за заробітну плату, призводило до загостреної боротьби між різними шарами пролетаріяту, підривало його організації. Розуміється, англійський пролетаріят першої половини XIX стол. не являв собою одностайної маси. Поруч з індустріяльним пролетаріятом, було багацько й робітників-кустарів, переважно ткачів. Індустріяльний пролетаріят складався із старих міських робітників і з нових — приходьків з села. Робітники-ремесники й кваліфіковані фабрично-заводські робітники перебували у порівняно сприятливих умовах: вони мали досить добру заробітну плату, що до тогож ще зростала (коли не рахувати років криз). Тимчасом робітники-кустарі, чорнороби й наймити жили в тяжких умовах: їхня плата була невисока та до того ще й зменшувалась. Через введення механічних ткацьких варстатів пролетаризація ткачів кустарів набрала масового характеру; їхній заробіток падав катастрофічно.

Неоднакове суспільне становище різних шарів пролетаріяту обумовило різні ідеологічні течії серед нього. Та беручи цілу робітничу клясу, бачимо, що за цієї доби англійський пролетаріят досягає багацько щодо свого клясового усвідомлення. Саме в цей час усвідомлює він, що має він першорядне значення в національному господарстві й починає велику боротьбу за „свої права" в соціяльно-економічному житті та за свої суспільні ідеали. Закон 1824 р. дав робітникам право утворювати робітничі професійні спілки — тред-юніони — і тим сприяв клясовому об'єднанню англійського робітництва та зростанню його соціяльної сили. Другу чверть XIX століття заповнює в Англії велика соціяльно-політична боротьба англійського пролетаріяту. Гаслом боротьби було загальне виборче право; але політична реформа мала бути лише засобом до соціяльно-економічних реформ. Робітники намагалися опанувати політичну владу в державі, щоб коли не учинити соціяльну перебудову капіталістичного суспільства, то, принаймні, радикально поліпшити своє матеріяльне становище.

Роки 1825-1830 були роки постання цього великого пролетарського руху; роки 1831-1834 — теоретично-ідеологічного обґрунтування його; роки 1837-1842 — роки будови організаційних форм і найбільших успіхів; від 1849 до 1854 року йде швидкий підупад руху. Назву „чартизм“ рух цей одержав тільки з 1838 року, коли лондонські робітники виступили з своєю відомою програмою демократизації виборчого права до парляменту — „The Peoples Charter“ („Народня програма“, або „Народній Акт“; слово „Charter“ значить правний документ, акт). Щодо характеру тієї соціяльної перебудови, яка мала наступити після опанування пролетаріятом політичної влади та методи цієї перебудови, то тут можна розрізнити три течії, які в дійсності ввесь час переплітались: перша, спочатку найвпливовіша течія — комуністична щодо її цілей і парляментська щодо тактики та форм боротьби. Вона мала на увазі приступити, після опанування політичної влади пролетаріятом, до усуспільнення землі й організації комуністичних колоній на зразок овенівських. Друга течія мала на увазі використати політичну владу, щоб зробити широкі соціяльні реформи, щоб створити сприятливі обставини для розвитку професійних і політичних пролетарських організаций, щоб підготувати робітничу клясу до майбутньої перебудови капіталістичного суспільства на соціялістичне. Ця течія пізніше взяла гору. І, нарешті, третя течія — синдикалістична, клясово непримиренна, яка виступила вороже проти парляментарних форм боротьби та закликала робітників до безпосередньої, масової акції, до негайного здійснення „права на повний продукт своєї праці“ через захоплення в свої руки засобів продукції (ідеологічно спиралась вона на теорію природних прав людини й мала тимчасовий великий вплив після 1832 року).

З 1837 року клясова революційна боротьба англійського пролетаріяту набирає масового характеру. З цього часу й починається, власне, „чартизм“. Пролетаріят ставить до розв'язання реальні політично-демократичні домагання. Але й за цього періоду, як і за попередніх, робітничому рухові бракувало двох суб'єктивних умов, потрібних, щоб успішно закінчити боротьбу (про об'єктивні умови тут не говоримо): 1) клясової, політично-професійної організованости, отже, бракувало центрального проводу, координації та плянових виступів, і 2) ясної клясової ідеології, а в зв'язку з цим бракувало ясної, реальної програми та ясної тактичної лінії. Всі тогочасні пролетарські ідеологи — і ті, що вийшли з буржуазного оточення, і ті, що були робітники: О'Брієн (O'Brien), О'Конор (O'Connor), Ловет (Lovett) та інші — користувалися з буржуазної теорії природних прав людини й робили з неї, або на її підставі, всі свої позитивні й негативні ідеологічні висновки. Як ми вже були зазначали вище, теорія ця має механічний характер: вона не розуміє, що в основі суспільної організації лежить трудовий зв'язок (господарська єдність), і пояснює суспільну єдність спочатку суспільним договором, а потім, після зламання договору від „тиранів“ (чи то монархів-деспотів, чи капіталістично-землевласницької олігархії), „тиранією“ — запровадженням насильницької влади. Відси тверда віра тогочасних пролетарських ідеологічних провідників у безмежну силу права, закону, юридичної норми, а також у творче значення політичного насильства. Слід тільки повалити „тиранію“, скасувати „погані“ закони й написати „гарні“, „мудрі“, як тим самим буде знищений старий соціяльно-економічний лад, старі, „несправедливі“ відносини, приватна власність на засоби виробництва і т. інш. Інакше кажучи, стаючи в щоденній політичній боротьбі навіть на цілком клясову позицію й тим залишаючи далеко позад себе соціялістів-утопістів, пролетарські проводирі в теорії все ще залишаються утопістами.

З однакової ідеологічної основи пролетарські проводирі робили, проте, неоднакові тактичні висновки: одні давали перевагу мирним, парляментсько-демократичним моральним способам боротьби і творили „Партію моральних засобів боротьби“ („Moral Force Party“), а інші були прихильниками способів боротьби збройною силою, обстоювали тактику змов і політичних переворотів, творили „Партію фізичних (збройних) способів боротьби“ („Physical Force Party“). Проводирем перших був Ловет (*W. Lovett* — лондонський робітник), проводирем других — О'Конор (*F. O'Connor*). Синдикалісти належали до цього другого тактичного напряму.

34. Об'єднана боротьба пролетаріяту й дрібної буржуазії за парляментську реформу. Політичне життя Англії другої чверті XIX століття було зосереджене навколо парляментської реформи, навколо демократизації виборчого права та навколо боротьби з олігархією великих капіталістів і земельної аристократії. В демократизації виборчого права були заінтересовані не тільки робітники, але й середня та дрібна буржуазія. Відси випливало об'єднання політичної акції всіх цих суспільних груп, спілка робітників із посередніми, дрібнобуржуазними суспільними верствами. Найбільшого напруження досягла ця боротьба протягом років 1830 — 1832. Для пролетаріяту ця спілка скінчилася нещасливо: року 1832 парлямент ухвалив закон про парляментську реформу на користь дрібній буржуазії: посередні суспільні верстви здобули виборчі права, робітники ж і надалі залишилися безправні. Так викрилися суперечності між дрібною буржуазією і пролетаріятом: пролетаріят уже не мав собі спільників у буржуазному таборі й мусив „орієнтуватись“ на власні сили.

На ґрунті розчарування в політичних парляментських способах боротьби зміцніла синдикалістична течія серед англійського робітництва, що давала знати про себе ще й перед 1832 роком. Ще року 1830 зародилася серед лондонського робітництва радикальна група, яка повставала проти політичної спілки пролетаріяту з буржуазією. Року 1831 ця група заклала політичне об'єднання.—„Лондонську національну Спілку“ (*Londoner Nationale Union*“). Члени цієї групи ведуть синдикалістську аґітацію, висовуючи на перший плян постулят боротьби за право „на повний продукт праці“; кажуть, що „право приватної власности взагалі треба скасувати, бо воно шкідливе для робітників“. Наприкінці 1831 року Бенбоу (*W. Benbow*) аґітує проти парляментських способів боротьби й висовує ідею генерального страйку, як способу боротьби проти капіталістів за клясові робітничі інтереси. З 1832 р. синдикалістські настрої зростають і беруть якийсь час перевагу над іншими; до цього часу професійні робітничі спілки були політично-невтральні, а з 1832 року справа міняється. Мірою того, як зростали антипарляментарні настрої й ширилась проповідь безпосередньої масової економічної акції, спілки втягуються у вир політичної боротьби. Робітничий періодичний орган „Піонер“ („*Pioneer*“) пише, що капіталістична кляса не виконує жадної корисної суспільної функції, що „підприємці непотрібні та що робітники можуть самостійно, власними силами керувати підприємствами“. Тоді ж Д. Сміт (*J. E. Smith*) пише, що „парляментська політика не може задовольнити народніх мас“, що „в професійних спілках тільки балакають, тимчасом, як потрібна безпосередня економічна акція“. Прихильники парляментських способів боротьби, як от О'Брієн, ледве встоюють на своїх позиціях. Вони майже погоджуються на ті вимоги, які висовують синдикалісти, приєднуються до їхнього гасла „право на повний продукт праці“ і тільки хочуть переконати своїх

занадто гарячих товаришів, що все ж „право на повний продукт праці" повинно бути санкціоноване законом, перейти через парлямент, щоб бути тривалим і справжнім правом.

Року 1834 делегати тред-юніонів з'їхались до Лондону й поклали початок великому англійському союзові професійних спілок — „Великій Національній Об'єднаній Спілці" („*Grand National Consolidated Trades' Union*"). Союз цей, хоч і ухвалив компромісову програму об'єднаної робітничої акції, проте, був під великим впливом синдикалістів. Він поставив собі за мету використовувати революційні й парляментські способи боротьби „для повного звільнення робітників від тиранії капіталу". Офіційний орган союзу „*Піонерська та офіційна газета* („*Pioneer and Official Gazette*") порвав з овенівським реформізмом і боронив погляди радикальної синдикалістичної частини робітництва.

Буржуазія відповіла на синдикалістичні змагання пролетарського руху новими репресіями: року 1834 парлямент ухвалив нового закона, яким обмежувалося право робітників створювати політичні й професійні організації, а також зменшено допомогу на випадок безробіття. Буржуазна преса розпочала наступ проти Союзу професійних спілок, уряд тероризував його членів. В наслідок цього терору „Велика Нац. Об'єдн. Спілка" занепала, не встигши розвинутись, а разом із цим почали спадати й синдикалістичні настрої серед англійського (насамперед лондонського) робітництва. Занепадові Союзу професійних спілок допомогли також і внутрішні суперечки серед робітничих проводирів, а саме: Р. Овен виступив рішуче проти синдикалістів і взагалі проти політично-клясової боротьби й усе носився з утопічним комунізмом, моральним переродженням, базарами для безпосередньої виміни товарів відповідно до їх трудової вартости тощо, а Морісон (*Morrison*) і Сміт (*Smith*) відкидали рішуче овенівський утопізм і хотіли бачити в Союзі спілок ту нову могутню силу, що знищить капіталістичне суспільство й поставить на місце капіталу працю.

35. Велика боротьба англійського робітництва за загальне виборче право (1837 — 1842 р.р.). Підупад революційної енергії, що почався в кінці 1834 року після нерадісних наслідків боротьби за парляментську реформу, тривав недовго: вже року 1836 англійське робітництво знову стає до політичної боротьби, намагаючись повести її на цей раз у цілком клясових організаційних формах. Цього року робітник *Ловет* з товаришами закладає в Лондоні робітничу політичну партію, під назвою „*Лондонська робітнича Спілка*". Спілка ця видала відозву до пролетаріяту й народу, в якій обґрунтовувала конечну потребу самостійної клясової політичної організації робітництва. Буржуазія виголошує дуже гарні, дуже демократичні гасла — писали спілчани, — а в дійсності зовсім не дбає про інтереси робітництва, навпаки — всякими способами гнобить та визискує робітників, настренчує одну частину робітництва проти другої частини. В лютому місяці 1837 року відбулося в Лондоні велике політичне робітниче віче, яке скликала Лондонська Робітнича Спілка, щоб обміркувати програму політичних виступів пролетаріяту. Щоб підкреслити свою ідеологічно-політичну незалежність од буржуазії, віче, всупереч традиції, що веліла обирати на голову зборів якогонебудь відомого ліберального політичного діяча з буржуазно-демократичних кол, обрало на голову друкарського складача, робітника *Гартвела* (Hartvell'a). Головними промовцями на вічі були Гартвел і Ловет (також робітник). У своїх промовах вони вказали на те, що буржуазія монополізувала політичні права й намагається зосередити у своїх руках політичний провід над пролетаріятом, що настав

час зламати цю монополію, завоювати політичні права й організувати свою, робітничу політичну партію. „Доки політична влада перебуває виключно в руках дуже незначної частини людности, — говорив Ловет, — доти не припиняться спроби використати народні маси в цілях упривілейованої меншости, спроби трактувати їх, як машини, поводитися з ними, як із засобами виробництва". Збори ухвалили текст „Петиції до парляменту", що його склала управа Л. Р. Спілки. Петиція складалася з шости пунктів: 1) загальне виборче право, 2) рівний поділ виборчих округ, 3) скасування цензу для парляментських кандидатів, 4) однорічні легіслятурні періоди, 5) таємне голосування, 6) встановлення плати парляментським депутатам. Збори доручили управі Л. Р. Спілки порозумітися з лівими ліберальними депутатами парляменту, скласти спільно з ними, на підставі ухваленого тексту „Петиції", проєкт закону і внести його на розгляд парляменту. З цього часу, власне, й починається доба чартизму. Лондонська Спілка повела дуже широку аґітацію між робітництвом у Лондоні й на провінції, заохочуючи робітників до організації політичних об'єднань і до підтримки програми, виголошеної в „Петиції". В травні 1838 року Спілка оголосила складений комісією з представників Спілки та лівих депутатів парляменту проєкт закону під назвою — „*The People's Charter*" („Народній Акт"). Проєкт цей починався словами: „Закон про заведення справедливого представництва народу Великобританії та Ірляндії до палати громад парляменту". Далі йшов коротенький уступ — обґрунтування загального виборчого права, де сказано, що уряд повинен відповідати перед органом представництва, обраним від усього народу, бо тільки тоді уряд стоятиме на сторожі інтересів цілого народу, а сам представницький орган правдиво відбиватиме інтереси й бажання народу й, нарешті, прибрано в юридичну форму перечислені вище шість пунктів самого закону.

Лондонські спілчани розповсюдили „Народній Акт" („*The People's Charter*") по всій країні. Аґітація за цей проєкт закону багацько прислужилася до політичного клясового усвідомлення англійського робітництва та до організації його в політичні об'єднання. Ловет, Гетерінґтон, Вотсон, Г. Вінсент та інші спілчани віддали всі свої сили й усі свої знання для політичної організації пролетаріяту; вони ж зробили найбільше також і для того, щоб зібрати десятки й сотні тисяч голосів під „Народнім Актом" („*The Peoples Charter*"). — *Вільям Ловет* (*William Lovett*) нар. року 1800; батько його був моряк і помер ще перед народженням Вільяма; хлопця виростила мати-вдова в великій нужді. Року 1821 бачимо W. Lovett'a вже в Лондоні, де він навчається теслярства, а далі працює увесь час як тесляр-робітник. В Лондоні W. Lovett багато читає й учиться. Від 1826 року він починає цікавитися політичним життям, соціяльними реформами (в дусі Р. Овена), організацією кооперативних крамниць. Ставши секретарем об'єднання для поширення кооперативного знання, він познайомився з Р. Овеном, Кобе та інш. політично-громадськими діячами та письменниками, поширив свої знання та світогляд і зробився одним із кращих у Лондоні робітничих промовців і письменників-публіцистів. Року 1832 Lovett був арештований за участь у політичній демонстрації, але випущений. Року 1839 його закинули до в'язниці на цілий рік за оголошення революційної відозви. W. Lovett — головний автор „Народнього Акту" („The People's Charter"). В чартистському русі він боронив парляментські мирні способи боротьби й осуджував тактику „політичного насильства". З 1826 по 1834 рік — він демократичний овеніст, з 1834 по 1844 рік — стає на клясову пролетарську позицію й віддає всі свої сили на політичну організацію та клясове усвідомлення робітництва.

Генрі Гетерінґтон (*Henry Hetherington*), приятель Ловета, народився року 1792 в Лондоні, в сім'ї робітника — друкарського складача. Батько віддав його в науку до друкарні, і Генрі став складачем, як і його батько. Якийсь час він працював у Генті (в Бельгії). Як і інших робітників, його захопив був овенівський рух і він перейнявся демократичними овенівськими ідеями. За політично-демократичні виступи Гетерінґтон був арештований року 1831 і відсидів півроку у в'язниці. Визволившись із в'язниці, він видає 1832 року тижневик „Республіканець" („*Republikan*"), в якому ганьбить монархічний устрій і осіб королівського дому, за це знову потрапляє до в'язниці. Вийшовши він на волю, видає знову один, потім другий і, нарешті, третій часопис — „Лондонські Вісті" („*London Despatch*"), де боронить позицію чартизму, поділяючи, щодо тактики, погляди Ловета. Помер він року 1849, залишивши заповіт, в якому виклав свої морально-релігійні й політичні погляди.

Ватсон (*James Watson*) нар. року 1799, помер року 1874 — робітник, овеніст, кооперативний діяч. Року 1832 він виступив проти овенівського антипарляментаризму; був кілька разів у в'язниці, брав діяльну участь у чартистському русі.

Г. Вінсент (*Henry Vincent*) нар. року 1813, помер року 1879; робітник, був однодумцем Ловета і працював переважно на провінції. Тогочасні провідники пролетаріяту були переконані, що запровадження в життя наміченої в „Чартері" („*Charter*") парляментської реформи дасть пролетаріятові політичну владу, а тим самим і сподівані соціяльно-економічні реформи, і цим треба пояснити те загальне захоплення, з яким вели робітничі ватажки аґітацію за „Чартер" („Charter"). Один із найвидатніших революційних представників чартизму говорив на одних робітничих зборах: „Я гаряче піддержую всі домагання, виставлені в „Чартері". „Чартер" дасть нам загальне виборче право до парляменту, загальне виборче право дасть робітництву все: дасть гарну одежу, добре помешкання, смачну страву, скорочення робочого дня й підвищення заробітної плати, дасть можливість фізичного й духового розвитку"... Так виявилось, що помірковані й революційні чартисти перебільшували вагу політичних досягнень пролетаріяту в рямцях буржуазного устрою, але загалом добре позначали лінію поточної боротьби за найближчі інтереси пролетаріяту.

„*Лондонська Робітнича Спілка*" стояла з своєю програмою, викладеною у „Чартері", посередині великого руху за демократичну парляментську реформу. Одночасно вона займала середню позицію і в цілому тогочасному пролетарському русі, поділяючи ідеологію середню між дрібнобуржуазною, ліберально-демократичною ідеологією „*Бірмінґамської Політичної Спілки*" і революційно-синдикалістичною ідеологією групи О'Конора, що про неї буде мова далі.

Теоретиками цієї середньої ідеологічної течії були О'Брієн та його ученики — Гарней і Гамедже. Джемс-Бронтер О'Брієн (*James Bronterre O'Brien*) нар. року 1805 в Ірляндії, в сім'ї купця; скінчив гімназію, потім університет у Дубліні; року 1830 переїжджає він до Лондону, щоб закінчити свої юридичні студії; в Лондоні втягується в радикальний політичний, рух, приєднавшись до Кобе і Гента. На початку 1831 р. О'Брієн пише статті про становище в Англії в радикально-овенівському дусі, в яких обґрунтовує право народніх мас на загальне виборче право. Парлямент, обраний на підставі загального виборчого права, здійснить комуністичні ідеали Р. Овена: держава знайде землю та машини, потрібні для того, щоб організувати комуністичні громади з безробітних. Після цього О'Брієн стає редактором тижневика, видаваного Гетерінґтоном. Після невдалого

виступу за парляментську реформу в 1830—32 р.р., О'Брієн віддається ще з більшою увагою, як до того, соціяльним студіям, знайомиться з тогочасною французькою соціологічною літературою, видає часопис, співробітничає в газеті „Північна Зоря" („*Northern Star*") — органі чартистів, редагує (з 1836 р. по 1840 р.) кілька робітничих часописів. З квітня 1840 р. до середини 1841 року сидить він у в'язниці. Вийшовши з в'язниці, він знову редагує й видає різні часописи, в яких, між іншим, провадить боротьбу проти O'Connor'a. Помер в убозтві в Лондоні року 1864.

Джорж-Юліян Гарней (*George Hulian Harney*), ученик О'Брієна, народився року 1817; брав діяльну участь у робітничій революційній боротьбі. У своїх виступах Гарней завжди стояв на виразно клясовій позиції й один із небагатьох *уживав відповідної термінології: „буржуазія"* й *„пролетаріят"*, замість загальновживаних тоді — „трудящі кляси" і „середня кляса". Після 1840 року його революційний запал трохи спав. Наприкінці 1842 р. він вступив до редакції „Північної Зорі" („*Northern Star*"). Року 1843 він познайомився з *Ф. Енгельсом,* який писав тоді свою книжку: „Die Lage der arbeitenden Klasse in England" („Становище робітничої кляси в Англії"). Року 1847 він знайомиться з *К. Марксом,* що приїхав тоді до Лондону на відому конференцію, наслідком якої було оголошення *„Комуністичного Маніфесту"*. Гарней утворив зв'язок між англійським і европейським робітничим рухом.

Р. Гамедже (*R. G. Gammage*) — діяльний учасник чартистського руху й історик чартизму. Ідеологічно він ішов слідами O'Brien'a, був противник утопічного комунізму, виступав за самостійну робітничу політику, яка, на його думку, повинна була довести до демократії й соціяльних реформ (робітники повинні мати політичні права і право на працю).

Порвавши О'Брієн з утопічними комуністичними ідеалами Р. Овена, поширює він соціяльно-політичні погляди, перейняті свідомістю окремішности клясових інтересів робітництва. Він пише у своїх статтях, що між пролетаріятом і буржуазією, навіть ліберально-демократичною, існують непримиренні клясові (економічні й політичні) суперечності. Кожна суспільна кляса — каже він — завжди боронить тільки свої власні клясові інтереси, і тому робітники не можуть сподіватись оборони своїх інтересів од якоїсь іншої кляси й мусять організуватись політично для боротьби за свої інтереси. О'Брієн висловлює глибокі думки про природу суспільного розвитку, відзначаючи, що в основі його лежать зміни господарських відносин, що „історію роблять не одиниці, а кляси", що від відносин власности залежать політична суспільна організація, форми родинного життя, релігія, мораль, що суспільне життя—то боротьба кляс, що державне законодавство — це воля владущих кляс. О'Брієн був один із останніх популяризаторів теорії природних прав людини, який пристосовував її до інтересів робітничої кляси. Він солідаризується з писаннями французьких ідеологів бідноти — Бабефом та Буонароті, коли вони кажуть, що природне право кладе на кожного громадянина обов'язок праці, що в правдиво-організованому суспільстві не повинно існувати приватної власности на землю, не повинно бути багатих і вбогих, гнобителів і пригноблених, правителів і підвладних, що рівність і щастя всіх — мета суспільної організації. Шлях до соціяльних реформ — завоювання пролетаріятом політичної влади через загальне виборче право. Коли владу буде здобуто — треба зробити земельну реформу, а також низку реформ щодо організації фінансів і кредиту.

Праворуч від чартистського центру стояла „Бірмінгамська Політична Спілка", під проводом Атвуда (*Atwood'a*), ліворуч — група під проводом

О'Конора, Стефенса, Т. Бомона і Р. Остлера. — Ф. О'Конор (*Feargus O'Connor*), ірляндець, народився року 1794, в графшафстві Керк, у старовинній аристократичній родині, в якій жили традиції боротьби за незалежність Ірляндії, одержав гарну освіту, студіював право в дублінському коледжі. Року 1831 він приєднався до боротьби за парляментську реформу і року 1832 був обраний на депутата до реформованого парляменту, де обстоював інтереси Ірляндії, зокрема селянства (боронив мито на хліб, довожуваний до Англії), не беручи жадної участи в обговоренні справ, що стосувалися робітничої кляси. Підчас виборів до парляменту року 1835 він знову був обраний на депутата, але не міг скористатись із цього, бо його маєток не давав потрібного цензового прибутку (щоб засідати в парляменті, треба було мати 600 фунтів річного прибутку, а маєток О'Конора давав тільки 450 фунт.). Це зробило з поміркованого О'Конора радикала. Він звертається до робітничого руху й намагається стати його проводирем. Людина палкої вдачі, з аристократичними нахилами, великий себелюб, О'Конор входить у колізію з тодішніми поміркованими проводирями англійського руху й боронить ліву, синдикалістичну, революційну позицію. Не знайшовши ґрунту серед лондонського робітництва, О'Connor подався до Йоркширу, де робітники заходжувалися саме (року 1837) коло організації робітничого часопису. О'Конора запросили на редактора, і восени 1837 року з'явилось в Лідсі перше число „Північної Зорі" („*Northern Star*"). (*Енгельс* умістив кілька кореспонденцій в цьому органі про німецькі справи). На весні 1838 року О'Конор організує в Лідсі політичну робітничу спілку під назвою „Великий Північний Союз" („Great Northern Union"). Спілка ставила собі за мету здійснити демократичну парляментську реформу, а також розвивати професійні робітничі організації. Конечною метою спілки було створити загальнореволюційне об'єднання „людей, що готові покласти своє життя в боротьбі за свої права". Хто приєднувався до спілки, той мусив дати обіцянку, що „коли для досягнення свободи та для оборони рівности всіх перед законом не вистачить моральних засобів, то він буде вживати фізичної сили". Спілка підкреслювала в своїй програмі, що вона не визнає жадних політично-державних авторитетів, крім тих, що постають з волі народу. До лідської робітничої спілки приєдналися робітничі організації з околиць і обрали за свого провідника О'Конора. О'конорівці гаряче обстоювали „*Charter*" („Чартер"). Між іншим, восени 1844 року „Північну Зорю" було перенесено до Лондону, де вона виходила до 1852 р.

„Північна Зоря" („Northern Star") була органом чартистського руху.

О'Конор зневажливо ставився до парляментських способів боротьби й висловлювався, що на насильство урядової влади народні маси мають право відповідати також насильством. Його послідовники — Тейлор (1804—1841 р.р.), А. Бомон (1800—1833), Стефенс і Р. Остлер (1789—1861) продовжили постулят О'Конора й висловлювалися взагалі за збройне повстання, за збройні способи політичної боротьби й терор.

Коли чартистський рух почав року 1843 занепадати, О'Конор збивається на утопічні манівці. Він залишає поле політичної боротьби й агітує за земельну реформу та організацію робітничих хліборобських артілей, що мали врятувати пролетаріят од злиднів. Почавши з проєкту усуспільнення землі та організації спілок, він кінчає року 1847 постулятом, що „дрібна селянська власність є найкраща основа суспільства". З дрібнобуржуазного аґрарного реформаторства О'Конора нічого не вийшло, але воно пошкодило робітництву, відтягнувши увагу пролетаріяту від клясової політичної боротьби. Помер О'Конор року 1855 в Лондоні.

О'Конор був ворог соціялізму. „Я не соціяліст і не комуніст"— говорив він. — „Принципи соціялізму та комунізму суперечать природі".

Як ми вже говорили, найбільший успіх у боротьбі за парляментську реформу мала Лондонська Робітнича Спілка (чартистське ядро), але серйозним конкурентом їй виступила *„Бірмінгамська Політична Спілка"*, яка загалом обстоювала ту саму програму парляментської реформи, що й Лондонська Спілка, лише з деякими відмінами, до яких, між іншим, стосується домагання поширити виборче право тільки на тих робітників, що провадять своє власне хатнє господарство. Крім того „Б. П. С." виступала проти рівного поділу виборчих округ, побоюючись, що за такого поділу половина місць в англійському парляменті припаде Ірляндії. „Б. П. Спілка" поставила собі за мету зробити боротьбу за парляментську реформу справою не тільки робітничою, але й „загальнонародньою". В травні 1838 року вона опублікувала проєкт *„Національної Петиції"*, яку мали подати парляментові „від імени всього народу".

1838 рік був рік величезних робітничих і взагалі народніх зібрань віч і демонстрацій, в яких брали участь десятки тисяч народу. „Лондонська Робітнича Спілка" й о'конорівський робітничий союз — *„Великий Північний Союз"* („Great Northern Union") спільно аґітували за „Чартер" („Charter"), але між ними помічалось велике, покищо принципове, розходження щодо тактики: о'конорівці одночасно готувались до можливої збройної боротьби за загальне виборче право, обрієнівці та ловетівці (з Лондонської Робітничої Спілки) були проти „фізичних способів" боротьби, проти збройного повстання й терору, і поборювали на цьому ґрунті обрієнівців. Але куди більше вороже поставилася до „Great Northern Union" („Великого Північного Союзу") „Бірмінгамська Політична Спілка" під демократично-ліберальним проводом Атвуда. Атвудівці розвинули завзяту аґітацію проти оконорівців, кидаючи на них різні обвинувачення. 1 грудня 1838 року „Бірмінгамська Політична Спілка" („Birminghamer Political Union") ухвалила резолюцію, в якій говорилось: „Ми засуджуємо рішуче й недвозначно всі заклики до вживання фізичної сили, як засобу, щоб досягти загального виборчого права та інших вимог національної петиції". В тому самому місяці Ловет говорив на вічі в Лондоні: „Ми вважаємо за шкідливу всю ту аґітацію, що закликає вживати фізичної сили, бо аґітація ця тільки гальмує великий рух. Не рушниці нам потрібні, а виховання й вишколення робітничих мас. Стефенс та О'Конор розбивають рух. Їхні заклики до збройної боротьби б'ють не по ворогах, а по друзях нашої справи. О'Конор хотів би взяти все штурмом і за один рік зробити „Чартер" („Charter") законом. Але форсування справи, похват, гармидер і загрожування збройним повстанням можуть призвести тільки до передчасних виступів і знищення чартизму". Так само і в Едінбурзі в тому ж грудні місяці 1838 року конференція делеґатів шотляндських організацій обмірковувала питання тактики в зв'язку з оконорівською аґітацією й ухвалила резолюцію, в якій, між іншим, говорилося: „Збори вважають за зайве дебатувати питання про те, чи то було б конституційним уживати зброї для самооборони, бо мають повне переконання в тому, що в сучасній боротьбі за свободу цілком вистачає моральних способів, щоб досягти тієї свободи всупереч усім ворогам".

Та до намічення якоїсь однієї тактичної лінії так і не дійшло, надто бо заважав тут закон, що забороняв зв'язок між політичними робітничими об'єднаннями (їм заборонено було навіть листуватися). Загальнопоширеною була така думка: мирним способом — коли можна, силою — коли примусять обставини. Та, проте, одне було ясне: робітнича кляса вже добре розуміла

вагу політичної боротьби й ставала на цей реальний шлях боротьби за свої клясові інтереси, покінчивши вже з овенівським утопізмом.

За останню блискучу спробу овенівців зберегти свій вплив на робітничий рух можна вважати працю Брея (*J. F. Bray*): «Labour's Wrongs and Labour's Remedies» («Страждання робітничої кляси й робітничі ліки проти тих страждань»), яка вийшла року 1839. В ній Брей застерігав робітництво від захоплення тред-юніонізмом та чартизмом і закликав узятись до «правдивих ліків» проти соціяльної недуги — організації комуністичних продукційних громад. Капіталістичний лад, — писав Брей, — це неминучий продукт попереднього суспільного розвитку; це не навмисне вигаданий витвір владущих верств. Але цей лад повинен згинути так само, як згинули попередні системи господарства; на зміну йому прийде комунізм. Усі хиби капіталістичної суспільної організації випливають з капіталістичної системи господарства. За цієї системи капіталісти мусять робити те, що вони роблять: боронити свої клясові інтереси й боротися з робітництвом — це історична неминучість. А через те не уряди й не форми правління винні в тому, що робітників визискують, а винна суспільно-господарська організація, за якої цінності, створені робітниками переходять до рук капіталістів. Уряд тільки охороняє ці відносини. Нерівність економічна, відносини власности — ось джерело гіркого становища трудящої людности. Тому ніколи не слід покладати дуже великих надій на політичні досягнення в межах буржуазного ладу; хоча б які великі були ті досягнення, вони не внесуть грунтовних змін у соціяльно-економічні відносини. Для потвердження цієї останньої своєї думки Брей посилається на приклад Сполучених Штатів Північної Америки, де поруч із демократичним політичним ладом панує не менший соціяльно-економічний визиск та гніт, ніж у монархічних європейських державах. Отже, тільки повне знищення капіталістичної організації господарства може вивести людство на новий шлях розвитку. Людство повинно організуватися в окремі продукційні комуністичні громади (від 1000 до 5000 чоловіка у кожній), які-б виробляли самі все потрібне їм. Звичайно, одразу перейти до такого ладу неможливо; потрібні переходові форми. Брей висловлює думку, що такою переходовою формою могла бути організація окремих галузей промисловости в осібні великі продукційні кооперативні спілки, на зразок акційних товариств. Заробітна плата по таких спілках залишається, але вираховується виключно відповідно робітничого часу, що його витрачає кожний. Продукцію організується за певним пляном, складеним на підставі статистичних відомостей. Таким чином буде усунено безпляновість, анархічність капіталістичної організації господарства, а разом знищено визиск робітничої сили. Щоб полегшити обмін товарів, Брей проєктує організувати робітничий банк. Обмін продуктами мали б переводити на підставі особливих посвідчень про кількість покладеної у продукт праці. Брей звертає увагу на те, що не можна досягти перебудови капіталістичного суспільства на комуністичне простим політичним насильством, раптовим повстанням. В основу цієї роботи щодо перебудови капіталістичного суспільства робітництво повинно положити культурне, політичне й організаційне виховання трудящих мас. Це забарна робота, але робітництво не повинно лякатись її: майбутнє належить пролетаріятові й комуністичній організації суспільства; до цього веде історичний суспільний розвиток.

Наслідком великого руху 1838 року було скликання *Загального Конвенту* в лютому місяці 1839 року в Лондоні, що мав передати на ухвалу парляменту „Національну Петицію“ і „Народній Акт“ („The People's Charter“). Конвент цей вважають за перший „робітничий парлямент“ Великобританії; спочатку малося на думці назвати його Національним Конвентом, але з огляду на те, що ця назва нагадувала французький Національний Конвент і дуже дратувала б земельну аристократію й буржуазію, було ухвалено назвати його „Загальним Конвентом промислових (трудящих) кляс Великобританії“. Конвент поділився на правицю (що належала до групи Кобета, Солта, Веда і намагалася направити працю Конвента в цілком законні рямці), центр (найбільша група під проводом О'Конора, Ловета, О'Брієна, котра, в разі потреби, готова була до боротьби — чи шляхом демонстрацій, як от О'Брієн, або й збройного повстання, як О'Конор) і лівицю (під проводом Тейлора, Кардо, Рідера, Гардея та інших, яка була тієї думки, що за всяких обставин збройна боротьба дасть ліпші наслідки, ніж конституційна). Та тимчасом усі намагалися стримати всякі антагонізми і ставили одну ціль: найбільше спопуляризувати „Петицію“ („Petition“) і „Чартер“ („Charter“), назбирати під ними найбільше підписів і примусити ліберальну лівицю парляменту внести ці два акти на розгляд та ухвалу парляменту. На секретаря Конвенту одноголосно був обраний Ловет. Конвент працював до вересня 1839 р., розіславши по краю агітаторів

і налагодивши зв'язки з членами парляменту. Дуже палкі дебати викликало на Конвенті питання про те, що робити, коли парлямент відхилить домагання Конвенту. Старі суперечки про моральні й збройні способи боротьби розколювали Конвент: провідник правиці *Кобет* і лідер лівиці *Д. Гарней* заявили, що вони складають свої мандати — перший через те, що Конвент брав занадто революційну лінію, а другий — обвинувачував більшість Конвенту в опортунізмі — зраді робітничих інтересів. Орган лівиці був тижневик „*London Democrat*" („Лондонський Демократ"), що почав виходити в квітні 1839 року. Цей орган провадив анархічно-повстанську агітацію. Він доводив, що переможуть не чартисти, що хваляться своєю організованістю, а голодні, босі, бездомні, неорганізовані маси. Загалом більшість Конвенту схилялася до того, що нарід „має право носити зброю" й відповідати на насильство насильством. Ці войовничі настрої зміцніли ще більше після того, як Конвент довідався, що парлямент вороже ставиться до його домагань. В кінці квітня Загальний Конвент оголошує відозву до народу, в якій повідомляє, що владні кляси не виявляють бажання піти назустріч народнім домаганням і що отже все залежатиме від енергії робітничих мас. У травні робітничі маси середньої й північної Англії почали озброюватись і робити збройні демонстрації. 10 травня О'Конор вніс пропозицію перенести засідання Конвенту з Лондону до Бірмінгаму. Депутат від Бірмінгама *Броун* заявив, що людність Бірмінгаму готова боронити Конвент від ворожих нападів. У цей час під „Петицією" було зібрано вже понад мільйон підписів. 13 травня делеґати Конвенту переїхали до Бірмінгама, де їх зустріло з ентузіязмом 50 тисяч робітників. Поліція почала готувати збройні сили. Конвент бачив, що він стоїть перед важливими подіями, й ухвалив зробити на два тижні перерву, щоб делеґати могли поїхати до своїх організацій і порадитися з ними. 1 липня 1839 року Загальний Конвент відновив свої засідання в Бірмінгамі. Депутати заявили, що нарід готовий до збройної боротьби. Конвент ухвалив ужити відповідних заходів. Почалися арешти делеґатів Конвенту. В Бірмінгамі дійшло до бійок з поліцією. 8 липня Конвент постановив переїхати до Лондону, де парлямент 12 липня мав розпочати друге читання Петиції.

Після дебатів парлямент — власне, нижня палата його — поіменним голосуванням, що відбулося 12 липня 1839 року, одкинув Петицію: за Петицію було подано 46 голосів, проти неї — 235 голосів. Увесь чартистський рух зазнав тяжкої поразки.

13 липня Загальний Конвент мусив рішати, що робити далі. На порядок дня стало питання про генеральний страйк. Після довгих і палких дебатів 16 липня було ухвалено резолюцію, запропоновану Lovett'ом, в якій Конвент закликав робітництво до генерального страйку на 12 серпня, коли б до того часу парлямент не ухвалив закону про загальне виборче право. Однак, опозиція (ліва) не задовольнилася цією постановою й утворила під проводом Тейлора та О'Конора комітет для негайного підготування генерального страйку. Поліція почала готуватися, щоб задушити чартистський рух. У серпні місяці було арештовано понад 100 провідників чартизму, в тому числі Ловета, Броуна, О'Конора, Тейлора і О'Брієна. Замість генерального страйку, відкладеного Конвентом, відбулись 12 серпня тільки демонстрації по промислових містах. 26 серпня Конвент зібрався ще раз у Лондоні, але він уже не мав що робити: „Петиція" була одкинута, генеральний страйк не вдався, ніякої організованої акції на знак протесту не можна було вчинити. 14 вересня 1839 року Конвент сам себе розпустив. Тимчасом восени 1839 р. дійшло подекуди

до великих бійок робітників із поліцією. Це призвело до поліційського терору. В кінці 1839 і в першій половині 1840 року було заарештовано сотні чартистів і закинуто до в'язниці: кого на певний строк, а кого — навіки. Арешти й терор „знекровили" чартистський рух, зробили його анемічним.

Поразка 1839 року довела робітництву потребу централізованої міцної клясової політичної організації. З середини 1840 року це питання починають жваво дебатувати в робітничих колах. У липні 1840 року конференція чартистів у Манчестері ухвалила закласти „Національну Чартистську Організацію" („*National Charter Association*"). Ближчим завданням цієї загальноанглійської робітничої спілки було досягти „радикальної реформи парляменту" через установлення загального виборчого права. 1841 — 1842 року утворилося багато чартистських політичних організацій, які були в зв'язку з „Націон. Чартистською Організацією". Правиця й центр чартистського руху піднесли голос на оборону поміркованої пролетарської тактики, зокрема за політичні бльоки з ліберально-демократичною буржуазією підчас виборів до парляменту. В червні 1841 року „Північна Зоря" („*Northern Star*") писала, шо „великий принцип загального виборчого права треба ввести в життя практичною дорогою: в кожній виборчій окрузі народні маси повинні подавати голоси тільки за таких кандидатів, які зобов'яжуться боронити в парляменті „Чартер", домагатися звільнення арештованих чартистів, скасування мита на збіжжя, домагатися десятигодинного дня для робітників, припинення поліційської сваволі і свободи слова". О'Конор виступав рішуче проти бльоків з буржуазією: краще жодного свого депутата в парляменті, ніж передавати заступництво своїх інтересів буржуазним депутатам! Та не зважаючи на це, чартисти-центровики (Ловет, О'Брієн та інші) заклали спільно з буржуазними радикалами в квітні 1842 року в Бірмінгамі політичне об'єднання під назвою „National Complete Sulfrage Union" („Національна Спілка повного виборчого права"). О'Конор повів атаку проти Ловета та О'Брієна, обвинувачуючи їх у зраді робітничих інтересів, але потім змінив своє ставлення до цієї спілки й навіть почав підтримувати її, але Спілка швидко розпалася через те, що буржуазні ліберали не захотіли взятись до переведення в життя „Charter" („Чартер").

У травні місяці 1842 року було подано до парляменту нову „Національну Петицію", вкриту більш як трьома мільйонами підписів. Петиція вимагала від парляменту ухвали домагань, викладених в Чартері" („Charter'i"). Але й на цей раз парлямент одхилив петицію: за неї було подано 49 голосів, а проти — 287 голосів.

36. Генеральний робітничий страйк і занепад чартизму. За ввесь час чартистського руху економічне становище робітничої кляси в Англії надзвичайно тяжке: не тільки чоловіки, але й жінки та діти працювали в антигігієнічних умовах, по 12 і більше годин денно за плату, якої не вистачало на прожиття. Року 1841 — 1842 становище не тільки не покращало, а навпаки — погіршало: капіталісти почали масово знижувати заробітну плату. Отже перед робітництвом постала цілком економічна проблема: добитися коли не підвищення, то хоч збереження плати на колишньому рівні і тим урятувати себе від мук голоду й вимирання. Тред-юніони, що майже ввесь час стояли осторонь від політичної боротьби, втягаються тепер у неї й доводять її до найвищого напруження. Почалося з економічного страйку манчестерських робітників на початку серпня 1842 р.: робітники домагалися підвищити заробітну плату. Страйк одразу став популярний і перекинувся за межі Манчестера. 12 серпня

делеґати манчестерських *професійних спілок* зібрались на нараду в справі страйку й ухвалили, що страйк повинен поставити перед собою більше завдання, ніж підвищення плати. Коли ми досягнемо нині підвищення плати, то хто нас ґарантує від того, що завтра капіталісти не знизять її? — говорили делеґати. Нарада ухвалила: страйк повинен дати робітництву політичні права, Charter має нарешті перетворитися на закон, парлямент мусить ухвалити такі соціяльні реформи, які раз назавжди забезпечили б пролетаріятові право на повний продукт його праці. Так втягалися професійні спілки в політичну боротьбу.

15 серпня відбулася в Манчестері нарада делеґатів професійних спілок цілої округи — Ланкаширу і Йоркширу. На цю нараду прибули й представники чартистських робітничих організацій. Делеґати тред-юніонів поставили на обговорення питання про оголошення генерального робітничого страйку: те, чого чартисти не досягли парляментськими способами боротьби, того ми доб'ємося генеральним страйком: паралізуємо уряд, ми примусимо парлямент ухвалити „Чартер" — так аґрументували конечну потребу страйку тред-юніоністи. Політичні провідники чартистів, не сподіваючись на успіх генерального страйку й побоюючись можливого безцільного кровопролиття, відмовляли тред-юніоністів від проголошення генерального страйку. Та тред-юніоністи не послухали цієї ради: нарада ухвалила оголосити генеральний страйк і страйкувати аж доти, доки парлямент ухвалить „Чартера".

Страйк дійсно розгорівся. Він захопив середню й північну Англію. Промислове життя Англії на якийсь час завмерло. Та з страйком не пощастило: він залишився без жадного політичного проводу. *О'Конор*, що так багато зробив для революційного розбуркання робітничих мас, що стільки років проповідував збройні способи боротьби й генеральний страйк, став осторонь від страйку й, замість узяти провід у свої руки, заходився коло складання пляну аґрарної реформи. *О'Брієн* і *Ловет* не мали популярности і впливу серед революційно настроєного пролетаріяту й тому не могли взяти в свої руки політичний провід страйком.

Поліція скористувалася з неорганізованости страйку й через якийсь тиждень зліквідувала його: сотні робітничих провідників були арештовані й закинуті до в'язниці. 79 видатніших провідників засуджені на вислання до Австралії. Страйк провалився, скомпромітувавши цим чартизм уже остаточно. Робітництво почало виходити з політичних чартистських організацій та впадати в апатію. Каса робітничої політичної партії — „National Charter Union" („Національна Чартистська Спілка") — 1843 року зовсім спорожніла. Як ми вже зазначали 1844 року політичний орган чартизму „Північна Зоря" („Northern Star") був перенесений до Лондону.

Чартизм завмирав. На ґрунті розчарувань і політичного розкладу та апатії почали зростати серед англійського робітництва реакційно-утопічні настрої. Як і в колишній революційній боротьбі, так і тепер — в сутінках реакції — на передових позиціях був О'Конор: він уже „видумав" нові ліки на соціяльні хвороби, а саме — організацію робітничих комуністичних хліборобських колоній. Несвідоме робітництво захопилося на якийсь час аґрарними проєктами О'Конора, шукаючи в них порятунку. Та даремно: сам О'Конор, переконавшися в утопічності своїх плянів і спроб, кінчив 1847 р. тим, з чого почав замолоду, — дрібнобуржуазною селянською реакцією. Його остаточний висновок був: дрібна селянська власність, як основа суспільної організації.

Коли 1847 року К. Маркс і Ф. Енґельс закладали в Лондоні підвалини робітничого комуністичного інтернаціоналу, чартизм ледве животів.

Оживили його тільки революційні події в Європі, що почалися на початку 1848 року.

Одержавши звістки про революцію у Франції, чартисти заворушилися. Почалися знову робітничі віча та демонстрації. „*National Charter Association*“ („Національна чартистська Спілка“) ухвалила знову розпочати боротьбу за „Charter“. 10 квітня 1848 року відбулася велика демонстрація в Лондоні, яка хотіла передати безпосередньо петицію до парляменту. Та поліція не допустила демонстрантів до парляменту, і віче подало петицію через делеґацію. На цей раз петиція не справила великого враження на парлямент: парлямент довго зовсім не хотів розглядати її й тільки в червні 1849 року розглянув і одкинув мало не одноголосно: тільки 17 голосів було подано за „Чартер“.

Чартизм умер. Недостатня чіткість домагань чартизму, кволий зв'язок демократичної програми мінімум чартистів з повсякденними вимогами пролетаріяту, глибокі тактичні незгоди й організаційна кволість та невиразність чартистського руху, поразка французького пролетаріяту в 1848 році, видання 1847 року від парляменту закону про десятигодинний робітний день, поліційський терор, що знекровлював політичні пролетарські лави, нарешті, еміґрація робітників з Англії до Каліфорнії в зв'язку з відкриттям каліфорнійського золота — все це спричинилося до завмирання чартизму.

Великі надії, що покладав на цей рух англійський пролетаріят, не справдилися. Але боротьба не пішла на марне: крім згаданого вище закону про 10-годинний робітний день, парлямент примушений був ухвалити ще кілька важливих для робітництва законів: фабричний закон про дитячу працю (1833 р.), про працю дітей і жінок у гірничому промислі (1842), про волю преси (1836), про скасування мита на хліб (1846 р.) та деякі інші.

Чартизм був першою політичною школою англійського пролетаріяту. Після чартистського періоду залишилися пролетаріятові міцні професійні спілки й кооперативні товариства. Пролетаріят виріс в огні боротьби, поразок і розчарувань, зробився політично-дієвою клясою, яка з цього часу не припиняла вже своєї політичної боротьби за загальне виборче право, за демократизацію політично-державного ладу в Англії та за поліпшення матеріяльного й культурного становища робітничої кляси.

Ф. Енґельс дав отаку характеристику чартизму:

„Чартизм є компактна форма опозиції проти буржуазії. В асоціяціях і страйках опозиція завжди виявлялася в роз'єднаній формі; окремі робітники або категорії робітників боролися з окремими буржуа. Коли траплялося, що боротьба набирала загального характеру, то це рідко залежало від наміру робітників, і навіть, коли вони намагалися зробити страйк загальним, в основі їхніх прагнень був чартизм. У вигляді чартизму проти буржуазії повстає вся робітнича кляса й повстає вона переважно проти політичної влади буржуазії, проти того муру з законів, що ним вона себе оточила. Чартизм — дитя демократичної партії, що розвилася у вісімдесятих роках XVIII віку одночасно з пролетаріятом і всередині його самого. За доби французької революції ця партія набрала великої ваги й перетворилася після миру на радикальну. За головний осередок її були тоді Бірмінгам і Манчестер, а раніше Лондон. Потім вона, з'єднавшися з ліберальною буржуазією, домоглася в олігархів старого парляменту біля про реформи і з того часу дедалі гостріше визначалася як партія робітнича, протилежна буржуазії.

Чартизм самою істотою своєю має соціяльний характер: „шість пунктів", що для радикального буржуа становлять геть чисто все і в крайньому разі повинні викликати деякі часткові реформи конституції, є для пролетаря лише засіб. „Політична влада — наш засіб, соціяльне щастя — наша мета", таке тепер ясно висловлене гасло чартистів. „Справа шлунку", як казав проповідник *Стіфенс* 1838 року була істина лише для частини чартистів. 1845 року вона стає за таку для всіх. Серед чартистів немає більше чистих політиків, і хоча соціялізм у чартистів лише в зародку, хоча досі вони вважають за головний засіб знищити злидні *парцеляцію* землі, що її вже пережила промисловість, хоча взагалі більшість їхніх практичних пропозицій має, очевидно, реакційний характер, проте, вже самі ці заходи, що вони пропонують, призводять до потреби для них або знову підпасти під владу конкуренції і повернути до попереднього стану, або знищити саму конкуренцію" [1]).

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ УЧНІВ

* *Арк. А-н.* „Історія робітничого руху в Англії, Франції, Німеччині". ДВУ, 1926.
М. Беер. „Всеобщая история социализма и социальной борьбы". Части IV и V. Госуд. Изд. Украины, 1924.
Б. И. Горев. „История социализма". Том I. Изд. „Новая Москва", 1924.
М. Беер. „История социализма в Англии". Часть I. Госуд. Издат. РСФСР, 1923.
* *Ф. Енгельс.* „Положение рабочего класса в Англии".
Кувшинская. „Борьба за политическую свободу в Англии".
* *Ф. Роттштейн.* „Очерки по истории рабочего движения в Англии". Госуд. Издат. РСФСР, 1923.
Гаммедж. „История чартизма".
Уэбб. „История рабочего движения в Англии".
Стеклов. „История рабочего движения".
* *Н. Лукін* (*Антонов*). „Новітня історія Західньої Европи". ДВУ, 1926.
К. Маркс і Ф. Енгельс. „Комуністичний маніфест". (Передмова, вступ і примітки Д. Рязанова). Вид. „Шлях Освіти". Харків, 1923.
* *Ц. Фридлянд і А. Слуцький.* — Історія революційного руху Західньої Европи.— Вип. I. ДВУ.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

К. Маркс. „Капітал". Том I. Книга перша. — ДВУ.
Гельд. „Развитие крупной промышленности".
Кулишер. „Промышленность и рабочий класс в Западной Европе". Часть II.
Сеньобос. „Политическая история современной Европы". Том I.
Кареев. „История Западной Европы в новое время". Том IV.
Туган - Барановский. „Очерк новейшей истории политэкономии и социального движения".
Туган - Барановский. „Периодические промышленные кризисы". Част. II, розд. 2.
* *Ц. Фрідлянд і А. Слуцький.* „Історія революційного руху Західньої Европи". Вип. I. ДВУ.
Кареев. „История Западной Европы в новое время".
П. Маслов. „Курс истории народного хозяйства".
„*Обществоведение*". Сборник статей под ред. проф. Н. Тарасова. Том IV.
Ш. Жид и Ш. Рост. „История экономических учений". Изд. 2-е. Москва, 1918.
В. Зомбарт. „Социализм и социальное движение". Изд. „Луч". СПБ 1907.
С. Ковалев. „Курс всеобщей истории".
Д. *Грин.* „История английского народа". Пер. Николаева.
* „*Чартизм*". Материалы по истории революционного движения на Западе. Выпуск I. Издание Коммунистического Университета имени Свердлова.
Янжул. „Английская свободная торговля".

[1]) *Енгельс* — „Положение рабочего класса в Англии".

* *Г. Шлютер.* „Чартистское движение. — ГИЗ РСФСР.
* *М. Беер.* „История социализма в Англии" Часть I. ГИЗ РСФСР, 1923.
* *Ф. Енгельс.* „Положение рабочего класса в Англии. СПБ, 1905.
* *Слоссен.* „Чартистское движение и причины его упадка".

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРОРОБКИ

I. Взаємини між дрібною буржуазією та пролетаріятом в чартистському русі (вплив дрібної буржуазії на тактику й теорію чартизму),

II. Ф. О'Конор і В. Ловет, яко ідеологи й проводарі чартизму.

III. Історичне значення чартизму.

Літературу вказано вище.

IX. КЛЯСОВА БОРОТЬБА Й РОЗВИТОК СОЦІЯЛІСТИЧНОЇ ДУМКИ У ФРАНЦІЇ В ДРУГІЙ ЧВЕРТІ XIX СТОЛІТТЯ.

37. Липнева революція 1830 р. — Реставрація монархії (Бурбонів) у Франції знову зміцнила була впливи шляхти й духівництва; почався білий терор дворянський не тільки проти робітництва, але й проти ліберальної буржуазії та інтеліґенції; обмежено виборчі права, задушено пресу. Почавши з р. 1816, добу реставрації можна розбити на три періоди: від 1816 по 1820 р. — період, коли державний апарат був у руках конституціоналістів-монархістів; від 1821 по 1827 р. — коли владу перейняли ультра-роялісти; від 1827 по 1830 р.—період конфліктів короля з ліберальним парляментом. Найглибша реакція запанувала після того, як на престол сів „король еміґрантів“ Карл X (1824 р.). Незадоволена з уряду була не тільки дрібна й середня буржуазія, але й частина великої промислової та фінансової буржуазії.

Реакційний режим давав відчувати себе тим болючіше, що року 1821 почалася у Франції промислова криза: справи буржуазії погіршали. Тисячі робітників опинилися на вулиці, без шматка хліба, без ніякої допомоги. А уряд, замість вживати якихось заходів — боротися з промисловою кризою та організувати допомогу голодному пролетаріятові, допікав суспільству терором. За напруженими суспільними відносинами пішли демонстрації, робітничо-інтеліґентські спроби збройних повстань. Так, у червні 1822 року відбулося в Парижі повстання під проводом революційно-демократичної політичної спілки *„Друзів народу“*. Уряд без особливої труднації ліквідував це повстання, а проводирів його, між ними й О. Блянкі, про якого докладніше скажемо пізніше, поставив перед суд. Про характер цього повстання свідчать слова О. Блянкі, що сказав він на суді: „це війна між багатими й бідними; бідні мають право жити й боротись за це право“. В проклямаціях „Друзів народу“ до робітництва відзначалося, що тільки єднанням та солідарною революційною боротьбою робітники здобудуть собі визволення.

Країна хвилювалася, але уряд вважав, що все йде гаразд. Напередодні революції 1830 року паризька поліція запевняла міністерство у своїх бюлетенях (з 25 і 26 липня), що „найбільший спокій панує в столиці“, а через три дні династія Бурбонів перестала царювати. Певний своєї сили, король Карло X оголошує 26 липня 1830 року чотири знамениті декрети (ордонанси), котрими розпущено парлямент, раніш як він зібрався і встановлено новий порядок виборів на користь дворянства та землевласникам взагалі, а також заведено попередню цензуру для газет. Ліберальна буржуазія (особливо середня) не могла стерпіти цього виклику. Щоб зрозуміти всю силу її обурення, досить сказати, що тоді на 31.600 000 душ населення Франції виборче право мали лише щось із 100.000 чоловіка (до речі, серед них не було жодного робітника).

Здавалось, далі нікуди було йти. А проте, уряд Карла X пішов. Та не зважив обставин. Ліберальна інтеліґенція й найперше різні журналісти та письменники оголосили протест проти королівських декретів. У протесті говорилося: „Уряд зламав закон і тим звільнив нас від обов'язку коритися. Ми будемо вимагати можливости видавати газети, не питаючись дозволу. Уряд зламав закони, і ми не повинні йому більш підлягати. Нехай же нарід Франції сам тепер рішає, до якої міри має іти його опір". 27 липня 1830 р. почалося в Парижі повстання.

Робітники Парижу ніби чекали на гасло й відразу ж виступили яко головна бойова сила революції. Перешкоди, що їх ставив уряд робітникам в їхній економічній боротьбі проти капіталістів, злидні, голодування, постійна загроза безробіття спонукнули робітників стати до революційної боротьби проти уряду. Ліберальна буржуазія охоче використала робітників, яко бойову силу. Частина паризьких фабрикантів свідомо закрила 26 липня (в понеділок) свої майстерні, заявивши робітникам, що своїми декретами уряд Карла X не дає працювати далі. Власники друкарень і ліберальні фабриканти зачиняли свої майстерні, щоб послати робітників на барикади.

Повстання було остільки могутнє, що урядовий апарат відразу ж був паралізований, король Карло X утік із Франції. Революція перемогла. Але з плодів її скористувалася буржуазія й гадки не мавши поділитися ними з робітниками. Вона покликала собі на короля другого Бурбона — *Л. Филипа Орлеанською.* Цей заприсягся додержувати конституції й приобіцяв спиратися на буржуазію, а не на дворянство та духівництво. Але виборче право було поширено дуже мало: високий маєтковий ценз залишився. Щоправда, обмежено права земельної аристократії. Робітництво нічого не виграло від цієї революції; воно тільки допомогло промисловій та фінансовій буржуазії зміцнити свої політичні впливи в державі. Робітники мали силу, щоб повалити трон Бурбонів, але їм бракувало свідомости своїх клясових інтересів та організації. Пролетаріят не мав ні організації, ні певної соціяльно-політичної програми. Розуміється, за таких умов неспроможний він був стати на чолі республіканського руху й повести за собою дрібну буржуазію. Робітничі газети, що з'явились були у Франції після липневої революції, скоро перестали виходити. Як і до революції, робітництво і тепер не мало леґальних політичних можливостей обороняти свої клясові інтереси.

38. Боротьба робітництва після липневої революції й ліонське повстання 1831 р.—Запанувавши промислова та фінансова буржуазія, мало журилася вона тяжким становищем пролетаріяту. Не маючи змоги швидко відродити після промислової кризи нормальне економічне життя, буржуазія кинулась у спекуляцію. Безробіття не тільки не зменшало, а навпаки — збільшало.

Отож не диво, що зараз же після липневої революції почались робітничі страйки та заколоти. В серпні місяці паризькі робітники розбивають парову машину на тютюновій фабриці, слюсарі та механіки домагаються зменшення робітного дня на 1 годину, пекарі страйкують за підвищення заробітної плати. Зрештою робітники всіх галузей паризької промисловости поставили свої домагання, страйкували й демонстрували. Цілий серпень 1830 року в Парижі було неспокійно. Робітний день 10 год. і підвищення заробітної плати — ось основні домагання робітників у цей час. Водночас робітники деяких галузів промисловости (возярі, красильники) вимагали звільнити з підприємств робітників — чужинців. — Неспокій панував серед робітників і в вересні. На початку вересня

застрайкували друкарі; між іншим вони домагались побити машини. За друкарями застрайкували пекарі, ковалі та робітники інших професій. Поліція зриває страйки арештами й терором. Відбулось у вересні хвилювання і на земляних роботах, що були організовані від паризького самоврядування в місті та на околицях для того, щоб дати роботу безробітним.

Торговельна й промислова криза, що розгорнулася взимку 1830—1831 року, збільшує кількість безробітних і дуже погіршує становище робітників. У грудні на громадських роботах Парижу працювало щось з 10 тисяч робітників. Уряд мусів вживати особливих заходів до того, щоб зменшити кількість безробітних у Парижі. В січні 1834 р. муніципальна рада ліквідувала майже всі громадські роботи в Парижі. Ввесь 1831 рік робітники Парижу хвилювалися. Уряд мусів знову турбуватися про організацію громадських робіт для безробітних.

Таке саме тяжке становище робітників і в провінції. Безробіття, страйки, заколоти хвилюють в цей час і робітництво провінції. А в місті Ліоні (центрі шовкової промисловости — де було щось із 40 тисяч робітників, р. 1831 відбувається велетенське масове робітниче повстання, це повстання є знаменна подія в історії боротьби робітничої кляси).

„Ліонські події не були несподіванкою, — зазначає *Е. Тарле*. — Вони були підготовлені усім попереднім процесом розвитку. Боротьба економічна (страйкова переважно) точилася безперервно протягом усієї доби 1814 — 1830 р. р. Боротьба ця кінчалась інколи пролиттям крови. Доведені до краю, робітники (вівши боротьбу проти машин) одважувалися на одверті виступи. Після липневої революції, як то ми бачили, робітничі маси хвилюються майже без кінця і до того особливо вперто. Інколи активні, прямі виступи робітників відбувались за найбезнадійніших, здавалося, умов. Але ми знаємо, що за всієї своєї зовнішньої аполітичности, робітнича кляса вже з 1830 р. була готова підтримати перший ліпший революційний рух, хоч і не спроможна була сама почати його. Тепер, у ліонському повстанні, робітники були не то що головною, але єдиною його силою. Тут вони не йшли за кимсь, а сами виявили ініціятиву. Тут гасла були не чужі, а їхні власні. Покоління соціялістів, що до нього належали Маркс і Енгельс, Прудон і Блянкі, за юнацьких літ своїх завше чуло спогади й відгуки цієї першої цілком робітничої революційної боротьби, Ліонське повстання 1831 р. провело історичну межу в історії робітничої кляси не лише Франції, але і цілого світу. Говорили, що руський робітник після 9-го січня 1905 р. і перед тим днем — різні люди, мало схожі один з одним. З певністю можна сказати, що французький робітник перед ліонським повстанням і після цієї події — теж різні люди. З цього часу робітники гостро змінюють своє ставлення до влади. Революційна традиція, що занепала була після великої революції і лише частково відновилася в липневі дні 1930 р., після ліонського повстання набуває сили“ [1]).

З 1823 року ліонські шовкові мануфактури, забезпечені шовком—сировиною (що її французькі купці шукали всюди в Італії, Китаї, Леванті і навіть на Україні—в районі Одеси), успішно розгортали свою продукцію геть до 1826 р. Року 1826, в наслідок зменшення попиту на шовк (насамперед від Сполучених Штатів та нових держав Південної Америки), виробництво падає—щось із 11 тисяч варстатів стає; в Ліоні починається безробіття. Робітники прохають дати їм працю, погоджуються на малу заробітну плату, починають старцювати. Місцева влада клопочеться про відкриття громадських робіт для безробітних. Але криза минула і пізніше становище робітництва знову покращало. Та коли сталася р. 1830 липнева революція, промисловці Ліону опинилися в важкому становищі. Італійські виробники й купці (ці головні постачальники шовкової сировини), налякані липневою революцією, припинили постачати Франції шовк—сировину. Бурхливі політичні події цих років в Польщі, Бельгії та в Західній Німеччині так само шкідливо вплинули на ліонську

[1]) Акад. Е. Тарле. — Рабочий класс во Франции в первые времена машинного производства (1815 — 1831). — Стор. 228 — 229.

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ім. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

промисловість, зменшивши попит на шовк. Почалася криза, а за нею безробіття та зниження заробітної плати. А тут ще дошкуляв робітникам новий податковий закон 26 березня 1831 року, що впав великим тягарем на робітничі маси (податок на помешкання тощо). „Сума податку, що припала на ліонську робітничу клясу, побільшала втроє, а часто навіть вп'ятеро,— писав з приводу цього закону ліонський префект до міністра фінансів. До речі, урядові довелося отак дошкульно оподаткувати робітництво тому, що він, догоджуючи землевласникам — виноградарям, зменшив на 40 мільйонів франків податок на вино.

Коли підприємці знизили заробітну плату, ліонські робітники пішли за допомогою до префекта. В листі до префекта робітники, розказавши про тяжке своє становище, заявляли, що вони не хочуть вживати насильства і взагалі ставати на незаконний шлях; робітнича бо кляса, мовляв, з кожним днем чимраз більше переймається „світлом цивілізації" й знає, що лише дотримуючи порядку та спокою досягне поліпшення свого гіркого становища. Префект скликав у вересні 1831 р. комісію з фабрикантів і робітників, котра ухвалила тариф, запропонований від представників робітників. Робітники радо вітали префекта, в особливому листі називали вони його своїм оборонцем і батьком. Але фабриканти не захотіли скоритися постанові комісії. Вони почали готуватися до боротьби проти робітників, водночас уживаючи заходів до того, щоб усунути з посади ліберального префекта (Дюмоляра). В доповідній записці до парляменту (в Парижі) фабриканти писали: „Одне з найважливіших питань, що можуть ставити в нашому суспільстві, де матеріяльні інтереси посідають таке велике місце, оце тільки-но розв'язане в Ліоні з надзвичайним легкодумством: це — питання про заробітну плату, що її платить фабрикант робітникові.

З цим питанням зв'язуються інші питання адміністрації й громадського спокою Наша влада виявила, що вона не розуміє жодного з цих питань".

Далі, поскаржившись на промислову кризу, фабриканти відзначали небезпеку від організованого виступу робітників: „Замість чекати збільшення заробітної плати від поновлення промислової діяльности, робітники уявили собі, що доб'ються цього шляхом організації. Сказати, хто саме автор цього пляну, важко; але виконаний він був з одностайністю, котра свідчить про наявність організації, що в майбутньому безперечно буде джерелом ускладнень у нашому місті". Становище ускладнилося. Надії на мирне розв'язання конфлікту не було.

21 листопада 1831 року робітники вийшли на вулиці передмістя Круа-Руе, щоб іти до міста (Ліон). Місцева влада постановила не пустити робітників у місто і послала проти них військо. До речі, салдати місцевої військової залоги не виявляли ворожости до робітників, але місцева залога була підсилена військом, викликаним із Вьєни. На передні позиції було поставлено легіон національної ґвардії, що мав помітне буржуазне укомплектування. Між робітниками і військом почалась стрілянина. „Робітники були так обурені, що навіть ті з-поміж них, котрі не мали жодної зброї, кинулись в гущу бою й билися палицями, камінням та кулаками. Забиті й поранені падали з обох боків, але бійка тривала далі; обидві сторони бились шалено. Та нарешті робітники почали перемагати; легіон завагався і пустився тікати. Робітники всією масою увійшли в Ліон і зараз же кинулися будувати барикади, вивертаючи каміння з бруку, перекидаючи фургони, зносячи звідусіль дошки й дерево. В кількох, важливих з стратегічного погляду пунктах міста вони зайняли будинки. Робітники приготувались до одчайдушної оборони з вікон і дахів зайнятих

будинків“ [2]). Цілий день тривав бій. Військо стріляло з гармат. Опір деяких легіонів національної гвардії, що в них мав перевагу не великобуржуазний, а робітничий та дрібно-буржуазний елемент, почав слабшати і робітники роззброювали їх. Вночі робітники озброювались далі й готувались до нових боїв. Тимчасом ворожа сторона викликала на підмогу нові військові частини (кілька батальйонів лінійного війська). Вранці, 22 листопада, бій розпочався знову. Над робітниками маяв чорний прапор з гаслом „Працювати й жити, або вмерти в боротьбі“ (Vivre en travaillant ou mourir en combattant!). Уже з ранку луна з гармат, що обстрілювали барикади, котилася над пострілами з рушниць. Населенню наказано було не виходити на вулицю й не визирати з вікон. Зранку також пішли чутки, що робітники з далеких передмість — Брото, Ля-Гійотер і Сен-Жюста вийшли на підмогу ліонським повстанцям; чутки ці були правдиві. Головнокомандувач, генерал граф Роге, щоб перешкодити цьому, поставив на мості Сен-Клер батарею й наказав стріляти з гармат в Брото. Тоді робітники Брото засіли в будинках цього передмістя і звідти обстрілювали національну гвардію, що ввійшла в містечко. Та тимчасом робітники з інших передмість таки наспіли на підмогу. Сталась завзята січа. Робітники захопили багацько зброї й два порохові льохи. І знов лише ніч припинила бій. На військовій нараді місцевої влади було вирішено вивести військо з міста, щоб „заняти за містом зручнішу позицію“. Вранці 23 листопада урядове військо з боєм покинуло місто. Робітники негайно зайняли ратушу, центральний арсенал, центральний пороховий льох, погасили пожар і навели порядок, суворо караючи спроби злочинних елементів почати грабіжництво.

У відозві, що її оголосила робітнича комісія 23 листопада, читаємо:

„Ліонці! Зрадливі магістрати фактично втратили своє право на громадське довір'я. Між нами й ними лежить гора трупів. Жодне погодження, отже, неможливе. Ліон, славетно визволений своїми дітьми, повинен мати магістрати за своїм вибором, магістрати, руки яких не заплямовані братерською кров'ю. Наші оборонці оберуть остаточних синдиків, які головуватимуть у всіх відповідних корпораціях і в представництві міста та Ронського департаменту.

Ліон повинен мати свої коаліції, або попередні зібрання; треба нарешті голосно заявити про потреби населення провінцій, слід організувати зрештою нову громадську гвардію. Годі вже міністерського шахрайства, що видає накази нам!

Салдати, ви помиляєтесь! Прийдіть до нас, хай ваші поранені скажуть вам, чи є ми ваші брати!.

Національна гвардіє! Розпорядження, що їх дали зрадливі й пожадливі люди, заплямували ваш мундир. Але в серці ви французи. З'єднайтеся з нами, щоб підтримати порядок! Ми певні, що за першого заклику кожен із вас буде на своєму місці.

Всі чесні громадяни поспішать відновити довір'я, відкривши свої крамниці.

Зоря справжньої волі з цього ранку загорілась над нашим містом: хай ніщо не захмарить її сяйва. Хай живе справжня воля!

Ліон, 23 листопада 1831 року“.

Місто було в руках революційного робітництва. Була зроблена спроба організувати тимчасовий уряд, але вона скінчилася нічим. В місті залишилась стара цивільна влада. Надвечір 23 листопада, префект звернувся до населення з відозвою, закликаючи в ній зберігати спокій. Робітники, немов задовольнившись перемогою над військом, не повели жодної боротьби проти префекта. В місті запанував спокій. Місцева влада повільно опам'яталася від переляку й почала знову керувати містом. 27 листопада вже було відкрито навіть театри.

В Парижі ліонське повстання викликало переполох. На біржі сталась паніка. В палаті депутатів захвилювалися. Рада міністрів, скликала королем, ухвалила послати в Ліон військового міністра з військом і

[1]) Акад. *Е. Тарле*.— Рабочий класс во Франции впервые времена машинного производства (1815—1831). Стор. 251.

наслідника престолу. З грудня герцог Орлеанський вступив на чолі 20 тисячної армії в Ліон. Робітники не вчинили жодного опору. Уряд побоявся вчинити жорстокі репресії. Правда, щось із 10 тисяч робітників вислані були з міста, але лише 11 чоловіка віддано було під суд, та й тих виправдано. Ліберальний префект був усунутий з посади. Новому префектові було наказано — „способом переконання та невиконанням тарифу, але без насильства, лагідно добитись скасування виданого від колишнього префекта тарифу, що в його обов'язкову силу та корисність повірили робітники". Робітниче життя в Ліоні увійшло в свою звичайну колію.

Ліонське повстання не минуло дарма. Воно примусило багатьох, в тім числі й сен-сімоністів і пізніших соціялістів подумати ще раз і ще раз над становищем робітничої кляси в капіталістичному суспільстві. Воно було важливим окривавленим щаблем в розвитку клясової свідомости французького й світового пролетаріяту.

39. Революція 1848 р. у Франції. — „За Луї-Філіпа, — зауважує *К. Маркс*, — панувала не буржуазія, але одна її *фракція*, так звана *фінансова аристократія* — банкіри, біржові й залізничі королі й частина об'єднаних з ними землевласників: власники вугільних копалень, залізних рудень і лісів. Вона сиділа на троні, вона диктувала закони в палатах, вона роздавала державні посади, починаючи з місць у міністерствах і кінчаючи місцями по тютюнових бюрах. Власне, *промислова буржуазія* становила частину офіційної опозиції, тобто була репрезентована в палатах лише, як меншість. Опозиція її виявлялася то рішучіше, що винятковіше розвивалося самодержавство фінансової аристократії й що забезпеченішим уявляла вона своє власне панування над робітничою клясою після затоплених у крові повстань 1832, 1834 й 1839 років. *Всю дрібну буржуазію* так само, як і селянську клясу, цілком усувалося від політичної влади. Належали до офіційної опозиції або цілком були за межами „легальної країни" [1]) також *ідеологічні* представники зазначених кляс, їхні вчені, адвокати, лікарі тощо, отже, їхні *інтелектуальні сили*.

Липнева монархія була не що інше, як акційне товариство для визиску французького національного багатства. Дивіденди цього товариства розподілялося між міністрами, палатами, 240 тисячами виборців і їхніми спільниками. Луї-Філіп був за директора цієї компанії. За такої системи завжди загрожувала небезпека і зазнавали шкоди торгівля, промисловість, хліборобство, мореплавство, інтереси промислової буржуазії...

Тоді, як фінансова аристократія видавала закони, керувала державою, орудувала всією організованою громадською владою, фактично й за допомогою преси підбивала собі громадську думку, скрізь, починаючи з двора і кінчаючи Cafè Borgne повторювалася та сама розпуста, те саме безсоромне обдурювання, та сама жага забагатіти не через виробництво, але через хитре штукарство з чужим багатством. Вершки буржуазного суспільства охоплював нестримний розвиток хоробливих і розпусних хтивостей, що мали постійні конфлікти навіть з законами буржуазного суспільства, хтивостей, у яких багатство, придбане грою випадку, природно шукає собі задоволення, обертаючи насолоду в розпусту і зливаючи до одного загального струменя гроші, бруд і кров"[2]). Фінансова аристократія так у своїх способах багатіти, як і в насолоді—це ніщо інше як *босяки* нагорі буржуазного суспільства.

[1]) „Легальною країною" називали ту частину населення, яка користувалася з виборчого права; ті ж, хто не мав виборчого права, дістали назву „нелегальної країни". Виборче право мали тільки особи, що сплачували щороку не менше 200 фр. безпосередніх податків.

[2]) К. Маркс. — Боротьба кляс у Франції 1848 — 1850 р. р.

Заступаючи клясові інтереси вершків великої буржуазії, уряд Люї-Філіпа Орлеанського брав чимраз реакційніший курс. У березні 1834 року заборонено складати вільно політичні об'єднання, насамперед ліберальні та революційні, робітничі. У квітні цьогож таки року прийшло до нових революційних вибухів. Почалося знову з Ліону. Перед тим зміцніло в Ліоні робітниче товариство так званих *мютюелістів* („кожний член асоціяції, — читаємо в статуті товариства, — називається мютюеліст, що значить, що він завжди ставиться до іншого так, як хотів би, щоб ставилися до нього самого"). Мютюелісти були настроєні миролюбно. В їхньому статуті було написано: „справедливість, порядок, допомога й братерство". Та після того, як місцева влада розігнала їхнє товариство, мютюелісти стали до боротьби.

Ось протест мютюелістів проти розгону їхнього товариства:

„Ліонське товариство мютюелістів, що добровільно тримається поза політичним оточенням, гадало, що йому нема чого боятися жодних агресивних дій з боку влади, але закон про асоціяцію доводить, що воно помилялося. Цей потворний закон — справа найгіршого вандалізму, що порушує найсвятіші права, наказує членам цього товариства розірвати зв'язки, що пов'язали їх, і розійтися. Мютюелісти мають розглянути й обміркувати це.

Приймаючи як загальну засаду, що асоціяція є природне право всіх людей, що вона становить джерело кожного поступу, кожної цивілізації, що це право зовсім не є поступка людських законів суспільству, але наслідок бажань і потреб людськости, що записані в провіденційний кодексі. Зважаючи зокрема на те, що асоціяція трудящих є конче потрібна за нашої доби, що вона є для них умова існування, що всі закони, які замірюються на ню, матимуть за безпосередній наслідок те, що трудящі залишаться беззахисні з боку егоїзму й корисливости, які їх визискують; зважаючи на все це, мютюелісти протестують проти закону про асоціяції, який нищить волю, і заявляють, що вони ніколи не скоряться такому ганебному гнітові, що їхні збори не будуть скасовані; отже, спираючись на незаймане право, право жити, працюючи, вони чинитимуть опір с усією енергією, що властива вільним людям, всілякій грубій спробі й не спиняться перед жодними жертвами для захисту права, якого жодна людська сила не може в них відібрати.

Дюмон, голова секції, *Сабатьє. Гетар*, начальник центральної ложі, *Древе, Фюльке*, старший син, *Офро, Одель, Мішольон, Перель, Бонар, Боссю, Гільяз, Бод.*"

Далі йдуть дві тисячі п'ятсот сорок чотири інші підписи.

Ліонських робітників підтримали дрібна буржуазія, міщанство, інтеліґенція. Дійшла до бійок з урядовим військом.

8-го квітня 1834 року революціонери-республіканці оголосили отаку відозву:

„Громадяни! Нахабність наших правителів не знає меж. Вони гадають приховати таким способом своє безсилля, але вони помиляються: нарід тепер надто прозорливий. Хіба вони не знають, що вся Франція одвертається від них і що немає жодної чесної людини, хоч яке б було її становище, чи це буде фабрикант, чи пролетар, громадянин чи солдат, який наважився б виступити на їхній захист...

Громадяни! От що зробив уряд Люї-Філіпа... Наказом від 7 цього місяця він призначив декілька придворних, ворогів народу, на дуже прибуткові місця. Це ще нові п'явки, які забагатіють золотом, що його так важко зібрати нам, щоб виплатити великі податки. Серед них є Барт, ренеґат, наставлений також на пера Франції... Так винагороджують людей, позбавлених чести, совісти, тоді як усі ті, корисні для країни люди, страждають через злидні: наприклад, робітники й старі салдати. Але з чого тут дивуватися... Це чисті й хоробрі; вони цінують життя тільки тому, що воно дає їм змогу любити батьківщину й служити їй; за це їх ув'язнюють, їх убивають на вулицях або їх посилають до Альжіру. Так не робив би національний уряд, республіканський уряд.

Але найцікавіший акт королівської влади є призначення Персіля до міністерства юстиції. Персіль, громадяни, — це постачальник ешафотів...

Цей Персіль хотів відрубати голови найбільшим патріотам Франції, і коли присяжні йому в цьому відмовили, то не через брак настирливости з його боку...

Цей Персіль мав нахабність перший заявити, що треба знищити спілки й скасувати суд присяжних... Настановляюючи його на міністра, королівська влада погодилася з усіма його думками й поділяє всю ненависть цієї людини. Вона дає їм волю розвиватися... Бідна Франція, невже ти знизишся до такого ступеню рабства й ганьби, до якого тебе ведуть?..

Закон проти асоціяцій і тепер обмірковується в палаті перів. Ми всі знаємо, що там він безперечно буде ухвалений. Ото незабаром побачимо його розвішеним по наших вулицях. Ви бачите, громадяни, вони хочуть знищити не тільки нашу національну честь і волю, але вони замірюються на наше життя й наше існування.

Знищуючи товариства, вони хочуть перешкодити робітникам підтримувати один одного в злиднях і підчас хвороби, а не допомагати один одному, добиватися поліпшити їхню нещасну долю... Нарід справедливий, нарід добрий; ті, хто приписує йому руйнацькі й кровожерні думки — нахабні обмовці; але ті, хто позбавляє його права і хліба, безмежно злочинні.

Робітники, салдати! Ви всі діти героїчної Франції; невже ви терпітимете те лихо, що вам загрожує? Невже ви коритиметеся ганебному гнітові, що його готує для вас батьківщина? Ні, в ваших жилах тече французька кров, у грудях ваших б'ються французькі серця, вас не можна тому рівняти до полохливих рабів. Ви всі змовитесь, щоб урятувати Францію й повернути їй назву першої серед націй... 8 квітня 1834 р.".

Революційна хвиля прокотилася по всій Франції. В Парижі та інших містах дійшло до бійок з поліцією та військом. Та урядові буржуазної олігархії пощастило жорстоко задушити це повстання: в Ліоні, Парижі та інших містах масами порозстрілювано робітників, жінок і навіть дітей; поліцайські політичні переслідування заведено в систему.

Не маючи змоги легально розвиватися, революційні політичні організації Франції ховаються з цього часу в підпілля. Поліцайський терор викликав тяжіння до терору, конспірацій та змов також і серед цих інтелігентських та робітничих політичних організацій. У Франції виникає багато потайних політичних об'єднань, головні з них під проводом *Огюста Блянкі та Армана Барбеса* („*Товариство прав людини*"). Року 1835 *Блянкі* й *Барбес* організовують політичну партію під назвою „*Спілка родин*". Поліція викриває спілку й арештовує в березні 1836 року проводирів її, серед них і О. Блянкі. *Огюст Блянкі* сидить у тюрмі вісім місяців (до 1837 року), після чого його висилають із Парижу. На місце „Спілки родин" постає нове таємне політичне об'єднання під назвою — „*Товариство — Пора року*", засноване Блянкі, Барбесом та М. Бернаром. Це нове товариство заходилось підготовляти повстання у Парижі, призначивши його на травень 1839 року. Цього року О. Блянкі, відбувши кару, повернувся до Парижу. Мета товариства була „знищити всіх експлуататорів, що живуть з праці народу". 12 травня 1839 року кілька сот членів товариства „Пора року" здіймають у Парижі повстання, але нещасливо: про день його не знали не тільки робітники, ба навіть і члени товариства: їм було сказано про початок повстання тільки в самий той день, коли вони зібралися на вулиці, коло магазина зброї, з наказу старших. Блянкова конспірація посміялася з нього самого. Маси не пішли за повстанцями і їх зараз же переловила поліція, а десятків кілька забила на вулицях. Блянкі пощастило втекти, Барбеса піймали й присудили до кари на смерть, М. Бернара

й Малона — на довічну каторгу. Через п'ять місяців піймали і Блянкі й присудили до смертної кари, але потім і Блянкі й Барбесові смертна кара замінена була на довічну каторгу.

Від року 1840 запанувала у Франції політична тиша, що тривала аж до 1848 року. Клясова боротьба відбувалася в цей час мирними способами: інтеліґенція не виходила більш на барикади, пролетаріят не кидався до збройної боротьби. „Король лихварів" спокійно справляв бенкет розквіту банкірського, спекулятивно-лихварського капіталу, задушуючи всякі спроби політичної організації робітництва, дрібної буржуазії та інтеліґенції.

Причин відносного тогочасного клясового миру треба шукати насамперед у досить швидкому розвиткові витворчих суспільних сил Франції. Відомо бо, що тридцяті та сорокові роки XIX стол. — це роки швидкого розвитку французького капіталізму в промисловості й сільському господарстві. З року 1830 по 1848 вартість нерухомої земельної власности зросла вдвоє. Під впливом капіталізму розшарування селянства в ці роки дуже поглибилося: на $7^1/_2$ мільйонів власників у країні було тоді понад 3 мільйони зовсім дрібних селян-хліборобів. Пролетаризація селянства забезпечувала промисловості трудовий резерв. Водночас зростала купівельна спроможність сільського заможного населення. Як розквітла в ці роки промисловість, видно хоч би з того, що видобуток залізної руди виносив р. 1833 всього 714 тисяч тон, а року 1847 — вже 1.658 тисяч тон; обіг зовнішньої торгівлі становив р. 1831 — 1.131 мільйон франків, а року 1846 — 2.437 мільйонів франків. Парові машини зробились вже масовим явищем. Розгортається залізнична мережа. Зростають міста.

Ось цифри про зростання залізничої мережі, поширення парових машин, зростання видобутку вугілля та обробки вовни й шовку:

Роки	Довжина залізниць в кілометрах	Парові машини		Вовна	Шовк	Добуток вугілля в тисячах тон
		Кількість	Кінські сили (в тисяч.)	Довіз сировини в тоннах	Довіз сировини в тоннах	
1831	38	—	—	3.836	14,4	1.863
1835 . . .	149	—	—	14.044	10,1	2.506
1841	573	2810	37,0	20.323	10,2	3.410
1846	1322	4395	57,0	10.468	34,1	4.469
1847	1837	4853	62,0	15.628	61,7	5.153

З розвитку витворчих суспільних сил користувалася, головно, велика промислова й фінансова буржуазія. Тримаючи політичну владу в своїх руках, скеровувала вона урядову політику в своїх клясових інтересах. Отож зрозуміло, що зрештою мусіло постати гостре незадоволення з поліцайсько-лихварського режиму.

Загострювалися взаємини між цілою масою буржуазної кляси й фінансовою олігархією. Невдоволені були землевласники, в тім і селянство. Набирала політичної свідомости боротьба пролетаріяту проти капіталістів, а разом з тим зростала ненависть до тодішнього громадського ладу. Продажність парляменту, хабарництво урядовців, спекуляція, державний дефіцит — все це роз'їдало суспільну організацію.

Дрібна й середня буржуазія хотіла реформи виборчого права, інтеліґенція — вільного політичного життя, волі преси, політичних об'єднань;

навіть промислова буржуазія виявляла невдоволення з того, що вона не відограє такої ролі в державному урядуванні, як банковий спекулятивний капітал. Та до якогось часу гострі соціяльні конфлікти не порушували внутрішньої суспільної рівноваги. Так тривало доти, доки соціяльно-економічний організм Франції струснула економічна криза, що, розпочавшись року 1846 в Англії, перекинулася року 1847 й до Франції. Економічне становище промислової буржуазії та середніх, дрібнобуржуазних суспільних груп погіршало; між робітництвом почалось безробіття й голод; суспільні відносини напружились, загострились. „Світова торговельна криза 1847 року стала матір'ю революції 1848 року", — як пізніше відзначив Ф. Енгельс [1]).

22 лютого 1848 року на вулицях Парижу з'явились барикади; 23 лютого революційна дрібна буржуазія та інтелігенція організує, спираючись на пролетаріят, велику демонстрацію й вимагає змінити реакційний уряд та зробити ліберальні реформи, головно демократизувати виборче право. Демонстрантів розганяють збройною силою, кількох забивають на смерть. Це остаточно революціонізує буржуазію та буржуазну, ліберальну інтелігенцію. Уряд „лихварського короля" бачить, що далеко зайшов і поспішається помиритися з буржуазією: Луї-Филип розпускає реакційний кабінет міністрів і призначає ліберальне міністерство. Врешті він зрікається трону на користь свойого брата. Та ці пізні поступки вже не допомогли; розхитані суспільні сили вже не могли так легко вгамуватися. Особливо не могли припинити початої боротьби пролетарі, що сподівалися від революції ґрунтовних соціяльних змін на свою користь (у цей час між робітництвом були поширені пляни Л. Бляна „про організацію праці").

Коли король зрікся трону, ліберальна, республіканська середня й дрібна буржуазія не хотіла погодитися з реґентством і створила, з участю радикальної республіканської інтелігенції, *Тимчасовий уряд*: робітник *Альберт* та інтелігент *Луї Блян* мали заступати в цьому уряді інтереси пролетаріяту.

Тимчасовий уряд проголошує республіку. Буржуазія святкує свою перемогу над „королем лихварів". Але народнім масам було не до святкування. Політичні успіхи тимчасом нічого їм не дали, і вони розпочинають гостру боротьбу за соціяльний зміст нового, республіканського ладу. Власність, праця, податкова політика — ось питання, які треба було розв'язати в інтересах мас. Помірковані буржуазні республіканці (що становили більшість в уряді) неспроможні були піти на радикальні соціяльно-економічні реформи. Коли стало питання про залагодження державних фінансів, уряд не захотів перетворити французького банку (що був у руках фінансової олігархії) на державний банк. Так само не наважився він і оподаткувати велику буржуазію. Натомість установлює він новий *податок у 45 сантимів на селянство*, — чинить акта, що обурює селянську масу, настроює її проти республіки, проти соціялістів, проти „комуністів" і кидає в обійми реакції.

Ось яку оцінку дав цьому актові *Клюб Барбеса*: „Клюб революції разом з усім трудящим населенням цікавився, як запроваджуватимуть у життя декрет про тимчасовий податок у 45 сантимів, що стосується чотирьох безпосередніх податків.

Справді, цей податок лягає переважно і порівняно дуже важко на дрібних власників, хліборобів і на сільських робітників".

Справедливо зазначають, що фінансовий тягар, що лишився в спадщину від колишнього монархічного режиму, має нести тепер кляса цензовиків, що керувала країною, а не нарід, що завжди був чужий і ворожий згубній політиці Луї-Філіпа.

---

[1]) Вступ *Ф. Енгельса* до „Боротьби кляс у Франції" К. Маркса, написаний 1895 року.

Цей додатковий податок викликав у переважній частині департаментів таке обурення, що велика кількість хліборобів і дрібних власників заявили, що вони зречуться його платити. До того цей податок суперечить соціяльній рівності, якої має прагнути республіка, і республіканській системі в питанні про податки, за якою увесь тягар бюджету має лягти на привілейовані кляси, трудяще ж населення має бути вільне від нього.

Тому клюб революції вимагає від Тимчасового уряду:

1) *щоб було скасовано декрета* від 16 березня і звільнено дрібних платників від цього переобтяження податками;

2) щоб додатковий податок стягалося тільки починаючи з певної суми прибутку і

3) щоб він прогресивно зростав пропорційно розмірові прибутку, що повинен правити за основу податку".

Неспроможний був уряд розв'язати й робітниче питання. Робітники не мали чого їсти, не мали роботи; політичний буржуазний переворот нічого не змінив у їхньому економічному становищі.

І от уже 25 лютого робітники йдуть до Тимчасового уряду з домаганням праці, заробітку, чи, як тоді говорили, „організації праці", „права на працю". Під натиском революційного пролетаріяту буржуазний Тимчасовий уряд у той же день проголошує право робітників на працю й на коаліцію. „Тимчасовий уряд Французької Республіки, — говорилося в декреті уряду, — забезпечить існування робітника, давши йому роботу. Уряд зобов'язується також дати роботу всім громадянам взагалі. Уряд вважає, що робітники повинні об'єднатись, щоб користуватися з плодів своєї праці". 27 лютого уряд оголошує декрет про організацію національних майстерень. Робітники не вдовольняються з декретів і 28 лютого ставлять вимогу — організувати в складі уряду особливе міністерство, щоб завідувати робітничими справами. Буржуазія не хоче йти так далеко й одмовляється утворити „робітниче міністерство". Робітництво хвилюється, погрожує. *Альберт* і *Люї. Блян* заявляють про свою одставку, буржуазія знаходить компромісовий вихід: створюється так звану *Люксембурзьку комісію* під головуванням головного ідеолога „організації праці" — *Л. Бляна*. Комісія ця мала тільки дорадчий голос, проекти законів чи постанов, що вона мала скласти, мали йти на затвердження уряду. Комісії пощастило домогтися видання лише кількох дрібних законів. З важливіших її заходів було переведення закону про десятигодинний робітний день. З проектів Л. Бляна про організацію праці уряд зробив карикатуру: він організував „національні майстерні" на 100 тисяч безробітних — тобто нікому непотрібні, нудні грабарські роботи, маючи на меті знайти собі таким способом прихильність отих ста тисяч пролетарів, щоб потім опертися на них у боротьбі з революційною частиною робітництва.

Йдучи на тимчасові поступки робітництву, буржуазія в той самий час гарячково шукала способів зміцнити свої політичні й економічні позиції. Тимчасовий уряд вживає заходів до організації вірної йому армії, комплектує військові частини з буржуазної молоди, з безробітних та з люмпенпролетаріяту. В цей самий час буржуазія намагається внести розбрат у робітничі маси: піддобрюється до робітників, що працювали коло грабарських робіт, оббріхує пролетарських проводирів, поперед за всіх О. Блянкі. Вона готується до рішучої боротьби проти робітничої кляси.

Політичним центром революційного, робітничого та інтеліґентського Парижу було *„Центральне Республіканське Товариство"*, відоме під назвою „Клюб Блянкі". Провідником цього клюбу був Блянкі, „старий змовник і бунтар"; Але роки в'язниці, теоретичної науки й минулого практичного революційного досвіду, здавалось, не пропали для Блянкі марно: він немов - би переродився, реально зважує події, вказує робітникам на те, що революцію зробив сам один Париж, що провінція має антиреспубліканські, реакційні настрої, що треба спочатку закріпити здобуте, зміцнити свої

сили, а тоді ставати до дальшої збройної боротьби: треба вивірити свої сили на виборах до парляменту. Палкі промови Блянкі переконували робітництво і стримували від передчасних виступів, але „блянкізм“ — тактика змов та оружних повстань — уже тоді мав серед клясово невихованого, ідеологічно молодого паризького пролетаріяту більші симпатії, ніж сама особа Блянкі з його тогочасною розважливою тактикою.

5 березня 1848 року Тимчасовий уряд оголошує декрет про вибори до установчого Національного Зібрання, Установче Національне Зібрання має затвердити конституцію республіки. У виборах до нього має взяти участь увесь нарід: усі громадяни, що досягли 21 року життя, мають активне виборче право. Ті, що досягли 25 років, мають активне й пасивне виборче право. Вибори мають бути безпосередні, загальні, таємні. День виборів — 9 квітня 1848 року: такий був зміст декрету. Оголошення декрету викликало велику бурю. Буржуазія була незавдоволена з його демократизму; радикальні (робітничі) партії протестували проти призначеного терміну виборів, боючись, що вони не встигнуть за такий короткий час впоратися з виборчою аґітацією та що несвідомі народні маси, а надто селянські, незорієнтовані в обставинах, віддадуть свої голоси буржуазії. Паризьке робітництво під проводом О. Блянкі домагається, щоб відсунути надалі вибори та розформувати буржуазні (білогвардійські) військові частини, а замість їх утворити пролетарську армію. Тимчасовий уряд одстрочує вибори на кілька тижнів, але більше нічим не хоче поступитися на користь робітництву. Навпаки, уряд почуває себе таким міцним, що йде одверто проти інтересів робітництва: розпускає Люксембурзьку Комісію, починає слідство проти її членів, віддає під суд найвидатніших проводирів революційної опозиції. „Єдиний революційний фронт“ розпадається.

23 квітня відбулися вибори до Установчого Національного Зібрання. Вони дали перемогу великій і дрібній буржуазії. Селянство голосувало за монархістів і клерикалів. Революція вступила у нову фазу. Національне Зібрання повело цілком контр-революційну політику. Коли Луї Блян почав домагатися встановлення обіцяного міністерства праці, йому відповіли, що тепер не час замовлювати таке міністерство. Дрібнобуржуазні ілюзії Луї Бляна потерпіли жорстоку поразку. Буржуазія використала *люїбляновщину* на початку революційної хвилі і, як прикриття, вона терпіла її, доки не почула своєї сили, а тепер викидала її на смітник.

Суспільне єство люїбляновщини чітко виявив *В. І. Ленін* в статті „Люїбляновщина“ скерованій проти „руських люїблянівців“ (меншовиків та есерів) 191[illegible] р. „Французький соціяліст Луї Блян, — писав *Ленін*, — за революції 1848 року учинив собі лиху славу тим, що з позиції клясової боротьби перейшов до позиції дрібно буржуазних ілюзій, фарбованих фразеологією ніби „соціялізму“, а на справді здатних лише підсилити вплив буржуазії на пролетаріят. Луї Блян чекав допомоги від буржуазії, сподівався, збуджував надії, наче буржуазія може допомагати робітникам у справі „організувати працю“ — цей невиразний термін мав визначати «соціялістичні» прагнення.

Люїблянівщина тепер цілком перемогла в „соціял-демократії“ правого флангу партії ОК, у Росії. Чхеїдзе, Церетеллі, Стеклов і багато інших, що є нині за проводирів Петроградської Ради Салдатських і Робітничих Депутатів, що так само були за проводирів всеросійської наради рад, яка днями закінчилася, прийняли саме позицію Луї Бляна.

У всіх головних питаннях сучасного політичного життя ці проводирі, що тримаються погляду приблизно міжнародньої течії „центру“, Кавтського, Льонге, Тураті, й багатьох інших, опинилися саме на дрібнобуржуазній позиції Луї Бляна. Візьмімо справу про війну.

Пролетарський погляд є у виразній клясовій характеристиці війни й непримиренній ворожості до імперіялістичної війни між групами капіталістичних (однаково — монархічних чи республіканських) країн за поділ капіталістичної здобичі.

Дрібнобуржуазний погляд відмінний від буржуазного (одверте виправдування війни одвертий «захист батьківщини», тоб то захист „інтересів“ своїх капіталів, захист їхнього, права на анексії) тим, що дрібний буржуа „відмовляється від анексій, „засуджує“ імперіялізм,

„вимагає" від буржуазії, щоб вона не була надалі імперіялістична, лишаючись у межах всесвітніх імперіялістичних зв'язків і капіталістичного господарського ладу. Обмежуючись цією добренькою, нешкідливою, порожньою деклямацією, дрібний буржуа справді, коли йде про діло лише безпосередньо плентається за буржуазією, „співчуваючи" де в чому пролетаріятові на словах, лишаючись залежний від буржуазії, коли доходить до діла, не вміючи або не бажаючи зрозуміти шляху, що веде до знищення капіталістичного ярма, і єдиний лише може визволити людськість від імперіялізму...

Треба робити рішучі кроки, щоб скинути капітал. Їх треба робити вміло й поступовно, спираючись лише на свідомість і організованість переважної більшости робітників і біднішого селянства. Але ці кроки треба робити, і Ради Робітничих Депутатів у багатьох містах Росії вже почали їх робити.

На порядку денному рішуче, безповоротнє розмежування з „Люї Блянами", Чхеїдзе, Церетеллі, Стекловими, партією ОК, партією с.-р. і т. інш. З'ясувати масам, що люїблянівщина занапащає й занапастить успіх дальшої революції, успіх навіть волі, коли маси не зрозуміють шкоди цих дрібнобуржуазних ілюзій і не приєднаються до свідомих, повільних, продуманих, але твердих і незабарних кроків до соціялізму.

Поза соціялізмом немає рятунку людськости від воєн, від голоду, від загибелі ще мільйонів людей". [1])

15 травня обурене робітництво Парижу виходить на вулиці й домагається від Національного Зібрання переведення соціяльних реформ. Та було вже пізно. Буржуазія почувала себе міцною, демонстрантів розганяють збройною силою, робітничих проводирів — О. Бланкі й Барбеса між ними — арештовують. 28 травня уряд Національного Зібрання касує політичні клюби й переслідує робітників; далі Національне Зібрання дебатує питання про закриття „національних майстерень" і ухвалює забрати всіх несемейних робітників із „майстерень" до війська.

В червні паризький пролетаріят схопився був ще раз до зброї. Повстання почалося 21 червня 1848 р. — в день звільнення робітників від праці. „Хліба або олива", „олива або праці" — вимагали робітники. Спочатку в повстанні брали участь виключно робітники національних майстерень, лише пізніше приєдналися до них робітники з корпорації і, нарешті, Сент-Антуанське передмістя, що обернулося на фортецю повстання. Лише наприкінці підтримали його паризькі соціялісти. Кілька днів були жорстокі бої на вулицях Парижу між пролетаріятом, на бік якого перейшла частина національної ґвардії, і військом буржазії, набраним із селянства, буржуазної молоді й люмпен-пролетаріяту. Дрібна буржуазія зрадила пролетаріят. Селянство, вважаючи, що робітники живуть з його праці (мова йде про збільшення податку на 45 сантимів), особливо вороже виступало проти пролетарів. Усі суспільні кляси стали проти робітничої кляси.

„Робітникам не було поради, — писав про цю боротьбу *К. Маркс*, — вони мусили або вмерти голодною смертю, або розпочати бій. 22 червня вони відповіли грандіозним повстанням, першою битвою поміж двома клясами, що розколюють наше сучасне суспільство. Це була боротьба за життя, або знищення буржуазного ладу. Завіса, що закривала республіку, розірвалась. Відомо, як робітники з небувалим завзяттям і геніяльністю, без загального пляну, без потрібних засобів, здебільшого без зброї, протягом п'ятьох днів боролися проти армії, летючої ґвардії, паризької національної ґвардії, а також проти національної ґвардії, що наспіла з провінції. Відомо, як буржуазія нечуваними звірствами винагородила себе за пережитий нею смертельний страх і перестріляла більш як три тисячі робітників. Робітники впали, розчавлені буржуазією. Вулиці Парижу були вкриті десятками тисяч трупів; недобитих робітників добивали; не жалували навіть пролетарських дітей".

[1]) *Н. Ленін.* Люїблянівщина (Зібр. творів. Том XIV, ч. 1, стор. 21).

Маси дорого заплатили за те, що не мали проводирів і були неорганізовані. Не хто інший, як буржуазні республіканці та дрібно-буржуазні демократи допомагали босякам нищити пролетарів і керували справою ліквідації повстання. Після цього погрому пролетаріяту революція 1848 р. починає згасати. Генерал *Кавеньяк* виступає яко диктатор. Із складу уряду усувають усіх демократів (а ще в травні усунуті були робітники). Законодавче Зібрання проголошує війну соціялізмові; соціяльні законопроєкти покинуто, проти революційних клюбів поведено боротьбу.

В. І. Ленін, мавши на увазі переджовтневі революційні події 1917 р. в Росії, писав про клясову ролю Кавеньякової диктатури:

„Пригадаймо клясову ролю Кавеньяка. У лютому 1848 року монархію скинуто у Франції. Буржуазні республіканці тримають владу. Вони так само, як наші кадети, бажають „порядку" й називають так відновлення й упорядкування монархічного знаряддя пригноблювати маси: поліції, постійної армії, привілейованого урядництва. Вони так само, як наші кадети, бажають покласти край революції, ненавидячи революційний пролетаріят із його ще дуже невиразними тоді „соціяльними", тобто соціялістичними прагненнями. Вони так само, як наші кадети, ставились немилосердно вороже до політики перенести французьку революцію на цілу Европу, до політики перетворити її на світову пролетарську революцію. Вони так само, як наші кадети, вміло використовували дрібнобуржуазний „соціялізм" Люї Бляна, взявши його за міністра, перетворивши його з проводиря соціялістичних робітників, яким він бажав бути, на додаток, на буржуазного прихвостня.

Такі були клясові інтереси, позиція й політика командної кляси.

Другий основний громадський шар становила дрібна буржуазія що вагалася, залякана червоною примарою, і піддавалася крикам проти „анархістів". У своїх прагненнях мрійно й фразисто „соціялістична", що охоче звала себе „соціялістичною демократією" (навіть саме цей термін приймають тепер есери разом із меншовиками), дрібна буржуазія боялася довіритися керівництву революційного пролетаріяту, не розуміючи, що цей страх засуджує її довіряти буржуазії. Бо підчас лютої клясової боротьби між буржуазією й пролетаріятом, особливо й надто, коли цю боротьбу неминуче загострить революція, не може бути „середньої лінії". А вся суть клясової позиції і прагнень дрібної буржуазії в тому, щоб бажати неможливого, тобто саме в цій „середній лінії".

Третю головну клясову силу становив пролетаріят, що прагнув не „замиритися" з буржуазією, але перемогти її, прагнув безпечного розвитку революції вперед і до того в міжнародньому маштабі.

От який був об'єктивний історичний ґрунт, що породив Кавеньяка.

Вагання дрібної буржуазії „усунули" її від ролі активного діяча і скориставши її острах покластися на пролетарів, *французький кадет, генерал Кавеньяк, пішов на роззброєння паризьких робітників, на масовий розстріл їх.*

Революція скінчилася цим історичним розстрілом і дрібна буржуазія, що числом переважала, була й лишилася політично безсилим хвостом буржуазії, і через три роки у Франції знову відновилася цезаристська монархія в найгіршій формі..

Кавеньяк — представник кляси (контр-революційної буржуазії), провідник її політики. А саме цю клясу, саме цю політику ви вже нині підтримуєте, панове есери й меншовики. Цій клясі і її політиці ви даєте, маючи безперечну більшість цієї хвилини в країні, перевагу в уряді, тобто чудову базу для роботи.

Дійсно. На всеросійському селянському з'їзді майже цілком панували есери. На всеросійському з'їзді Робітничих і Салдатських Депутатів величезна більшість за блоком есерів та меншовиків. Те саме на виборах до районових дум у Петрограді. Маємо такий факт: есери й меншовики тепер командна партія. І ця командна партія доброхіть віддає владу (більшість в уряді) *партії Кавеньяків.*

Аби болото, а чорти будуть. Як є хитка, непевна дрібна буржуазія, що боїться розвитку революції — поява Кавеньяка забезпечена.

В Росії тепер багато того, що відрізняє нашу революцію від французької революції 1848 року: імперіялістична війна, сусідство найпоступовіших (а не відсталіших, як тоді у Франції) країн, аграрний та національний рух. Але все це може змінити лише форму виступу Кавеньяків, момент, зовнішні приводи й т. інше. Суті справи все це змінити не може, суть бо є у *взаєминах кляс.*

На словах і Люї Блян був, як небо від землі, далекий від Кавеньяка. Безліч разів і Люї Блян обіцяв „боротися в одних лавах" разом із революційними робітниками проти буржуазних контр-революціонерів І в той саме час жодний історик-марксист, жодний соціяліст не візьме підсумків того, що саме *кволість, хитість, довірливість до буржуазії з боку Люї Бляна породили Кавеньяка, дали йому успіх.*

Тільки від твердости й чуйности, від сили революційних робітників у Росії залежить перемога чи поразка російських Кавеньяків, яких неминуче народжує контр-революційність

російської буржуазії, з кадетами на чолі, і непевність, острах і вагання дрібнобуржуазних партій есерів і меншовиків".[1]).

Перемігши робітників, забирає французька буржуазія назад усі свої лютневі обіцянки: скасувала закон про право на працю, здовжила робочий день з 10 до 12 годин. У жовтні 1848 року Національне Зібрання ухвалило реакційну конституцію, за якою на чолі республіки мав стояти президент із королівськими правами. 10 грудня буржуазна диктатура заміняється президентурою *Луї-Наполеона-Бонапарта*, небожа Наполеона 1. Луї Бонапарт гуртує коло себе реакційні елементи і провадить боротьбу проти Установчого Національного Зібрання.

Революція вступила в останню фазу, коли республіка поступилася місцем імперії й військовій диктатурі Луї Наполеона. Велика буржуазія сподівалась, що Луї-Наполеон допоможе їй задушити пролетаріят і буде захищати виключно її інтереси. Але Луї-Наполеон, добре розумівши, що він є король дрібної буржуазії, зокрема куркулівського селянства, не хоче, щоб його налигала велика буржуазія.

29 травня 1849 року почало свою працю *Законодавче Зібрання*, що до нього вибори пройшли під гаслом боротьби проти „комунізму", проти домагань робітничої кляси. На 700 депутатів Законодавчого Зібрання щось із 450 були монархісти, 160 демократи-соціялісти і 75 помірковані республіканці.

„За часів республіки, — писав К. Маркс, — орлеаністи й роялісти опинилися поруч і з однаковими вимогами. І коли кожна сторона всупереч другій намагалася здійснити *реставрацію* свого *власного* королівського роду, то це означало, що кожний із двох *великих інтересів*, що розмежовували *буржуазію*, земельна власність і капітал, прагнув реставрувати своє верховодство, піддавши собі супротивника. Як партія порядку, вони панували над іншими клясами суспільства повніше й одвертіше, ніж будь-коли раніше — за реставрації або липневої монархії. Таке панування було можливе взагалі тільки в формі парляментської республіки, бо тільки ця форма могла об'єднати в собі обидва великі підрозділи французької буржуазії і таким способом здійснити панування цілої кляси замість режиму будь-якої одної його привілейованої фракції.

У противагу буржуазній коаліції утворилася коаліція дрібної буржуазії й робітників — так звана *соціял-демократична* партія. Дрібні буржуа вважали, що після червневих днів 1848 року їх зле винагородили, що їх матеріяльним інтересам загрожує небезпека, а демократичні гарантії, що мали забезпечити ці інтереси, піддала сумніву контр-революція. Тому вони зблизилися з робітниками. З другого боку, їхні парляментські представники, *монтаньяри*, уклали спілку з проводирями соціялістів. У лютому 1849 року улаштовувалися бенкети замирення. Вироблено спільну програму, засновано спільні виборчі комітети, висунуто спільних кандидатів. Соціяльні вимоги пролетаріяту дістали демократичну інтерпретацію, що усунуло їхнє революційне жало. Демократичні домагання дрібної буржуазії, не обмежуючись лише політичним боком, висували свої соціялістичні пункти. Так утворилася *соціял-демократія*. Нова Гора, що була за продукт цієї комбінації, мала в собі, якщо не рахувати декількох фігурантів з робітничої кляси й декількох сектантів-соціялістів, ті самі елементи, що й стара Гора, але в більшій кількості. Але мірою дальшого розвитку вона змінилася разом із клясою, що її вона репрезентувала. Своєрідний характер цієї соціял-демократії визначало те, що вона вимагала демократично-республіканських установ не для того, щоб за допомогою їх знищити водночас обидві протилежності — капітал і найману працю, але для того, щоб пом'якшити суперечність між ними й обернути її на гармонію. Хоч які заходи пропонувалося, щоб досягнути цієї мети, хоч як ефектно оздоблювали останню революційними уявами, суть справи завжди лишалася та сама. І цю суть становить перетворення суспільства на демократичних основах що, проте, виводить його за межі дрібної буржуазії...[2])

В червні 1849 року дрібно-буржуазні республіканці повстають проти Луї-Наполеона, але Луї-Наполеон вгамовує повстання. Роздушені в червні сорок восьмого року паризькі пролетарі не змогли тепер перемогти добре організованого ворога.

---

[1]) *Н. Ленин* (*В. Ульянов*). — Собр. Сочин. Том XIV, часть I стор. 271 („Из какого классового источника приходят и „придут" Кавеньяки").

[2]) *К. Маркс*. — 18 брюмера.

Після цього великі землевласники й велика торговельно-промислова буржуазія почала касувати революційні здобутки демократії. 31 травня 1850 року Законодавче Зібрання касує закон про загальне виборче право.

Тьєр у своїй промові отак мотивував потребу й доцільність скасувати його:

„Тепер питання: хто ці люди, яких ми виключаємо. Бідні? Ні, ми виключаємо не бідняка, але волоцюгу, який хоча й заробляє законним і незаконним способом собі на життя, але не має свого власного житла, пропиває все, що дістає за роботу, і нічого не приносить до своєї хати...

Це ті люди, що становлять не основну, але найнебезпечнішу частину скупченого населення; це ті люди, які заслуговують на ім'я, що його так прославила історія, чи чуєте ви це — ім'я юрби. Я знаю, що багато хто остережеться, не схоче втратити це знаряддя; але друзі справжньої волі або, краще, справжні республіканці зневажають цю юрбу, цю підлу юрбу, що через неї загинули всі республіки. Я розумію, що тирани можуть помиритися з цією юрбою — вони її годують, керують нею й зневажають її; але не розумію, як можуть залицятися до юрби, стояти за юрбу республіканці. Цілком зрозуміло, що це хибні республіканці, кепські республіканці.

Це ті республіканці, які можуть бути знайомі до деталів із соціялістичними теоріями, але не знають історії. Прочитайте кілька сторінок історії, і вона вам скаже, що ця підла юрба продала тиранам вольності всіх республік. Це та юрба, що за хліб і видовиська продала Цезареві волю Риму.

Це та юрба, що, заступивши вольності Риму хлібом і цирками, лишалася й в дні деспотизму така сама зрадлива, як і в дні республіки — зводила на трон імператорів на зразок гидкого Нерона, убиваючи їх потім немилосердно; це та юрба, що звела на трон Галла і вбила його через кілька день за те, що він був надто суворий; яка визнала підлого Вітелія, яка нарешті, не маючи військової мужности, віддала Рим варварам.

Це та юрба, що зрадила для Медічі вольності Флоренції; що забила в Голяндії, в мудрій Голяндії, Вітта, що був, як вам відомо, справжній друг волі; що забила Бальї; що, забивши Бальї, оплесками зустрічала скарання жирондистів, скарання, що було не що інше, як найганебніше вбивство, що оплесками зустрічала потім заслуговане скарання Робесп'єра, що оплесками зустріла б і ваше, і наше скарання, що скорилася деспотизмові великої людини, що добре знала її інстинкти й уміла керувати ними, що потім вітала загибель цієї людини і яка, нарешті, 1815 року, зачепивши мотуззям його статую, скинула її в болото ..“

Президент Луї-Наполеон тимчасом снував свої пляни. Буржуазія нищила демократію, а він підкопував буржуазний парляментаризм, яко організацію буржуазної диктатури. Він проганяє парляментське міністерство й настановлює своє. В травні 1851 р. бере він у свої руки армію. Він заграє з дрібною буржуазією, обіцяє відновити загальне виборче право, шукає підтримки в селянства.

Боротьба між буржуазним парляментом і урядом Бонапарта кінчається 2 грудня 1851 року перемогою Бонапарта, який учинив державний переворот. Луї-Наполеон Бонапарт стає диктатором і звертається „до народу“ з такою відозвою:

„Французи! Теперішнє становище не може тривати довше. Кожний минулий день погіршує небезпечне становище країни. Зібрання, замість бути найтвердішою підпорою порядку, обернулося на вогнище змов. Патріотизм 30) його членів не міг спинити їхніх згубних прагнень. Замість створювати закони в інтересах усіх, воно кує зброю для громадянської війни, воно замірюється на владу, яку я дістав безпосередньо від народу. Воно розпалює усі лихі пристрасті, воно порушує спокій Франції. Я розпустив його, і хай увесь народ судить мене й його.

Конституцію, як ви знаєте, складено так, що вона заздалегідь послаблювала владу, яку ви мені захотіли доручити. Шість мільйонів голосів були за блискучий протест проти неї, а проте я точно дотримувався її. Я ставився байдуже до викликів, до наклепів, до образ. Але тепер, коли основну угоду не поважають навіть ті, що раз-у-раз на неї посилаються, і коли люди, що через них загинули дві монархії, хочуть зв'язати мені руки, щоб повалити республіку, я вважаю за свій обов'язок пошкодити їхнім безчесним замірам, підтримати республіку й урятувати країну, закликавши до урочистих суддів єдиного володаря, якого я визнаю у Франції — народ.

Отже, я звертаюся з чесною відозвою до всього народу й кажу вам: якщо ви хочете продовжити цей непокійний стан, що знищує нашу гідність, компрометує наше майбутнє, то вибирайте іншого на моє місце, бо я не хочу влади, що безсила робити добро, влади, яка покладає на мене відповідальність за дії, запобігти яким я не маю сили, і яка не дає мені розпоряджатися кермою тоді, як я бачу, що корабель іде до загибелі.

Якщо, навпаки, ви маєте ще до мене довір'я, то дайте мені засіб виконати велику місію, яку ви мені доручили.

Ця місія в тому, щоб закінчити еру революції, задовольняючи законні потреби народу й захищати його від згубних пристрастей.

Особливо ж вона є в тому, щоб створити установи, що переживуть людей і закладуть основу, на якій можна буде збудувати щось міцне.

Переконаний, що нетривалість влади й перевага Зібрання спричиняють постійні хвилювання й незгоди, я піддаю вашому голосуванню такі основи конституції, що їх Зібрання поширить згодом:

1. Відповідальний голова, обраний на 10 років.
2. Міністри, залежні єдино від виконавчої влади.
3. Державна влада, складена з найвидатніших людей, що складає закони, підтримує їх підчас суперечок у законодавчому корпусі.
4. Законодавчий корпус, що розбирає й вотує закони, обраний загальним голосуванням без одвертого подавання голосів, яке перекручує вибори.
5. Друге зібрання, складене з видатних людей країни, влада, що урівноважує, як охорона основної угоди й політичних вольностей.

Ця система, що її створив на початку теперішнього віку перший консул, дала вже одного разу Франції спокій і добробут; вона закріпить їх і цього разу.

Я глибоко певний цього. Якщо ви поділяєте моє переконання, доведіть це своїм голосуванням; якщо, навпаки, ви вважаєте за краще правління безсиле, все одно — монархічне чи республіканське, позичене з бог знає якого минулого або бог знає якого химерного майбутнього, — тоді відповідайте негативно.

Отже, вперше після 1804 року ви будете голосувати з цілковитим знанням справи, добре розуміючи, за кого і за що ви голосуєте.

Якщо я не дістану більшости ваших голосів, тоді я скличу нове зібрання й передам йому повноваження, які я дістав од вас.

Але якщо ви гадаєте, що справа, за символ якої є моє ім'я, тобто Франція, відроджена революцією вісімдесят дев'ятого року й організована імператором, продовжує бути вашою справою, то заявіть це, давши мені владу, яку я вимагаю від вас.

Тоді Франція й Европа буде збережена від анархії, перешкоди ж зникнуть, суперечки будут усунуті, бо всі бачитимуть у рішенні народньому вказівки догляду божого.

„Дано в Елісейському палаці
2 грудня 1851 року" *Люї-Наполеон Бонапарт.*

„Чому паризький пролетаріят не повстав після 2 грудня? запитує *К. Маркс* і відповідає: — Повалення буржуазії було тільки декретоване, але декрет ще не виконано. Кожне серйозне повстання пролетаріяту зразу оживило б буржуазію, помирило б її з армією й забезпечило б пролетаріятові другу певну поразку.

4 грудня буржуазія й крамарі підмовляли пролетаріят до боротьби. Увечері того самого дня деякі легіони національної ґвардії обіцяли явитися на місце боротьби в формі й із зброєю в руках. Буржуа й крамарі на той час дізналися, що Бонапарт одним із декретів 2 грудня скасував таємне голосування й примушував їх таким способом писати „так" або „ні" в одвертих офіційних списках поруч свого імени. Хвилювання 4 грудня злякали Бонапарта. Протягом ночі він наказав розвісити на перехрестях Парижу плякати, що заявляли про відновлення таємного голосування. Буржуа й крамарі вважали свою мету за досягнену, і серед тих, хто наступного дня не схотів вийти на вулицю, на першому місці були буржуа й крамарі.

Паризький пролетаріят утратив підчас нічного нападу Бонапарта з 1 на 2 грудня своїх проводирів, командирів барикад. Лишившися з армією без офіцерів і з свіжими спогадами про червневі дні 1848 й 1849 років і травневі дні 1850 року, зовсім не мав нахилу боротися під прапором монтаньярів; він доручив своєму авангардові — таємним товариствам — рятувати інсурекційну честь Парижу. Буржуазія спасувала перед салдатами так безпорадно, що пізніше Бонапарт, роззброюючи їхню національну ґвардію, висунув такий іронічний мотив: він боїться, що національні ґвардійці

буржуазії під впливом анархістів зловживуть своєю зброєю проти самої буржуазії" [1]).

„Як Бурбони були династія землеволодіння, Орлеани - - династія торби з грішми, так Бонапарти суть династія селян тобто французької народньої маси — зазначає К. Маркс. — Не Бонапарт, що кориться буржуазному парляментові, але Бонапарт, що розігнав буржуазний парлямент — істинний обранець селян. Три роки містам щастило фальсифікувати справжній зміст обрання 10 грудня, обдурюючи сподіванки селян відновити імперію. Волю виборців 10 грудня 1848 року виконало лише coup d'état 2 грудня 1851 року.

Парцелярні карликові селяни становлять величезну масу, члени якої живуть в однакових умовах, не маючи, проте, один з одним будь-яких складних і тривалих взаємин. Їхній спосіб продукувати не тільки не утворює між ними взаємного спілкування, але просто ізолює їх один від одного. Ізольованість збільшується ще через кепські шляхи сполучення й бідність селян. Поле виробництва, дрібна ділянка землі, не потребує для свого обробітку ані поділу праці, ані вживання науки, не вимагає, отже, всебічного розвитку, різноманітности талантів, складних суспільних взаємин. Кожна окрема селянська родина майже цілком довліє собі, самостійно продукує переважну частину предметів свого споживання й здобуває, таким способом, життьові засоби більше в обміні з природою, ніж у зносинах із суспільством. Клаптик землі, селянин і його родина; поруч друга парцеля, другий селянин і друга родина. Певна сума таких родин становить село, певна сума сіл — департамент. Отже, найбільшу частину французької нації складено шляхом звичайного додавання однойменних величин на зразок того, як лантух картоплі з окремих картоплин. *Оскільки мільйони родин існують в економічних умовах, через які вони своїм життям, своїми інтересами й освітою відрізняються від усіх інших кляс і навіть ворожі їм вони самі становлять клясу.* Але оскільки між малоземельними селянами існує тільки локальний зв'язок, оскільки тотожність їхніх інтересів не створює жодної спільности, жодного національного об'єднання, жодної політичної організації, *вони не утворюють кляси. Вони тому не здатні захищати свої клясові інтереси від власного імени ані в парляменті, ані в будь-якому конвенті. Вони не можуть сами репрезентувати себе, їх мають репрезентувати інші. Їхній представник має бути разом із тим за їхнього пана, за авторитет, озброєний необмеженою урядовою владою, що захищає їх від усіх інших кляс і посилає їм згори дощ і сонячне проміння.* Отже політичний вплив малоземельних селян, виявлено найповніше в тому, що виконавча влада стає над суспільством" [2]).

„Під впливом історичної традиції серед французьких селян виникла віра, що якийсь муж, з наймення Наполеон, принесе їм із собою блага землі. І от з'явилася людина, яку видавали за цього мужа, бо він мав ім'я Наполеон, спираючись на статтю наполеонівського кодексу, де значиться: „Незаконнороженим забороняється розшукувати батьків". Обіцянки, нарешті, здійснено, і муж цей після двадцятирічного мандрування й цілої низки дивовижних пригод став за імператора французького. Idée fixe небожа здійснилася, бо вона була разом і idée fixe найчисленнішої кляси французів.

Але справа в тому, що династія Бонапарта репрезентує не революційного, але консервативного селянина, не того селянина, що прагне вийти за межі соціяльних умов свого життя, за межі своєї парцелі, але того, який хоче, навпаки, закріпити ці умови. Не те сільське населення, що, власною енергією з'єднавшися з містами, хоче повалити старий лад, але те, що, уперто, замкнувшись разом із своїми парцелями в межах цього старого ладу, жадає врятуватися й захиститися від примари імперії. Династія Бонапарта є представниця не освіти, але забобонів селянських; не їхнього розуму не їхнього майбутнього, але їхнього минулого" [3]).

[1]) *К. Маркс*—18 Брюмера.
[2]) Там же. [3]) Там же.

* * *

Французький пролетаріят зазнав поразки, але виступи його в революції 1848 р. мають велике історичне значення. Насамперед тому, що це були перші яскраво політичні виступи новітнього пролетаріяту. Масових революційних виступів пролетаріяту не бракувало і перед 1848 р. (пригадати хоч би ліонське повстання 1831 р.). Але лише з 1848 р. боротьба французької робітничої кляси почала набувати виразно політичного характеру; лише з цього року економічна боротьба перетворюється на боротьбу кляси, що намагається досягти здійснення своїх інтересів у загальній формі, тобто в формі, що має примусовий характер для цілого суспільства.

Наводимо тут інтересні думки *К. Маркса* щодо виростання політичного руху робітничої кляси з економічного:

„Політичний рух робітничої кляси має, цілком зрозуміло, за останню мету завоювати „політичну владу", а для цього до певного часу треба розвивати „попередню організацію робітничої кляси", що сама собою виростає з економічної боротьби робітничої кляси.

Але, з другого боку, кожний рух, в якому робітнича кляса, як така, протистоїть командним клясам і впливає на них шляхом „натиску зовні", є „політичний рух". Наприклад, спроба примусити окремого капіталіста за допомогою страйків тощо скоротити робітний день на одній фабриці або майстерні буде цілком економічний рух; навпаки, рух на користь закону про восьмигодинний робочий день буде вже політичний. І таким-от шляхом скрізь із окремих економічних вимог робітників виростає рух *політичний*, тобто рух *кляси*, щоб цим шляхом досягнути здійснення її інтересів у загальній формі, тоб то в формі, що має примусовий характер для цілого суспільства"[1]).

В революції 1848 р. французький пролетаріят вперше виступив в авангарді революційного руху народніх мас, уперше явив собою поважну самостійну силу в громадянській війні. В цій революції пролетаріят уперше зробив спробу відокремитися від дрібної буржуазії. Поразки, що їх зазнало робітництво 1848 — 1849 р.р., допомогли йому пережити утопічно-соціялістичну (та утопічно-комуністичну) ідеологію. Зрозумівши, що треба покладатися на власні сили, французький пролетаріят водночас підійшов близько до розв'язання великої проблеми про ролю й значення міської дрібної буржуазії й селянства в боротьбі пролетаріяту проти капіталістів і поміщиків за новий суспільний лад, за „соціялістичну республіку". Треба мати великий суспільний досвід, щоб писати (як то писали робітники Парижу): „Ми хочемо демократичної й *соціяльної республіки*. Ми хочемо найвищої влади народу"! Тимчасовий уряд Франції вперше в Европі примушений був запевняти, що „робітнича справа — найважливіша з усіх", і що „немає справи вищої й гіднішої турбот республіканського уряду".

У клясових боях на очах виростала політично робітнича кляса Франції.

40. Французька соціялістична думка другої чверти XIX століття. Новітня соціялістична думка дуже поволі пробивала собі шлях у Франції: ідеї великих утопістів надовго заполонили французьких теоретиків соціялізму, а поліцайський режим реставрованих монархій, не даючи простору для вільного розвитку політичної організації пролетаріяту, сприяв поширенню в лавах французьких соціялістів блянкістсько-синдикалістичних, отже фактично утопічних ідей. А проте, хоч і поволі, протягом другої й початку третьої чверти XIX століття, французькі теоретики соціялізму

[1]) *К. Маркс і Ф. Енгельс.* — Письма. Лист К. Маркса до Больтке від 23 листопада 1871 р.

в напрямку від утопії до новітньої соціялістичної теорії. З них ми спинимося тут над поглядами та теоріями П. Леру, К. Пекера, Ф. Відаля, П. Ж. Прудона, Ж. М. Де-Лямене, Ж. Рейно та Ф. Трістан.

П'єр Леру, спочатку фур'єрист, потім одійшов од цієї школи й виробив свою соціологічну теорію, яка мала значний вплив на розвиток французької думки до 1848 року.

П. Леру народився року 1797, з професії був друкар, але одночасно займався й літературною працею. Якийсь час видавав газету „*Незалежний огляд*", написав багато літературних творів, з них найважливіші для характеристики його економічно-соціологічних, соціялістичних поглядів були „Плутократія" („Plutokratie") і „Фіякр М. Аквада" („La carosse de M. Aquado"). Року 1846 він заснував хліборобсько-промислову кооперативно-соціялістичну спілку, потім заклав товариську кооперативну друкарню. Підчас революції 1848 року він кинувся у вир політичної боротьби й мусив пізніше, коли запанувала реакція, тікати з Франції. Помер Леру року 1871.

Леру один із перших французьких письменників почав уживати слова „соціялізм", як колективізм, у протилежність розумінню „індивідуалізм"[1]). Він робить значний крок наперед у з'ясуванні сути капіталістичної організації суспільства. Аналізуючи соціяльно-економічні та політичні відносини у Франції перед революцією 1848 року, він називає тодішній політичний устрій Франції плутократією. „Двісті тисяч капіталістів і взагалі власників держать у своїх руках усе національне (народнє) багатство Франції, тоді як чотири мільйони громадян не мають жадної власности, других чотири мільйони — не мають ніякої праці, а треті чотири мільйони — то прохачі", — пише Леру. „Буржуазія хвалиться тим, що вона дає роботу робітникам; але, як насправжки, то вона не має чим хвалитися: без роботи робітників буржуазія не має змоги використати (продуктивно) зосереджені в її руках багатства. Буржуазія скупчила у своїх руках потрібні для суспільства знаряддя виробництва, відділила їх од праці (від робітників) й використовує це в своїх клясових інтересах. Знаряддя виробництва і праця — це дві неподільні речі, — каже Леру, — одно без другого нічого не варте, відокремлення їх виходить на шкоду народові. Щоб усунути сучасні капіталістичні порядки, треба знову об'єднати працю й знаряддя виробництва. В процесі історичного суспільного розвитку, в парі з відокремленням знарядь виробництва від праці створилося право власности, яке має майже виключно характер права приватної, індивідуальної власности. Треба тепер скористуватися з цього права, перетворивши його з індивідуального на громадське, колективне: треба передати всі засоби продукції в суспільну власність; таким способом досягнеться об'єднання праці із знаряддями виробництва і знищиться клясовий капіталістичний лад". Спиняючись на взаєминах між громадою й індивідуальністю на тлі господарської діяльности, П. Леру каже, що продукт праці кожної окремої людини — це витвір не тільки її власної праці, але й цілого суспільства, яке створює потрібні для праці умови[2]): тому право певної особи на продукт її праці нерозривно зв'язується з правом цілого суспільства

[1]) Року 1834 в „Енциклопедичному огляді" („Revue encyclopedique") П. Леру вмістив статтю „Про індивідуалізм та соціялізм" („De l'individualisme et du Socialisme"). П. Леру належить також формулювання ідеї трудової солідарности.

[2]) Цю думку розвивав потім у звуженому, спрощеному й тому хибному розумінні *Прудон*. Прудон звів її до моменту простого співробітництва: у нього не суспільні умови праці сприяють продуктивності праці кожної окремої особи, а та „величезна сила", що походить від об'єднання й гармонійної праці робітників, од дружного одночасного прикладання їхніх зусиль".

на цей самий продукт. Людина й людство, індивідуальність і колектив (суспільство) — нерозривно зв'язані між собою. Суспільство повинно розвиватись убік до розвитку трудової *солідарности*; принцип вільної конкуренції та взаємної боротьби — це буржуазний принцип, і його треба одкинути.

Та хоч і як далеко пішов Леру в розумінні суті капіталістичних суспільних відносин, а проте й він віддав данину часові: він сподівався, що ґрунтовну соціяльну реформу можна буде запровадити через організацію кооперативно-соціялістичних продукційних спілок. Та ледве чи можна поставити це в особливий мінус Леру, коли взяти на увагу, що мало не за сто років після нього подібні сподіванки-думки панують серед багатьох сучасних буржуазно-демократичних, ліберальних теоретиків кооперації, не кажучи вже про армію дрібніших, так званих ідейних кооперативних робітників, переконаних, що вони, торгуючи оселедцями в спілковій крамниці, тим самим розхитують основи капіталізму!

Як і Леру, *Костянтин Пекер* (нар. року 1801, помер р. 1887) стоїть посередині між утопістами й молодшим поколінням соціялістичних теоретиків, немов би персоніфікуючи еволюцію, поступ у розвитку соціялістичної теорії. Спочатку К. Пекер належав до сен-сімоністів, потім до фур'єристів, аж доки порвав із ними та зайняв свою власну позицію в процесі тогочасної соціялістичної ідеологічної творчости. Року 1836 опублікував він свою економічну працю на тему про вплив парової сили на торгівлю, промисловість, сільське господарство та на загальну культуру. В цій праці Пекер відзначає велику суспільну вагу новітньої машинової продукції й заповідає, що машині, яка працює парою, належить велике майбутнє: вона дає організувати великі промислові підприємства й тим значно побільшити продукцію, вона зв'яже всі народи сіткою залізниць. Велика машинова продукція викликає на початку анархію в капіталістичній продукції, призводить до репродукції та криз; але вона розвивається в бік концентрації капіталу, зосередження в руках невеликої групи капіталістів усіх знарядь виробництва, а це, врешті, призведе до усунення вільної конкуренції й до запровадження планової продукції. Отже, розвиток капіталістичної продукції сам собою готує її до усуспільнення.

Так само він тягне за собою і зростання тих суспільних сил, які переймуть у свої руки усуспільнене виробництво: робітнича кляса не тільки зростає кількісно, але, в зв'язку з розвитком капіталізму і демократизацією політичного життя, зростає й культурно та політично, простує до чимраз більших впливів у політично-державному житті. Технічний і економічний суспільний розвиток призводить до зміни суспільних відносин і суспільної психології; найважливіша з сучасних змін — зростання сили пролетаріяту. Можливо, що цей мирний розвиток доведе сам собою, без великих зворушень, до усуспільнення знарядь виробництва. Та коли цього не станеться, робітництву доведеться вжити насильства; бо так чи інакше, а мусить дійти до усуспільнення засобів продукції до соціялістичного суспільства. В майбутньому соціялістичному суспільстві кожному громадянинові треба забезпечити право на всі потрібні для життя засоби. Виробництво має бути організоване в формі великих колективних підприємств з уживанням найновіших машин. Так само й сільське господарство треба організувати на колективних основах, у формі великих хліборобських підприємств; треба уникати парцеляції землі на дрібні участки.

Такий загальний хід думок Пекерових; ми бачимо, як щільно підходять вони до *новітньої соціялістичної теорії.*

Франсуа Відаль (народ. року 1812) також був спочатку фур'єрист, але потім здихався утопічних елементів цієї школи[1]). Року 1846 оголосив він свій твір „*De la répartition des richesses*“ („Про поділ багатств“), в якому відзначає велике *поступове значення капіталізму* й вимагає усунути негативні суспільні прояви його, державного контролю над капіталістичною продукцією. Він рішуче виступає проти економічної школи „вільної конкуренції“ й каже, що невтручання урядової влади в економічні відносини — це потурання влади свавільству капіталістів, потурання пануванню насильства їх над розумом і правом, що це доводить до підпадання інтересів більшости інтересам невеликої меншости, викликає загальну анархію. Урядовий контроль над промисловістю треба підсилити робітничим контролем. Капіталістична продукція розвивається в напрямі усуспільнення, і це здійсниться мирним шляхом.

Ж. М. Де-Ламене (народ. року 1782, помер року 1854, був священик, але потім порвав із католицькою церквою й віддався проповіді комунізму) у своїй праці *„Новітнє невільництво“*, що вийшла року 1840, каже, що причиною новітнього невільництва трудящих мас є право приватної власности. Приватна власність робить те, що давнє невільництво триває й далі: на зміну одній клясі рабовласників прийшла друга — от і вся зміна. Новітнє капіталістичне невільництво ще гірш од колишнього, бо сучасні можновладці — капіталісти — зовсім не клопочуться тим, чи мають що їсти їхні раби — пролетарі. Невільництво буде тривати доти, доки існуватимуть бідні й багаті; щоб знищити цей поділ суспільства на бідних та багатих, треба знищити право приватної власности. Шлях до цього: захоплення трудящими політичної влади в державі. Скинувши панування визискувачів, трудящі скасують приватну власність, організують спілкове, суспільне господарство, почнуть нове життя.

Жан Рейно (нар. року 1806, помер р. 1864), вийшов із школи сен-сімоністів, але потім порвав із цією утопічною школою і став на шлях реалізму. Року 1832 він підніс думку про потребу *клясової професійної й політичної організації пролетаріяту*, посилаючись на суперечність економічних політичних інтересів пролетаріяту й буржуазії; в своїх політичних виступах він домагався політичних прав для робітничої кляси.

Ф. Трістан (народилася року 1803, померла року 1844)—письменниця й публіцистка, написала року 1836 роман під назвою *„Пролетар“*, пильно студіювала становище робітництва у Франції й Англії (куди навмисне їздила для цього) і написала року 1844 свою головну працю — *„Об'єднання робітництва“*. У своїх писаннях Ф. Трістан висловила виразно й конкретно думку про потребу інтернаціонального єднання робітництва. В практичній політиці вона домагалася забезпечити робітникам право на працю і політичні права.

Але найбільше вплинув на розвиток соціялістичної думки у Франції цього часу П. Ж. Прудон.

П. Ж. Прудон — анархо-соціяліст, індивідуаліст-федераліст, вороже виступає проти комуністів-колективістів, зневажливо ставиться до соціялістів-утопістів, глузує з їхніх утопічних проєктів, високодумно повчає, що суспільство — це не машина, а складний процес, для зміни якого не досить „вигадати якийсь розумний проєкт“, а треба „розумно й систематично пізнати суспільне життя в усіх його мінливих, складних виявленнях“, і, на підставі цього пізнання, кожний раз окремо виясняти, які нові

[1]) *Ф. Відаль* і *К. Пекер* були співробітники Люї Блана в „Люксембурзькій Комісії“ 1848 року.

суспільні зміни можна безпосередньо здійснити, для яких саме соціяльних реформ настигли об'єктивні умови, і в цей самий час розробляє й навіть намагається здійснити свій цілком утопічний проект організації банка для „дарового кредиту" та запровадження обміну товарів без посередництва грошей. Сміливі твердження, дзвінкі фрази[1]), намагання об'єднати протилежні елементи соціяльної дійсности в дрібнобуржуазній синтезі (зберегти приватну власність і усунути визиск людини людиною, залишити повний простір для індивідуальної волі і зв'язати ту волю федеративною умовою"), крайня революційність на словах і реформізм в основі, мішанина реалізму з утопізмом і метафізикою — ось Прудон.

П'єр Жозеф Прудон народився року 1809 в дрібнобуржуазній родині броваря; пізніше він хвалився, що його батько був „чесний пивовар і завжди продавав пиво по собівартості, через що й помер убогим". І дійсно, броварство давало дуже погані прибутки, і П. Ж. Прудон мусив заробляти собі на хліб працею по чужих підприємствах. Спочатку П. Ж. Прудон був коректором в одній друкарні, а потім став типографом. Читання книг і власні спостереження над життям викликали в нього зацікавлення до соціяльно-економічних, а потім і до теоретично-соціологічних питань. Коли Прудонові було 31 рік, він надрукував року 1840 свою першу працю „Qu'est ce que la propriété "? („Що таке власність?"), яка зробила його ім'я дуже популярним. В р.р. 1846 — 1848 вийшла його друга праця „*Contradictions économiques*" („Економічні суперечності"). Прудон пише багато інших праць, кілька брошур про організацію свого утопічного банку, в яких викликає свою теорію обміну; нарешті року 1865 він пише свою останню працю „*La capacité politique des classes ouvrières*" („Політична здатність трудящих кляс").

В революції 1848 року Прудон виступав увесь час невиразно й мало активно. Він одмовився взяти участь у „Люксембурзькій Комісії". Він вважав, що революція прийшла раніш, ніж треба, що суспільство було непідготовлене до революційних подій, що „являються початком соціяльної революції, про яку ніхто нічого не говорив". Щоб допомогти суспільству „не словом, а ділом", Прудон приступає в січні 1849 року до організації в Парижі „Народнього Банку", що мав дати дрібним (і великим) продуцентам дешевий кредит. З цього банку нічого не вийшло. Тимчасом, у березні 1849 року Прудона віддано під суд за його статті проти Луї Бонапарта. Суд присудив його на три роки до тюрми. Зліквідувавши в квітні 1849 р. свій банк, Прудон уже більше не повертався до спроб організації „дарового кредиту" й віддається ввесь соціологічно-політичним студіям.

Помер Прудон року 1865. Найліпшу критику соціяльно-економічних поглядів Прудона (які виложив він у „Філософії злиднів") дав *К. Маркс* у „*Злиднях філософії*".

Економічні погляди Прудона плутані й неглибокі. Його соціяльно-економічні теорії дрібнобуржуазні й індивідуалістично-реакційні, не зважаючи на всю їхню зовнішню революційність та поступовість. У своїй першій праці „*Що таке власність?*" (видано року 1840) він на першій же сторінці кидає дзвінку фразу: „власність — то крадіжка". Перелякавши таким способом буржуазного читача й опанувавши робітника, Прудон починає роз'ясняти та обґрунтовувати цю свою основну тезу, при чому виявляється, що крадіжкою, власне, буде тільки така власність, яка дає нетрудовий прибуток: ренту, прибуток, відсоток тощо. Дрібнобуржуазна ж приватна власність, вільне розпорядження плодами своєї праці і своїми заощадженнями це не тільки не крадіжка, а навпаки — „основа і зміст волі", „автократія людини над собою самою". Витворчий чинник це тільки праця; ні земля, ні знаряддя в продукції не витворюють самі нічого й тому не можуть і не повинні давати їхнім власникам ніяких нетрудових прибутків; тому привласнення чужого продукту буде пограбування чужої власности, посягання на „основу і зміст волі". Власність це крадіжка тому, що вона руйнує власність! Між іншим, капіталіст грабує робітника, а робітник мовчить, майже не помічає й не почуває цього грабіжництва тому, що капіталіст „виплачує кожному робітникові вартість його

[1]) Приміром: „Destruam et aedificabo!" („Зруйную і збудую"), „Власність — то крадіжка!" або „Дайте мені право на працю і я залишу вам власність" або ще: „Між суспільством, побудованим на приватній власності, і комунізмом, я збудую новий світ".

індивідуальної праці, залишаючи собі продукт колективної праці всіх робітників, продукт, що є більший за той, який може створити проста сума індивідуальних сил усіх робітників"! „Тонке пояснення, а все ж помилкове", як жартівливо завважає один буржуазний французький професор. Прудон глузує з Фур'є, з Сен-Сімона, вигукує: „геть від мене комуністи, бо мені смердить од вас!" заявляє, що „соціялізм ніщо, нічим не був і не буде" (і в той-же час сам розвиває дрібнобуржуазну соціяльно-анархічну систему). Соціялісти, — каже Прудон, — критикуючи капіталістичне суспільство, хочуть просто знищити його й витворити його протилежність, тоді як завдання в тім, щоб зберегти наявні „правдиві економічні сили: поділ праці, колективну силу, конкуренцію, кредит, власність і волю" і „встановити між ними рівновагу". „Економічний ідеал в абсолютній незалежності трудящих, подібно до того, як політичний ідеал в абсолютній незалежності громадян". „Воля — от уся моя система, — каже він року 1848, — воля сумління, друку, праці, торговлі, освіти, конкуренції, вільне порядкування плодами своєї праці і свого ремества, воля безмежна, абсолютна, всюди й завжди". Щоб досягти волі, не треба касувати приватної власности й заводити комунізм, суспільну власність на засоби продукції. „Спільність майна — це релігія злиднів!" „Між суспільством, побудованим на приватній власності, і комунізмом я збудую новий світ!" — вигукує Прудон. Отже, треба тільки знищити, з одного боку, нетрудовий прибуток, а з другого — забезпечити волю праці, торгівлі й власности. Треба, щоб усі були власники і в той же час не надуживали з своєї власности. Вдягаючи свої міркування в пишну одіж геґелівської діялектики (яку Прудон зрозумів метафізично), він каже: „Спільність майна — це перша стадія суспільного розвитку — *теза*, приватна власність, друга — *антитеза*; залишається відкрити третю стадію — *синтезу*, і ми будемо мати рішення". „Знищіть власність, залишаючи право посідання, і ви знайдете синтезу; зробивши цю зміну в принципі, ви змініте все в законах, в управлінні, в економіці, в установах: ви змиєте зло з лиця землі".

Такі погляди викладає Прудон у „Що таке власність?" в „Економічних суперечностях" і в пізніших творах на економічні й соціологічні теми. Він не розуміє історичного значення власности, не розуміє основ капіталістичної продукції, розглядає суспільні явища ідеалістично-метафізично, не розуміє природи суспільного розвитку і значення в ньому клясової боротьби, має на увазі інтереси непролетарської кляси, а „трудящих" взагалі, не розрізняючи клясових інтересів „чесного броваря" — дрібного й середнього приватного власника продуцента від пролетаря, що продає свою робочу силу. Він прихильник малого дрібнобуржуазного підприємства й парцеляції землі. Він переконаний, що нерівність у посіданню багатств залежить не від форм організації продукції, не від відносин власности на знаряддя виробництва, а виключно від капіталістичної форми обміну, який реалізується за допомогою грошей. Отже, треба знищити капіталістичний обмін, гроші, відсоток на капітал, організувати даремний кредит — і проблему буде розв'язано: всі негативні властивості приватної власности щезнуть, а позитивні, що випливатимуть із певности володіння плодами своєї праці, будуть розцвітати. Для реалізації цієї своєї теорії обміну Прудон і спробував був організувати „Народній банк". Наслідком соціяльно-економічної синтези повинно бути „ототожнення капіталу й праці"; коли це станеться, „суспільство не потребуватиме уряду, публічної влади", „урядова система зіллється з економічною системою", настане повна воля, анархія.

З соціяльно-економічними поглядами Прудона щільно зв'язані його філософські і правничо-політичні концепції, зокрема його *федералістична теорія*. Своєю формою федералізм Прудонів має цілком дедуктивний характер. Політичний лад, — каже Прудон, — основується на двох протилежних собі принципах: на авторитеті й волі. Принцип авторитету, це принцип родинний, патріярхальний, аристократичний, монархічний, теократичний. Він прагне до гієрархії, до централізації. Принцип волі — це принцип особовий, індивідуальний, критичний; він вищий за принцип авторитету. Між цими двома принципами точиться в житті постійна боротьба, яка загрожує суспільству постійними революціями. Щоб покласти край цій боротьбі, треба вирівняти згадані два принципи. А це може статись тільки тоді, коли в основу суспільного життя буде покладений федеративний принцип, коли обидві сили, обидва принципи будуть підпорядковані праву, заснованому на добровільному договорі. Розвиток суспільства й іде в цьому напрямі, абсолютизм, авторитет падає дедалі більше, а воля стає щораз реальнішою і тривалішою, спираючись на ліберальний політичний режим, який ґрунтується на договорі. Цей режим у своєму конечному розвитку мусить завершитися федералізмом. Федеральний договір буде взаємно зобов'язувати контраґентів супроти себе, залишаючи за кожним суверенні права. „Федерація, цебто контракт, договір, конвенція, союз, спілка й т. д., — каже Прудон, — це угода, на підставі якої один або кілька шефів родин, одна або кілька громад, або держав, зобов'язуються взаємно й рівно, одні супроти одних, з огляду на один або більше особливих предметів, при чому виконування її припадає спеціяльно й виключно на делеґатів федерації". Контраґенти (родина, громада, кантон, провінція, держава) зобов'язуються обосторонно застерегти для себе в федеративній спілці більше прав, волі, авторитету, власности, як віддають їх. Таким чином, кожна громада, кожна провінція, а разом із тим кожний нарід матиме можливість зберегти повну свою волю. Федеративний договір між державами має (кажучи загально) забезпечити сконфедерованим державам їхній суверенітет і територію, волю громадян, а також вирівняти одміни між членами в ім'я спільних інтересів та добра. Коли здійсниться ідея федерації, тоді настане універсальна рівновага, остаточне вирівняння обох антагоністичних принципів — авторитету й волі [1]).

Прудон був реформіст, він учив більше не про клясову боротьбу, а про злиття усіх кляс в одну трудову, дрібновласницьку спілку, про злиття, яке мало наступити в наслідок не так боротьби, як здійснення його економічних і федералістичних „синтез" [2]). Але дзвінка фраза, свободолюбні гасла його, боротьба проти монархізму зробили ім'я Прудона популярним не лише серед французького робітництва: він мав вплив і на пролетаріят інших країн в часи його ідеологічної недорозвиненості.

Другою особою, що залишила після себе великий вплив на розвиток соціялістичної думки і пролетарської боротьби у Франції, був „вічний в'язень" і „вічний революціонер" — *Л. О. Блянкі*. Але його ідеологічна творчість припадає на пізніші часи і в'яжеться вже з новітньою соціялістичною теорією: тому про нього скажемо пізніше.

---

[1]) Виходячи з цього цілком теоретичного принципу, *Прудон*, у протилежність до К. Маркса, Ф. Енґельса й Ласаля, палко виступав в оборону неісторичних народів, обстоюючи їхнє право на національно-державне відродження. Мабуть, цим треба пояснити вплив Прудонів на *М. Драгоманова*.

[2]) В одному листі до К. Маркса 17 травня 1846 року Прудон пише, що на його думку жадної немає потреби вживати для здійснення соціяльних реформ насильства й що тому не треба ставити питання про революцію; революція — це насильство, суперечність, сваволя, — каже він.

Визначним французьким соціологом і філософом цієї доби був *Огюст Конт* (1798 — 1857 р.р.), видатний учень Сен-Сімонів. Бувши математик, розвинув О. Конт утопічну ідеалістичну теорію перебудови антагоністичного, капіталістичного суспільства на гармонійне за допомогою й на основі точної позитивної науки. Треба точно визначити завдання, що стоять перед людським суспільством, з'ясувати суть суспільної організації та суспільного історичного процесу, інакше кажучи, треба створити науку про суспільство, і то остільки точну науку, як математика й фізика. О. Конт назвав таку науку соціологією й написав велику працю „*Курс позитивної соціології*". Він залишив без уваги все, що сказав С.-Сімон про економічний чинник у суспільному розвитку і взяв в основу своєї концепції чинник психологічний. Тому він досліджує не економічний розвиток суспільства, а духовний, розумовий, ідеологічний. Людське пізнання, — зазначає Конт, — перейшло в своїм історичнім розвитку через три стадії. Спочатку воно мало теологічний характер (розв'язувало поставлені перед ним завдання за допомогою надпочуттєвих сил), пізніше — метафізичний характер (коли воно базувалось на загальних поняттях і на незмінному єстві речей), і нарешті, дійшло третьої стадії — позитивної (коли пізнання ґрунтується на констатуванні фактів [1])). З часом усі науки дійшли до позитивного щабля (спочатку математика, а за нею всі інші). Має дійти його й соціологія. Філософія Конта це система (чи, як він висловлюється, гієрархія) позитивних наук, що за кінець і завершення її повинна бути соціологія. Конт відмовляється шукати абсолютні принципи, першопричини й останні цілі. О. Конт відкидає Кантову мораль абсолютного обов'язку (яко вигадку); він заперечує постулят моральної волі (мораль є витвір виховання й знання); так само відкидає Конт і постулят „природних прав людини" (людина не має жодного абсолютного права — ані природного, ані морального. Людська особа має лише ті права, що їх дає їй суспільство). Яко позитивіст, Конт хоче лише констатувати окремі факти й пізнати правильні відношення між ними, а також виявити постійні моменти й безнастанно повторювані чергування. Досліджуючи історичний процес, О. Конт зазначає, що людство переходить у своїм розвитку різні щаблі (теологічне мислення — військовий суспільний лад; метафізичне мислення — легістичний лад [2]), і позитивне мислення — промисловий суспільний лад) і висловлює думку, що історія являє собою безнастанне зростання переваги людности та інтелекту над інстинктами (зокрема переваги інстинкту симпатії над інстинктом особистим). Статична суть суспільности, його структура полягає в об'єднанні, в кооперації окремих осіб і родин. Щоб уникнути розбіжности ідей і вчинків, суспільство потрібує авторитету, який мусить виявлятися в подвійній формі — в формі ідеологічного панування і в формі політичної влади.

В теорії пізнання О. Конт сенсуаліст; він вважає, що людський досвід пізнання має почуттєвий характер.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ УЧНІВ

* *Ю. Стеклов*, „Революция 1848 г. во Франции".
Ренер. „Республика 48-года".
* *К. Маркс*. „Классовая борьба во Франции".
* *К. Маркс*. „18-е Брюмера Луи Бонапарта".
* *Сборник*. „К 75-летию 1848 г." Изд. „Красная Новь".

---

[1]) Між іншим, ще Тюрго висловлював подібну думку.
[2]) Легістичний політичний лад — королівсько-самодержавний, династичний.

* *Н. Лукін (Антонов).* «Новітня історія Західньої Европи». ДВУ, 1926».
Великина (Бонч-Бруевич). О. Бланки, его жизнь и деятельность».
М. Беер. «Всеобщая история социализма и социальной борьбы» Ч. IV и V Досуд. Изд. Украины. 1924.
Б. И. Горев. «История социализма». Том I. Изд. «Новая Москва», 1924.
К. Маркс. «До критики політичної економії». Вид. «Космос», 1923.
К. Маркс «Злидні філософії». Вид. «Космос», 1923.
Г. В Плеханов. «Основные вопросы марксизма».
А. Вышенский. «Очерки по истории коммунизма». Часть II. Госуд. Изд. РСФСР, 1925.
Горев О. Бланки.
В. Святловский «История социализма». II изд. Изд. «Начатки Знания», Петроград, 1924.
О. Авсем. «Історія боротьби праці за визволення». Вид. «Космос», 1923.
Арк А-*н.* «Історія робітничого руху в Англії, Франції, Німеччині». ДВУ, 1926.
Азенштат. Революция 48 г. во Франции. 1927.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

Кареев. «История Западной Европы в новое время». Том III, IV и V.
П. Маслов. «Курс истории народного хозяйства».
Обществоведение. Сборник статей под ред. проф. Н. Тарасова. Т. IV.
Поль Луи. «Утопический и научный социализм во Франции».
Бризон. «История труда и трудящихся».
* *Л. Эритье.* «История французской революции 48 года и второй Республики». Вип. I 1923; вип. II. ГИЗ. РСФСР, 1924.
К. Маркс. Злидні філософії, Космос 1923.
А Зеавес. О. Бланки.
Жеффруа. О. Бланки.
Ж. Вейль. «История Республиканской партии во Франции с 1814 по 1870 г.».
Кулишер, «Промышленность и история труда на Западе XIX века».
Сеньобос. Политическая история современной Европы». Том I.
Л. Блан. «История революции 48-го года.
* *Ц. Фрідлянд і А. Слуцький.* «Історія революційного руху Західної Европи». Вип. II. ДВУ. 1928.
П. Луи. Французские утописты (Луи Блан, Видаль, Пеккер, Кабе).
Моносов. «Два восстания лионских рабочих».
Гуго и Штейман. «Справочная книга социалиста». Том I-IV.
Кулишер. «Лекции по истории экономического быта Западной Европы». Изд. Пет-град, 1916.
Ш. Жид и Ш. Рост. «История экономических учений». Изд. II, Москва, 1918.
С. Н. Булаков. «Очерки по истории экономических учений». Москва, 1918.
Н. А. Рожков. «История социализма». Лекции. Петербург, 1918.
М. И. Туган-Барановский. «Современный социализм». 1906.
Ж. Жорес. «Очерки социализма». СПБ. 1906.
В. Зомбарт. «Социализм и социальное движение». Издание «Луч», СПБ, 1907.
В. Святловский. «История экономических идей в связи с историей экономического быта». Москва, 1923.
Г. В. Плеханов. «Основные вопросы марксизма».
Д. Стерн. «История французской революции 1848 г.». С.-Петербург. 1906.
В. І. Ленін. Зібр. творів. Том XIV, ч. 1.
* *Ж. Ренар.* Революция 48 года (1848—1852). М, 1923.
Лозинский. История второй Французской республики. К. 1904.
* *Грим.* История революции 48 года. Революция 48 г. во Франции. Збірн. матер. Вид. Свердловського університету.
Н. Шелгунов. Рабочий пролетариат в Англии и во Франции.
Верморель. Деятели 48 года.
Верморель. Деятели 51 года.
Чернышевский. Кавеньяк.
Чернышевский. Июльская монархия. Сочин., том VI.

Докладний покажчик російської літератури про 1848 р. дано у статті *Крівцова* у «Вестн. Соц. Академ.» № 3.

---

[1]) В першому Інтернаціоналі Прудон мірявся впливами з К. Марксом.

[2]) *Люї-Огюст Блянкі* народився року 1805, в південній Франції. Головний свій твір — «Капітал і праця» написав року 1869. Брав участь у всіх революціях у Франції, починаючи з революції 1830 року й кінчаючи Паризькою Комуною 1871 року. Помер Блянкі 1 січня 1881 року.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРОРОБКИ.

І. Пролетаріят і селянство в громадянській війні 1848—1851 р. у Франції

ЛІТЕРАТУРА.

Ц. Фрідлянд і А. Слуцький. — Історія револ. руху Західн. Европи. Вип. II.
Ж. Ренар. — Революция 48 года (1848 — 1852).
Ю. Стеклов. — Революция 1848 г. во Франции.
Ленін. — Зібр. творів. Том XIV, ч. I, стор. 271.
К. Маркс. — Клясова боротьба у Франції.
К. Маркс. — 18 Брюмера Люї Бонапарта.
Азенштат. — Революция 48 г. во Франции.
Л. Эритье. — История французской революции 48 г. и второй Республики. Вып. I - II.

ІІ. Утопічні й наукові елементи у французьких соціялістично-комуністичних теоріях другої чверті XIX стол. (люїбляновщина і блянкізм).

ЛІТЕРАТУРА

К. Маркс. — Злидні філософії.
В. І. Ленін. — Зібр. творів, Том XIV, часть I, стор. 21.
А. Зеавес. — О. Бланки.
Жеффруа. — О. Бланки.
Ц. Фрідлянд і А. Слуцький. — Історія рев. руху Західн. Европи. Вип. II.
Верморель. — Деятели 48 г.
Верморель, — Деятели 51 г.
Ж. Ренар. — Революция 48.
П. Луи. — Французские утописты (Л. Блан, Видаль, Пеккер, Кабе).
П. Луи — Утопический и научный социализм во Франции.
Ю. Стеклов. — Революция 48 г. во Франции.
П. Луи — Утопический и научный социализм во Франции.

X. БОРОТЬБА НІМЕЦЬКОЇ БУРЖУАЗІЇ ЗА ВЛАДУ І ПОЧАТКИ ПРОЛЕТАРСЬКОГО РУХУ В НІМЕЦЬКИХ КРАЇНАХ.

41. Суспільно-економічні відносини в німецьких країнах в першій половині XIX віку. Німеччина першої половини XIX віку, тобто численні держави, заселені німцями, значно відстала у свому господарському й политичному розвитку від тогочасної Англії та Франції. Ще в першій чверті XIX століття Німеччина була переважно селянська, хліборобська країна, $^4/_5$ людности якої жило по селах. Міська ремеснича промисловість душилася іще в ланцюгах цехово-корпоративної регляментації. Країну роздроблено економічно й політично на кількадесять князівств та королівств, по яких панував ще февдально-дворянський режим з усіма його негативними впливами на розвиток сільського господарства й міської промисловости. Об'єднання цих численних (більших і менших) держав, а в тім і Австрії, в так званий *Німецький Союз* після наполеонівських воєн, дуже мало в'язало їх докупи. Кожна держава й державка була відгорожена митними кордонами, що їх число доходило до сорока. Кожна мала свої особливі й численні митні тарифи та податки.

Витворчі суспільні сили німецьких країн за цієї доби являли собою суміш капіталістично-февдальних форм з торговельно-капіталістичними та промислово-капіталістичними зародками. У країні переважало сільське господарство й ремество. Наприклад, мешканці міст у Прусії становили лише щось із 25% усієї кількости населення. Один лише Берлін мав щось із 300 тисяч мешканців, а решта міст були значно дрібніші. В містах з населенням понад 5 тисяч чолов. близько 20% жили з сільського господарства. В Австрії (в цій державі національностей) року 1846 на міста з 100 тисячн. населенням припадало лише 2,8% мешканців країни. Найбільше місто Відень мало біля 400 тисяч мешканців. В Угорщині (в одній з більших частин Австрії) було лише одно місто з 100 тисячн. населенням.

Хліборобська техніка була примітивна як у селянському, так і в поміщицькому (юнкерському) господарстві. Пережитки февдальних взаємин аж до середини XIX стол. гальмували розвиток витворчих сил у рільництві, перешкоджали капіталізмові доступитися і розгорнутися в сільському господарстві. Правда, особу селянина проголошено за вільну в Австрії ще 1781 р., а в Прусії — 1787 р. Але визволення селянина, яко продуцента (хлібороба й землевласника), припадає на значно пізніші часи. Справу визволення німецьких селян від крепацтва поставили були руба наполеонові війни, але не довели її до кінця. Французьке панування очистило Німеччину тільки від найгрубшого февдального сміття, — зазначає *Ф. Мерінг*. — Февдалізм був цілком знищений тільки на лівому березі Райну. Тут дворянство вже не мало більше жодних переваг; февдальні й церковні маєтки перейшли до селянських рук, а селянин

став вільним землевласником. Але по всіх інших частинах Німеччини збереглися значні рештки февдального ладу, а найбільше на Півночі та на Сході. Так зване визволення селян зовсім не усовувало февдальних відношень. Розумніші з дворян, дбаючи про свої власні інтереси, а не про селян, сами пропонували проєкти визволити селян з крепацтва. Але всі вони, так або інакше даючи згоду повернути селянам особисту волю, ні в якому разі не погоджувалися дати їм необмежене право власности на їхні земельні ділянки. Отже пруське визволення селян обмежилося тим, що зробило їх (селян) придатними для тодішнього провадження війни, але поза цим постаралося врятувати від февдалізму все, що можна було ще врятувати. Дали селянам особисту волю, обіцяли поліпшити порядок їхнього землеволодіння — аби тільки вони йшли воювати проти французів. А коли ворога прогнали, забули про всі обіцянки. Головна маса дрібних селян, що не мали власної тяглової сили, після визволення опинилися в дуже скрутному стані. Права володіння за ними не закріплено; февдальних виплат, служби й панщини вони так само не позбулися. З особистої волі незаможного селянина скористав лише юнкер (поміщик): він робив з селянина, що сам хотів: захоплював будівлі, щоб компенсувати своє право володіння; за правом сили відмовляв селянинові в його ділянці, або за копійки видурював у нього ту ділянку; ошуканством і насильством перетворював незаможника на пролетаря. А сільський пролетаріят потрібний був юнкерам для їхніх великих маєтків, ґуралень тощо. — Заможних селян було поділено — ни селян з непевними правами на володіння і селян з безперечними правами на володіння. Селян, що мали власну тяглову силу, але непевні права володіння, примусили набути собі необмежене право власности на свою ділянку і волю її від усяких февдальних повинностей за третину або й половину своєї ріллі, що її змушені вони були віддати юнкерам; крім, того, примушено їх відкуплятись від февдальних повинностей за дуже високою оцінкою тих повинностей [1]). Зрозуміло, що відкуплялось насамперед і переважно заможне селянство. І взагалі розкрепачення відбувалося так, що воно йшло на користь поміщикам та куркулям, а не вбогому селянству. Коли ділили громадські селянські землі, то малоземельні селяни одержували дуже невеликі ділянки землі, а безземельні не одержували нічого. Всього було звільнено в Прусії від панщизняних повинностей з 1815 до 1848 р. близько 360.000 селян; але за цю „волю“ загубили селяни багацько землі, саме — 1.533.000 моргів (морг = 2.550 кв.м.). Сплатили відразу $18^1/_2$ мільйонів талерів (талер = 1 крб. 50 коп.) і зобов'язались виплачувати далі щороку 1.600.000 талерів грішми і 58.138 пудів хліба.

Отож, хоч розшарування німецького селянства в другій половині XIX стол. дійшло значного ступня, проте проти поміщика являло воно собою взагалі ворожу клясу. Останні десятиліття перед революцією 1848 р. були роки сільськогосподарського піднесення в країні. Але з цього піднесення користали майже виключно поміщики-дворяни, що зв'язувались з европейським ринком й постачали йому продукти сільського господарства. Провадивши позаекономічний, а разом з ним, і економічний визиск, поміщики закладали великі господарства, організовували переробку сільсько-господарських продуктів (ґуральні тощо). Все це робилось напівхижацькими способами, з використанням колишніх

[1]) *Фр. Меринґ.* — Історія німецької соціял-демократії. *Фр. Меринґ* — Історія Німеччини з кінця середніх віків.

февдальних привілеїв, з неприхованим надужиттям свого командного клясового становища в суспільно-державній організації.

Новий капіталістичний спосіб виробництва значно революційніше, ніж у хліборобстві, виступав у промисловості, хоч і яка була вона відстала проти тогочасної англійської та французької. Геть аж до початку сорокових років XIX стол. промисловість у всіх німецьких країнах мала переважно ремесничо-мануфактурний характер. Пруські ремесники працювали в тридцятих роках XIX стол. старими способами на місцеве споживання й замовника. Обмежені й егоїстичні, — каже Ф. Мерінґ, — вороги всякого технічного поступу, вони животіли в задушливій тісноті маленького міста. Окремі ремесничі майстерні були дуже малі розміром; організація виробництва мала застарілий характер. В сорокових роках XIX стол. у Прусії на 457.365 самостійних майстрів припадало 384.730 підмайстрів. Фабричних підприємств було щось із 78 тисяч, а в них робітників всього близько 550 тисяч. Дуже розвинена була хатня промисловість: так, приміром, у ткацькій промисловості Прусії в хатах (дома) працювало 585.835 ткацьких варстатів, а в підприємствах — всього 217.388 варстатів. — Капітал рушив на село, де він був вільний від цехових обмежень. Тут він насівся на крепака, якого юнкер (поміщик) зробив беззахисним, на дрібного селянина, який сидів на своїй дрібній ділянці. По неродючих округах з дуже розпорошеним землеволодінням дрібний селянин вже не міг прожити з самого хліборобства й шукав додаткового заробітку в прядінні, ткацтві та в іншому хатньому реместві. — За центральні пункти капіталістичного виробництва у Східній Німеччині були Шлезьк та Саксонія, а в Західній — райнсько-вестфальська область. Континентальна блькада дала саксонській (сукняній та бавовняній) промисловості новий стимул для розвитку. Хемніц почав перетворюватися на велике промислове місто; на одній перкалевій фабриці працювало 1200 чоловіка, на другій — щось з 3000 чол. Але цехові пута гальмували розвиток промисловости в Шлезьку та Саксонії; механічні ткацькі варстати й парові машини не були там поширені. Геть далі пішла райнсько-вестфальська промисловість (шовкова, сукняна, металообробна та інша). Тут порівняно рано розвинулись мануфактури й машинове виробництво. Ще р. 1783 ельберфельдський фабрикант вжив за двигуна водяну силу і встановив механічні прядільні машини. — Процес капіталістичного розвитку Німеччини прискорився після 1834 р., коли 18 німецьких держав об'єднались до мирної спілки. 1835 р. в Німеччині збудовано першу залізницю; 1840 р. залізнича мережа становила 540 кілометрів. Капіталісти — промисловці й купці таких великих міст, як Ляйпціг і Маґдебурґ, швидко зрозуміли, яку велику вагу мають для них залізничі шляхи. Залізниці, — каже *Ф. Мерінґ*, — розкрили залізні й вугляні скарби німецької землі; вони дали могутній стимул великій промисловості, що почала розвиватись і в південній Німеччині — в Авґсбурзі, Нюрнберзі, Мангаймі. Надзвичайно швидко почали виростати машинобудівельні заводи. — Проте *ремество* ще значно переважало в Німеччині і навіть *пережило* новий і *останній розцвіт* підчас економічного піднесення *тридцятих років*. Що-правда, окремі промисли вже почали страждати через конкуренцію великих підприємств, наприклад, миловарні й шкіряні заводи, рукавичники, шапочники, гончарі, але інші, наприклад, механіки, слюсарі та каменярі зискали від роботи, яку давала їм велика промисловість.

В Австрії на сорокові роки капіталізм також геть розхитав февдальні взаємини взагалі й цехову промисловість зокрема, хоч і не вибився на

домінатну силу. — Року 1841 вживали тут 231 парову машину; з цього числа більше половини — в текстильній промисловості. В австрійській промисловості панувала така сама мішанина пережитків старих, февдально-цехових взаємин і зародків нових, хижацько-капіталістичних, як і в інших німецьких землях. Ще нижче щодо свого економічного розвитку стояла Угорщина. В її столиці Пешті на 360 тисяч майстрів припадало всього 376 фабричних робітників.

Як ми вже зазначали, значну перешкоду до розвитку витворчих суспільних сил являла собою політична роз'єднаність і господарська роздрібненість Німеччини. Найгостріше вона дала себе відчути зараз же після наполеонівських воєн, як тільки пожвавилось економічне життя в Європі й почався в першій, а надто в другій чверті XIX століття, розвиток новітньої капіталістичної промисловости в Німеччині. Внутрішні митні кордони й мита дошкуляли німецьким промисловцям і купцям тим, що на чужоземний, не німецький, товар та вироби жадного мита не було: німецькі державки закривали свої кордони одна перед одною, але ціла Німеччина, не мавши центральної союзної влади (бо так звані Федеральні Німецькі Збори не мали ніякої влади щодо окремих держав, а надто в економічних справах) залишалася відкрита для чужоземного, насамперед англійського товару. Можна собі уявити незадоволення з того та бідкання молодої німецької торговельної і промислової буржуазії, незадоволення з такого загрозливого для неї становища. Купецько-промислова кляса виступає цього часу за речника політичного й економічного об'єднання Німеччини. З усіх закутків країни купці і промисловці домагаються економічного об'єднання країв, скасування внутрішніх митних кордонів і встановлення єдиної митної системи на зовнішніх кордонах. Купці й промисловці намагаються об'єднати, централізувати німецьку націю, всупереч реакційній февдально-дворянській політиці урядів держав і державок. Року 1818 Прусія здійснює своє внутрішнє торговельне об'єднання, перенісши всі свої митниці на кордон. Але це не поліпшує становища непруських німецьких купців, бо Прусія бере мито і з них, як і з чужоземців. Року 1819 закладається у Франкфурті „Генеральне об'єднання німецьких промисловців і комерсантів", яке ставить собі за мету вплинути на уряд Німецького Союзу (Конфедерації) й на окремі уряди в бажанім для капіталістів напрямку. В пресі провадиться велику агітацію за об'єднання; купецько-промислові делегації оббивають пороги по міністерствах Мюнхена, Штутгарта, Берліна, Відня. Але февдальне дворянство міцно тримається старих традицій і не виявляє бажання зрозуміти й узяти на увагу інтереси буржуазної кляси. Федеральне Зібрання не хоче навіть відповісти на петицію купців та промисловців. Дворянство незадоволене з цього руху буржуазії, а надто з її гострої критики, і, як тільки може, гальмує той рух, тероризує буржуазних провідників. Але розвиток господарства бере своє.

Року 1828 мало не одночасно постало два митних союзи: один між Баварією й Вюртемберґом, а другий — між Прусією й Гессен-Дармштадтом. Всередині кожного з цих союзів обмін товарами був вільний, і загальний митний тариф був встановлений на кордоні. Через якийсь час почалося об'єднання цих двох союзів, яке закінчилося 1833 року злиттям їх в одну митну спілку (Zollverein). До нової митної спілки приєдналася Саксонія й кілька інших німецьких держав. Року 1834 торговельне об'єднання Німеччини було вже фактом: до Zollverein'а входили всі більші держави, виключаючи Австрію.

Економічно-торговельне об'єднання Німеччини забезпечило торговельно-промисловій німецькій буржуазії внутрішній ринок і тим сприяло німецькій промисловості розвиватися. Торговельно-промислова буржуазія набирала щораз більшої соціяльно-економічної ваги в суспільному житті.

Вона була вже передовою, найтворчішою клясою. Виступаючи проти февдальних пережитків, вона мала підстави говорити від імени „цілого народу", цілої нації, бо її боротьбу проти дворянсько-февдального режиму могли підтримати всі суспільні верстви, виключаючи тільки велике дворянство та дворянську бюрократію: міська дрібна буржуазія, дрібне дворянство, інтеліґенція та селянство, яке не скрізь ще звільнилося від особистої крепацької залежности, але й там, де було вільне від неї, стогнало під тягарем февдально-дворянського здирства, і промисловий пролетаріят, досить численний на ті часи в Шлезьку, Саксонії та в Ренсько-Вестфальській окрузі, хоч він і терпів під брутальним визиском молодої німецької буржуазії.

42. Ідеологічна творчість німецької буржуазії. Ціла перша половина XIX століття характеризується інтенсивною ідеологічною творчістю німецької буржуазії — спочатку переважно в ділянці філософії, коли буржуазія ще не визволилась з-під февдально-дворянського гніту, а потім — у ділянці соціології та політичної економії. Німецька буржуазія розвивала свою ідеологію в той час, коли головна зброя французької і англійської буржуазії — теорія природних прав людини й суспільного договору (в соціології) і вільної торговлі та вільного промислового розвитку (в політичній економії) вже відслужила своє й пережилася не тільки для тих країн, але й для Німеччини (як можна було проповідувати в Німеччині в другій чверті XIX століття теорію вільної торговлі, коли Англія і Франція одгородилися від світу митними тарифами й могли вбити німецьку промисловість у самому її зародку, коли-б Німеччина відкрила для них кордони!), коли соціологія, політична економія та природничі науки зробили вже великий поступ. З цієї причини ідеологічна творчість німецької буржуазії одразу ж розпочалася на досить високій інтелектуальній, філософській основі; практична-ж молодість німецької буржуазії і февдальні пута, що сковували на початку її політичну, практичну діяльність, прислужилися до того, що німецька буржуазна ідеологія набрала, особливо на початку, абстрактно-теоретичного характеру, мовляв — сцецифічно „німецької мудрости". Та, не зважаючи на всю свою „абстрактність" і „туманність", не зважаючи навіть на свій ідеалізм, німецька філософія мала всі ознаки буржуазної ідеології, за підставу якої був розвиток торговлі і промисловости (мінового капіталістичного господарства), а за мету було — повалення дворянсько-февдального відношення, руйнування старої, авторитарно-релігійної ідеології, культивування індивідуалізму, торування шляху для панування буржуазії.

Цим завданням німецькі філософи служили об'єктивно своїми філософічними теоріями навіть і тоді, коли вони на практиці виступали, як дуже лояльні до февдальних владик громадяни і навіть намагалися освячувати чинні февдально-дворянські відносини (мовляв, „наявне — розумне, а розумне — дійсне", як казав Геґель). Так, філософ-ідеаліст *Кант* (1724—1804) заводить принцип розвитку в життя природи й цим підриває авторитарно-релігійну, консервативну ідеологію. Він гаряче обстоює постулят абсолютної вартости людської особистости й волі і тим підкопує февдальну авторитарну етику й право.

Яко філософ, зосередив *Кант* свою увагу насамперед на питанні про межі та суть мислення. В теорії пізнання є два напрями: догматичний (що визнає за розумом безмежну силу пізнавати) і скептичний (що зовсім не визнає за розумом сили пізнати суще). Ці напрями ворогують один з одним, а тимчасом справа стоїть так, що треба критично розв'язати питання про суть і межі людського мислення: тоді суперечка відпаде сама собою. Отож треба, як висловлюється Кант, піддати критиці самого розуму. Приступивши до такої критики, Кант, насамперед, розрізняє *розум практичний* (що встановлює правні, етичні та інші норми суспільного співжиття, суспільної практики) і *розум теоретичний*, — мовляв, *чистий* (що має до діла з абстрактними питаннями, створює різні теорії, — пізнає об'єктивний світ, що існує незалежно від нього). Відповідно до цього розрізнення написав Кант дві великі праці: *„Критика чистого розуму* і *„Критика практичного розуму"*.

В *„Критиці чистого розуму"* намагається Кант розв'язати гносеологічні проблеми, дати відповідь на питання, що ми можемо знати, як далеко йде пізнавальна сила людського розуму. Підходячи до справи критично, мусимо ми — каже Кант — насамперед розрізняти речі в дійсності від нашого поняття про них (від того, якими вони здаються нам). Ми знаємо речі такими, якими вони нам здаються (перейшовши через нашу свідомість). Але ми не можемо пізнати (довідатися), що таке *річ сама в собі*, незалежно від нас. Кант вважає річ у собі принципово відмінною від того, якою вона видається нашому пізнанню. Він вважає, що річ в собі не можна пізнати, що вона лежить у потойбічному, неприступному для почуттєвого сприняття, світі. — Мислити, значить об'єднувати наші відчування. Через відчування, поняття і розум ми вносимо єдність в об'єкти нашого пізнання, при чому просторінь і час суть лише форми почуттєвого приняття (сприймання). Простір і час — це конче потрібні умови, форми нашого сприймання об'єктів, засіб об'єднати наші відчування. Вони не існують реально, ними наділяє світ наш розум. — Пізнаючи речі через почуттєві сприняття, доходимо ми до встановлення законів, себто до викриття постійного відношення між явищами. Та чи ті закони суть реальні закони, себто чи встановлене нами постійне відношення між явищами існує в реальній дійсності, — це невідомо, — каже Кант; швидче можна вважати, що, наскільки ми не знаємо речей в собі, наскільки наш досвід не охоплює всієї реальної дійсности, встановлені нашим розумом закони (в тім і закон причиновости) суть лише умови й закони нашого мислення, подібні до часу й простору. — Поставивши під сумнів наше почуттєве пізнання світу, визначивши йому дуже вузькі й непевні межі, заявляє далі Кант: за допомогою чистого теоретичного розуму ми не можемо розв'язати також і метафізичних питань про душу, світ і бога. Їх можна розв'язати лише за допомогою практичного розуму, в площині етики та віри.

В *„Критиці практичного розуму"* намагається Кант розв'язати проблеми етики, волі, обов'язку, права. Розум творить різні норми людського поступу: умовні й безумовні. У світі та поза ним абсолютне значіння має тілька свобідна й розумна воля, чи інакше — пряма і добра воля, каже Кант. В цій волі найвище благо, що нерозривно зв'язане з людиною, суть сама людина. Речі мають відносне значення. Їх можна прирівнювати одна до одної й цінувати. Розумна ж і вільна людина може знайти інших рівних їй людей, але вищого від неї нема нічого. — Свобідна й розумна воля являє собою об'єкт морального закону, який наказує нам бути вільними й розумними. Водночас є вона і суб'єкт цього закону. Закон встановлює волю для самої волі. Перша формула морального закону така: „Чини так, щоб завше визнавати у себе та в інших свобідну й розумну волю, цебто вважай людину за мету, а не за засіб". — Отож рабство у всіх формах гидотне. Абсолютна мораль прагне до того, щоб встановити республіку свобідних і розумних воль, що в ній кожний становить мету для всіх інших. Можна цей самий закон формулювати ще й так: „Чини так, ніби ти є одночасно законодавець і виконавець в республіці свобідних і вільних воль". Наші вчинки, щоби бути справедливими, повинні мати характер загального закону, придатного для держави вільних людей. Отож — „чини так, щоб мотиви твоїх вчинків могли бути визнані за закон для всіх". Тобто зрештою вся мораль Канта сходить до правила: шануй свою волю, свою людську гідність і волю та гідність інших людей. Тільки воля має абсолютне значіння, абсолютну вартість. Шанувати волю — це абсолютний закон, абсолютний наш обов'язок, категоричний імператив. Мораль — це внутрішні закони; правозовнішні. Право являє собою співвідношення двох воль, що обидві є свобідні; воно є взаємне шанування волі. Найважливіше з усіх є право приватної власности, що, за Кантом, встановлене шляхом взаємного погодження в інтересах усіх громадян.

Між теоретичним знанням і практичною мораллю ставить Кант, яко посередника, — мистецтво. У *„Критиці естетичного мислення"* він зазначає, що наука досліджує абстрактні істини, мораль прагне до добра, а мистецтво має до діла красу. Краса — це символ моральности й волі.

Ми тут не маємо змоги піддати докладній критиці Кантову філософію, але зазначимо, що вона і в частині „практичного", і в частині „чистого" розуму є хибна, ідеалістична. Кантова етика цілком протилежна до етики наукової, матеріялістично-діялектичної етики. Категоричний імператив, цей внутрішній суворий суддя, за Кантом, як ми бачили, є чиста, абсолютна, свобідна моральна воля, що причинно не зв'язана з реальною дійсністю. Більше за те, єство категоричного імперативу є в тому, що він негативно ставиться до людських

потреб і пристрастів. Бувши суперечним до природного єства людини, категоричний імператив ніколи не реалізується в межах земного буття. Тим то являє він собою лише формальний етичний закон, що ніби існує в людській свідомості яко незмінна, ідеальна основа моральних оцінок. У цьому Кантовому постуляті надзвичайно яскраво відбився класовий зміст його філософії, що виросла на ґрунті тодішніх соціяльно-економічних взаємин та суспільної свідомости в Західній Європі взагалі і в Німеччині зокрема. Виступ на історичну арену молодої німецької буржуазії, бурхливі хвилі великої французької буржуазії, що до неї ставиться Кант з симпатією — надали вольового характеру Кантовій етиці. Недостатність же знання (як у галузі природницькій, так і в суспільствознавчій), обмеженість людського досвіду за тієї доби й нахил у зв'язку з цим до метафізичного пояснення недосліджених, непізнаних явищ, були за головні причини того, що Кантова етика була метафізична; що він захотів відшукати абсолютне визначення етики, встановити абсолютний етичний закон: що Кант реальні етичні категорії (свого часу й своєї кляси) чи натяк на ті категорії перетворив на метафізичні, позалюдським досвідом сущі, від цього досвіду незалежні етичні категорії (бо-суть метафізики в тому й є, що вона виходить за межі людського досвіду і добачає за явищами незмінне єство, розглядає речі й явища не діялектично, встановляє абстрактні вигадані „закони", що не мають жодного конкретного змісту).

„Уважно придивляючись до соціяльної психології, яка відбилась у Кантовій етичній системі, ясно бачимо, що від початку й безпосередньо суворий, ніби цілком відірваний від дійсности, категоричний імператив, що вимагає від людини надзвичайної сили волі, відбиває не що інше, як тільки моральну психологію німецького цехового майстра й німецького купця. Автономія волі, ригоризм, велика жорстокість категорично імперативна, це незламна і вперта воля німецької буржуазної кляси доби Канта, що починала жити історично. Дехто з істориків філософів добачає в категоричному імперативі елементи протестантизму. І цілком правдиво, бо протестантизм був яскравим ідеологічним виявленням тверезих домагань і впертих змагань молодої буржуазної кляси опанувати життям і владою". [1]) — Себто, Кант одн-бічно узагальнив певне суспільне ідеологічне явище, підніс його на височінь абсолюта і тим поставив його у суперечність до своєї власної основи, до реального суспільного явища. Розуміється, таке визначення моральних норм, така метафізично-ідеалістична етична теорія не має під собою наукового ґрунту. „Ми відкидаємо, — писав Енґельс, — всяку спробу накинути нам якубудь моральну догматику виглядом вічного, остаточного, віднині незмінного, морального закону, на тій підставі, що й моральний світ має свої сталі принципи, що стоять вище історії і національних відмін. Навпаки, ми стверджуємо, що всі системи моралі, що досі існували, являли собою зрештою витвір відповідного економічного становища суспільства. А що досі суспільство розвивалося в класових суперечностях, то й мораль завше була класова мораль; вона, або виправдувала панування та інтереси владущої кляси, або виявляла обуренно пригнобленої, але вже досить зміцнілої кляси проти того панування й боронила майбутні інтереси гноблених. Розуміється, не можна брати під сумнів те, що і в моралі, як і в інших галузях людської свідомости помічається взагалі поступ. Але ми ще не перемогли класової моралі. Правдиво – людська мораль, що підноситься над класовими суперечностями та над спогадами про них, буде можлива тільки на такому щаблі суспільного розвитку, коли не лише буде переможена протилежність кляс, але зітреться й слід її в практичному житті" [2])

Буржуазний характер політичних та історико-соціологічних поглядів Кантових, історична обумовленість їх очевидна. Тепер мабуть що не можна здибати вченого, який вчився бо політичної мудрости у Канта, що покликався б на Кантові думки та теорії в своїх соціологічних працях, – і вже це одне яскраво свідчить про історичну обумовленість, про обмеженість та минуще значення його надбань в цій ділянці суспільного знання.

Значно більший вплив справила Кантова теорія пізнання (гносеологія), що про неї ще нині точаться суперечки в філософії, що її ще й досі використовує, в боротьбі проти науково-соціялістичної (марксистської) теорії пізнання, реакційна буржуазна філософія.

Кантову теорію пізнання піддали гострій критиці ще *Ґеґель* та *Фоербах*, а пізніше *Енґельс*. З приводу Кантової речі в собі, про Кантове твердження, що ми не можемо пізнати речі такими, які вони є в дійсності, що наше уявлення про (об'єкти знання про світ) принципово різниться від реальних речей, *Ф. Енґельс* в праці „Людвіґ Фоербах" писав: „Важливе, корінне питання філософії є питання про відношення мислення до буття, духа до матерії. Але не менш важливе є й питання: як відносяться наші думки про світ, що нас оточує, до цього самого світу; чи спроможне наше мислення пізнати дійсний світ? Чи можемо ми в наших уявленнях та поняттях про дійсний світ давати правдивий відбиток дійсности?" Ми знаємо, що велика більшість філософів не лише матеріялістів, але й ідеалістів дає позитивну відповідь на це питання. За поруч цієї більшости є й меншість, до якої належить і Кант; ця меншість пускається на різні філософські вигадки й заперечує взагалі спроможність пізнати світ, або принаймні — спроможність пізнати його вичерпно. Про цю

[1]) Примітка Л. Аксельрод в І томі творів Фоєрбаха (Сочинения Феербаха. Том I Стор. 333—334).

[2]) Ф. Енґельс. — Анти-Дюринг. Под редакц. Д. Рязанова. Стр. 85. — ГИЗ РСФСР, 1928.

меншість, про її твердження Енгельс писав: „Найкраще ці, як і всі інші, філософські вигадки спростовує, однак, практика, а саме,—експеримент та промисловість. Скоро ми можемо довести слушність нашого розуміння певного процесу природи тим, що ми самі його відтворюємо, з його умов творимо і для нашої мети використовуємо, — скоро ми можемо це довести, кантівська „річ у собі", що її не можна збагнути, — переможена. Хемічні сполучення, що витворюються в тілах рослин і звірів, залишалися такими „речами в собі", поки органічна хемія не почала виготовляти їх, тим самим *„річ у собі"* стала *річчю для нас*, як, наприклад, фарба, що її добувано давніше з рослини крап, — алізарин, що ми дістаємо його тепер з вугільного дьогтю значно дешевше й легше, ніж діставали раніш, коли він ріс на полях у корінні крапу" [1]).

В чому саме суть Енгельсового заперечення Кантової теорії пізнання? — запитує *Ленін* і відповідає: „Вчора ми не знали, що в кам'яновугільному дьогті є алізарин. Сьогодні ми про це довідалися. Постає питання: чи існував учора алізарин у кам'яновугільному дьогті?— Розуміється, так. Всякий сумнів щодо цього був би просто знущанням з сучасного природознавства. А коли так, то звідси випливає три важливих гносеологічних висновки: 1) Речі існують незалежно від нашої свідомости, незалежно від нашого відчування, поза нами: бо безперечно, що алізарин існував учора в кам'яновугільному дьогті, так само, як безперечне й те, що вчора ми нічого не знали про це існування, що жодного відчування цього алізарину у нас не було. 2) Безумовно жодної принципової ріжниці між явищем і річчю в собі немає і бути не може. Є ріжниця просто між тим, що вже пізнано, і тим, що ще не пізнано, а філософські вигадки про особливі межі між першим і другим, про те, що річ у собі перебуває по той бік явищ (Кант), або — що можна й треба відгородитись якоюсь філософською перегородкою від непізнаного ще в тій чи іншій частині, але сущого поза ними світу (Юм),— усе це дурниця, Schrulle, викрутка, вигадка, 3) В теорії пізнання, так само, як і у всіх інших галузях науки, треба мислити діялектично, цебто не вважати наше пізнання за готове та незмінне, а досліджувати, яким способом із незнання постає знання, яким способом неповне, неточне знання робиться повнішим та точнішим. — Раз ви стали на погляд розвитку людського пізнання з незнання, ви побачите, що мільйони прикладів, таких само звичайнісіньких, як відкриття алізарину в кам'яновугільному дьогті, мільйони спостережень не лише з історії науки й техніки, але й з повсякденного життя всіх і кожного, — показують людині обертання „речей в собі" на „речі для нас"; постання „явищ", коли наші органи відчування дотикаються до тих або інших предметів зовні й щезання „явищ" коли щось перешкоджає предметові, що напевне існує, впливати на наші органи почуття. Єдиний і неминучий висновок з цього, — що його роблять всі люди в живій людській практиці і що його свідомо кладе в основу своєї гносеології матеріялізм, — є той, що поза нами і не залежно від нас існують предмети, речі, тіла й що наші відчування суть образи зовнішнього світу [2]).

Хибне є твердження Кантове, і про те, що просторінь та час об'єктивно не існують, що вони нереальні. Ще *Фоєрбах* зазначав, що „просторінь і час не прості форми явищ, а суть корінні умови буття". „Основні форми всякого буття — суть просторінь та час; буття поза часом є таке саме безглуздя, як і буття поза просторінню", — каже *Енгельс*. „Визнаючи існування об'єктивної реальности, цебто матерії в русі, незалежно від нашої свідомості, матеріялізм неминуче мусить визнати також і об'єктивну реальність часу і просторіні, щоб відрізнитися, насамперед, від Кантіянства, яке щодо цього стоїть на боці ідіялізму, вважаючи час і просторінь не за об'єктивну реальність, а за форми людського споглядання" — писав *Ленін*. — У світі немає нічого, крім матерії, що рухається і матерія не може рухатися, інакше, як тільки в просторіні і в часі. Людські уявлення про час і простір відносні, але з цих відносних уявлень складається абсолютна істина... Мінливість людських уявлень про час і просторінь так само мало заперечує об'єктивну реальність того й другого, як мінливість наукового знання про будову й форми руху матерії не заперечує об'єктивної реальности зовнішнього світу". [3]) — Між і шим, через філософа *Маха* Кантів ідеалізм пройшов і у філософію *А. Богданова*, який вважає час і просторінь за „форму соціяльного погодження досвіду різних людей" та ідентифікує їхню „об'єктивність" з їхньою „загальнозначимістю" [4]).

„Основна риса філософії Канта, — зауважує Ленін, — є примирення матеріялізму з ідеалізмом, компроміс між першим і другим, поєднання в одній системі різнородних, протилежних філософських напрямків. Коли Кант припускає, що нашим уявленням відповідає щось поза нами, якась річ у собі, — то тут Кант матеріяліст. Коли він вважає річ у собі за потойбічну, трансцендентну [5]) й проголошує, що її не можна пізнати, — Кант виступає яко

---

[1]) Ф. Енгельс. — Людвіг Фоєрбах. Стор. 18, ДВУ, 1926.

[2]) *Н. Ленин* — Материализм и эмпириокритизм. Стор. 80 — 81. (Сбор. сочинений, том X).

[3]) Там же, стор. 142 — 143

[4]) *Н. Ленин*. — Материализм и эмпириокритицизм. *А. Деборин*. — Введение в философию диалектического материализма. *И. Вайнштейн*. — Организационная теория и диалектический материализм. — ГИЗ РСФСР, 1927. *Л. Аксельрод* (Ортодокс). — Против идеализма. — ГИЗ РСФСР, 1922.

[5]) Трансцендентний — що стоїть поза досвідом.

ідеаліст. Визнаючи за єдине джерело нашого знання досвід, відчування, Кант скеровує свою філософію на шлях сенсуалізму [1]), а через сенсуалізм, за певних умов, і до матеріялізму. Визнаючи апріорність просторіні, часу, причиновости й т. д., Кант скеровує свою філософію на шлях ідеалізму. За цю Кантову половинчастість вели проти нього нещадну боротьбу і послідовні матеріялісти, і послідовні ідеалісти. Матеріялісти винуватили Канта за його ідеалізм, поборювали ідеалістичні риси його системи, доводили, що річ в собі можна пізнати, що вона посейбічна, що між нею й явищем немає принципової ріжниці, що причиновість і т. інш. треба виводити не з апріорних законів мислення, а з об'єктивної дійсности. Ідеалісти винуватили Канта за те, що допускав він річ у собі, як поступку матеріялізмові, „реалізмові" чи „наївному реалізмові" й вимагали послідовно виводити з чистого мислення не лише апріорні [2]) форми споглядання, але й увесь світ взагалі" [3]).

„Вся школа Фоєрбаха, Маркса й Енгельса пішла від Канта ліворуч, цілком заперечуючи всякий ідеалізм і всякий агностицизм" [4]).

Йоган Готліб Фіхте (1762 — 1814 р. р.) розвиває індивідуалістичну ідеологію і в той самий час переносить принцип Канта про розвиток у природі на процес людського думання, пізнання. Людське я, що виявляється в свідомості, в думанню — то все. Думання — то безконечний процес, що відбувається діялектично. В той-же час *Фіхте* висловлює поступові для Німеччини політично-державні погляди, відзначаючи, що політично-державне життя повинно бути побудоване на гармонійному погодженню й рівномірному забезпеченню інтересів усіх громадян. *Шелінг* (1775 — 1854) розвиває далі думку про діялектичний розвиток, а *Гегель* дає геніяльну діялектичну (ідеалістичну) теорію.

Г. Ф. Вільгельм Гегель народився в Штутгарті р. 1770, помер у Берліні р. 1831. Професорував в Єні, Гейдельберзі та в Берліні. Головні праці його: „*Феноменологія духа*" (1807), „*Логіка*" (1812 — 1816), „*Енциклопедія філософських наук*" (1817), „*Філософія права*" (1821), „*Лекції з історії філософії*" та „*Естетика*".

Тимчасом, як Кант поставив певні межі нашій спроможності пізнавати, поставив поруч розуму віру, коли Фіхте положив в основу своєї філософії Кантів абсолютний принцип волі, а Шелінг і собі зрештою прийшов до визнання цього ж таки абсолюту свобідної волі, Гегель над усе поставив розум, взяв його за первооснову і на цьому побудував свою величну моністичну ідеалістичну філософію.

В основі всього сущого — каже Гегель, — лежить розум, мислення (а не матерія і не воля). Звідси робив він той висновок, що „все розумне є реальне". Але дійсність існує лише тоді, коли є конечна потреба в її існуванні; такою конечною потребою може бути лише розум. Звідси: „все суще є розумне". Це принцип абсолютної причиновости (абсолютного детермінізму); та наскільки такий детермінізм сам творить себе, він вільний; таким чином вища конечність ідентична з вищою волею в абсолютному розумі.

Абсолютний розум, абсолютна ідея не є нерухома істина чи застигла думка; безнастанно, вічно перебуває вона в поступовному русі. Звідси — дійсність, що становить суцільну єдність матерії з розумом, також перебуває в поступовному рухові. Поступ цілого всесвіту є абсолютно розумний і дійсний, тимчасом, окремі моменти поступу розумні й дійсні лише відносно. Явище не являє собою щось, що походить від абсолюта, бо абсолют сам виявляє себе в явищах, перебуває вічно в процесі становлення (подібно до того, як учив ще Геракліт: лише становлення є абсолютне).

Гегель ідеалістично ідентифікує (ототожнює) суперечності: абсолютне і відносне, волю й конечність, ідеальне і реальне. Саме ідентичність (тотожність) суперечностей, каже він, і творить таємницю світового процесу, таємницю мислення й буття. — Мислити — значить об'єднувати різні ідеї, себто зрештою об'єднувати, примиряти суперечності. Жити — значить переходити від одної протилежности до іншої. Поступ є становлення, рух, перемагання суперечностей. — Рух думки через суперечності ідентичній рухові буття, буття бо існує тільки в думці, а дійсність — в розумі. Звідси — наука про мислення — логіка творить одну цілість з наукою про буття. Отож закони мислення суть не лише абстрактні [5]) форми, а й живі форми, що в них входить життя, хоч і не замикається в них. — Є дві логіки, каже Гегель: відносна, формальна, абстрактна, що підлягає принципові суперечностей (річ не може бути сама собою і одночасно своєю протилежністю) і абсолютна (логіка розуму й дійсности), діялектична, котра не обмежується абстракціями, активно пізнає життя, перемагає принцип суперечностей і за основу має ідентичність (тотожність) суперечностей. Адже, кінець-кінцем, в мисленню і в житті протилежності мають завершитися гармонією, множність — одністю. Абсолют у вічному рухові, у вічному становленню, переходячи через суперечності, породжуючи та знищуючи їх, досягає щораз виразнішого усвідомлення свого внутрішнього

---

[1]) Сенсуалізм — філософська течія, яка вважає, що наші уявлення походять із почуттєвих вражень.

[2]) Апріорний — абстрактний — загальний, незалежний від досвіду.

[3]) *Ленин*. — Материализм и эмпириокритицизм, стор. 163.

[4]) Там-же, стор. 169.

[5]) Абстрактний — загальний, відлучений, відірваний від конкретної дійсности.

єства. — Рух думки й буття відбувається за ритмом, що є символ абсолютного розуму; ритм—це теза, антитеза й синтеза, наприклад: чистий, ідеальний світ — теза, цілковита темрява— антитеза, те, що ми бачимо в дійсності, якийсь конкретний колір — синтеза. В синтезі міститься все розумне і реальне; в гармонії чи єдності міститься істина й буття. Діялектично розглядаючи мислення й буття, доходимо поняття чистого буття, цебто такого, що являє собою тимчасом ніщо, але може зробитись всім. Та ми не можемо спинитися на цьому понятті, бо воно містить у собі суперечність: буття, що не являє собою конкретного, буття— ніщо є настільки буття, наскільки й небуття. Отож два протилежні, відносні, неповні, абстрактні поняття (чи принципи) — взаємно визначають один одного. Абсолютна істина, абсолютна дійсність являє собою живу, конкретну синтезу оцих двох понять, синтезу того, що одночас існує й не існує; або інакше, — буття й небуття суть дві абстракції, а дійсність — це становлення.

Основні закони діялектичної логіки такі: 1) закон переходу кількости в якість і—навпаки; 2) закон взаємного проймання протилежностей і 3) закон заперечення.

В природі мислення ідентичне з буттям, але думка ще не дійшла до самопізнання. В первісній діяльній безодні постає певний рух, народжується матерія. Індивідуалізуючись, матерія виявляється у всесвітньому тяжінні. Постають небесні тіла — зародки індивідуальности; зоряна система — праобраз людської громади. Прості, фізичні поєднання, ускладняючись, перетворюються на хемічні сполуки, а далі — на організми. — Закон органічного життя — егоїзм. Смерть нищить егоїзм. Жива істота являє собою лише один момент в розвитку світового розуму. Матерія неспроможна здійснити абсолют у всій його повноті.— Шляхом розвитку напочатку неорганізованого, а пізніше вже організованого життя постає людина. Відколи постала людина, розум починає поступово пізнавати своє абсолютне єство. Людство має необмежену волю, але кожна окрема людина, визнаючи, що воля і розум властиві й іншим людям, тим самим обмежує свою власну волю. Людина може жити лише в суспільстві, в державі. — Від гносеології переходить Гегель до соціології, історії, політики. Він розглядає державу, як втілення моральної ідеї, родового розуму, як досконалість колективного життя, в якій має розплинутися індивід. Звідси право — це воля держави, панування держави над індивідуальною волею. Людська особа являє собою річ недоторкану, священу тільки для іншої особи, але не для держави: для держави — вона лише засіб. Так само і родина для держави суть лише засіб (тимто держава має право регулювати подружене життя). Держава здійснює свою власну ідею, відмінну від ідеї окремого індивіда, цебто вона не є вільна асоціяція вільних людей. Тимто в політиці доходить Гегель до абсолютизму й деспотизму. Монарх — носій державної ідеї; йому прислуговує сила й право. — Державна ідея не є найвища ідея. Тому то й держава становить своєю чергою лише засіб до здійснення вищої ідеї. Абсолютна ідея виявляє себе через різні нації та раси. Нація, що через неї виявляє себе світовий розум, суть вища нація. Державно-організована, вона силою підбиває інші, кволі, необдаровані нації (що правлять їй тільки за засіб). Нація переможна завше краща за переможену націю; її право — то сила, бо реальне — розумне.

Але історично виявлений розум нації не є чиста істина абсолютного духу, абсолютної ідеї. Він є лише форма буття, в якій дух відкривається для людського досвіду. В цьому розумінні Гегелеву філософію можна назвати історичним світоглядом ідеалізму. Вона виходить з того переконання, що кожне постання історичного життя містить у собі момент абсолютної істини й є правомірний щабель її розвитку. Але Гегель був далекий від того, щоб визнати розумну значимість одиничного історичного образу, як такого, в усій його часовій визначеності. Істина одиничного полягає лише в значенню, що має одиничне в зв'язку з цією цілістю. Теза, що „все, що існує є розумне", має рацію лише настільки, наскільки воно є одною з ланок в розумній будові цілости [1]).

Основна хиба Гегелевої філософії — її ідеалізм. „Кожен знає, — писав *Ленін*, — що таке людська ідея, але ідея без людини і перед людиною, ідея в абстракції, ідея абсолютна — є теологічна вигадка ідеаліста Гегеля" [2]). Тимчасом, як ми бачили, цю „вигадку" положив Гегель в основу всієї філософії.

Гегелева філософія являла великий ступінь у розвитку людського мислення саме через її діялектичність. З Гегелевої діялектичної методи критично скористали пізніше К. Маркс і Ф. Енгельс, перетворивши її на матеріялістичну [3]).

---

[1]) В. Віндельбанд. — Історія нової філософії. — Стор. 173 — 182. Київ, 1914.

[2]) Н. Ленин. — Материализм и эмпириомонизм. Стор. 188. (Собр. сочин. том X).

[3]) Між іншим, коли ми кажемо, що *К. Маркс* і *Ф. Енгельс* скористувалися з Гегелевої діялектики, то це треба розуміти так, що вони перейшли через той щабель розвитку людського мислення, що його знаменує Гегелева діялектика і стали на вищий. «Моя діялектична метода не тільки докорінно різниться від Гегелевої, але являє собою її протилежність, — писав К. Маркс. — На думку Гегелеву процес мислення, що його він під ім'ям ідеї перетворює навіть на самостійний суб'єкт, є творець дійсности, в якій він лише виявляється. На мою думку навпаки, ідеальне — це матеріяльне, що пройшло через людську голову і перероблене в ній».

Своєрідна велич, так само як і своєрідна кволість класичної німецької філософії була обумовлена соціяльно-економічною структурою тогочасної Німеччини. Лише в країні, де буржуазна кляса була мало розвинена, а пролетаріят ще зовсім не розвинувся (а такою країною й була Німеччина), буржуазна філософія могла висунути етичний постулят абсолютної вартости людини (Кантове: „Вважай людство в твоїй особі і в особі кожного не лише за засіб, але й за мету"); обстоювати думку, що ніхто не має права використовувати за для себе працю іншого і що кожен „повинен працювати з доброї волі, весело й радісно" (Фіхте); розвинути революційну, діялектичну методу в філософії й суспільнознавстві (Гегель). Тому, тільки-що позначилася виразно зміна суспільної структури Німеччини в напрямі загострення класової боротьби між буржуазією та робітничою клясою, почала швидко змінятись і філософія. Через *Бруно Бауера* (1809—1882 р.р.) та *Л. Фоєрбаха* (1804—1872 р.р.)—німецька філософія спускається з небесних висот на грішну землю, бо вже торговельно-промислова буржуазія не тільки мріє про владу, але фактично відограє в соціяльно-економічному житті коли не першу, то одну з перших і важливіших ролей. І Бруно Бауер, і Фоєрбах розпочинають генеральний наступ проти релігійно-християнської ідеології і проти гегелівського ідеалізму. *Б. Бауер* — індивідуаліст, він учить, що абсолютного, незалежного від людини, духа немає. Вищий дух, розум, ідея, живе в кожній особі, що критично думає, тому життям керує не абсолютний розум, а розум осіб, що думають найкритичніше[1]), *Л. Фоєрбах* іде ще далі: року 1841 він виступає з критикою цілої ідеалістичної системи Гегеля. Абсолютна ідея — вигадка; існує тільки конкретне людське життя; людина — то витвір матеріяльної природи; вона існує незалежно від якогось там вигаданого абсолютного духу; найвище в природі — то людина; людська особа індивідуальність — найвища істота для людства, нічого не існує поза людиною і природою, наука про небесний світ — то тільки відбиток людської фантазії; і подібно до того, як людина для людини буде найвища істота, найсвятіша річ, так закон любови людини до людини буде за найвищий закон. Так матеріяліст-індивідуаліст *Фоєрбах* своєю філософією завдавав тяжких ударів старій релігійно-ідеалістичній ідеології й усьому февдально-дворянському ладові, побудованому на авторитетах, на станових одмінах, на зневазі людської гідности вбогого ремесника та напівзакрепаченого селянина, не тільки від дворянства, але й від багатого буржуа.

Головні твори Фоєрбаха: „*Принципи філософії майбутнього*" та „*Основи християнства*". Спиняючись над питанням про буття і свідомість, Фоєрбах доводить, що свідомість обумовлюється буттям. Буття — суб'єкт, мислення — предикат. Людське мислення є властивість людини, людського тіла, реальної істоти, що почуває. Почуття, змисли суть, творець усіх ідей, в тім і ідеї абсолютного духу чи абсолютного розуму. Людей створив не дух і не бог; людина є витвір матеріяльної природи, реального буття; через відчування вона доходить пізнання світу і творить ідеї. Душа є функція або явище мислення, почування та бажання; мозок — орган мислення, зв'язаний з усією людською істотою.

Заслуговує на увагу свіжа ще й нині критика ідеалізму в гносеології (в теорії пізнання) від Фоєрбаха. „Ти вважаєш, що речі дійсні, що вони існують поза тобою, через те тільки, що ти їх бачиш, доторкуєшся

[1]) Від братів *Бауерів* цей ідеалізм, що „критично думає", перейшов через *П. Лаврова* („Исторические письма") в московську народницьку ідеологію. Дивись про це працю Бельтова (*Плеханова*) „К вопросу о развитии монистического взгляда на историю".

до них, чуєш. Але зір, дотик і слух суть лише відчування. Ти відчуваєш не речі, а лише свої відчування", — писав Фіхте. Навівши оце твердження, Фоєрбах пише: „Людина не є абстрактне „я"; вона є або мужчина або женщина; і питання про те, чи є світ відчування, можна прирівняти до питання: чи інша людина є моє відчування, чи наші відносини на практиці доводить протилежне? Саме тут і є корінна помилка ідеалізму, що він ставить і розв'язує питання про об'єктивність і суб'єктивність, про дійсність чи недійсність світу тільки з теоретичного погляду".

Розуміється, — зауважує він, — і ідеалісти визнають на практиці реальність нашого „я" і чужого „ти". Та інакше думають вони, коли заходить мова про філософію. Але філософія, що суперечить життю, є мертва, фалшива філософія.

Відповідно до матеріялістичної теорії пізнання утворив Фоєрбах і матеріялістичну етику.

Пізнаючи природу, перебуваючи в суспільному оточенні, людина творить ідеї, розвиває свій розум, виробляє моральні поняття та норми. Мораль зв'язана з бажанням щастя з суспільним життям. Релігія — це витвір людини. Через релігію людина регулює свої відносини до себе подібних. Але вона (людина) йде далі: свої ідеали уявляє собі як потойбічну дійсність і поклоняється їй, як божеству. Людство створило релігію на перших щаблях свого суспільного розвитку. „Бог є об'єктивована суть людини".

Своєю філософією Фоєрбах близько підійшов до марксистської матеріялістичної філософії, але все ж з одного боку, не переміг остаточно ідеалізму, а з другого — не дійшов до діялектичного розуміння суспільних явищ. Так, хоч він і підкреслював, що людина є витвір не лише природних умов, але й суспільного оточення (тому, мовляв, — „у хатах мислять інакше, як у палацах"), але все ж розглядав людину з антропологічного погляду, а не із соціологічного: значіння суспільного оточення для розвитку окремої людини він недооцінив, динаміки суспільного процесу не добачив. У зв'язку з цим Фоєрбах збився врешті на ідеалістичні манівці, коли надумався створити хоча й матеріялістичну, але все ж релігію — любови й розуму (культ абстрактної, відірваної від конкретних історичних умов буття, людини).

„Справжній ідеалізм Фоєрбаха — каже *Ф. Енгельс* — зраджує себе відразу, скоро ми підходимо до його етики й філософії релігії. Фоєрбах зовсім не хоче скасувати релігію; він хоче її вдосконалити. Сама філософія повинна розійтися в релігії. На думку Фоєрбаха, релігія є чутливе, сердечне відношення людини до людини, відношення, що досі шукало свого правдивого вияву за посередництвом фантастичного відсвіту дійсности — бога або багатьох богів, цих фантастичних відсвітів людських прикмет, — а тепер знаходить його просто й безпосередньо, в любові між „я" і „ти". Ідеалізм Фоєрбаха полягає тут у тім, що він усі відносини людей, побудовані на обопільній прихильності, от як сексуальну любов, приязнь, співчуття, самопосвяту тощо, не зважується залишити такими, якими вони суть самі собою, незалежно від зв'язку з тою чи іншою релігією, що й на думку Фоєрбаха є лише відблиск минулого. Він запевнює, що цілого свого значіння ці відносини набувають лише тоді, коли їх охрестять ім'ям — релігія. Для нього найголовніше не те, щоб існували так щиро людські відносини, а щоб на них дивилися як на нову, справжню релігію... Та коли Фоєрбах хоче на підставі по суті матеріялістичного погляду на природу створити „правдиву релігію, то це все одно, що вважати сучасну хемію за „правдиву" альхемію... Тепер просто аж неприємно читати ті „найкращі місця" з його творів, де він співає славу новій релігії любови [2]).

„Той самий Фоєрбах, що на кожній сторінці закликає нас пірнути в грішний світ — почуттєвий, конкретний, дійсний, — стає страшенно абстрактний, скоро заходить мова про якісь інші, а не самі лише сексуальні зносини між людьми. Ці зносини між людьми мають для нього тільки одну сторону — моральність. У філософії релігії ми маємо ще перед собою чоловіка й жінку. В етиці зникає й ця остання ріжниця. Він бідний у своїх міркуваннях з приводу

[1]) *Н. Ленин.* — Материализм и эмпириокритицизм. Стор. 114 — 115. (Собр. Сочинен. т. X).
[2]) *Ф. Енгельс* — Людвіг Фоєрбах. Стор. 25 — 27. — ДВУ, 1926.

протилежности між добром і злом. Йому й на думку не спадає дослідити історичну ролю морального зла. Поле історії здається йому чуже, незатишне. Ясно, отже, що те, що розповідає нам Фоєрбах з приводу моралі, мусить бути дуже вже мізерним. Поривання до щастя — прирождене людині, тимто воно повинно стати за підвалину всякої моралі, — каже він. Розумне самообмеження й любов у зносинах з іншими — основні прописи Фоєрбахової моралі. Його теорію моралі виготовлено для всіх часів, для всіх народів, для всіх станів і саме через те її ніде не можна прикласти до життя. Проти справжнього світу вона безсила. В дійсності кожна кляса, кожний фах має свою власну мораль і ламає навіть її, якщо сподівається уникнути кари. А любов, що мала б усіх поєднати, показує себе у війнах, суперечках, позвах, хатніх чварах, шлюбних розлуках і в яко мога більшому визискові одних одними... Фоєрбах не здолав знайти дороги, що провадила з царства абстракцій, що він так ненавидив їх, до живого, дійсного світу. Він щосили тримається природи й людини. Але й природа і людина зостаються в нього порожніми словами. Він не спромігся сказати щось певне ні про дійсну природу, ні про дійсну людину. Щоб перейти від Фоєрбахової абстрактної людини до дійсних, живих людей, треба дослідити їх в їхній чинності, як вона виявлялася в історії“ [1]).

„З Фоєрбаха був справжній філософ. Але він зупинився на півдорозі, — був матеріяліст знизу, ідеаліст з гори. Він не переміг Гегеля зброєю критики, а просто відкинув його на бік, як щось непотрібне, і не протиставив нічого позитивного енциклопедичному багатству гегелівської системи, крім бундючної релігії любови та нікчемної, безсилої моралі“ [2]).

„Головна хиба всього дотеперішнього матеріялізму, разом з тим і фоєрбахівського, — писав *К. Маркс* року 1845 у тезах про Фоєрбаха, — є та, що він розглядає предмет, дійсність, почуттєвість тільки в формі *об'єкту, або в формі споглядання, а не як почуттєву людську діяльність, не як практику, не суб'єктивно.* Фоєрбах хоче мати до діла почуттєві еб'єкти, що дійсно відрізняються від об'єктів, які існують лише в наших думках; але на його думку людська діяльність не є *предметова* діяльність. Ось через що він не розуміє значення „революційної“ діяльности, практично-критичної діяльности... Незадоволений з *абстрактного думання*, Фоєрбах удається до *почуттєвого споглядання;* однак, почуттєвість не є для нього практична, людська діяльність... Суть релігії пояснює Фоєрбах суттю людини. Але ж суть людини — це зовсім не абстракт, властивий поодинокому індивідові. В своїй дійсності це є цілокупність суспільних відносин. Фоєрбах не зупиняється на критиці цієї суті ... Він не бачить, що „релігійне почуття“ саме є суспільний продукт і що аналізований ним абстрактний індивід у дійсності належить до певної форми суспільства... Суспільне життя по суті є життя практичне [3]).

Та все ж Фоєрбах робив велику революцію у сфері ідеологічній; він був тим містком, через який людська думка перейшла від англійських матеріялістів XVII та французьких XVIII віку — через діялектику Гегеля до новітнього діялектичного матеріялізму [4]).

Філософський буржуазний індивідуалізм Німеччини знайшов своє крайне виявлення в анархо-індивідуалістичній філософії М. Штірнера. Під впливом розвитку капіталістичної конкуренції й жорстокої ринкової боротьби, Штірнер створює філософію „боротьби всіх проти всіх“. Життя—то жорстока боротьба: кожен бере в тій боротьбі, що може, скільки вистачає йому сили та спритности; всі нарікання на багатих за те, що вони гноблять убогих — смішні: „нехай убогі не ловлять ґав“; балачки про справедливість, правдиві закони — також смішні: не треба надіятись на чиюсь справедливість, треба покладатися тільки на власні сили [5]).

Поруч із „матеріялізацією“ філософії робить успіхи німецька буржуазно-демократична, ліберальна політична думка й політична економія.

[1]) Ф. Енґельс — Людвіґ Фоєрбах, стор. 28 — 32. ДВУ, 1926.
[2]) Там же, стор. 33.
[3]) Там-же стор. 50 — 52.
[4]) *Ф. Мерінг.* „История германской социал-демократии“. СПБ, 1906 г. *Г. В. Плеханов.* „Основные вопросы марксизма“. *А. Деборин.* „Введение в философию диалектического материализма“. ГИЗ. III изд. *Ф. Енґельс.* „Людвіґ Фоєрбах“. Пер. Будового Вид. „Видавнича Спілка“, 1899 або переклад С. Вікула. ДВУ, 1926. *В. Віндельбанд.* „Історія нової філософії“. Перекл. М. Залізняка.
[5]) Пізніше ці самі думки розвивав німецький буржуазний філософ індивідуаліст Ніцше. Як ми вже відзначали раніше така індивідуалістична ідеологія постає всюди, де розвивається капіталістично-промислове торговельне господарство. В суспільній свідомості все суспільне життя починає здаватись не чим іншим, як базаром („життя — то базар“, — каже один із винниченківських персонажів).

Року 1842 починає виходити в Кельні ліберально-демократичний періодичний орган „Рейнська Газета“ (*„Reinische Zeitung“*). В ній беруть участь різні ліберально-демократично настроєні буржуазні публіцисти, а також і радикальні гегеліянці — *Б. Бауер* і *К. Маркс* (з осени 1842 р. К. Маркс став навіть редагувати цей часопис і редагував його до кінця 1843 року, коли розійшовся з буржуазними демократами й уже переріс своє „гегеліянство“). „Reinische Zeitung“ нападає на февдально-дворянські відношення, вимагає свободи преси, демократизації політичного життя, бере під свою оборону селянство і заходить, нарешті, в гострий конфлікт із властями. Поліцайський дворянський режим бореться проти цих виявів буржуазно-демократичного життя, але примушений поступатись.

На полі політично-економічної науки виступає славнозвісний німецький економіст *Ф. Ліст*, який оголошує 1841 року свою працю: *„Національна система політичної економії“*.

Фрідріх Ліст, тюбінгенський професор, ліберальний журналіст, ініціятор „Генеральної асоціяції німецьких промисловців і комерсантів“, заснованої 1819 року у Франкфурті. За свої радикальні виступи проти дворянської бюрократії (1820 року) був засуджений на 10 місяців в'язниці, але, тікаючи від кари, поїхав до Франції, потім подорожував по Англії та Швайцарії; колиж він пізніше повернувся до Вюртенбергу, поліція зараз же арештувала його й кинула до в'язниці. Вийшовши з в'язниці, Ліст їде (1825 року) до Сполучених Штатів Північної Америки, де працює кілька років, студіює місцеве економічне життя, знайомиться з протекційною системою, що почала тоді займати в Америці місце політики вільної торговлі, зв'язується з кращими тодішніми американськими економістами і студіює їхні твори. Року 1832 він повертається назад до Німеччини.

Ф. Ліст докладно аналізує становище німецької промисловости. Молода німецька промисловість, — каже він, — основа майбутнього добробуту країни, стрівається з конкуренцією високорозвиненої, досвідченої, високопродуктивної англійської промисловости. Англія хоче залити Німеччину виробами своєї промисловости і в той саме час своїми „хлібними законами“ закриває свій ринок для продуктів німецької хліборобської продукції. Коли не вживати жадних заходів, економічний розвиток німецьких країн буде затриманий. Треба рятуватись відповідною торговельно-промисловою політикою, беручи приклад із Франції, що, навчена досвідом конкуренції з Англією, зачинила після наполеонівських воєн свою границю заборонними тарифами, а надто Сполучених Штатів Північної Америки. Німеччина мусить боронитись від чужоземної конкуренції також митами та заборонними тарифами. Обґрунтовуючи свою протекційну систему, *Ліст* вводить у політичну економію нові поняття, постуляти: замість ідеї мінової вартости, практичним висновком якої було збільшувати щогодини шляхом обміну багатство нації, він вводить ідею продукційної виробничої, витворчої сили; замість ідеї інтернаціоналізму, що випливала з постуляту вільної торговлі, він висовує принцип національности, національної економії. Адам Сміт і його школа, — каже *Ліст*, — висунули космополітичну теорію. Вони вважали, що немов би вже тепер усі люди об'єднані в одну велику громаду, яка вже не буде знати воєн. За цією теорією все людство складається з окремих індивідуумів; вона бере на увагу тільки індивідуальні інтереси окремих осіб. Ясно, що при такому погляді треба виступати проти всякого втручання держави в економічне життя, проти всякого обмеження індивідуальної економічної волі. Але між окремою людиною й людством історія поставила нації. І про це не слід забувати, бо кожна людина становить частину нації і її індивідуальний добробут залежить значною мірою від політичної могутности тієї нації, до якої вона належить. Звичайно, загальне об'єднання цілого людства це благородна мета, але нині різні нації мають різні інтереси

й до об'єднання далеко, бо таке вільне об'єднання призвело б тільки до того, що якась одна або дві нації використали б його в своїх тільки інтересах. Треба, отже, боронити національні економічні і політичні інтереси, дбати про розвиток національної, економічної культури [1]). Ліст відзначає, що цивілізоване людство перейшло кілька форм економічного розвитку (дикий стан, скотарський, хліборобський, промислово-хліборобський), що найцівілізованіші нації досягли вже „торговельно-промислово-хліборобської форми виробництва". Цієї останньої стадії повинні досягти й усі інші нації (що мають велику територію й великі природні багатства, як от Німеччина), розвиваючи свою торговлю, промисловість, зміцнюючи свою політичну могутність, завойовуючи колонії. Разом із розвитком економічної та політичної могутности нації, іде розвиток національної культури, науки, мистецтва. Далі, ясно, що про багатство якоїсь країни не можна судити лише з того, яка вона є тепер. Не те важить скільки багатств має нація для задоволення своїх поточних споживчих потреб, а те, як організоване господарство нації взагалі, чи забезпечений успішний розвиток її господарства на майбутнє, бо „здатність до створення багатств має значно більшу вагу, як саме багатство". *Ліст* увесь час має на увазі розвиток продукційних сил нації, під якими розуміє також розвиток техніки, науки, виховання інтелектуальних сил, витворення відповідних політично-державних організаційних форм. Воля думки, совісти, друку, організація суду присяжних, публічно-судових засідань, контроль адміністрації, парляментське правління, розвиток науки— все це заходи, які треба здійснити, щоб забезпечити майбутне німецької нації. Так *Ліст* робить із своїх економічних міркувань поступові, революційні як на ті часи в німецьких обставинах політичні висновки в інтересах буржуазії, а також і економічні (проповідь протекціонізму [2]). Він твердо переконаний, що торговельно-промислова буржуазія виконує в суспільстві найважнішу економічну функцію, що від розвитку промисловости залежить економічний добробут „націй", її культура, її духовний розвиток.

Ліст завів нову методу в соціологічно-економічні науки: він користується ввесь час з історії та історичних порівнянь, щоб довести свої економічні висновки. Він зв'язує свої політично-економічні висновки і взагалі теоретичні висновки політичної економії з конкретними, соціяльно-економічними й політичними обставинами, позбавляючи їх таким чином абстрактности, метафізичности. Він уже не дивиться на суспільство, на націю, як на механічну збірку окремих осіб, не протиставить індивідуальність суспільству, а навпаки: ставить особу в суспільство (в націю). Він розглядає суспільні (національні) організації не тільки як морально-політичні, але і як економічні, господарські організми, об'єднання (асоціяції).

43. Початки клясової боротьби та ідеологічної творчости німецького пролетаріяту. Робітнича кляса німецьких країн у першій половині XIX віку відстала своїм політичним і соціяльним розвитком від пролетаріяту Англії та Франції так само, як німецька буржуазія від буржуазії цих

[1]) Виходячи з такого погляду, Ліст так формулює завдання політичної економії: „Політична економія — це така наука, що, здаючи собі ясно справу з сучасного особливого становища і інтересів націй, навчає, яким способом кожна нація може піднестись на такий ступінь економічного розвитку, культури, коли союз її з іншими цивілізованими націями буде можливий і корисний на основі вільного обміну".

[2]) *Ліст*, проповідуючи протекціонізм для промисловости, в той самий час обстоює теорію вільної торговлі продуктами хліборобства (Англія мусила б відкрити двері для німецького хліба).

країв. „Який пан — такий і слуга“, — зауважив про це *Ф. Енґельс*[1]). Більшість найманих робітників працювала не по великих фабрично-промислових підприємствах, а в ремесників, що провадили виробництво все ще старими, майже середньовічними способами. Старі способи виробництва зберігали й старі не виразні класові відносини, а разом із тим, цілком натурально і старі ідеологічні форми, властиві середньовічним ремесниче-цеховим відносинам. У цьому досить великому морі класово несвідомого, голодного, неорганізованого ремесничого пролетаріяту були розкидані по кількох промислових районах острівки новітнього організованішого пролетаріяту, він бо був скупчений великими масами по промислових підприємствах і свідоміший класово. Матеріяльне і правне становище ремесничого й велико-промислового пролетаріяту було майже однаково тяжке: непевність заробітку, голодна заробітна плата, довгий робітний день, капіталісти платили заробітну плату не грішми, а натурою — товарами, залежність дрібних ремесничних підприємств од великого купецького капіталу, що немилосердно визискував „власників“, „самостійних господарів“, — все це ставило пролетаріят у таке становище, що він провадив нужденне фізичне життя й не мав ніяких можливостей розвиватися психологічно, духовно. Та найтяжче було становище робітників так званої домашньої індустрії, переважно текстильної. Організована на старих, ремесниче-рукодільних основах, текстильна індустрія німецьких країн гинула під конкуренційним впливом англійської великої машинової ткацької промисловости. Навіть заплативши велике мито, англійські крамарі могли продавати в Німеччині свій крам багато дешевше, ніж німецькі промисловці. Німецькі промисловці шукали порятунку для себе в тому, що виплачували, справді, голодну заробітну плату робітникам-ремісникам, що, здебільшого в себе вдома, працювали по 12 і більше годин на день; вестфальські прядільники та шлезькі ткачі гинули від хороб та від недоїдання.

Великі страждання шлезьких прядільників і ткачів домашньої текстильної індустрії кривавими літерами записано в історію пролетарської кляси. Ці страждання зафіксовано й у німецькому красному письменстві, в таких барвистих творах, як от „Ткачі“ Гавптмана. Неорганізовані й безправні робітники були засуджені з їхніми родинами на вимирання. Десятки, сотні тисяч голодних німецьких робітників шукали порятунку в еміґрації, мандрували в чужі краї (в сорокових роках, напр., еміґрувало з німецьких країн 434.626 чолов.), але це не могло поліпшити становища великих робітничих мас, що залишалися вдома. Кілька разів голодні робітники повставали, але влада вгамовувала їх збройною силою, закидала провідників до в'язниць, била їх батогами. Найбільше робітниче голодне повстання відбулося року 1844 — це було повстання шлезьких ткачів. 4 червня натовп голодних ткачів села Peterswaldau (Петерсвальдав) почав домагатися від місцевого капіталіста-промисловця підвищити заробітну плату. Капіталіст не схотів і говорити про це. Тоді робітники накинулись на дворище капіталіста й розгромили його, поламавши меблі, порвавши рахункові книги, понищивши векселі й т. д. 5 червня гурт петерсвальдавських робітників кількістю до 3 тисяч чоловіка пішов до сусіднього села Лангенбілав (Langenbileau), яке мало щось із 13 тисяч людности, і підбив до повстання місцевих ткачів. Місцеві підприємці викликали військову частину; та узяла стріляти на голодних людей. Відразу було забито на смерть 11 робітників і смертельно поранено 24. Обурені робітники

[1]) *Ф. Енґельс.* „Революція та контрреволюція в Німеччині“.

накинулись на салдатів (хто з чим), вигнали їх із села, а дворище місцевих підприємців зруйнували. 6 червня прибули до села кавалерія, артилерія й загін піхоти. Не мавши змоги відбиватися, ткачі почали тікати з сіл у сусідні ліси, але багато з них було заарештовано й покарано (декого заслано на важкі земляні роботи, декого бито батогами).

Поліцайсько-дворянський терор не давав робітництву німецьких країн жадної змоги до організації: поліція й самі капіталісти дуже пильнували, щоб не виникло десь якоїсь політичної робітничої організації, щоб не попала до рук робітника якась соціялістична або комуністична книжка. Цим значною мірою треба пояснити те, що майже до самого кінця першої половини XIX віку соціялістично-комуністичні ідеї були загалом дуже мало поширені серед німецьких робітників і що ідеологічні осередки його тогочасної комуністичної думки містилися не в Німеччині, а за кордоном її — почасти у Франції та Англії, а переважно — в Швайцарії[1]).

Року 1834 німецькі еміґранти заснували в Парижі політичне об'єднання — „Bund Geächteten" („Спілка вигнанців"), яка видавала навіть політичний журнал. У програмі об'єднання й стояло, що воно має на меті: визволити й відродити Німеччину, встановити соціяльну й політичну рівність, свободу й народню єдність. Своїми республікансько-демократичними цілями й організацією воно нагадувало французьке таємне політичне товариство „Прав людини". Провід товариству давали інтеліґенти, а між ними приват-доценти: В. Шустер (*W. Schuster*) і Я. Венедей (*Jakob Yenedey*). Венедей стояв на утопічно-соціялістичній позиції, не вбачав непримиренних клясових суперечностей між пролетаріятом і капіталістами, висловлював переконання, що політична рівність, політична демократія матиме наслідком соціяльну, економічну рівність. *В. Шустер* стояв на радикальнішій позиції. Він писав в органі об'єднання, що політична організація суспільства, політична рівність має другорядне значення, що на першому місці стоїть фактична соціяльна рівність, і саме цієї рівности й треба домагатись. Єдиний шлях до соціяльної рівности — революція. Треба це говорити робітникам і підготовляти їх до неї. Не треба перебільшувати значення політичної демократії: вона не усуне клясових суперечностей і не визволить робітництва з нужди, — це ми бачимо на прикладі Сполучених Штатів Північної Америки. Відмінність принципових і тактичних поглядів призвели до того, що через якийсь час „Bund Geächteten" розколовся. Року 1836 лівиця під проводом *Шустера* організує „Спілку (чи Союз) Справедливих". Швидко Шустер одійшов од роботи, і на чолі „Союзу Справедливих" стає *Вільгельм Вайтлінґ* (*Wilhelm Weitling*) — кравець із Маґдебурґу.

В. Вайтлінґ (*W. Weitling*) народився року 1808 в Маґдебурзі байструком і виріс у великих злиднях. Він навчився кравецтва, і з 1828 по 1835 рік ходив по Німеччині, заробляючи собі на прожиток кравецтвом. Відоме його ім'я стає з середини тридцятих років, коли він приїхав до Парижу; тут він жив до 1841 року. В Парижі Вайтлінґ познайомився з французькою соціялістичною літературою й брав діяльну участь у німецькому еміґрантському політичному союзі *„Der Bund der Gerechten"* („Союз Справедливих"). Переїхавши року 1841 до Швайцарії, він видає тут друкований орган, провадить комуністичну агітацію між німецьким робітництвом, пише й друкує свої головні комуністичні твори. За комуністичну агітацію швайцарський уряд заарештовує Вайтлінґа й закидає до в'язниці, а потім передає його німецькому урядові. В рідному місті Маґдебурзі беруть Вайтлінґа в салдати, але потім висилають за межі Німеччини, і Вайтлінґ їде до Лондону. Тут він бере участь у житті німецьких політичних еміґрантів.

---

[1]) Утопічний соціялізм-комунізм Сен-Сімона, Фур'є й Р. Овена не мав великого впливу на німецьку думку. Найвидатніший німецький соціяліст-утопіст був Людвіґ Ґаль *(Ludwig Gall)*, але він не знаходив читачів для своїх писань; варто тут указати також і на Л. Штайнса *(L. Steins'a)*, що написав року 1842 „Історію французького соціялізму та комунізму".

Року 1838 надрукував *Вайтлінґ* свою працю: *„Die Menschheit wie sie ist und wie sie sein sollte“* („Людство, яке воно є і яке повинно бути“); у цій праці він розвивав утопічно-комуністичну теорію [1]).

Року 1839 паризька організація розпалась; частина членів виїхала до Англії, частина до Швайцарії. Серед тих, що переїхали до Швайцарії, був і В. Вайтлінґ, цього часу вже дуже популярна особа серед німецької робітничої еміґрації. Тут він закладає з німецьких еміґрантів місцеву організацію — „Bund der Gerechten“ — „Союз Справедливих“ (центр якого перейшов до Лондону), і видає з осени 1841 року орган союзу (місячник) під назвою *„Die junge Generation“* (Молоде покоління). За гасло часопису було: „Проти інтересів одиниці, оскільки вони шкодять інтересам усіх, і за інтереси всіх без винятку“. В грудні 1842 року Вайтлінґ опублікував свою головну працю: *„Die Garantien der Harmonie und Freiheit“* („Гарантії гармонії й свободи“), за яку він зажив слави першого німецького теоретика комунізму.

Вайтлінґ — це ніби середня ланка між утопічним і новітнім науковим соціялізмом. Його теорія відповідала його соціяльному стану: Вайтлінґ був уже пролетар, але в той самий час — ремесничий челядник. Він належав до дрібнобуржуазної верстви, яка, хоч і пролетаризувалась, але не мала ще певної пролетарської класової свідомости. Як член визискуваної й гнобленої кляси, Вайтлінґ розумів дуже добре, що всі надії утопістів на князів і мільйонерів помилкові, даремні, але, як член проміжної, дрібнобуржуазної суспільної верстви своїм походженням, він не розумів, не відчув правдивої історичної місії й стану пролетарської кляси. За основу його теорії була все ще теорія рівности, що відограла свого часу велику ролю в теорії французького соціялізму. Критикуючи капіталістичне суспільство, Вайтлінґ стоїть цілком на моральній позиції утопічного соціялізму, відстаючи в той самий час од Сен-Сімона й Фур'є в своїх історичних поглядах. На його думку, всесвітня історія — то просто історія грабіжництва, в якій убогі люди завжди терпіли від владущих і злих, хоч він і підкреслює думку про поступовий розвиток суспільства. Суспільство перебуває в рівновазі, — каже Вайтлінґ, — коли потреби його членів відповідають здатності їх до створення потрібних багатств, і навпаки. Соціяльне зло починається тоді, коли насильством порушують цю рівновагу. „Свобода й гармонія між бажаннями й здатністю до задоволення їх є основа всього доброго, гноблення ж і підпорядкування їх вигодам кількох — основа всього злого“. В сучасному суспільстві немає потрібної гармонії: в ньому інтереси одних підпорядковано інтересам інших. З цього й постає нерівність, гноблення, страждання, злочин і кари; це робиться через те, що нині панують і керують усім почуття поживи, задоволення, а знання, розум відограють незначну, підпорядковану ролю. Але розум, знання поволі беруть гору в житті й ведуть його шляхом розвитку. Вайтлінґ, здається, добре оцінює значення політичних вольностей для економічного визволення пролетаріяту. Він виразно домагається для робітництва права утворювати спілки, свободи слова й преси, виборчих прав. Він приходить до висновку, що в капіталістичній системі робітництво не досягне значного поліпшення свого становища шляхом проєктованих від утопістів комун. Він домагається організації цілком пролетарських асоціяцій, трудових економічних спілок і дивиться на ці спілки, як на засіб пропаганди комуністичних ідей, але в той самий час

[1]) Твір цей перекладено й на російську мову *(В. Вейтлинґ.* „Человечество, как оно есть, и каким оно должно быть“. СПБ, 1906 і ГИЗ. Лнгр. 1918).

сподівається від них і чогось більшого. Хоч Вейтлінґ і не має ще ясної клясової свідомости, але він уже твердо знає, що робітнича кляса ніколи не визволиться, поки сама не почне добиватися того визволення. Він доводить неминучість пролетарської революції й думає, що вона настане в наслідок дедалі більшої вбогости пролетаріяту: впавши в злидні, перед лицем голодної смерти робітники повстануть і довершать соціяльний переворот. У майбутньому ідеальному суспільстві все життя буде організоване на основах розуму, знання, науки. Там не буде правління, а буде лише керування. „Правдиве, ідеальне суспільство не знає ніякого правління; воно знає тільки керування, завідування, ніяких законів — тільки обов'язки, ніяких кар — лише засоби лікування... Тут немає місця для приказу й підлягання, тут треба тільки регулювати, впорядковувати, давати провід. Тому немає тут ні злочинів, ні кар, а тільки пережитки людських хороб і слабостей". Майбутнє суспільство буде комуністичне, буде велика людська родина, на чолі якої стоятиме рада з філософів і вчених. Всі керівники будуть виборні; всі будуть рівні — так керовники, філософи, як і звичайні громадяни, робітники, всі виконуватимуть певною чергою й „приємну" й „неприємну працю". Через те, що праця буде організована на наукових підставах, ніхто не потребуватиме працювати більш, як шість годин на день. Гармонійне суспільне об'єднання не порушуватиме свободи кожного. Кожен буде мати „робочу книжку", куди записуватимуть його працю, по якій він і буде одержувати все потрібне для задоволення його потреб відповідно до виконаної праці. Пролетарська революція почнеться, мабуть, із того, що народиться якийсь палкий і переконаний проповідник комунізму („новий Месія"), що поведе за собою гноблені маси всіх народів і здійснить комунізм.

Пізніше Вайтлінґ написав ще кілька творів (між іншим „Євангелія бідного грішника" — Evangelium der armen Sünder — року 1843), але в них збився вже зовсім на манівці утопічного комунізму. Думка про те, що для революційного піднесення пролетаріяту потрібний ентузіязм, майже релігійне захоплення, що для здійснення комуністичного перевороту потрібний прихід геніяльного проповідника, опанувала Вайтлінґа чимраз дужче, і він почав уже дивитись на себе, як на того сподіваного „месію" комунізму.

На своїх сучасників, а серед них, насамперед, на німецьких робітників у Швайцарії, Вайтлінґ справив велике враження. Навіть Карл Маркс визнавав його за одного з найталановитіших тогочасних пролетарських комуністичних теоретиків. Проте, на робітництво в німецьких країнах, клясово несвідоме, темне й забите, що стогнало під важким ярмом дворянсько - поліцайсько - февдального режиму, Вейтлінґ не мав великого впливу.

44. Буржуазна революція (1848 року) в німецьких країнах. Буржуазія німецьких країн доходила влади в інших умовах, ніж буржуазія Англії та Франції: вона „так запізнилась у своєму розвитку, що почала боротьбу проти абсолютної монархії й намагалася встановити свою політичну владу тоді, коли по всіх розвинених країнах буржуазія вже стала до жорстокої боротьби проти робітничої кляси й коли її політичні ілюзії були вже пережиті в европейській свідомості". Хоч яка була відстала німецька буржуазія, а проте вона з історії соціяльної боротьби у Франції та Англії добре бачила, що пролетаріят може бути їй тільки за тимчасового спільника в боротьбі проти дворянсько - февдального режиму, і що він не загається зараз-таки повернути зброю проти неї й виставить свої суто-клясові домагання, скоро буде поборено дворянство, — тому вона,

коли почалась революційна боротьба в Німеччині, дуже стримано маніфестувала свою революційну єдність із робітництвом, а потім, коли побачила, що робітництво дійсно ставить свої клясові домагання в революції, негайно погодилася із дворянством й спільними силами душила робітничі повстання. Цим, з одного боку, треба пояснити малі, коли порівняти, успіхи німецької буржуазії в боротьбі з февдально-дворянським режимом і млявість, анемічність тієї боротьби. Друга причина, дуже характеристична для німецької буржуазної революції 1848 року, це неорганізованість, децентралізованість, роздробленість революційної боротьби, яка відповідала політичній роздробленості тодішньої Німеччини. Перебіг подій в Австрії значно одмітний був од перебігу боротьби в теперішній (територіяльно) Німеччині: Австрія й Німеччина (у вужчому значенні слова)— це були дві немов би самостійні революційні сфери. Але й у кожній із цих сфер боротьба знову дробилася й проходила своєрідно в кожній провінції, в кожній окремій державі та державці, в той самий час дуже часто повторюючи те саме, що було вже досягнуте й випробуване в сусідній державці або більшій німецькій державі. Зокрема в Австрії боротьба ускладнялася національною боротьбою мад'яр, італійців, слов'ян. Загалом же беручи, за орієнтаційні центри революції 1848 року були Берлін (Прусія) і Відень (Австрія). Від наслідків боротьби в цих центрах залежав у великій мірі наслідок цілої революції, — тут перебіг революційних подій був найбурхливіший та найвиразніший, — тому ми подамо перебіг подій у цих державах докладніше й натомість майже зовсім не спинятимемося над подробицями подій по інших численних німецьких державах і державках.

До революції 1848 року *Австрія*, ця многонаціональна держава, була одна з найреакційніших держав в Европі. Спритний політик князь *Метерніх* вів дуже „мудру" внутрішню політику в інтересах бюрократії й великого дворянства та фінансової аристократії. Зі складною національною справою він давав собі раду тим способом, що нацьковував одну гноблену націю на іншу й потім використовував їхню взаємну ворожнечу, щоб приборкати їх усіх разом і кожну зокрема. Так само й у клясових взаємовідносинах австрійський уряд охоче практикував (у певних межах, які загалом не виходили за рямці інтересів бюрократії, великого дворянства й фінансової аристократії) методу нацьковування одної кляси супроти іншої, лякання дворянства селянством, селянства дворянством й т. д. Землевласницьке дворянство, прибуток якого складався з усякого февдального здирства, мусило підтримувати бюрократичний уряд, бо він був єдиний оборонець її супроти незадоволення експлуатованого від неї селянства. А коли бідніше дворянство часом наважувало стати в опозицію проти великодворянського уряду, як це було в Галичині року 1846, тоді *Метерніх* випускав проти нього її одвічних ворогів — селянство, що жорстоко мстилося дворянству за всі свої кривди. З другого боку, і великі біржові капіталісти були прив'язані до уряду тим, що давали йому великі позички, яких уряд ніколи не міг повернути, обмежуючись виплатою лихварських відсотків, що зрештою цілком задовольняло й фінансову аристократію. Отож, на боці метерніхівського режиму було велике й середне дворянство, фінансова аристократія, слухняна армія й величезна консервативна бюрократія, віддана тодішнім властям. Інші суспільні кляси тодішньої Австрії були тим „народом", з якого уряд намагався стягти яко мога більше податків і дати якнайменше громадянських і політичних прав. Промислова й торговельна буржуазія розвивалася в Австрії дуже поволі. Імперія мала тільки один торговельний морський порт — Трієст,

а по Дунаю була мала торгівля. Уряд провадив політику щодо промисловців, з одного боку, прихильну, охороняючи австрійську промисловість од чужоземної конкуренції. Але наслідки цієї політики були нікчемно мізерні, зважаючи на великі податки, які стягав уряд із промисловців. А з другого боку, гальмувала розвиток промисловости її цехова регламентація. Дрібні промисловці (ремесники) задихалися в тісних рямцях середньовічних цехів, які боролися один проти одного за привілеї. Нарешті, робітники й селяни були найвизискуваніші, найпригнобленіші й найбезправніші суспільні кляси. Уряд усюди охороняв владу поміщика над селянином, фабриканта — над фабричними робітниками, ремесничого майстра—над учениками й челядниками. Сувора цензура вбивала всяку вільну думку, виховання було цілком у руках католицького духівництва.

Так довгі роки, мало не тридцять літ (починаючи з 1815 року), дворянському урядові щастило стримувати розвиток клясової боротьби в Австрії. Однак, у глибинах соціяльно-економічного життя відбувалися в цей час, хоч і повільні, але важливі зміни, що підкопували ґрунт під „артистичною будовою Метерніха", а саме — зростало поволі багатство й впливи торговельної та промислової буржуазії. Машини й вживання парової сили змінили соціяльно-економічні відносини: по містах скупчилося чимало буржуазії й робітництва, незадоволених із дворянського режиму, февдально-цехового обмеження. Дрібне дворянство почало також виявляти невдоволення з правування великих магнатів: в угорському парляменті вона довший час вела боротьбу проти великодворянського уряду. В опозицію перейшла частина дрібної та ліберальної бюрократії. Селянство ж ладне було щохвилі повстати проти дворянства, а гноблені нації були приготовлені до боротьби за своє національне визволення. Так наростали опозиційні настрої, суспільне незадоволення, демократично-ліберальний рух, скерований проти пережитків февдалізму. Якою мірою під впливом аналогічного руху в Німеччині, розвинувся в Австрії наприкінці 1847 року політичний рух, який захопив не тільки буржуазію, але й крепацьке та февдальне залежне селянство, робітництво, ремесничих челядників та інтеліґенцію. Австрія стояла перед революцією.

Лютневі події 1848 року у Франції, проголошення там республіки були немов би за гасло для початку революції в німецьких країнах. Вже з кінця лютого 1848 р. в деяких північних державах Німеччини народ примусив уряди дати конституцію. В Угорщині становий сойм поставив австрійському урядові вимогу — дати конституцію й самостійне міністерство для Угорщини. 13 березня 1848 року революція перемогла у Відні. 18 березня берлінці зняли збройне повстання й примусили короля до поступок; в той самий час по дрібніших державах Німецького Союзу відбулися також революційні повстання та заколоти.

В *Австрії* революційний рух пішов кількома окремими коліями: німці, мад'яри, слов'яни ставили свої осібні домагання в революції, оформляючи їх національно. Угорська буржуазія й дворянство висунули домагання державної автономії Угорщини. Щоб повести за собою селянство, ліберальне дворянство угорське ще до перемоги революції висловилося було за звільнення селян від февдальних повинностей. Угорський сойм вжив був деяких заходів щодо поліпшення становища селянства. Та коли дійшло в березні 1848 року до перемоги революції, угорське дворянство й буржуазія забули про селянство: вони поспішили закріпити державно-національну автономію Угорщини в формах, що відповідали їхнім клясовим інтересам. Тому пізніше угорському селянству (як і селянству інших країн) довелося повстанням нагадувати про себе. Угорці не послали

своїх представників до загально-австрійських Установчих зборів (що зібралися у Відні 22 червня 1848 р.) й скликали своє Національне Зібрання — райхстах. Щодо австрійської революції повело угорське дворянство та буржуазія подвійну політику: з одного боку, вони ніби підтримували революційну німецьку демократію, а з другого—обіцяли австрійському урядові (за ціну уступок в національній справі) підтримати його в боротьбі проти революційної Італії. Отож угорське дворянство й буржуазія хотіли скористатися з революції, щоб здобути для себе привілейоване становище в Австрії.

Націоналістично-реакційну політику повела й *Чехія* — чешська буржуазія та дворянство. Правда, в червні місяці 1848 р. чехи підняли були (разом з німцями) демократичне революційне повстання в Празі, але після того, як це повстання задушив князь *Віндішрец* і коли чехи побачили, що так звана революційна німецька демократія не підтримує національно-визвольних домагань чеського народу,—буржуазія чеська почала шукати зближення з австрійською контрреволюцією, сподіваючись задоволення бодай мінімальних своїх національних домагань від імператорського уряду.

Коли революційні віденці, домагаючись скликати Установчі збори (райхстаг), повстали 15 травня 1848 р. і примусили короля Фердінанда втікти з Відня, чеська буржуазія не найшла зробити щось краще, як звернутись до короля з отаким листом:

„Ваша Величність! Зойк обурення почувся в Празі й пролунав через усе королівство, коли дізналися про події, що відбулися у Відні 14 й 15 числа цього місяця. Чехи до краю обурені тим, що високі милості, якими улюблений король і государ ощасливив свої народи, замість подяки насправді мали за наслідок важке порушення конституційної волі щодо найвищої влади. Чехи з'єднуються у вигуку, який полум'ям охоплює всі серця: все для нашого імператора й короля Фердінанда, благо й кров за нього, що милостиво дарував своїм народам вільну конституцію, визнання їхніх національних прав! Дужа вірністю Чехія надсилає до тебе людей, яким вона вірить, як вісників любови й прихильности нації, яка хоче завжди пам'ятати й ніколи не забуде, чим вона зобов'язана королеві. Ми глибоко шкодуємо, що ця нація не могла зазнати щастя вже тепер захоплено вітати серед себе Вашу Величність і бути за міцний мур проти всяких нападів на улюбленого короля. Ми заздримо щасливій долі хоробрих синів Тироля. Ми всі, як одна людина, ладні, коли справа йде про оборону короля й волі, змагатися з випробуваними тирольцями не тільки в любові, але й у вірності і в мужності. За велике щастя було б для нас, коли б було в межах можливости, щоб творець нашої волі особисто відкрив перший лантаг у Чехії, в якім у нашій країні сходить нове сонце волі. Хоча повага до вільного самовизначення Вашої Величности забороняє нам висловлювати це прохання, ми з тим більшою певністю можемо сподіватися в ближчому майбутньому бачити серед нас ерцгерцога-заступника, який дав уже позитивну відповідь. Вірні Чехи Вашої Величности, усуваючи від себе всяку незгоду, всі об'єднані любов'ю до свого короля й батьківщини і хочуть зберегти міцні зв'язки з усіма, кого імператорська корона Австрії об'єднує в одну цілість".

Чеський Національний Комітет.

Прага, 19 травня 1848 року.

Тимчасом, як німецька революційна демократія ігнорувала національні домагання слов'ян, а революційні парляменти (Австрійське Національне Зібрання й інші) не приділили достатньої уваги справі визволення селян зпід февдальних тягарів (Австрійські Установчі збори відхилили пропозицію депутата *Кудліха* про повне й даремне скасування февдальних повинностей)—реакціонери взялися використати невдоволення слов'янства взагалі й слов'янського селянства зокрема за для придушення революції. Дворянський уряд австрійський здавна уславився своєю політикою цькування одної нації на одну та демагогією. Так, приміром, ще перед революцією, року 1846, він зумів направити українських селян в Галичині проти повстанців-поляків, дещо полегшивши становище селян коштом польських поміщиків. Тепер він використовує слов'ян насамперед для розгрому революційної Угорщини, що, діставши деяку національну волю для себе, не хотіла давати її національним меншостям, що

жили в її межах. Австрійський імператор посилає озброєних слов'ян: сербів, словаків, хорватів (на чолі з *Єлачичем*) проти Угорщини. Селяни-слов'яни охоче йдуть громити свого споконвічного ворога — угорське дворянство, не роздумуючи, розуміється над тим, що тим самим громили вони й буржуазну революцію, що лукавий уряд австрійський зрадить їх після перемоги над революцією Правда австрійському імператорові не пощастило задушити революційну Угорщину; вона трималася міцно і її розгромило вже руське військо. Але тимчасом слов'яни таки добре прислужилися реакції.

Спинімося докладніше на перебігу революції у властивій Австрії (переважно у Відні).

В березні 1848 р. у Відні повстала однодушно мало не вся людність, крім банкірів і біржових спекулянтів та гуртка великого панства. 13 березня 1848 р. революційні віденці оточили будинок, де засідало скликане від імператорського уряду представництво від провінцій і поставили свої вимоги.

Ліберал *Фішгоф*, в прилюдній промові отак формулював домагання революційної буржуазії під ту хвилю:

Ми зібралися тут великого, дуже знаменного дня, коли після довгого часу там, нагорі, зібралися стани Австрії, щоб заявити про народні бажання й висловити перед троном ідеї нашого часу. Але, щоб цей день дав нам те, що він обіцяє нам дати, ми маємо стояти на одному рівні з ним. Отже підбадьормо людей, що засідають там, нагорі, нашими вигуками, підсильмо їх нашим погодженням, поведімо до бажаної мети нашою допомогою. Сьогодні ми маємо виконати серйозну місію. Треба наважитися бути мужніми й рішучими. Хто не має такого дня мужности, тому місце в покоях для дітей.

Час не жде, і, можливо, нам належить тільки цей момент. Отже, заявімо швидко й енергійно, просто й коротко, що нам треба, чого ми вимагаємо, за що стоїмо. Докладне викладання залишімо людям, що зібралися нагорі.

Ми вимагаємо насамперед *волі преси*. Бажання окремих осіб, поки їх висловлюється лише індивідуально, лишається без жодної уваги; це — краплини води, які, падаючи поодинці, зникають у землі, в піску, випаровують у повітря. Але, коли поодинокі бажання зливаються в тисячу річищ, у струмочки й струмки преси, вони поволі обертаються на могутню непереможну течію суспільної думки, і горе тій державній людині, що насмілилася скеровувати державний корабель проти цієї течії. Отже, вимагаймо насамперед у найрішучіших висловах волі преси!

Але самої цієї волі не досить. Право народу не тільки в тому, щоб устами преси заявляти про свої бажання: *він має так само через присяжних здійснити свою правову свідомість і устами своїх представників переводити свою волю*, коли розв'язується питання про його долю, його щастя й лихо. Далі *слід зняти кайдани з совісти, наука в Австрії має бути вільна*.

Хибна державна політика розпорошила народи Австрії; тепер вони мають братерськи об'єднатися й зміцнити свої сили спілкою. Слабкі сторони одної національности урівноважаться тоді доброчинностями інших, і властивості всіх національностей ще більш розгорнуться через об'єднання їх, використані з державною метою, піднесуть Австрію на височінь добробуту й сили. Згадаймо німців з їхніми високими прагненнями, з їхнім потягом до ідеалу; згадаймо напосідливих, працьовитих і терплячих слов'ян, лицарських мрійників-угорців, спритних і розумних італійців і уявімо собі, що вони гуртом і тому із більшими силами працюють над загальними державними питаннями. Чи можуть бути якісь сумніви в тому, що Австрія заступить тоді головне місце серед европейських держав.

Щоб ці сподівання чудового майбутнього не зазнали краху, ми цієї урочистої години маємо найенергійніше допомогти — схвильовані, повні надії й мужности.

Хай живе Австрія і її славетне майбутнє!

Хай живуть союзні народи Австрії!

Хай живе воля"!

Король Фердинанд I мусив зформувати ліберальний уряд, пообіцяв конституційні реформи дати змогу „народові" організуватися політично. 14 березня уряд мусів дати дозвіл озброїти студентів та утворити національну буржуазну ґвардію („на основах власности та інтелігентности"). 15 березня Фердінанд I оголошує маніфеста про політичну волю та про намір скликати народне представництво.

„Ми, Фердінанд Перший, з божої ласки імператор австрійський і т. інш., і т. інш., дали тепер розпорядження, яке ми визнали за неодмінне, щоб задовольнити бажання наших вірних народів.

Наше повідомлення про знищення цензури гарантує волю преси в такий спосіб, як по всіх державах, де існує вона.

Національна гвардія, яку збудовано на основах власности й інтелігентности, вже виконує плодотворну службу.

Вжито потрібних заходів скликати якнайскорше депутатів від усіх провінціяльних станів і центральних конґрегацій ломбардо-венеціянського королівства з підсиленим представництвом громадського стану, з дотриманням чинних провінціяльних конституцій для обміркування батьківщинної конституції, яку ми ухвалили.

Тому ми впевнено сподіваємося, що всі заспокояться, навчання знову піде в регулярнім порядку й знову відживуть промисловість і торговля.

Ми тим певніш в цім сподіванні, що сьогодні, бувши серед вас, з приємністю переконалися, що вам і тепер, як сп конвіку, дає надхнення вірність і відданість, що їх ви протягом віків при всякій нагоді незмінно виявляли так до наших предків, як і до нас.

Відень, 15 березня 1848 року".

Перед буржуазією відразу простелився шлях до влади: організація національної гвардії дала їй силу й вплив, бо, завдяки цій армії, буржуазія (велика й мала) одержала зброю, а утворення революційного *„Комітету громадської безпеки"* давало їй змогу контролювати уряд і навіть диктувати йому. Та зараз-таки, другого дня революції, почалося розходження між буржуазією й робітництвом, яке також озброїлось і домагалося негайно поліпшити свій матеріяльний стан, передусім праці і хліба. Посередині між буржуазією й робітництвом стали студенти, мало не 4 тисячі добре озброєних і дисциплінованих юнаків. Буржуазії довелося організувати громадські роботи для безробітних; гроші для них доводилося добувати податками, що дуже не до смаку було буржуазії. Так само не до вподоби було буржузії й те, що дальші революційні події припинили майже зовсім промислове життя. Але вона не могла відразу перейти до боротьби проти робітництва, дворянство бо робило ще спроби реставрувати старий режим.

25 квітня 1848 р. австрійський уряд оголосив конституцію, побудовану на цензовій виборчій системі. Замість установчих зборів уряд намірявся скликати дорадчий парлямент. Проти цієї „куцої" конституції запротестували робітники, дрібна буржуазія, студенти. Уряд розпускає центральний комітет студентського легіону. Це стало за гасло до нового повстання. 15 травня робітники й студенти вийшли озброєні на вулиці. Велика буржуазія вороже поставилася до цього повстання й намагалася якось притушити його. Але революційний народ вимагав скликати Установчі збори (райхстаг) і то так, щоб нижня палата була обрана на підставі загального виборчого права. У Відні вирує. Король тікає з Відня. Буржуазія лякається й поспішає ліквідувати неспокій, відновити лад, повернути імператора до Відня. 26 травня уряд розпускає студентський легіон. Робітники, студенти й частина дрібної буржуазії знову виходять на вулицю. Уряд касує свій декрет про розпуск студентського легіону. Революція не поступається перед реакцією.

У цей час селянство всієї Австрії нищило панщину, викорінювало февдалізм. Уряд, заклопотаний повстанням у Відні, в Італії й Угорщині, не міг допомогти поміщикам. Королівський двір, живши в Інсбруку, почав готувати контр-революційний похід проти революційного Відня, спираючись на „вірних" тирольців та інтриґуючи з повсталими слов'янами. У Відні зібралися тимчасом, у червні 1848 р., *Установчі збори* (райхсрат), обрані на основі загального виборчого права. Буржуазія сподівалася, що разом із цим прийде кінець громадянській війні. І дійсно, революція

немовби закінчилася. Королівський двір повернув до Відня, Установчі збори почали обмірковувати різні закони.

Збори працювали нерівно: їх роздирала не тільки клясова, а й національна боротьба. Більшість їхню становили конституціоналісти. Депутати від слов'янських країн (економічно відсталих приєдналися до правого крила Зборів.

Як ми вже зазначали, Установчі збори не зуміли розв'язати селянського питання (вони одкинули пропозицію депутата Кудліха про повне скасування февдальних повинностей без викупу) і цим завдали великої шкоди революції. Після цього збори втратили довір'я селянської своєї фракції (досить великої), а разом і всього селянства австрійських країн. Віра селянства в революцію була підірвана. Одночасно не спромоглися збори розв'язати й національне питання: лише дві нації толерувалося в них — німецьку й угорську. Не дивно, отже, що й тут слов'янські депутати швидко перейшли від захоплення революцією до ворожого ставлення до неї. Представники слов'ян, бачивши, що німецька й угорська буржуазна демократія не підтримує їхніх національних домагань, шукають поза парляментом спілки з реакційним імператорським урядом.

Уряд зручно використовує всі ці та інші суперечності. Насамперед починає він нацьковуваги велику буржуазію проти робітництва. Уряд касує закон про державну допомогу безробітним. Робітники протестують і демонструють. У відповідь на це буржуазія, похваляючи заходи уряду, нападає 23 серпня 1848 року на робітників, розганяє їх, багатьох забиває на смерть. Маючи після цього буржуазію на своїй стороні, королівський уряд, спираючись на слов'ян, розпочав ліквідувати революцію на Угорщині, а потім і по всій Австрії. 6 жовтня 1848 року революційні народні маси Відня ще раз повстали проти реакційного уряду. Королевський двір знову втік із Відня (цього разу в Ольмюц); Відень знову святкував свою перемогу.

Та королівський двір — велике панство не спало. Воно снувало далі свої пляни, як задушити революцію за допомогою слов'ян, яким обіцяло національне визволення й державну самостійність. До Ольмюца почали з'їздитись слов'янські депутати Національного зібрання й провідники визвольних слов'янських рухів (чехи, українці, хорвати, серби й почасти поляки). Зорганізувавши шісдесяттисячну армію, найбільше з слов'ян, королівський дворянський уряд послав її проти Відня. А у Відні тимчасом творилося безладдя; середня буржуазія стояла між дворянством і робітниками; Установчі збори (німці) марнували час у даремних дебатах. Комітет громадської безпеки, мавши буржуазну більшість, був паралізований. Студентські військові організації ухвалювали героїчні резолюції, та не могли організувати оборони. Робітники, ще клясово несвідомі й неорганізовані, лише демонстрували. Деякі полки національної гвардії проголосили „невтралітет". 30 жовтня дворянство взялося штурмувати Відень.

Штурм примушує революційних віденців стати до бою. На барикадах героїчно боролися й умирали робітники. Студентська молодь й частина дрібної та середньої буржуазії стали й собі до боротьби проти реакції. Та сила на цей раз була на боці контр-революціонерів. Правда, поблизу Відня стояли революційні угорці, але вони не кинулися допомагати революційним німцям. Імператорська артилерія знищувала барикади одну по одній. Революційні віденці мужно гинули, та не могли оборонитись од численної королівської армії. „Слов'янські орди" вдерлись 1 листопада до міста і вчинили дику різню робітників, студентів, революційної буржуазії.

Поразка Відня відбилася болюче на революції по всіх німецьких країнах. Дворянство піднесло всюди голову й почало розгоняти революційні Установчі збори (між іншим, 9 листопада 1848 року розпущено й пруські Установчі збори в Берліні).

Після перемоги над Віднем австрійські Установчі збори втратили зовсім своє революційне значення й животіли в провінціяльнім містечку Кремзір. Слов'янські депутати, що складали більшість *райхсрату*, даремне сподівались „подяки" й виконання обіцянок уряду: уряд ігнорував Установчі збори, а потім 4—7 березня 1849 року, розігнав їх військовою силою [1]). Угорське повстання австрійський уряд придушив уже за допомогою російського війська, яке прийшло в Угорщину й погромило повстанців.

Руське військо прийшло на запрошення австрійського уряду.

В травні 1849 року оповіщено, що 200 тисяч руських салдат під командою князя *Паскевича* йдуть на революційну Угорщину. Руський царь *Микола I* у маніфесті писав про цей похід, між іншим, таке.

„В Угорщині й Трансильванії австрійський уряд досі не спромігся придушити повстання. Навпаки, підсилені збіговиськами наших польських зрадників 1831 року, та іншими різноплемінними зайдами, вигнанцями, втікачами й волоцюгами, заколот розвинувся там до найзагрозливіших розмірів. Серед цих згуб их подій імператор австрійський звернувся до нас з бажанням нашої допомоги проти спільних наших ворогів. Ми в ній не відмовимо. Покликавши на допомогу справедливий спрат найвищого проводиря війни й господа перемог, ми наказали різним арміям нашим вирушити, щоб загасити повстання і знищити нахабних зловмисникі , що замірювалися порушити спокій наших областей. Хай буде з нами бог. Так — ми в цьому певні — почуває, так сподівається, так відгукнеться в державі нашій, що її бог хоронить, кожний руський, кожний наш вірний підданець, і Росія виконає свяге свое покликання" [2]).

12 серпня 1849 р. угорці капітулювали перед російською армією. „Угорщина, — писав Паскевич Миколі I, — лежить коло ніг вашої величности".

Одночасно з революцією в німецьких країнах та у Франції відбувалась національно-визвольна, буржуазно-демократична революція і в Італії. На початку 1848 року в Італії почалось повстан я проти австрійського й клерикального панування (до Австрії належала тоді Ломбардія й Венеція). Воно захопило Сицілію, Неапіль і Рим. Переможна революція довела до склик нння в Римі Установчих зборів, що ска ували папську владу й проголосили республіку, на чолі якої став славнозвісний італійський революціонер *Мадзіні*. Мадзіні проектував об'єднати Італію у формі федерації окремих буржуазно-демократичних республік. Та плани Мадзіні не здійснилось. Італійську революцію придушено.

Перейдімо тепер до перебігу подій у Прусії та по інших німецьких державах. Тут, як і в Австрії, політично панувало февдальне дворянство, що зберегло до самої революції 1848 року більшу частину старих привілеїв, між ними систему февдального землеволодіння. Селянство було або цілком покрепачене, або стояло у февдальній залежності від дворянства, виплачуючи данину та виконуючи різні повинності на користь дворянства. Робітництво перебувало в добі свого „народження", тобто в найтяжчих матеріяльних умовах та повнім політичнім безправстві. Буржуазія

[1]) Контр-революційна роля слов'янських народів (селянства, дворянства й буржуазної інтеліґенції) у німецькій революції 1848 року дала Ф. Енгельсові й К. Марксові підставу до гірких нападів на слов'ян. Між іншим, К. Маркс був тієї думки, ніби дрібні слов'янські народи (між ними й чехи) засуджені на денаціоналізацію й асиміляцію з „культурною" неімецькою нацією". Дійсність довела хибність цього погляду. (Критику поглядів К. Маркса та Ф. Енгельса на історичну ролю слов'янських народів дав *В. Чернов* у праці: „Марксизм и славянство. К вопросу о внешней политике социализма", Петроград, 1917; критикує Марксове ставлення до національного питання й українській націонал-комуніст *В. Левинський* в праці: „Соціялістичний Інтернаціонал і поневолені народи" (Київ — Відень, 1920). — Дивись ще статтю Т. Прокоповича: „Ф. Енгельс про Україну" (журн. „Черв. Шлях". № 7 — 8, 1927).

[2]) *М. Балабанов*. — Россия и европейские революции в прошлом. Вип. II. Революція 1848 р. — ГИУ, 1924.

була розпорошена й мало організована. Її економічна сила була також невелика, старі бо ремесничо-рукодільні форми промисловости вже зруйнувала чужоземна конкуренція, а нові тільки-но народжувались. Брак великих сконцентрованих робітничих мас і політична неорганізованість самої буржуазії були за причину того, що німецька буржуазія довший час не змогла зламати опір февдального дворянства й прийти до політичних впливів.

Та міроюто того, як зростало багатство буржуазії, як поширювалася торговля, зростали її соціяльно-економічні впливи, ставав дедалі нестерпніший февдально-дворянський режим. Серед буржуазії народилася ліберальна опозиція. За поворотний у настроях німецької буржуазії момент треба вважати 1840 рік, коли пруська буржуазія стала на чолі ліберально політичного руху всієї німецької буржуазії. Велику й середню буржуазію підтримувала численна дрібна міська буржуазія, а також і селянство, що розпалось, власне, на кілька суспільних груп Під впливом цих ліберальних настроїв королівські уряди примушені були в багатьох державах дати більш-менш ліберальні конституції (Баварія і Вюртемберґ, Баден, Ганновер і т. д). По дрібних краєвих соймиках вироблялося покоління ліберально-демократичних політичних діячів, у літературі й філософії запанували ліберальні настрої (*Гегель* у своїй „*Філософії права*“ заявляв, що конституційна монархія являє вищу й досконалішу форму правління, ніж дворянсько-февдальний абсолютизм). Року 1840, коли на престолі сів король Фрідріх-Вільгельм IV пруський, буржуазія сподівалась, що новий король „дарує“ конституцію, дасть волю слова, друку, суд присяжних і т. д. Та коли ці надії не справдилися, опозиційні настрої буржуазії підвищилися. Дворянський уряд ігнорував буржуазну опозицію, аж доки спорожніла зовсім державна скарбниця. А коли це сталося і коли буржуазія не хотіла позичити урядові грошей без конституції (фінансовий крез тодішньої Німеччини заявив, що без ґарантії „народнього представництва“ він не має змоги допомогти урядові роздобути гроші), пруський король скликав у лютім 1847 року в Берліні „провінціяльні стани монархії“, щоб утворити з них „об'єднаний ландтаґ“ (сойм). „Стани“ з'їхались і не захотіли санкціонувати позичку; король розпустив ландтаґ. Буржуазія повела аґітацію проти уряду, намагаючись перетягти на свій бік робітництво й селянство; буржуазні політичні діячі заґравали навіть у „соціялізм“. Серед селянства й робітництва всіх німецьких країв зростали революційні настрої. Почуваючи за собою підтримку „народу“, буржуазія наприкінці 1847 року була вже готова до рішучої боротьби з великим панством (частина дрібного дворянства до такої міри перетворилася на продуцентів товару на ринок, що її економічні інтереси збігалися з інтересами буржуазії взагалі).

18 березня 1848 року революційний Берлін примусив короля до поступок. Звістка про одставку кабінету Метерніха в Австрії підсилила революційну позицію буржуазії й примусила уряд дати ліберальні обіцянки. Після цього буржуазія легко зідхнула, вважаючи свою боротьбу з дворянством мало не закінчену; в усякім разі вона не хотіла, щоб революція поглибилася й призвела до впливів робітництва. Та робітники не вдовольнилися з обіцянок. Вони організували революційні відділи, збудували барикади й стали до бою з урядовим військом. Монархія була переможена. Робітнича кляса стала на перше місце.

Головну масу пролетаріяту навіть у Відні та Берліні становили того часу не пролетарі великої промисловости, а ремісники та люмпен-пролетарі. У зв'язку з промисловою кризою 1847 р. Берлін (як і Відень та

й інші промислові міста) був повний безробітних, деклясованих мас. Та серед промислового робітництва й частини ремесничого були клясово свідомі, революційно настроєні робітники. Керівником берлінської робітничої організації був член „Союзу комуністів“ робітник-друкар *Стефан Борн*, що був під впливом Люї-Блянової науки про право на працю. Він став на чолі берлінського робітничого клюбу. Від цього клюбу пішла думка організувати в промислових містах Німеччини *робітничі комітети*. 19 квітня 1848 р. був вже утворений в Берліні (під головуванням Борна) *Центральний комітет робітників*, що об'єднував багацько провінціяльних комітетів.

В статуті Комітету читаємо:

„Нас, робітників, переважна частина німецької буржуазії вважала за чужі, незнайомі істоти, з якими зв'язували темні уявлення про брутальність і полохливість, несвідомість і покірливість, про дурість і дику руїну. Чи могли ми сподіватися, що опинимося в історичнім русі, що нас вважатимуть за суспільну клясу, яка має свій власний самостійний розвиток? І от, коли поруч несвідомої капіталістичної влади поволі розвинулася свідома робітнича кляса, після революції, що напівприголомшила Німеччину (бо імпульс до неї виходив з-за кордону), ми бачимо, що частина народу, яка часом не вміє навіть скористатися з здобутої політичної волі, боїться грізної сили, що постала перед нею, і багато хто ладний навіть ціною досягнутої перемоги задушити її. Ну, а ця сила робітнича — невже вона дійсно така грізна, така небезпечна, як запевняють боягузи, скнарі й шанолюбні слуги реакції, з одного боку, і безглузді запалисті люди — з другого?..

Ми не переоцінюємо і не недооцінюємо свої сили. Ми тепер стоїмо на такім ступені розвитку, з якого жодна сила в світі не може нас скинути. *Ми беремо свою справу до своїх власних рук і ніхто не вирве її з наших рук.* Але, усвідомляючи свою силу, ми не забуваємо й того, що в нашій батьківщині зовсім немає двох гостро одна від одної відмежованих народніх кляс — капіталістів і робітників, а що є й інші елементи...

Ми знаємо, що історичний розвиток німецького народу залежить від розвитку народів, які вже проробили цей процес. Ми знаємо так само, що в народі, де існують робітники, бідні, пригноблені й зневажені, але, де немає ще *робітничої кляси*, ініціятива революції не може виходити від останньої Ми добре знаємо, хто матиме владу після цього. Тут наші інтереси збігаються з інтересами капіталістів Ми, як і вони, жадаємо миру, повинні цього бажати. Якщо ми хочемо бути, як робітнича кляса, силою в державі, щоб кожний із нас міг заявити себе, як члена цієї кляси й працювати як такий, то організація робітництва має бути за наше перше завдання. Вона – перша конечна потреба.. Отже, не окрема купка філантропів захищатиме наші інтереси, а ми покладаємо на *державу* обов'язок не позбавити переважну частину своїх дітей тих засобів, за допомогою яких вони тільки й можуть існувати, розвиватися і, сподіваємося, бути щасливими. З'єднавшися, ми знайдемо ці засоби, бо кожній конечній потребі має відповідати змога задовольнити її. Німеччина не така бідна, щоб частина її дітей мусила гинути. Ми, що зросли в злиднях, допоможемо своїм братам“.

Комітет мав свій друкований орган — „*Народ*“, що досить виразно розумів клясовий антагонізм між буржуазією та робітництвом, хоч і дотримувався поміркованої тактики. „Народ“ ставив собі за мету, з одного боку, підтримувати буржуазію проти дворянства та його середньовічних привілеїв, а з другого боку — допомогти дрібному виробникові та робітникові в боротьбі проти капіталу.

Та хоч робітництво виступало досить помірковано, проте буржуазію взяв острах. Вона зовсім не хотіла, щоб у Берліні клясова боротьба набрала таких форм, як у Парижі. Ідучи на деякі поступки робітництву, пруська буржуазія в той самий час укладає компромісову угоду з дворянством, за якою згоджується на монархію, але виторговує собі допомогу февдального дворянства, бюрократії й армії проти пролетаріяту. Великі купці *Кампгавзен і Ганземан* зформували новий кабінет міністрів із ватажків буржуазної опозиції в об'єднанім ландтазі. Отож, усі зміни в Прусії зводились до „конституційного правління“ на основі політичного компромісу між буржуазією та дворянством. Об'єднаний ландтаґ, додержуючи миру з „короною“, повів дуже помірковану політичну лінію: він ухвалив малодемократичну, двоступневу систему виборів до революційного парляменту, що мав ухвалити конституцію, а також ухвалив

позичку в сорок мільйонів талярів. Дрібна буржуазія, ремесники, дрібні крамарі були дуже невдоволені з угодівської політики великої буржуазії. Вони виступили в особі „демократичної партії", домагаючися загального виборчого права, однопалатного законодавчого зібрання й взагалі одвертого визнання революції 18 березня за основу нового політичного ладу. Більшість робітництва й радикальна інтеліґенція об'єднувалися коло цієї демократичної партії й творили її ліве крило, яке домагалося проголошення Німеччини республікою (дрібна буржуазія домагалася федеральної республіки, а робітники — єдиної неподільної централізованої німецької республіки, до якої входили б усі німецькі держави). Пролетарська революційна (комуністична) партія також обстоювала гасло централізованої демократичної німецької республіки, та. вона не мала переважного впливу серед робітництва. Селянство Прусії мало інтересувалося політикою: воно звернуло всю свою енергію, щоб визволитися з решток февдалізму, при тім взялося до поділу поміщицьких маєтків. Та буржуазія зрадила селянство: разом з дворянством вона вступилася за дворянські права власности на землю й збройно вгамувала революційний селянський рух, відновивши подекуди, як от у Сілезії, старі февдальні відносини.

Про пруську березневу революцію 1848 р. *К. Маркс* писав у „Новій Райнській Газеті": „Пруську березневу революцію не слід змішувати ані з англійською революцією 164 року, ані з французькою 1789 року.

Революції 1648 й 1789 років не були ані англійська, ані французька революція, вони були революції в европейському стилі. Вони не являли собою перемоги певної суспільної кляси над старим політичним ладом, а були декларацією політичного ладу для нового европейського суспільства. Буржуазія вийшла з них переможницею. Але перемога буржуазії являла тоді перемогу нового суспільного ладу, перемогу буржуазної власности над февдальною, перемогу єдиної нації над провінціялізмом, конкуренції над цехом, поділу влади над її майоратною неподільністю, власника землі над поневоленням власника за допомогою землі, перемогу освіти над забобонами, родини над родом, промисловости над героїчною ледачістю, громадського права над середньовічними привілеями. Революція 1648 року була повстанням XVII віку проти XVI, революція 1789 року являла перемогу XVIII віку над XVII. Ці революції значно більше висловлюють потреби тодішнього світу, ніж потреби тих країн, де вони відбулися — Англії та Франції.

У Пруській березневій революції ми не знаходили нічого подібного.

Лютнева революція повалила конституційну монархію в дійсності і панування буржуазії в ідеї. Пруська ж березнева революція мала створити конституційну монархію в ідеї й панування буржуазії в дійстности. Далека від того, щоб бути за революцію европейську, вона була лише перекрученим відголоском европейської революції у відсталій країні. Замість випередити свій вік, вона відстала од віку більше, як на піввіку. Вона з самого початку мала повторний характер, а віломо, що повторні хороби важче лікувати, ніж первісні, і разом з тим вони дужче виснажують організм. Справа йшла не про встановлення нового суспільного ладу, а про повторне відродження в Берліні суспільства, що вже загинуло в Парижі. Пруська березнева революція не була навіть революція національна, німецька: вона з самого початку була провінціяльно-пруська. Поруч неї відбувалася віденська, кассельська, мюнхенська революції, всі форми провінціяльних повстань, які змагалися з нею щодо значення.

Люди 1648 та 1789 років без краю пишалися тим, що вони стоять на чолі оновленого суспільного ладу. Пиха ж берлінця 1848 року була в тому, що він являв собою анахронізм. Світло цієї революції подібне до світла зірок, що доходять до нас, мешкаців землі, через 100 тис. років після того, як погаснули тіла, що давали це світло. Пруська березнева революція відбулася в мініятюрі, «уся вона взагалі була мініятюра» такої зірки для Европи. Її світло було світло давно вже розкладеного суспільного ладу» [1]).

Після перемоги березневої революції в Берліні й у Відні, а за цими центрами й в тридцяті інших центрах Німеччини скликано за постановою Союзного сойму у Франкфурті-на-Майні *Німецьке установче національне зібрання*. Воно розпочало свою роботу 18 травня 1848 р. поруч із старим Союзним соймом. Народні маси сподівалися, що Національне зібрання проголосить себе за верховну законодавчу владу цілого

[1]) *К. Маркс*. Стаття в «Новій Райнській Газеті».

Німецького союзу, візьме до своїх рук центральний провід революційно-політичними подіями й авторитетно та радикально розв'яже всі ті задачі, які поставила революція. Однак, Сойм, скликаючи Національне зібрання, не визначив його компетенції, а Національне зібрання також не наважувалося проголосити свій суверенітет. Буржуазія не хотіла піти рішучим революційним шляхом. Вона озиралася більше на шляхту та на уряди, ніж на народні маси. Зібрання не зробило нічого навіть для господарського й політичного об'єднання Німеччини, тобто для розв'язання завдання, диктованого передусім інтересами самої ж буржуазії. Національне зібрання перетворилося на фікцію парляменту. Воно тільки говорило, безуспішно розсилаючи своїх посланців до урядів окремих німецьких держав, щоб полагоджувати різні конфлікти між урядами та революційним народом; утвореного від них карикатурного уряду ніхто не слухав: авторитет Національного зібрання дедалі більше падав.

„Народ чекав від німецького Національного зібрання, що воно впорядкує всі суперечні справи і діятиме, як найвища законодавча влада цілої німецької спілки,— писав Ф. Енгельс.— Але ніхто не знав, чи мають його постанови законну силу, чи вони підлягають санкції Союзного сойму або окремих урядів. Через таку невиразність, зібрання, коли б воно мало хоч іскру енергії, мусило б, не вагаючись, розпустити Союзний сойм — найнепопулярнішу корпорацію Німеччини, послати його додому і поставити замість нього союзний уряд, обраний із членів самого зібрання. Воно мусило б проголосити себе за єдиний законний вияв суверенної волі німецького народу й тим самим надати сили закону всім своїм постановам. І насамперед воно мусило б організувати для себе в країні збройну силу, якої було б досить для того, щоб зламати всякий опір урядів. І все це було дуже легко в початковій стадії революції. Але не було підстав сподіватися тих заходів від зібрання, більшість його становили ліберальні адвокати й доктринери - професори, і воно, хоча й заявляло претензію ніби воно репрезентує собою цвіт німецького розуму й німецької науки, в дійсності являло арену, на якій старі, що віджили свій час, політики демонстрували перед Німеччиною всю свою випадкову комічність і всю свою нездатність думати й діяти. Це зібрання старих баб з першого дня свого існування більше боялося найслабшого руху народнього, ніж усіх реакційних змов усіх німецьких урядів вкупі. Воно опинилося під наглядом Союзного сойму, воно навіть формально просило Союзний сойм санкціонувати його постанови, бо ця ненависна корпорація мала була оголосити його перші постанови. Замість оточувати себе силою озброєного народу, воно переходило до чергових справ від усяких актів насильства, вчинених урядом. На його очах у Майнці встановили стан облоги, роззброювали майнцьке населення,— і Національне зібрання нічого не зробило. Пізніше воно обрало ерцгерцога Йоганна австрійського за імперського правителя й заявило, що всі постанови зібрання повинні мати силу закону. Але ерцгерцог Йоганн вступив до цього нового сану, лише одержавши згоду від усіх урядів, і вийшло, що його призначило не зібрання, а Союзний сойм. Щодо законної сили декретів зібрання, то більші уряди ніколи не визнавали їх і не зважали на них, а Національне зібрання ніколи не виявило рішучости, переводячи їх. Отож ця справа лишилася невирішена.

Такий характер мало це зібрання, що заявляло претензії бути за єдиного законного представника великої й суверенної нації і в якого, проте, не вистачало бажання або сили для того, щоб здійснити свої домагання. Суперечки цієї корпорації, які практично лишилися без жодних наслідків, не мають разом із тим і теоретичної цінности, бо в них просто пережовувалося заялозені загальні місця застарілих філософських і юридичних шкіл. Кожне твердження, яке висловлювали, вірніше, мимрили, в цім зібранні без кінця, вже дуже давно, а до того незрівняно краще, було видруковане

Це зібрання на початку революції було за страшну примару для всіх німецьких урядів. Уряди чекали від нього цілком диктаторських і революційних дій саме тому, що лишили в тумані питання про його компетенцію. Щоб зменшити вплив цієї жахної корпорації, вони розкинули широку мережу підступів. Але вони мали більше щастя, ніж розуму: зібрання виконувало справу урядів краще, ніж то могли б зробити вони самі" [1]).

В той час, коли буржуазне Національне зібрання своїм топтанням на місці об'єктивно сприяло організації контрреволюційних сил, робітнича кляса намагалась дійти самостійної політичної організації й виступити в революції, яко окреа сила. Центральний комітет робітників заходився

[1]) *Ф. Енгельс.*— Революція і контрреволюція в Німеччині.

скликати у Берліні *Загальний робітничий конгрес*. У відозві до робітників Комітет, звертаючи увагу на те, що на демократичних і робітничих зібраннях мало уваги приділяють соціяльному питанню,— писав: „Ми вважаємо тому конче потрібним, щоб більше-менше добре організоване представництво трудящих кляс Німеччини само взялося розв'язувати питання, що стосуються цих кляс і дійшло між собою згоди щодо тих посутніх заходів, за допомогою яких можна сподіватись визволити робітничий люд з ланцюгів капіталу, особистої залежности і матеріяльних злиднів". Конгрес відбувся 27 серпня 1848 р. в Берліні. На нім покладено початок *Всенімецькій робітничій спілці* („Німецьке робітниче братство") В програмі Спілки робітничі домагання формульовано значно виразніше, ніж те зроблено в статуті Центрального комітета робітників. В програмі йшла мова: 1) про організацію взаємодопомоги на випадок старости, нездатности до праці та недуги; 2) про організацію виробничих, кредитових і споживчих товариств, а також товариств для закупки сировини, крамниць для продажу товару і для безпосереднього обміну товару; 3) про охорону професійних інтересів (домагання 10-годинного робочого дня, нормування заробітної плати, організації бірж праці, допомоги підмайстрам підчас їхньої подорожі). Спілка сподівалась, що держава поможе їй здійснити намічену нею програму. Розуміється, жодної допомоги вона не одержала.— Спілка розгорнула свою діяльність досить широко по всій Німеччині, але діяльність та мала переважно неполітичний, культурницько-економічний характер (каси взаємодопомоги, виробничі товариства, гуртки та товариства самоосвіти, товариства охорони здоров'я тощо).

В південно-західній Німеччині робітники вкупі з радикальними елементами дрібної буржуазії організували демократичні спілки.

Реакція однак убила ці паростi робітничого руху.

На початку осени 1848 року контр-революція почала брати гору по всій Німеччині; урядове військо виступає проти революційного народу — спочатку у Франкфурті під „носом" самого Національного зібрання, а потім і в інших місцях (Баденi, Кельні) — і всюди жорстоко розгромлює робітників, дрібну буржуазію й селян. Між іншим, вона обмежує волю спілок і зібрань. Контр-революція йшла, прикриваючися підупалим авторитетом „ганебного" Національного зібрання".

В той самий час надходив кінець і установчим зборам окремих німецьких держав і, насамперед, Установчим зборам Прусії, що засідали в Берліні. Більшість в них мали представники буржуазних інтересів. Отож і повело воно цілком опортуністичну, угодівську політику, відновило привілеї февдального дворянства й тим запродало інтереси селянства й не здобулося навіть ухвалити конституцію. Але осміліле дворянство не хотіло примиритись і з таким зібранням: так дійшло, нарешті, конфлікту між ним і урядом. Конфлікт кінчився на тім, що королівсько-дворянський уряд збройною силою розігнав Установчі збори: народні маси вже не підтримували його.

В лютому 1849 року зібралось нове представницьке зібрання, щоб ухвалити нову, дану королем конституцію. Хоч воно було й слухняне, але все ж не таке, як того хотілося дворянству. Кінець представницьких зібрань по окремих державах прискорював кінець і Національного зібрання у Франкфурті. Національне зібрання відчуло небезпеку й поспішило уложити „загальнонімецьку конституцію", яка мала охопити всі німецькі держави, крім Австрії. Австрія ж 4 березня 1849 року прийняла конституцію, за якою цю державу проголошувалося за неподільну,

самостійну монархію. За тією ж конституцією Німеччина мала бути конституційною монархією на чолі з пруським королем. В березні 1849 року Національне зібрання закінчило дебати про імперську конституцію й про імперський виробничий закон. У цей час центр ваги перемістився в Національнім зібранні вліво, але й дрібнобуржуазна лівиця зібрання не виявила більше політичної мудрости та рішучости, як і попередня правиця. Вона, що маніфестувала колись свій республіканізм, тепер, боронила конституційну монархію. 28 березня 1894 року Національне зібрання обрало пруського короля на імператора Німеччини, але король дав ухильчиву відповідь, заявивши, що для нього переважне значення має згода на цей вибір королів німецьких держав. Палати Прусії, Ганновера, Саксонії, Бадена й Вюртемберґу висловились за конституцію, ухвалену Національним зібранням. Але дворянські уряди всюди висловилися проти цієї конституції, бо як не як, а вона клала певні межі їхній сваволі. Так почалася між Національним зібранням і урядами окремих держав боротьба за конституцію.

Уряди розпустили краєві палати й почали готуватися до збройної боротьби з прихильниками Національного зібрання. В травні 1849 року дійшло до одвертих ворожих виступів. Національне зібрання призначило нові вибори на 15 липня з тим, щоб нове зібрання (райхсрат) зібралося у Франкфурті 15 серпня 1849 року. Всюди розпочалися демонстрації за конституцію й проти урядів, а потім розгорілася в травні місяці гостра громадянська війна по всій Німеччині.

„Боротьба між німецькими урядами, з одного боку,— пише *Ф. Енґельс* — і франкфуртським парляментом,— з другого, зрештою набрала такої сили, що за перших днів травня більша частина Німеччини взяла участь в аґрарнім повстанні. Спочатку Дрезден, потім баварський Пфальц, частина Райнської Прусії, і нарешті, Баден.

У всіх цих випадках *дійсно активну* частину повстанців, яка насамперед узяла зброю й почала битися з військом, становила міська *робітнича кляса.* Як тільки вибухав конфлікт, до робітників звичайно приєднувалася й частина біднішого сільського населення — наймити й дрібні селяни.

Більшість юнацтва з усіх суспільних кляс, нижчих від кляси капіталістів, принаймні тимчасово, стояла в лавах повстанських армій, але ця досить різноманітна юрба незабаром поріділа, скоро справа набрала серйознішого характеру. Студенти, ці „представники інтеліґентности", як вони любили себе називати, перші дезертували з-під прапора, якщо тільки їх не щастило затримати, перевівши до рангу офіцерів, для чого вони, звичайно, лише в дуже рідких випадках мали потрібні здібності.

Робітнича кляса взяла участь у цім повстанні, як узяла б участь і в інших повстаннях, коли вона могла сподіватися, що їй пощастить або усунути деякі перешкоди із свого шляху до політичного панування й соціяльної революції, або штовхнути впливовіші, але менш сміливі суспільні кляси до рішучішого революційного шляху, ніж той, яким вони досі йшли. І в тім і в тім випадку робітнича кляса репрезентувала дійсні й правильно зрозумілі інтереси своєї нації: вона мірою своїх сил прискорювала хід революції, через яку доконче мають пройти старі суспільства цивілізованої Европи й без якої жодне з них не може й думати про дальший спокійніший і регулярніший розвиток своїх сил.

Сільське населення, що приєдналося до повстання, штовхав до партії революції переважно надмірний тягар податків і почасти феодальні повинності. Не маючи власної ініціятиви, воно, пасло задніх серед інших кляс, що почали повстання, і хиталося з боку на бік між робітництвом і дрібною буржуазією. Майже завжди особливий громадський стан кожної особи вирішував, до якого боку приєднатися їй. Сільський наймит взагалі приєднувався до міських наймани робітників; дрібний селянин виявляв нахил піти попліч дрібного буржуа.

Клясу дрібних буржуа, що її важливість і впливовість ми відзначали вже декілька разів, можна вважати за керівничу клясу травневого повстання 1849 року. Через те, що цього разу серед центрів руху не було жодного з великих міст Німеччини, то дрібній буржуазії, яка завжди переважає в містах середніх і дрібних, пощастило захопити керівництво рухом. У боротьбі за імперську конституцію й права німецького парляменту небезпека загрожувала інтересам саме цієї кляси. У всіх тимчасових урядах, які зорганізувалися у повсталих округах, більшість репрезентувала цю частину народу, і тому дії, до яких піднеслися тимчасові уряди, можна вважати за міру того, на що взагалі здатна німецька дрібна буржуазія, як ми побачимо, ні до чого не здатна, крім зруйнувати рух, який довіриться їй.

Дрібна буржуазія закликала до повстання урочистими словами й надмірним уславленням подвигів, які вона зробить. Як тільки дійсно вибухло повстання,— цілком всупереч її бажанню,— вона немов вродилася, щоб взяти владу. Але вона скористалася з цієї влади тільки для того, щоб звести на нівець усі успіхи повстання. Скоро збройне повстання спричинювалося до великої кризи, дрібних буржуа охоплював великий жах перед небезпекою, в якій вони опинялися, жах перед народом, який серйозно поставився до їхнього гучного заклику до зброї, жах перед владою, що тепер потрапляла їм до рук і, насамперед, жах перед наслідками, що мусили були виникнути з політики, яку вони мимоволі засвоювали, для них самих, для їхнього суспільного становища, для їхньої власности. Тактика дрібної буржуазії або, вірніше, цілковита відсутність будь якої тактики скрізь була однакова і тому повстання в травні 1849 року по всіх частинах Німеччини відбувалися на один взірець.

В Дрездені боротьба на вулицях тривала чотири дні. Дрібні буржуа в Дрездені, „громадське військо", не тільки не брали участи в ній, але часто-густо підтримували військо проти повстанців. Силу повстанців становили майже виключно робітники з околишніх промислових округ. Вони найшли здібного й витриманого проводиря в російському емігранті Михайлі Бакуніні, який пізніше був взятий в полон і ув'язнений в тюрмі в Мункачі на Угорщині. Втручання численного пруського війська задушило це повстання.

З Пфальцом і Баденом повстання, навпаки, опанувало багату й плодючу провінцію й цілу державу. Тут було все: гроші, зброя, салдати, бойові запаси. До повстанців приєдналися навіть салдати з регулярної армії. Мало того, в Бадені вони були перші з повстанців. Повстання в Саксонії й Райнській Прусії принесли себе в жертву, щоб виграти час для організації Південнонімецького руху. Взагалі ніде ще провінціяльне й часткове повстання не було в такім сприятливім становищі, як саме тут. У Парижі чекали на революцію Угорці стояли перед брамою Відня. По всіх державах Середньої Німеччини не тільки народ, але й салдати рішуче схилялися на бік повстанців і чекали тільки нагоди, щоб приєднатися до них. І проте рух, опинившися в руках дрібних буржуа, був із самого початку засуджений на загибель. Дрібнобуржуазні правителі, особливо в Бадені — і на чолі їх пан Брентано — ніяк не могли забути, що, узурпувавши пост і прерогативи свого „законного суверена" великого герцога, вони чинять державний злочин. Вони сідали на свої міністерські фотелі із свідомістю провини в серцях. Чого ж було сподіватися від таких старих баб? Вони не тільки покинули повстання на його безсистемну і тому недоладну самодіяльність, а й робили все, що від них залежало, щоб позбавити рух енергії, внутрішньо знесилити його, привести до загибелі, і успішно робили це за палкою підтримкою політики того гатунку „демократичних" героїв дрібної буржуазії, які дійсно думали, наче вони „рятують батьківщину", дозволяючи кільком спритним політикам типу Брентано обдурювати себе" [1]).

В Дрездені революційний народ захопив 4 травня місто до своїх рук і вигнав короля. В Райнській Прусії й Вестфалії місцева військова залога приєдналася до народу й стала в оборону загальнонімецької конституції. В Пфальці нарід розігнав урядовців і призначив революційний комітет для охорони краю. У Вюртемберзі народ примусив короля визнати загальнонімецьку конституцію. В Бадені армія в спілці з народом вигнала герцога й утворила тимчасовий уряд. Проте, Національне зібрання не схотіло стати виразно по боці повсталої дрібної буржуазії, селянства й робітництва. Воно пливло якийсь час за революційною хвилею, а потім знову почало гальмувати розвиток громадянської війни: дрібнобуржуазні політики з Національного зібрання (представники великої буржуазії давно вже покинули його) опинилися посередині між дворянством та великою буржуазією й революційним пролетаріятом, до якого приєдналися пролетарські та напівпролетарські елементи селянства, і не могли виробити ясної та рішучої тактичної лінії. З Франкфурту Національне зібрання, власне, ліва дрібнобуржуазна частина його, переходить до Штутгарту, вживає заходів до організації армії на свою оборону, та все це робить мляво й нерішуче. Народню революційну енергію, розпорошену, без єдиного проводу, витрачувалось даремно, дворянство почало брати гору в громадянській війні. 18 червня 1849 року вюртемберзький уряд, заохочений від пруського уряду, розігнав Національне зібрання, тоді воно перейшло до революційного Бадену, а потім розпалось зовсім; центральний уряд, що його утворило зібрання — регентство — розбігся.

[1]) *Фр. Енгельс.* „Революція і контрреволюція в Німеччині".

Так закінчилася революція 1848 року в німецьких країнах. Февдально-крепацькі відносини знищено; господарчу і політичну міць дворянства підірвано, але з остраху перед пролетаріятом буржуазія спинилася на півдорозі: вона не захотіла боротись за повну свою перемогу над дворянством і помирилася на компромісі з нею, що, з одного боку, давав їй економічно й політично розвиватися далі, а з другого — гарантував її від пролетарської небезпеки [1]).

Спиняючися на тактиці російської буржуазії в революції 1905 р. і відзначивши, що руська буржуазія боїться шляхів французької революції 1789 р. й явно хотіла б скерувати події на шлях німецької революції 1848 р. („Політичні листи" історика *П. Виноградова* в кадетській газеті „Русские Ведомости"), — Ленін писав:

„В чім головна ріжниця між обома шляхами? В тім, що буржуазно-демократичний переворот, здійснений у Франції 1789 року, в Німеччині — 1848 року, у Франції доведений до кінця, а в Німеччині — ні; у Франції він дійшов до республіки й цілковитої волі, а в Німеччині спинився, не зламавши монархії й реакції. В Німеччині він відбувся під керівництвом переважно ліберальних буржуа, що тягли за собою на буксирі ще незміцнілу робітничу клясу, а у Франції хоч певну частину його здійснила активно-революційна маса народу, робітників і селян, що усунули, хоча б тимчасово, солідну й помірковану буржуазію. В Німеччині цей переворот швидко призвів до „заспокоєння" країни, тобто до придушення революційного народу й до тріюмфу „урядника й вахмістра"; у Франції він на певний період віддав панування революційному народові, що роздушив опір „урядників і вахмістрів".

І от учений льокай російської буржуазії Виноградов виступає в „поважнім" ліберальнім органі з пропозицією проти першого „французького" шляху. Учений історик бажає „німецького" шляху й одверто каже це. Він чудесно знає, що німецький шлях не обійшовся без народнього збройного повстання. 1848 і 1849 років була ціла низка повстань і були навіть тимчасові революційні уряди в Німеччині. Але жодне з цих повстань не було цілком переможне. Найуспішніше повстання — берлінське повстання 18 березня 1848 року — не скинуло короля, а лише здобуло поступки від короля, що зберіг свою владу, дуже швидко опам'ятався від часткової поразки й зумів повернути всі ці поступки.

Отже, вчений історик буржуазії не боїться повстань народніх. Він боїться перемоги народньої. Він не боїться того, щоб реакцію, бюрократію, ненависну йому бюрократію, народ трохи повчив. Він боїться, що народ скине реакційну владу. Він ненавидить самодержав'я й усією душею бажає скинути його, але загибелі Росії він побоюється не від цілости самодержав'я, не від отруєння народнього організму повільним гниттям незнищеного паразита — монархічної влади, — а від цілковитої перемоги народу...

Він знає, цей муж копійчаної науки, що час революції є час предметного навчання для народу, і от він не хоче предметного навчання у справі знищення реакції, лякаючи нас предметним навчанням у справі знищення революції. Він найбільше боїться того шляху, що на нім революція хоч на короткий час перемагала цілком, і він прагне всією душею такого кінця, на зразок німецького, коли реакція на довгі, довгі доби цілковито перемагала.

Він не вітає революції в Росії, а лише намагається пом'якшити її провину. Він бажає не переможної революції, а невдалої резолюції. Він вважає реакцію за явище законне й правомірне, природне й міцне, надійне й добромисне. Він вважає революцію за явище незаконне, химерне, неправомірне, яке можна в ліпшому випадку виправдати до певної міри несталістю, „кволістю", „неспроможністю" самодержавного уряду. Він дивиться на революцію, цей „об'єктивний історік", не як на найзаконніше право народу, а лише як на хибний і небезпечний засіб виправити надмірності реакції. Для нього революція, що перемогла цілком, є „анархія", а реакція, що цілком перемогла, є не анархія, а лише невелике перебільшення певних потрібних функцій держави. Він не знає іншої „влади", крім монархічної, іншого „порядку" й іншої „громадської організації", крім буржуазних. З тих европейських сил, що їм революція в Росії „відкриє провінціяльну місію", він знає лише „німецького вахмістра", та не знає й знати не хоче німецького соціял-демократичного робітника. Йому найбільше огидні „гордощі" тих, хто „збирається випередити західню буржуазію" (п. професор пише слово буржуазія в іронічних лапках: знайшли, мовляв, такий безглуздий термін для европейської — ев-ро-пей-ської! — культури). Він благодушно заплющує очі, цей „об'єктивний історик", на те, що саме через застарілу самодержавну мерзоту в Росії Европа з політичного боку от уже десятки й десятки років стоїть на місці або суне назад. Він боїться предметного навчання „урядника, що зібрався з новими силами", і тому — о, проводирю народній! о, політична діяльносте! — він найбільше застерігає від рішучого розгрому всіх „сил" сучасного урядника. Яка мерзенна холопська постать! Яка огидна зрада революції під підливою начебто вченого й начебто об'єктивного розгляду справи! Колупніть росіянина, і знайдете татарина, казав Наполеон. Колупніть ліберального російського буржуа, скажемо ми, і знайдете вдягненого в новенький мундир урядника, якому залишають дев'ять десятих його колишньої сили глибокодумного „вченого" й „об'єктивного" міркування, що інакше він забажає, мабуть,

[1]) *Ф. Енгельс.* „Революція та контр-революція в Німеччині".

„зібратися з новими силами". У кожного ідеолога буржуазії — наскрізь крамарська душа. Він мріє не про те, щоб знищити сили реакції й „урядника", а про те, щоб підкупити підмаслити, пом'якшити цього урядника через найшвидше погодження з ним [1]).

45. Революції 1848 року, „як перший герць" европейського пролетаріяту.—Французька революція 1848 р. і німецька цього ж року були неподібні одна на одну. Французька революція була революцією в буржуазнім суспільстві, тимчасом як німецька була буржуазною революцією (скерованою проти пережитків февдалізму). Та одне мали вони спільне — і в тій і в другій виступив на кін горожанської війни пролетаріят. У Франції був він за найголовнішу силу боротьби, за центр для революційних елементів країни, хоч і не спромігся захопити до своїх рук державну владу. В німецьких країнах пролетаріят був молодший, надто менше організований та менше свідомий клясово (взяти хоча б те, що частина ремесничого німецького робітництва домагалася подекуди р. 1848 повернути цеховий лад, що вже пережив себе, вороже ставилась до індустріяльних пролетарів: подекуди лагодилася розбивати машини, бачивши в них, а не в капіталістах, своїх ворогів, обстоювала, яко ідеал, дрібне приватне виробництво). Але й тут він потужно вплинув на перебіг революції, остільки потужно, що перелякав буржуазію німецьких країн, спинив її революційний розмах, штовхнув до спілки з недобитим ворогом — февдальним дворянством.

І саме оця спільність між обома революціями 1848 р., що виявилася в потужних виступах французького й німецького пролетаріяту, прикувала увагу соціялістів, що шукали шляхів до перебудови тогочасного антагоністичного суспільства на соціялістичне (чи комуністичне). Під вражінням боротьби робітництва в Англії і виступів французького та німецького пролетаріяту в революції 1848 р. політичним провідникам пролетаріяту (між ними і К. Марксові та Ф. Енгельсові) здавалося, ніби наспів час соціялістичного перевороту.

„Коли почалася лютнева революція, — писав пізніше *Ф. Енгельс*, — усі ми в своїй уяві про умови й хід революційних рухів перебували під владою минулого історичного досвіду, особливо досвіду Франції... Наше розуміння тієї „соціяльної" революції, що почалася в лютому 1848 року в Парижі, пролетарської революції дуже підфарбовувалося спогадами про попередні французькі революції 1789 і 1830 років. А коли паризьке повстання знайшло собі відгук у подібних повстаннях Відня, Мілана, Берліна, коли всю Европу аж по кордон російський втягнулося в рух, коли потім у червні стався перший великий герць за панування між пролетаріятом і буржуазією; коли сама перемога буржуазної кляси так захитала була становище буржуазії по всіх країнах, що вона знову кинулася в обійми тільки но скинутої монархічно-февдального дворянства, — тоді, беручи на увагу обставини того часу, ми не могли сумніватися в тому, що почалася велика рішуча боротьба"...

„Та історія показала, що ми помилялися, що наш тодішній погляд був ілюзія. Історія пішла навіть далі: вона не тільки зруйнувала тодішню нашу мрію, наше хибне уявлення, а й ґрунтовно змінила й самі умови боротьби пролетаріяту. Методи боротьби 1848 року нині цілком застаріли. Всі революції до тих часів зводилися на те, що одна кляса витискувала панування іншої й сама ставала панівною; та всі кляси, що панували до цього часу, творили незначну меншість порівняно з під-

[1]) *Ленін.* — Чого хочуть і чого бояться наші ліберальні буржуа? (Твори, том VI, стор. 451).

владною їм народньою масою... Отож, формою всі ці революції були революції меншости. Навіть у тих випадках, коли більшість допомагала революції, вона, ця більшість, свідомо або ні, грала на руку лише меншості. Через це, а також і через пасивність більшости (коли така траплялася) меншість виступала назовні, як представництво цього народу... Здавалося, що в таких самих формах відбудеться й пролетарська революція... Паризьке повстання 1848 року, здавалося, повинно було мати успіх, бо воно було, хоч і революцією пролетарської меншости, але, безумовно в інтересах більшости, в інтересах широких народніх мас. Здавалося"...

„Але історія показала, — каже далі *Ф. Енгельс*, — що ми (тобто К. Маркс і Ф. Енгельс. П. Х.) і всі, що були такої ж думки, як і ми, помилялися. Вона ясно показала, що тодішній рівень економічного розвитку на континенті був далекий ще від того, щоб можна було усунути капіталістичний спосіб продукції. Історія довела це економічною революцією, що охопила від 1848 року ввесь континент і, власне кажучи, вперше викликала справжню велику промисловість у Франції, Австрії, Угорщині, Польщі, пізніше в Росії, а з Німеччини відразу зробила першорядну промислову країну. Все це сталося на капіталістичній основі й довело, що 1848 року капіталізм мав ще велику спромогу свого розвитку. І якраз ця промислова революція вперше всюди й прояснила класові взаємини. Вона знищила велику масу посередніх елементів, що перейшли сюди з рукодільної доби... Вона породила справжню буржуазію й справжній велико-промисловий пролетаріят і висунула їх на чільне місце в суспільнім розвитку... Тільки з цього часу боротьба між цими двома великими клясами поширилася по всій Европі й набрала такої інтенсивности, про яку року 1848 не можна було й думати... Тоді пролетарські маси були неорганізовані й нерозвинені, тепер це єдина велика інтернаціональна, добре організована пролетарська армія. І коли тепер ця велика армія пролетаріяту не досягла ще своєї мети, коли вона, не сподіваючися дійти перемоги одним сильним ударом, змушена повільно пробиватися вперед суворою й впертою боротьбою відстоюючи позицію за позицією, то відци випливає цілком певний висновок, що 1848 року ніяк не можна було досягти соціяльної перебудови шляхом раптового нападу... Замість барикадної боротьби, раптового нападу історія поставила перед пролетаріятом завдання: навчитися володіти новою зброєю — загальним виборчим правом... Повстання старого типу, вулична боротьба з барикадами, що до 1848 року відограваля переважну ролю, тепер дуже застаріла... Минув уже час раптових нападів, революцій, що здійснювалися невеликою свідомою меншістю, яка стояла на чолі несвідомих мас. Де йде про повну перебудову суспільного ладу, там маси сами повинні брати участь у цій перебудові, сами повинні розуміти в чім справа й за що треба боротися. Цього навчила нас історія останнього п'ятидесятліття"...

Ці висновки з досвіду 1848 року потвердив потім і досвід Паризької Комуни 1871 року, — закінчує Ф. Енгельс [1]).

---

[1]) Передмова Ф. Енгельса з 6 березня 1895 року до праці *К. Маркса*. „Боротьба кляс у Франції 1848 — 1850 років".

Як видко з наведених вище слів Ф. Енгельса, К. Маркс (разом з Ф. Енгельсом) вважали, що революція 1848 р. це „початок великої рішучої боротьби, яка створить *одну довгу*, багату на зміни, *революційну добу*, що закінчиться лише рішучою перемогою пролетаріяту". З осени 1850 року К. Маркс уважав першу частину революційної доби за закінчену і сподівався продовження її після нової, чергової світової економічної кризи.

Підбиваючи підсумок революційним подіям 1848 року і клясовій боротьбі у Франції до кінця 1851 року, *К. Маркс* писав року 1851—1852 про характер минулих буржуазних революцій і про початок пролетарської революції:

„Буржуазні революції, приміром, революції XVIII віку, швидше, як пролетарські революції, йдуть від успіху до успіху, їхні драматичні ефекти імпозантніші, люди й події немов би освітлені бенгальським огнем, екстаз є домінантний настрій кожного дня. Але ці революції недовгочасні, швидко досягають своєї найвищої точки, і затяжна апатія похмілля охоплює суспільство раніш, ніж воно встигає тверезо засвоїти собі наслідки доби бурі й натиску. Навпаки, пролетарські революції, якими є революції XIX віку, безперервно критикують самих себе, раз-у-раз спиняють свій хід, вертають назад і знову починають з того, що, здавалося вже довершене, з нещадною суворістю осміюють половинчатість, кволість, хиби своїх перших спроб, скидають, перемагають ворога немов би тільки на те, щоб він набрався нових сил і став перед ними ще могутнішим, знову і знову відступають назад, лякаючись незʻясованої величезности свого власного завдання аж доти, доки нарешті, створяться умови, що унеможливлять уже відступ“ [1]).

Такий висновок зробив К. Маркс на підставі досвіду 1848 року. Боротьба пролетаріяту за соціялістичну перебудову суспільства буде довга, вперта, повна чергових поразок і перемог.

Та зрештою пролетаріят переможе. Поразки не минуть марно. На досвіді суворої боротьби робітнича кляса удосконалить свою тактику, навчиться не тільки бити ворога, а й боронити свої завоювання, боронити здобуту владу. Одне з найважливіших питань пролетарської тактики в революції є питання про взаємини з дрібною буржуазією І от, саме на досвіді революції 1848 року в Німеччині *К. Маркс* прозирливо визначає основні моменти пролетарської тактики щодо дрібної буржуазії в соціялістичній революції. В листі Центрального комітета союза комуністів до німецької організації Союзу (з березня 1850 р.) читаємо:

„Дрібнобуржуазно-демократична партія в Німеччині дуже міцна. Вона охоплює не тільки величезну більшість буржуазного міського населення, дрібних торгово-промислових людей і ремесничих майстрів, — вона залічує до своїх лав селян і сільський пролетаріят, поки він ще не може спиратися на самостійний міський пролетаріят... Ця демократична партія, куди небезпечніша для робітників за колишніх лібералів, складається з трьох різних фракцій....

Ставлення революційної робітничої партії до дрібнобуржуазної демократії таке: разом з нею вона веде боротьбу проти тієї буржуазної фракції, скинути яку вона прагне; вона виступає проти дрібнобуржуазної демократії в усіх випадках, коли сама бажає зміцнитися.

Далекі від думки перетворити ціле суспільство в інтересах революційних пролетарів, демократичні дрібні буржуа прагнуть змінити громадський лад на такий, що зробив би для них по змозі зносним і зручнішим наявне суспільство. Тому вони вимагають передусім зменшити державні витрати, обмеживши бюрократію і перекласти головні податки на великих хліборобів та буржуа. Далі вони вимагають усунути тиск великого капіталу на дрібний, запроваджуючи державні кредитові інституції й закони проти лихварства, через що дрібні буржуа й селяни дістали змогу одержати позики не від капіталістів, а від держави, і до того на

[1]) *К. Маркс.* „18 брюмера Люї Бонапарта“.

пільгових умовах. Вони домагаються далі запровадити буржуазні майнові відношення на селі, цілком усунувши февдалізм. Щоб здійснити все це, вони потребують демократичного, чи то буде конституційний чи республіканський, ладу, що давав би більшість їм і їхнім спільникам селянам, і демократичного громадського урядування, що віддало б їм безпосередній контроль над громадською власністю й багато функцій, як тепер виконують бюрократи. Щоб протидіяти пануванню й швидкому зростанню капіталу, вони вимагають почасти обмежити права спадковости, почасти передати якнайбільшу кількість роботи державі. Щодо найманих робітників, то насамперед твердо встановлюється, що наймані робітники мають лишитися, як і досі, але при цім демократичні дрібні буржуа бажають, щоб робітники мали кращий заробіток і забезпеченіше існування. Вони сподіваються досягнути цього почасти тим, що держава дасть робітникові працю, почасти добродійними заходами, — отже, вони сподіваються підкупити робітників більш-менш замаскованими датками й зламати їхню революційну силу, тимчасово зробивши їхнє становище зносним. Наведених тут вимог дрібнобуржуазної демократії не боронять одночасно всі її фракції, їхня сукупність є певна мета для небагатьох представників цих фракцій. Щодалі йдуть окремі члени й фракції дрібнобуржуазної демократії, то більше вони засвоюють ці вимоги, і небагато тих, що вбачають у попереднім свою власну програму, подумали б, що адже тут подано оті максимальні вимоги, здійснення яких можна сподіватися від революції. Але ці вимоги аж ніяк не можуть задовольнити пролетарську партію. Тоді, як демократичні дрібні буржуа бажають після здійснення якнайбільшої кількости зазначених вимог найшвидше закінчити революцію, *наші інтереси й наше завдання в тім, щоб зробити революцію безперервною*, поки всі більш-менш заможні кляси усунеться від панування, поки пролетаріят завоює державну владу, поки асоціяція пролетарів не тільки в одній країні, а в усіх головних країнах світу так поширить ся, що конкуренція між пролетарями цих країн припиниться, і поки, принаймні, найголовніші продукційні сили сконцентруються в руках пролетарів. Для нас справа ходить не про зміну частини власности, а про її знищення, не про те, щоб приховати клясові суперечности, а про те, щоб знищити кляси, не про те, щоб поліпшити теперішнє суспільство, а про те, щоб утворити нове суспільство. Що дрібнобуржуазна демократія в добі дальшого розвитку революції тимчасово одержить у Німеччині переважний вплив, це безперечно. *Отже постає питання, яка буде позиція пролетаріяту й зокрема Союзу щодо неї*: 1) коли продовжуватимуться теперішні взаємини, що за них дрібнобуржуазні демократи перебуватимуть також в пригніченім становищі; 2) в найближчій революційній боротьбі, що дасть їм перевагу; 3) після цієї боротьби, підчас переваги дрібнобуржуазної демократії над скиненими клясами й пролетаріятом.

1. Тепер, коли демократичні дрібні буржуа скрізь пригнічені, вони проповідують пролетаріятові загальне єднання й замирення. Вони простягають йому руку й прагнуть утворити єдину велику опозиційну партію, що охопила б усі відтінки, репрезентовані в демократичній партії, тобто вони прагнуть втягнути робітників до партійної організації, де панують загальні соціялдемократичні фрази, що приховують їхні особливі інтереси, і де виразних вимог пролетаріяту не можна висунути, щоб не порушити дорогого миру. Таке об'єднання було б лише на користь дрібної буржуазії і на цілковиту шкоду пролетаріятові. Пролетаріят цілком загубив би свою самостійну позицію, що її так важко було завоювати,

і знову зійшов би на ролю додатку до офіційної буржуазної демократії. Отже, *від такого об'єднання треба відмовитися найрішучіше.* Замість ще раз опуститися до ролі хору, що похвально плескає буржуазним демократам, робітники й насамперед Союз мають працювати в тім напрямі, щоб поруч офіційних демократів утворити самостійну таємну й одверту організацію робітничої партії і перетворити кожну громаду на центр і ядро робітничих спілок, де позицію й інтереси пролетаріяту можна було обговорювати незалежно від буржуазних впливів. Те, як несерйозно буржуазні демократи ставляться до спілки з пролетарями, що в ній останні мали б ту саму владу й ті самі права, показують, наприклад, бреславські демократи; вони люто переслідують у своїм органі в „Neue Oderzeitung" самостійно організованих робітників, яких вони титулують соціялістами. На випадок боротьби проти спільного ворога не треба ніяких особливих об'єднань. Якщо треба провадити одверту боротьбу проти такого супротивника, інтереси обох партій тимчасово з'єднуються і, як було досі, і як буде в майбутньому, само собою утвориться об'єднання, що відповідатиме даному моментові. Зрозуміло, що в наступних кривавих конфліктах, як і в попередніх, перемогу здобудуть головне робітники своєю мужністю, рішучістю й відданістю. У цій боротьбі дрібні буржуа, як і раніше, по змозі баритимуться й триматимуться нерішуче й пасивно для того, щоб потім, коли буде переможено, використати ту перемогу самим, закликати робітників заспокоїтися й ставати до праці, запобігти так званим ексцесам і позбавити пролетаріят здобутків перемоги. Робітники не мають сили перешкоджати в цьому дрібнобуржуазним демократам, та вони можуть заважати їм зміцнитися порівняно до озброєного пролетаріяту і продиктувати їм такі умови, що панування буржуазних демократів із самого початку матиме в собі зерно їхньої загибелі й що значно полегшить переможеному пролетаріятові надалі їх відсовувати. Підчас конфлікту й безпосередньо після закінчення боротьби робітники насамперед мають по змозі протидіяти буржуазним ваганням і змушувати демократів виконати їхні теперішні терористичні фрази. Вони мають прагнути, щоб безпосередній революційний запал не був знову придушений зразу ж після перемоги. Навпаки, вони повинні по змозі підтримувати його. Далекі від того, щоб виступати проти так званих ексцесів, — проти випадків народньої помсти ненависним індивідуумам або офіційним установам, що з ними зв'язані тільки гидкі спогади, робітники мають не тільки терпіти ці виступи, а й при кожній нагоді поруч вимог буржуазних демократів висувати свої власні вимоги.

Скоро демократичні буржуа приготуються взяти владу до своїх рук, вони мають вимагати ґарантій для робітників. В разі потреби вони повинні примусити до цих ґарантій і взагалі подбати про те, щоб нові правителі зобов'язалися піти на всякі поступки й обіцянки. Це — найпевніший засіб скомпрометувати їх. Сп'янілість від перемоги й радість із приводу нових обставин, що виникають після всякої переможної вуличної боротьби, вони взагалі мають по змозі стримувати спокійним і витриманим розумінням подій і неприхованим недовір'ям до нового уряду. Поруч нових офіційних урядів вони *мають утворювати власні революційні робітничі уряди*, чи в формі громадських правлінь, громадських рад, чи в формі робітничих клюбів і робітничих комітетів, так, щоб буржуазно-демократичні уряди не тільки негайно втратили підпору в робітників, а й опинилися б із самого початку під наглядом і загрозою *влади, що за нею стоїть уся робітнича маса.* Одно слово з *першого ж моменту перемоги*

треба скеровувати недовір'я вже не проти переможної реакційної партії, а проти своїх власних спільників, проти тої партії, що хоче використати спільну перемогу тільки для себе.

2. Але, *щоб можна було енергійно й загрозливо виступати проти цієї партії, що починає зраджувати робітників із першої ж хвилини перемоги, вони мають бути озброєні й організовані.* Конче треба негайно озброїти цілий пролетаріят рушницями, ґвинтівками, гарматами й амуніцією. Треба протидіяти відродженню колишнього громадянського повстання, скерованого проти робітників. Але там, де здійснити це неможливо, робітники мають зробити спробу організуватися в самостійну пролетарську ґвардію, сами обрати командира й генеральний штаб і віддатися до розпорядження не державної влади, а революційних громадських рад, що їх створюють самі робітники. Робітники державних підприємств мають вимагати зброї й організації в окремий корпус, з командиром, що сами оберуть, абож організації в частини пролетарської ґвардії. Зброю й бойові припаси ні в якім разі не слід здавати. Треба силою боротися з усякою спробою відзброїти. Знищити вплив буржуазних демократів на робітників, негайно утворити самостійну й озброєну організацію робітників і встановити по змозі найтяжчі умови, що компрометували б тимчасове й неминуче панування буржуазної демократії — такі головні пункти, на які пролетаріят, а разом із ним і Союз, мають зважати підчас і після майбутнього повстання.

3. Тільки ж нові уряди *певною мірою закріпляться*, незабаром *почнуть вони боротися проти робітників.* Щоб мати змогу з силою виступити проти демократичних дрібних буржуа, треба насамперед, щоб робітники сами організувалися й централізувалися по клюбах. Після, як скинуть наявні уряди, центральний комітет перенесеться до Німеччини, якщо це буде можливо; він зразу ж скличе конґрес і подасть йому на розгляд пропозиції щодо централізації робітничих клюбів під керуванням правління, що має бути в головнім центрі руху. Швидка організація, принаймні, провінціяльного об'єднання робітничих клюбів є один із головних заходів підсилити й розвинути робітничу партію. За найближчий наслідок повалення наявного уряду буде обрання зборів представників націй. Тут пролетаріятові доведеться подбати про те:

1. Щоб жодні причіпки місцевих влад або урядових комісарів не спричинилися до усунення деякого числа робітників.

2. Щоб поруч із буржуазно-демократичними кандидатами скрізь висувалося робітничих кандидатів, що були б по змозі з членів спілки, і щоб для їхнього обрання були використані всі можливі засоби. Навіть там, де немає жодної надії на обрання, робітники мають висувати своїх власних кандидатів, щоб зберегти свою самостійність, обчислити свої сили й прилюдно виявити свою революційну позицію й свої партійні погляди. При цим робітники мають не дозволити підкупити себе фразами демократів, наприклад, про те, що це розколює демократичну партію й дає реакції змогу перемогти. Всі ці фрази врешті лише обдурюють пролетаріят. Успіхи, яких пролетарська партія має досягти таким незалежним виступом, незрівняно важливіші за ту шкоду, що її можуть вчинити кілька реакціонерів у представничих зборах. Коли демократія з самого початку виступить рішуче й теоретично проти реакції, це зараз знищить вплив останньої на вибори...

Ми бачимо, як демократи в найближчім русі прийдуть до панування і як вони муситимуть виступити з більш-менш соціялістичними заходами. Постане питання, які саме заходи у противагу цьому мають

запропонувати робітники. Звичайно, робітники не можуть з самого початку руху пропонувати суто комуністичні заходи. Але вони можуть:

1. Примусити демократів по змозі всебічно втручатися до наявного громадського ладу, порушувати його нормальний хід, компрометувати самих себе, а так само сконцентрувати в руках держави якнайбільше продукційних сил, траспортних засобів, фабрик, залізниць тощо.

2. Вони мають до краю поширювати пропозиції демократів, які в усякім разі виступатимуть не революційно, а лише як реформісти. Вони мають перетворювати ці вимоги на одверті напади проти приватної власности. Наприклад, коли дрібні буржуа пропонують викупити залізниці й фабрики, робітники мають вимагати, щоб ці залізниці й фабрики, як власність реакціонерів, конфіскували без жодної винагороди. Коли демократи пропонують пропорційні податки, робітники повинні вимагати прогресивних; коли сами демократи пропонують помірно-прогресивні податки, робітники мають вимагати податку, ставки якого зростають так швидко, що великий капітал при цьому має загинути; коли демократи вимагають регулювати державні довги, робітники мають вимагати державного банкрутства. Отже, вимоги робітників скрізь мають бути погоджені з поступками й заходами демократів.

Якщо німецькі робітники не зуміють здобути влади й здійснити свої клясові інтереси, не проробивши цілком довгого шляху революційного розвитку, то цього разу вони мають, принаймні, певність, що перший акт цієї наступної революційної драми збігається з безпосередньою перемогою їхньої власної кляси у Франції і, отже, буде дуже прискорений.

Але для своєї остаточної перемоги найбільше мають зробити вони самі, бо будуть з'ясовувати собі свої клясові інтереси, бо мають стати, скоро виникне змога, *на свою самостійну клясову позицію й на хвилину не дадуть облудним* фразам демократичних дрібних буржуа *збити себе із шляху самостійної організації партії пролетаріяту.* За їхнє бойове гасло має бути: «*Невпинна революція!*».

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ УЧНІВ

* *Ф. Енгельс.* «Революція и контр-революція в Німеччині».

* *К. Маркс і Ф. Енгельс.* «Комуністичний маніфест» (Із вступним словом, поясненнями і передмовою Д. Рязанова). Вид. «Шлях Освіти». Харків, 1923.

*) *Сборник* «К 75-летию революции 48 года» Изд «Красная Новь».

Пименова. «Борьба за свободу в Австрии и Венгрии».

* *Бах.* «Австрия в первую половину XIX века».

* *К. Маркс.* «Итоги 48 года», «Либералы у власти», «Кельнский процесс коммунистов».

* *Н. Лукін (Антонов).* «Новітня історія Західньої Европи». ДВУ, 1926.

Бах. «Очерки по истории Германии XIX в.». Перевод под редакцией Базарова и Степанова.

Бер. «Германская революция 1848 — 1849 г.

* *И. А. Берлин.* «Германия накануне революции 1848 г.». С. Петербург, 1906.

М. Беер. «Всеобщая история социализма и социальной борьбы». Части IV и V. Госуд. Изд. Укр., 1924.

Б. И. Горев. «История социализма». Том. I. Изд. «Новая Москва», 1924.

К. Маркс. «До критики політичної економії». Вид. «Космос», 1923.

К. Маркс. «Злидні філософії». Переклад з 9 нім. вид. С. Вікула. Вид. «Космос», 1923.

В. Бойко. «Діялектичний матеріялізм. Част. перша. ДВУ, 1928.

Арк. А-н. «Історія робітничого руху в Англії, Франції, Німеччині». ДВУ, 1926.

А. Деборин. Книга для чтения по истории философии. Том I, «Новая Москва», 1924.

А. Луначарський. Історія західньо-европейської літератури. ДВУ, 1926.

«*Плехановская хрестоматия*». Под редакц. Г. Маренко. Госуд. Изд. Украины, 1925.

Е. Калер. «Вильгельм Вайтлинг. Его жизнь и учение». Петроград, 1918.

М. Балабанов. Россия и европейские революции в прошлом. Вип. II. Революція 1848 р., ГИУ, 1924.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

* *Ц. Фрідлянд і А. Слуцький.* „Історія революційного руху Західньої Европи". Вип. II. ДВУ, 1923.

* *Ф. Мерінг.* „История германской социал-демократии". Томи I и II. СПБ, 1906.

Ф. Мерінг. „История Германии с конца средних веков". Перевод И. Степанова. Изд. „Красная Новь", 1923.

Бернштейн. „История рабочего движения в Берлине".

* *Кареев.* „История Западной Европы в новое время". Том III, IV и V.

Зомбарт. „Германия накануне экономического переворота".

* *Зомбарт.* „История экономического развития Германии XIX в.".

* *Блосс.* „История Германской революции 48 года". 1923.

* *Кнапп.* „Освобождение крестьян на Западе и происхождение с.-х. рабочих в старых провинциях Прусской монархии".

Сеньобос. „Политическая история современной Европы". Том II.

Зомбарт. „Современный капитализм". Том I.

П. Маслов. „Курс истории народного хозяйства".

Кулишер. „Лекции по истории экономического быта Западной Европы". Изд. IV. Петроград, 1916.

„Обществоведение". Сборник статей под ред проф. Н. Тарасова. Том IV.

Ш. Жид и Ш. Рост. „История экономических учений". Изд. 2. Москва, 1918.

С. Н. Булгаков. „Очерки по истории экономических учений". Москва, 1918.

Н. А. Рожков. „История социализма". Лекции. Петербург, 1918.

М. И. Туган-Барановский. „Современный социализм", 1906.

Ж. Жорес. „Очерки социализма". СПБ, 1906.

В. Зомбарт. „Социализм и социальное движение". Перев. с 5 немецк. издания. Изд. „Луч". СПБ, 1907.

М. Бернацкий. „Теоретики государственного социализма в Германии", 1911.

В. В. Святловский. „История экономических идей в связи с историей экономического быта". Изд. „Мир". Москва, 1923.

Ф. Енгельс. „Людвіґ Фоєрбах". Пер. Будового. Вид. „Видавнича Спілка", 1899 або вид. ДВУ, 1926.

Ф. Мерінг. „Легенда о Лессинге". Перевод с немецкого под ред. А. Луначарского. „Знание". СПБ, 1907.

* *Маркс і Енгельс.* Исторические работы. Том III. ГИЗ РСФСР, 1921.

* *Бах.* Австрийская революция 48 г. ГИЗ РСФСР, 1923.

В. І. Ленін. Конспект логіки Гегеля.

Ф. Енгельс. Анти-Дюринг. Под редакцией и с введением Д. Рязанова. ГИЗ РСФСР, 1928.

Н. Ленин. Материализм и эмпириокритицизм. Критические заметки об одной реакционной философии.

А. Деборин. Введение в философию диалектического материализма. 3-ье изд. ГИЗ РСФСР.

Л. Аксельрод (Ортодокс). Против идеализма. ГИЗ РСФСР. 1922.

И. Вайнштейн. Организационная теория и диалектический материализм.

Г. В. Плеханов. Основные вопросы марксизма.

Н. Бельтов. (Г. В. Плеханов). До питання про розвиток моністичного погляду на історію. ДВУ, 1927.

Л. И. Аксельрод-Ортодокс. Философские очерки. Изд. 4. ГИЗ РСФСР.

А. Варьяш. Логика и диалектика. ГИЗ РСФСР, 1928.

Л. Фейербах. Сочинения. Том I, II, III. ГИЗ РСФСР, 1923 — 1924.

М. Балабанов. „Россия и европейские революции в прошлом". Выпуск второй. Революция 1848. ГИУ, 1924.

Г. В. Плеханов „Основные вопросы марксизма"

В. Вейтлинг. Человечество — как оно есть и каким оно должно быть". СПБ, 1906 Изд. ГИЗ, Ленинград, 1918.

В. Вейтлинг. „Евангелие бедного грешника". СПБ, 1907.

*) *Сборник* „К 75 летию революции 48 г." (ст. Степанова, Варги и Бера). Вид. „Красн. Новь", М. 1923.

Книга для чтения по истории нового времени. Том IV, ч. I М.

* *К. Маркс і Ф. Енгельс* в революції 48 г. За ред. Рязанова.

Берлин. „Очерки общественной жизни и мысли в Германии" (30 и 40 г.г.). Вид. „Буревестник", Ростов н/Д, 1924.

Ф. Мерінг. К. Маркс. История его жизни. ГИЗ РСФСР, 1920.

Либкнехт. „Р. Блюм".

Либкнехт. „Мартовские дни".

Бернштейн. „История рабочего движения в Берлине".

Кампфмайер. „История общественных классов в Германии".
Пименова. „Борьба за свободу в Австрии и Венгрии".
І. Г. Фихте. Избранные сочинения. Том І. Перевод под ред. Е. Трубецкого. М, 1916.
А. Варьяш. Диалектика у Ленина. ГИЗ РСФСР, 1928.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРОРОБКИ

І. Буржуазія й пролетаріят в німецькій революції 1848 р.

ІІ Селянство і національне питання в австрійській революції 1848 р.

ІІІ. К. Маркс про взаємини між пролетаріятом і дрібною буржуазією в революції (висновки з революції 1848 р.).

ІV. Роля російського царату в задушенні революції 1848 р.

V. Що було поступовою в філософії Канта, Гегеля і Фоєрбаха?

ЛІТЕРАТУРА

Збірник „К 75-летию революции 48 г.".
Ф. Енгельс. Революция и контрреволюция в Германии.
Маркс и Энгельс. Исторические работы. Т. ІІІ
Бернштейн. История рабочего движения в Берлине.
Пименова. Борьба за свободу в Австрии и Венгрии.
Кнапп. Освобождение крестьян на Западе и происхождение с.-х. рабочих в старых провинциях Прусской монархии.
Ф. Мерінг. История Германии с конца средних веков.
Бах. Австрийская революция 48 года.
М. *Балабанов.* Россия и европейские революции в прошлом.
А. Деборин. Введение в философию диалектического материализма. Розд. VI, VII, VIII.
Н. Ленін. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Твори, т. 13.
Ф. Енгельс. Людвіг Фоєрбах
Ф. Енгельс. Анти-Дюринг. Відділ І. Філософія
Л. Аксельрод (*Ортодокс*). Против идеализма („Вещь в себе—не пустяки").
Н. Бельтов (Г. В. Плеханов). До питання про розвиток моністичного погляду на історію. Розд. ІV.

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ім. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

XI. РОЗВИТОК КАПІТАЛІЗМУ В РОСІЇ ТА НА УКРАЇНІ Й РЕФОРМА 1861 Р.

46. Розвиток аґрарного й промислового капіталізму і клясові суперечності в другій чверті XIX століття. — В другій чверті XIX століття капіталізм в Росії та на Україні зробив особливо помітні успіхи. Віссю витворчих суспільних сил було все ще сільське господарство, але промисловість та торгівля набирають чимраз більшої ваги, а саме сільське господарство дедалі більше втягається в світову торгівлю й починає поволі переходити на рейки мішаного — февдально-буржуазного виробництва. В наслідок успіхів капіталістичного виробництва трухлявів з середини крепацько-дворянський самодержавний режим і на чільне місце висовувалось історичної ваги питання про знесення крепацтва й про буржуазну демократизацію суспільно-державного ладу.

Три основні кляси рішали це історичне питання: дворянство, селянство й буржуазія. Кожна з них мала при цьому на оці свої власні інтереси. Буржуазія мала за собою майбутнє й селянство. Дворяни-поміщики — апарат державної влади, власну організованість, історичну традицію.

Розуміється, дворянство в масі чинило опір так визвольчим змаганням селянства, як і демократичним домаганням буржуазії, скерованим проти станових привілеїв дворянства. Але розвиток капіталізму взагалі і зокрема в рільництві, перетворення частини поміщиків на промисловців — розхитували февдальні настрої та змагання дворян-поміщиків, вносили в їхні лави розбіжність інтересів. Зрештою і дворянин-поміщик починав міряти вартість своїх станових привілеїв, а разом і право на дармову крепацьку працю, на карбованець.

Оця залежність дворянської тактики щодо селянського питання від капіталістичного розвитку, від втягнення колишньої царської Росії в світове капіталістичне господарство, дуже яскраво виявилася в хитаннях руського та українського дворянства, які (хитання) відповідали змінам збіжжевих цін на европейському ринку (а за ними — і на внутрішньому). Проф. *М. Покровський* ставить у щільну залежність від коньюнктури на збіжжевому ринку не лише хитання російського дворянства щодо скасування крепацтва, але і всю політику часів царя Миколи I. „Соціяльну історію миколаївського царювання не зрозуміти, коли не взяти до уваги оцей прозаїчний, але надзвичайно важливий наслідками своїми факт: двадцяті і тридцяті роки XIX стол. були періодом виключно низьких цін на хліб“ [1]). І дійсно, катастрофічне зниження цін на збіжжя в 20-х роках, низький рівень їх в 30 роках (на всіх головніших европейських ринках),

---

[1]) *М. Покровский*. — Русская история с древнейших времен. Том IV, стор. 15. ГИЗ РСФРР, 1925.

шкідливо вплинули на вивіз хліба за кордон з Росії та України й загальмували були розвиток поміщицького господарства. Архаїчна техніка, архаїчна організація поміщицького господарства призводили за низьких цін на хліб до того, що господарство те „давало надто мало грошей", занепадало. Звідси випливала й відповідна тактика поміщика щодо кріпацької проблеми: в нього не було економічного стимулу для того, щоб „перейти від панщини до наймання, від дармової праці до купленої". „Поміщики 40-их років, принаймні освіченіші з-поміж них, добре розуміли, що кріпацька праця мало продуктивна, але вона мала ту величезну вигоду, що не примушувала тягти гроші з кишені, де їх і без того було мало. Низькі хлібні ціни були кращою підпорою кріпацтва, ніж різні „крепосницькі пожадання" людей, що мали владу" [1]).

Тимто за царювання Миколи I уряд і топтався на місці щодо скасування кріпацтва. Комітет, заснований з наказу Миколи I 6 грудня 1826 р. для розроблення дуже важливих питань, в тім і селянського, так нічого посутнього в цій справі і не зробив. Дворянство та його уряд не хотіли йти на будь-які значні зміни. Навіть указ від 2 квітня 1842 р. про *зобов'язаних селян*, указ, що відповідав інтересам великого землеволодіння (яке, практикуючи чинш, було заінтересоване не стільки в особі селянина, скільки в грошовому прибуткові від нього), що не касував кріпацтва і вів мову лише про складання умов з селянами кріпаками на користування поміщицькою землею за певну винагороду, — залишився так що й без великих практичних наслідків. Всі комітети в справах селянських, що працювали за Миколи I, були секретні: уряд боявся, щоб не пішла поголоска про наміри скасувати кріпацтво. І тільки з 40-х років XIX стол., коли змінилася на краще коньюнктура на збіжжевому ринку, певніше почали бреніти голоси з-поміж дворян-поміщиків про скасування кріпацтва.

З 20-х по 40 роки дворянство виявляє великий консерватизм не лише щодо скасування кріпацтва, але й взагалі щодо будь-яких корінних соціяльно-економічних та політичних змін. „В цупких лещатах *аґрарної кризи* поміщикам було не до політики,—зауважує проф. *М. Покровський.*— Повставати проти влади, що була *єдиним кредитором усього дворянства*, було б безумством в той час, коли лише кредит, і можливо дешевший кредит, міг урятувати поміщицьке господарство від загибелі. Ця ж криза примушувала дорожити й старими соціяльними формами. Дармова селянська праця, хоч і яка кепська була вона, здавалася єдино-можливою базою великого сільського господарства. Аґрарна криза заразом робила миколаївського дворянина і вірнопідданим і оборонцем кріпацтва" [2]). Та коли, наприкінці 40-х років, аґрарна криза почала минати, поміщик оживає, господарство стає прибутковим, набирає гостроти питання про інтенсивність хліборобської праці, робляться очевидними переваги буржуазного хазяїнування, і поміщик починає знову виявляти певний лібералізм і взагалі помітну політичну активність.

Загальне підвищення цін на хліб і, зокрема, в зв'язку з неврожаєм в Європі 1846 — 1847 р. р. та скасування хлібного мита в Англії, одкрили перед руським і українським поміщиком дуже привабливі перспективи. Якщо взяти ціни 20-х років XIX ст. за 100, то для дальших десятиліть маємо таке підвищення цін на пшеницю та жито на европейському ринкові:

---

[1]) *М. Покровский.* — Русская история с древнейших времен. Том IV, стор. 17.
[2]) Там-же, стор. 45.

десятиліття	пшениця	жито
1831 — 1841 р. р.	111,84	115,70
1841 — 1851 р. р.	138,06	141,26
1851 — 1860 р. р.	174,14	190,13

Не дивно, що вивіз хліба за кордон з України та з Росії збільшувався в цей час надзвичайно. Якщо р. 1851 було вивезено трохи більше як 22 мільйони пудів пшениці, то року 1852 — вже 40 мільйонів пудів з лишком, а р. 1853 — $64^1/_2$ мільйонів пудів.

Поміщицьке господарство на очах перероджується, перетворюється чимраз більше на буржуазне господарство, на „хлібну фабрику", що в ній дедалі більшу ролю починає відігравати капітал. Тимчасом поміщицькі маєтки з крепаками були поспіль заставлені, дворяни мали величезні борги. Підвищення цін на хліб поліпшувало справу, але прибутків все-ж було замало, щоб сплатити борги. Питання: де взяти грошей, щоб далі провадити господарство? стало питанням клясового самозбереження російського дворянства, — зазначає проф. *Покровський.* — На цьому ґрунті й постали практичні пляни селянської реформи: продати селянам їхню волю, разом з тими земельними наділами, що ними користувалися вони, за крепацтва, розквитатися таким чином із старим боргом і одержати капітал, щоб господарювати далі. Розуміється, — ці капітали мусила дати дворянам держава, а сама стягти їх пізніше з „визволених" селян. Правда, навіть за такої реформи, доводилося втратити даремну крепацьку робочу силу, але в цей час навіть самі поміщики цінили крепацьку працю так низько і перевага буржуазного способу виробництва була така очевидна, що в чорноземних губернях маєтки без селян коштували не дешевше, а то й дорожче за маєтки з селянами [1]). Тимто зрештою лише найзашкарубліші, найвідсталіші шари дворянства цупко трималися крепацтва і перечили проти проєктованої реформи.

Однак, не дворянству, з його становими февдальними інтересами, належало вирішальне слово в справі скасування крепацтва. Перше слово було тут за буржуазією, в тім і за сільською, куркульською та за цілою селянською масою. Як ми вже зазначали, крепацтво підточував саме капіталізм, саме новий капіталістичний спосіб виробництва, що носієм його була міська (велика й середня) промислова буржуазія та буржуазна селянська верхівка. Розвиток капіталізму, його впливи на хліборобську продукцію зрештою обумовлювали значною мірою й ставлення дворян-поміщиків до крепацтва.

Тимчасом саме в добу занепаду хліборобської продукції (в 20 — 30-х роках XIX стол.) надзвичайно швидко почала розвиватися промисловість в Росії та й на Україні. На своєму місці наводили ми відповідні цифри. В 40 — 50 роки капіталізм зробив дальші потужні успіхи. Тимто хоч „дворянство й панувало далі, сильне своєю масою та історичною традицією", проте „історію двигало вже не воно, чи, принаймні, не воно саме" [2]). Царський уряд мав реальні вигоди від союзу з буржуазією і своєю чергою віддячував їй протекційною політикою (почавши з охорончого тарифу ще р. 1822). Комітет 6 грудня 1826 р. (що про нього ми згадували вище) міркував не лише над селянсько-дворянською проблемою, але й зробив спробу утворити з великих купців-промисловців осібний упривілейований, близький до дворянства, стан „іменитих громадян", що

[1]) *М. Покровский.* — Русская история с древнейших времен. Том IV. Стор. 55.
[2]) Там же, стор. 20.

мали би всі права дворян, крім права володіти крепаками та входити до складу станових дворянських організацій. Правда, спроба залишилась нереалізованою, але увага уряду щодо капіталістів побільшала, що виявилося, між іншим, і в утворенні *мануфактурної ради* з участю представників від фабрикантів і заводчиків, в організації мануфактурних виставок (перша була в Петербурзі р. 1829), у відкритті Технологічного інституту для підготування вищого службового персоналу для фабрик, реальних шкіл тощо. В інтересах торговельного та промислового капіталу ведено перську війну (1826 — 1828 р. р.), турецьку (1828 — 1829 р. р.), високими тарифами утруднено довіз англійських товарів до Росії, зокрема до Польщі, будовано фльоту, зміцнювалось Кронштадтську фортецю та збудовано нову Севастопільську.

Розвиток промислового капіталізму давав серйозні аргументи за економічну доцільність та конечну потребу скасувати крепацтво. Саме промисловці настирливо ставлять питання про перевагу вільної, цебто найманої праці над працею крепацькою. Року 1832 орган промисловців *„Журнал мануфактур і торіовлі“* писав, що „всяка праця з примусу провадиться без успіху“. Розуміється, промисловці мали на увазі, насамперед і переважно, працю крепаків-робітників та майстрів, а не селян, але питання про вільного промислового робітника впиралось в проблему розкрепачення селянської робочої сили. Переконуючись на досвіді в перевазі вільної праці, фабриканти та заводчики переводять робітників-крепаків на вільну працю, за певну плату. Наслідок був той, що значну частину посесійних робітників-крепаків фабриканти з власного почину (але з дозволу уряду — закон 18 червня 1840 р.) звільнили, в 40 — 50-их роках XIX стол., від крепацької залежности. Але одпущені на волю, посесійні люди становили надто мізерну кількістю групу, щоб на неї міг опертись дальший розвиток промисловости. „Вже 1825 року більше половини робітників на крепацьких фабриках були „вільнонайняті“. Ці вільнонайняті здебільшого були також крепаки, але крепаки не фабриканта, а поміщика, — що їх віддавав на фабрику поміщик, або вони сами наймались, сплачуючи поміщикові оброк. І в тому і в іншому випадку фабрикант був залежний від землевласника й дуже тяжко відчував цю залежність. Не було жодного способу обмежити право поміщика щодо цієї категорії його „підданих“, не порушуючи крепацького права. Тимчасом поміщики, керуючись інтересами власного господарства, часом забирали з фабрики своїх людей саме тоді, коли вони найпотрібніші були на фабриці... Вільної фабрики не могло бути в крепацькому селі. Розкріпаченій фабриці мало відповідати розкрепачене село“ [1].

Так стояла справа взагалі в царській імперії в половині XIX століття. Щодо України зокрема, то тут і капіталізація поміщицького господарства, і впливи ринкової коньюнктури на европейському світовому ринкові, і проблема вільної робочої сили стояли ще гостріше, як в Росії.

Початкова акумуляція й капіталістичне нагромадження робили чимраз більші успіхи на Україні. Друга половина 1850 років характеристична тут дуже швидким зростанням торговельно-виробничих акційних компаній, розгортанням цукрової, залізної й вугільної промисловости. Продукція українських цукроварень за один 1855 рік підскочила вдвоє, досягаючи 1.045.900 пудів (що становило щось з 73% усієї російської продукції). Року 1859 на одній Київщині було вже 76 цукроварень, що давали щороку на 9.846.691 карб. цукру. Швидко зростає внутрішня

[1]) *М. Покровский.* — Крестьянская реформа. Стор. 5—6.

та зовнішня торгівля. Коли 1850—1854 р. р. вивожувано з України за кордон через Одесу різного промислового товару щось на 7 мільйонів карб. щороку, то 1854—1860 р. р. ця пересічна цифра на кожен рік становила 12 мільйонів карб.

Розвиваючись, промисловість та торгівля щораз сильніше підривали февдально-крепацьку систему на Україні. Вони втягали в торговельний кругообіг велике й дрібне хліборобське підприємство. Зростав далі суспільний поділ праці. Кустарно-ремесниче підприємство та чумацтво, що виростали з дрібного хліборобства, чимраз більше відокремлювалися від хліборобства. Зміцнювався внутрішній ринок для капіталізму. Зростала швидко кількість нехліборобського населення; зростали міста. Все це збільшувало попит на хліб на внутрішньому ринку й створювало, разом з можливостями збуту хліба за кордон, дуже сприятливі умови для хліборобства. Наприкінці першої половини XIX стол. українські поміщики завзято перетворюють свої маєтки на „збіжжеві фабрики". Підвищення цін на хліб, що почалося з 40 років XIX ст., надало цьому процесові надзвичайного темпу на Україні. Між іншим, з розвитком товарообігу, гострішає питання про шляхи. Великі купці-промисловці та поміщики клопочуться поліпшити водяні шляхи на Україні й знімають (ще р. 1844) перед російським урядом питання збудувати залізниці (правда, аж до 1860 років,—коли-то нарешті уряд почав і на Україні будувати залізниці,—без спіху).

Отож на Україні ще гостріше, як в Росії, ставало питання про емансипацію робочої сили, про знесення крепацтва. Майже половина поміщиків на Україні терпіли голод на робочі руки, а найбільше підчас сезонової роботи, на півдні України. Розуміється, ще гостріше відчувала брак вільних робочих рук промислова буржуазія. Та, як ми вже зазначали, крім дворян і буржуазії, була ще одна сила, в Росії взагалі і на Україні зокрема, що вперто домагалася скасувати крепацтво—це селянство та тодішні робітники-крепаки. Вся історія крепацьких відношень в Росії і на Україні першої половини XIX стол. заповнена спробами селян скинути з себе крепацьке ярмо. Особливо багато бунтів та повстань відбулося за останні 35 років існування крепацтва, тобто з 1826 по 1861 рік. Селянство, як знаємо, не становило в той час суцільної однорідної маси. Навпаки, воно було гостро розшароване на різні групи з суперечними інтересами. Однак, проти февдала поміщика, проти февдально-крепацьких соціяльно-економічних відношень виступало воно більш-менш суцільною велетенською масою. І саме куркуль, глитай частенько виступав як організатор селянської боротьби проти дворян-поміщиків. Справа в тому, що розвиток капіталізму в другій чверті XIX стол. нестримно захоплював і селянську гущу, зміцнюючи серед неї сектор початкової акумуляції—глитайської, поруч поміщицького нагромадження. Глитай змагався до визволення з-під февдальної опіки, хоч і був щільно зв'язаний з февдальною системою і виростав на її ґрунті. Глитаї, бувши крепаками, вибивалися на середніх і навіть великих капіталістів. Незрідка траплялося, що багатий фабрикант був також формально безправна людина, як і його робітники. Наприклад, основник капіталістичного роду Морозових в Росії, Сава Морозов, був простий ткач і крепак поміщика. Власник одної з більших в Росії шовкових фабрик миколаївських часів не лише був крепак з роду, але й до скасування крепацтва залишався крепаком. Крепацького походження були московські Гучкови, тютюновий фабрикант Жуков та інші. „Старий режим монополізував володіння землею в руках дворянства, але більшість

крепаків — буржуа володіли не лише капіталами та промисловими підприємствами, але й землею та людьми. Одному з іванівських фабрикантів-крепаків, Гореліну, належало село Спаське, іншому — навіть кілька сіл. Були крепаки-капіталісти, що мали по кілька сот душ селян. Крепацьку челядь мали, розуміється, всі. Юридично, вся ця крепацька челядь була записана за панами її панів, але оброчний мужик, що давав панові двадцять тисяч щороку, як ті іванівські фабриканти, був дуже прибуткове джерело, щоб не шанувати його права, хоч би й яке незвичайне було воно з крепосницького погляду". [1]) Такий процес буржуазного переродження селянської куркульської верхівки відбувався і на Україні. Легко зрозуміти, як „тісно" та „душно" було цій верхівці у февдальних лещатах.

Та не легко було в них і середняцькому селянству. Капіталізація рільництва, розвиток ринкових взаємин штовхав і середняцьку селянську масу до емансипації свого господарства, до боротьби за вільну працю на власній землі. Отак селянська верхівка єдналася з середняцтвом у потужному спільному змаганні до „землі й волі". А до цієї основної маси приєднувалися ще й незаможники та наймити, що змагалися також і до визволення з февдальних пут своєї робочої сили. „Ось де основна причина селянських заколотів того часу, що їх залюбки дотепер ми поясняли якраз і в цю добу одними надмірними зловживаннями з боку поміщиків — зазначає проф. *М. Яворський.* — Зловживання поміщицькі над селянами були не новина й самі одні не могли тепер бути за причину так величних масових рухів; їхній відсоток серед загальних причин теперішних заколотів справді вельми малий проти причин, що ховалися за загальну формулу „экономической эксплоатации крестьянского труда и стеснения их землепользования" [2]). Важлива й основна причина була тепер якраз ця новина, серед якої й ці зловживання ставали докучливіші, серед якої й ця „экономическая эксплоатация крестьянского труда и стеснение их землепользования" болючіше врізалося своїм вістрям у мужицький мозок. Цією новиною й було, як вище сказано, оце народження початкового процесу акумуляції й у сільському дрібному господарстві, а разом з ним і початковий процес диференціяції сільського виробника. На цій новині й починала розгортатися нова запекла спільна боротьба і з боку селянського підприємця і з боку селянського виробника проти їх спільного февдального рабовласника". [3]).

Поміщик, використовуючи сприятливу (з 40-их років) коньюнктуру на хліб, перетворюючи своє хліборобське господарство на промислове підприємство, провадив і далі обезземелення підданого селянства, винайшовши на Україні нову форму визискування селянської праці — так зване *місячництво.* Він одбирав землю від підданого, а його самого робив своїм рабом, що, не маючи ані власної хати, ані землі, ані взагалі свого господарства, одержував тепер від поміщика будь-яке пристановище, звичайно в навмисне на це збудованих флігелях або казармах, по декілька родин в одній хаті, одержував харчі, одяг і круглий рік працював за них поміщикові. [4]).

Нагнітка від поміщика та й від сільського глитая, що, яко лихвар і сільський купець, обплутував середняка й незаможника, посилили процес пролетаризації селянства в Росії і на Україні. На Україні наприкінці

[1]) *М. Покровский.* — Крестьянская реформа Стор 4.
[2]) *И. Игнатович.* Помещичьи крестьяне накануне их освобождения, стр. 340.
[3]) *М. Яворський.* Нариси з історії революційної боротьби на Україні. Том І, стор. 195.
[4]) *А. Лосицкий.* Хозяйственные отношения при падении крепостного права.

40-х років у деяких повітах Київщини, наприклад, у Таращанському, кількість безземельних дорівнювала 34%, а взагалі на Правобережжі до 17%. На Лівобережжі в цей же час надзвичайно поширилося місячництво. Так, приміром, року 1858 на Чернігівщині було 24%, а на Харківщині — 12,6% місячників (із усього крепацького населення).

В Росії, де головною формою визискування крепацької праці був оброк, спролетаризоване селянство мало менші перешкоди щодо продажу своєї робочої сили, ніж українське селянство, прикуте місячництвом та іншими способами до поміщицького маєтку. А тимчасом на Україні економічні умови щодо використання найманої робочої сили були сприятливіші, ніж у Росії. Тут за гострого браку робочих рук успішно розвивалося заробітчанство (не тільки на Херсонщині, Таврії, Катеринославщині, де мало було крепацького населення, але й на Київщині, Харківщині та в інших губернях). „Оце заробітчанство, що про нього стільки маємо пісень у нашій народній творчості, оце, нарешті, наймитство, що на ньому викохав Шевченко свою соціяльну ідеологію, і було ще одна новина, що дала крепакові відчути всю глибину його рабського становища. І коли його вільний сусіда йшов на ці заробітки, крепака-місячника призвеволювали до праці без усякої плати, на препоганих харчах, або за плату віддавали в найми на всяку роботу іншому поміщикові. І тут і там однаково важко доводилося жити: і дня вільного немає для відпочинку, а різки сиплються дощем за найменшу провину. І він знеможений, виведений з терпцю, якщо не кидався озвірений на свого пана, то кидав однієї ночі все і спішив туди, в південні степи, де місця багато для праці й де сховатися можна від биття, де заховає перед його паном і брат-земляк, заховає й поміщик-підприємець, коли нависне небезпека в особі станового або справника“ [1]).

Переселенські селянські рухи й заколоти — ось характеристичні форми боротьби селянства в другій чверті XIX століття за знесення крепацтва і за нових, уже буржуазних соціяльно-економічних відношень. Селянські заколоти (бунти) цього часу були,— як зазначає професор *М. Яворський*, — максимальним виявленням максимальних вимог програми селянської буржуазної революції. Вимоги ці „цим разом ставив із власної ініціятиви на порядок дня та організував кампанію за їхнє здійснення не так незаможник або хочби й середняк (як це було в переселенських рухах), а оцей передусім видимий уже тоді представник другого сектору капіталістичного нагромаджування в сільському господарстві, оцей багатир-чумак, сільський церковний староста, сільський глитай-орендатор тощо. Очевидно й інші соціяльні кола селянства того часу були рушійною силою в цих заколотах-бунтах, але вони здебільша тільки бойова армія в руках цього носія капіталістичного нагромаджування в дрібному сільському господарстві й автора ініціятиви боротьби за його здійснення. Треба тільки пильно й уважно простежити матеріяли селянських заколотів того часу, щоб мати справжню картину цієї велетенської соціяльної боротьби в такому відношенні її тогочасних бойових сил та не повторяти за традицією народницьких сантиментів до мужицької справи“ [2]).

Не про всі селянські виступи цієї доби дійшли певні до нас відомості, але й ті, що дійшли, дають досить матеріялу для того, щоб уявити боротьбу селян проти поміщиків. Загалом за цей час у давній Росії налічують 712 селянських виступів.

---

[1]) *М. Яворський*. Нариси з історії революц. боротьби на Україні. Том I, стор. 199.
[2]) Там же, стор. 204—205.

Щодо дат, то ці виступи поділяється так:

від	1826 р.	по	1829 р.	відбулось	88 виступів.
„	1830 „	„	1834 „	„	60 „
„	1835 „	„	1839 „	„	78 „
„	1840 „	„	1844 „	„	138 „
„	1845 „	„	1849 „	„	207 „
„	1850 „	„	1854 „	„	141 „
				Разом . .	712 виступів.

Як бачимо, на п'ять років — од 1845 до 1849 року — припадає особливо багато повстань. З них багато відбулося на Україні, переважно на Правобережжі. Року 1844 на Правобережжі, в так званому Західньому краї — казенних селян переведено з панщини на чинш. У зв'язку з цим між поміщицьким селянством зросли надії на скасування крепацтва, а за нездійсненими надіями почалися виступи. Крім того, на українське селянство впливали в цей час і революційні події в сусідній Галичині (що була під Австрією), особливо події 1848 р., коли в Австрії касувалося крепацтво. Все це призводило до збільшення селянських виступів на Україні. За п'ять років (від 1845 до 1849 р.) на Правобережжі їх було 25.

Коли підрахувати селянські виступи по всій Росії за 10 років, то можна бачити, як кількість їх увесь час зростала:

з	1826	по	1834 р.	було	148 виступів.
„	1835	„	1844 „	„	216 „
„	1845	„	1854 „	„	348 „

Повстання захоплювали переважно чорноземні губерні, де панщина була найтяжча. Україна була особливо неспокійний край у колишній Росії.

Селяни домагалися в одній місцевості — цілком скасувати крепацтво, в другій — зменшити панщину та чинші, в третій — виступали проти жорстокого поводження поміщиків, у четвертій — бунтувалися, доведені до того голодом.

Селянські виступи того часу здебільшого не мали бурхливого кривавого характеру. Хоч до бійок із військом доходило частенько, проте це не були колишні селянські війни, що потрясали цілими державами. Пояснюється це почасти тим, що селяни до якоїсь міри обчисляли свої і ворожі сили, знали, що їм тяжко боротися з добре вимуштруваним царським військом і тому уникали непотрібного пролиття крови. Відомо, що в багатьох маєтках селяни немов би й справно виходили на панщину і взагалі слухали поміщика, тільки робили все це так, що користи від того поміщикові було мало. Поміщик лютував, намагався направити проти селян військо, але не завжди міг зробити це, не маючи видимої зачіпки. Загалом же селянські виступи цього часу були роз'єднані: селянство не виявило потрібної організованости, стійкости та свідомости. Виступаючи проти поміщиків, селяни в той-же час вірили в добрість та справедливість царя й намагалися посилати до нього посланців — просити оборони від поміщиків.

Більшими виступами на Україні були лише селянські виступи року 1855 та 1856.

Виступ 1855 року, підчас Кримської війни, спричинила мобілізація населення до війська. Уряд звернувся до селянства з закликом іти добровільно до війська. Селянство відгукнулося на цей заклик, але зрозуміло його по-своєму. Почали говорити, що всіх, хто піде до війська, і їхні родини — буде звільнено від крепацтва. Люди посунули

писатися до війська. Почалося посполите рушення. Селяни Київщини вважали, що це вони записуються в козаки, вірили, що це повертаються старі козацькі порядки на Україні, що прийшов кінець крепацтву. На цій підставі почали вимагати від священиків прочитати царський указ про запис у козаки і про скасування, в зв'язку з цим, крепацтва. А коли ті відмовлялися читати такі укази (їх бо в дійсності не було), тоді селяни мордували священиків, робили труси в церквах, бунтувались. З другого боку, записавшись у козаки, селяни не хотіли слухати поміщиків, не виконували повинностей, заводили самоврядування, не ходили на панщину. Уряд задушив ці виступи збройною силою. Для вгамування селян довелося послати на Київщину 16 ескадронів кавалерійської дивізії, 2 роти саперів, 1 резервний батальйон і 1 дивізіон. З Петербургу було прислано окремого генерала, щоб припильнував справи на місці.

Селянські виступи на Україні року 1856 також були зв'язані з чутками про „волю", а почасти—з Кримською війною.

На весні 1856 року пролетіла по всій Україні звістка, що селян крепаків закликають переселятись у Крим, на вільні землі. А в зв'язку з цим почали говорити, що цар взагалі касує крепацтво. Так, приміром, на Харківщині (в Ізюмському повіті) говорили, що десь за Дніпром, у Херсонських степах, на горі сидить цар і дає всім волю. На Катеринославщині та на Херсонщині також ходила чутка, що в Перекопі „сидить у золотій шапці цар і всім, хто приходить, дає волю". Під впливом цих чуток селянська людність — з різних губерень України плавом попливла, з усім скарбом і родинами (інколи цілими селами), шукати цього вигаданого царя, вільної землі й вільного життя в Криму [1]). Щоб спинити це „народнє переселення", довелося урядові послати проти селян військо. З Петербургу був посланий окремий генерал для вгамування селян. На Херсонщині та Катеринославщині відбулося кілька кривавих бійок. Майже цілий рік колотилось селянство в різних місцевостях України.

Селянські виступи не припинились до самого скасування крепацтва. Так, протягом п'яти років з 1855 до березня місяця 1861 року, в колишній Росії відбулося 474 селянських виступів. Але вони не полегшували становища селянства. Поміщики визискували селян, як хотя продавали, мов худобу, програвали в карти, міняли на хортів. Панщина, чинші зростали.

Торговельний капітал святкував свою повну перемогу. В інтересах цього капіталу Росія повела Кримську війну 1853—55 років. Та ця війна скінчилася нещасливо для українських і російських поміщиків. Найгостріше відчули наслідки цієї війни поміщики України, що вже не могли вільно експортувати український хліб за кордон. Свої втрати хотіли вони надолужити побільшанням визиску селянства. Становище селян погіршилося. Селянські бунти — віщували кінець крепацтву.

47. Селянська реформа 1861 року. Нещаслива Кримська війна (1853—1855 р. р.), що її розпочала дворянсько-купецька Росія за опанування Чорного моря і його проток, загострила до краю клясові суперечності й примусила поспішитися розв'язати селянську проблему, поспішити з полагодженням хоч би головніших суперечностей февдально-крепацької системи. Ми бачили, як війна розбуркала селянство. Але був і другий бік справи: нещасливий кінець війни болюче вдарив по поміщицькому хліборобству й по промисловості й торгівлі. Коли року 1853 було вивезено за кордон з колишньої Росії близько 43 мільйонів бушелів

[1]) *Игнатович*. «Борьба крестьян за освобождение», Москва, 1924.

пшениці (бушель—62 фунти), то 1854 р. лише щось із $7^1/_2$ мільйонів, а р. 1855 — тільки 2 мільйони бушелів. Ціни на хліб упали. Поміщицьке господарство підупадало. Водночас підупала внутрішня торгівля, зменшили свою продукцію промислові підприємства. Потрібні були корінні соціяльно-економічні зміни, щоб вийти з цієї тяжкої кризи. Поступовий поміщик (а лише він спроможний був зробити щось посутнє для врятування поміщицького господарства) потребував, як ніколи, грошей та продуктивної селянської праці. І перше й друге могла дати відповідно здійснена селянська реформа. Купець-промисловець, фабрикант потребували вільної робочої сили й зміцнення внутрішнього ринку. І те й друге могла дати лише реформа. Нарешті примару селянської революції можна було прогнати також лише реформою.

Під впливом усіх цих причин треба було ставити справу з селянською реформою вже конкретно. Новий цар Олександр II (що почав царювати р. 1855) мусив утворити року 1857 особливий комітет для розроблення питань реформи. З кінця цього ж таки року почато утворення *Губерніяльних Комітетів* з дворян-землевласників для обміркування на місцях основних положень майбутньої реформи. 1858 — 1860 р.р. в центрі й на місцях досить жваво готувалися до реформи.

На цей час серед дворян було мало таких, що обстоювали непорушність крепацтва. Маса дворянства добре розуміла, що крепацтво частково чи повністю треба скасувати і клопоталася лише тим, щоб зробити це з найбільшою користю для себе. Панщина для багатьох поміщиків була економічно мало або й зовсім невигідна. Отож з нею справа була не така складна: її можна було продати дешево. Значно складніше стояло питання з чиншем. Чиншове хазяїнування (дуже поширене в Росії, де близько 50% селян були на оброкові), що економічно мало чим різнилося від вільного селянського господарства, було дуже вигідне поміщикам. Відмовитися від чиншу поміщик з доброї волі не міг. У тій чи іншій формі треба було зберегти його, чи, власне, компенсувати його втрату відповідним капіталом. Знов же кардинальним було питання, чи давати селянам землю, чи ні, і якщо давати, то скільки й на яких умовах. Нарешті, велику вагу мало й питання, хто і як керуватиме політично в майбутньому розкрепаченим селянством. Коло цих питань насамперед і розгорнулася боротьба в губерніяльних комітетах і в центрі.

Економічно-політична різноманітність дворянства, відмінне становище поміщицького господарства в різних районах колишньої Росії, різне співвідношення між промисловістю і рільництвом, між кількістю вільного й покрепаченого селянства в різних районах, — все це було за причину того, що серед дворян-поміщиків намітилося кілька течій щодо характеру реформи, виникли досить гострі внутрішні суперечки. Реакційно-февдальна течія намагалася залишити за поміщиками максимальну кількість землі й зберегти надалі можливість визискувати селянина позаекономічно. Вона вважала, що досить дати селянам землю лише в користування (право власности навіть на надільну селянську землю мало залишитися за поміщиком); за неї мусів платити селянин поміщикові чинш і після реформи. Отож реформа зводилась, зрештою, лише до юридичного розкрепачення селянина (що вже не міг бути об'єктом власности). За цією февдальною течією йшло багацько губерніяльних комітетів в Росії і на Україні, що висловилися за збереження економічної залежности селян від поміщиків. За проєктами цих комітетів селянин мусив не тільки платити оренду за наділ, але навіть відбувати панщину (день чи два на тиждень). Це були бажання найвідсталіших шарів дворянства. Іншої

думки була буржуазна течія — поступові шари поміщиків, що практикували вже з успіхом економічний визиск селянства. Для них панщина була мало, а то й зовсім невигідна, тому їм не було особливої рації боронити її. Для цієї течії проблема реформи зводилася до проблеми забезпечення поміщицького господарства капіталом і вільними робочими руками, хоч би й ціною деяких поступок селянству. Треба було примудритись замість чиншу дістати потрібний для ведення господарства капітал і якось прив'язати вільного селянина до поміщицького маєтку. Отож поступові поміщики — буржуазна течія — були за повне скасування крепацтва, але селянин мусив купити собі волю; вона була за те, щоб дати селянам землю у власність, але дати мінімальні ділянки й знов же обов'язково за гроші. Отаку реформу твердо підтримували комітети: харківський, тверський та калузький; до них близько були новгородський, ярославський, пензенський та саратовський. Третю течію становили поміщики, що висували проєкт скасувати крепацтво без викупу, але всю землю залишити за поміщиком. Ця течія відбивала „інтереси капіталізму доби первісного нагромадження". За таке безземельне визволення селян висловились деякі комітети України (полтавський, катеринославський, херсонський, таврійський), а також комітет чорноземних губерень Росії. Розрахунок тут був той, щоб потім частину землі віддавати в оренду селянам, а на частині вести власне господарство.

Зрештою політику побільше загарбати землі та розколоти селянство приймала загалом уся поміщицька маса. Щодо України, то тут боротьба поміж февдальним і буржуазним проєктом реформи закінчилася в губерніяльних комітетах угодовським проєктом. Наділи землі навіть у такій багатій на землю Катеринославщині не перебільшували норми 2 — 3 десятин на душу; на Київщині, Поділлі та Волині на все тягло проєктовано від 4 до 8,5 десятин, на Полтавщині погодилися дати по 1,52 десятини на душу, на Чернігівщині — від 1,5 до 2 десят., на Харківщині — від 1,5 до 1,8 дес., на Херсонщині — від 1,3 до 3 десятин на душу. В редакційних комісіях небагато змінено ці норми, і проблема „улучшения быта крестьян" вкінці могла явитися на світ у загальному „Положенні" від 19 лютого 1861 р. та в „місцевих" (як говорилося в законі цьому) додаткових положеннях для Правобережжя й для Лівобережжя, не порушивши основно наміченої в губерніяльних комітетах лінії [1]).

Уряд з тривогою придивлявся до роботи губерніяльних комітетів. Найбільше турбували його ті комітети, що (як-от, приміром, тверський) не обмежувалися обміркуванням селянської реформи, а й висловлювали загальнополітичні думки. Хоч ті думки були дуже помірковані та консервативні, проте уряд хвилювався і дедалі більше приходив до думки ігнорувати роботу губерніяльних комітетів й зробити селянську реформу на власну руч. Придворне, чиновне, керівне, великоземельне дворянство, що засідало в Головному Комітеті (під головуванням царя), розійшлося з провінціяльним дворянством (середніми й дрібними землевласниками), що дуже обмежені впливи мали на державну політику. Як виявилося, страхи перед селянською революцією були перебільшені, і дворянство могло дозволити собі внутрішню боротьбу. Для складання остаточної редакції положення про селян, що виходили на волю, були утворені в Петербурзі р. 1859 особливі редакційні комісії, що на якийсь час набрали були дуже великого значіння. „Було багацько такого, що повинні були брати до уваги ці комісії, — зазначає проф. М. Покровський, —

1) М. Яворський. — Нариси з історії револ. боротьби на Україні. Том I, стор. 239.

але їх зовсім не цікавили проєкти, що склали губерніяльні комітети; ніхто не зобов'язував зважати на них". Уряд, Головний Комітет і редакційні комісії й виробили основи реформи. В жовтні 1860 р. Уряд ліквідує редакційні комісії й після цього вже нашвидку було закінчено обмірковання „Положення" в Головному Комітеті та в Державній Раді. В основі ухвалені були принципи, вироблені редакційними комісіями, одначе, з деякими важливими змінами на шкоду селянам. Так, приміром, був знижений визначений від редакційних комісій максимум селянського наділу, інакше кажучи, поширено поміщикам право збільшити свою власність коштом селянської землі (шляхом так званих „відрізків"). 19 лютого 1861 року „Положення" було затверджене, і крепацтво скасовано царським маніфестом.

Реформа була угодовська: проєкт буржуазної течії був значно змінений поступками на користь февдальної течії.

Ось основні моменти „Положення":

„Ст. 3. Поміщики, зберігаючи право власности на всі належні їм землі, віддають селянам за означені повинності на постійне користування їх загороди та, крім цього, для забезпечення їх життя й для виконання їх обов'язків перед урядом і перед поміщиком, — ту кількість землі, яку визначають місцеві положення.

Ст. 4. Селяни за віддані їм наділи зобов'язані відбувати на користь поміщиків означені в місцевих положеннях повинності роботою або грішми.

Ст. 6. Наділення селян землею та іншими вжитками, як також повинності на користь поміщика, визначаються добровільною угодою поміщиків з селянами із тим, а) щоб наділ, що його дається селянам у постійне користування, не був менший від розміру, визначеного в місцевих положеннях, б) щоб ті повинності на користь поміщика довершувано добровільними угодами не довше, ніж на три роки.

Ст. 9. Після того, як це положення набуде чинности, звільняються поміщики: а) від обов'язків харчувати й забезпечувати селян; б) від відповідальности за плату селянами державних податків і виконування повинностей.

Ст. 11. Селянам надається права викупити у власність свої загороди, вносячи визначену в місцевих положеннях викупну суму.

Ст. 12. За згодою поміщика можуть селяни, крім своїх загород, набувати у власність ниви й інші вжитки, що їх віддано їм у постійне користування. З того часу, коли селяни набувають у власність свої наділи, касується всі обов'язкові поземельні відношення між поміщиками й цими селянами".

Аналізуючи „Положення 19 лютого", проф. *М. Покровський* пише: „Крепацьке право складалося з трьох елементів: поперше, права поміщика на працю селянина, безпосередньо, в формі панщини й посередньо— в формі натурального й грошового чиншу; подруге, права поміщика на ту землю, що її посідали селяни; потрете, з деяких функцій державного, поліційного й судового характеру, що їх поміщик виконував не на основі права, що належало особисто йому, а яко агентові центральної влади. Другий з зазначених нами елементів крепацького права (права поміщика на землю) був оголошений за такий, що підлягає викупові, але тільки за згодою поміщика: лише р. 1883 викуп зроблено обов'язковим. Юридично поміщик залишився власником всієї землі свого маєтку і після 19 лютого. Очевидно, мусив залишитися і перший з названих елементів крепацького права: поміщик другої половини XIX стол., так само, як і поміщик першої половини XVII стол. міг вимагати від селян в обмін на землю різних повинностей — натуральних чи грошових — панщини чи чиншу. „Положення 19 лютого" цілком зберегло і панщину, і чинші. Воно скасувало лише різні дрібні форми натурального чиншу: птицею, вівцями, харчовими припасами, полотном, пряжею, вовною тощо. Грошовий чинш залишився і навіть не був фіксований (хоч редакційні комісії спочатку і вимагали фіксації). Ще менших змін зазнала панщина: чоловіча була залишена по-старому. Правда, поміщик не мав права

вимагати собі більше, як три дні на тиждень, але, поперше, за законом він не мав права на більшу кількість днів ще з часів імператора Павла; а подруге, самі редакційні комісії погодилися на те, щоб $^3/_5$ панщизняних днів поміщики мали право брати в літню робочу пору, отож і по закону панщина в літню пору була більша за триденну. Залишається зменшення жіночої панщини до двох днів на тиждень. Отож тут ніби робилась полегкість для селян. Але, за виключенням малонаселених губерень низового Надволжя, панщина всюду різною мірою була невигідна для самих поміщиків: поступові маєтки, власне, не потребували її; відсталим же треба було дати лише час для переходу до нових форм господарювання. Ось чому вже зовсім дешевим благодійством було надання селянам права вимагати через два роки переведення їх з панщини на чинш. Щодо третього елементу, то до утворення волосних управ за поміщиком збережено всю ту судово-поліційну владу, що він мав її й перед реформою. З моменту встановлення управ ця влада фактично переходила до іншого поміщика, що в первісному проекті мав назву мирового судді, а в остаточному став називатись *мировим посередником*, котрому цілком і безпосередньо підлягав волосний старшина, обраний селянами. В проекті редакційних комісій була єдина риса, що давала підставу говорити про селянське самоврядування: за цим проектом мировий посередник хоч і був обов'язково дворянин-поміщик, хоч і обирали його із списка кандидатів, ухваленого місцевими дворянами, але обирали його все ж таки селяни через своїх уповноважених. В Головному Комітеті і цей останній промінь самоврядування щез: безпосереднього начальника над волосними старшинами призначав з дворян (почасти за їхньою згодою та рекомендацією) губернатор. Коштом влади окремого поміщика зміцнилася централізована дворянська держава... 19 лютого була остання й найважливіша фаза на шляху перетворення февдальної Росії на централізовану бюрократичну монархію" [1]).

Підчас скасування крепацтва в районах чорноземлі, тобто в більшості випадків — селянські наділи поспіль були значно зменшені проти попередніх наділів. В нечерноземних-же губернях, де поміщицьке господарство було невигідне, селяни одержали навіть більші земельні наділи, ніж які мали за крепацтва. Землю дали, звичайно, за викуп. Викупна ціна була встановлена на 100 й більше карбованців більша проти тодішньої продажної. За перші десять років після скасування крепацтва викупні платіжі виносили 543 мільйони карбованців.

Давши невеликий наділ, селян прикріпили тим самим до землі, до села, отже до поміщика. Вільний селянин повинен був завжди бути напоготові стати за наймита до поміщицького маєтку. А щоб певніше прив'язати його до села, зберегли селянську громаду, не дали селянинові права кидати село, зв'язали його круговою порукою.

Маючи малі наділи, селяни примушені були орендувати землю в поміщиків за великі гроші, або одробляти поміщикам за землю, яку брали в обробіток. Це все призводило до того, що вільний селянин залишився в дійсності в невільницькій напівкрепацькій залежності від поміщика.

Селянство повинно було сплачувати різні податки та повинності на користь уряду й поміщиків. Грошові виплати виносили щось із 5 крб. на душу, або до 1 крб. на 1 десятину землі. В деяких місцевостях ці виплати в кілька разів перевищували прибуток од селянського господарства.

---

[1]) *М. Покровский.* — Крестьянская реформа. Стор. 141—149.

Побачивши це, селяни пробували бунтуватися. У перші роки після скасування крепацтва нараховують у колишній Росії до 2.000 більших і менших селянських бунтів, але до великого селянського повстання так і не дійшло.

Скасування крепацтва й розвиток торгівлі хлібом (що її полегшували залізниці) все-ж дав певну користь заможнішим селянам. Меткий сільський куркуль почав вигідно торгувати хлібом та іншими продуктами сільського господарства й багатіти. „На селі запанували куркулівські звички", писав 1870 року один поміщик, — „кожен хоче бути щукою, щоб із'їсти карася. Кожен селянин хоче визискувати іншого — однаково — селянина-ж чи пана — аби лише була для того найменша змога" Цим куркулям не було особливої потреби піднімати повстання, хоч вони й не були проти того, щоб одірвати від поміщика десятину-другу землі. Незаможне-ж селянство, напівголодне, обдерте, прибите злиднями, що напосілися на нього після „волі", нездатне було в той час до орґанізованої, впертої революційної боротьби.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ УЧНІВ:

* *М. Покровский.* „Русская история в самом сжатом очерке". ч. I и II. Изд. 1923 г.

М. Балабанов. „Очерки по истории рабочего класса в России". ч. I. ГИУ, 1925.

* *Вознесенский.* „Экономическое развитие и классовая борьба в России XIX и XX в. Вид. „Прибой", 1924.

М. Балабанов. „История революционного движения в России". ГИУ, 1925.

* *М. Покровский.* „Нариси з історії революційного руху в Росії XIX та XX віків" ДВУ, 1925.

П. Костенко. „Селянські виступи та війни". ДВУ, 1925.

* *М. Яворський.* — „Нариси з історії революційної боротьби на Україні". Том I. ДВУ, 1927.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

* *М. Покровский.* — „Крестьянская реформа". Вид. „Пролетарий", 1926.

* *М. Яворський.* — „Нариси з історії революційної боротьби на Україні". Том I. ДВУ 1927.

* *М. Покровский.* — „Русская история с древнейших времен". Том IV. ГИЗ РСФСР, 1925.

* *М. Яворський.* — „Україна в епоху капіталізму". Вип. II. ДВУ, 1925.

* *Рязанов.* — „19 февраля. Освобождение крестьян". Москва, 1919.

* *Н. Ленин.* — „Пятидесятилетие падения крепостного права". (Собр. Сочинений. Том I, часть, 2, стор. 728).

* *Н. Ленин.* — „По поводу юбилея" (Собр. Сочин. Том XI, ч. 2, ст. 655).

Вознесенский. — „Экономическое развитие и классовая борьба в России XIX и XX в.". Хрестоматия. Вид. „Прибой", 1924.

Корнилов. — „Курс истории России XIX в." Части 1 — III.

Корнилов. — „Крестьянская реформа". СПБ. 1905.

* *М. Покровский.* — „Очерки по истории русской культуры". Часть I.

Н. Ванаг и *С. Томинский.* — „Экономическое развитие России". Выпуск I. ГИЗ РСФСР, 1928.

М. Балабанов. — „Очерки по истории рабочего класса в России". Ч. I. ДВУ, 1925.

К. Пажитнов — „Положение рабочего класса в России". Том I. Период крепостного труда. Изд. 2-е. Вид. „Путь к знанию", Ленинград, 1925.

А. Ельницкий. — „История рабочего движения в России" М. 1923.

А. Пажитнов. — Очерки по истории раб чего класса на Украине, Вид. „Украин. Рабочий". Харків.

Скребицкий. — „Губернские Комитеты". Том I — II.

М. Слабченко — „Матеріяли до економічно-соціяльної історії України". XIX стол. том I. ДВУ, 1925.

Оголблин. — „Украинская фабрика" Ч. I — II.

Игнатович. — „Помещичьи крестьяне накануне освобождения". Вид. 3. 1925.

А. Лосицкий. — „Хозяйственные отношения при падении крепостного права".

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРОРОБЛЕННЯ.

I. Клясові антаюнізми на Україні в середині XIX століття.

II. Основи селянської реформи, що їх намітили українські губерніяльні комітети.

III. Фактичне здійснення реформи 1861 р. на Україні. Залишки февдальних відношень.

ЛІТЕРАТУРА

М. Яворський. — „Нарис з історії революційної боротьби на Україні", Том I, розділ VI.
Скребицкий. — „Губернские Комитеты". Том I — II.
М. Слабченко. — „Матеріяли до економічно-соціяльної історії України". Том I.
М. Покровский. — „Крестьянская реформа".
Н. Ленін. — Зібр. твор Том I, ч. 2, ст. 728, Том. XI, ч. 2, стор. 655.

IV. Панщина й чинш в Росії в середині XIX століття.

V. Різні течії серед руського дворянства щодо основ селянської реформи та соціяльно-економічний ґрунт цих течій.

VI. „Положення 19 лютого 1861 р.", яко компроміс між буржуазною й февдальною течією.

VII. Чому руська буржуазія не виявила більшої активности щодо реформ 1861 р.

VIII. Що дала реформа 1861 р. різним шарам селянства.

ЛІТЕРАТУРА

М. Покровский: — „Русская история с древнейших времен". Том IV.
Вознесенский. — „Экономическое развитие и классовая борьба в России XIX—XX в".
Скребицкий. — „Губернские комитеты".
М. Покровский. — „Крестьянская реформа".
Игнатович. — „Помещичьи крестьяне накануне освобождения".
Н. Ленін. — „Зібр. творів. Том. I, ч. 2, стор 728", том XI, ч. II, стор. 655.

БІБЛІОТЕКА
НАУК. ТОВ. ім. ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ

XII. ПОЧАТКИ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОГО ОБ'ЄДНАННЯ ПРОЛЕТАРІЯТУ Й СТВОРЕННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ОСНОВ НАУКОВОГО СОЦІЯЛІЗМУ (1847 — 1872 р.р.).

48. Міжнародній союз комуністів та „Маніфест комуністичної партії". Коли б ми захотіли шукати формальних моментів, щоб визначити початок новітньої клясової інтернаціональної політичної боротьби пролетаріяту та створення наукової основи соціялістичної теорії, — ми мусили б спинитися на 1847 — 1848 роках, коли засновано першу міжнародню організацію пролетарів з комуністичною програмою та оголошено „Маніфест Комуністичної Партії" (відомий пізніше під назвою *„Комуністичною Маніфесту"*).

Обидва ці, величезної історичної ваги, факти нерозривно зв'язані з іменами геніяльних творців наукової теорії соціялізму (комунізму) — Карла Маркса та Фрідріха Енґельса.

Карл Маркс народився 5 травня 1818 року в родині німецького (хрещеного) єврея, адвоката в місті Трірі, в Райнській окрузі, що за тих часів була найпоступовіша країна Німеччини, як економічно, так і політично. Вищу освіту К. Маркс здобув у Берлінському університеті, де студіював право та філософію, готуючися до професури. К. Маркс захопився наукою великого німецького філософа Гегеля й приєднався до гуртка „лівих гегеліянців", що вкладав революційний зміст у Гегелеву науку про вічний рух ідей та про боротьбу суперечностей. В цей саме час складалися й політичні погляди К. Маркса. Вихований на ідеях великої французької революції й маючи стосунки з тогочасною опозиційно-настроєною німецькою буржуазною інтеліґенцією, він швидко став переконаним республіканцем та ворогом реакційно-деспотичній пруській бюрократії.

Людина жвавого темпераменту з нахилом до політично-громадської діяльности, К. Маркс, скінчивши університет, відмовився від кар'єри офіціяльного вченого (ради тієї кар'єри йому треба було зректися своїх політичних переконань) і ступив на шлях громадської політичної праці. Року 1842 він стає за співробітника, а далі й за редактора *„Райнської Газети"*, що виходила в Кельні й була органом буржуазної демократії. Як ми знаємо, під той час Німеччина переживала передреволюційну добу; політичне життя оживилося; буржуазія організовувалася в політичні партії; робітники й селяни хвилювалися, страйкували, повставали.

К. Маркс пишучи статті на загально-(буржуазно) демократичні теми, спинив свою увагу на селянських та робітничих заколотах, а звідси перейшов до серйозного вивчення суспільно-економічних питань, дедалі виразніше стаючи на оборону інтересів пригнічених кляс. Тон газети ставав чимраз гостріший та революційніший; за це, нарешті, уряд закрив „Райнську Газету" 1843 року.

Після закриття „Райнської Газети" К. Маркс переїхав (з дружиною) до Парижу, де вірнув у самісіньку гущу політичного життя, серйозно студіював соціялістичну та економічну літературу і продовжував журналістичну працю, заснувавши разом з радикалом А. Руге, журнал *„Німецько-Французький Річник"* [1]). В цім часі К. Маркс стає переконаним соціялістом, пориває з Руге та з іншими буржуазними демократами та радикалами й натомість року 1844 зближується (на все життя) з Ф. Енґельсом. В журналі він містить статті на політичні та філософські теми і разом з Енґельсом гостро виступає проти своїх колишніх однодумців та приятелів, братів Бауерів (1845 року). В статті про критику філософії Гегеля Маркс, між іншим, писав: „Зброя критики не може, звичайно, замінити критики зброєю; матеріяльну силу треба повалити матеріяльною ж таки силою, але й теорія стає матеріяльною силою, коли

[1]) Крім Маркса та Руге, в цьому журналі брали участь: Енґельс, Гесс, Гайнріх Гайне, поет Гервеґ, Фоєрбах, Якобі та Бакунін.

вона захоплює маси". В тогочасних писаннях Маркса вже закладено зародки матеріялістичної теорії історичного процесу. Під впливом бурхливого політичного життя тогочасної Франції та вивчення політичної економії Маркс із буржуазного демократа поволі стає комуністом. Після того, як припинено „Німецько-Французький Річник", Маркс співробітничає в німецькій газеті „Вперед", що так само виходила в Парижі. На домагання пруського уряду, роздратованого гострими статтями в тій газеті, французька поліція закриває її, а визначніших співробітників, а також і К. Маркса, висилає з Парижу.

Маркс із Енґельсом переїздять у січні 1845 року до Брюселю (в Бельґію). Тут К. Маркс працює серед місцевого робітництва, пише статті, читає лекції в німецькому Робітничому Союзі (в Брюселі).

Тут уже остаточно склалася в Маркса стрункa теорія матеріялістичного розуміння історії під складним впливом тогочасного европейського політичного життя та науки (німецька філософія дала Марксові матеріял, щоб виробити матеріялістично-діялектичну методу, дослідження, вивчення суспільних явищ; французький соціялізм дав критику капіталістичного устрою та ідеал гармонійної суспільної організації; масовий англійський робітничий рух, що домагався конкретних реформ, показав Марксові способи, як боротися за соціялізм та майбутнього носія соціялістичних ідеалів — робітничу, пролетарську клясу; великі буржуазні економісти Англії дали Марксові матеріял до створення тієї економічної теорії, що згодом Маркс розвинув її в трьох томах свого „Капіталу"). До брюсельських праць К. Маркса, серед інших, належать: „*Свята родина*" („Die heilige Familie"), де маємо початки матеріялістичного розуміння історії; „*Німецька ідеольогія*" (1845 р.), що в ній Маркс та Енґельс вперше формулювали свій матеріялістично-діялектичний світогляд, піддавши критиці всю післягегелівську філософію (Фоєрбаха, Бруно-Бауера та Макса Штірнера) а також німецьких „справжніх соціялістів" [1]); „*Злидні філософії*" (1846 року), що була відповіддю на „Філософію злиднів" Прудона; „*Наймана праця й капітал*" і, нарешті, „*Маніфест Комуністичної Партії*", що написав його К. Маркс разом з Енґельсом (у грудні 1847 та в січні 1848 р.) для „Союзу Комуністів", оголошений у Лондоні, в лютому 1848 року.

Коли в лютому 1848 року почалася у Франції революція, що згодом перекинулася й на Німеччину, Маркс їде спочатку до Парижу, а потім (разом з Енґельсом) перебирається до Німеччини, осідає в столиці Рейнської округи — Кельні, де й редагує „орган демократії" — „*Нову Райнську Газету*". Уряд кілька разів чіплявся в цей час до Маркса, притягав його до суду і, нарешті, вислав з Німеччини. Маркс переїхав до Парижу, але й там не міг залишитися: реакційний республіканський уряд примусив його покинути Париж; року 1849-го Маркс перебрався (із своєю родиною) до Лондону (на всеньке життя).

В Лондоні, підчас загальноевропейської реакції, серед несприятливих умов емігрантського життя, незабезпечений матеріяльно, К. Маркс, напруживши всі свої велетенські сили, став кувати для пролетаріяту гостру, незламну, тверду, як криця, зброю: пролетарську, соціялістичну ідеологію, пролетарську, соціялістичну науку. Тут він написав свій славнозвісний огляд революційних подій у Франції, виданий потім під назвою „*Клясова боротьба у Франції 1848 — 1850*", що продовженням йому була: „*18 брюмера Луї Бонапарта*". У цих працях К. Маркс дав блискучу аналізу революції й вияснив причини її поразки. Року 1859 вийшов друком (у Берліні) трактат К. Маркса — „*До критики політичної економії*", де він проаналізував теорію вартости та грошей, а в передмові до трактату дав клясичне формулювання своїх соціологічних поглядів. Року 1867 вийшов перший том „*Капіталу*" — цієї великої праці про економічні закони капіталістичного суспільства. Це є велетенська безсмертна праця Марксова. Щоб написати її, К. Маркс збирав та досліджував сирі статистично-економічні матеріяли в оригіналах з різних країн, для чого не спинявся перед вивченням різних мов (в тім числі й російської, і вивчив її добре). Умови для праці були в цей час надто важкі: К. Маркс слабував, родина його бідувала; коли б не допомагав Енґельс, хто знає, чи написав би Маркс свій „Капітал". Другий і третій томи „Капіталу" вийшли друком уже після Марксової смерти: їх видав Енґельс, другий 1885 р., а третій 1894 р. Четвертий том цієї праці — „Теорії додаткової вартости" („Theorien über Mehrwert") — виготував до друку й видав року 1904 — 1910, К. Каутський.

Коли на початку сімдесятих років XIX століття, після реакції, наступила нова доба піднесення політичного життя в Европі й пролетарського руху, К. Маркс знову кинувсь у вир політичної боротьби. За його близькою участю організовано в Лондоні, 1864 р., „Міжнародне Товариство Робітників", так званий „*Перший Інтернаціонал*". Маркса обрали до Генеральної Ради Інтернаціоналу і тут він виявив велику активність, фактично керуючи Інтернаціоналом.

Паризька Комуна 1871 року дала К. Марксові нагоду ще раз виявити його бурхливу політичну енергію та гострий розум пролетарського вченого, борця й стратега.

У вересні 1870 року попереджав К. Маркс паризьких робітників, що пролетарське повстання за тодішніх умов у Франції та Европі було б божевіллям, але як тільки це „божевілля" сталося, він пішов з комунарами, вихваляючи їхню мужність та героїзм. У листі до

[1]) „Архив К. Маркса и Ф. Энгельса", під редакцією Д. Рязанова. Книга перша. Стор. 191 — 256. Вид. ГИЗ РСФСР, 1924 р.

Кугельмана, з 12 квітня 1871 року К. Маркс писав: „Яка гнучкість, яка історична ініціятива, яка здатність саможертви в цих парижан! Після шостимісячного голодування та руїни, що сталися далеко більше через внутрішню зраду, ніж через чужоземного ворога, вони повстають під пруськими багнетами, так наче війни між Францією та Німеччиною й не було, ніби ворог не стояв ще під брамою Парижу. Історія не знає ще прикладу подібного героїзму". І не тільки вихваляє він паризьких комунарів. Він оцінює становище і дає поради: вказує на шкідливість великодушности комунарів до клясового ворога, на зайві сумлінність та побоювання їхні поглибити клясову війну, на втрату слушного моменту для наступу на Версаль. Паризькій Комуні присвятив К. Маркс свій твір — *„Громадянська війна у Франції"*. З досвіду комуни зробив він той висновок, що „робітнича кляса не може просто взяти готову державну машину й пустити її в рух для власних цілей", що революція не може „передати бюрократичну військову машину з одних рук до других", і що пролетаріят, довершуючи пролетарську революцію, мусить „зруйнувати цю машину".

Після розгрому Паризької Комуни 1871 р. почалася в Европі доба соціяльної та політичної реакції. Перший Інтернаціонал завмер. Маркс прожив після того ще 10 років, працюючи над „Капіталом".

14 березня 1883 року К. Маркс помер підчас праці за своїм столом. Ховав його невеликий гурток близьких друзів. На другий день після Марксової смерти Ф. Енгельс писав: „Людство понижчало на цілу голову, на голову, що була найгеніяльніша з усіх тих, що їх мало людство за останню добу".

Фрідріх Енгельс, що ім'я його нерозривно зв'язане з ім'ям К. Маркса, народився 28 листопада 1820 року в буржуазній родині. Батько його був німецький фабрикант і мав фабрики не тільки в Німеччині, ба й в Англії (в Менчестері). Ще в середній школі Енгельс захопився революційними ідеями і зв'язався з представниками німецької революційної інтеліґенції. Не бувши ще знайомий з К. Марксом, Енгельс співробітничав у журналах, де писав і той, між іншим, і в „Райнській Газеті", що її редагував К. Маркс.

Ф. Енгельс надрукував свою працю *„Нарис політичної економії"* в той час, коли К. Маркс ще не починав студіювати економічні науки. В цьому „Нарисі" Енгельс висловив багато тих думок, що згодом лягли в основу Марксової економічної науки. Посланий від батька до Англії для торговельно-промислової „практики", Енгельс простудіював там англійські капіталістичні стосунки, робітничий рух та соціялістичну літературу. Наслідком цих студій була славнозвісна праця його — *„Становище робітничої кляси в Англії"*, що він написав її 1845 р., повернувшися до Німеччини. З 1844 року К. Маркс і Ф. Енгельс стають нерозлучними, щирими друзями. Підчас революції 1848 року Енгельс був одним з найближчих співробітників *„Нової Райнської Газети"*, що її видавав К. Маркс. 1849 року Енгельс брав безпосередню участь у революційному повстанні південно-німецьких демократів та республіканців.

Повстання уряд придушив і Енгельс утік до Швайцарії, а звідти еміґрував до Англії, де був уже в той час К. Маркс.

В Англії Енгельс осів у Менчестері й керував там фабрикою свого батька. Це давало йому змогу не раз допомагати Марксові, що бідував у Лондоні з своєю родиною.

Як і Маркс, Енгельс використав роки европейської реакції на те, щоб вивчати різні науки.

Вже на старість, зліквідувавши фабрику й переїхавши до Лондону, Енгельс узявся вивчати природничі науки, що з ними К. Маркс не був ґрунтовно обізнаний. У цей час Маркс і Енгельс помінялися ролями: Маркс почавши з філософії, присвятив потім мало не все своє життя економічним наукам — дослідам над законами капіталістичного суспільства, а Енгельс, навпаки, почавши з економічних наук, пізніше, — взяв на себе обґрунтувати загальнофілософські основи марксизму, головно, історичного матеріялізму. В результаті Енгельс дав кілька цінних праць: розвідку про німецького філософа Фоєрбаха *„Людвіґ Фоєрбах"* (1886 р.); працю *„Походження сім'ї, приватної власности й держави"*; головну працю *„Анти-Дюрінґ"*, де виступали гостро проти реакційного німецького соціяліста Дюрінґа, виклав теорію революційного марксизму (уривок з цього твору друковано окремою книжкою) під назвою *„Розвиток соціялізму від утопії до науки"*; нарис — *„Революція й контрреволюція в Німеччині"*, де блискуче проаналізував німецьку революцію 1848 — 1849 р.р.; *„Німецька селянська війна"* (1850 р.); *„Селянське питання у Франції та Німеччині"* (1894 р.); багато дрібніших нарисів, розвідок і статтів. Протягом 1870 — 1883 р.р. пише він велику працю *„Діялектика природи"*, що, на жаль, у свій час не була надрукована.

Працюючи в галузі природознавства та математики, Ф. Енгельс, на підставі досягнень тогочасних точних наук, на підставі конкретних фактів та математичних викладок доводить у цій своїй праці, що „над хаосом незчисленних змін у природі панують ті самі діялектичні закони руху, як і над історичними явищами, що на око здаються випадковими, ті закони, що червоною ниткою проходять через історію розвитку людської думки й повільно доходять до свідомости людей, закони, що їх у загальній, хоча й містичній, формі розвинув був Геґель". Енгельс доводить і звільняє ці закони від містичної форми, подає їх „у всій їхній простоті та

загальності". Ф. Енгельс доводить, що „нерухомість та абсолютність, якими наділяємо ми природу, є лише наша рефлексія", що в природі панують закони діялектичного розвитку [1]).

Але науково-літературна діяльність Енгельсова цим не обмежується. О станні роки свого життя він присвятив закінченню великої Марксової праці. Тільки Енгельс міг розібратись в Марксових рукописах та виготувати до друку другий та третій томи „Капіталу". На це пішло цілих десять років Енгельсового життя. Отож, у Марксів „Капітал" Енгельс додав дуже багато своєї власної праці. Взагалі обопільні впливи К. Маркса та Енгельса були такі дужі, що часом важко відрізнити думки Енгельсові від думок Марксових і навпаки. Так, наприклад, клясичну працю про німецьку буржуазну революцію 1848 — 1849 р.р.— „Революція й контрреволюція в Німеччині" — до останнього часу вважали за працю К. Маркса, а тимчасом вона належить Енгельсові.

Багато часу та енергії присвятив Енгельс пропаганді революційного соціялізму, політичній та організаційній праці. Разом з Марксом він керував Першим Інтернаціоналом, а згодом, по Марксовій смерті, протягом 12 років був за загально визнаного голову та проводиря світового марксизму.

Помер Ф. Енгельс 5 серпня 1895 року.

„Союз Комуністів" утворено влітку року 1847, в Лондоні. Основне ядро його становили німецькі еміґранти, що перед тим уже кілька разів намагались утворити міжнародню революційну організацію — в Швайцарії, Парижі та в Лондоні. По лінії німецького революційного руху він має безпосередній генетичний зв'язок з німецькою революційною організацією — *„Союзом Справедливих"*, що його заснували були року 1836 в Парижі німецькі еміґранти. Після краху травневого повстання 1839 року в Парижі, до Лондону переїхали з Парижу деякі члени *„Союзу Справедливих"*, в числі їх Генріх Бауер—швець з Франкену та Карл Шапер—друкар; до них приєднався Йосип Моль — годинникар з Кельну. Так утворився в Лондоні невеликий гурток членів *„Союзу Справедливих"*. „З усіма трьома, — писав пізніше Енгельс, — я познайомився в Лондоні року 1843-го. Це були перші революційні пролетарі, котрих я бачив... Я ніколи не забуду того поважного враження, що його справили на мене ці троє справжніх людей".

К. Шапер заходився в Лондоні коло організації просвітнього робітничого товариства, що до нього почали приєднуватися, крім німців, ще й швайцарці, скандинавці, голяндці, мадяри, чехи, південні слов'яни, ельзасці та, навіть, як зазначає Ф. Енгельс, — росіяни. Через якийсь час товариство почало зватися — *„Комуністичне Робітниче Просвітнє Товариство"*. На членських квитках товариства було написано не менш як двадцятьма мовами гасло: „Всі люди — брати".

Більшість членів *„Союзу Справедливих"* (що далі існував конспіративно, поруч з *Просвітнім Товариством)* і самого товариства не були пролетарі в сучасному розумінні: в переважній масі (коли не рахувати інтеліґентів) це були ремесники, напівпролетарі. Одначе, вони інстинктивно могли відчути свій майбутній клясовий розвиток і, хоч і не зовсім свідомо, організували зародок інтернаціонального пролетарського об'єднання. Соціяльні переконання членів „Союзу Справедливих" були утопічно-ідеалістичні, перейняті вейтлінґівським комунізмом. „Я не думаю, — писав пізніше Енгельс, — щоб у Союзі була тоді хоч одна людина, що прочитала б хоч будь-яку книгу з політичної економії. Та це не заважало справі: „рівність", „братерство" й „справедливість" допомагали перемагати всі теоретичні труднощі".

Року 1843-го Шапер запропонував Ф. Енгельсові вступити до „Союзу Справедливих". „Але тоді я, — пише Енгельс, — само собою розуміється, відмовився. Проте, ми (Енгельс і К. Маркс) не тільки

[1]) „Архив К. Маркса и Ф. Энгельса", під редакцією Д. Рязанова. Книжка друга. Вид. ГИЗ РСФСР, 1925.

ввесь час листувалися з лондонцями, ба й мали щільні зносини з паризькими революційними організаціями"... Не втручаючись безпосередньо у внутрішні справи Союзу, працюючи головно серед буржуазно-демократичної інтеліґенції, — К. Маркс і Ф. Енґельс в той самий час дуже цікавилися його життям і різними способами (при побаченнях, листовно та друкованим словом) впливали на теоретичні погляди та переконання найвпливовіших членів Союзу. Для того ж таки членам Союзу надсилали Маркс та Енґельс літографовані обіжники, що їх писали вони для своїх друзів та дописувачів та де обговорювались інколи й справи „Союзу Справедливих".

Все це сприяло тому переворотові, що непомітно відбувався серед найвпливовіших лондонських членів Союзу. Щодалі, то краще та ясніше розуміли й відчували вони помилковість тогочасних утопічних комуністичних теорій, як французького „комунізму рівности", так і вейтлінґського (первіснохристиянського). „В Лондоні, — писав згодом Ф. Енґельс, — дедалі більше переконувалися в правдивості нашої — Маркса й моєї — нової теорії".

У серпні 1844 року приїхав до Лондону, вирвавшися з швайцарських та пруських в'язниць, Вільгельм Вейтлінґ. На його честь влаштовано врочисті збори, де взяли участь від англійців овеністи та чартисти, а від німців — Шапер. Це було чи не перше більш-менш велике інтернаціональне соціялістичне зібрання в Лондоні.

Влітку 1845 року Маркс з Енґельсом приїздили на кілька тижнів до Англії, щоб збирати матеріяли для своїх соціяльно-економічних праць. Підчас цієї подорожі, мабуть, К. Маркс і познайомився з колишніми членами „Союзу Справедливих", — провідниками Просвітнього Товариства, а також і з деякими чартистами, що схилялися до комунізму. Мабуть у цей час — у березні 1846 р. — К. Маркс познайомився і з Вейтлінґом, що приїхав з Лондону до Брюселю, щоб з'ясувати собі справжні причини впливу прихильників Маркса та Енґельса.

1845 — 1846 роки в Німеччині та серед німецьких еміґрантів були роки жвавих політичних дискусій на соціяльно-політичні теми. В країні й на еміґрації виникло багацько робітничих та інтеліґентських соціялістичних та комуністичних груп. К. Маркс повів рішучу боротьбу проти утопічно-містичного комунізму Вейтлінґового та проти реакційних німецьких дрібнобуржуазних соціялістів. В цей час К. Маркс і Ф. Енґельс (живучи в Брюселі) склали плян організації революційних інтернаціональних груп з тих комуністів, що поділяли їхні погляди. Таку групу утворено насамперед у Брюселі („Комуністичний Комітет"); вона мала стати за головний осередок нової комуністичної організації. Переконані, що Европа перебуває напередодні революції, Маркс і Енґельс силкувалися притягти до цієї майбутньої бойової організації англійських чартистів. Поруч брюсельського гуртка, через якийсь час утворився такий самий „Комуністичний Комітет" у Лондоні. До нього увійшли члени Просвітнього Товариства та деякі чартисти (Гарні). Восени 1846 р. Енґельс їде з Брюселю до Парижу, де також організує (за допомогою друкаря Юнґе) „Комуністичний Комітет".

До літа 1847 року нові комуністичні організації, засновані за активною участю К. Маркса та Ф. Енґельса, остільки зміцніли, що влітку відбувся в Лондоні попередній з'їзд усіх цих комітетів і на ньому ухвалено об'єднатися в „*Союз Комуністів*", а також ухвалено й статут Союзу. У вересні 1847 року лондонські члени Союзу видали спробне число робітничого марксистського журналу під назвою „*Комуністичний Журнал*", з девізом — „пролетарі всіх країн, єднайтеся!".

У вступній статті жу нялу (не підписаній) знаходимо багацько думок, викладених згодом у „Комуністичному Маніфесті".

Ми звемо наш орган „Комуністичним Журналом", — читаємо в цій статті, — бо переконані й знаємо, що визволити пролетаріят можна, тільки цілком перебудувавши теперішні стосунки власности, тобто, що воно, визволення оте, може здійснитися тільки в суспільстві, побудованім на комунізмі... Сьогочасна цивілізація має досить засобів, щоб зробити щасливими геть усіх членів суспільства; тому мета сучасних пролетарів — не тільки руйнувати й боротися, ба й організувати таке суспільство, що в ньому всі люди могли б жити вільно й щасливо... Відколи сучасне суспільство почало наближатися до вершків своєї цивілізації, відколи винайдено машини й побудовано великі фабрики, відколи власність потрапляє до рук окремих осіб, — відтоді почав чимраз більше зростати пролетаріят. Невелика купка упривілейованих володіє усією власністю, а великі народні маси не мають нічого, крім своїх рук та дітей... Пролетарі в сучаснім суспільстві — це всі ті, хто не живе з свого капіталу... Ми не з тих комуністів, що всього хочуть досягти любов'ю, не з тих, що вже тепер проповідують вічний мир, тепер, коли наші вороги готуються скрізь до бою... Ми добре знаємо, що на континенті повинна розгорітися боротьба між аристократичними й демократичними елементами. Це знають і наші вороги й готуються до боротьби. Отже наш обов'язок — вчасно готуватися, щоб не напали на нас непідготованих та не винищили нас... Ми не з тих комуністів, котрі вірять, що можна відразу установити комуністичний лад зразу ж таки після перемоги над ворогами його. Ми знаємо, що людство не робить скоків, а тільки ступінь за ступнем іде наперед... Тільки повільно можна перетворити приватну власність у суспільну... Ми не з тих комуністів, котрі хотіли б знищити особисту волю й увесь світ перетворити в одну велику казарму або в один великий будинок для праці".

Так утворено першу інтернаціональну марксистську пролетарську організацію.

У першому параграфі статуту такими словами з'ясовувано мету „Союзу Комуністів": „Мета Союзу — це повалити буржуазію, встановити владу пролетаріяту, знищити давнє, на антагонізмі кляс побудоване, буржуазне суспільство й створити нове суспільство без поділу на кляси й без приватної власности".

Другий з'їзд „Союзу Комуністів" відбувся наприкінці того ж таки 1847 року (в кінці листопада й на початку грудня). На з'їзді був присутній і К. Маркс, викладаючи та боронячи свою теорію. Коли з'їзд прийшов до певних думок, К. Марксові й Ф. Енгельсові доручено скласти Маніфест. Це доручення К. Маркс виконав, і десь наприкінці січня 1848 року Маніфест був надісланий до друку.

В „Комуністичному Маніфесті" стисло й ясно зформульовано історичні перспективи та наслідки розвитку капіталістичного суспільства. Надзвичайно виразно з'ясовано історичну місію пролетаріяту — цього копача капіталістичного суспільства та будівничого нового — комуністичного суспільства, намічено методи й тактику політичної боротьби інтернаціонального пролетаріяту за завоювання державної влади, накреслено основи пролетарського, науково-соціялістичного розуміння історичного процесу. „Комуністичний Маніфест" — це, заразом, і ціла програма пролетарських суспільних наук, програма, де зазначено й поставлено для докладного вивчення багато й багато соціологічно-філософських та історично-економічних проблем. Можна з певністю сказати, що дальша праця й самого К. Маркса і цілої низки визначних теоретиків соціялізму різних країн, свідомо чи несвідомо пішла, — протягом багатьох десятків років, — у напрямі виконання цієї програми. І далі можна зазначити, що й до наших днів її не вичерпано.

Пролетарський комуністичний рух — це вже сила, що переможе буржуазну державність, зруйнує буржуазні суспільні стосунки й збудує нове, комуністичне суспільство: ось основний животворчий постулят „Маніфесту", — близький, зрозумілий та дорогий клясово-свідомому пролетареві будь-якої національности. Цілий „Маніфест" пройнятий бадьорою вірою в перемогу пролетаріяту та незламною волею до боротьби.

„Комуністичний Маніфест" написано так, що змісту його не можна переказати своїми словами: щоб ознайомитися ж з основними думками „Маніфесту" досить навести кілька уривків з кожного його розділу.

Перший розділ, під назвою — „Буржуазія і пролетаріят", — починається з твердження, що „історія всього попереднього суспільства є історія боротьби кляс". Доба буржуазії відрізняється від попередніх тим, що клясові суперечності стали ясніші, простіші. Суспільство дедалі більше й більше поділяється на два великі ворожі табори, на дві великі кляси, що стоять одна проти одної — на буржуазію та пролетаріят. Схарактеризувавши історичну революційну ролю буржуазії, зазначивши, що буржуазія розвинула до високого ступеня продукційні сили й перетворила в космополітичному дусі виробництво та споживання всіх країн, що вона централізувала знаряддя виробництва й політичну владу, — „Маніфест" зазначає далі, що поступова історична роля капіталізму вже скінчена, що буржуазія вже не має змоги йти далі в напрямі розвитку суспільних продукційних сил, а навпаки — гальмує той розвиток (кризи). Водночас з підупадом творчої ролі буржуазії в суспільнім господарстві наростає нова суспільна кляса, нова суспільна сила, що повалить буржуазію й перейме в свої руки суспільний провід, — пролетаріят. З розвитком промисловости пролетаріят зростає не тільки кількісно ба й якісно; він організується й стає свідомий. Всі дотеперішні суспільні рухи були рухами меншости або відбувалися в інтересах меншости. Боротьба пролетаріяту є самостійний рух величезної більшости в інтересах величезної більшости. Сучасна промислова праця, сучасне ярмо капіталу стерло з пролетаря його національний характер. Але, хоч і не по суті, то все ж по формі, боротьба пролетаріяту проти буржуазії є насамперед боротьба національна. Натурально, що пролетаріят кожної країни повинен, перш за все, покінчити з своєю власною буржуазією. Через насильне повалення буржуазії пролетаріят покладе основу для своєї влади. Повалення буржуазії та перемога пролетаріяту однаково неминучі

В другому розділі — під назвою „Пролетаріят і комуністи" — „Комуністичний Маніфест" з'ясовує теоретичні основи програми пролетарського, комуністичного авангарду („Союзу Комуністів"). — Комуністи відрізняються від інших робітничих партій тим, що, з одного боку, в рухові пролетарів різних націй вони виділяють та боронять загальні, незалежні від національности, інтереси всього пролетаріяту, а з другого, тим, що на різних стадіях розвитку боротьби пролетаріяту проти буржуазії, вони завсіди боронять загальні інтереси пролетарської боротьби в цілому. На практиці — комуністи є найрішучіша частина робітничих партій усіх країн. Теоретичні твердження комуністів — є не що інше, як загальне визначення дійсних умов сьогочасної боротьби кляс. Комуністи йдуть до знищення приватної власности на знаряддя виробництва, бо така власність пережила себе, капітал має стати суспільною власністю. В комуністичному суспільстві праця, лишок створених нею продуктів, буде служити на підвищення життьового рівня робітника. Разом з приватною власністю має зникнути й буржуазна форма родинного життя — вимушене безродинне життя пролетарів та породжена капіталістичними стосунками проституція. Тою самою мірою, з якою буде знищений визиск людини людиною, знищений буде й визиск однієї нації другою. Національна відокремленість та протилежність інтересів різних народів уже й тепер дедалі, то більше й більше зникають через розвиток буржуазії, волю торгівлі, світовий ринок, одноманітність способів виробництва та відповідні їм життьові відношення. Комуністам закидають, що немов би вони хочуть знищити батьківщину,

національність. На це треба відповісти: робітники не мають батьківщини, і не можна позбавити їх того, чого в їх немає. Намагаючись передусім завоювати політичну владу, організуватися в одну національну клясу, силкуючись сконституюватися, як нація, — пролетаріят залишається ще національним, хоча й зовсім не в тому розумінні цього слова, як розуміє його буржуазія. Але пролетарська влада прискорить процес знищення національної відокремленості та ворогування, процес, що розпочався ще в капіталістичнім суспільстві. Пролетаріят не зможе визволитися, коли сили всіх, принаймні цивілізованих, країн не будуть об'єднані. Разом з антагонізмом кляс у середині кожної нації зникнуть і ворожі стосунки між націями [1]).

Комуністи пориваються перетворити не тільки основи суспільного виробництва, але й політичні та культурні суспільні стосунки, а також і суспільну свідомість та ідеологію. І вони мають на те реальні підстави, життьову потребу. Бо хіба тяжко зрозуміти, що, як змінюється форми життя людського, їхні суспільні стосунки, їхній суспільний побут, змінюються також і їхні уявлення, їхній світогляд, їхні поняття, одне слово — вся їхня свідомість? Що ж доводить, стверджує історія ідей, як не те, що розумова діяльність змінюється, перетворюється разом з матеріяльною діяльністю? — Комуністична революція до щенту зруйнує сьогочасні стосунки власности, сьогочасні основи суспільного виробництва, — не диво, отже, що вона якнайрадикальнішим способом розірве з традиційними ідеями [2]).

Початком пролетарської революції має бути захоплення пролетаріятом політичної влади,—робітнича кляса повинна відразу ж перетворитися на панівну клясу. Свою політичну владу пролетаріят використає на те, щоб повільно відібрати від буржуазії ввесь капітал, щоб зцентралізувати в руках держави (тобто організованого в панівну клясу пролетаріяту) всі засоби виробництва та яко-мога швидше збільшити масу продукційних сил. Звичайно, цього можна буде досягти на початку тільки деспотичним втручанням у право власности та в буржуазні умови виробництва. Далі в „Комуністичнім Маніфесті" перелічується ті конкретні заходи, що могли б бути здійснені на початку пролетарської революції в цивілізованіших країнах.

Кінчається цей розділ отаким многозначним уступом, що являє собою цілу теорію держави взагалі та пролетарської зокрема: „Коли, в процесі розвитку (комуністичного будівництва) будуть знищені клясові відміни, і всеньке виробництво скупчиться в руках асоціяції індивідуумів, суспільна влада втратить свій політичний характер. Політична влада, в тіснім розумінні цього слова, це організована сила однієї кляси, що має мету— підпорядкувати собі іншу клясу. Коли пролетаріят у боротьбі проти буржуазії неминуче об'єднується в клясу і революційним шляхом захоплює політичну владу та, як панівна кляса, силоміць знищує старі умови виробництва, то разом з останніми він знищує також і умови існування антагонізму кляс, знищує кляси взагалі, а тим самим і своє панування, як кляси. Місце давнього буржуазного суспільства, з його клясами й клясовими суперечностями, заступить асоціяція, що в ній вільний розвиток кожного буде умовою вільного розвитку всіх".

У третім розділі „Комуністичного Маніфесту„—„Соціялістична і комуністична література" — стисло подано надзвичайно глибоку, цінну

[1]) Треба мати на увазі, що автори „Ком. Маніфесту" вживають слова „національний" здебільшого в розумінні державно-територіяльному.

[2]) *К. Маркс і Ф. Енгельс.* Комуністичний Маніфест з переднім словом та приміт-ками Д. Рязанова. — ДВУ 1927 р., стор. 76.

й влучну соціологічну аналізу та критику дотогочасних европейських соціялістичних теорій (февдального соціялізму, дрібнобуржуазного, академічно-професорського реакційного німецького соціялізму, буржуазно-реформаторського, критично-утопічного соціялізму й комунізму). Цей розділ являє собою клясичний зразок пристосування історично-матеріялістичної соціологічної методи до суспільствознавства.

Нарешті, в четвертім розділі—„Ставлення комуністів до різних опозиційних партій"—подається конкретні вказівки щодо ставлення комуністів до різних тогочасних европейських опозиційних партій. В основу цього ставлення покладено постулят: комуністи мають підтримувати всюди всякий революційний рух, скерований проти буржуазно-капіталістичних суспільних та політичних відношень, висовуючи (в цих рухах) на передній плян, як основне питання цілого руху, питання власности на засоби виробництва. Комуністи одверто заявляють, що поставленої мети можна досягти тільки насильним переворотом (поваленням усього сучасного суспільного ладу). „Нехай панівні кляси тремтять перед комуністичною революцією. Пролетарі можуть загубити в ній тільки свої кайдани. Придбають же вони цілий світ. Пролетарі всіх країн, єднайтеся"![1]).

В лютому 1848 року „Маніфест Комуністичної Партії" надруковано.

В цей час у Европі вже починалася буря. „Маніфест" іще друкували, коли в Парижі почалася Лютнева революція. До Німеччини перші примірники його дійшли лише через кілька тижнів після тієї революції. Отже, „Маніфест Комуністичної Партії" став відомий і почав впливати ідеологічно на европейський пролетаріят уже після великої европейської бурі 1848 року.

Року 1892-го Ф. Енгельс писав про ролю та значіння „Комуністичного Маніфесту" в пізніші часи: „Останніми часами „Маніфест" став певною мірою критерієм розвитку великої промисловости в Европі. Мірою того, як у певній країні розвивається велика промисловість і серед робітництва зміцнюється поривання з'ясувати своє становище, яко кляси, проти кляси власників; мірою того, як розростається соціялістичний рух серед робітництва—зростає, збільшується й попит на „Маніфест". Отож на підставі кількости примірників „Маніфесту", поширеного даною національною мовою, можна з певністю судити не тільки про стан робітничого руху, ба й про ступінь розвитку великої промисловости в кожній країні".

Так само і „*Союз Комуністів*", допіру організований, не відіграв, можна сказати, ніякої ролі в революції 1848 року, надто у Франції, де близькі до „Союзу" елементи злилися з блянкістами. В Англії, після невдалої квітневої демонстрації в Лондоні та червневого розгрому пролетаріяту в Парижі (1848 р.), від „Союзу Комуністів" відсахнулися всі нестійкі та дрібнобуржуазні елементи. В Німеччині більш-менш видатну ролю в революції відіграли окремі тільки члени „Союзу". Розгром німецької та австрійської революції у травні—червні 1849 р. викинув старих членів „Союзу" спочатку до Швайцарії та Франції, а згодом і до Англії.

В Лондоні зроблено спробу відновити давню організацію, але фракційні суперечки щодо тактики призводили „Союз" до повного розколу. Німецькі комуністи все ще надіялися на дальший розвиток революційних подій у Німеччині, і тому „Союз" спочатку послав до Німеччини для підготовної революційної роботи своїх емісарів, а потім переніс туди і свій

---

1) Щодо назви „Комуністичний Маніфест", „Комуністична партія" (а не соціялістична), то треба взяти до уваги отаке пояснення Енгельсове: «Соціялістами ми називали року 1847-го прихильників утопічних систем та всяких соціяльних реформаторів, тобто людей, що стояли поза властиво робітничим рухом та шукали підпори скорше серед освічених верств. Та ж частина робітників, що не задовольнялася політичним переворотом, а боролася за корінну перебудову людського суспільного життя, називалася комуністами. 1847 року слово соціялізм означало буржуазний, а комунізм - робітничий рух".

центр—10 травня 1851 року був арештований у Ляйпціґу емісар „Союзу", Нотюнґ, а далі й члени Центрального Комітету (що перебував у Кельні). Заарештованих комуністів вкинуто до в'язниці, де вони просиділи півтора роки,—а потім відбувся над ними в жовтні—листопаді 1852 року буржуазно-дворянський суд. Суд покарав їх в'язницею від 3 до 6 років. Після цього присуду *„Союз Комуністів"* оголосив про ліквідацію цієї організації.

„Союз Комуністів" перестав існувати, не розгорнувши своєї роботи. Але він мав велику історичну вагу, як перша спроба новітнього інтернаціонального пролетарського об'єднання, до того ж зроблена за найближчим керуванням та за найближчою участю великих учителів соціялізму К. Маркса й Ф. Енгельса.

За другого попередника Першого Інтернаціоналу треба вважати Спілку—*„Демократичне Братство"* (1844—1845 р.р.), що організували її німецькі, польські та італійські еміґранти - революціонери з участю англійських чартистів. Найактивніший та найпливовіший її діяч був чартист Юліян Гарней. В грудні 1847 року Спілка ця (чи Асоціяція) прийняла певний статут.

За тим статутом кожна нація, репрезентована в Асоціяції, мала право обирати одного генерального секретаря. Генеральні секретарі складали (взяті разом) Центральний Комітет Асоціяції. У плятформі Асоціяції, між іншим, говорилося: „Мета Спілки—пропаґанда великого принципу—всі люди—брати. Спілка відкидає всяку майнову чи політичну нерівність, так само як і станові відміни. Спілка вважає землю, з усіма її багатствами, за спільну власність усіх, твердо переконана в тому, що вірстви визискувачів завсіди використовували національні забобони на те, щоб нацьковувати нації одну на одну, члени Спілки визнають усіх людей, незалежно від того, де вони народилися, за членів однієї великої родини—людського роду—та за громадян одного суспільства". Проводирі спілки визнавали, що клясову боротьбу найкраще можна провадити в національних формах, а інтернаціоналізм випливає з тотожности пролетарської справи в усіх країнах.

1848 рік застав *„Демократичне Братство"* в апогеї розвитку. Розгром революції 1848 року підірвав дальший розвиток „Спілки" і після цього почала вона завмирати. Спроба реорганізувати „Спілку" 1849 р. не дала добрих наслідків. Через три роки „Спілка" перестала існувати.

На весні 1854 року зроблено в Англії (з участю Ернста Джонса) ще одну спробу створити інтернаціональне соціялістичне об'єднання. З тактичних мотивів це об'єднання на початку прибрало форму *„Лондонського Організаційного Комітету Чартистської Партії"*, а коли Комітет розпався,—перетворилося на самостійну міжнародню *„Соціялістичну Спілку"* (під головуванням Е. Джонса); вона проіснувала до 1857 р.

49. Створення теоретичних основ наукового соціялізму. Досліджуючи різні суспільні формації, бачили ми, що глибокі зміни в способах суспільного виробництва та вихід на історичний кін нових творчих кляс щоразу призводили до значних, важливих змін у суспільній свідомості: призводили до створення нових метод пізнання природи, до глибшого та точнішого пізнання суспільної організації, до нових філософських поглядів. Отакі важливі зміни в суспільній свідомості зайшли й тоді, коли розвинувся новий, промислово-капіталістичний спосіб виробництва та виступила на історичний кін нова, робітнича кляса. Склався новий, науково-соціялістичний світогляд, що охоплює собою й філософію (гносеологію), і соціологію (метода дослідження історичних суспільних явищ), і методу вивчення

природи. Народилися теоретики нової пролетарської кляси—соціялісти та комуністи [1]).

Ф. Енґельс, мавши на увазі соціялізм, яко теорію, визначив його так: „Сучасний науковий соціялізм являє собою теоретичне виявлення пролетарського руху, ідейне виявлення фактичного конфлікту між продукційними силами й капіталістичним способом виробництва". І далі: „Повалити капіталістичний лад і збудувати соціялістичний, довершити цей визвольний акт—ось історичне завдання пролетаріяту. Дослідити ж історичні умови цього акту та його характер і з'ясувати таким чином пригніченій клясі, яку тепер закликається до дії, умови і суть її власної діяльности—це становить завдання теоретичного дослідження пролетарського руху—наукового соціялізму" [2]). Даючи отаке визначення наукового соціялізму, Ф. Енґельс особливо виразно підкреслив лише одну з складових частин соціялістичного світогляду, а саме соціологічну, соціялізм, як теорію суспільного перевороту. Та досліджуючи головно процес суспільного розвитку, розробляючи науково теорію пролетарської революції, Ф. Енґельс, так само, як і К. Маркс (а поруч з ними і Діцґен) віддали багато уваги і виробленню нової, пролетарської філософії (гносеології).

В основі наукового соціялізму, яко світогляду, яко певного щабля суспільної свідомости, лежить *діялектичний матеріялізм.* Це є основний *принцип*, що на ньому ґрунтується й пролетарська *гносеологія* (теорія пізнання, буття і свідомости), і пролетарська соціологія (історичний матеріялізм), і пролетарська метода дослідження природи. За Енґельсом „матеріялістична діялектика являє собою науку про загальні закони руху й розвитку *природи*, людського *суспільства* та *мислення*" [3]). Отже почнемо з цього принципу, з цієї основи *пролетарської філософії* [4]).

Ми зазначали вже, як філософська думка різними шляхами підходила до створення діялектично-матеріялістичного світогляду. Уже від давніх-давен філософська думка йшла трьома головними напрямами: ідеалістичним, матеріялістичним та агностичним, з ухилом—то в бік діялектичний, то здебільшого в бік метафізичний. Матеріялісти все вважали, що реально, об'єктивно існує тільки зовнішній світ, що його образ є наші відчуття. На думку ідеалістів реально існує відчуття, ідея, думка, образ, а зовнішній світ це тільки „комплекс відчуттів". Для агностиків безпосередньо існує також відчуття, але вони не йдуть далі від цього твердження ні до матеріялістичного визнання реальности зовнішнього світу, ні до ідеалістичного визнання світу за наше відчуття. Ці три течії філософської думки з давніх-давен між собою борються, побиваючи одна одну в намаганнях розв'язати проблему світу та людського буття. І потрібний був довгий історичний розвиток суспільної свідомости, суспільної психології, думки перше, ніж з'явилася об'єктивна можливість правдиво підійти до розв'язання тієї проблеми. Та можливість і знайшла нарешті своє виявлення в науковому, моністичному, матеріялістично-діялектичному світогляді та в новій методі пізнання.

Ми вже зазначали великі успіхи англійських матеріялістів XVII віку та французьких—XVIII, але їхній матеріялізм не переміг метафізики. Тогочасні філософи вважали всі речі за постійні, незмінні і все дошукувалися

---

[1]) К. Маркс. Злидні філософії. Стор. 77. Вид. „Космос", 1923.

[2]) Ф. Енґельс. Анти-Дюрінг.

[3]) „*Історичний матеріялізм* являє собою лише застосування до соціології метода *матеріялістичної діялектики*", — зауважує Плеханов (Собр. сочинений. Том XVIII, стор. 278).

[4]) Ф. Енґельс. Анти-Дюрінг.

„справжнього єства" тих речей,—замість розглядати зовнішній світ і людське суспільство в постійній зміні. Таке думання залишилося, як спадщина, від тодішньої природничої наукової методи досліджувати явища, методи, що за нею складні природні явища розкладувано на окремі фізичні та хемічні процеси. І ці останні досліджувано без зв'язку з загальною цілістю, не в їхньому рухові, а тільки в застої, не як змінні в своїй суті, а як постійні елементи, не в їхньому житті, а в їхній смерті. А коли ця метода від природничих наук перейшла до філософії, тоді постала метафізична метода—шукання „справжнього єства незмінних, постійних речей". Соціялісти-утопісти, саме під впливом природничих наук, силкувалися пояснити суспільні явища природничими математичними законами. Та згодом і для самих природничих наук, не кажучи вже за філософію та суспільні науки, метафізично-матеріялістичний спосіб думання став явно недостатній. Наука Ліннеєва про незмінність видів органічних тварин натикалася на фактичні суперечності. Отже, треба було шукати нових шляхів пізнання, і їх знайдено.

Як ми вже знаємо, в першій половині XIX віку над „умами" запанувала була ідеалістична німецька філософія. Найславнозвісніший представник її був Ґеґель (1770—1831 р.р.). Ґеґель пішов війною проти всіх метафізиків, тобто проти вчених, політиків та філософів, що брали фізичні чи суспільні явища в їх статичному стані, в застиглих, нездатних до перетворення формах,—що не розуміли того, що всі явища пізнається тільки в безконечній їхній зміні, в розвиткові (чи занепаді). Для дослідів над різними явищами в природі та в суспільнім житті Ґеґель висунув нову *діялектичну методу*. Суть цієї методи полягала в тім, що кожне явище досліджувано в його розвиткові та в зв'язку з іншими явищами. Найбільший вплив ця метода Ґеґелева (знана, але не розвинена ще з часів стародавніх грецьких філософів) зробила у сфері досліджування суспільних явищ[1]).

Поняття діялектики складне, многогранне. Між іншим у старовинному світі діялектикою називали вміння провадити бесіду, розмову, суперечку; воно полягало в тому, щоб розглянути річ, про яку йде мова, з усіх боків і нічого не приймати на віру. Діялектика—це метода розглядати всяку річ, всяке твердження в конкретній формі, це відмовлення від абстрактних абсолютних тверджень. „Абстрактної істини немає — істина конкретна" (Ґеґель). Діялектика — це наука про мінливість та минучість усіх явищ та форм у природі й людськім суспільстві („все йде" — Гераклїт). Немає нерухомих, незмінних речей; є тільки речі в процесі, в безконечно мінливих явищах (метафізики навпаки—шукають незмінного єства речей: Ліннеї учив про незмінність видів рослин і тварин; ідеологи спочатку базувалися на „природнім праві й моралі", а потім на „вічності" капіталістично-буржуазного суспільного ладу). Діялектика розглядає всі явища в їхньому взаємному зв'язку та в закономірних змінах, моністично. Діялектика вчить, що в основі розвитку всіх явищ, в основі їхніх змін лежить боротьба внутрішніх суперечностей („суперечність викликає поступ" — Ґеґель); „кожне явище, підо впливом тих самих причин, котрі зумовлюють його існування, раніше чи пізніше, але неминуче переходить у свою протилежність" (Плеханов). Діялектика буває ідеалістична (наприклад, у Ґеґеля) і матеріялістична (Маркс, Енґельс).

Коли в природі (отже в суспільнім житті) „все йде і все минає", коли вся природа — це тільки безконечна зміна різних форм, коли кожна форма, кожне дане явище зникає, перетворюючись на свою „протилежність" (як казав Ґеґель),—тоді нічого шукати незмінне єство речей, взагалі й, зокрема,—щодо форм суспільної організації, — трудитися над опрацюванням зразкових планів „ідеальних, справедливих, найраціональніших" суспільних стосунків, придатних геть чисто всім народам у всі часи й за

[1]) *А. Деборин.* Очерки по истории диалектики. Архив К. Маркса и Ф. Энгельса. Под редакц. Д. Рязанова. Книга первая. Госуд. Изд. РСФСР. Москва, 1924.

всяких обставин. Отже, діялектичне мислення у філософії вибивало ґрунт з-під соціяльних утопій, і почасти з-під метафізики. Вища „апеляційна" інстанція, що з неї раз-у-раз користувалися просвітники XVIII віку та утопісти перших десятиліттів XIX віку,—„людська вдача" чи „природа" (що покликана керувати суспільними стосунками) — зазнавала поразки вкупі з утопіями. Людина, її свідомість, погляди, думки змінюються так само, як і все інше в природі; отже, мінлива „людська природа" не може правити за критерій для вишукання в суспільних явищах постійних незмінних елементів.

Отож, всі явища, всі форми їхні мінливі. Що ж лежить в основі тих змін? Ідеалісти діялектики не дали задовільної на це питання відповіді.

Як ми знаємо, Ґеґель дав просту відповідь. Він сказав, що в основі суспільних явищ лежить „ідея". Кожне суспільство (нарід) здійснює у своїм житті свою особливу ідею, при чому ідея кожного окремого народу являє собою один із ступенів розвитку „абсолютної ідеї" чи „абсолютного духу". Ми знаємо тепер, що сказати так — це (по суті речі) нічого не сказати. Що ж то за „абсолютний дух", що незалежно від волі людської, від соціяльно-економічних умов буття того чи іншого суспільства, „вселяється" то в той, то в інший нарід, переходячи, таким чином, різні ступені у своїм розвитку? Аж доки? Для якої мети? Помилка Ґеґеля була в тому, що він невловимий для тогочасної суспільної свідомости закон ринкових капіталістичних стосунків (незрозумілий, незалежний від волі окремої людини й цілого суспільства закон, що реґулює капіталістичну форму продукції) узагальнив і переніс до філософії та соціології, як постулят вищого, незалежного від людського колективу та індивідуальности „абсолютного духу", що всім керує, все проймає, всьому дає зміст і життя. — „Абсолютний дух", очевидно, дуже мало надавався до пояснення суспільних явищ (приміром, занепаду античної Греччини, феодалізму, руїни середньовічних цехових форм виробництва та інш.). Вказавши на конечну потребу досліджувати суспільні явища в їхньому розвиткові, на мінливість цих явищ і тим самим, вибивши ґрунт з-під утопістів та якоюсь мірою і з-під метафізиків, ідеалісти-діялектики цих великих своїх успіхів не довели до логічного кінця: на місце незмінної людської „природи" вони поставили „абсолютну ідею", хоч мінливу, але незрозумілу, потойбічну.

Та вага Ґеґеліянської філософської школи полягає, певна річ, не в її „абсолютній ідеї", а в „діялектичному методі" мислення, в пристосуванні цього методу до дослідів над суспільно-економічними явищами. Цей метод, сполучений з матеріялістичним розумінням буття (філософія Фоєрбаха, що про неї ми говорили вже), і стала за могутню зброю в руках К. Маркса та Ф. Енґельса.

Ґеґеліянство дало й інші галузки; одна з цих галузок, як соціологічна доктрина, докотилася й до Росії та України. Проти ґеґеліянської „ідеї" швидко „збунтувався" ввесь тодішній філософський світ. В числі цих „бунтівників" були і брати Бавери (ліве крило ґеґеліянців), що заперечували існування абсолютного розуму та абсолютної ідеї. Є тільки той розум, що його має людина, — вчили вони, — а розум людини, її ідеї вічно змінюються з розвитком самосвідомости; цей розум і творить форми суспільного життя.—Отож „абсолютний розум" був не так знищений, як зведений з високости його абсолютної недосяжности на грішну землю. Ролю „абсолютного розуму" заступили люди, що мають гостру та глибоку думку, що показують хиби сьогочасного суспільства й творять образи майбутніх, удосконаленіших суспільних стосунків. Історичний поступ Бавери пояснювали працею цих видатних розумів, які, перевіряючи кожної даної доби суспільні ідеї, критично зважуючи їх та відвіюючи „пшеницю від плевелів",—творили нові ідеї, що опанували суспільство й посували його вперед шляхом поступу

Ці погляди лівих ґеґеліянців П. Лавров (найбільше своїми „историческими письмами"). уереніс і до Росії. Тут вони знайшли собі придатний ґрунт і задержалися на довший час народницькій ідеології, з її „критически-мыслящими личностями", індивідуалізмом, з її

улюбленою темою про „героїв та юрбу“ і ворожістю до постулятів наукового соціялізму, що в основі його лежить моністичний матеріялізм.

Маркс переміг це ліве гегеліянство, а разом з тим ідеалізм та метафізику взагалі.

На руїнах ідеалістично-діялектичного моністичного світогляду та метафізичного матеріялізму виріс великий, також моністичний, але матеріялістично-діялектичний світогляд, що остаточно переміг дуалізм буржуазної філософії.

Так від метафізичного матеріялізму, через діялектичний ідеалізм, філософська думка прийшла до матеріялістично-діялектичного монізму.

Ф. Енґельс отак зазначає ріжницю між діялектикою та метафізикою: „Для метафізика речі являють собою окремі, стійкі, нерухомі, визначені раз на завжди об'єкти досліджування. Його мислення обертається виключно між безпосередніми протилежностями: так — так, ні — ні, а що поверх цього, то від лукавого. Для нього дана річ або існує, або не існує; вона — ця річ, на його думку, не може бути в один час і сама собою й іншою... Діялектика ж розглядає речі в зв'язку одна з одною, в рухові, в постанні та зникненні“ [1]). Інакше кажучи — метафізика оперує з логічними абстракціями, з абсолютними поняттями, з вирваними з живої дійсности речами, а діялектика — з живою дійсністю, з процесами, із змінами, що їх зазнають речі.

Метафізика й діялектика — це дві різні форми мислення, два різні способи пізнавати дійсність. Відомо, що за кожною річчю, з якою ми оперуємо, ми намагаємося закріпити постійні ознаки (прикмети). Подібно до того, як для фізичної праці потрібна стійкість фізичних тіл, так само й для нашої розумової праці (для нашого мислення) потрібна стійкість і постійність ознак (прикмет) тих речей, над якими працює наша думка. Без цього неможлива була б свідома суспільна праця людини, що нею вона відрізняється від тварин [2]).

Але в дійсності речі без кінця змінюються. Отже, постає суперечність між нашим (метафізичним) мисленням та мінливою дійсністю: дійсність, природа перебуває в постійних реальних змінах, суперечностях, а наше мислення схоплює окремі, статичні моменти тієї дійсности, того суперечного процесу й створює поняття про речі з постійними, незмінними ознаками [3]).

Діялектика, переступивши через формальну логіку і намагається пізнати дійсність у процесі становлення, змін, суперечностей, в динаміці [4]). Історія діялектичного мислення виробила чотири основні закони діялектичного пізнання: 1) логіку суперечностей, 2) перетворення якости в кількість, 3) перетворення кількости в якість і 4) тріяду. Відомо, що стара, формальна логіка своїм *законом суперечностей* встановлює, що ми не можемо в один і той самий час стверджувати за якоюсь річчю певну ознаку й відкидати її (мовляв, коли річ важка, то, значить, вона не легка, і так далі). Діялектичний же закон суперечностей стверджує противне: він каже, що в певних умовах ми можемо мислити, пізнавати річ з ознаками, що одна одну немов би виключають; ці умови—дія, рух, зміни, де закони формальної логіки втрачають силу. Стара логіка каже, що, крім твердження і заперечення, взагалі не може бути нічого третього. А для

---

[1]) *Ф. Енґельс*. Анти-Дюрінг.

[2]) *К. Маркс*. Капитал. Том I, Отдел III.

[3]) Між іншим, *А. Богданов* висловлює помилкову думку, що суперечності існують не в дійсності, а лише в нашому уявленні про дійсність.

[4]) *Г. В. Плеханов*. Передмова до 2-го видання Ф. Енгельса. Людвіг Файєрбах (Собр. соч., том VIII, стор. 261 і далі).

діялектичного мислення оце третє й являє собою поєднання ствердження та заперечення перетворенням одного в інше [1]). *Закон перетворення якости в кількість* виявляється в тому, що реальні речі, реальні явища відбиваються в нашій свідомості в образі універсальних логічно математичних формул, без якісних особливостей тих речей чи явищ. — *Закон перетворення кількости в якість* полягає в тому, що реальне явище, яке становить собою певний комплекс прикмет, шляхом кількісної зміни одної чи кількох з цих прикмет перетворюється на інше явище. — Нарешті, *тріяда* фіксує нашу увагу на трьох моментах в діялектичному пізнанні суперечної дійсности: дане явище вважається за тезу; перетворення його в інше, протилежне (отже, заперечення попереднього) — за антитезу; нове перетворення явища в протилежне (тобто заперечення попереднього явища, що саме є заперечення тези) вважається за синтезу. Тріяда є абстрактна схема, що не може правити за вихідну точку досліджування явищ і лише допомагає систематизації вже встановлених законів розвитку.

На базі діялектично-матеріялістичного принципу постала закінчена, стрункa соціялістична *теорія пізнання, філософія*, що дає відповідь на питання про буття й свідомість, про об'єкт і суб'єкт, — зовнішній і внутрішній світ, про світ явищ і форму їхнього виявлення.

К. Маркс і Ф. Енгельс у своїх працях („Німецька ідеологія", „Анти-Дюрінг", „Людвіг Фоєрбах", листи до К. Шмідта та інші) дали основні елементи соціялістичної теорії пізнання. Стисло основи марксистської філософії можна звести до таких тверджень: реально існує одна лише природа; існує вона незалежно від суб'єкта; суб'єкт становить частку тієї самої природи—отже, є одночасно й об'єкт. Всяке пізнання постає з досвіду, через відчуття, що їх одержує суб'єкт від зовнішнього світу; зовнішнім буттям, отже, зумовлюється наша свідомість. Дійсність є єдиний об'єкт, предмет пізнання, — тому наше знання об'єктивне лише остільки, оскільки воно погоджене з дійсністю, з буттям. Мета наукового пізнання явищ — з'ясувати суть явищ, не піддаючись формі виявлення їх, що часто не відбиває суті. „Коли б форма виявлення,—зазначає Маркс,—завжди точно відбивала суть явищ, тоді не треба було б ніякої науки" [2]).

Суть явищ не існує поза речами; вона є об'єктивна, реальна дійсність. Істина існує так само об'єктивно, як і дійсність. Світ, природа становить собою єдність, що полягає в матеріяльності світу. Матеріяльність буття ми пізнаємо через вплив його на наші почуття [3]). Матерія є первісна причина всіх явищ, тому не може бути з'ясована, визначена якоюсь іншою причиною (ширшого розуміння *як матерія* не існує; наука не може дати відповіді на питання — де взявся світ, де взялась матерія, бо наш суспільний досвід не охоплює світу, матерії в цілості). Мислення, розумова психічна діяльність людини відбувається на основі складних матеріяльних, фізико-хемічних процесів [4]). „Ідеальне — каже Маркс — це є матеріяльне, що пройшло через нашу голову". Не лише наше мислення, але й воля до дії зумовлена матеріяльно; наша воля *детермінована*. Воля дії, — каже Енгельс, — є не що інше, як лише здатність людини розв'язувати справу на підставі певного знання. Правдива воля полягає в тому, що людина може панувати над собою та зовнішньою природою на основі

[1]) Між іншим, на логіці суперечностей побудовано всі міркування К. Маркса про вартість.
[2]) *К. Маркс.* Капитал. Том III.
[3]) *Ф. Енгельс.* Анти-Дюрінг.
[4]) Акад. *И. П. Павлов.* Двадцатилетний опыт об'єктивного изучения высшей нервной деятельности животных. СПБ, 1923 г.

розуміння конечности[1]). Отже, воля, — то є пізнана конечність (потреба). Таке детерміністичне розуміння волі К. Маркс і Ф. Енґельс перенесли з царини філософії в царину соціології.

К. Маркс і Ф. Енґельс, чітко зформулювавши основні елементи матеріялістично-діялектичної теорії пізнання, не дали проте спеціяльних праць про теорію пізнання. Їхню увагу відтягали інші пекучі питання. Та тим більшого інтересу набирає той факт, що до систематичного розроблення пролетарської теорії пізнання взявся сучасник К. Маркса та Ф. Енґельса, майстер-чинбар Й. Діцґен.

Й. Діцґен народився 9 грудня 1828 року в Бланкеберзі, поблизу Кельна (в Німеччині), в сім'ї майстра-чинбаря. Спочатку, в дитинстві він вчився в народній школі, потім якийсь час у міській школі в Кельні і, нарешті в латинській школі в містечку Оберплейс. Дорослим хлопцем Діцґен почав учитися в батьківській майстерні чинбарства, а заразом узявся студіювати красне письменство, політичну економію, філософію та французьку мову (і вивчив її протягом 1845 — 1849 р.р. так, що міг вільно говорити й читати по-французькому). Ознайомлення з французькою соціологічно-економічною літературою викликало в Діцґена потяг до соціялізму, а „Комуністичний Маніфест" (К. Маркса та Ф. Енґельса) зробив з двадцятилітнього Діцґена свідомого соціяліста, що стояв на клясовій пролетарській позиції. Після розгрому революції 1848 р. Діцґен мусів був улітку 1849 р. емігрувати до Америки (до Сполучених Штатів), де працював то як чинбар, то як маляр, то, нарешті, як учитель. Тут він навчився англійської мови. Наприкінці 1851 року він повернувся до Німеччини і знову став до праці в батьківській чинбарні (в Уккераті). Через якийсь час Діцґен одружився й відкрив у сусідньому селі крамничку та пекарню. Р. 1859 він знову їде до Сполучених Штатів (в Алабаму) заробити грошей. Та громадянська війна, що розпочалася в Сполучених Штатах, не давала надій на заробітки, і Діцґен повертається, 1861 р., назад додому, де знову береться до дрібної торговлі. Одного разу Діцґен прочитав у Кельнській газеті оголошення, що велика державна чинбарня в Петербурзі потребує техніка-чинбаря, подав відповідну заяву, і на весні 1864 року був запрошений на цю посаду. Попрацювавши кілька років у Петербурзі, він року 1869 знову повернувся на Райн і оселився в повітовому місті Зігбурзі, де йому дісталася в спадок від дядька чинбарня.

Перебуваючи в Росії, Діцґен написав свою першу філософську працю: *„Єство розумової праці людини у викладі ремісника. Нова критика чистого й практичного розуму"*, що вийшла друком 1869 р. В Петербурзі ж таки Діцґен написав свої статті про „Капітал" К. Маркса (надруковані 1868 р.) К. Маркс у передмові до видання першого тому „Капіталу" підкреслив, що Діцґен добре розуміється в економічних питаннях, і познайомився з ним особисто. Крім К. Маркса, великий вплив на Діцґена мав філософ Л. Фоєрбах, що з ним Діцґен листувався.

Працюючи Діцґен у чинбарні, продовжував свою наукову й політичну працю, бувши членом соціял-демократичної партії. Року 1878 виголошує він в Кельні промову на тему — „Майбутнє соціял-демократії", — після чого його арештовують і кидають до в'язниці, де Діцґен і просидів три місяці. Перебуваючи в Зігбурзі, — з 1879 по 1884 рік, — Діцґен написав силу розвідок та статтів на економічні та філософські теми, що були вміщені в німецьких, швайцарських та нью-йоркских газетах та журналах. 1884 року Діцґен знову поїхав до Сполучених Штатів і взяв на себе редагування партійного органу „Соціяліст", що почав виходити в Нью-Йорку. 1886 р. Діцґен переїхав з Нью-Йорку до Чікаго (до свого сина). В Чікаго, р. 1886, Діцґен написав нову працю на філософську тему: *„Екскурсія соціяліста в сферу теорії пізнання"*, що була надрукована 1887 р. в Гетінґені та в Цюрісі. 1887 р. він написав ще одну працю: *„Завоювання філософії"*. З 1886 р. Діцґен бере діяльну участь (як редактор, а потім як співробітник) в газеті *„Чикаїська Робітнича Газета"* і в місцевім політичнім робітничім житті, намагаючись помирити соціялістів з анархистами-комуністами; в останніх йому імпонувала революційна тактика. Р. 1886 Діцґен писав про своє ставлення до анархістів, революційної боротьби та „анархії": «На мою думку, ми досягнемо нового суспільства тільки після серйозної боротьби; думаю навіть, що не минеться без корінного перевороту, без „анархії". Я вірю в „анархію", як у переходову стадію. Вперто прямолінійні анархісти поводяться так, неначе анархізм це кінцева мета. Щодо цього, то вони безумці, що вважають себе за найбільших радикалів. Радикали — це ми, що намагаємося встановити після анархізму (йдучи далі за нього) комуністичний *порядок*. Кінцева мета — це соціялістичний порядок, а не анархічне безладдя".

Помер Діцґен 15 квітня 1888 р.

Філософські праці Діцґенові довгий час лишалися непомічені та невикористані, і тільки наприкінці XIX сторіччя інтерес до них побільшав. Руською мовою маємо: И. Дицген.

---

[1]) *Ф. Енґельс.* Анти-Дюрінг.

„Завоевания (Аквизит) философии и письма о логике. Специально демократическая пролетарская логика". Перевод с немецк. П. Дауге и А. Орлова. С. Петербург, 1907; Э. Унтерман. „А. Лабриола и И. Дигцен. Опыт сравнения исторического и монистического материализма". Перев. с немецк. И. Наумова С. Петербург, 1907; И. Дицген. „Сущность головной работы человека. Новая критика чистого разума" — Перев. с немецк. под ред. П. Когана. Издание С. Скирмунта, Москва; И. Дицген. „Философия социал-демократии". Издание С. Скирмунта, Москва.

Головні праці Й. Діцґена: *„Єство розумової праці"*, *„Екскурсія соціяліста в сферу теорії пізнання"* і *„Завоювання філософії"*. Поява цих праць є знаменне явище, не зважаючи на те, що Діцґен не мав систематичної освіти й не зовсім добре знався на сучасних йому здобутках інтернаціональної філософської думки. Власне через брак відповідного знання Діцґен і не зміг дати в своїх спеціяльних працях чогось більшого, ніж дали К. Маркс і Ф. Енґельс, а подекуди допускався і деяких неточностей та незграбностей, самотужки розв'язуючи проблеми, що вже перед ним були добре висвітлені в інших філософів. А проте, не можна оминути праць Діцґенових, досліджуючи розвиток пролетарської ідеології. Ф. Енґельс, трохи перебільшуючи вагу праць Діцґенових, писав свого часу: „Матеріялістичну діялектику—цю нашу найкращу зброю—винайшли не тільки ми, але й незалежно від нас та навіть від Ґеґеля, німецкий робітник Йосип Діцґен".

Діцґен був тієї думки, що пролетарська філософія, завершуючи філософію взагалі, йде в напрямі заміни філософії природничою наукою про людський розум. На цю царину „філософії" і звернув він всю свою увагу.

У вступі до *„Єства розумової праці"* Діцґен так формулює завдання пролетарської філософії („філософії четвертого, робітничого стану") в царині пізнання роботи людського розуму: конче треба з'ясувати загальну природу процесу мислення, треба роботу мислення побудувати на науковій основі, найти для неї теорію, відкрити спосіб, що за його допомогою розум витворює взагалі пізнання, або знайти ту методу, що за допомогою її витворюється наукову істину. Досягши цього, ми придбаємо в царині знання взагалі, а також зокрема для нашої здатности мислити таку ж саму певність успіху, яку вже давно має в окремих галузях наука. Загальне розуміння процесу мислення повинно дати нам спробний камінь, що служив би на те, щоб загалом і з цілковитою певністю розрізняти зрозуміле від незрозумілого, знання від гадки, істину від помилки. Буржуазна філософія шукає наукової істини спекулятивною дедуктивною методою, відкидаючи методу індукції, досвіду, тому вона являє собою метафізику і, щодо змісту, — частенько — фантазію. Все, що вона дала цінного — це розроблення методу. Вона все шукала абсолютної істини, незалежної від досвіду, від матеріяльного відчуття й, звичайно, не знайшла та й не могла знайти її. Таємничість того процесу, як народжуються істини пізнання, незнання того факту, що *всяке мислення потребує об'єкту,* передпосилки, — це була причина тих помилок теоретичної, спекулятивної філософії, що ними переповнена її історія.

В *„Єстві розумової праці"* Діцґен спиняється на таких питаннях: „Чистий розум або здатність до мислення в цілому", „Єство речей", „Практика розуму у фізичній науці", „Практичний розум або мораль". Загальний хід його думок такий.

Мислення це діяльність мозку; ми відчуваємо мислення нашими почуттями, як суб'єктивний процес. Немає мислення без речі, без того, що пізнається, що є об'єкт думки, бо мислення — робота і, як всяка інша робота, потребує об'єкта, і на ньому й виявляє свою чинність. Саме мислення, дух — це таке саме реальне явище, як і всякі інші речі. Здатність

(сила) до мислення — це матеріяльна сила (здатність), почуттєве явище. Особлива риса сили мислення полягає в тому, що за об'єкт для мислення править все, що існує (приступне пізнанню). Через нашу здатність до мислення ми подвійно уявляємо собі світ: як зовнішній (в дійсності) і як внутрішній (в ідеї). Зовнішній світ ми сприймаємо в двох формах: конкретній (почуттєвій та різноманітній) і абстрактній (розумовій, єдиній). Для наших почуттів світ є щось різноманітне, а наш розум зв'язує, об'єднує його в одне ціле. Для того, щоб з'явилася думка, потрібне існування об'єкта, предмета мислення. Отже, можна сказати, що думка — це дитина, що її породжує діяльність мозку в зв'язку з якоюсь річчю[1]). Здатність до мислення, дух, є почуттєва діяльність, є факт. Розум, як і всі речі, має подвійне існування: одне — в явищі або в досвіді, і друге — в єстві або в понятті. Щоб створити поняття про якусь річ, треба шляхом досвіду пізнати її; це стосується й до поняття про силу мислення. Про мислення людини треба сказати, що людина думає, мислить передовсім не через те, що хоче мислити, а через те, що мусить мислити, думати. Поняття постають інстинктивно, а вже потім ми їх аналізуємо й підпорядковуємо нашій волі, при чому практична аналіза речі є передумова аналізи теоретичної (поняття про річ). Річ, що ми її досліджуємо, — тобто факт існування сили мислення, — кожний відчуває на собі. Всяке мислення шукає загального, єдиного в об'єктах мислення (що в почуттєвій дійсності різноманітні). Загальне творить зміст всякого поняття, всякого процесу мислення. Отже, аналіза здатности до мислення показує нам, що сила мислення полягає в здатності витягати, створювати з часткового, окремого, загальне. Це є загальна метода, що за її допомогою розум творить пізнання. Сила мислення не є абсолютна, бо для своєї діяльности вона потребує світу явищ, матерії. *Матерія творить границі для духа*, що за них він не може вийти. *Дух — продукт матерії.* Треба зрозуміти, що світ існує в загальному зв'язку; річ, вирвана з цього загального зв'язку, припиняє своє існування; річ існує тільки тоді, коли вона існує для іншої речі. Це стосується і до сили мислення. Мислення в „чистому вигляді" (як „чистий розум") існує тільки в сумі своїх явищ. Практичний розум дає окремі думки, матеріял, що з нього наш мозок витворює чистий розум у формі поняття.

Все, що можна пізнати, ми хочемо зрозуміти, вловити не в явищі, а в єстві (в самій речі, в істоті). Світ, як і все, що в ньому міститься, це низка змін матерії, тих змін, що відбуваються в часі й у просторі. Він завсігди новий і ніколи не повторюється. В світі немає нічого незмінного, нерухомого і навіть матерія, що існує повсюди, є вічна й неначе незмінна в дійсності тільки, як сума минулих (перебутніх) явищ, бо матерія складається із змін, бо вона — це те, що змінюється, — і тільки зміна є те, що завсігди лишається. У почуттєвому світі, в практиці, немає нічого постійного, однакового, дійсного: тут усе рух, зміна. Постійне, істота речі, „річ у собі" — є витвір нашого розуму, духу, що має здатність об'єднувати, сполучати різне в єдиному. Всупереч ідеалістичному уявленню, що немов би за явищем ховається істота речі (єство), ми кажемо, що ця захована істота речі перебуває не в зовнішнім світі, а в мозкові

[1]) Цікаві спостереження про діяльність мозку підчас процесу мислення маємо в новітніх працях професора неврології та психіятрії Міланського університету Ф. Каццамалі. Особливими радіо-апаратами пощастило проф. Каццамалі вловити радіо-хвилі людського мозку в радіо-приймач і перетворити їх на звуки. Цим доведено наявність електричних процесів у мозкові, коли він працює. Людський мозок водночас і приймає, і передає електромагнетні хвилі. Проф. Каццамалі яскраво проілюстрував, що підчас мислення відбувається матеріялістичний, фізико-хемічний процес.

людини, як його витвір, бо тільки сила мислення, сполучена з явищами почуттєвого світу, творить єство речей. Буття і явище — це тільки певне відношення. Всяке почуттєве враження, всяке явище є річ, що дійсно існує. Істота речі та істина — це два визначення одної й тої самої речі; вони мають теоретичний характер. Наша здатність творити поняття в зв'язку із почуттєвими явищами і дає істину, тобто те, що загальне; загальне — є істина.

Сила мислення перетворює розмаїтість на одну кількість, в різному знаходить однакове, у многому — єдине; в дусі й у матерії вона бачить те спільне, однакове, що вони існують. Отже явище постає шляхом зв'язку із почуттями, а істота речі, істина — шляхом зіткнення з нашою здатністю до мислення. Пізнання не може бути істинне саме по собі, воно може бути істинне тільки відносно, тільки щодо певної речі (предмету), тільки на основі зовнішніх фактів. Загальне в межах даного циклу почуттєвих явищ і є істина. Помилятися — це означає вважати, в межах даного кола почуттєвих явищ, окреме, часткове за загальне. Отже, дух, тобто недосконалість нашого мислення (а не почуттів) це джерело помилок. Справжній, істинний акт мислення, справжня наукова думка відрізняється від ненаукового мислення тим, що вона зв'язана (через знання та волю) з об'єктом, що фактично існує зовні.

Науково пізнати певне явище — означає відшукати, дослідити причину, що викликала це явище; а дослідити причину — означає узагальнити відповідні явища, об'єднати різноманітний досвід у наукове правило. Відокремити фізично причину від наслідку неможливо; таке відокремлення ми робимо тільки в процесі мислення. Як щодо істини ми вимагаємо, щоб з неї була істина об'єктивного явища, так і щодо причини ми вимагаємо, щоб вона була дійсна, тобто була причиною певного об'єктивно даного наслідку. Причини ми не можемо знати за допомогою самого розуму, бо, щоб виявити її, потрібна матерія. Отже ми можемо сказати, що причина речей це їхній взаємний зв'язок. Здавна протиставляють матерію духові. Але *духове завсіди є почуттєве матеріяльне*, а матеріяльне — почуттєве, духове (в розумінні здатности людини утворювати поняття про речі, матерію). Немає сили без матерії, немає матерії без сили. Почуттєвий, належний до пізнання об'єкт — це матерія - сила; ми розрізняємо матерію від сили тільки в процесі мислення.

Переходячи до моральних суспільних норм, до „практичного розуму", Діцґен зазначає, що тільки правдиве розуміння чистого розуму (тобто свідомість загальної залежности духу від матерії) є шлях до практичного розуму, до зрозуміння різних моральних та правних норм. Мораль — це збірне поняття для якнайрізноманітніших, суперечних один одному моральних законів, що мають одну мету: врегулювати вчинки людини щодо себе й інших таким чином, щоб поруч сучасного було прийнято до уваги й майбутнє, поруч одного й друге, поруч окремої особи й рід, клясу. Шукаючи морально справедливого, мусимо наперед вияснити коло тих осіб та ті обставини, що в межах їх належить з'ясувати справедливе. Це саме стосується й до права Отже, мораль і право треба досліджувати не абстрактною спекулятивною методою, а тільки індуктивною, науковою.

Подібні думки Діцґен розвиває і в інших своїх працях.

Треба тут відзначити, що, не зважаючи на кілька спеціяльних філософських праць, Діцґен не дав чогось глибшого за те, що дали К. Маркс та Ф. Енґельс. Бувши матеріялістом-діялектиком, він, проте, часто допускав у своїх творах неясність, неточність та неправильність у формулюваннях і помилки у твердженнях. Пояснюється це значною мірою тим, що Діцґен не мав ані тієї глибокої освіти, ані гостроти і точности мислення, що їх мали К. Маркс та Ф. Енґельс.

Головніша помилка Діцґена та, що він (як то видно з наведеного вище), вважає дух за продукт матерії, психічне — за матеріяльне („дух — продукт матерії", „духове завсігди є почуттєве, матеріяльне"), цебто збивається на спрощений, вульгарний матеріялізм, ототожнює фізіологічний рух мозку з психікою. Людський мозок доконує функцію мислення так само, як легені дишуть,—зазначає Діцґен у своїх „Листах про логіку". „Мислення являє собою частину матерії",—каже він в „Аквізиті філософії". Розуміється, це помилкові твердження.

Плеханов, в передмові до Енґельсового „Людвіґа Фоєрбаха" писав: „Дуже важлива визначна риса матеріялізму полягає в тому, що він усуває дуалізм духа й матерії Але супротивникам матеріялізму здається, *ніби матеріялізм зводить психічні явища до явищ матеріяльних.* Та справді *матеріялізм жодного наміру не має звести всі психічні явища до руху матерії.* Для матеріяліста відчуття і думка, *свідомість є внутрішній стан матерії, що перебуває в рухові*" [1]) Хоч тут Плеханов і не згадує про Діцґена, але б'є й останнього. А ось в статті — „Іосиф Діцґен" Плеханов прямо писав: „Діцґен мав великий філософський талант, але він не дав жодного теоретичного постуляту, що його можна було б визнати за новий порівняно до того, що маємо ми в творах Маркса, Енґельса та Фоєрбаха. До того ж виклад у Діцґена несистематичний, місцями невдалий, і неясний. Твердження його: „мислення являє собою частину буття" ставить під сумнів тотожність філософії Діцґена з філософією Маркса... Після уважного вивчення філософії Маркса легко помітити, де Діцґен наближається до засновників наукового соціялізму, а де він здає поперед ними, відстає від них [2]). Вульгарні матеріялісти збивалися на те, ніби мозок виділяє з себе думку так, як печінка жовч. Отож вони властивість, якість високоорганізованої матерії в рухові — здатність мислити — вважали ніби за складову частину матерії, зводили її до хемічних процесів. Тимчасом, „якість речи зовсім не є складова частина; де є здатність її змінюватись й викликати зміни в інших речах [3]). Ототожнюючи мислення (рух) з матерією, розглядаючи мислення, як „продукт", матерії, як частину її, вульгарні матеріялісти (а з ними і Діцґен) збивалися на манівці ідеалізму (кінець-кінцем виходило бо, що між духом і матерією немає ріжниці). На це виразно вказував і Ленін, мавши на увазі саме Діцґена. Навівши слова Діцґена: „Але й не почуттєве уявлення є почуттєве, матеріяльне, цебто дійсне.. Дух не більше відрізняється від стола, світла, від звука, ніж оці речі відрізняються одна від одної",—Ленін пише: „Тут очевидна невірність. Що й думка, і матерія „дійсні", себто існують, це вірно. Але назвати думку матеріяльною — значить зробити помилковий ступінь в напрямі до змішання матеріялізму з ідеалізмом". І знов, навівши Діцґена: „Поняття матерії треба поширити. До матерії належать всі явища дійсности, отже й наша здатність пізнавати, пояснятн", — Ленін пише: „Це плутанина, здатна лише змішати матеріялізм та ідеалізм під виглядом „поширення" першого" [4]) Ми спиняємось тут на вульгаризації матеріялізму від Діцґена тому, що таку вульгаризацію зустрічаємо ще й нині. Так, напр., проф. С. Семковський у своїх „Етюдах по философии марксизма" пише: „Психічне життя є функція матерії, воно являє собою наслідок, продукт *певних фізико-хемічних* процесів; оця давня точка погляду матеріялізму блискуче підтверджується сучасною біо-хемією та психо-хемією [5]). Повторюємо: мислення є властивість матерії, а не її продукт. Коли ми мислимо, у нас відбуваються біо-хемічні процеси (вище ми вказували на досліди проф. Ф. Кацца малі), але думка (мислення) не являє собою ані складової частини тих процесів, ані продукту їх.

Та поза всіма неточностями в формулюваннях і помилками і праці Діцґенові, і сам по собі факт розроблення наукової соціялістичної теорії пізнання майстром-чинбарем заслуговують на якнайбільшу увагу. Маркс писав 5 грудня 1868 року Кугельманові: „Вже давно Діцґен надіслав мені частину рукопису про „Здатність мислити", що, не зважаючи на деяку плутанину в поняттях та на повторення, містить в собі багацько прехороших і, як продукт самостійного мислення робітника, гідних подиву думок". Ленін також підкреслює «значні заслуги діялектичного матеріяліста Діцґена", зазначаючи, що він на $^{9}/_{10}$ матеріяліст, що він був марксистом [6]).

Новий, матеріялістично-діялектичний спосіб мислення дав особливо плідні наслідки в суспільствознавстві — в соціології та в політично-економічних науках. Користуючися з нової методи пізнання, К. Маркс і Ф. Енґельс нарешті розв'язали давню „загадку" про причини та характер суспільного розвитку.

Основи нової, історично-матеріялістичної теорії суспільного процесу К. Маркс накреслив уже в „*Злиднях філософії*", — творі, написаному

[1]) *Г. Плеханов.* Собр. Сочинений. Том XVIII, стор. 258, 260.
[2]) *Г. Плеханов.* Собр. Соч. Том XVIII, стор. 277, 288, 289, 292.
[3]) *Г. Плеханов.* Собр. Соч. Том XVIII, стор. 115.
[4]) *В. Ленин.* Материализм и эмпириокритицизм. Собр. Соч., том X, стор. 203, 204.
[5]) *С. Ю. Семковский.* Этюды по философии марксизма. 1925.
[6]) *Ленин.* Собр. Соч. Том X, стор. 205—206.

взимку 1846 — 1847 року, а також (разом з Ф. Енґельсом) в „Комуністичному Маніфесті", що вийшов друком (як ми вже зазначили були вище) в лютому 1848 року. Прудонова книжка *Systeme des contradictions économiques ou Philosophie de la misére*" („Система економічних суперечностей або філософія злиднів"), що вийшла друком 1845 року, дала Марксові нагоду розвинути основні постуляти теорії історичного матеріялізму, піддати аналізі механізм капіталістично-буржуазної форми суспільного виробництва й накреслити основи теорії соціялістичного перевороту. Полемізуючи з Прудоном, К. Маркс писав: „Речі розвиваються цілком інакше, ніж думає Прудон. Від самого початку цивілізації організація продукції була побудована на протилежності фахів, станів, кляс, нарешті на протилежності між нагромадженою і безпосередньою працею. Нема поступу без протилежности — ось закон, що йому кориться цивілізація аж донині. *Аж до цього часу продукційні сили розвиваються на основі цього панування клясової протилежности*"... „Економічні категорії суть тільки теоретичні вислови, абстракції суспільних продукційних відносин. Пан Прудон, як справжній філософ, ставить речі догори ногами і в дійсних відносинах бачить тільки втілення тих принципів, тих категорій, що, — як знов таки пан Прудон, філософ, каже, — дрімали в лоні „безособового суспільства". Пан Прудон, економіст, зрозумів дуже добре, що люди виготовляють сукно, полотно, шовк серед певних продукційних відносин. Але він не зрозумів, що ці *певні соціяльні відносини так само суть витвори людини, як сукно, льон, тощо.* Соціяльні відносини щільно зв'язані з продукційними силами. *Разом із здобуттям нових продукційних сил люди змінюють свій спосіб продукції, а із зміною способів продукції,* із зміною способу забезпечувати собі прожиття, *змінюють вони всі свої суспільні відносини.* Ручний млин дає суспільство з февдальними панами, паровий млин — суспільство з промисловими капіталістами. *Але ті самі люди,* що укладають свої соціяльні відносини відповідно до свого способу матеріяльної продукції, *встановляють також принципи, ідеї, категорії відповідно до своїх суспільних відносин.* Тим то ці ідеї, ці категорії так само маловічні, як ті відносини, що вони їх висловлюють. Вони суть витвори історичні, переходові, дочасні. Ми живемо серед безупинного руху зростання продукційних сил, руйнації соціяльних відносин, творення ідей". Розвиток пролетарського руху має довести до повалення буржуазного ладу й усунення клясових суперечностей. Нова, пролетарська кляса висуває й своїх власних теоретиків — соціялістів і комуністів. „Поки пролетаріят ще не досить розвинувся, щоб сконституювати себе, яко клясу, і поки, отже боротьба пролетаріяту з буржуазією не має ще політичного характеру, поки продукційні сили не досить ще розвинулися в лоні самої буржуазії, щоб уже можна було побачити ті матеріяльні умови, що потрібні для визволення пролетаріяту, — доти ці теоретики це лишень *утопісти,* що, бажаючи задовольнити потреби поневолених кляс, вигадують системи та шукають науки — відродительки. Але мірою того, як історія поступає наперед, а боротьба пролетаріяту набирає разом з тим щоразу виразніших рис, цим теоретикам нема вже для чого вишукувати в своїй власній голові отієї науки — відродительки; *вони повинні тільки здати справу з того, що діється в них перед очима, й стати виразниками дійсности.* Поки вони шукають отієї науки та творять самі тільки системи, поки вони стоять ще на початку боротьби, доти в злиднях вони бачать самі лишень злидні, не помічаючи в них того революційного, переворотового боку, що повалить старе суспільство. Та скоро це помічено, *наука стає свідомим самого себе витвором історичного руху* і перестає бути доктринерською,

стаючи революційною". „Поневолена кляса є умова існування кожного суспільства, побудованого на клясових суперечностях. Визволення пригніченої кляси неминуче, отже, вимагає створення нового суспільного ладу. А щоб поневолена кляса могла себе визволити, для цього треба досягти такого ступня розвитку, коли набуті продукційні сили й дані суспільні відносини не можуть далі існувати одні побіч одних. З усіх знарядь продукції найпродуктивніша сила є сама революційна кляса. А передумова організації революційних елементів у клясу є існування всіх тих продуктивних сил, що взагалі могли розгорнутися в лоні старого суспільства. Та чи це означає, що після повалення старого суспільства настане панування нової кляси, що досягне свого вищого вияву в новій політичній владі? Ні. *Умова визволення робітничої кляси є скасування всяких кляс.* Робітнича кляса в ході розвитку поставить на місце старого буржуазного суспільства *асоціяцію, що не знатиме кляс і їхньої протилежности, що не знатиме політичної влади, як такої, бо власне політична влада є офіціяльний вияв клясової протилежности всередині клясового суспільства.* А до того часу протилежність між пролетаріятом і буржуазією є боротьба кляси проти кляси, боротьба, що *найвищий прояв її знаменуватиме цілковиту революцію*" [1]).

Намічені в „*Злиднях філософії*" основи теорії історичного матеріялізму й зокрема теорії пролетарської революції, К. Маркс зформулював ще раз в „Комуністичному Маніфесті". І з цього часу, К. Маркс хоч таки й не написав спеціяльної праці про теорію історичного матеріялізму, проте раз-у-раз давав побіжно в різних своїх працях нові стисли формулювання основних тверджень тієї теорії історичного матеріялізму.

Стисло, але ж глибоко й досить вичерпливо, К. Маркс знову зформулював основні твердження теорії історичного матеріялізму р. 1859, в передмові до своєї праці — „Zur Kritik der politischen Oekonomie". („До критики політичної економії") отакими словами:

„Загальний результат, що його я дійшов і що став мені за провідну в усіх моїх працях нитку, можна коротко зформулювати в отаких словах:

В процесі суспільної продукції життьових засобів люди вступають у певні, неминучі, незалежні від їхньої волі продукційні відносини, що відповідають певному щаблеві розвитку їхніх матеріяльних продукційних сил. Ці продукційні відносини в цілому творять *економічну структуру* суспільства, що на ній підноситься *юридична й політична надбудова* й якій відповідають певні суспільні форми свідомости.

Спосіб продукції матеріяльного життя зумовлює хід всього соціяльного, політичного й духового життьового процесу. *Не свідомість людей зумовлює їхнє буття, а навпаки — суспільне буття зумовлює їхню свідомість.* На певнім ступені свого розвитку матеріяльні продукційні сили суспільства заходять у суперечність з продукційними відносинами, що існують, або, це саме юридичною мовою висловлюючи, — з власницькими відносинами, що в них досі вони розвивалися. З форм розвитку продукційних сил ці відносинами перетворюються на їхні кайдани. Тоді наступає доба соціяльної революції. За зміною економічної основи швидше чи повільніше перетворюється й ціла величезна надбудова.

Досліджуючи такі перевороти, завсігди треба відрізняти матеріяльний переворот в умовах продукції, переворот, що визначається з природничонауковою вірністю, і переворот юридичний, політичний, релігійний, мистецький чи філософський, одне слово — ідеологічні форми, що в них

[1]) *К. Маркс.* Злидні філософії. Вид. „Космос". 1923. Стор. 26, 65, 77, 115.

люди свідомо уявляють собі цей конфлікт та що за гасла в боротьбі правлять. Подібно до того, як не можна скласти собі правдиве уявлення про якусь особу на підставі її власної думки про себе, так само не випадає розглядати й революційну добу з погляду її власної свідомости. Навпаки, саму цю свідомість слід пояснити суперечностями матеріяльного життя, тим конфліктом, що між суспільними продукційними силами та продукційними відносинами існує.

Суспільна форма ніколи не гине раніше, ніж розвинуться всі ті продукційні сили, що ним вона дає потрібний простір, і нові вищі продукційні відносини ніколи не наступають у заміну, доки матеріяльні умови їхнього існування не виростуть у лоні старого суспільства. Таким чином, людство завсігди ставить собі тільки такі завдання, які воно може розв'язати, бо коли уважно придивитися, завсіди виявляється, що саме завдання постає тільки там, де вже існують або, принаймні, перебувають у процесі свого створення матеріяльні умови до його розв'язання.

З загального погляду азійські, античні, февдальні та новітні буржуазні форми продукції за поступові доби економічного формування суспільства вважати можна. Буржуазні продукційні відносини є остання антагоністична форма суспільного продукційного процесу, — антагоністична в значенні не індивідуального антагонізму, а антагонізму, що виростає на ґрунті суспільних життьових обставин, що в них живуть окремі людські особи; та продукційні сили, що розвиваються в лоні буржуазного суспільства, одночасно створюють матеріяльні умови для розв'язання того антагонізму. Цією суспільною формацією закінчується передісторична доба людського суспільства".

„Передісторична доба людського суспільства" — це доба клясової організації суспільства, доба клясових форм державности. В цю добу всенька надбудова — державний лад, правні норми, релігія, мораль, філософія, наука, мистецтво — все набуває клясового характеру, тобто відбиває інтереси тієї чи іншої кляси, при чому члени тієї кляси (свідомо чи несвідомо) поспіль уважають свої клясові форми суспільної свідомости за загальнолюдські. Політичні та ідеологічні суспільні форми не мають абсолютного значення: бувши в одну добу суспільного розвитку поступовими, вони в дальшу добу, за законами діялектичного розвитку, стають реакційними і мусять уступитися перед новими формами.

Ці самі основні думки, мало не так само зформульовані, як у Маркса, висловлював кілька разів і Енґельс. Так, р. 1877 він писав:

„Нові факти змусили до нового розгляду всієї дотеперішньої історії, і тут виявилося, що вся дотеперішня історія, *за винятком первісних відносин*, була історія клясової боротьби, що ті кляси суспільности, які поборюють себе взаємно, це кожночасний продукт виробничих та комунікаційних відносин, одне слово — економічних відносин своєї доби, — що, отже, економічний лад суспільности кожного даного часу становить основу, що нею треба в *останній інстанції* пояснити всю будову правних та політичних інституцій, як також релігійних, філософських та усяких інших поглядів... Ідеалізм прогнано з його останнього пристановища, з поля розуміння історії й знайдено шлях пояснити свідомість людини її буттям, а не буття свідомістю".

До К. Маркса та Ф. Енґельса не існувало правдивого розуміння процесу історичного суспільного розвитку, отже не було правдивого розуміння й ролі, становища окремої людської особи в тім процесі. Буржуазна філософія й соціологія все протиставляла індивідуальність суспільству, одривала людську особу від колективу, де вона жила, працювала,

боролася, творила. Маркс і Енґельс вперше науково й переконливо показали й довели нерозривну залежність, нерозривний зв'язок — матеріяльний і духовий — людської особистости з суспільством, зв'язок, що повстав у процесі суспільної боротьби за існування. Діяльність і мислення кожної суспільної формації, кляси, групи, а також і кожної людської індивідуальности, зумовлюється завсіди станом суспільної економіки, формами суспільної, громадської боротьби за існування, — однаково, чи розуміє цю свою залежність, нерозривний зв'язок окрема людська одиниця, чи ні.

Це твердження марксівської соціологічної теорії викликало силу закидів, протестів ще й велике обурення з боку буржуазних та дрібнобуржуазних соціологів-ідеалістів, або дуалістів. Моністичному, історичному матеріялізмові закидувано, що нібито він „відкидає всі ідеальні сили й перетворює людину на бездушну забавку механічного суспільного розвитку, а тим самим відкидає й усі моральні мірки“ [1]). Та ці закиди не мають під собою ніякого ґрунту. Ознайомлюючись з філософією марксизму, ми бачили, що характер пролетарської філософії дійсно матеріялістичний. Всупереч ідеалістичним системам, що дивляться на духов, як на основу всякого буття, пролетарська філософія виходить з реального, матеріяльного буття. Одначе це не означає, що вона зважає тільки на матерію. Вона є пряма протилежність вульгарного буржуазного матеріялізму: К. Маркс, Ф. Енґельс та інші дуже енергійно поборювали цей останній (буржуазний матеріялізм). Пролетарська філософія лише твердить, що дух, мислення є властивість матерії, і що буття обумовлює свідомість людини. Отже, вже самі основи пролетарської філософії рішуче спростовують закиди, скеровані проти марксистської соціології; вона не відкидає „ідеальних сил“, так само, як не відкидає й „моральних мірок“, а тільки дає наукове розуміння їх.

Матеріялістичне розуміння історії не відкидає ідеальних сил, навпаки, — визнає велику вагу їхню, але в той самий час досліджує, показує, звідки та як постають ідеї, звідки та як набирають вони своєї суспільної сили, показує на мінливість моральних норм, на їхній нерозривний зв'язок з суспільною економікою, суспільним матеріяльним буттям [2]). Новітній соціялістичний світогляд каже, що „людський розум не стоїть відокремлено над історичним розвитком суспільства, але втягається в самий процес цього розвитку, становлять нерозривну складову частину його; що він виріс у процесі господарчої та взагалі матеріяльної діяльности й нерозривно зв'язаний з нею у своїм розвиткові. Виростаючи, людський розум у процесі продукції набуває дедалі більшої ваги в суспільнім житті, починає поволі розуміти закони того життя й опановувати його, разом з опануванням таємниць природи. Суспільні діяльні сили (як і сили природи) виявляються сліпо й насильно, доки їх не пізнаємо й свідомо не зважаємо на них. Та коли ми їх уже пізнали, зрозуміли їхню діяльність, їхній напрям, тоді вже тільки від нас залежить підпорядкувати їх (щоразу більшою мірою) нашій волі і за їхньою допомогою досягти наших цілей. В руках об'єднаних продуцентів суспільні продукційні сили можуть перемінитися з демонічних володарів у слухняних“ (Ф. Енґельс).

---

[1]) Див. праці: німців — *Барта, Берштайна, Штамлера*, росіян — *Михайловського, Кореєва*, чеха *Массарика* („Философские и социологические основания марксизма“. Перевод *Николаева* Москва. 1900).

[2]) *А. Менґер* Новое учение о нравственности. *К. Каутекий.* Этика и материалистическое понимание истории. *Ф. Энгельс.* Происхождение семьи, частной собственности и государства. *Тард.* Сравнительная преступность, Видавництво „Сытина“ 1907 г.

Так само безпідставний і той закид, що наче б то матеріялістичне розуміння історії вважає людську індивідуальність *за бездушну* забавку *механічного* суспільного розвитку, що наче б то *марксівське* розуміння історичного процесу перейняте *фаталізмом*. Розвиток капіталістичного суспільства своїм власним законам підлягає; це означає, що властивості його мало залежать від волі та свідомости людей. Продукційний вплив суспільної людини на природу створює особливу форму залежности людини, особливу форму її рабства: економічну конечність. З історії суспільного розвитку бачимо ми, що більше зростала влада людини над природою, що більше розвивалися продукційні сили, то дужче зміцнювалось це особливе рабство: з розвитком продукційних сил ускладнялися взаємини між людьми в суспільному продукційному процесі. Хід цього процесу цілком вилучається з-під їхнього контролю, з виробника стає раб свого власного твору (що виразно виявляється в анархії капіталістичної продукції). Але подібно до того, як природа, що оточує людину, сама дала їй першу можливість розвивати її продукційні сили, отже, й повільно звільнятися з-під влади природи, — суспільні відносини виробництва в процесі свого розвитку призводять людину до пізнання причин її поневолення економічною конечністю. — Оцим і дається суспільній людині повна можливість поставити над конечністю свідомість, розум— над сліпим законом, волю — над примусом (бо пізнана конечність є воля). Пізнавши, що причина поневолення людини її власною суспільною діяльністю лежить в анархії продукції, суспільна людина нарешті організує цю продукцію і тим самим підпорядкує її своїй волі. Тоді скінчиться панування конечности (примусу) й запанує воля, що сама виявляється у формі конечности. „Тоді почнеться справжня історія людства" (Ф. Енґельс).

Отже, суспільна боротьба людства з природою, суспільна праця, то є основа й причина суспільного розвитку; її виявлення — це суспільна техніка, суспільна економіка, суспільні організаційні (політично-державні) форми, певний стан суспільної свідомости, психології, ідеології. Одне з одним зв'язане нерозривно, як зв'язані нерозривно зміст і форма, причина й наслідок. Суспільна праця неможлива без виявлення людської волі й розуму. Ідеї стають великою суспільною силою, коли ними проймаються маси.

Дуже важлива точка марксівського розуміння історії це наука *про класову боротьбу*, як рушійну силу історії, і зв'язана з цим Марксова та Енґельсова теорія *пролетарської революції* та наука про *державу*.

„Історія всього попереднього суспільства — це історія боротьби кляс" — ці слова, ця думка (що нею починається „Комуністичний Маніфест") проходить через усі соціологічно-економічні твори К. Маркса та Ф. Енґельса. Через клясову боротьбу людство має прийти до соціялізму.

Маркс і Енґельс були переконані, що перехід від капіталізму до соціялізму відбудеться через низку революцій. Робітникам доведеться пережити 15, 20, 50 років громадянських війн і битв народів для того, щоб змінити суспільний лад і себе самих, — говорив К. Маркс. Оцінюючи досвід европейських революцій 1848 року й намагаючись заглянути в майбутнє та передбачити шлях боротьби пролетаріяту за своє визволення, К. Маркс писав: „Буржуазні революції швидко йдуть від успіху до успіху; їхні драматичні ефекти один дужчий від одного. Люди й речі здаються неначе оздоблені в діяманти. Кожний день захоплений піднесенням. — Але ці революції недовговічні: надходить швидко момент, коли

вони досягають найвищої своєї точки, — і суспільство почуває себе як на похмілля. Лише нескоро суспільство тверезо засвоює наслідки доби своїх бурхливих поривів. — Не-те пролетарські революції: вони завсіди критикують самі себе; раз-у-раз спиняють себе в своїм розвиткові, повертаються назад до того, що, здавалося, вже було довершене, щоб почати його знову; ґрунтовно й уїдливо висміюють половинчатість, кволість та мізерність своїх перших спроб; перемагають свого ворога, кладуть його на землю, немов для того тільки, щоб він набрався від землі нової сили й повстав проти них іще більшим велетнем; відступають кожного разу знову назад зо страху перед нез'ясованою величчю власних цілей аж доти, доки утвориться становище, що вже не дає ніякої спромоги повернутися до пройденого, становище, що примушує приймати остаточне рішення й робити безповоротний крок наперед". Треба було десятиліттів, щоб зрозуміти всю глибину цього геніяльного передбачення.

Кожна клясова боротьба — це боротьба політична, — вчили засновники наукового соціялізму, — тим то пролетарська революція повинна прагнути в першу чергу завоювати політичну владу, причому „робітнича кляса не може просто взяти до своїх рук готову (буржуазну) державну машину й пустити її в рух для своїх цілей" (К. Маркс. „Громадянська війна у Франції"); вона повинна знищити ту машину й утворити свою власну, що була б виявом пролетарської диктатури, пролетарської державно-клясової організації („Комуністичний Маніфест"). Про конечність примусової, диктаторської форми пролетарської державности Енґельс писав року 1875: *„Доки пролетаріят буде потребувати держави, він потребуватиме її не в інтересах волі, а в інтересах приборкання своїх супротивників, бо коли стане можливим говорити про волю, тоді держава, як така, перестане існувати"*. Погляд К. Маркса та Ф. Енґельса, що пролетаріятові не обійтися без своєї держави, з самісінького початку гостро відрізняв їх від анархістів, що не визнавали й не визнають державної організації взагалі.

Тактика пролетаріяту в його боротьбі проти буржуазії повинна бути тактикою масової боротьби, при чому боротьба ця повинна провадитися в різних формах: у формі економічної боротьби пролетаріяту за поліпшення матеріяльного добробуту в умовах капіталістичного суспільства (професійний рух, кооперативний, страйки), у формі політичної боротьби за буржуазну, парляментську демократію (партійні політичні організації) і, нарешті, в слушний час — у формі збройного революційного повстання проти буржуазії за соціялізм. — Стаючи до повстання, пролетаріят, його проводирі мусять пам'ятати, що „повстання це таке саме мистецтво, як війна й до того подібне і підлягає певним правилам, що ігнорування їх веде до загибелі" (Ф. Енґельс. „Революція й контр-революція в Німеччині"). Захопивши політичну владу, пролетаріят повинен ужити якнайрішучіших заходів, щоб утримати її в своїх руках. „Є тільки один єдиний засіб зменшити, полегшити та спростити смертельні муки старого суспільства й муки народження нового, — писав К. Маркс р. 1849, — це революційний тероризм". — Революційний пролетаріят має йти разом з дрібною буржуазією в її боротьбі проти дворянства та великої буржуазії, але, не забуваючи остаточної цілі пролетарської революції, повинен рішуче виступати проти дрібної буржуазії з того моменту, як тільки вона захоче зміцнити своє клясове становище, захопити владу в свої руки („Обіжний Лист Німецького Союзу Комуністів" від березня 1850 року, що написали його К. Маркс та Ф. Енґельс). — Далі: подібно до того, як буржуазія шукатиме в революційній боротьбі спілки з заможним

селянством, *пролетаріят повинен об'єднатися з сільською біднотою* (постулят пролетарської революційної тактики, що його згодом докладно розробив та обґрунтував Н. Ленін). — Що К. Маркс і Ф. Енґельс не змінили цих своїх поглядів на революційну тактику пролетаріяту (поглядів, вироблених 1848 — 49 р.р.), видно, між іншим, з передмови Ф. Енґельса до „Кельнського процесу комуністів", написаної р. 1885, де Ф. Енґельс зазначає, що багацько з того, що написано в „Обіжному листі Німецького Союзу Комуністів" (від березня 1850 року), „годиться і для теперішнього часу": не через демократію, а через диктатуру пролетаріяту до комунізму [1]).

Спинімося тепер на тих здобутках, що дали пролетарській науці К. Маркс та Ф. Енґельс у царині політичної економії, в царині дослідження законів розвитку капіталістичних форм продукції. Тут К. Маркс залишив таку цінну працю, дав таку глибоку аналізу капіталістичних суспільних відносин, що навіть найбільші вороги соціялізму, найпедантичніші буржуазні вчені економісти не можуть відмовити К. Марксові глибини думки, оригінальности та науковости.

Вище, в відповідних місцях, спинялися ми на особливо важливих моментах розвитку буржуазної політично-економічної думки. Через те тут, щоб праця Марксова, його аналіза капіталістичної форми продукції виступили виразніше на тлі досягнень тогочасної буржуазної науки, ми тільки конспективно зазначимо еволюцію поглядів буржуазних економістів за доби промислового капіталізму.

Як ми вже зазначили, економісти мануфактурної доби (на чолі з А. Смітом) вважали вільну конкуренцію за єдину основу „найсправедливішого" поділу суспільного багатства між різними суспільними групами. Машинова промислова продукція виявила суперечності двох кляс — буржуазії й пролетаріяту. Стало очевидно, що конкуренція замість „справедливого поділу багатства" довела до існування постійного голодного трудового робітничого резерву. Треба було пояснити це явище. І от Мальтус починає пояснять: він проголошує інстинкт розмножування за причину всіх нещасть (людство розмножується в більшій кількості, ніж може прогодувати земля). Глибше в суть суспільних капіталістичних відносин заглянув Рікардо. Він показує, що при поділі створеної в процесі продукції вартости частина її йде робітникам (заробітна плата), частина капіталістам (прибуток) і частина землевласникам (рента). На ґрунті такого розподілу створеного багатства постає суперечність клясових інтересів. А в тім Рікардо вважає капіталістичне суспільство за найдосконаліше й зовсім не гадає заміняти його іншим, неклясовим. — Як відомо, першими гострими критиками капіталістичного суспільства (капіталістичних форм продукції) виступили економісти-утопісти (Ґ. Бабеф, Сен-Сімон, К. Фур'є, Р. Овен). Вони показали, що вільна конкуренція веде не до справедливого розподілу суспільного багатства, а до нагромадження багатства в руках капіталістів та до зубоження решти людности. Їм здавалося, що переконуванням можна примусити панівні верстви внести організованість та пляномірність у продукцію та в поділ суспільного багатства (на „справедливих" основах, що забезпечували б усім членам суспільства матеріяльний добробут

[1]) *К. Маркс.* Злидні філософії. *Ф. Енґельс.* Анти-Дюрінг. *К. Маркс.* Громадянська війна у Франції *Ф. Енґельс.* Революція і контр-революція в Німеччині. *К. Маркс.* Капітал, І том. *Ф. Энґельс.* Происхождение семьи, частной собственности и государства. *Ленин.* Государство и революция.

і можливості психічного розвитку). І от саме в цих ідеалістичних поглядах та сподіванках на силу розуму якнайясніше виявилося, що утопісти аж ніяк не розуміють суті суспільних відносин у продукції й цілого історичного процесу. Поруч з цими економічними школами створювали свої теорії й дрібно-буржуазні економісти (як Сісмонді), що їхня політично-економічна мудрість зводилася до вихвалювання дрібно-буржуазних форм продукції (вони ганьбили велику капіталістичну продукцію й вимагали від урядів підтримати дрібні господарства; до цих економістів належав і Прудон).

В четвертім десятилітті XIX віку постає в Англії та Німеччині історична школа буржуазної політичної економії: Рошер, Кніс, Гільдебранд. Вона робить великий ступінь наперед тим, що серйозно обґрунтовує погляд на суспільно-економічні явища, як на явища історичні, отже, змінні (подібні думки висловлювали вже й утопісти). Ця школа, досліджуючи економічні явища, стала понад окремим, приватним господарством і розглядає економічні відносини в цілому, як народнє господарство.

На історичному погляді в політичній економії стояв і великий німецький економіст Карл-Родбертус (Яґетцов), що в своїй науці вже підходив до економічних висновків наукового соціялізму.

Карл-Йоган Родбертус-Яґетцов народився р. 1805 в університетському місті Грейфсвальді (в північній Німеччині), в родині професора римського права. Як і батько, К. Родбертус поринув у студіювання юриспруденції, але, скінчивши університета, пішов на державну службу. Та державна служба не припала йому до вподоби і 25 років він уже залишив її. Після цього він кілька років „не зігріє собі місця", „подорожуючи" то по Німеччині, то поза Німеччиною. Нарешті, року 1836 він осідає в купленому великому маєткові „Яґетцов", стає великим поміщиком і до кінця свого життя живе й хазяйнує в цім маєтку (у глухій німецькій провінції). Цим пояснюється значною мірою те, що в багатьох своїх творах Родбертус трактує питання землеволодіння, земельного кредиту тощо. Економічні погляди Родбертусові наближаються до науково-соціялістичних, і в той самий час своїми політично-громадськими переконаннями Родбертус довго був монархістом з великою домішкою політичного ідеалізму. На початку 70-х років (XIX ст.), коли окремі німецькі держави об'єднувалися в одну „велику Німеччину", старий Родбертус покладав утопічні надії на „залізного канцлера" князя Бісмарка, сподіваючись, що, вирішивши уряд Бісмарків, національне питання під проводом „освіченого і гуманного монарха" перейде до питань соціяльних і почне розв'язувати їх у напрямі „від монархії, через монархію до соціялізму".

Але, нарешті, і старий мрійник під впливом загостреної клясової боротьби повинен був зрозуміти, що його надії на мирне переведення соціяльних реформ під проводом монархів є чистісінька утопія. В зв'язку з цим, а також під певним впливом Ф. Лясаля, старий Родбертус почав обмірковувати питання про свій вступ до німецької соціял-демократичної партії. 30 листопада 1871 року він писав, що вже намірився взяти участь у соціял-демократичній партії і взагалі в робітничому рухові. В цій справі розпочато між Родбертусом та соц.-демократами переговори, що, одначе, лишилися нескінчені, — в грудні 1875 року Родбертус несподівано помер.

Родбертус теоретично помітив усі дефекти капіталістичної організації господарства й виступає як ворог основ буржуазного суспільства — приватної власности й зв'язаних з нею соціяльної нерівности та експлуатації. Він приєднується до трудової теорії вартости й теоретично віддає всі свої симпатії пролетаріятові. Одначе, в той самий час, він утопічно вірить у спасенну силу ідеальної соціяльної монархії, що без парляменту й гострої клясової боротьби одразу, заходами згори, розв'яже всі соціяльно-економічні проблеми. Взагалі, з Родбертуса не революціонер, але типовий еволюціоніст-мрійник, що „переконано" вірить у те, що „років через 400", без кривавої боротьби людство перейде до нової, колективістичної форми організації продукції. Основи своєї економічної науки Родбертус виклав ще р. 1842, в своїй праці, під назвою *„До пізнання наших державно-господарчих обставин"*. Досліджуючи процес капіталістичної продукції, Родбертус зазначає, що всі матеріяльні блага

створюється працею робітників, що прибуток на капітал (відсоток) виникає виключно через експлуатацію робітників. — Всі блага, що мають вартість, є продукт людської праці і виключно її. Але робітнича кляса, що головним чином витворює ці блага, не одержує всього продукту, що витворила, частина бо його йде капіталістам, які привласнили собі засоби виробництва продукції і тим набрали вирішального впливу на суспільні відносини в виробництві. Формою експлуатації є договір між капіталістом і робітником, що за ним голодний робітник, позбавлений всяких засобів виробництва, продає свою робочу силу капіталістові не за повну її вартість, а тільки за частину тієї вартости, що її він створить; решта продукту, вартости привласнює собі капіталіст, як нетрудовий прибуток. Отож прибуток на капітал і рента взагалі містить у собі частину продукту чужої праці; виникає він через експлуатацію. Трудова теорія вартости, що розвинув Родбертус, глибоко відрізняється від теорії Рікардо та Прудонової й має характер теорії абсолютно трудової вартости. Абсолютна вартість — це суспільна праця, — каже Родбертус, — що немов би застигла в продукті праці; праця — це є субстанція, саме єство вартости. Що не містить у собі суспільної праці, не є продукт її — те не має вартости.

З теорії абсолютної трудової вартости Родбертус виводить і свою теорію земельної ренти (що виклав він її в другому і третьому соціяльних листах до Кірхмана і потім коротко резюмував на початку четвертого листа, що має назву — „Капітал"). Суспільний прибуток, створений у процесі виробництва, розпадається на дві головні частини: на заробітну плату та ренту. Рента взагалі — це є „частина продукту національної (народньої, суспільної) праці робітників, котру відбирається від робітників через існування приватної власности". Рента поділяється, своєю чергою, на прибуток (на капітал) та на земельну ренту. Експлуатація робітників призводить до несправедливого поділу суспільного багатства. Робітники одержують щоразу менше (не зважаючи на загальне підвищення продуктивности людської праці), живуть у злиднях, не доїдають. Іхня купівельна спроможність зводиться до мінімуму. Звідси випливають труднощі щодо збуту товарів, торговельні кризи, що призводять до промислових криз.

Взагалі капіталістична організація господарства є дуже недосконала форма суспільної організації. Створений капіталізмом суспільний поділ праці пішов на користь тільки великим землевласникам та капіталістам, що привласнили собі засоби виробництва, а вкупі з цим і політично-економічну владу в державі. В результаті — поруч процесу швидкого збільшення національного багатства йде процес зубоження робітничих мас. Такі основні, досить глибокі, економічні висновки в Родбертуса, що їх він зробив, аналізувавши капіталістичну продукцію (тогочасні праці Родбертусові мало або може й зовсім невідомі були в той час К. Марксові). Основна хиба соціяльно-економічних поглядів Родбертусових була, одначе, та, що він не дійшов до матеріялістично-діялектичного розуміння історії.

Отже, тільки К. Маркс дав вичерпне пояснення „таємниць" капіталістичної продукції за допомогою своєї теорії надвартости, в світлі загального діялектичного погляду на суспільний історичний процес.

Ми кілька разів зазначали зміст науки К. Маркса про капіталістичну форму продукції. На підставі праць К. Маркса і користуючись з його методи, ми дали господарчу характеристику капіталістичного суспільства доби торговельного і промислового капіталу. Отже, тут

обмежимося самою вказівкою на головні точки Марксової аналізи капіталістичної продукції:

1. Теорія вартости (мінова та споживча), в основі якої лежить трудова теорія вартости. Мінова вартість — це історична категорія, що має значення тільки для періоду товарової продукції, — це суспільне відношення. Мінову вартість (чи просто вартість) і споживчу вартість товару створює праця.

2. Дослідження природи капіталу та його історичних форм. Капітал постійний і перемінний; перемінний капітал, тобто та частина капіталу, що вкладена в робочу силу, змінює в продукційнім процесі свою вартість, продукуючи свій еквівалент і лишок понад ним, а саме надвартість. Органічна будова капіталу вища і нижча. Репродукція капіталу; кожний суспільний виробничий процес є заразом також повторення виробничого процесу, тобто репродукційний процес; виробництво мусить за кожної суспільної формації відбуватися безперервно, або повторюватися через певний час. Звідси постає потреба продукувати безперервно не тільки речі споживання, але й засоби виробництва. Капітал мусить продукувати безперервно надвартість, мусить безупинно її репродукувати, коли вона має лишитися капіталом. Капітал утворився через експлуатацію праці.

3. З'ясування єства прибутку з капіталу. Привласнення надвартости єдиний стимул, що спонукає капіталістів до господарчої діяльности; здійснюється воно тим способом, що, з одного боку, капіталісти зосередили в своїх руках (експропріювали) засоби виробництва, а з другого — тим, що робітнича сила перетворилася на ринковий товар, на вартість, що створює для капіталістів надвартість. Норма надвартости й прибутку на капітал.

4. Теорія земельної ренти, як особливої форми надвартости; абсолютна та диференціяльна рента.

5. Наука про концентрацію капіталу, зникнення посередніх суспільних кляс; теорія зубоження (підупаду матеріяльного добробуту) трудящих верств.

6. Наука про кінець капіталістичного способу виробництва; теорія криз. Концентруючи буржуазія капітал, усуспільнює самий процес продукції. Свого часу капіталістична форма продукції була поступова. Та щодалі, то більше тратить вона свою поступову вагу і перетворюється на гальмо розвитку продукційних сил. Капіталізм починає стримувати технічний поступ. Суперечності капіталістичного ладу, стихійність, неплянівість та анархія у виробництві (що найгостріше виявляється в кризах) призводить до марної витрати суспільної робочої сили; організаційна роля капіталістів кінчиться; суперечності між пролетаріятом та буржуазією загострюються до того, що це починає загрожувати самому існуванню суспільства. Пролетаріят — це кляса, що на неї історія поклала місію повалити капіталістичний лад і збудувати новий світ.

Немає жодного буржуазного професора-економіста, який не спробував би довести безпідставність політично-економічної теорії К. Маркса, або „виправити" та „доповнити" її. А втім, спроби такі не дали бажаних наслідків. Ціла низка буржуазних економічних шкіл кінця XIX віку („катедер-соціялістів", „суспільно-реформаторська", „історично-етична", „реалістична" та інші), не маючи змоги збити Марксову науку, так само як і бувши неспроможні засвоїти її революційно-соціялістичну суть, звернули всю свою увагу на виписування утопічних

рецептів примирити клясові суперечності в капіталістичному суспільстві. З цих шкіл визначається своєю безплідною схоластикою так звана школа „суб'єктивної вартости" (товарів), що підкопується під трудову теорію вартости й хоче затушкувати клясовий поділ народнього прибутку в капіталістичнім суспільстві, втопити його в безодні суб'єктивних психічних переживань „покупців".

Так само й проти соціологічно-історичної теорії Марксової буржуазія йде невпинним походом. Слідом за Огюстом Контом пише багатотомну працю про суспільний розвиток Г. Спенсер, в якій намагається довести вищу досконалість і вічність капіталістичного суспільства. Нарешті, видатний учений В. Вундт у своїй капітальній праці про суспільний розвиток намагається обґрунтувати ідеалістично-агностичну теорію історичного процесу. Та всенькі ці спроби не досягають мети. Науковий матеріялістично-діялектичний світогляд, науково-соціялістичні методи в соціології та політичній економії поволі вкореняються в усіх ділянках науки, заглиблюються й удосконалюються.

„Перед історичним матеріялізмом, — писав свого часу Фр. Меринґ, — стоїть ще величезна праця, що він її повинен проробити, щоб освітлити всю історію людства з безконечним числом її галузок. І він буде розвиватися в цім напрямі, але він ніколи не виявить усієї своєї сили на ґрунті буржуазного суспільства вже через те, що сила його, щоразу збільшуючись, поперед усього зруйнує це саме суспільство... Тільки після визволення пролетаріяту історичний матеріялізм досягне свого повного розквіту" (Ф. Меринґ „Історичний матеріялізм").

К. Маркс не працював спеціяльно в царині природознавства. Ф. Енґельс був добре обізнаний з природничими науками і дав яскраві зразки безпосереднього прикладання діялектично-матеріялістичної методи до природничо-наукових дослідів, зокрема в великій незакінченій праці — „Діялектика природи" [1]). Але і Ф. Енґельс не був фаховим ученим — природознавцем.

Отже, тим знаменніший є виступ з новими ідеями, спорідненими з науково-соціялістичним світоглядом, вченого природника Дарвіна.

Чарлз Роберт Дарвін народився р. 1809 в Шрюсбері. Року 1831 скінчив університет і поїхав у подорож навруги світу. Підчас подорожі уважно придивлявся до фльори та фавни в різних країнах і звернув увагу на мінливість органічних (рослинних та тваринних) форм. Повернувшися з подорожі, Дарвін почав працювати коло питання про походження видів. Року 1842-го він уже накидав основи своєї еволюційної теорії, але праці не давав до друку. Того самого року Дарвін примушений був (через недугу) залишити Лондон і переїхав на все життя в село Даун. Року 1859 вийшла в світ перша велика праця Дарвінова *„Походження видів шляхом натурального добору або збереження добраних порід в боротьбі за життя"*. Праця справила величезне враження, хоч багацько видатних вчених і поставилися неприхильно до викладеної в ній еволюційної теорії. Р. 1868 вийшла друком друга велика праця Дарвінова *„Освоєні тварини та сіяні рослини"*. Р. 1871 з'явилась друком ще нова велика праця Дарвінова *„Походження людини"*.

Крім цих основних праць, Дарвін написав ще кілька дрібніших.

Помер Дарвін р. 1882.

Можна сказати, не перебільшуючи, що в розвиткові новітнього наукового світогляду ім'я Ч. Дарвіна стоїть поруч з ім'ям К. Маркса. Дарвін відкрив закон розвитку всього органічного світу. Цікаво, що „Критика політичної економії", де, в передмові, К. Маркс виклав основи історичного матеріялізму, вийшла в світ 1859 р., тобто в той самий час, коли вийшла й головна праця Дарвінова „Походження

[1]) *Ф. Энґельс.* Диалектика природы. Государств. Изд. РСФСР. 1925. (Архив К. Маркса и Ф. Энґельса. Книга вторая).

видів". Обидві ці теорії (Марксова й Дарвінова) разом зробили величезний переворот у поглядах на світ та на людське життя.

Ф. Енґельс (у промові над могилою К. Маркса р. 1883-го) поставив Дарвіна поруч з Марксом, зазначивши, що один з них (К. Маркс) „відкрив закон розвитку людської історії", а другий (Дарвін) — „відкрив закон розвитку органічної природи". І Маркс, і Енґельс були високої думки про Дарвінові праці, про його методу дослідження. „Дарвін завдав величезного вдару метафізичному поглядові на природу, довівши, що ввесь сучасний органічний світ, рослини й тварини (а з ними, отже, й людина) суть продукти процесу розвитку, що т ивав мільйони років", — зазначає Ф. Енґельс і додає, що лише після праць Ч. Дарвіна (разом з першими досягненнями в царині природознавства) стало можна виробити науковий погляд на природу, наукову теорію системи природи [1]). Дарвін виразно зформулював і довів правдивість великого, діялектичного принципу безперервности процесів та явищ в органічній природі. Винайдений у нього процес натурального добору має діялектичний характер (хоч Дарвін і не заглиблювався у філософську оцінку своєї теорії та методи дослідження й не був завершений діялектик). Дарвін довів, що всі види тварини не були створені кожен окремо, а постали один з одного в процесі боротьби за існування, шляхом натурального добору. Він висловив думку й обґрунтував її науково, що й сучасна людина не була створена відразу, а постала в процесі природного розвитку від простішого виду тварини, і що ближчі предки людини були з роду мавпуватих тварин.

Наука Ч. Дарвіна, як і наука К. Маркса, викликала великі суперечки, придбала собі палких прихильників і лютих ворогів. Еволюційну теорію використано, як важливий момент, у клясовій боротьбі. Буржуазія тих країн, де ще не був остаточно переможений февдальний лад, як-от, приміром, Німеччина, скористалася з революційної теорії Дарвіна в боротьбі проти дворянсько-февдальної влади, проти реакційної метафізично-теологічної ідеології. А там, де влада буржуазії на той час уже зміцніла (як-от, приміром, в Англії), буржуазія ігнорувала її, мовчала про неї. Але як тільки буржуазія дійшла в передових капіталістичних країнах до влади й зіткнулася гостро з новою, ворожою їй організованою робітничою клясою, вона, з одного боку, повела завзяту боротьбу проти дарвінізму, а з другого — зробила спробу використати його проти пролетаріяту, переносячи закони розвитку органічного, тваринного світу на людське суспільство, намагаючися довести, що немов би дарвінізм — це наукове обґрунтування соціяльної нерівности та довід на те, що не може існувати безклясове, комуністичне суспільство.

Визначний німецький учений Вірхов р. 1887-го казав дарвіністам: „Будьте обережні з цією теорією, — бо вона дуже щільно підходить до соціялістичної теорії", а до чого доводить ця остання, видно, мовляв, з тієї різанини, що її вчинено підчас Паризької Комуни. Під впливом зростання реакційних настроїв серед буржуазії, навіть, переконані прихильники дарвінізму, як-от, приміром, визначний німецький учений Геккель, почали ревізувати його та виганяти з нього революційний зміст. Геккель намагався довести, що саме Дарвінова теорія доводить неможливість здійснення соціялістичного ідеалу. Мовляв, теорія К. Маркса доводить, що всі люди з природи рівні, й намагається до того, щоб здійснити ту рівність та солідарність людей

[1]) *Ф. Енґельс.* Анти-Дюрінґ і Людвіґ Фоєрбах.

в ідеальному суспільстві, а дарвінізм є науковий доказ нерівности постійної боротьби, конкуренції та перемоги дужчих не лише серед тварин, але й серед людей. Англійський філософ Герберт Спенсер також намагався підсилити свою буржуазно-індивідуалістичну теорію суспільного розвитку дарвінізмом. „Боротьба за існування охороняє расу від занепаду, — казав він. — Коли б боротьба припинилася і коли б кожен був певний свого існування без жадної боротьби, тоді раса, без сумніву, мусіла б занепасти. Соціялізм, що намагається знищити боротьбу за існування в людському світі, зрозуміла річ, мусить довести до загального інтелектуального та фізичного занепаду".

Звичайно, вченим соціялістам було не важко збити всі ці напади буржуазних учених на дарвінізм та намагання перетворити революційну теорію Ч. Дарвіна на реакційну, анти-соціялістичну, Ант. Паннекук (у праці — „Марксизм і Дарвінізм"), К. Кавтський (у праці — „Етика й матеріялістичне розуміння історії" та в інших працях), Л. Вольтман (у праці „Дарвінова теорія й Соціялізм") та інші вчені довели, що не можна переносити механічно законів розвитку тваринного світу на людський соціяльний розвиток.

Тварина має безпосередній зв'язок з природою, провадить безпосередню індивідуальну боротьбу проти природи й собі подібних тварин, а людина чинить у суспільстві і через суспільство, як нерозривна частка його, отже, підлягає не лише природничо-біологічним законам, але й законам суспільного розвитку, що стоять понад окремою індивідуальністю, зумовлюють її вчинки, надають особливих форм боротьбі за існування, що їх не знає тваринний світ. В конкуренції, що має місце в клясовім суспільстві, перемагають не дужчі та вправніші індивідуально, а ті, що належать до панівних кляс, а всередині в цих останніх — ті, що мають більші капітали. Соціялізм зовсім не веде до підупаду боротьби за існування; навпаки — він намагається до найзорганізованішої, до найінтенсивнішої боротьби проти природи, до повної перемоги та використання сил природи, — чого ніяк не може досягти буржуазний світ з своєю конкуренцією та клясовою організацією суспільної продукції. На наших очах капіталізм виявляє себе як руїницька сила, що через клясову боротьбу, через конкуренцію держав з державами, через люті війни веде людство до занепаду. Так само і з погляду розвитку індивідуальних (фізичних і духових) здібностей людини, лише соціялізм створить умови для гармонійного розвитку дужої людини та вільного змагання індивідуумів.

Та що сутужніше стає буржуазії, що виразніше та грізніше наступає на неї робітнича кляса, то лютіше повстають буржуазні вчені (найперше різні богослови) проти дарвінізму. І що знаменне, в цій боротьбі перед веде найрозвиненіша капіталістична держава, а саме Сполучені Штати Північної Америки. В цій державі на наших очах набирає сили *фундаменталізм*, реакційна теологічна біблійна теорія постання світу та людини. Цю теорію висовують учені ідеологічно-здитинілої американської буржуазії супроти еволюційної теорії Ч. Дарвіна. Нападаючи на дарвіністів, фундаменталісти вчать: „вірте в біблію; вона єдине джерело нашої релігії, моралі та науки. Все, що йде всупереч біблії — неправда і несе з собою руїну та смерть. Бог — творець світу. Еволюційна теорія — небезпека для цивілізації, тому треба заборонити викладати в школах еволюційну теорію" (Уїльям Дженінґс Брайан — голова Всеамериканської Асоціяції Фундаменталістів). В березні місяці 1925 р. в штаті Тенесі видано закон про заборону викладати в школах еволюційну

теорію, а в липні того ж самого року відбувся в Дайтоні суд над учителем місцевого коледжу Джоном Скопсом, що його прокурор штату обвинувачував за викладання в школі еволюційної теорії всупереч закону. Суд цей нагадує середньовічні суди над „відьмами“ Кінчився він тим, що Скопса визнано винним і призначено кару — 100 долярів штрафу. Слідом за Тенесі на початку 1926 року видано антиеволюційний закон і в штаті Місісіпі. Оцими законами фактично унеможливлено вільну наукову працю в зазначених штатах Північної Америки. Антиеволюційний рух пробивається й у Європі — в Англії, Німеччині, Голяндії, Югославії та по інших країнах [1]).

Та ці темні орґії звироднілої буржуазії не в силі підірвати революційного, матеріялістично-діялектичного розуміння природи, так само як не в силі вони побити Марксову теорію історичного матеріялізму та спинити переможний хід пролетаріяту до соціялізму [2]).

50. Народження соціялістичної робітничої партії й розвиток професійного руху в Німеччині. Розгром революції 1848 р. потяг за собою цілісіньких десять років глибокої реакції в Європі, реакції, що під нею стогнав пролетаріят та селянство, що під нею навіть промислова буржуазія почувала себе не зовсім гаразд.

Та промисловий розвиток Німеччини після революції 1848 р. пішов швидко наперед, а це зміцнило позиції буржуазії й породило намагання до боротьби проти дворянської реакції. 1850 — 1860 роки були роками швидкої капіталізації Німеччини. За цей час виросли великі промислові міста, виросла пролетарська кляса. Країна вкрилася сіткою залізниць (року 1850 — залізнича сітка становила 5.822 кілометри, а року 1879 — 18.573 кілометри).. Постало багацько банків, значно зросла кількість акційних товариств (року 1850-го їх було 54, року 1879-го — 429). Розвинулася текстильна, вугільна та металюрґійна промисловість. Особливо швидким темпом пішов наперед промислово-капіталістичний розвиток Німеччини після франко-пруської війни, коли Франція заплатила Німеччині величезну грошову контрибуцію (ця доба відома під ім'ям „ґрюндерства“).

Мавши таку велику вагу в економіці країни, промислова буржуазія, зрозуміла річ, не хотіла залишатися і далі на політичних задвірках. Криза 1857 р. розворушила німецьку буржуазію, розбурхала її незадоволення проти режиму, що тоді існував, і підсилила намагання до впливу на державні справи. Буржуазний натиск примусив уряд Прусії на початку 1861 року (як уряд Франції — трохи раніше — з 1859 року) взяти ліберальний курс, дати амнестію революціонерам 1848 р. та взагалі трохи зм'якшити поліційний режим.

„Весна“ на буржуазному фронті відбилася через якийсь час і на фронті робітничому, дарма що здебільшого не з ініціятиви робітників та не в напрямі клясової організації пролетаріяту. Буржуазія й буржуазна інтеліґенція, бажаючи спертися на робітників у своїй боротьбі проти дворянсько-поліційного режиму, за поширення своїх політичних прав

---

[1]) Реакційність і містичні збочення характеристичні для всієї сучасної буржуазної філософії. Ставлячи над розумом, точним знанням, інтуїцію — вона кінчає залицянням з „потойбічним світом“ (Бергсон, Файґінґер та інші). Дивись статтю *І. Демчука*, VI міжнародній філософський конґрес („Черв. Шлях“, № 4, 1927 р.).

[2]) *Ант. Паннекук*. Марксизм і дарвінізм. Переклад М. Голагіна. Відень, 1921. — Збірник „Дарвинизм и Марксизм“, під редакцією М. Равич-Черкаського. Изд. второе; ГИЗ, 1925. — *Вольтман*. Теория Дарвина и социализм. — *Н. Полетика*. Обезьяний процесс в Америке. ГИЗ РСФСР, Москва, 1926.

та політичної влади, почала вживати заходів, щоб узяти робітників під свій вплив. Для цього буржуазія організувала серед пролетарів кооперативи, каси взаємної допомоги і просвітні товариства. Поруч банкіра Зонемана, невтомно працював на цім полі „батько" дрібно-буржуазної німецької кооперації, Шульце-Деліч, і в своїх творах доводив робітникам, що прибуток капіталістів постає не шляхом експлуатації пролетарів, а є наслідок „заощаджень" буржуазії.

„Батьківська" опіка буржуазії гальмувала розвиток клясової свідомости німецького пролетаріяту, але спинити того розвитку, звичайно, не могла. У великих промислових осередках (у Саксонії та на Райні), де скупчилася велика маса фабрично-заводського пролетаріяту, почали утворюватися гуртки клясово-свідомих робітників, що, не задовольняючись з тих організаційних форм і тієї діяльности, на яку наштовхнула їх буржуазія, — шукали пролетарських способів боротьби за свої клясові інтереси. Для цих, спочатку невеличких, груп свідомих пролетарів, як і для цілої малокультурної та клясово-несвідомої німецької пролетарської армії, потрібні були організатори, проводирі, трибуни та вчителі. Загнана на спід соціяльного життя, визискувана, безправна, придушена тяжкою боротьбою за шматок хліба, пролетарська маса не в силі була висунути з-поміж себе, в потрібній кількості, таких проводирів, і тому шукала їх серед радикально-демократичної буржуазної інтеліґенції, намагаючись (не завсіди свідомо) поставити їх на службу своїй клясі. Одному з таких „виходнів" з буржуазії Фердінандові Лясалю — випало бути піонером, творцем політичної організації німецького пролетаріяту.

Фердінанд Лясаль народився 11 квітня року 1825 в Бреславлі, в родині заможного купця-єврея. Вчився він спочатку в гімназії, а потім у комерційній школі (у Ляйпціґу), де йшов за непутящого, пустого учня. Склавши іспит на „матуру", Лясаль вступає (1842 р.) до бреславльського університету, а через два роки до берлінського. В університеті він студіює історію, філософію та правничі науки. У травні 1845 року він кидає університет і повертається додому, до Бреславля, але наприкінці цього ж таки року їде до Парижу студіювати там у книгозбірнях твори стародавнього грецького філософа, діялектика Геракліта. З р. 1846 кидає він наукові студії, захопившися спочатку одною приватною, адвокатською справою (виступив оборонцем графині С. Гацфельд в її процессі проти свого чоловіка), а потім, з 1848 р., політичною діяльністю.

Ще на університетській лаві Ф. Лясаль пройнявся революційними настроями й почав схилятися до соціялізму. „Комуністичний Маніфест" Маркса та Енґельса справив на нього велике враження. Студіюючи філософію, Лясаль захопився революційною стороною філософії Ґеґелевої про вічний рух та боротьбу. Ще студентом Лясаль розпочав відому працю про Геракліта — *„Геракліт Темний"*, що й скінчив її через 10 років. Р. 1848 бере він участь у демократично-республіканській (буржуазній) партії, співр бітничає в газеті *„Нова Райнська Газета"*, що її редагував К. Маркс, знайомиться близько з К. Марксом та Ф. Енґельсом, разом з ними бере діяльну участь в революції: виголошує кілька палких промов, закликаючи до боротьби проти уряду. В листопаді 1848 р. Лясаля арештовують. Коли після розгрому революції настала реакція, Лясаль, поруч приватних справ, продовжує свою науково-літературну діяльність, але не зосереджує своєї уваги на якійсь одній галузі наук: одночасно з нього поет-драматург і філософ, і правник, і економіст. За цей час пише він соціяльно-історичну п'єсу — *„Франц фон-Зікінґен"*, докінчує філософський трактат — *„Геракліт Темний"*, пише видатну працю правничого характеру — *„Система набутих прав"*. У своїх економічних працях уславлюється, як оборонець теорії так званого *„залізного закону" заробітної платні* (середнього рівня заробітної платні).

Навесні 1862 р. Лясаль читає в Берліні три лекції: *„Про філософію Фіхте" „Про єство конституції" та „Про особливий зв'язок сучасної історичної доби з ідеєю робітничого стану"*. Остання виходить окремою книжкою з підзаголовком — *„Програма робітників"* і широко розходиться поміж робітниками. З цього часу Ф. Лясаль поривае остаточно з буржуазно-демократичними партіями й усі свої сили віддає пролетаріятові. В боротьбі проти буржуазії Лясаль не перебирає засобів: між іншим — веде переговори з Бісмарком про „угоди" між дворянсько-бюрократичним урядом та пролетаріятом за ту угоду вимагає надати робітникам загальні виборчі права. Хоч у цих переговорах було багацько „тактики", проте, вони свідчать, що Лясаль так і не засвоїв до кінця

марксівської теорії клясової боротьби і залишився ідеалістом-утопістом (надія на Бісмарка, віра в державну допомогу робітничим продукційним артілям та ін.).

Вся вага Ляссалева полягає в його кипучій організаційно-агітаційній роботі, а не в його творах (дарма, що деякі з них і дуже цінні). 1863 р. він бере участь в організації *Загально-Німецького Робітничого Союзу*.

К. Маркс дуже гостро виступав проти утопічних проєктів Ф. Ляссаля, проти його угодовчої (щодо уряду) тактики, проти його перебільшених надій на загальне виборче право, проти його теорії про мирний перехід до соціялізму. Між іншим Ф. Ляссаль недооцінював вагу економічної боротьби пролетаріяту та його професійних організацій, а натомість утопічно захоплювався ідеєю організації робітничих артілей, що мали розвинутися за грошовою допомогою держави, поволі витиснути приватних капіталістів-фабрикантів і зробити пролетарів власниками засобів виробництва. (В дуже багатьох моментах Ляссаль нагадує Люї Бляна).

Кипучу діяльність Ляссалеву перервала несподівана смерть; р. 1864 він закохується в Олену Денігес, заручену за румунського магната Янка фон-Раковіца; фон-Раковіц викликає Ляссаля на поєдинок і вбиває його 31 серпня 1864 року.

Робітничому Союзові Ляссаль залишив 500 талярів щорічної ренти.

Розпочавши свою політичну кар'єру в бурю 1848 р. в лавах демократично-республіканськсї буржуазії (в Прусії), Ляссаль аж до 60 років не поривав із нею і, коли почалася „буржуазна весна", закликав буржуазію до рішучого наступу на дворянсько-поліційний уряд Бісмарків. Але буржуазія була полохливіша від Ляссаля і не побажала ставати до рішучої боротьби. В результаті Ляссаль, що вже до того пройнявся соціялістичними ідеями, рішуче одвернувся від буржуазії, заплямував її боягузтво й почав шукати ґрунту для свого кипучого темпераменту в пролетарській клясі.

Його лекція, читана в Берліні на весні 1862 р., на тему: *„Про особливий зв'язок сучасної історичної доби з ідеєю робітничого стану"* (видана після цього окремою книжкою з підзаголовком — *„Програма робітників"*) зв'язала його з політичним німецьким робітничим рухом. В цій програмі Ляссаль палко закликав робітників до дії, до активного політичного виступу, до організованої політичної боротьби.

В лютому 1863 р. Ляссаль одержав від Ляйпцізького (в Саксонії) Центрального Робітничого Комітету для скликання робітничого з'їзду лист, в якому Комітет, між іншим, писав: „Ваша книжка про особливий зв'язок сучасної історичної доби з робітничим станом знайшла велике співчуття серед робітників... В своєму засіданні Виконавчий Комітет ухвалив прохати Вас виложити (у формі, яку ви будете вважати за найдоцільнішу) ваші погляди на засоби розвитку робітничої ідеї, і, особливо, на вагу асоціяції". На цей лист Ляссаль дав відповідь окремою книжкою, під назвою *„Прилюдна відповідь Центральному Комітетові для скликання загально-німецького робітничого конґресу в Ляйпціґу"*, — що за короткий час перекладена була мало не на всі европейські мови.

У своїй відповіді Ляссаль найперше збиває твердження буржуазного ліберала Шульце-Деліча, що запевняв, нібито робітники не мають потреби займатися політикою, отже, можуть перебутися й без власної політичної партії. Робітники не повинні йти хвостиком за буржуазними партіями, нехай і демократичними, поступовими. Голос робітників повинен бреніти самостійно, — писав Ляссаль. Говорячи про те, як має ставитися робітнича кляса до буржуазної поступової партії, він пише: „Почувати себе й бути партією цілком самостійною, зовсім окремою від партії поступовців, підтримувати її в питаннях і справах спільного інтересу, але рішуче відвертатися від неї та йти проти неї, скоро вона відходить від інтересів робітництва, — примусити її, таким чином, або йти наперед і піднестися вище од сучасного рівня, або чимраз глибше пірнати в болото нікчемности та безсилля, в якому вона стоїть уже по коліна — така повинна бути проста тактика німецької робітничої партії

супроти партії поступовців". Організація робітників в окрему політичну партію це неминуча історична потреба. Переходячи до питання про поліпшення матеріяльного (економічного) становища робітничої кляси, Лясс аль пише: „Єдиний засіб перемогти залізний, жорстокий закон, що зумовлює заробітну плату,—це перетворити робітників, яко кляси, на підприємців". Досягти цього можна тільки шляхом організації виробничих асоціяцій. Єдиний засіб знищити жорстокий закон, що встановляє заробітну плату, закон, що до нього робітництво прикуте, як до місця покарання злочинців, — це сприяння з боку держави розвиткові вільних робітничих асоціяцій... а досягти цього можна тільки при загальному та прямому виборчому праві"...

Відповідь справила велике враження на робітників. 23 травня 1863 р. відбувся в Ляйпцігу *Установчий З'їзд Загально-Німецького Робітничого Союзу*, і на ньому були присутні представники 11 міст. В основу організації Союзу покладено принцип централізації; на президента Союзу обрано Лясс аля. Через три місяці Союз мав близько 900 членів. Щоб прилучити робітничі маси до Союзу, Лясс аль відбув велику агітаційну подорож по всій Німеччині, виступаючи всюди на робітничих зборах з великим успіхом, як видатний промовець-трибун.

Після Лясс алевої смерти (1864 року), в заснованому „*Загально-Німецькому Робітничому Союзі*" почалися внутрішні незлагоди та суперечки, що доходили до розколу. Врешті на чолі Союзу, став Швайцер (аристократ з походження); він продовжував далі основну тактичну лінію Лясс алеву, запобігаючи в боротьбі проти буржуазії спілки з дворянським урядом Бісмарка, обстоюючи об'єднання Німеччини під проводом Прусії [1]).

Того ж таки 1863 р., коли утворено „Ляссалівський" Союз, відбувся з ініціятиви та за близькою участю А. Бебеля, з'їзд Робітничих Просвітніх Спілок, що організував „*Союз Німецьких Робітничих Спілок*".

Фердінанд-Август Бебель народився 22 лютого 1840 р. в Кельні, в родині пруського салдата. Писати й читати навчився в сільській школі. Хлопцем почав учитися на токаря і, як підмайстер, об'їздив південну Німеччину та Австрію. Року 1860-го він осів в Ляйпцігу, де й працював, як токар. З 1862 р. бере діяльну участь у німецькому робітничому русі, в організації (р. 1863) „Союзу Німецьких Робітничих Спілок". 1865 р. Бебеля обирають на голову Ляйпцізької Просвітньої Робітничої Спілки. З 1864 до 1867 року він увіходить у склад постійного Вюра Союзу Німецьких Робітничих Спілок, а з 1867 до 1869 року — Бебель голова цього Союзу. Після перетворення, р. 1869, Союзу Роб. Спілок на Соц.-Дем. Партію, Бебель на довгі роки стає одним із головніших та активніших проводирів німецької соціял-демократії.

1867 року робітники обирають Бебеля на депутата до Північно-Німецького Райхстагу, а р. 1871 — до Німецького Райхстагу, й у ньому він засів на довгі роки, виступаючи, як один з найкращих промовців. В грудні 1870 року Бебеля заарештовано й обвинувачено в державній зраді, але через $3^1/_2$ місяці звільнено з-під арешту. В березні місяці 1872 р. його (на цей раз укупі з Либкнехтом) притягнено до суду, що покарав його двома роками кріпости. У червні 1872 р. суд засудив його на 9 місяців до в'язниці „за образу його величности" і позбавив депутатських уповноважень, але в січні 1873 р. робітники знову обрали Бебеля на депутата.

Особливу щиру відданість справі робітничої кляси виявив Бебель підчас лютої реакції в Німеччині, коли (після ухвали парляментом 19 жовтня 1878 року *виключного закону проти соціялістів*) серед членів партії зміцніли були ліквідаторські дрібнобуржуазні тенденції. Не зважаючи на терор, заходився він коло справи утворення нелеґальної партійної організації, використовуючи водночас і леґальні можливости в інтересах соц.-демократії

[1]) Нещодавно знайдено й оголошено нові листи Лясс аля до Бісмарка, що яскраво викривають, як далеко зайшов Лясс аль у своїй хибній тактиці нав'язання спілки з февдальними, абсолютистськими групами Прусії, що лише дурили та використовували Лясс аля задля своїх клясових інтересів („Правда", № 162, 1928 р. Стаття Д. Рязанова. Лассаль и Бисмарк).

(через парляментську фракцію). В боротьбі проти дрібно-буржуазної правиці і бунтарської лівиці виховував Бебель (в контакті з Марксом та Енгельсом) правильну тактичну лінію для німецької соц.-демократії. В II Інтернаціоналі був Бебель за одного з видатніших проводирів.

З праць Бебелевих найвідоміші: 1) „Жінка і соціялізм" (перше видання вийшло р. 1879), 2) „Наші цілі", 3) „Німецька селянська війна", 4) „Шарль Фур'є" (1887 р.) і 5) „Мусульмансько-арабська культура" (1884 р.). Соціялістом Бебель став під впливом Лібкнехта; товаришем його він залишився на ціле життя. Помер Бебель 13 серпня 1913 р.

Спочатку *Союз Робітничих Спілок* мав щодо своєї політичної платформи дрібно-буржуазний характер, але клясова позиція поволі перемагала в ньому. Р. 1868-го він визнав принципи Інтернаціоналу, й перетворився на соціялістичну пролетарську організацію, а р. 1869, на з'їзді в Айзенаху, — з ініціятиви й за близькою участю В. Лібкнехта. Союз перетворився на *Соціял-Демократичну Партію* (члени нової партії почали зватись „айзенахцями").

Лібкнехт Вільгельм-Мартин-Христіян народився в Гісені 29 березня 1826 року, в родині інтелігента-урядовця. Середню освіту здобув у гімназії, а потім студіював філософію та філологію в гісенському, берлінському та марбурзькому університетах. Ще студентом бувши й студіюючи твори французьких соціялістів, стає він сам соціялістом. 1848 р. він бере діяльну участь у революції, а потім попадає до баденської в'язниці, звідки вийшов 1849 р. підчас військового бунту в Бадені, але зараз же по виході з в'язниці взяв участь у революційній боротьбі, за що знову попав до в'язниці. З в'язниці його визволило нове повстання, після розгрому того повстання Лібкнехт перебрався за кордон — у Швайцарію. В Женеві Лібкнехта обрано, 1850 р., на голову місцевого Німецького Робітничого Союзу, після чого він заходився скликати конгрес німецьких робітничих спілок у Швайцарії. За цією роботою його заарештовано і вислано за межі Швайцарії. Він приїхав до Лондону.

В Лондоні Лібкнехт близько зійшовся з К. Марксом і став одним з кращих його учнів. На початку 60-х років він повертається до Німеччини й бере участь у політичнім житті разом з лівим крилом південно-німецьких дрібно-буржуазних демократів, але швидко порвав з ними. За революційну діяльність його арештовано й закинуто на три місяці до в'язниці. Р. 1865-го Лібкнехта вислали з Прусії, і він осівся у Ляйпцігу. Підчас війни Прусії з Австрією, 1866 р., Лібкнехт редагує газету *„Середньо-Німецьку Народню Газету"*, що її потім уряд закрив. У жовтні 1866 р., підчас подорожі до Берліну, Лібкнехта знову заарештовано й кинуто до в'язниці на три місяці. 1867 р. Лібкнехта обирають на депутата до Райхстагу. З січня 1868 р. Лібкнехт бере на себе редагування тижневика *„Demokratisches Wochenblatt"* („Демократичний Тижневик") — органу Німецької Народньої Партії та Союзу Німецьких Робітничих Спілок.

З Лібкнехта був один з видатніших тогочасних німецьких марксистів та переконаних інтернаціоналістів. Він провадив боротьбу проти „Загально-Німецьк. Робітничого Союзу" (ляссалівців). Як уже зазначено, з його ініціятиви організовано, р. 1869, в Айзенаху Німецьку Соціял-Демократичну Робітничу Партію.

Р. 1870 Лібкнехта заарештовано і притягнено до суду за „підготовлення до державної зради". 1872 р. суд засудив його на два роки до кріпости; роки ці він одсидів у Губертсбурзі. З 1879 року на довгі роки Лібкнехт — член Німецького Райхстагу. Після скасування закону проти соціялістів, він переїздить до Берліну і там редагує орган соц.-дем. партії — *„Vorwerts"* („Вперед").

Помер Лібкнехт 1900 р. (Головні його праці: — „Zur Grund und Bodenfrage" („До аграрного питання") Zu Schutz und Trutz" („До оборони й наступу"). „Wissen ist Macht und Macht ist Wissen". („Знання є сила і сила — знання", „Ueber die politische Stellung der Socialdemokratie" („Про політичну позицію соціял-демократії", „Robert Owen" („Роберт Овен") „Robert Blum und seine Zeit" („Роберт Блюм та його доба").]

Між обома робітничими об'єднаннями (між „ляссалівцями" і „Союзом Німецьких Робітничих Спілок", а пізніше — між „ляссалівцями" та соц.-демократами („айзенахцями") увесь час йшла боротьба. У цій боротьбі велику ролю відогравав поділ Німеччини на малі держави, що були мало зв'язані одна з одною і всі разом ворогували з централістичною Прусією. Провідник ляссалівців Швайцер (як і Ляссаль) був централіст, а Лібкнехт увесь час виступав, як ворог централістичних тенденцій дворянсько-королівської Прусії й обстоював незалежність ліберальних південних німецьких держав. Тому, коли після австро-пруської

війни 1866 р. та перемоги Прусії уряд Бісмарків утворив „Північно-Німецький Союз", Швайцер його визнав, а Либкнехт повів проти нього рішучу боротьбу. Боротьба між обома партіями набрала особливо бурхливого характеру на парляментському ґрунті. На виборах до сойму Північно-Німецького Союзу (переведених на підставі загального виборчого права, що завів дворянський Бісмарків уряд тільки лише на те, щоб знайти собі підпору в темнім селянстві та міщанстві для боротьби проти ліберальної буржуазії), робітники (що вперше брали участь у виборах) провели до сойму кількох своїх депутатів — обох партій — в тому числі Либкнехта й Швайцера. В парляменті Либкнехт та взагалі „айзенахці" дивилися на парляментську діяльність тільки, як на прилюдну аґітацію, вважали за недопустиме брати серйозну участь у законодавчій діяльності буржуазно-дворянського парляменту, не допускали „жадних компромісів і ніякого угодовства" (а підчас франко-пруської війни стали на позицію інтернаціоналістів), — ляссалівці ж були взагалі помірковані і вважали за можливе й потрібне брати „органічну" участь у парляментській та взагалі державній роботі. К. Маркс і Ф. Енґельс підтримували айзенахців.

Реакція, що наступила в Німеччині після війни 1870—1871 р. з Францією, репресії, що посипалися й на айзенахців, і на ляссалівців, зробили, одначе, велику послугу німецькому робітничому соціялістичному рухові: обидві партії опинилися в однаково тяжкому становищі, поволі почали додержуватися одної й тієї самої тактики супроти буржуазії та дворянства й, таким чином, ішли до зближення. Довгі переговори про об'єднання, — що відбувалися головним чином між парляментськими фракціями, — скінчилися, нарешті, успішно: *в червні 1875 р. на з'їзді в Готі* обидві партії злилися в одну *Соціялістичну Робітничу Партію Німеччини (С. Р. П. Н.)*. На з'їзді було 73 ляссалівці (що репрезентували 16 тисяч організованих у партію робітників) та 56 айзенахців (що репрезентували 2000 соціял-демократів). З'їзд ухвалив програму нової партії компромісового (ляссалівсько-айзенахського) характеру такого змісту:

Загальні засади

„1. Праця — це джерело всякого багатства й всякої культури, — а що продуктивна праця, можлива тільки в суспільних формах, суспільству ж (тобто всім членам його) належать і всі продукти праці. Всі члени суспільства, виконуючи обов'язок праці, мають рівні права й одержують з суспільної власности кожен згідно з своїми (правильно, доцільно встановленими) потребами. В сучаснім суспільстві, засоби праці — це монополія кляси капіталістів, і залежність робітничої кляси, що з цього випливає, є причина злиднів та рабства у всіх його формах.

Визволення праці вимагає повернути знаряддя праці в суспільну власність і організувати працю на товариських (спілкових) основах, з справедливим розподілом прибутку та вживанням його на громадські цілі. *Визволення праці повинне бути справою робітничої кляси, що проти неї всі інші кляси є тільки реакційна маса.*

2. Виходячи з цих основних засад, Соціялістична Робітнича Партія Німеччини всіма засобами [1]) прямує до створення вільної держави та соціялістичного суспільства, до знищення залізного закону заробітної платні, скасувавши систему найманої праці, знищивши експлуатацію у всіх її формах і усунувши всяку політичну й соціяльну нерівність.

Соціялістична Робітнича Партія Німеччини, не зважаючи на те, що безпосередньо працює в національних межах, в той самий час цілком свідома того, що робітничий рух має міжнародній характер, і готова до виконання всіх обов'язків, що з цього випливають, щоб фактично здійснити ідею братерства всіх людей.

Щоб полегшити розв'язання соціяльного питання С. Р. П. Н. домагається організації соціялістичних виробничих спілок за допомогою держави та за демократичним контролем трудящого народу. Виробничі, промислові й хліборобські спілки (асоціяції) повинні бути

1) Тут спочатку стояло: „всіма законними засобами"; слово „законними" викинуто пізніше на Віденському конгресі.

організовані в такій кількості і в такім напрямі, щоб, нарешті, в цілому вони могли створити соціялістичну організацію, що обхоплювала б усі галузі праці.

Домагання, що мають бути внесені в основні закони держави.

Соціялістична Робітнича Партія домагається, щоб включено в основні закони держави отакі пункти:

1. Загальне, рівне, пряме виборче право з таємним та обов'язковим голосуванням усієї людности держави, починаючи з 20-тилітнього віку, — для всіх виборів і голосування в державі і в громаді. День виборів або голосування повинен припадати на свято,

2. Безпосередня законодавча влада народу (право референдуму). Народ вирішає питання про війну й мир.

3. Загальне озброєння. Народня міліція замість постійного війська.

4. Скасування всіх виняткових законів, а особливо законів про друк, зібрання та союзи, — взагалі всіх законів, що обмежують волю слова, думки й досліджування.

5. Суд творить народ. Безплатна юридична допомога.

6. Загальна й рівна народня освіта коштом держави. Загальне обов'язкове навчання. Безплатне навчання в усіх освітніх установах. Визнання релігії за приватну справу.

Конкретні домагання в межах даного ладу.

Соціялістична Робітнича Партія Німеччини домагається в межах даного суспільного ладу:

1. Можливого поширення політичних прав та волі в напрямі вищезазначених вимог.

2. Єдиного прогресивного податку на потреби держави та громад, замість усіх теперішніх, а особливо замість дуже тяжких для народу посередніх податків.

3. Необмеженого права союзів.

4. Нормального робітного дня, що відповідає потребам суспільства. Заборони недільної праці.

5. Заборони дитячої праці й усякої жіночої праці, шкідливої здоров'ю та моралі.

6. Законів, що охороняли б життя і здоров'я робітників. Санітарного контролю робітничих помешкань. Догляду за руднями, фабричною та домашньою промисловістю та майстернями через фабричних інспекторів, обраних від робітників. Дійсного закону про відповідальність підприємців.

7. Регляментації праці у в'язницях.

8. Повного самоврядування для всіх робітничих „кас взаємодопомоги та запомоги".

В листі до Браке К. Маркс (ще до Ґотського з'їзду) дуже гостро виступив проти основних засад наведеної програми, називаючи її „цілком непридатною, що деморалізує партію". Одначе, програма проіснувала аж до 1891 р., і уваги К. Маркса заведено тільки в проект *Ерфуртської програми.*

Після об'єднання обох партій С. Р. П. Н. почала швидко зростати. На Ґотському Конґресі 1876 р. засновано центральний орган партії — „Vorwärts" („Вперед"). На виборах 1877 р. 175 робітничих кандидатів одержали 486 тисяч голосів.

Дворянсько-буржуазний уряд Німеччини, лякаючись швидкого розвитку політичного робітничого руху, видав, у жовтні 1878 р., *виняткový закон проти соціялістів,* і на підставі його заборонив партійну пресу (закрив „Vorwärts" та інші партійні органи), розгромив партійні політичні організації, вислав за межі Німеччини багатьох членів партії та взагалі чоботом наступив на робітничу клясу.

Партія якийсь час була розбита, але з 1879 р. (відколи в Цюріху почав виходити партійний орган — „Соціял-Демократ", — що потайки пересилали його в Німеччину) вона зібрала свої сили й знову повела жваву роботу.

Р. 1881 відбувся в Швайцарії так званий Віденський Конґрес партії (біля Вінтертура, в замку Віден), і на ньому ухвалено взяти діяльну участь у виборах до Райхстаґу, Ляндтаґу та громадських самоврядувань.

Поруч політичного пролетарського руху розпочався в Німеччині й новітній професійний робітничий рух. Розвиток його пішов особливо успішно після об'єднання обох соціялістичних партій в одну (1875 року),

але „законом проти соціялістів" уряд розгромив не тільки партійні, а й професійні робітничі організації.

Як і по інших країнах, професійний робітничий рух у Німеччині розвинувся з кас взаємодопомоги. Щоб впливати на робітничий рух і відвертати його від соціялізму, уряд починає ще з 1849 р. організовувати примусові каси допомоги, що в них повинні були брати участь всі робітники й підприємці даної місцевости Під впливом страйкового руху 50-х та початку 60-х років професійний рух в німецьких країнах поглиблюється, захоплюючи щоразу нові виробництва. В парі з ним зростає зацікавлення різних суспільних груп професійним рухом. Частина спілок підпадає підо вплив лібералів, частина—під вплив духівництва і, нарешті, третя частина—підо вплив соціялістів.

Ліберали, буржуазні демократи захопили здебільша ремесничі професійні спілки. На чолі цього руху стояв Шульце-Деліч (народився 1808, помер 1883 р). До чого намагались ліберали, найкраще видно з Шульце-Делічевих праць. В одній з них (під назвою *„Трудящі кляси та асоціяція в Німеччині"*, що вийшла друком 1853 р.) він писав „Фабрика витискує ремество й робить неможливою будь-яку конкуренцію з нею. Захоплюючи одну по одній нові та нові галузі праці, як ми це бачимо повсякденно, фабрика в найближчому майбутньому не залишить жадного кутка, де б мало притулок ремество. І коли вже тепер багато колишніх самостійних майстрів шукають роботи по фабриках, не можна не побоюватися, що помалу-малу вся сила ремесників перейде на ролю простих найманих робітників великих підприємств та поповнить лави пролетаріяту". Отже, треба запобігти цій пролетаризації ремесників. Шлях до цього— організація кооперативних товариств — кредитових та продукційних. Шляхом самодопомоги та організації кооперативних товариств і треба рятуватися, не втручаючись у політику. Серед малосвідомого клясово ремесничого робітництва отака агітація лібералів мала деякий успіх, особливо з того часу, як до утворення спілок взялися М. Гірш та Дункер. Вони вчили, що між інтересами підприємців та робітників немає суперечности, навпаки—повна погодженість. А коли й бувають якісь непорозуміння, то мають вони хвилевий, не істотний характер і треба їх полагоджувати мирно. Тому спілки ці приймали в свої члени поруч з робітниками й підприємців-хазяїв. Їхня діяльність обмежувалася взаємодопомогою, освітою, улаштуванням контор для наймів та юридичними порадами. З розвитком клясової свідомости серед робітництва гірш-дункерівські спілки почали підупадати, але урядовий закон проти соціялістів, що зруйнував усі соціялістичні організації, врятував їх від занепаду. Коли ж закон проти соціялістів упав, ці спілки, щоб не загинути, змінили свою миролюбну тактику на активнішу.

Духівництво також налягло на ремесників і з початку 50-их років почало утворювати серед підмайстрів моральні товариства, так звані *християнські спілки.* Організуючи деяку матеріяльну підмогу членам цих спілок, підтримуючи їх у дрібних конфліктах проти підприємців, духівництво всіх зусиль докладало до того, щоб робітники не підпали під вплив соціялістів, не цікавилися остаточною метою робітничого руху й на виборах голосували за кандидатів християнсько-демократичних, реакційних політичних партій.

*Соціялісти-лясс*алівці почали організовувати професійні робітничі спілки р. 1868, при чім від робітників, що вступали до спілок, вимагалося визнавати соціялістичну партійну програму. Це мали бути бойові організації. На Конґресі в Каселі р. 1869-го представлено 50 тисяч об'єднаних

робітників. Згодом (на другому конґресі) ухвалено об'єднати всі професійні спілки в одну клясову організацію під назвою *„Загальна Спілка Взаємодопомоги"*. Але адміністративні переслідування не сприяли розвиткові „Загальної Спілки", і р. 1874 в ній нараховувалося всього тисяч з 6 членів.—*Айзенахські* спілки почали організовуватися теж р. 1868. Протилежно ляссалівцям, айзенахці звертали багато уваги на мирну роботу, зокрема на взаємодопомогу і на конґресі р. 1872 навіть ухвалили постанову про заборону спілкам утручатися в політику. Спілка нараховувала 10 тисяч членів. Року 1875-го, за часів об'єднання айзенахців з ляссалівцями, Конфедерація Профспілок потвердила айзенахський принцип, що спілки не повинні займатися політикою. Своїм складом професійні спілки цієї доби (навіть і соціялістичні) були переважно об'єднаннями ремесничого робітництва й частково гірників; фабричних робітників було в них мало.

Дальший розвиток соціялістичних професійних спілок припинив закон проти соціялістів. Помітне пожвавлення в професійному рухові та об'єднання його почалося тільки з 1890 р., коли в Берліні зібралися представники німецьких професійних спілок „без певної мети, але примушені до того свідомістю неминучої потреби об'єднання". В березні місяці 1892 р, в Гальберштадті відбувся перший конґрес німецьких професійних спілок; на ньому були присутні 208 делеґатів, що репрезентували 300 тисяч робітників.

51. Робітничий рух в Англії. Зміцнення професійних організацій.— 1860—1870 роки були роками економічного розквіту Англії. В цей час швидко виростають промислові міста й збільшується кількість міського населення (що вже р. 1851 досягло 50% всієї кількости населення). Промисловість досягає величезних успіхів: так, приміром, р. 1855 видобуто в Англії 61.453.079 тонн кам'яного вугілля, а року 1864 вже 92.787.873 тонни; р. 1855 витоплено чавуну—3.218.154 тонни, а року 1864-го— 4.767.951 тонну. Особливо швидким темпом розвивається текстильна промисловість при одночасній великій концентрації капіталу в цій галузі (р. 1861 було 2887 фабрик, а в них веретен—30.387.494, а до р. 1868 кількість фабрик зменшилася до 2.549, в той час, як кількість веретен у них побільшала до 32.000.014). Залізнична сітка побільшала з 8.054 міль (р. 1854) до 12.789 міль р. 1864. Стара хліборобсько-ремісничa Англія вмерла і заступила її промислова капіталістична з двома основними клясами—великою торговельно-промисловою буржуазією та фабрично-заводським пролетаріятом. Монопольне становище Англії в світовім господарстві, буйний розвиток англійського капіталу, викликав своєрідні суспільно-економічні, клясові взаємини, своєрідне заграваннн промислової буржуазії з пролетаріятом, своєрідну „аполітичність", практицизм, професіоналізм англійського робітничого руху. В результаті цього становища Англії на світовім ринку та особливостей внутрішніх відносин маємо дуже цікаве своєрідне суспільне явище: в країні найвищого розвитку капіталізму, в країні з найкультурнішим та численним пролетаріятом, що має за собою довгі роки бурхливої, масової, клясової боротьби,—в цій країні—з часу занепаду чартистського руху й аж до кінця XIX століття бракувало міцної політичної організації пролетаріяту, англійської робітничої соціялістичної партії.

Англійські капіталісти, збираючи величезні „золоті жнива" з усього світу, були зацікавлені в тому, щоб внутрішні клясові конфлікти не порушували правильного ходу процесу продукції й торгу. Цей факт (поруч сили, з якою робітники виступали проти буржуазії) примушував промислову буржуазію йти на поступки робітництву, шукати з ним порозуміння,

як щодо підвищення заробітної платні та поліпшення загальних умов праці, так і в справах політичних. Після розгрому революційного політичного чартистського руху, буржуазія (через своїх ідеологів, через буржуазну та здеклясовану інтелігенцію) починає (від другої половини XIX віку) провадити діяльну пропаганду ідеї громадянського миру, спільности інтересів капіталістів і пролетаріяту, підпомагає робітничому кооперативному рухові, визнає доцільність існування аполітичних професійних організацій (що працюють у тім чи іншім контакті з буржуазією), хоча й повільно та туго,—але все ж іде на підвищення заробітної плати.

З-поміж буржуазних діячів серед робітництва значний вплив мали так звані *християнські соціялісти*. Це були філантропи й учені, що намагалися відхилити робітників від революції за ціну деяких уступок з боку буржуазії на користь робітникам. Вони були прихильники поширення фабричного законодавства, утворення єднальних камер, полюбовних судів, а також організації виробничих товариств з ремесників та робітників (організацією товариств уславився в цей час громадський діяч Ледлоу). Так само вони допомагали розвиткові робітничої кооперації й поширенню серед робітників освіти (звичайно, в бажаному буржуазії дусі). Між іншим, р. 1854 християнські соціялісти заснували народній університет і пізніше розвинули великий рух за організацію таких університетів. Підчас робітничих страйків намагалися вони схилити фабрикантів та робітників до обопільних поступок. Коли в 60-их роках власники копалень та залізообробних і суднобудівельних заводів повели завзяту боротьбу (з оголошенням локавтів) проти робітничих професійних спілок і тим викликали робітників до підпалювання фабрик та руйнування машин, християнські соціялісти (професори Біслі і Ф. Гарісон) виступили в оборону робітників та за мирну ліквідацію боротьби.

Цей натиск буржуазії на пролетаріят дав свої наслідки: він дуже помітно вплинув на переродження революційної ідеології англійського пролетаріяту в аполітичну ідеологію, просякнуту вузькими професійними інтересами, звів боротьбу англійського пролетаріяту на шлях боротьби за конкретні дріб'язкові щоденні інтереси в межах капіталістичного ладу.

Відсутність політичної самоорганізації англійського пролетаріяту компенсувалася в моменти загострення клясової боротьби між пролетаріятом та буржуазією, тільки тим, що професійні робітничі організації ставали на шлях політичної боротьби, виставляли (поруч професійних) і цілком політичні вимоги. Так, після 1848 року політична боротьба й страйки на якийсь час затихли були, але економічна криза, що почалася з кінця 50-их років XIX століття і була підсилена бавовняною кризою (що постала в наслідок громадянської війни в Америці 1861—1864 р.р.), знову примусила англійський пролетаріят удатися до страйків та стати на шлях політичної боротьби.

Кінець 50-их і 60-ті роки XIX століття—це друга (після чартизму) доба бурхливої боротьби англійського пролетаріяту проти капіталістів, доба, за якої англійські робітники зробили дальші дуже значні успіхи на шляху самоорганізації й розвитку клясової солідарности. На чолі робітничого руху стає в цей час група нових проводирів, що вийшли з робітничих професійних організацій,—між ними: Вільям Алан—секретар об'єднаної спілки механиків; Роберт Епльгарт—секретар об'єднаної спілки теслярів (плотників); швець Джордж Оджер, що став за секретаря лондонської промислової робітничої спілки; кравець Еккаріус—німецький еміґрант, колишній член давньої „Спілки комуністів", муляр Кремер та інші. Ця група намагалася використати нові

настрої робітників (що утворилися в наслідок економічної кризи та страйків), щоб втягти їх у політичну боротьбу. Під впливом її спочатку лондонські, а пізніше й провінціяльні професійні спілки взяли участь у цілій низці політичних виступів, домагаючись, щоб поширені були виборчі права, змінене законодавство про професійні спілки та ін. — Підчас політичних виступів серед англійського робітництва зростали й інтернаціоналістичні намагання. — Проводирі робітництва намагалися зв'язати боротьбу англійського пролетаріяту з боротьбою континентального пролетаріяту. Лондонська промислово-робітнича рада (що утворилася 1861 року) неабияку ролю відограваля в організації урочистої зустрічі Гарібальді, коли той одвідував Лондон; р. 1862 вона організувала великі робітничі збори, і на них робітники висловили свої симпатії американському робітництву, що виставило домагання скасувати невільництво й протестували проти втручання англійського уряду (що співчував рабоволодільцям) підчас громадянської війни в Америці.

З ідейною участю К. Маркса англійські робітники виступили в оборону ірляндських революціонерів і домагалися від уряду, щоб той людяніше поводився з ув'язненими та амнестував засуджених на страту. Відомі численні робітничі збори, що висловлювали співчуття польському та італійському народам в їхній боротьбі за національне визволення. — Але все це були окремі лише політичні моменти, а рух у цілому мав неполітичний, професійний характер.

Укажемо тут на головніші моменти в розвитку англійського професійного робітничого руху за цієї доби. — Розвиток цей ішов до створення окремих національних спілок для кожної професії чи галузі праці. Р. 1851-го постала *„Об'єднана спілка робітників механіків"*, що стала за зразок для інших спілок; того року, коли її засновано, вона мала мало не п'ять тисяч членів. Спілка, одначе, ввесь час провадила дуже поміркована політику, утримуючися від страйків та взагалі від гострих конфліктів з капіталістами. Після великого страйку робітників будівничої промисловости, що вибухнув у Лондоні 1859 року (підчас його робітники домагалися встановити 9-годинний робітний день), постала, року 1860-го, *„Об'єднана спілка теслярів"*. 1866 року організовано *„Об'єднану спілку кравців"*. — Гірники зробили першу спробу утворити дужу професійну організацію ще р. 1843, потім повторили її 1859 р., але тільки на початку 60-х років розвинувся, під проводом Олександра Макдональда, потужний рух за створення об'єднаної спілки шахтярів, і, нарешті, р. 1863 утворилася *„Національна спілка гірників"*; р. 1869-го виникла друга, паралельна організація в Ланкашірі, під назвою — *„Об'єднане товариство гірників"*, що, одначе, розпалася 1879 р. У 80-их роках створено *„Федерацію гірників Великобританії"*, що втягла до свого складу й „Національну спілку гірників". — Р. 1853 організовано *„Об'єднане товариство робітників бавовняної промисловости"* (федерацію районових організацій). Р. 1872 організовано *„Об'єднану спілку залізничих робітників"*. Цього ж таки року організовано (під проводом робітника Йосипа Арча) *„Національну спілку сільсько-господарських робітників"* (що мала аж близько 100 тисяч членів); спілка ця розпалася 1894 р.

Рівнобіжно з об'єднанням відповідних професій і цехів в національні професійні спілки йшла організація на місцях *рад професійних спілок*. Зародку їхнього треба шукати в місцевих нарадах делегатів професійних спілок, що, починаючи з XIX віку, збиралися, щоб обмірковувати окремі конкретні питання з робітничого життя (найчастіше, щоб вирішити справи допомоги робітникам, що страйкують тощо). Близько 1860 р. такі ради

існували були вже в Шефілді, Ліверпулі, Глезґов, Едінбурзі. Лондонську Раду професійних спілок засновано 1861 р.; вона відограла чималу ролю підчас політичної агітації за легальний статут для професійних спілок. Дуже значним ступенем наперед у професійній самоорганізації англійського пролетаріяту було скликання *першого з'їзду професійних спілок* 1868 р. в Манчестері.

В боротьбі проти капіталістів та уряду професійні спілки в цей час мали досить великий успіх. На першому місці тут треба поставити справу з *„Актом про хазяїна й слугу"*. За цим „Актом", коли капіталіст порушував умову з робітником, то тільки виплачував збитки; коли ж робітник кидав працю, то його садовили на три місяці до в'язниці, без заміни грошовою пенею й без права апеляції. Капіталісти дуже зручно використовували цей „Акт" у боротьбі проти робітників. Пролетарі мусіли боронитися й домагатись, щоб „Акт" той скасувати. Під тиском професійних спілок буржуазно-дворянський парлямент зробив деякі поправки в „Акті про хазяїна й слугу", що зменшували залежність робітника від капіталіста. На другому місці треба поставити боротьбу професійних спілок за *законну охорону їхніх фондів* та за легалізацію профспілок. Почалася вона з того, що коли спілка котлярів заклала, 1867 р., в суді позов на свого скарбника, що розтратив спілчанські гроші, — то буржуазний суд заявив, що професійна спілка є нелегальна організація, і тому суд не може стати в оборону її майна. Цей вирок суду викликав велике заворушення серед професійних спілок та боротьбу за законну охорону їхніх фондів. Парлямент мусив ухвалити, *року 1871, закон про те, що всі професійні спілки вважаються за легальні*, оскільки статути їхні карним законам не суперечили. А в тім, щоб не дати повної волі професійним спілкам, уряд одночасно вніс такі зміни та додатки до карних законів, що всяка жива, справлена на оборону клясових інтересів пролетаріяту, діяльність професійних спілок тягла за собою порушення карних законів. Капіталісти використали ці зміни, щоб переслідувати організованих робітників за найменшу діяльність. Пролетаріят добився, тільки р. 1875, повної легалізації професійних спілок, а також заміни „Акту про хазяїна і слугу" актом про підприємця й робітника. На третьому місці треба поставити боротьбу пролетаріяту за поширення на робітництво виборчих прав. *Р. 1867 виборчі права поширено: робітники-орендарі будинків — дістали виборчі права.* На виборах до парляменту р. 1874 професійні спілки виставили 13 кандидатур; з них, одначе, тільки двом пощастило пройти до палати громад (Олександрові Макдоналду та Томасові Бурту): це були перші робітничі представники в парляменті. Р. 1880 обрано трьох робітничих кандидатів; р. 1886 в парляменті сиділо вже 10 депутатів від робітників, при чому депутата, муляра Генрі Бродгерста, призначено (в кабінеті Гладстона) на товариша міністра внутрішніх справ.

Як ми вже зазначали, увесь цей великий та імпозантний робітничий рух не мав у собі жадних елементів соціялізму, був далекий від намагання перебудувати капіталістичне суспільство на соціялістичних основах. Він не виходив поза практичні домагання, що їх можна було здійснити в межах капіталістичного ладу. Одержавши англійські робітники навіть виборчі права, не створили вони своєї окремої, пролетарської політичної партії і протягом десятиліть віддавали свої голоси на виборах буржуазії, а коли й вибирали своїх кандидатів, то ці заступники робітників у парляменті йшли разом із буржуазними лібералами. Так само „практично" дивились англійські тред-юніоністи й на Інтернаціонал, що коло утворення його, проте, попрацювали дуже багато.

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ім. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

Після 1875 р. англійські професійні робітничі спілки знову впали в політичну бездіяльність.

За цієї доби виникли й розвинули свою діяльність так звані ліберальні робітничі організації. *Лондонське Робітниче Товариство* (1866 — 1868), Ліга Представництва Робітників (1869 — 1880), що заступила Т-во, Рада тред-юніонів (р. 1868), а також утворена пізніше Асоціяція для вибору робітників (1866 — 1895).

Соціялістична пропаганда починає знову розвиватися й набирати впливу серед робітництва лише з 80-х років XIX століття.

52. Організування французького пролетаріяту. Доба так званої другої імперії у Франції (1852 — 1870 р.р.) це доба дальшого розгортання капіталістичної промисловости та достигання клясового робітничого руху в країні. Правда, Франція все ще залишається країною дрібного сільського господарства (сільське населення становило навіть 1878 р. 68,9% всієї кількости населення) та дрібної ремісничої промисловости. Та все ж пара й машина і тут втискувалися в господарство країни й вели за собою щоразу більшу армію пролетаріяту. В головних промислових містах значно побільшало населення: в Ліоні р. 1861-го було 323 тисячі, в Марселі — 300 тисяч, в Бордо — 194 тисячі чоловіка. Країну вкривали залізниці: р. 1848 загальна довжина залізничної сітки становила 1.832 кілометри, р. 1860 — 9.439 кілометрів, а р. 1870 — 17.440 кілометрів. Торговельна угода Франції з Англією, р. 1860, збудована на принципі вільної торговлі, дала змогу Франції ближче ознайомитись та перейняти англійську техніку. В країні почала зростати швидко кількість підприємств з паровими двигунами: р. 1862 таких підприємств було тисяч 15, а р. 1872 вже 23.400. Одночасно відбувалася і концентрація промисловости: р. 1865 щось із 50% усієї промислової продукції припадало на великі капіталістичні підприємства.

Не зважаючи на те, що основну масу населення країни становила дрібна буржуазія (заможніше та середняцьке селянство, ремісники та дрібні крамарі по містах), суспільне життя країни (політичне й господарче) оберталося навколо двох кляс — великої промислово-фінансової та торговельної буржуазії й пролетаріяту. Внутрішня політика королівсько-буржуазного уряду (Наполеона III) зводилася на підтримання буржуазії та на задушення (або „приручення“) робітничого руху. Перше, що зробив прислужник буржуазії Наполеон III, це був розгром професійних спілок та знищення (законом від 25 березня — 2 квітня 1852 року) права робітників вільно закладати спілки та скликати збори.

Встановлення поліційного напівсамодержавного режиму не давало французькому робітництву (що ще не видужало після червневої різанини 1848 року) вийти на шлях широкої політичної боротьби та самоорганізації. Під тягарем жорстоких репресій робітництво впало на якийсь час в аполітизм, відмовилося від будь-якої революційної боротьби проти капіталістичного ладу, стало на шлях дрібного реформаторства, заснування виробничих артілів, кооперативних товариств, просвітніх товариств та гуртків. Значна частина французького пролетаріяту захоплюється *дрібно-буржуазним анархізмом Прудона*, що політична суть його зводилась на відкидання політичної та економічної революції, як засобу до визволення пролетаріяту, та на проповідь мирної економічної перемоги пролетаріяту над капіталістами шляхом повільного перетворення всіх продуцентів на дрібних власників (за допомогою обмінних банків та організації безплатного кредиту).

Друга (хоча й незначна) частина робітництва, що переймається утопічною вірою в доброзичливість королівського уряду до пролетаріяту,

йде на налигачі в поліції, покладає надію на *„поліційний соціялізм“* (суть його полягала в тому, щоб дрібними поступками та галасливими обіцянками прихилити до себе робітничі маси й використовувати їх потім, як проти буржуазії, що була в опозиції проти поліційного режиму, так і проти клясово-свідомих революційних робітників).

Третя, значна частина французького пролетаріяту стала на шлях *реформаторства*, підпала під ідеологічний вплив буржуазії й зовсім не цікавилася власною клясовою пролетарською політикою.

І тільки четверта — дуже незначна частина — власне окремі нечисленні пролетарські гуртки були свідомі своїх клясових інтересів, не втратили віри в сили пролетаріяту, не одмовились від великої мети — повалити буржуазний суспільний лад та від революційних, клясових, політичних і економічних форм боротьби проти буржуазії та поліційно-королівського режиму.

До цієї революційної, активної частини належав і *Блянки*, що (повернувшися після амнестії 1859 р., до Парижу) виступив з найрішучішою та найгострішою критикою дрібно-буржуазного анархізму *Прудон*, висміював надії на мирну перебудову капіталістичного устрою та сподіванки на допомогу від уряду.

Люї-Огюст Блянкі народився 1805 року в південній Франції; батько його був учителем філософії та астрономії в коледжі в Ніцці, брав участь у революції 1792 р., був депутатом Конвенту, де приєднався до жирондистів. Дванадцяти років Л.-О. Блянкі вступає до школи-пансіону в Парижі й кінчає її добре через шість років. Скінчивши школу, він приєднався до таємного політичного товариства „Карбонарії“, що організували його у Франції Базар, Фльотар та Буше. Товариство це вело збройну, повстанську боротьбу з режимом Бурбонів. Продовжуючи науку, читаючи книги, Блянкі готується скласти іспит на юриста, але втягається ще дужче в політичну боротьбу, бере участь у паризькій демонстрації; підчас тієї демонстрації його поранено. Після того він бере діяльну участь у липневій революції 1830 року із зброєю в руках. Невдача липневого повстання не зламала революційного запалу О. Блянкі. Бувши студентом юридичного факультету, він бере жваву участь у революційному студентському рухові 1831 р і за те був заарештований (просидів у в'язниці три тижні). В цей же час він бере участь у таємнім політичнім товаристві *„Друзі Народу“* і попадає знову на цілий рік до в'язниці. Вийшовши з в'язниці, Блянкі бере участь у новім товаристві *„Права людини“*, що постало на місці розгромленого т-ва „Друзі народу“. Товариство організує повстання, поліція розгромлює його. Після цього Блянкі організує товариство *„Родина“*, готує повстання, виробляє порох у таємній лябораторії. Поліція викриває і це товариство й арештовує його членів, між ними і О. Блянкі — в березні 1836 р Блянкі кидають на два роки до в'язниці, але потім замість в'язниці висилають його з Парижу під догляд поліції. Повернувшися р. 1839 із заслання до Парижу, Блянкі організує збройне повстання в Парижі — в травні 1839 р. В січні 1840 р. Блянкі був засуджений до смертної кари, але цю кару замінено на вічну каторгу — у в'язницю св. Михайла. Сидячи у в'язниці, Блянкі вчиться, пробує тікати, але невдало. Коли у в'язниці цій О. Блянкі занедужав, його перевели в Турську в'язницю. В грудні 1844 року лікарі заявили, що Блянкі такий хворий, що вже не видужає. Уряд випускає Блянкі на волю. На волі він видужав через двадцять місяців. Поліція взяла його під догляд, але Блянкі знову зв'язується із своїми товаришами в революційній роботі.

В революції 1848 р. О. Блянкі бере найдіяльнішу участь. Він засновує політичний клюб під назвою *„Центральне республіканське т-во“*, що в Парижі звалося просто *„Клюбом Блянкі“*. У травні 1848 р. він бере участь у демонстрації проти Національного Зібрання. Разом з іншими його заарештовують і кидають у Венсенську в'язницю, потім засуджують на десять років до в'язниці й висилають у Дулянську в'язницю, а через півтора роки переводять у цитаделю Бель-Іль.

В Бель-Ільській цитаделі О. Блянкі серйозно працює: вивчає політичну економію та філософію, листується з письменниками й ученими, пише статті до газет та журналів, одночасно серйозно студіює астрономію і в цій царині залишив поважні праці.

Одного разу О. Блянкі пощастило втекти з в'язниці, але в сусіднім селі якийсь селянин видав його владі.

Через кілька років О. Блянкі переводять з цитаделі Бель-Іль у в'язницю на острові Корсіці. У квітні 1859 р., як скінчився термін кари, посилають його на заслання на північне узбережжя Африки, і лише кілька місяців пізніше він, за загальною амнестією, виходить на волю й повертається до Франції.

Побувавши в Лондоні, Блянкі повертається до Парижу й береться за політичну роботу. Коло „старого" революціонера, „вічного в'язня", збирається революційна молодь і закладає політичну організацію, що зветься „блянкістською". 14 червня 1861 року поліція арештовує О. Блянкі і суд засуджує його до в'язниці на чотири роки (в. С.-Пеляжі). В березні 1864 р. хворого Блянкі перевели в лікарню. Перед кінцем строку ув'язнення О. Блянкі, побоюючись, щоб після визволення з тюрми його не вислали на заслання, тікає з в'язниці й їде до Брюселю, а потім до Женеви на конґрес Інтернаціоналу.

Після цього він живе в Брюселі й звідти керує пролетарським рухом у Парижі, часом потайки навідуючись до Парижу. Разом з іншими він мав намір підняти в січні 1870 р. повстання в Парижі, але більшість політичних провідників паризького пролетаріяту була проти цього, і замість повстання відбулася тільки демонстрація. 14 серпня 1870 р. О. Блянкі бере участь у повстанні в Парижі, але це повстання, що організувала його революційна інтеліґенція конспіративно, не вдалось, як і повстання в травні 1839 р.

Коли, у вересні 1870 р. повалено імперію й проголошено республіку, Блянкі бере діяльну участь в обороні Франції, потім бореться з тимчасовим урядом. Його шукають, щоб арештувати, але він переховується. 9 березня 1871 р. О. Блянкі позаочно засуджують до смертної кари, потім арештовують і кидають у кагорську в'язницю. В Парижі оголошують Комуну й обирають О. Блянкі на члена Комуни, але він сидить у в'язниці. Комуна згоджується віддати Національному Зібранню всіх своїх заручників за одного О. Блянкі, але провідник буржуазії Тьєр не згоджується на „обмін". „Віддати бунтівникам Блянкі це однаково, що послати їм цілий полк війська" — каже Тьєр. І в кінці травня Блянкі перевезли на острів Торо, у кріпость, і посадили у вогкий та темний каземат. Тут він пише свою астрономічну працю „Вічність за зорями" („*Eternité par les astres*"). З кріпості О. Блянкі перевезли до Версалю й кинули до міської в'язниці. В лютому 1872 р. розпочато проти нього судову справу. В жовтні того ж таки року суд засуджує його на вічне заслання. Блянкі перевезли до в'язниці в Клерво, де він тяжко занедужав.

Р. 1879 Блянкі звільняють з в'язниці амнестією, що наступила під впливом громадської думки. Вийшовши з в'язниці, О. Блянкі їздить з одного міста до другого, всюди виступає з промовами на зборах, під радісні оклики народу. Р. 1880 він видає в Парижі газету, під назвою „*Ні бога, ні пана*".

1 січня 1881 р. О. Блянкі помер з параліжу.

„Вічний в'язень", невтомний революціонер *Блянкі* виклав свої соціялістично-комуністичні погляди головно у двох своїх працях: „*Капітал і праця*" (написана 1869 р.) і „*Комунізм*". Він пише, що трудящі маси засуджені в капіталістичнім суспільстві на нужденне існування, бо „бідні — конче потрібні для багатих", що визволення їх настане тільки тоді, коли буде повалений капіталістичний лад та заведено комуністичний. Блянкі бореться проти дрібно-буржуазних тенденцій у соціялістичних теоріях його часу. Соціялісти не домагаються поділу багатств, — каже він, — бо поділ не може створити основи для соціялістичної продукції. Зокрема поділ землі, перевага дрібної хліборобської продукції може призвести тільки до загального зубоження, бо потягне за собою зменшення продуктивности праці в хліборобстві. Не індивідуальна приватна власність, а спільна громадська власність на засоби продукції — ось основа соціялістичного суспільства. Тільки суспільна власність на засоби продукції забезпечить економічну рівність усім громадянам, а тим самим — і дійсне право та справедливість.

У поглядах *О. Блянкі*, особливо в політично-тактичних, переважає *революційний ідеалізм*, віра у вирішальну силу політичної акції, і то акції не масової, а гурткової. Він не надає великої ваги питанню про рівень економічних та соціяльних відношень, потрібний, щоб довершити соціялістичну перебудову. Головне — це бойовий штаб добре зорганізованих революціонерів та праця серед трудящих мас, щоб піднести їхню свідомість. Все своє життя він організує потайні політичні товариства та інтеліґентські й, почасти, робітничі, але не масові, повстання, чи, краще сказати, бунти, заколоти. В кінці 60-х років, коли вже була сяка-така можливість провадити масову організаційну роботу серед французького пролетаріяту, *О. Блянкі* додержує свого старого методу конспіративних змов, організує в Парижі таємну бойову організацію й пише

„Інструкцію до захоплення зброї"; в інструкції він розвиває теорію революції, виробляє пляни нападів та боїв, дає вказівки, як будувати барикади та ін.

Вже під кінець свого життя Блянкі трохи ніби змінив чи, власне, поглибив та поширив свою теорію революційної тактики, звівши її на теорію масової революційної боротьби за захоплення політичної влади трудящими та пригнобленими. 1879 р. він писав: „Соціяльне питання можна буде серйозно обмірковувати й переводити в життя тільки після найрішучішого та енергійного розв'язання політичного питання й через нього. Робити інакше — це однаково, що запрягти воли ззаду плуга. Вже раз пробували переводити соціяльні зміни, не опанувавши політичну владу, і в результаті соціяльне питання було одкинене на цілі 20 років. Нехай-же цей досвід буде нам на користь; не будемо робити нових помилок". Та чи свідчило це про якусь серйознішу зміну в поглядах О. Блянкі, чи ні, невідомо. але в історію він увійшов як „блянкіст", як проповідник змов, як невтомний революціонер ідеаліст. Таким він залишився надовго і в споминах французького пролетаріяту і мав дуже помітний вплив на французьку політичну думку третьої чверти XIX століття. Погляди на соціялістичну революцію й тактику пролетаріяту в остаточній редакції Блянкі виклав у своїй двох-томовій праці — *„Соціяльна критика"*, що вийшла друком тільки після його смерти, 1885 р. Але і в цій. останній своїй праці Блянкі не звільнився від елементів утопійного ідеалізму, від перебільшеної віри в ідеї та людську волю. Між іншим, у Паризькій Комуні 1871 року більшість належала до „блянкістів", а меншість — до „прудоністів". — Під впливом Блянкі багацько прудоністів змінили свій негативний погляд на політичну боротьбу й перетворилися на переконаних соціялістів-революціонерів (як от Мальон і Варлен). З другого боку, блянкісти, що довший час за єдиний засіб боротьби вважали політичну революцію й повстання та змови, починали поволі розуміти велику вагу ще й інших форм боротьби та брати активну участь у професійній боротьбі пролетаріяту.

Внутрішні соціяльно-економічні стосунки склалися так, що французький пролетаріят довший час не міг утворити ані міцних професійних організацій, ані сталої, добре збитої, соціялістичної (чи просто політичної) робітничої партії. Неміцні й не завсігди масові політичні організації прудоністів та блянкістів увесь час існували окремо й протягом 60-х років вели між собою запеклу ідейну (і не тільки ідейну) боротьбу (між іншим, *К. Маркс* підтримував у цій боротьбі блянкістів).

Розвиток капіталізму у Франції, що припав на другу половину 50-их та на 60-ті роки XIX століття, вніс загальне оживлення в робітничий рух. Почалося це оживлення безпосередньо після економічної кризи 1857 року і було підсилене війною королівської Франції з Австрією (що відбувалося немов-би за „національне визволення італійців з-під австрійського ярма" — 1859 р.). Пролетаріят заворушився. Його професійні організації, товариства взаємної допомоги та бойові (таємні) організації почали відро жуватися і зміцнюватися. Почало зростати зацікавлення політичною боротьбою, надто в зв'язку з відновленням загального виборчого права. Поволі дійшло до того, що на виборах 1863 р. вперше виставлено робітничі кандидатури проти буржуазних республіканців. Кандидатури провалилися, але буржуазна демократія переполошилася. Ідеологи буржуазії з новим завзяттям почали доводити, що між буржуазією та робітництвом немає суперечностей, що, власне, в сучасній Франції, „Франції загального виборчого права", „не існує окремої буржуазної та окремої робітничої кляси", що „немає ніяких підстав виділяти робітників в окрему клясу, бо всі ми (тобто буржуазія й робітники) є рівноправні громадяни".

Хоч і важко було пролетаріятові піднестись понад свої щоденні дрібні інтереси й глянути на своє становище з історичної перспективи, хоч і важко було звільнитися з-під ідеологічного впливу буржуазії (що все ще хотіла виступати в авреолі революційного борця за „народ", за „демократію" проти поліційного режиму), — а проте французький пролетаріят поволі в своїй масі доходив до клясової свідомости. У відповідь

на лемент буржуазних демократів про єдність інтересів буржуазії та пролетаріяту учень *Прудонів Толен* написав брошуру і в ній доводив, що робітнича кляса має свої окремі інтереси й тому повинна мати і своє окреме політичне представництво в парляменті. Наслідком цього було те, що на додаткових виборах 1864 р. знову виставлено дві робітничі кандидатури. Одночасно група робітників різних професій (серед них — *Кутан, Коадон, Толен, Мюра* та інші) оголосила (в лютому 1864 р.) славнозвісний *„Маніфест шістдесяти“*, що, не зважаючи на всю свою поміркованість, все ж безумовно свідчив про важливу, основну зміну в історії французького робітничого руху, про те, що в своїй масі цей рух звільнявся від ідеологічно-політичного впливу буржуазії й перетворювався на самостійний клясовий рух. „Нас запевняють, — писали автори „Маніфесту“, — що кляси не існують, що буржуазія й робітники становлять єдину групу. Але ми, що не маємо ніякої власности, опріч своїх рук, ми, що примушені щодня коритися всяким — законним і самовільним вимогам капіталу, ми, що живемо під чинністю виключних законів, як от закон проти коаліцій, ми не ймемо віри цим запевненням. Робітники не мають змоги вчитися, розвиватися культурно, бо не мають ані коштів, ані часу на те. Діти працюють, як невільники, на фабриці або челядниками; жінки також примушені йти на заробітки, а через те руйнується родинне життя. Робітники не мають жадних законних способів боронити свої інтереси й фатально підпадають під владу капіталу. Парлямент — це єдине місце, де можуть і повинні бути ясно зформульовані вимоги трудящих мас. Тимчасом ніхто з буржуазних депутатів і разу ще не виступив на оборону інтересів робітництва, не протестував проти закону, що одбирає в робітників право на коаліцію, не заявляв, що робітники домагаються права вільно організувати синдикальні палати“.

„Ми вимагаємо небагато, — писали автори „Маніфесту“: — ми вимагаємо тільки волі, кредиту й права асоціяції. Ми вважаємо за потрібне, щоб пролетарі мали своїх окремих від буржуазії депутатів у парляменті“.

„Маніфест“ викликав дуже жваві суперечки, як серед буржуазних демократів, так і серед робітництва. Знайшлася група робітників, що оголосила свій маніфест, де висловлювалася проти окремих робітничих кандидатур на виборах, проти загострення суперечностей між буржуазією та пролетаріятом (мовляв — „буржуазія й робітники повинні йти вкупі, щоб виборoти собі волю“).

Хоч пролетаріят і на цей раз не зумів провести своїх кандидатів до парляменту, а проте питання про участь його в політиці було поставлене руба. Уряд зробив належні висновки з нових фактів і вирішив скасувати закон проти коаліцій. Парлямент мусив піти на поступки, і в травні 1864 р. оголошено новий закон *про право робітників на коаліцію*. Відтоді починається жвавий професійний рух серед французького пролетаріяту. Робітники домагаються, щоб підвищена була заробітна плата та встановлений десятигодинний робочий день В зв'язку з цим по всій Франції проходить хвиля страйків. Найбільші страйки цього часу це — страйк полірувальників мармуру 1868 р. в Парижі та страйк робітників текстильної промисловости в Рубе р. 1867-го. В цьому другому страйкові взяло участь 25 тисяч робітників. Через упертість капіталістів страйк перетворився на бунт: кілька фабрик зруйновано й спалено. Страйк задушено збройною силою. Через кілька років за цими страйками пішли інші. Що правда, страйки ці кінчалися здебільшого поразкою робітників через їхню малу організованість і через те, що буржуазний суд тлумачив неясність закону про волю коаліцій виключно на

користь буржуазії [1]). А проте, і уряд, і підприємці мусили йти на дальші поступки. Робітники, не зважаючи на кривавий терор, домагалися від уряду права не тільки на випадкові та тимчасові об'єднання, ба й на постійні асоціяції, на вільне утворення так званих „синдикальних палат". Гурток клясово-свідомих робітників організував, — у червні 1865 р., — видання робітничої газети під назвою „*Tribune ouvriére*" („Робітнича Трибуна"). Газету цю уряд закрив на четвертім числі. Рівнобіжно йде жваве кооперативне будівництво, організація кредитових та культурно-просвітніх робітничих товариств. В червні 1867 р. оголошено закон, що давав робітникам змогу вільного кооперативного будівництва. З 1868 р. починають легально існувати професійні робітничі спілки, так звані, *синдикальні робітничі палати* (щось близько 50-ти).

Заснування Першого Інтернаціоналу (з найближчою участю представників французького пролетаріяту) ще підживило робітничий рух у Франції. Паризька та інші (провінціяльні) секції Інтернаціоналу розвинули таки широку політичну діяльність; економічні страйки вони використовували на політичні виступи пролетаріяту.

Р. 1868-го настає важливий момент у розвиткові французького пролетарського руху: з цього моменту революційні способи боротьби знову починають брати гору над поміркованими реформістськими способами, що панували останні 15 років. Пролетаріят зв'язується з революційним студентством (обуреним поліційним режимом Наполеона III), починає розчаровуватися в реформізмі, зокрема в кооперації, як методі боротьби проти капіталістичного визиску (крах найбільшого банку „Трудового Кредиту", 1868 р., підкреслив утопійність прудонівської ідеї мирного перетворення капіталістичного суспільства на соціялістичне). Підчас виборів до парляменту 1869 р. знову виставлено робітничі кандидатури. Цього-ж таки року в Люарському басейні відбувся величезний страйк шахтарів, що скінчився розстрілом робітників. Р. 1870 відбувся величезний страйк робітників-металістів у Крезо. В цей таки час утворено в Парижі „*Федерацію Синдикальних Палат*". Частина робітників хотіла перетворити її на центральний бойовий професійний штаб (використати для керування страйками), а друга — реформістська частина — хотіла бачити у Федерації центральний орган кооперативного руху, (Паралельно з цим відбувалося і об'єднання буржуазії — фабрикантів з конкретною метою — боротися проти страйків та проти підвищення заробітної плати).

Поруч страйкового, професійного руху, розвивався по великих промислових містах Франції і політичний пролетарський рух з комуністичним ухилом. Три активні робітники на цім полі — *Альберт Рішар, Обрі, Бенуа Мальон* (робітник) та *Варлен* (робітник-палітурник) провадили у Франції велику роботу, втягаючи французький пролетаріят в інтернаціональний робітничий рух. Але розгром Паризької Комуни 1871 р. (про це ми скажемо далі) знову кинув французький пролетаріят в аполітизм, а тим самим загальмував справу створення міцної клясової пролетарської соціялістичної партії й повернув робітничий рух знову переважно на шлях професійної (синдикальної) діяльности та організації.

Р. 1872 робиться спробу організувати (замість колишньої федерації) *Спілку Синдикальних Палат.* За новою програмою Спілка ставила собі за мету організувати професійну освіту робітників, третейські суди,

---

[1]) За коаліцію суд вважав випадкове й тимчасове об'єднання, а не постійну організацію (що її не дозволяв закон).

щоб розв'язувати конфлікти між капіталістами та робітниками і, нарешті, організувати продукційні та споживчі кооперативні товариства. Буржуазні демократи дуже вороже зустріли цю спробу організувати Спілку, натякаючи поліції на те, що, „прикрившися Спілкою, продовжуватиме свою справу Інтернаціонал". Організацію Спілки заборонено. На чолі робітничого руху стає під цей час *Барбере*, що виступав проти страйків і намагався поставити діяльність синдикальних палат у цілком легальні рямці, між іншим — скерувати її по лінії кооперації. Проти цієї течії виступила невелика, проте, енергійна група робітників-позитивістів (прихильників Огюста Конта), що наполягали на моральне вдосконалення пролетаріяту.

До 1876 р. політична діяльність робітничих організацій зводилася, врешті, на ту підтримку, що вони давали буржуазно-республіканській партії. Республіканська буржуазія й пролетаріят ішли вкупі проти спільного ворога — монархії, клерикалізму та реакції („девіза нової демократії — союз буржуазії й пролетаріяту" — так формулював чергові політичні завдання Гамбета). Республіканська буржуазна партія обіцяла робітництву (за підтримку на виборах): безплатну обов'язкову народню освіту, волю організувати синдикальні палати та амнестію учасникам Комуни. Під спільним тиском буржуазії й пролетаріяту Національне Зібрання організувало республіку й ухвалило нову конституцію, що набрала чинности з 1876 р. Разом з тим, як пожвавішав робітничий рух, починається великий вплив на розвиток французького соціялізму *Жюля Ґеда* та *Поля Ляфарґа*, що перенесли науку *К. Маркса* на французький ґрунт. З листопаду 1877 р. *Ж. Ґед* почав видавати в Парижі *„Egalite"* („Рівність") — республіканську, соціялістичну робітничу газету з інтернаціоналістичною платформою. „Ми певні, що природна й наукова еволюція людства неминуче веде до колективного володіння землею та знаряддям праці", — писав Ж. Ґед, обстоюючи інтернаціональну пролетарську революцію, як єдиний радикальний спосіб визволити пролетаріят; професійні організації, страйки, кооперативні організації — все це тільки підсобні засоби до того, щоб досягти великої мети — колективістичної організації суспільства.

В професійному рухові забирають голос революціонери. У Ліоні відбувається другий конґрес робітничих синдикатів (перший був р. 1876). Він хоч і не зійшов (у своїй більшості) з реформистсько-кооперативного шляху, одначе, виявив зростання радикально-революційних настроїв серед пролетаріяту. Промислова криза 1878 р. спричинилася до хвилі нових страйків, зреволюціонізувала пролетаріят і тим створила сприятливий ґрунт для розвитку революційно-соціялістичних ідей та руху. Розчарування в республіці й у новій конституції (після неї уряд так само розстрілював робітників-страйкарів, як і за монархії), сприяло піднесенню клясової свідомости французького пролетаріяту та розриву його з буржуазною демократією.

Все це приводило до того, що французьке робітництво, хоча й дуже повільно, проте, засвоювало основи наукового, марксистського соціялізму. Року 1878 тесляр Шос (що виставив свою кандидатуру на паризьких виборах до муніципальної ради в кварталі Сен-Маргеріт) виступив з програмою, де вперше говорилося про *робітничу партію* й формульовано постуляти наукового соціялізму. В листопаді 1878 р. засновано (поруч „Egalite" — „Рівність") нову робітничу соціялістичну газету — *„Proletape"* („Пролетар"), де писали робітники; а року 1879 — газету *„La Revolution française"* („Французька революція"). Ж. Ґед віддавав усю

свою кипучу енергію організації французького пролетаріяту. „Чи зрозуміє нарешті французький пролетаріят, — питав він, — що він повинен рахувати тільки на власні сили, і тому мусить організувати власну партію"?

Революційний дух передавався і професійним робітничим організаціям (синдикатам). Це виявилося на Третьому Робітничому конґресі в Марселі 1879 р. Прихильники марксової науки палко доводили на цім Конґресі, що пролетаріят визволиться тільки через клясову війну, яку треба „вести одночасно на інтелектуальнім, економічнім, юридичнім та політичнім ґрунті". „Синдикальні палати повинні бути тільки зброєю для революційної ідеї"; колективна власність на знаряддя виробництва— ось мета, до якої повинен іти (революційним шляхом) пролетаріят. Більшість Конґресу пішла за цими соціялістами-колективістами; резолюція, що її вони запропонували, зібрала 73 голоси проти 27. Послідовним висновком з цієї перемоги революційних соціялістів на Конґресі і було утворення політичної робітничої партії під назвою *„Федерація партії робітників-соціялістів Франції.* Францію поділено (з партійного погляду) на окремі ділянки, що мали свої власні партійні конґреси та органи управління. Щорічний конґрес усієї федерації мав обирати Виконавчий комітет партії.

Щоб скласти програму нової партії, *Ґед* поїхав до Лондону на пораду з К. Марксом та Ф. Енґельсом. Там і складено програму, ухвалену на З'їзді Партії 1880 року.

В загальній частині програми говорилося: „Вважаючи на те, що визволення кляси виробників — це є визволення всього людства, що виробники тоді тільки вільні будуть, коли матимуть засоби виробництва (землю, залізниці, банки, фабрики та ін.); що існує дві тільки форми, в яких можуть належати їм засоби продукції: 1) форма індивідуальна, що ніколи не мала місця, як загальне явище, і що сфера її ввесь час звужувалася поступом промисловости, і 2) форма колективна, що матеріяльні та інтелектуальні елементи її створені самим розвитком капіталістичного суспільства; зважаючи далі на те, що це колективне привласнення може бути здійснене тільки революційною боротьбою кляси продуцентів, тобто пролетаріяту, організованого в окрему політичну партію; що до подібної організації конче треба простувати всіма способами, які є до розпорядження пролетаріяту, в тім числі і загальним голосуванням (що таким чином перетвориться з засобу обдурювання, яким воно було досі, на засіб визволення),— партія виставляє низку конкретних вимог економічного й політичного характеру, розрахованих на ближчий час і на майбутнє (поширення комунальних прав, знищення постійної армії, політичних свобід, восьмигодинного робочого дня, встановленого законом мінімуму заробітної плати, участи робітників в управлінні майстернями, передачі банків, залізниць і копалень до рук держави, запровадження прогресивного податку з прибутків, тощо)".

Помірковані соціялісти й анархісти повели рішучу боротьбу проти нової партії. Розкол політичного робітничого руху скінчився розколом і професійного руху. На черговому робітничому конґресі в Ґаврі 1880 р. суперечки остільки загострились, що конґрес поділився на дві частини, що засіли кожна окремо, утворивши два конґреси: поміркований (де зібралися так звані синдикалісти та позитивісти) і революційний (колективістичний, соціялістичний, що поділяв програму „Федерації партії робітників-соціялістів Франції").

53. Початки робітничого руху в Італії. Науковий соціялізм дуже повільно загніжджувався в Італії. Одне, що стояло на перешкоді

поширенню інтернаціональної клясової свідомости серед італійського робітництва, це була завзята національна боротьба, що її провадив довший час італійський народ за національно-державне об'єднання. Одначе, з того часу, як закладено І Інтернаціонал (тобто з року 1864), італійське робітництво, головне під французьким впливом, починає повільно визволятися з-під ідеологічного впливу буржуазії й стає на шлях клясової самоорганізації. Р. 1865 *Ніколь Льо-Савіо* починає видавати у Фльоренції газету *„Proletariato"* („Пролетаріят"). В програмовій статті *Льо-Савіо,* підкресливши, що буржуазія не здійснила жодної обіцянки, даної пролетаріятові, писав: „Отже, робітники, даремна надія, що хтось інший допоможе вам визволитися від злиднів... Всупереч клясі поміщиків та капіталістів існує кляса робітників-пролетарів, що становить робітничу демократію, котра вже перетворилася на моральну й вільну колективну істоту, котра вже свідома своєї відокремлености від буржуазної кляси, котра має свою ідею й свої інтереси, окремі від інтересів буржуазії". „Основний догмат соціялізму — це визволення пролетаріяту,— писала газета.— Щоб викоренити зло, що його несе капіталізм, й досягти соціялізму, зовсім не треба заволодіти рентою та конфіскувати майно, а треба лише організувати взаємну солідарність робітників, утворити взаємні гарантії, організувати працю, закласти всякими способами спілки: виробничі, кредитові, для обміну продуктами". Коротко кажучи, газета стояла на засадах дрібно-буржуазного утопічного прудонівського соціялізму. В січні 1866 р. газета припинила своє існування, бо не знайшла підтримки серед робітників та інтеліґенції, захоплених національною боротьбою. Того ж таки 1865 р. почала виходити в Неаполі анархістична газетка — *„Liberta e Lavoro"* („Воля та праця") під редакцією Михайла Бакуніна [1]). Коло Бакуніна купчилися видатніші соціялістичні діячі Італії: *Д. Фанелі* (народився в Неаполі р. 1862, був мадзіністом, революціонером-націоналістом, а пізніше став бакуністом; помер р. 1877), *С. Фріше, К. Каффієро, Д. Мартелі* Та взагалі ввесь італійський соціялістичний рух цієї доби перебував під прудонівсько-бакуністським ідеологічним впливом. Р. 1868 *Е. Біньям* почав видавати в Льоді газету *„Plebe"* („Народ"), що проіснувала аж до 1883 р. і здобула собі досить велике коло читачів (в підзаголовку газети стояло: „Газета республіканська, раціоналістична і соціялістична"): Біньям на початку був послідовник *Мадзіні* (італійського революціонера-націоналіста), а з 1866 р. став соціялістом.

Розгром Паризької Комуни 1871 р. спричинився до реакції в Італії, що на якийсь час загальмувала дальший розвиток робітничого руху, На цей час припадає цікава суперечка між мадзіністами та соціялістами. *Мадзіні* помітив, що робітництво починає відвертатися від його патріотично-демократичної програми, і в червні 1871 р. гостро виступив (у газеті) проти соціялістів-комуністів та І Інтернаціоналу. Він обвинувачував соціялістів за те, що ті: 1) не вірять у бога і, мовляв, тим самим відкидають найвищий моральний закон; 2) не визнають батьківщини й національности, чим ведуть людство до анархії та безсилля; 3) не визнають приватної власности — цього найважливішого стимулу виробництва. *М. Бакунін* дав палку та блискучу відповідь на цей напад *Мадзіні*. *„Мадзіні* каже, що ми атеїсти і матеріялісти, — писав *М. Бакунін:* —

[1] Р. 1861-го М. Бакунін утік із Сибіру до Америки, а звідти (того ж таки року) приїхав до Лондону. Після задушення польського повстання 1863 р., Бакунін кидає Лондон і вже до смерти (тобто до 1876 р.) працює в Італії, Франції, у французькій Швайца ії та в Еспанії. З цього часу він увесь належить західньо европейському робітничому рухові.

на це ми можемо дати лише одну відповідь: так, це правда і це наша гордість, бо атеїзм і матеріялізм — істина... Ще вчора ми бачили, що атеїсти та матеріялісти сиділи в Комуні, а ідеалісти, ті, що вірять у бога,— у Версальському зібранні... *Мадзіні* каже, що Інтернаціонал відкидає батьківщину, не визнає національности. Ні! Він відкидає тільки національно-патріотичну державу, бо патріотична держава — це організація експлуатації народу якоїсь країни владущою клясою тієї ж країни... Мадзіні вважає, що всі 25 мільйонів італійців — це брати, що мають одну віру й спільні змагання. Але ж це нахабна і дурна брехня... Треба, щоб робітники звернули увагу на те, яка незвичайна згода панує між єзуїтами, реакційним суспільством і *Мадзіні*". Виступ *Бакунінів* підірвав вплив *Мадзіні* на робітників. Перемозі соціялістів сприяло ще й те, що другий визначний італійський революціонер-націоналіст *Гарібальді* й собі порвав в цей час з *Мадзіні* і заявив, що він симпатизує соціялістичним принципам.

Робітники, не зважаючи на урядові репресії, не припинили організаційних спроб. Р. 1871 уряд закрив соціялістичне об'єднання в Неаполі; але тепер воно знову відновило свою діяльність і навіть почало видавати свою газету. В Емілії та Романьї також продовжували діяльність соціялістичні гуртки (утворені з ініціятиви *А. Коста*,— видатного письменника та промовця). Наприкінці р. 1871 організовано в Болоньї „*Робітничий Союз*" (на чолі з Е. Пескаторі). В програмі Союзу між іншим говорилося: „Ми — робітники і хочемо працювати. Ми поважаємо права й волю інших. Ми шануємо родину. Ми не хочемо вживати насильства чи зло кому-будь чинити і вимагаємо лише того, щоб за нами визнано наші людські й громадянські права.. Ми чекаємо добра для себе лише від себе самих, від нашої власної сили. Ми хочемо дійти всього самі. Ми хочемо волі й ладу, рівности в правах, братерства в праці. Ми хочемо вчитись, працювати й жити. Ми хочемо, щоб праця наша не нищила нас і давала нам стільки, скільки треба нам для фізичного й морального існування". За прикладом Болоньї, організувалися робітничі союзи в Тоскані, Емілії й Романьї. Надто добре пішов розвиток *Робітничого союзу* у Фльоренції; Союз нараховував кілька тисяч членів і з кінця 1872 р. почав видавати свою газету „*Fascio Operajo*" („Робітничий Союз") з участю *Пічолі-Поджялі* та *А. Мартінаті*. Робітничі союзи вели запеклу боротьбу з мадзіністами за самостійність робітничого руху, за його визволення зпід націоналістично-буржуазних політичних впливів. Виникнення в різних місцевостях країни соціялістичних об'єднань та робітничих союзів поставило на чергу питання про ширшу соціялістичну робітничу організацію. Фльоренція стала за центр цього нового руху: тут виходила нелегальна газета — „*La Revoluzione Sociale*" („Соціяльна Революція").

В березні 1872 р. тринадцять італійських соціялістично-робітничих організацій з'їхалися на попередній *Конґрес у Больоньї*. В серпні 1872 р. відбувся в Ріміні так званий *Перший Конґрес;* у ньому взяли участь представники робітничих організацій у 20 більших містах Італії. На цьому Конґресі закладено італійську федерацію Інтернаціоналу. Конґрес потвердив головні принципи, покладені в основу організації І Інтернаціоналу (між іншим, у постановах Конґресу читаємо: „визволення робітників є справа самих робітників. Боротьба за визволення робітників є боротьба не за клясові привілеї та монополії, а за рівність прав та обов'язків та оа знищення всякого клясового панування та ріжниць"). Але в справах зрганізаційних Конґрес пішов за Бакуніним. В березні 1873 р. відбувся в Болоньї *Другий Італійський федеральний конґрес*. Обміркувавши питання

про реакційно-погромну політику італійського уряду щодо робітничих соціялістичних організацій, Конґрес ухвалив таку резолюцію: „Конґрес, узявши на увагу нові репресії проти нашого Союзу з боку централізаторської, бюрократичної й мілітаристичної Італійської держави заявляє: цілком логічно, що держава нас переслідує, бо їй же мало того, що вона розтринькала народнє й приватне добро. Свідома своєї ближчої мети, мусить вона вважати кожного робітника за свого ворога. І ми, дійсно, їй вороги. Між нами та державою, між нами та буржуазією з її урядом, між нами та їхньою неморальністю, насильством, привілеями, здирством та монополіями, — непримиренна ворожнеча". В постановах принципіяльного ідеологічного характеру Конґрес виявив, що він не визнає політичної діяльности, засуджує співробітництво з буржуазією, висловився проти державних форм організації (хоч би й найдемократичніших); заявив, що „держава, панування, рабство і народні злидні — поняття неразлучні" — і, за єдину форму політичної організації має бути анархічна „федерація вільних спілок чи комун"; гостро засудив „всякий політичний та релігійний ідеалізм" і оголосив себе „атеїстичним та матеріялістичним".

Під впливом урядового терору, італійські соціялісти почали щораз більше схилятися до терористичної тактики, до „бурхливої та урочистої пропаганди повстань та барикад" (як говорилося в бюлетені „Італійського комітету соціяльної революції", утвореного в Романьї р. 1783). 1783 рік це був бурхливий рік у Італії. Через недорід настала дорожнеча й голод. Взимку 1783—1784 рр. відбулися по всій Італії демонстрації та робітничі страйки.

Бакуністи ухвалили підняти в серпні 1784 р. повстання (спочатку в Болоньї, а потім в Романьї, Мархії, Тоскані та інших районах). Плян повстання розроблено під керівництвом М. Бакуніна. Та з цих намірів нічого не вийшло: уряд без надто великого клопоту зліквідував невеликі загони повстанців і подвоїв свій терор проти робітничих соціялістичних організацій. Італійське робітництво з досвіду побачило, що анархістична тактика не веде до бажаної мети, що для оборони своїх клясових інтересів пролетаріят має створити міцні професійні організації та масову соціялістичну партію. Але до організації соціялістичної робітничої партії в Італії дійшло тільки но р. 1880-го.

За доби Першого Інтернаціоналу робітничий рух почав розвиватися і по інших европейських країнах — Бельгії, Еспанії, Швайцарії. Але ми не будемо тут спинятися на цих країнах, тим більше, що зроблена вгорі характеристика робітничого руху в Німеччині, Англії, Франції та Італії дає уявлення про загальний стан та напрямок боротьби й самоорганізації пролетаріяту в Західній Европі.

54. Робітничий рух і організація соціялістичної партій в Північній Америці. Утопічні теорії й комуністичні колонії, так широко практиковані в Америці, проте, дуже мало вплинули на розвиток новітнього соціялістичного руху в Сполучених Штатах Північної Америки. Причини цього треба шукати в тому, що перший і другий рух мали дуже мало спільного. Вони були різні і своїм соціяльним походженням, і характером (методами й цілями). Тогочасний соціялістичний рух у Сполучених Штатах — це наслідок розвитку капіталістичних суспільних стосунків, — це явище, нерозривно зв'язане з існуванням великої пролетарської кляси: в цім полягає його єство, особливості й незалежність від попередньої утопічної теорії й практики.

Промислова революція, що відбулася в другій половині XIX віку, буйний розвиток фінансового, промислового й торговельного капіталу, зведення до мінімуму площі вільних (незалюднених) державних земель, загострили клясові стосунки й боротьбу між працею та капіталом, До 1870 р. в Америці попит на робочу силу перевищував фактичну кількість тієї сили, а через 10—20 років Сполучені Штати мали вже величезну (кілька сот тисяч) постійну армію безробітних. До 1870 р. Америка так що й не знала страйків та локавтів, а після цього вони зробилися звичайним суспільним явищем. Наприклад, від 1881 до 1894 року відбулось більш, як 14 тисяч робітничих страйків, де взяло участь близько 4 мільйонів робітників. Одначе, поруч з цими причинами, що прискорювали розвиток пролетарського руху в Америці, виявляли свій вплив і інші, що затримували той рух. За такі треба вважати: 1) вищу заробітну плату і взагалі краще матеріяльне та культурне становище американських робітників (як прирівняти до европейських); 2) молодість робітничої кляси, рухливість її складу, брак міцних клясових традицій і 3) політичну рівноправність робітників з іншими клясами, чого не було довший час у Европі і що правило там (у Німеччині, Англії, Франції та Італії) за одну з причин, що спонукали европейський пролетаріят до політичної самоорганізації.

За добою утопічних теорій та комуністичних колоній робітничий рух у Сполучених Штатах пережив (від 1848 р. до 1867 р.) добу соціялістичних шукань під проводом німецької робітничої еміґрації (на чолі з Вайтлінґом). В цей час засновано „Загальний робітничий союз" (р. 1850, на з'їзді німецьких робітників у Америці). Якийсь час Загальний робітничий союз видавав свій друкований орган — „*Соціяльна республіка*", що припинив своє існування 1860 р В цей же час завмер і Загальний робітничий союз. Р. 1857 організовано в Нью-Йорку клюб комуністів інтеліґентсько-філософського напрямку.

Але дійсно, важливий період організації пролетаріяту Сполучених Штатів припадає на десятиліття від 1867 р. (після громадянської війни) до 1877 р. В цю добу виникло багацько соціялістичних товариств і партій, місцевого та загально-національного (загально-державного) значення, і, нарешті, була організована соціялістична робітнича партія. В цей період робітничий рух у Сполучених Штатах розвивався під помітним впливом европейського робітничого руху, зокрема під впливом ідей та діяльности Першого Інтернаціоналу. Вплив Інтернаціоналу на американське робітництво здійснювався через його відділи в Сполучених Штатах і зокрема через „Національний робітничий союз" („National Labor Union").

Національний робітничий союз утворено з ініціятиви професійної спілки машиністів і ковалів. На черговому своєму конґресі 1863 р., Союз обрав спеціяльний комітет і йому доручив: „звернутися до інших національних та інтернаціональних тред-юніонів з пропозицією обрати такі самі комітети й уповноважити їх скликати загально-національний конґрес тред-юніонів". Намічений конґрес пощастило скликати допіру тільки 1866 р. в Балтіморі; на ньому були представники від 60 робітничих організацій. Серед інших питань конґрес розглянув доповідь німецького соціяліста ласалівської школи, *Едварда Шлеґеля* про неминучу потребу створити окрему політичну робітничу партію в Америці. Але в центрі уваги конґресу були питання професійного робітничого характеру: про професійні спілки й утворення національного (тобто загальнодержавного) робітничого союзу, про страйки, про жіночу та дитячу працю, про кооперативні товариства, про скорочення робочого дня до

8 годин. В серпні 1867 р. в Чікаго відбувся другий конґрес Національного робітничого союзу. В ньому взяло участь близько 200 делеґатів, в тім числі і *У. Х. Сільвіс* один з видатніших діячів робітничого руху того часу (син поденного робітника, народився 1828 р. в Пенсільванії, був ливарником; з його ініціятиви скликано, р. 1859 національний конґрес робітників-ливарників. Він був спочатку за скарбника, а потім і за голову Національного союзу ливарників.— *У Х. Сільвіс* виступив на конґресі з талановитою доповіддю про конечну потребу утворити в Сполучених Штатах незалежну робітничу партію та про зв'язок з Першим Інтернаціоналом (в Европі). Проте, більшість американського робітництва ще не була підготовлена до цього. І лише третій конґрес Національного робітничого союзу, що відбувся в Нью-Йорку 1868 р. (під головуванням *Сільвіса*, ухвалив зорганізувати незалежну робітничу партію під назвою — *„Національна партія реформи“* („National Reform Party“). За голову партії обрано *Сільвіса*, що й написав програму партії. Центральним пунктом програми був постулят права на працю. В обіжниках партії говорилося, що мета організації партії — вплинути на законодавчу діяльність національного парляменту (конґресу) і місцевих парляментарних представницьких органів, взяти під свою оборону інтереси трудящої, немаєтної кляси.

На четвертому конґресі *Національного робітничого союзу* (що відбувся у Філядельфії 1869 р.) послано делеґата на Конґрес Інтернаціоналу в Базелі), а на п'ятому 1870 р. ухвалено приєднатися до Інтернаціоналу.

Мірою того, як розвивався Національний робітничий союз та Партія реформ, що її заснував він, до цих організацій прилипало щоразу більше поміркованих політиків, і тягли вони їх до спілки з іншими буржуазно-демократичними партіями. В результаті робітнича платформа Партії реформ поблідла, партія втратила свій клясовий характер та самостійність і, нарешті, зовсім розпалася, розпустившись у буржуазно-демократичній партії. Занепав і Національний робітничий союз. Розпад його прискорило ще й невдале переведення низки страйків, що знесилили робітничий рух у Сполучених Штатах. Р. 1874 Національний союз остаточно перестав існувати.

Поруч „Національної партії реформ“, організовано (здебільшого німецькі робітники) р. 1868 робітничу партію під назвою *„Соціяльна партія Нью-Йорку й околиць“*, що виступала на виборах із своїм власним списком кандидатів. Це була перша марксистська політична робітнича організація в Америці, що, одначе, в тім же році розпалася. Члени її зорганізовували нову партію під назвою *„Загальний Німецький робітничий союз“*, що 1869 р. приєднався до Національного робітничого союзу і одночасно вступив до числа членів Першого Інтернаціоналу. Під впливом Загального німецького робітничого союзу постало в Сполучених Штатах багацько секцій Інтернаціоналу, які (в кількості 22-х) з'їхалися 1872 р. в Нью-Йорку на конґрес і об'єдналися під назвою *„Північно-Американська федерація міжнародного товариства робітників“*. Федерація за одне із своїх завдань мала підпомагати розвиткові професійних робітничих організацій (тред-юніонів).

Після фінансово-промислової кризи, що сталася в Сполучених Штатах р. 1873 в зв'язку з крахом Північного Тихо-Океанського товариства, в робітничому русі знову почалося пожвавлення; безробітні, голодні робітники впоряджали демонстрації, поліція розганяла їх збройною силою. Це викликало серед робітництва нову увагу до політичної боротьби. Але тут саме намітилися основні розходження різних груп щодо тактики.

В наслідок цього в Чікаго заклалася нова соціялістична робітнича партія, а деякі Нью-Йорські секції федерації заснували після цього (р. 1874) *„Соціял-демократичну робітничу партію Північної Америки“* В такій атмосфері відбувся в квітні 1874 р., у Філяделфії другий національний конґрес американських секцій Інтернаціоналу. Функції Федеральної ради секцій передано Генеральній раді Інтернаціоналу (що з 1872 р. мала осідок у Сполучених Штатах). Одначе, конгресові не пощастило пристосувати Інтернаціонал до місцевих умов американського робітничого руху та перемогти внутрішні суперечки в організації. 1876 р. Інтернаціонал перестав існувати в Америці (а тим самим і взагалі).

Пролетарський робітничий рух сконцентрувався після цього біля *„Соціял-демократичної робітничої партії Північної Америки“*, що платформу її вироблено й остаточно прийнято р. 1875. Головні засади платформи зводилися на отакі пункти:

„Соціял-демократична робітнича партія йде до встановлення вільного ладу, заснованого на праці. Кожен член партії обіцяє підтримувати, мірою своїх сил отакі принципи:

1. Знищення сучасних несправедливих політичних і соціяльних відносин.

2. Знищення всякого клясового панування й клясових привілеїв.

3. Знищення залежности робітника від капіталіста, заміна системи найманої праці на систему кооперативної праці, коли робітник одержуватиме повний продукт своєї праці.

4. Завоювання політичної влади, що є неминуча умова до того, щоб розв'язати робітниче питання.

5. Об'єднана боротьба, об'єднана організація всіх робітників і суворе підпорядкування окремої особи законам, встановленим на добро всім.

6. Солідарність з робітниками інших країн, що борються за досягнення тієї самої мети“.

Партія почала видавати в Нью-Йорку тижневик англійською мовою під назвою *„Соціяліст“* (The Socialist“) і поставила за своє чергове завдання об'єднати всі соціялістичні організації в Сполучених Штатах. Щоб обміркувати умови об'єднання, наприкінці 1875 р. в Нью-Йорку скликано кілька конференцій. В червні 1876 р. у Філаделфії відбувся конґрес соціялістичних організацій Америки („Північно-Американська федерація міжнароднього товариства робітників“, „Соціял-демократична робітнича партія Північної Америки“, Чіказька „Робітнича партія Ілінойса“ і „Соціяльно-політичний робітничий союз“ у Цінцінатті). Конґрес ухвалив об'єднати геть усі соціялістичні організації в одну партію під назвою *„Робітнича партія Сполучених Штатів“*, обрав Виконавчий комітет з місцем перебування в Чікаго, ухвалив марксистську програму й організував партійну пресу (перетворивши на партійні, подекуди й назви позмінявши, органи колишніх самостійних соціялістичних організацій) — *„Робітничий Прапор“* (Labor Standart“) *„Робітничий Голос“* („Arbeiterstimme“) і *„Вістун“* („Vorbote“).

В грудні 1877 р., на другому конґресі Робітнича партія прийняла нову назву — *„Соціялістична робітнича партія Північної Америки“* (Socialist Labor Parti, або скорочено — S. L. P.), що протягом більш як двадцяти років відограваля переважну ролю в соціялістичному рухові Сполучених Штатів.

55. Перший інтернаціонал (Міжнародній союз робітників). Шістдесяті роки XIX століття були революційною добою мало не в усьому світі. Криза в Західній Европі 1857 р., що викликала жвавий

робітничий рух у багатьох промислово-розвинених країнах, скасування кріпацтва в напівфевдальній Росії, польське повстання 1863 р., боротьба Італії за об'єднання та незалежність, громадянська війна в Сполучених Штатах Північної Америки, війни Прусії, Франції й Австрії, — все це були суспільні явища величезного революційного значіння, явища, що впливи їхні виходили поза межі тих країн, де вони виникали, взаємно переплітались, творячи реальний живий зв'язок між різними країнами і викликаючи в суспільній психології (в тім і в пролетарській) ясну свідомість інтернаціонального жвавого зв'язку між різними націями, народами, державами, господарствами. Не дивно, отже, що саме в цю революційну добу, разом з відродженням та дальшим розвитком робітничого руху в головніших країнах Европи, відродилась і втілилась у життя і ідея міжнародньої організації революційного пролетаріяту. Вище ми зазначили, що спроби утворити Інтернаціонал майже не припинялися, відколи зорганізувався й розпався „Союз комуністів", та через об'єктивні умови вони не дали бажаних наслідків.

Конкретно ініціятива утворити Перший інтернаціонал вийшла, переважно, від англійських робітників, а саме від провідників професійних спілок. Мотиви цієї ініціятиви були цілком практичні. Англійська буржуазія, розпочавши похід проти тред-юніонів після кризи 1857 р., під час страйків погрожувала англійському пролетаріятові (що домагався підвищити заробітну плату й скоротити робітний день) довозом до Англії континентальних робітників, неорганізованих, менше культурних, що могли працювати на багато гірших умовах за значно меншу плату. Стурбовані такими погрозами, провідники англійських професійних спілок і спинилися на справі інтернаціональної організації пролетаріяту, добачаючи в ній один із способів боротися проти можливого заклику від англійської буржуазії чужоземних робітників на роботу. Треба було усунути можливість конкуренції між пролетарями різних країн. У цім напрямі і ведено переговори з німецькою та французькою робітничими делеґаціями, що прибули до Лондону 1862 року, підчас виставки. Пізніше, року 1863, в зв'язку з кривавим задушенням російським урядом польського повстання, французька робітнича делеґація знову приїхала до Англії. В Лондоні відбувся величезний інтернаціональний мітинґ протесту проти злочинів російського царського уряду. Підчас цього приїзду знову продовжено розмови про утворення Інтернаціоналу. Ще через рік, у вересні 1864 р., відбувся в Англії, в Сент-Мартінс-Голі, новий інтернаціональний мітинґ, присвячений польським справам. На цьому мітинґові була делеґація від французьких робітників, а також і *К. Маркс*. Після низки промов вирішено заснувати *„Міжнародню асоціяцію робітників"* (Міжнародній союз, Товариство робітників), що скорочено стала називатися *„Інтернаціонал"*. Тут таки на мітинґові обрано тимчасовий організаційний комитет і до складу його ввійшли переважно англійські тред-юніоністи, потім французи, німці та італійці. Від німців увійшли, в числі інших, *К. Маркс* та *Еккаріус*.

Організатори Інтернаціоналу здебільша не мали ясної, твердої клясової позиції й були далекі від розуміння основ новітнього наукового соціялізму, що їх заклали *К. Маркс* та *Ф. Енґельс*. Здебільшого це були просто революціонери-демократи. Цим треба пояснити те, що статут Інтернаціоналу доручено написати в числі інших і знаменитому італійському революціонерові еміґрантові *Мадзіні*, борцеві за національне визволення італійського народу, що, одначе, не мав нічого спільного з новітнім пролетарським рухом і був ворогом комунізмові. Та хоч і який

різнорідний, і в значній частині тільки революційно-демократичний був склад тимчасового організаційного комітету, а проте, той проєкт, що його написав *Мадзіні*, а також і два інші проєкти не задовольнили членів комітету[1]). Написати новий проєкт статуту й відозву (чи маніфест) до нього взявся *К. Маркс*. Після довгих та палких суперечок ухвалено, з деякими змінами, статут і маніфест, що їх написав *К. Маркс*.

В „Установчому Маніфесті" (заклику) зроблено спробу узагальнити тогочасний історичний досвід міжнароднього пролетаріяту і на підставі його намічено шлях, яким мав іти пролетаріят, борючися за свої клясові інтереси. Насамперед „Маніфест" зазначає на підставі фактів англійського життя, що становище робітничої кляси, її добробут за час від 1848 до 1864 р. не покращав, а за той самий час багатства капіталістів надзвичайно зросли. Таке явище має місце і по інших капіталістичних країнах. Одначе, на цьому темному тлі є і два ясні промені: це закон про 10-тигодинний робочий день в Англії та успіхи кооперативного руху. Законодавче обмеження робочого часу є не тільки практичний успіх, ба й перемога принципу. Це втручання держави в економічні стосунки, ця спроба вплинути на сліпу боротьбу законів ринку (що її — боротьбу — так обстоювали буржуазні економісти) йде в тому напрямі, який показали пролетарські економісти, що висувають гасло регулювання суспільної продукції державою. Успіхи кооперативного будівництва втішні тим, що вони показують, що велику продукцію можна провадити і без капіталістів, і що наймана робітнича праця, подібно до рабства й кріпацтва, становить тимчасову тільки історичну форму, яку неминуче має змінити вільна колективна праця. Та, щоб пролетаріят міг виявити свої організаційні господарчі здібності, щоб він міг організувати все господарство на громадських, спілкових основах, — треба, щоб він мав у своїх руках політичну, державну владу. *„Тому на пролетаріятові лежить великий обов'язок завоювати політичну владу"*. Пролетаріят має основну підставу для успішної боротьби з буржуазією; підстава ця — численність пролетаріяту. Та одної численности замало: треба, щоб уся пролетарська маса була свідома й прямувала до одної мети. Треба, щоб робітники, не обмежуючись клясовою боротьбою в межах окремих, національних держав, створили міжнародню спілку, інтернаціональний союз, що повів би проти зовнішньої політики буржуазії (заснованої на гніті та захопленні) свою пролетарську зовнішню політику, побудовану на принципах міжнароднього братерства та солідарности. Відозва кінчалася закликом: „Пролетарі всіх країн, єднайтеся!".

В статуті Інтернаціоналу знаходимо дуже важливу вступну частину — вмотивування отакого змісту: „Визволення робітників мусить бути справою самих робітників. Борючись за своє визволення, робітники повинні прагнути не того, щоб привілеї нові утворювати, а встановити рівні для всіх права та обов'язки. Економічне підпорядкування робітника власникові засобів виробництва — це джерело політичної, моральної й матеріяльної залежности. Через це економічне визволення робітничої кляси є та основна, велика мета, що їй має бути підпорядкований всякий політичний рух, як засіб".

„Всі спроби робітників досягти цієї мети не мали досі успіху, бо робітники різних фахів у кожній країні виявляли мало солідарности, а між робітниками різних країн не було братерського єднання (спілки).

---

[1]) До складу комітету (доповненого кооптацією) входили :близько 20 англійців, 9 французів, 10 німців, 6 італійців, 2 швайцарці та 2 поляки.

Визволення робітників — це справа, що виходить за межі окремих національних завдань, її можна вирішити пляномірною спільною працею всіх цивілізованих націй".

„Міжнародній союз робітників утворено задля того, щоб мати центральний осередок для здійснення зв'язку й спільного діяння робітників різних країн, що прагнуть до тої самої мети: взаємної оборони, поступу та повного визволення робітничої кляси". Статут зазначав, що на чолі Союзу стоїть Головна рада.

Організація Інтернаціоналу полягала в утворенні в різних країнах його секцій (відділів), при чому в одній країні могло бути кілька відділів, що об'єднувалися в одну спілку чи федерацію, яку затверджувала Головна рада Інтернаціоналу (що перебувала в Лондоні). В статуті давано директиву — намагатися в кожній країні до „об'єднання наявних у ній різних робітничих організацій в один національний союз". „Робітничі секції, — читаємо в статуті, — що складають Міжнародній союз робітників, хоч і об'єднані одна з одною братерськими зв'язками солідарности та взаємної підтримки, а проте, зберігають властиві їм форми організації". Число секцій зростало дуже швидко в Англії, Франції, Сполучених Штатах Північної Америки, в Швайцарії. Під впливом ідей та аґітації членів першого Інтернаціоналу розпочався робітничий рух у Бельгії (де працював лікар Цезар де-Пап), в Австрії, в Еспанії (Бакунін і Лафарґ), в Італії (Бакунін, що з успіхом виступав проти Мадзіні). З великих европейських країн не було секцій Інтернаціоналу тільки в Німеччині, де закон забороняв організацію таких секцій. Російські революціонери (еміґранти) заснували російську секцію Інтернаціоналу в Швайцарії (в Женеві).

Діяльність Інтернаціоналу (Головної ради та секцій) полягала в аґітації та в керуванні політичною й економічно-професійною боротьбою пролетаріяту. Але кількість членів Інтернаціоналу була невелика, і кошти, які він мав у своєму розпорядженні — незначні. До 1872 р. відбулося 5 конґресів Інтернаціоналу (в Женеві, Лозані, Брюселі, Базелі, Гаазі) та 2 конференції (в Лондоні).

Число делеґатів на конґресах хиталося між 50 та 100. Конґреси обмірковували головно такі питання: про жіночу та дитячу працю, скорочення робітного дня, про кооперацію, професійний робітничий рух, про боротьбу пролетаріяту за політичні свободи, відношення пролетаріяту до війни, про форму власности на землю і засоби виробництва в майбутньому, соціялістичному суспільстві.

Праця Інтернаціоналу дуже підривалася через внутрішні суперечки між різними його групами, головно між групою К. Маркса і групою Прудона, а потім — пізніше — між групою К. Маркса і групою Бакуніна.

Французький пролетаріят, як ми вже знаємо, перебував під впливом, з одного боку — дрібно-буржуазно-анархічного соціялізму Прудона (його кооперативно-банківських утопій), а з другого — під впливом угодовського реформізму Люї Бляна (що висловлювався за співробітництво робітничих організацій з буржуазно-дворянськими урядами). В Німеччині цю люї-блянівську течію заступав, в дещо зміненій формі, Ф. Лассаль. Англійські тред-юніоністи взагалі виявляли дуже мало клясової пролетарської революційности і хитались між К. Марксом і Прудоном. К. Маркс поклав багацько сил, щоб викоренити з пролетарського інтернаціонального руху дрібно-буржуазний прудонівський соціялізм (чи, інакше кажучи, — дрібно-буржуазний анархо-індивідуалізм).

Та коли боротьба з „прудонізмом" була закінчена (формально 1869 р. на Базельському конґресі, що всупереч прудоністам ухвалив принцип колективної власности на землю), марксизм зустрівся з другою ворожою течією — з анархізмом, що за його теоретика та невтомного пропаґандиста був тоді анархіст Михайло Бакунін.

На *Першім конґресі* Інтернаціоналу в Женеві, у вересні 1866 р., репрезентовано 25 секцій та 11 кооперативних спілок Англії, Франції, Швайцарії та Німеччини. Конґрес остаточно оформив організацію Інтернаціоналу, затвердивши статут та основні принципи програми. Вже на цьому конґресі виявилась велика розбіжність між марксистами та прудоністами. До розбіжностей та суперечностей цих спричинялося те, що робітничий рух в різних країнах перебував на різних щаблях розвитку, що по багатьох країнах він мав сектантський (а не масовий) характер і перебував під впливом буржуазного лібералізму та дрібно-буржуазного анархізму. Між іншим, прудоністи виступали на цьому конґресі проти страйків (мовляв, страйки призводять лише до марної витрати енерґії та безробіття) і намагалися довести, що лише кооперація врятує робітничу клясу від визиску. Одначе, прудоністи не перебороли марксистів. Їхня перемога виявилась хіба лише в тім, що конґрес ухвалив резолюцію про організацію Інтернаціоналом, так званого, центрального банку. Натомість, наперекір прудоністам, конґрес визнав доцільність страйків та боротьби за восьмигодинний робітний день. Події, що настали після Першого конґресу, підтвердили правдивість марксистської тактики. Того ж таки 1866 р. в Західній Европі прокотилась економічна криза, впала заробітна плата, почалася дорожнеча; в Лондоні, Парижі та по інших промислових містах відбулися масові робітничі страйки. Інтернаціонал допомагав робітникам провадити ці страйки та взагалі намагався щільно зв'язатися з робітничим життям. Це сприяло поширенню ідей Інтернаціоналу серед робітництва. Між іншим, на цей час припадає завоювання робітниками Північної Америки 8-годин. робочого дня й англійськими робітниками виборчого права.

Р. 1867 відбувся в *Лозані Другий конґрес* Першого Інтернаціоналу, а р. 1868 — *в Брюселі — Третій*. На цих конґресах марксизм остаточно перемагає інші течії. На Лозанському конґресі ухвалено резолюцію про доцільність та неминучість політичної боротьби та політичного визволення робітничої кляси. В резолюції читаємо: „Конґрес, беручи на увагу, що брак політичної волі перешкоджає соціяльному вихованню народу та визволенню пролетаріяту, заявляє: 1) що соціяльне визволення робітничої кляси нерозривно сполучене з політичним її визволенням і 2) що встановлення політичної волі є справа пекуча й конче потрібна". А на конґресі в Брюселі ухвалено (знов таки всупереч прудоністам) резолюцію про потребу усуспільнити засоби транспорту, землі, копальні, тощо. Оцією резолюцією засуджено індивідуалістичні дрібно-власницькі утопічні ідеали прудоністів; вона свідчить, що робітнича кляса перемагала дрібно-буржуазні ілюзії й переймалася ідеями наукового соціялізму. Між іншим, на цьому ж конґресі ще раз потверджено доцільність та неминучість страйків, а також ухвалено постанову про потребу боротьби проти війни (також і шляхом страйку). Ще Лозанський конґрес обмірковував питання про війну, зазначив безпідставність буржуазних пацифістських намірів і показав, що війну припинить лише пролетаріят, поваливши буржуазію та зорганізувавши нове, безклясове суспільство. А Брюсельський конґрес вже конкретно намітив обов'язки робітників різних країн на випадок війни. Між іншим, в резолюції конґресу йде мова про перетворення війни між народами на громадянську, клясову війну.

Р. 1869 відбувся *Четвертий конґрес І Інтернаціоналу в Базелі.* На ньому були репрезентовані: Англія, Франція, Германія, Бельґія, Австрія, Швайцарія, Італія, Еспанія та Північна Америка. А р. 1872 *П'ятий конґрес — в Гаазі.* 1869—1872 роки були роками завзятих виступів в Інтернаціоналі анархістів проти марксистів. На чолі анархістів стояв, як ми вже зазначали, М. Бакунін.

Михайло Олександрович Бакунін народився в дворянський родині, 1814 року, в Торжку. Його життьовий шлях був такий самий нерівний, як і його теорія. Почавши М. Бакунін свою кар'єру офіцером, 21 року кидає військову службу, їде до Москви й живе тут життям здеклясованого інтелігента. Зблизившися з літературно-громадським гуртком Бєлінського та Станкевича, 1840 р. їде він до Берліну студіювати філософію (зокрема Гегеля). Вже 1842 р. Бакунін друкує в *„Німецькому річникові"* (що виходив під редакцією А. Руге) статтю-„Реакція в Німеччині", в ній висуває один з основних постулятів анархізму: „сила руїнницька є рівночасно й творча сила". Німецька поліція звернула увагу на Бакуніна й примусила його покинути Німеччину. Бакунін виїхав до Швайцарії, де познайомився з Вайтлінгом, що справив на нього неабияке враження. В цей час царський россійський уряд, стурбований революційними зв'язками Бакуніна, почав вимагати, щоб повернено було його до Росії Бакунін не послухався. За це царський суд заочно засудив його до каторги. Так з Бакуніна став політичний емігрант.

З Швайцарії Бакунін поїхав до Парижу. Тут познайомився він з К. Марксом і зблизився з Прудоном. Від Прудона засвоїв він анархічне, негативне ставлення до державно-політичної організації. Р. 1847 виголошує він у Парижі, на зборах, присвячених польським справам, промову проти російського уряду й за неї французька поліція висилає Бакуніна з Франції.

Коли почалися революції 1848 року, Бакунін узяв у них дуже діяльну участь. Він їде до Праги й заходжується тут організовувати всеслов'янську республіку (в зв'язку з цим вороги Бакунінові пустили поголос, ніби він агент царького російського уряду, що хотів підбити під руського царя всіх слов'ян). У Дрездені Бакунін бере безпосередню участь у повстанні 1849 року й попадає до рук реакційного уряду. З цього часу Бакунін переходить з однієї в'язниці до другої — в Саксонії та в Австрії. Двічі засуджують його до кари на смерть, але не карають і, нарешті, року 1851 видають царському урядові, що й кидає його в Петропавлівську кріпость, а потім у Шлісельбурґ. У глухих царських казематах Бакунін занепав духом і подав прохання-каяття царю Миколі І, а потім Олександрові ІІ. Цар змилувався і замінив кріпость на заслання на Сибір. Бакунін знову віджив і втік з Сибіру — через Японію та Америку — до Лондону (р. 1861), — до Герцена та Огарьова (що видавали там революційний журнал *„Колокол"*).

Опинившись удруге на еміґрації, М. Бакунін знову поринув у революційні слов'янські справи, розвиваючи *проєкт утворення федеративної слов'янської держави,* при чому на початку за можливе вважав, щоб на чолі тієї держави став московський цар Олександр ІІ. Це плутане слов'янофільство М. Бакуніна яскраво свідчило про плутанину в його ідеологічних поглядах. Після задушення польського повстання 1863 р., Бакунін відходить від слов'янських справ і починає працювати серед робітництва в романських країнах, у Франції, Італії, Швайцарії, а пізніше в Еспанії. В цей час остаточно формуються його анархістські погляди і починається завзята боротьба проти К. Маркса в Першому Інтернаціоналі.

М. Бакунін гостро розходився з К. Марксом в питаннях про ставлення пролетаріяту до держави й державної влади, а також в поглядах на методи боротьби пролетаріяту з капіталістичним ладом. Бакунін рішуче повставав проти участи робітників у парляментських виборах та в парляментській роботі, він не надавав ваги буржуазно-демократичним свободам, заявляючи, що буржуазно-демократична республіка може бути шкідливіша робітництву, як монархія. — Відкидаючи Бакунін будь-яку владу, в той самий час відкидав і пролетарську владу — диктатуру пролетаріяту, бо, мовляв, і робітники, взявши владу до своїх рук, „перестануть бути робітниками й почнуть дивитися на ввесь чорноробочий світ з державної високости". Отже, *треба не завоювати державну владу, а нищити її* та в корені руйнувати всяку державу, всяку політичну організацію, що неминуче веде до скасування волі. Повне і негайне знищення державного ладу і організація — на місці держави — союзу вільних продукційних громад — ось суспільний ідеал М. Бакуніна, що став за ідеал для всіх анархістів.

З Бакуніна був ідеологічний виразник здеклясованого пролетаріяту (що мав усі підстави ненавидіти капіталістичну цивілізацію з її політичним ладом), а також темного, забитого селянина-крепака, що не менш від люмпен-пролетаріяту не долюбляв поміщицько-державну владу. Ці дві суспільні групи мали за Бакуніним зруйнувати сучасне державне суспільство.

Р. 1872 Бакуніна виключено з Першого Інтернаціоналу, після чого утворився окремий анархістський інтернаціонал. 1870 р. Бакунін брав участь у Ліонському повстанні.

Повстання провалилося, і Бакунін утік до Швайцарії. Р. 1874 він брав участь в італійському повстанні біля м. Болоньї. Повстання не вдалося, і Бакунін виїхав до Швайцарії, де й жив уже до смерти у злиднях. Помер Бакунін р. 1876 в Берні.

Бакунін не написав жодної великої систематичної праці; всі його ідеї викладено в брошурах та в програмах.

Найзначніша його праця це книга — *„Держава і анархія"*.

За останніх років свого життя Бакунін знову поринув був у російські справи.

З українських письменників про Бакуніна писав М. Драгоманов: „М. А. Бакунин. Критико-биографический очерк".

Бакунін відкидав Марксову теорію пролетарської революції й зокрема рішуче виступав проти пролетарської диктатури, як переходової форми до комунізму. Він відкидав потребу політично-клясового виховання пролетаріяту й гостро виступав проти участи робітників у парляментських виборах. Зруйнувати сучасний політично-державний та соціяльно-економічний лад і створити на його місці вільну спілку продукційних громад — ось чергове, невідкладне завдання всіх пригнічених, усіх експлуатованих, упосліджених мас. Геть політичну владу, державну організацію хоч би в яких формах! Геть негайно і назавжди. Отже, тоді як К. Маркс усі надії свої покладав на організовану, політично та клясово-свідому частину пролетаріяту і кликав її до завоювання політичної влади, — М. Бакунін хотів спертися на відсталу, здеклясовану, неорганізовану частину пролетаріяту та на стихійну революційність селянства. Отож не дивно, що коли існували такі основні ідеологічні й тактичні розходження між К. Марксом і М. Бакуніним, на Базельському конґресі р. 1869 розгорілася завзята боротьба між ними. В цій боротьбі на боці Бакуніна були соціялісти-революціонери капіталістично відсталих країн, особливо Італії та Еспанії. В цих країнах саме заснування секцій Інтернаціоналу переведено з Бакунінової ініціятиви.

Щоб захопити Інтернаціонал до своїх рук, Бакунін зорганізував усередині Інтернаціоналу таємну групу. В секціях Інтернаціоналу (особливо в Швайцарії) почався не лише ідейний, але організаційний розкол. Бакуністи утворювали окремі групи. Восени 1871 р. на Лондонській конференції Інтернаціоналу ухвалено резолюцію про конечну потребу для робітничої кляси своєї політичної партії, а також про збільшення влади Головної ради щодо секцій. Це ще більше роздратувало бакуністів, що весь час домагалися протилежного: збільшити автономні права секцій.

На конґресі Інтернаціоналу в Гаазі, 1872 р., марксівська більшість (під проводом К. Маркса та Ф. Енґельса) ухвалила постанову про те, що політична боротьба пролетаріяту є основна умова для довершення пролетарської революції, і виключила Бакуніна з Інтернаціоналу. За Бакуніним вийшла з складу Інтернаціоналу ціла низка секцій та федерацій. Щоб надалі захистити Інтернаціонал від внутрішньої фракційної боротьби, конґрес ухвалив перенести Головну раду Інтернаціоналу з Лондона до Північної Америки — в Нью-Йорк. Це відштовхнуло від Інтернаціоналу еміґрантів-блянкістів, а також і помірковано-настроєних проводирів англійського тред-юніонізму. Реакція, що запанувала після розгрому Паризької комуни, давалася в знаки: хвиля політичної революційної боротьби пролетаріяту спала, інтерес до бойової інтернаціональної пролетарської організації в широких робітничих масах, очевидячки, підупав.

Перенесення Інтернаціоналу до Нью-Йорку визначало фактичну його смерть. Про спроби відживити діяльність Інтернаціоналу в Америці ми вже говорили.

Історична вага Першого Інтернаціоналу полягає в тому, що він допоміг розвинутися молодому політичному пролетарському рухові й заплідннв його революційними, творчими ідеями новітнього наукового соціялізму.

56. **Паризька Комуна року 1871.** В комплексі суспільних явищ, що спричинила їх велика хвиля оживлення пролетарського руху за 60 років XIX століття, особливе місце, через свою об'єктивно-історичну вагу, має спроба організувати владу трудящих кляс у Франції, переведена у Парижі 1871 р. і відома під ім'ям *Паризької комуни.* Хоч революційна Комуна й не встигла поширити своєї влади на Францію й фактично залишилась всього тільки революційною владою Парижу; хоч учасники її не були комуністи (окрім деяких) і не ставили вони собі великого завдання організувати пролетарську владу та соціялістичне (комуністичне) виробництво, — не зважаючи на все це об'єктивно Паризька комуна була спробним каменем і для тогочасної соціялістично-пролетарської теорії, і для політично-організаційних досягнень не самого французького, ба й усього західньо-европейського пролетаріяту (дарма, що тієї об'єктивно-історичної ваги Комуни й не розуміли її вчасники).

Революційна, пролетарсько-дрібнобуржуазна Паризька комуна повстала не через те, що цього свідомо прагнула та чи та політична партія, а виключно під впливом збігу історичних обставин, під тиском великих та дрібних подій, що довелося їх пережити людності Франції і, зокрема, місту Парижу підчас франко-пруської війни. Війну розпочато в липні 1870 р., з ініціятиви французького уряду, хоч війни хотів і пруський уряд, сподіваючися перемогти Францію і, в зв'язку з цим, зміцнити німецький державний союз.

Між іншим, Перший Інтернаціонал, бачивши, що справа йде до війни, вживав заходів щоб запобігти їй. Коли з'ясувалося; що війна можлива, Паризька федерація першого інтернаціоналу (за скількісь днів до початку війни) оголосила відозву до німецьких робітників. В ній, між іншим, говорилося: „Брати-німці! В ім'я миру не слухайте запроданців та плазунів, що хочуть обдурити вас щодо дійсних настроїв уФранції Не піддавайтеся безглуздій провокації, бо війна між нами була б братовбивна війна... і наслідком було б тільки зміцнення деспотизму по обидва боки Райну".

Берлінські соціялісти відповіли на це заявою й у ній писали: „Перейняті братерськими почуттями, ми заявляємо, що в наших серцях немає й найменшої національної ворожнечі... Ми врочисто обіцяємо, що ні барабанні звуки, ні вибухи гармат, ні перемога, ні поразка не зіб'ють нас з того шляху, що веде до єднання пролетарів усіх країн".

Головна рада Інтернаціоналу в своїм маніфесті, що його написав К. Маркс, зазначала „Тимчасом, як офіційна Франція з офіційною Німеччиною кидаються в братовбивчу війну, німецькі та французькі робітники обмінюються мирними й братерськими посланнями. Вже один цей великий факт, що немає подібного собі в історії, дає нам надію на ясніше майбутнє". К. Маркс, вважаючи війну для Німеччини за оборонну, попереджав німецьких робітників, щоб вони не допустили перетворення її на війну наступну, у війну проти французького народу.

Коли війна почалася, серед німецьких робітників та соціялістів почалися хитання і розлад. В Північно-Німецькому райхстагові Либкнехт і Бебель утрималися від голосування за воєнні кредити, а лассалівці за них голосували.

В деяких невтральних країнах, як от у Бельгії та Еспанії, відбулися демонстрації проти війни.

Ще перед франко-пруською війною французьке робітництво та дрібна буржуазія надто вороже були настроєні проти безладного правування промислово-фінансової буржуазії та військової касти. Безперестанні війни (з Австрією „за визволення Італії", з Росією „за незалежність Туреччини") та різні авантури уряду нищили народній добробут, а поліційні утиски та терор проти соціялістичних робітничих організацій та взагалі проти радикально-демократичних організацій обурювали робітників, міщанство та радикальну інтеліґенцію. Війна з Прусією поглибила

та загострила соціяльні суперечності. Невдоволені суспільні групи чекали тільки слушної нагоди, щоб скинути нездарний та зненавиджений уряд Наполеона III. За таку нагоду і стала поразка французької імператорської армії 2 вересня 1870 р., коли сам імператор французький Наполеон III попав у полон до прусаків.

На звістку про погром французької імператорської армії заворушилась уся робітнича, дрібно-буржуазна та інтеліґентська Франція. Народні маси виступили на вулиці, викликаючи: „Хай живе республіка!" Паризькі робітники, дрібна буржуазія та революційна інтеліґенція кинулися, під проводом блянкістів, до буржуазного парляменту, захопили його в свої руки, розігнали реакціонерів і проголосили республіку.

В перший таки день республіки Паризька федерація Інтернаціоналу, разом з представниками професійних спілок, знову звернулася з відозвою до німецького народу.

В той самий час Головна (Генеральна) рада Інтернаціоналу та кілька його секцій випустили відозви з протестом проти намірів німецького уряду захопити Ельзас та Лотарінгію.

Центральний комітет соціял-демократичної партії Німеччини (айзенахці) оголосив маніфеста, що написав його К. Маркс, з протестом проти продовження війни і з вимогою негайно замиритися з Францією. Через кілька днів Комітет заарештовано й кинуто у в'язницю. — Обидві соціялістичні фракції на цей раз голосували в Райхстагові проти кредитів на війну.

Після того, як повалено монархію та проголошено республіку, влада у Франції перейшла до рук буржуазних республіканців та поміркованих революціонерів. Завдання в нового тимчасового уряду (на чолі його стали Гамбета та Фавр) було оборонити республіку від розгрому пруським монархічним військом. *Національна ґвардія*, що до складу її входили у великім числі робітники, дрібно-буржуазні республіканці та соціялісти, завзято боронить „Францію й Республіку". В цей час організують робітники та дрібна буржуазія в Парижі *Районні комітети нагляду*, що мали контролювати діяльність урядовців державного апарату та мерів і виявляти домагання народу. Діяльність Районних комітетів об'єднував *„Центральний комітет двадцяти округ"*. Центральний Комітет став близько до справи оборони республіки від прусаків. Всередині вересня (1870 р.) Центральний комітет звернувся до уряду з вимогою експропріювати та взяти на облік усі запаси харчів та речей першої потреби, а також притягти до справи організації оборони комісії, обрані в різних округах. Експропрійовані харчові припаси мали розподіляти між населенням Парижу за картками. Крім того, уряд мав подбати про те, щоб забезпечити всіх громадян потрібними помешканнями для життя. Але уряд не задовольнив цих вимог. Хоч і називався він Уряд національної оборони, проте, бачивши, як зростає вплив робітників та дрібної буржуазії, почав більше дбати про замирення з прусаками, аніж про організацію оборони.

25 вересня пруська армія обложила Париж. 31 жовтня 1870 р., а потім 23 січня 1871 р. народні маси Парижу спробували повалити тимчасовий уряд, але спроби ці успіху не мали. 28 січня уряд підписав з прусаками тяжку умову про *капітуляцію* й замирився.

Замирення дало змогу перевести вибори до Національного зібрання. Буржуазні партії розвинули шалену агітацію серед селянства за негайний мир. 8 лютого 1871 р. вибори скінчились.

Вибори дали дуже невтішні наслідки: на 750 членів Національного зібрання було 450 депутатів монархістів. Цим самим влада пересовувалась від буржуазних республіканців до реакційної буржуазії. Буржуазія, спираючись на темне реакційне селянство, що перебувало під впливом монархістів та клерикалів, наміряється якнайшвидше зліквідувати

революційні суспільні відношення, усунути з кону політичної боротьби робітництво і встановити нормальний буржуазний режим. Найперше вона хоче впоратися з революційним Парижем, що, спираючись на Національну гвардію, був постійною загрозою для буржуазії. Національне зібрання, що спочатку засідало на півдні, в Бордо, переїздить в околицю Парижу — Версаль. Звідси воно починає війну з паризьким робітництвом та дрібною буржуазією.

Національна гвардія, почуваючи відповідальність за події, організовує в лютому (1871 р.) свій виконавчий орган — *„Центральний комітет національної гвардії"*.

Соціялісти Парижу (що належали до Першого Інтернаціоналу) не дооцінили ваги „Центрального комітету національной гвардії", що фактично ставав органом революційної влади. Коли Варлен запропонував узяти участь у Комітеті, більшість висловилася проти, побоюючись скомпромітувати Інтернаціонал участю в *несоціялістичній, салдатській організації Взагалі соціялісти — члени Інтернаціоналу* — не зорієнтувалися в цей час у ситуації і ледве потрапляли за подіями, замість того, щоб керувати ними.

10 березня буржуазний уряд видає закон про негайну сплату грошей за помешкання. Закон цей був просто глум: де безробітний пролетар чи зруйнований економічно ремесник міг узяти гроші, щоб сплатити свій борг за помешкання? До цього ще уряд скасував мораторій (право не платити борги, аж доки не буде скінчено війну), що віддавало дрібну буржуазію (крамарів, ремесників) на ласку лихварів. Опріч того Національне зібрання відібрало в Національної гвардії плату. Все те збільшувало злидні народніх мас у Парижі і розпалювало їхнє невдоволення. Велика буржуазія готувалась до рішучого бою проти пролетаріяту та дрібної буржуазії, що йшла в одних революційних лавах з пролетаріятом; ватажок буржуазії Тьєр готував до того армію, розробляв плян, як завоювати Париж. Намічено спочатку захопити гармати, що були в Національній гвардії. Поки ці гармати належали місту Парижу, буржуазія не була певна своєї сили. Вночі проти 18 березня генерал Вінуа розпочав дії. Військові загони послані були на Париж, щоб захопити гармати. Увесь революційний Париж став на ноги; загули дзвони; салдатів-версальців, що тягли гармати, оточив натовп та національні гвардійці. Салдати перейшли на бік парижан; гармати врятовано; генералів Ляконта та Томаса, що розстрілювали робітників р. 1848, натовп забив на смерть. Генерал Вінуа відступив до Версалю.

Відтоді революційний Париж починає справжню війну з буржуазним Версалем. Влада в Парижі перейшла до *Комітету національної гвардії*. Але комітет цей не мав виробленого пляну боротьби з Національним зібранням. Навпаки, він хотів якось помиритися з урядом і вдався до паризького міського голови, щоб той став за посередника в переговорах. З тих переговорів нічого не вийшло. Національне зібрання використало їх тільки на те, щоб зміцнити свою військову силу.

Тимчасом події розгортались далі. 26—28 березня 1871 р. кінчалися в Парижі вибори до міської ради-комуни.

Центральнний комітет національної гвардії організує нові вибори 25 березня оголошує він відозву, де пише.

„Громадяни!

Завтра відбудуться вибори до Комунальних зборів; завтра населення Парижу закріпить своїм голосуванням вислів своєї волі, що виявився 18 березня, коли народ вигнав провокаторський уряд, що мав, здавалося, одну мету — закінчити справу своїх попередників і звершити загибель країни знищенням республіки.

Цією нечуваною в історії революцією, величність якої щодня виявляється ширше, Париж дав зразок чудового поривання й справедливости. Він виявив, що в душі його неподільні ідеї порядку й волі, єдині основи Республіки.

Тим, кого наші нещастя поставили на чолі нашої долі та хто поклав за мету знищити всіляке політичне й соціяльне життя в Парижі, Париж відповідає ствердженням невід'ємного права всілякого міста, як і всілякої країни, — права на самоврядування, права самому впорядковувати справи свого внутрішнього муніципального життя, передаючи центральному урядові загальну адміністрацію й керування політикою країни.

Країна не вільна, коли не вільні індивідууми або місто в ній; у Франції не буде республіки, поки столиця країни не дістане права на самоврядування.

Це право, якого не насмілюються позбавити найдрібніші містечка, не визнають за Парижем, не визнають, бо бояться його любови до волі, його непохитної рішучости зберегти Республіку, яку затверджено комунальною революцією 18 березня, Республіку, яку ви закріпите завтра вашим голосуванням.

Минуло вісім день після визволення Парижу, з того часу, як велике місто з власної волі розпоряджається собою, і ці вісім день нічим не обмеженої волі довели всякому об'єктивному спостерігачеві, на чийому боці була любов до порядку й усвідомлення прав.

Утворений за вимогою справедливости, що викликала революцію 18 березня, *Центральний комітет укріпився в міській ратуші* не як уряд, але як народній вартовий, як Комітет пильнування й організації, заклопотаний тим, щоб раптово, підступами не відібрали від народу плод в його перемоги *На обов'язку Комітету лежало організувати остаточний вияв народньої волі, вільні вибори до зборів*, що репрезентували б не тільки ідеї, але й інтереси населення Парижу.

В день, коли Комунальні збори конструюються, в день, коли проголосять наслідки голосування, *Центральний комітет передасть владу*, і він зможе піти, пишаючись свідомістю виконаного обов'язку, щасливий свідомістю, що місію його виконано.

Париж обернеться на дійсного господаря своєї долі; в Комунальних зборах він знайде орган для висловлення своїх інтересів і для оборони їх перед лицем інтересів інших частин країни та перед національною центральною владою.

Він зможе тоді сам всебічно обміркувати й без незаконного втручання, що порушує право й справедливість на користь монархічної зграї, розв'язати складні питання комунального й приватного права, ще дужче ускладнені тим довгим іспитом, який він витримав, щоб урятувати країну.

Він, нарешті, зможе сам вирішити, яких заходів слід вжити, щоб якнайскорше й небезпечніше повернутися до ділового й робочого життя.

Республіка не може існувати ані адміністративними фантазіями, що дорого коштують, ані згубними спекуляціями. Вона живе з волі, економії, праці й порядку. Республіка має встановити гармонію інтересів, а не жертвувати одними задля інших. Питання про терміни виплати, про плату за помешкання можуть розв'язати тільки представники міста за підтримкою всіх співгромадян, думку яких завжди буде вислухано. Як і все, що стосується до інтересів міста, розв'язання цих питань не можна передати на волю влади, що скоряється здебільшого тільки духові партійности.

Так само й робітниче питання. Праця — ось єдина база суспільности, єдина підпора чесного й лояльного порядку. Громадян, що їх відірвала від праці війна, яку викликав і підтримував безконтрольний уряд, не повинно віддати в жертву злидням і безробіттю, раптово припинивши видавати утримання.

Треба зважати на теперішній переходовий період, треба сумлінно шукати знову виходу.

До праці треба ставитися з довір'ям що допоможе робітникові вийти з неминучих злиднів і дасть йому змогу швидко досягнути цілковитого визволення.

Ці питання, як і багато інших, має розв'язати ваша Комунальна рада; ухвали її спиратимуться на право всіх громадян, бо всі братимуть участь в обміркуванні цих питань, і відповідальна й змінна Рада перебуватиме під безпосереднім контролем громадян.

Нарешті, вона повинна буде *встановити взаємини між містом і центральною владою*, забезпечивши при цьому *незалежність і автономію Комуни.*

Нумо ж, голосуйте, громадяни! Хай кожний зрозуміє величність обов'язку, що припав на нього. Хай кожний знає, що, кидаючи до урни свого бюлетеня, він назавжди кладе основу волі й величности Парижу, забезпечує для Франції республіку й робить для Республіки те, що він так відважно робив перед лицем ворога, — виконує свій обов'язок.

Уповноважені у внутрішніх справах, *Арт. Арну, Едв. Вальян.*

Міська ратуша,
25 березня 1871 року.

Паризька секція Інтернаціоналу, з свого боку, звернулась у зв'язку з виборами, до трудящих Парижу з відозвою, що в ній писала:

Трудящі!

Довга низка нещасть, катастроф, яка очевидно мала призвести нашу країну до цілковитої загибелі — такі останні підсумки становища, що його створили для Франції уряди, які керували нею.

Невже ми стратили якості, потрібні для того, щоб перемогти цю зневагу? Невже ми до того виродилися, що покірливо терпітимемо лицемірний деспотизм тих, що зрадили нас чужинцеві, і знайдемо в собі сили лише для того, щоб громадянською війною обернути нашу загибель на невиправну?

Останні події показали мужність паризького народу; ми певні, що незабаром братерська згода доведе його мудрість.

Принцип влади тепер безсилий відновити порядок на вулицях, відновити роботу в майстернях. Ця безсилість дорівнює відкиненню його.

Різність інтересів призвала до загальної руїни, породила соціяльну війну. Треба повернутися до волі, рівности, солідарности, щоб встановити порядок на нових основах і організувати працю, запоруку цього порядку.

Трудящі!

Комунальна революція закріпляє ці принципи. Вона усуває всі причини для конфліктів у майбутньому. Чи вагатиметеся ви дати їй вашу остаточну санкцію?

Незалежність Комуни становить запоруку угоди, статті якої, вільно обмірковані, припинять ворожнечу кляс і забезпечать соціяльну рівність.

Ми завоювали волю для трудящих, і комунальна делегація є тому запорука, бо вона повинна кожному громадянинові дати засіб боронити свої права, фактично контролювати діяльність своїх уповноважених, що зобов'язані захищати його інтереси й поволі здійснити соціяльну реформу.

Автономія кожної комуни усуває всіляке насильство в її вимогах і затверджує республіку в її найбільшому вигляді.

Трудящі!

Ми боролися, ми навчилися страждати за наш принцип рівности, ми не відступимо тоді, коли вже спроможені покласти перший камінь нового соціяльного ладу.

Чого ми вимагали?

Організації кредиту, обміну, асоціяції, щоб забезпечити трудящим цілковиту оплату їхньої праці.

Безплатного навчання — світського й всебічного. Права *зборів, асоціяції, безперечної волі преси, особи.*

Організації на муніципальних основах поліцайської служби, збройної сили, гігієни, статистики тощо. Нас дурили наші правителі, ми танцювали під їхню дудку, коли вони то загравали з окремими групами, на антагонізм яких спиралося їхнє існування, то утискали їх.

Тепер народ у Парижі свідоміший. Він зрікається цієї ролі дитини, якою керує вихователь, і в муніципальних виборах, що становлять наслідок руху, який він сам же створив, він пам'ятатиме, що принцип головної організації групи або асоціяції той самий, який має керувати й цілим суспільством. І подібно до того, як він відхилить всілякого адміністратора, президента, наставленого владою, для нього чужою, він не прийме мера або префекта, що йому нав'яже його уряд, який не поділяє його прагнення. Він потвердить своє найвище право при виборах до Зборів: лишатися господарем у своєму місті й створити таке муніципальне представництво, яке вважатиме за найкраще, не нав'язуючи його іншим.

В неділю 26 березня, ми того певні, народ Парижу вважатиме за обов'язок честі голосувати за Комуну.

Делегати, що були присутні на нічному засіданні 23 березня 1871 р.

Федеральна рада паризьких секцій Інтернаціональної асоціяції.

Вибори переведено загальним і рівним голосуванням, але через те, що активна реакційна частина буржуазії виїхала з Парижу до Версалю, а та частина, що залишилася в Парижі, не спромоглася розвинути звичайної передвиборчої агітації та роботи, — вибори дали більшість робітничим і дрібно-буржуазним депутатам та радикальній інтеліґенції. На 90 членів ради було тільки щось з 20 чоловіка з великої буржуазії (та й ті вийшли із складу комуни після 5 квітня); решта — були представники дрібної буржуазії та робітництва. Нова рада-комуна проголосила себе автономним органом і прибрала всю владу в Парижі до своїх рук.

Організація революційної влади в Парижі викликала революційний захват по більших містах Франції. У Тулузі, Сен-Етьєні, Крезо, Ліоні, Ліможі, Норбоні та в Марселі так само проголошено автономні комуни. *Паризька комуна*, власне її ліве крило, сподівається встановити владу комун по всій Франції, починає вважати себе за уряд Франції і свій орган називає *„Офіційним органом Французької республіки“*. Але версальці

швидко впорались з провінціяльними революційними міськими самоврядуваннями; тільки деякі з них, як от Марсельська та Норбонська проіснували кілька днів і впали після боїв з урядовим військом. Отож, Паризька комуна залишилася самітна, й на неї звернено всеньку увагу, геть усі сили буржуазії. А тим часом Комуна ніяк не могла виробити твердої, рішучої тактики.

Комуна об'єднала всі революційні соціялістичні течії — від якобінців і блянкістів до інтернаціоналістів і прудоністів. Більшість становили якобінці з блянкістами, меншість — члени Інтернаціоналу. *Якобінці* обстоювали утопічну дрібно-буржуазну програму. „Воля, рівність і братерство", „рівність бідного й багатого, раба й пана", „власність така сама священна, як і праця, яку вона вживає і яку винагороджує" — ось їхні політичні постуляти. Не бувши соціялістами, затушковували вони непримиренну суперечність клясових інтересів буржуазії та пролетаріяту й власне перешкоджали Комуні застосувати правдиву революційну тактику. Близько до якобінців стояли *блянкісти*. Хоч і були вони соціялісти і до того революційні соціялісти, проте не мали вони правдивого уявлення про закони історичного розвитку клясового суспільства, про історичну ролю робітничої кляси в боротьбі за соціялізм. Їхня революційна тактика, оперта на неправдивому розумінні ролі й форм політичної боротьби, була перейнята утопічним революційним романтизмом. *Члени Інтернаціоналу* хоч і говорили про „соціяльну революцію", проте також не уявляли собі правдивого пролетарського характеру соціялістичної революції, не розуміли того, що пролетаріят може дійти до соціялізму лише після збройної перемоги над буржуазією та поміщиками, лише розтрощивши буржуазно-поміщицький апарат державної влади й організувавши свою власну, клясову диктатуру. Вороги централізованої буржуазної держави, вони й соціялістичну державу уявляли собі в формі автономних комун, в зв'язку з цим не розуміли вони потреби централізувати революційну боротьбу проти буржуазії. — Разом всі ці партії стояли за „демократію" обстоювали ліберальну тактику, уникали загострення клясової боротьби.

Замість сконфіскувати всі гроші в державному банку (а їх там лежало 3 мільйони франків), а також приватні капітали буржуазії та обернути їх на боротьбу, замість заарештувати та взяти під пильний догляд буржуазних діячів і аґентів і тим припинити шпіонаж версальців у Парижі, — Комуна й далі провадила даремні переговори з Версалем, шукала порозуміння, потурала буржуазії, а *анархісти-прудоністи* розводили свої утопічні теорії про організацію комуністично-анархічних *продукційних спілок* і на цій підставі противилися захопленню грошей в державному банкові та використанню їх на політичні потреби. Зрозуміла річ, що й рішуча тактика не врятувала б Комуни; однаково не вдержалась би вона і мусіла б впасти; але можливо, що в такім разі переговори з Національним зібранням вийшли б на добре, і паризький пролетаріят не був би відданий на нелюдську поталу буржуазії. Так само й у важливій військовій справі Комуна не виявила потрібної рішучости та твердости. В національній ґвардії було мало не 200.000 ґвардійців, та через брак дисципліни та порядку у військовому керуванні, боєздатна була хіба десята частина з усього того числа.

Зміркувавши все це, буржуазія вирішила потопити в крові паризький пролетаріят. 2 квітня 1871 р. версальці почали бомбардувати Париж. Комунари вирішили наступати на Версаль. Але наступ не вдався. Дві паризькі армії були розбиті в бою з версальцями; командири їхні попали

в полон і їх розстріляно; лишилася тільки одна армія. Після цього Париж уже не міг наступати й мусив тільки боронитися.

Два з лишком місяці боролася Комуна. Одночасно з військовою працею провадили комунари і мирну економічну та культурну працю в місті.

Не зважаючи на всі принципові розходження серед комунарів, на брак певного революційного проводу, своєю законодавчою діяльністю Комуна виразно боронила інтереси трудящих, революційних кляс. Комуна силкувалася стати за правдивий орган влади трудящих. Насамперед, вона обмежила плату всім комунальним урядовцям і членам міської ради до певного рівня, маючи на оці вирівняти плату геть усім урядовцям та громадським працівникам до одного рівня з заробітною платнею робітникам. Ось закон Комуни про норми максимальної платні: «Паризька комуна, взявши на увагу, що до цього часу вищі громадські посади, з причини високої оплати їх, були предметом гонитви і роздавано їх з ласки; з другого боку,—взявши на увагу, що в істинно-демократичній республіці не може бути ані синекури, ані перебільшених ставок плати — постановляє: максимум утримання урядовців різних комунальних установ визначається в шість тисяч франків на рік. Міська ратуша. 2 квітня 1871 р. Паризька комуна». Потім Комуна скасувала закон Національного зібрання про негайну виплату грошей за помешкання та боргів за різними торговельними зобов'язаннями. Для робітників плата за помешкання була скасована зовсім. Національній гвардії відновлено плату (а складалася вона—гвардія—здебільшого з робітників). Всі речі міської бідноти (меблі тощо), що були попали до склепів лихварів, Комуна повернула назад. Далі Комуна сконфіскувала церковне майно; відокремила церкву від держави, запровадила по школах світське виховання, поклавши край втручанням духівництва до шкільної справи (закон від 3 квітня 1871 р.).

Щоб схарактеризувати позицію лівої частини Комуни, наводимо тут уривок із статті в органі Комуни і з відозви Центр. комітету нац. гвардії.

В «*Офіційній газеті*» Комуни, в одній статті читаємо: «Пролетарі столиці зрозуміли, що, відколи керівні кляси збанкротували й зрадили, настав момент, коли на робітників упав обов'язок врятувати становище, взявши до своїх рук керування громадськими справами. Вони зрозуміли, що на них ліг цей обов'язок, що їм належить безперечне право керувати своєю долею й узяти до своїх рук урядову владу».

В проклямації Центрального комітету національної гвардії від 15 квітня читаємо: «Робітники, не помиляйтеся! Це велика боротьба; це борються поміж собою дармоїдство і праця визиск і вироблення благ. Коли вам набридло пропадати в темноті й гнити в злиднях; коли ви хочете, щоб з ваших дітей були люди, що користуються з плодів своєї праці, а не якась худоба, вимуштрована для майстерні та для різні, що витворює потом своїм добробут для визискувача і проливає свою кров в інтересах якогось деспота; коли ви не хочете, щоб з ваших доньок (що ви їх не можете виховати під своїм доглядом, як того б вам хотілося) і далі була тільки втіха для аристократії капіталу; коли ви не хочете, щоб обдурювання та злидні штовхали людей у кігті проституції; коли ви хочете, нарешті, царства справедливости,—робітники!—то будьте ж свідомі, будьте напоготові: своїми власними руками ви повинні розчавити огидну реакцію».

Але і «Офіційна газета» і відозви Центрального комітету національної гвардії кінчалися раз у-раз закликом до всіх груп паризької людности—стати до спільної праці. В цитованій вище відозві ЦК закликав навіть «комерсантів і промисловців», що залишилися в Парижі, до співробітництва з Комуною.

Блянкісти й прудоністи (що давали напрям роботі Комуни) мусили провадити клясову пролетарську політику не стільки свідомо, скільки під впливом обставин.

Діячі Комуни, що їм доручені були різні галузі управління, виявили багацько відданости справі, енергії, дбайливости та хисту. Найкраще організований був комісаріят фінансів, що ним керували Журд та Варен. Перший походив з дрібнобуржуазної родини, другий — був робітник-палітурник і належав до Першого інтернаціоналу. Пильною економією, ощадністю та точним рахівництвом вони успішно здобували потрібні

Комуні гроші. Добре був організований також і комісаріят пошт та телеграфів, що на чолі його стояв робітник-сріблянник Тец. Не зважаючи на те, що Париж з усіх боків оточували вороги, Тец зав'язав зносини з провінцією. Так само добре поставлена була і монетарня. Робітник-бронзівник Камелін, що стояв на чолі цієї справи, так добре поставив діло і запровадив такі поліпшення, що потім версальський буржуазний уряд обіцяв звільнити його від кари, аби тільки він знову став працювати в монетарні.—На нових основах організовано комісаріят громадського забезпечення, що на чолі його стояв старий революціонер 48-го року Трейляр. Безробітні, хворі й нездатні до праці діставали справно свою пайку від цього комісаріяту. Та чи не найцікавішу працю проваджено в робітничому комісаріяті (делеґації), що на чолі його стояв (як делеґат) австрійський робітник, член Інтернаціоналу, Лео Франкель. Комісаріят у першу чергу звернув велику увагу на організацію робітників у професійні спілки й утворив робітничий контроль на виробництві. Поруч цих заходів скасував нічну працю для робітників-пекарів (закон з 20 квітня 1871 р.), скасував грошову кару, штрафи, що їх накладали капіталісти на робітників (закон від 17 квітня); вжив заходів до того, щоб унормувати заробітну плату та робочий день. Комісаріят мав великий замір передати зрештою до рук робітників усеньку велику фабричну промисловість. І, справді, йому пощастило тут дещо зробити: частина фабрик перейшла до Комуни й працювала без капіталістів. Комісаріят внутрішніх справ («громадської безпеки») був у руках блянкістів (Рауля Ріґоль, Корне та Теофіля Фере). Бачивши блянкісти, що боротьба з буржуазією йде не на життя, а на смерть, перестали, нарешті, панькатися з буржуазією та її аґентами в Парижі. Суворими заходами вони досягли того, що шпіони зникли з Парижу, буржуазна аґітація також припинилася; головніших реакціонерів заарештовано й переведено на становище заручників (щоб версальці не розстрілювали полонених).

19 квітня Комуна оголошує славнозвісну *„Декларацію до французького народу“* такого змісту:

„В дні грізного й прикрого конфлікту, що загрожує Парижеві жахом нової облоги й бомбардування, коли ллється французька кров, коли гинуть під набоями й картеччю наші брати, наші жінки і діти, треба щоб ніщо не бентежило національного сумління і щоб суспільна думка була одностайна.

Париж і ціла країна повинні знати характер, причину й мету революції, що відбувається. Відповідальність за нашу жалобу, страждання й муки має впасти, нарешті, на голови зрадників, що зрадили Францію й відкрили Париж ворогам, а тепер у сліпій та жорстокій упертості своїй добиваються загібелі великого народу, щоб поховати під уламками республіки й волі подвійний доказ їхньої зради й злочину.

На Комуні лежить обов'язок визначити й потвердити сподівання й бажання паризького населення й з'ясувати характер руху 18 березня, який не зрозуміли, не усвідомили і, на який наклепали політичні діячі, що засідають у Версалі.

Париж знову працює і страждає для цілої Франції. Його бої й жертви підготовлюють за для неї інтелектуальне й моральне, адміністративне й економічне відродження, її славу й успіхи.

Чого добивається Париж?

Визначити й підсилити республіку, єдину форму правління, що її можна сполучити з правами народу; правильним і вільним розвитком суспільства.

Цілковитої автономії кожної Комуни в цілій Франції, що забезпечує кожній з них усю сукупність її прав, а кожному французові цілковитий розвиток його сил і здібностей як людини, громадянина й робітника.

Автономію комуни мають обмежити тільки автономії інших зв'язаних з нею комун, чий союз підсилює єдність Франції.

Належні комуні права є:

1) право вотувати комунальний бюджет,—прибутки й витрати,— встановлювати й розподіляти податки,—керувати місцевими службами,— організувати магістратури, внутрішню поліцію й народню освіту, розпоряджатися майном, що належить комуні;

2) Призначати через вибори або конкурс відповідальних магістратів, або комунальних урядовців усіх ступенів, що підлягають постійному контролеві й відкликанню;

3) цілковита гарантія індивідуальної волі, волі совісти і волі праці ;

4) постійна участь громадян у комунальних справах шляхом вільного маніфестування своїх поглядів і вільного захисту своїх інтересів; комуна має гарантувати волю цих маніфестацій, бо лише на ній єдиній лежить обов'язок наглядати й забезпечувати правильне й вільне користування правом гласности й зборів;

5) Організація міської безпеки й Національної гвардії, що обирає собі своїх начальників і підтримує в місті порядок.

Париж не вимагає інших місцевих гарантій, звичайно, за умовою, що в центральній адміністрації делегація федеральних комун знайде здійсненими на практиці ці самі принципи.

Але через свою автономію Париж має волю дії й зберігає за собою право перевести на власний розсуд адміністративні й економічні реформи, яких хоче його населе ня, створити установи, що сприяють розвиткові освіти, кредиту й обміну, вжити заходів до усуспільнення влади й власности, йдучи за потребами моменту, бажанням зацікавлених сторін і даними досвіду.

Наші вороги помиляються або свідомо обдурюють країну, закидаючи Парижеві бажання нав'язати свою волю або своє першенство решті націй, прагнення диктатури, яка, звичайно, була б замахом на незалежність і суверенітет інших комун.

Вони помиляються або обдурюють країну, кажучи, що Париж хоче зруйнувати єдність Франції, єдність, яку створила революція та одностайне визнання наших батьків, що зійшлися з усіх кінців колишньої Франції на свято федерації.

Політична єдність, як її нав'язували нам досі, імперія, монархія й парляментаризм — є централізація деспотична, нерозумна, сперта на сваволю і дуже важка.

Але політична єдність, як її розуміє Париж, це добровільна асоціяція тих місцевих ініціятив, вільне і нічим не примушене співробітництво тих індивідуальних енергій, що намагаються до загальної мети — добробуту, волі й безпеки для всіх.

Комунальна революція, яку почато з народньої ініціятиви 18 березня, відкриває нову еру експериментальної позитивної й наукової політики.

Це кінець старого урядування й клерикального світу, кінець мілітаризму, бюрократизму, визиску, аґіотажу, монополії і привілеїв, усього, що підтримувало рабство пролетаріяту й накликало стільки лиха й нещастя на батьківщину.

Наша велика дорога батьківщина, обдурена цією брехнею і наклепом, має нарешті пізнати істину.

Боротьба, що запалилася між Парижем і Версалем, не така, щоб закінчитися химерним компромісом: кінець її має бути безперечний. Перемога, якої з непохитною енергією прагне Національна гвардія, має належати ідеї та праву.

Ми звертаємося до Франції.

Вона знає, що озброєний Париж повний мужности й спокою, що він енергійно, з піднесенням підтримує порядок, героїчно і свідомо приносить себе в жертву; що він озброївся єдино через відданість волі й загальній славі,—і Франція припинить ці криваві сутички.

Франція має врочисто виявити свою непохитну волю роззброїти Версаль.

Вся Франція скористується з наших перемог. Хай же вона буде одностайна з нами. Хай буде вона за нашу спільницю в цій боротьбі, за кінець якої буде або перемога ідей Комуни, або руїна Парижу.

А ми, громадяни Парижу, наше покликання — створити сучасну революцію, найширшу і вайплодотворнішу з усіх, що колись осяювали історію.

Наш обов'язок — боротися й перемогти.

Паризька комуна

Париж, 19 квітня 1871 року.

У відозві до селян, написаній соціялісткою *Андре Лео*, паризькі революціонери закликали трудове селянство підтримати Комуну, вказуючи на те, що робітник і селянин - незаможник мають спільні інтереси, що Комуна боронить інтереси трудового селянства. В тій відозві читаємо:

«Брате! Тебе обдурюють. Наші інтереси спільні. Те, чого вимагаю я, хочеш і ти. Визволення, якого я добиваюся, — це твоє визволення. Тобі, так само, як і мені, бракує волі, відпочинку, розумового й духового життя. Ти і я—ми все ще раби злиднів. От уже мало не вік, як тобі, *селянине — нещасний денний*, повторюють, що власність — це священний плід праці, і ти цьому віриш.

От ти—старий. Ти весь час працював, проте, ти не багатий; ти не маєш навіть шматка хліба на старість. Всі твої ощадження пішли на виховання дітей, яких у тебе забирає рекрутський набор, або які, одру-

жившись, також будуть надто бідні, щоб прогодувати тебе. Схиливши голову, підеш ти від хатини до хатини просити ганебну черству милостину. Це—несправедливо, брате селянине! Хіба ти не розумієш цього? Коли б, правда, було те, що власність—це плід праці, ти був би власник; ти ж бо тільки працював. Ти володів би тою маленькою хатою із садком і огорожею, що про них ти мріяв, що є твоя мета, пристрасть твого життя, але яких ти не в силі був набути...

Це несправедливо. Ось чому Париж повстає, протестує й вимагає змінити закони, що передають до рук багатих усю владу над трудящими.

Париж хоче, щоб син селянина діставав таку саму освіту, як син багатія, і діставав даремно, бо наука належить усім. Щоб дійсно жити, освіта так само потрібна, як очі, щоб бачити.

Париж вимагає знищить посади, за які платять 20, 30 і 100 тисяч франків, посади що дозволяють одній людині протягом року витрачати добробут багатьох родин. *Париж вимагає*, щоб кожна людина, що не має власности, не платила податків, *щоб той, хто володіє тільки хатою й садком, так само нічого не платив*, щоб увесь тягар податків припадав на багатіїв.

Париж вимагає, щоб правосуддя нічого не коштувало тим, хто його потребує.

Отже, Париж хоче: землі для селян, знарядь виробництва для робітників, роботи для всіх.

Плоди землі тим, хто її обробляє.

Хай не буде більше ані надто багатих, ані надто бідних!

Хай не буде більше ані праці без відпочинку, ані відпочинку без праці! Це можливо, для цього потрібні тільки добрі закони, що з'являться лише тоді, коли трудящі не схочуть більше, щоб дармоїди обдурювали їх.

Для вас зрозуміло тепер, що *справа Парижу — ваша справа.* Генерали, що нападають на Париж, ті самі, що зрадили Францію. Депутати, що ви їх обрали, не знавши їх, хочуть знову повернути короля. Хоч що станеться, пам'ятайте: революції відбуватимуться доти, доки буде досягнено: *земля — селянам*, знаряддя — робітникам, праця — всім".

Комуна хотіла повести за собою всіх трудящих. Та обставини не сприяли здійсненню її замірів. Під натиском несприятливих обставин мусили комунари всеньку увагу зосереджувати на війні проти буржуазного Версалю. А війна ставала нещаслива для робітників. Париж зовсім одрізано від провінції; підмоги не було звідки сподіватись, а тимчасом сили версальців дедалі зростали. 22 травня версальське військо прорвало фронт і вдерлося в Париж. 23 травня західня частина Парижу була в руках буржуазії. Почалася боротьба на вулицях міста. Комунари-революціонери — Ля-Сесільє, Домбровський, Врублевський, Деляклюз, Варлен та Ріголь — зорганізували барикади. До 27 травня тривала страшна січа. Буржуазне військо нікого не жалувало: поранених добивало, полонених розстрілювало масами. Найстрашніша різанина сталася 27 травня (1871 року), коли впала остання барикада і буржуазія вже не наражалася на збройний опір: сотнями, тисячами мордували робітників—чоловіків і жінок. Помста буржуазії не знала краю. Буржуазний письменник Фіо про ці страшні дні писав: «Треба звернутися до часів Сулли, Антонія та Октавія, щоб знайти такі вбивства в історії цивілізованих народів. Релігійні війни за останніх Валюа, Бартоломіева ніч, доба Терору—це були дитячі забавки проти тих убивств. За останній тиждень травня в Парижі підняли 17.000 трупів федеральних повстанців... Убивали аж до 15 червня».

Люї Дюбрейль подає такі відомості про наслідки буржуазного терору: «Генерал *Аппер* у своєму звіті слідчій комісії дав отакі статистичні відомості щодо засуджених комунарів:

письменників	2901	різбарів	238
слюсарів-механіків	2664	бляхарів	227
мулярів	2293	ливарників	224
столярів-булівельників	1659	шапочників	216
торговельних прикажчиків	1598	кравчих	206
шевців	1491	галонтарів	192
службовців	1065	годинникарів	179
малярів	863	позолотників	172
друкарських робітників	819	друкарів шпалер	159
каменярів	766	формовників	157
кравців	681	картонажників	124
столярів	636	палітурників	106
ювелірів	528	вчителів	106
теслів	382	інструментальників	98
чанбарів	347		

Але це цифри, як ми бачимо, лише засуджених військовими судами, тобто вони стосуються лише до 20 тисяч осіб із загальної кількости 100 тисяч. Муніципальне дослідження виявило загальну кількість тих, що зникли, вмерли, були заарештовані та еміґрували, і наочно виявило жахні втрати, що їх учинила реакція в лавах кляси пролетаріяту.

Воно викрило таке: чоботарство, в якому до 18 березня працювало 24 тисячі французьких робітників, утратило 12 тисяч забитими, заарештованими або еміґрантами. У виробництві готового одягу бракувало понад п'ять тисяч робітників. Утрати меблювого виробництва в передмісті Сен-Антуан досягли принаймні шости тисяч чоловіка, і господарі благали, щоб їм повернули їхніх робітників (звичайно, не тих, яких забито), бо вони із жахом чекають на жовтень місяць замовлень і не знають, як їм обійтися без робочої сили робітників. В будівельній справі не можна було ще докладно встановити втрати, але досліди довели, що всіх майстрів малярів довелося замінити учнями і що бракує трьох тисяч укривальників, олив'яних і цинкових майстрів. Такі дані констатовано щодо всіх галузей промисловости, що виробляють так звані „паризькі вироби", а в деяких за попередні роки працювало понад 20 тисяч робітників. Нарешті, фабриканти швацьких машин заявили, що їхньому виробництву загрожує цілковита руїна, бо робітниці, що купували раніше їхні машини, цілком зникли" [1])

Комуна загинула. Надто ще нерівні були сили буржуазії й пролетаріяту. Надто ще молода була пролетарська соціялістична думка. Не було ще досвіду в революційній боротьбі за пролетарські ідеали, та й самі ті ідеали мали напівутопічний характер — так в анархічно-федералістичнім прудонівському убранні, як і в уяві блянкістів. Але досвід Комуни не загинув марно. Він дав спромогу докладніше визначити умови, потрібні на те, щоб пролетаріят переміг буржуазію, та методи боротьби.

«Боротьба робітничої кляси проти кляси капіталістів та проти держави, що заступає інтереси капіталістів, перейшла, завдяки Паризькій комуні, в нову фазу, писав К. Маркс 17 квітня 1871 року, цебто в дні Комуни. — *Нехай як закінчиться справа безпосередньо на цей час, але новий вихідний пункт всесвітньо-історичної ваги вже завойовано*». [2])

---

[1]) *Люї Дюбрейль*. «Комуна 1871 року».
[2]) *Письмо Маркса и Кугельмана*. Стор. 100. Вид. ГИЗ РСФСР. 1928.

Ми бачили, що всі провідні політичні партії тодішньої Франції стояли за «демократію», обстоювали ліберальну політику, уникали загостреної, рішучої, збройної клясової боротьби. Комунари сподівались, що трудящі прийдуть до влади й організують нове суспільство, нову «соціяльну республіку» просто тому, що трудящих більшість, що за ними мовляв право праці, що на їхньому боці справедливість, що вони, нарешті, забезпечать у новому суспільстві право на життя й на працю всім членам суспільства, в тім числі і буржуазії та поміщикам, аби тільки відмовились ці останні від визискування чужої праці, від шкідливого для суспільства політичного ладу й стали, разом з усіма трудящими, до «чесної творчої праці». Досвід Комуни жорстоко, немилосердно розбив оті ілюзії, оті утопічні мрії соціялістів. Замість дати новому суспільству мирно вирости на руїнах старого, буржуазія люто, нещадно нищила комунарів і залила паризькі вулиці потоками крови. Одверто, на цілий зріст поставила історія клясу проти кляси. Наочно на жахливім, кривавім прикладі показала всю глибінь непримиренних суперечностей між буржуазією і пролетаріятом. Це була перша наука з досвіду Паризької комуни. Щоправда, не всі зрозуміли ту науку. Протягом довгих десятків років і аж донині, не зважаючи на нові й нові яскраві докази непримиренности клясових інтересів буржуазії й пролетаріяту, на нові й нові факти кривавого буржуазного терору (пригадати хоча б буржуазний терор у колоніях, лютий поміщицько-буржуазний терор у царській Росії після 1905 року, криваві бої між пролетаріятом і буржуазією після імперіялістичної війни в Німеччині, Угорщині, в Росії, на Україні, жорстоке розчавлення Кантонської комуни в грудні 1927 р.), — не зважаючи на нові й нові докази того, що про мирне виростання нового суспільства на руїнах старого, про мирне вростання соціялізму—комунізму в капіталізм не може бути й мови,—соціялісти-угодовці, відбиваючи клясові інтереси і свідомість дрібної буржуазії, обстоюють теорію мирного переходу від буржуазного ладу до соціялістичного. Але пролетаріят, робітнича кляса вже з днів Паризької комуни зрозуміла, що шлях до соціялізму — це шлях тяжкої, збройної клясової війни.

Насильством, збройною боротьбою, терором пролетаріят мусить скинути владу буржуазії, зруйнувати до щенту капіталістичні форми суспільного співжиття, розтрощити державний капіталістичний апарат і організувати свою власну «державну машину», щоб за її допомогою дійти повного викорінення буржуазії, повного усунення решток капіталістичного способу виробництва й суспільних відносин.

З досвіду Комуни стало ясно, що одним заходом пролетаріят не зможе збудувати на руїнах капіталістичного суспільства соціялістичне, що для тієї перебудови потрібен час і то не короткий; що цей переходовий час повинен мати і свої особливі політичні форми, що гарантували б розвиток суспільного господарства в напрямі соціялізації й цілком унеможливлювали б контрреволюційні буржуазні перевороти. 12 квітня 1871 р. цебто саме за часів Комуни, К. Маркс писав Кугельманові: «Коли ти переглянеш останній розділ мого «Вісімнадцятого Брюмера», ти знайдеш, що я висловлюю там свою думку про те, що найближчою спробою французької революції буде вже не тільки, як досі, перекласти з одних рук до інших бюрократично-мілітарну машинерію, але *розбити її*, і це є передумова кожної дійсно народньої революції на континенті. Це є також і спроба наших героїчних паризьких партійних товаришів». [1]) В цих

[1]) Там же, стор. 98.

словах—розбити бюрократично-мілітарну державну машинерію—міститься дуже важлива наука для пролетаріяту щодо його ближчих завдань у боротьбі проти буржуазії.—Трохи пізніше, а саме через чотири роки після Паризької комуни, р. 1875, К. Маркс писав: «Поміж капіталістичним і комуністичним суспільством лежить період революційного перетворення першого (капіталістичного) на друге—комуністичне, і цьому періодові відповідає політичний переходовий період. Держава цього переходового періоду не може бути нічим іншим, як революційною диктатурою пролетаріяту». Подібну «практичну» науку брав з історії Паризької комуни і Ф. Енґельс, що писав: «Революція—це акт, коли одна частина людности накидає свою волю другій частині за допомогою рушниць, багнетів, гармат, тобто засобів надзвичайно диктаторських. І партія, перемігши, мусить неминуче вдержувати своє панування за допомогою того страху, що збуджує її зброя в реакціонерах. Коли б Паризька комуна не спиралася проти буржуазії на авторитет озброєного народу, то хіба вона проіснувала б більше, як один день? Чи не маємо ми, навпаки, права нарікати на Комуну за те, що вона надто мало користувалася з цього авторитету зброї».

На досвіді Комуни робітнича кляса, як ніколи перед тим, ясно побачила, яку велику ролю має відограватн в соціялістичній революції єдина, добре організована, залізна пролетарська партія, з чіткою клясовою ідеологією, з чіткою програмою й твердою тактикою. Через брак такої партії пролетаріят багацько втратив підчас Паризької комуни й пізніше. Через брак такої партії не раз був погромленнй пролетаріят від буржуазії (пригадати хоч би клясові бої після імперіялістичної війни в Західній Европі). Але наука комуни і пізніших років не пішла на марне: міжнародній пролетаріят таки утворив р. 1919-го свою залізну революційну партію—світову Комуністичну партію,—комуністичний інтернаціонал—штаб світової комуністичної революції. Досвід Комуни виявив, що лише клясово-витримана революційна пролетарська партія спроможна повести в переможний бій за соціялізм робітничу масу, що лише така партія, з загартованими, далекозорими проводирями, може встановити правдиві взаємини між робітничою клясою і рештою трудящих у революції, між пролетаріятом та селянством, між пролетаріятом і дрібною міською буржуазією й виробити такі форми соціяльно-економічної, державно-політичної організації, що забезпечували би перемогу соціялістичної революції.

С. Мендельсон, ідучи за К. Марксом, особливої ваги надає тому фактові, що влада Комуни почала набирати ширшого, національно-державного характеру, отже робітнича кляса Франції перетворювалася на єдину, що могла врятувати республіку, об'єднавши коло себе й ведучи до боротьби інші верстви трудящих та дрібну буржуазію. «Дрібна буржуазія одверто признавалася, що лише уряд робітничої кляси має силу завести істинно-демократичний лад у Франції,—пише С. Мендельсон.—І паризькі робітники довели, що вони були здатні керувати демократичними установами. Вони показали також, що ці установи треба вважати лише за засіб до визволення людства... Через якийсь час і провінція почала висловлюватися за паризьких робітників. Вони організували робітничий уряд, і з усіх боків почали заявляти їм, що утворили вони національний уряд. Те, що робітничий уряд був у той час національним урядом—є найзнаменніший факт. Робітнича кляса вперше досягла влади і довела, що може керувати країною.

А це найголовніше, дарма, що Комуна не перемогла, що уряд робітництва не завсігди ясно розумів свою ролю і не раз збивався з правдивого шляху»[1]).

Взявши на увагу досвід Паризької комуни та погляди К. Маркса і Ф. Енґельса на неї, Ленін дає блискучу аналізу російської революції 1905 року і вже з того часу намічає основні риси *радянської форми влади* та з'ясовує питання клясових взаємовідносин між робітництвом та дрібною буржуазією (в першу чергу—селянством) за доби буржуазно-демократичної, а пізніше й пролетарської революції. Паризька комуна була диктатурою пролетаріяту, — пише Ленін 1905 р. — Але це була не справжня, не чиста диктатура пролетаріяту, коли мати на увазі склад її членів та характер її практичних завдань. Свідомий пролетаріят у ній у меншості. Більшість уряду складалася з представників дрібно-буржуазної демократії. «Досвід Комуни вчить нас, поперед за все тому, що участь представників соціялістичного пролетаріяту вкупі з дрібною буржуазією в революційному уряді принципіяльно цілком припустима, а в певних обставинах і просто обов'язкова .. Ми мусимо виразно поставити програмові та практичні гасла, що відповідають станові речей у Росії і що їх можна зформулювати словами: революційно-демократична диктатура пролетаріяту й селянства»[2]). — Ленін звертає велику увагу на те, що Комуна здійснила безпосереднє життьове поєднання законодавчої та виконавчої влади й намітила вищу за парляментаризм політично-державну форму: «Продажний та прогнилий парляментаризм буржуазного суспільства, — пише Ленін, — Комуна замінила установами, де воля слова та обміркування справ не перетворюються на шахрайство, бо депутати мусять самі працювати, самі виконувати свої закони, самі перевіряти те що витворюється в житті, — самі відповідати безпосередньо перед своїми виборцями. Представницькі установи залишились, але парляментаризму, як особливої системи, як відокремлення праці законодавчої від виконавчої, як упривілейованого становища для депутатів, — в Комуні не було»[3]).

Паризька Комуна не створила соціяльної республіки.

Робітнича кляса, яко кляса в собі й для себе, за цієї доби виявила себе ще не підготовленою до ролі, що наготувала їй історія. Непідготовленість її виявилась і в характері тієї політичної форми, що її утворила Комуна. Правдиву форму влади утворив пролетаріят лише згодом, майже через 50 років, коли постала влада рад — Союз радянських республік.

Знищивши Паризьку комуну, буржуазія святкувала свою перемогу. Правда, їй дещо заважали крайні реакціонери-монархісти, але з ними можна було впоратись.

Ми вже зазначали, що Національне зібрання відмовилося проголосити республіку (хоч і потвердило скинення Наполеона з трону) Поставивши на чолі тимчасового уряду буржуазного консерватора *Тьєра*, монархічна більшість Зібрання повела справу так, щоб відновити (чи зберегти) монархію, а коли й піти на республіку — то лише на консервативну, що являла б собою форму буржуазної диктатури («Республіка мусить бути консервативною, або її зовсім не буде», — говорив *Тьєр*). Тому, що додаткові вибори до Національного зібрання, які відбулися влітку 1871 р, виявили симпатії народніх мас до республіки, консерватори рішили (в серпні) не розпускати Національного зібрання, а продовжити його діяльність надати йому установчих функцій. 31 серпня 1871 р. Тьєрові надано титул президента. Отож Національне зібрання зберегло за собою владу до лютого 1876 р Роки правування Національного зібрання були роки одвертої брутальної буржуазної диктатури. По містах панував стан облоги; в країні

[1]) С. Мендельсон. Парижская коммуна 18 марта. Ее происхождение и значение. Перевод с немецкого. Изд. Всерос. Центр. Исполн. Комитета Советов. Москва, 1919.

[2]) Ленин. Парижская Коммуна и задачи демократической диктатуры. (Собрание сочинений. Том V, стор. 278—283).

[3]) Ленін. Держава і революція.

лютував терор; пресу взято в поліцайні лещата; урядові посади обсаджено монархістами та буржуазними реакціонерами. Державний бюджет будовано на визиску народніх мас, на великих посередніх податках. Проти прибуткового податку уряд Тьєра виступав рішучо, як проти «замаскованого соціялізму». Монархісти бороился за відновлення монархії. Після Тьєра (що уступився 23 травня 1873 р.) на президента обрано бонапартиста маршала *Мак-Магона*. За прем'єр-міністра став монархіст дюк *де-Бройль*. Посилилися впливи монархістів й духівництва. Місцеве самоврядування обмежено (всіх мерів став призначати уряд). Пресу придушено ще більше. Відновлено театральну цензуру. Школи знову стали переходити до рук духівництва. Республіканці (під проводом буржуазного радикала *Гамбетти*) мусили напружити всю свою силу, щоб оборонити республіканську форму правління. Скориставши з внутрішньоборотьби між різними монархічними (династичними) течіями в Національному зібран і й спираючись на симпатії дрібної міської буржуазії й робітництва до республіки, провели вони в Зібранні ухвалу кількох основних законів, що дістали назву *Конституції 1875 р.* За тією конституцією Франція ставала консервативною буржуазною республікою (Національне зібрання складалось з двох палат — сенату та палати депутатів. На чолі держави стояв обраний обома палатами президент, з усіма прерогативами королівської влади. Вибори до палати депутатів провадяться загальним голосуванням усіх чоловіків 21 року, що прожили в даній громаді не менше півроку; порядок виборів до сенату був визначений так, що до нього могли бути обрані (лише представники великої буржуазії). Отож «третя республіка» організувалась, як форма явної диктатури буржуазії. Зробивши своє діло, Національне зібрання постановило розпуститись. На початок 1875 р. призначені були вибори до сенату, парляменту. Вибори дали палаті депутатів значну республіканську більшість (360 республ. і 170 монарх.). В сенаті обидві партії складалися з майже однакового числа сенаторів. Боротьба між буржуазними республіканцями та монархістами почала втрачати глибше соціяльно-економічне значення: республіка в достатній мірі боронила класові інтереси буржуазії та поміщиків супроти інтересів пролетаріяту та сільської бідноти.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ УЧНІВ.

*) К. Маркс і Ф. Енгельс. Комуністичний маніфест. З переднім словом і примітками Д. Рязанова. Вид. ДВУ. 1927 р.

*) Ф. Мерінг. Карл Маркс. История его жизни.

Андр. Річицький. Карл Маркс. Його життя, діяльність і наука (1818—1883). Вид. «Хозяйство Донбасса». Харків, 1923.

Ю. Стеклов. Карл Маркс. Його життя й діяльність. 1818 — 1883. Вид. — «Космос». 1922.

С. Я. Вольфсон. Диалектический материализм. Изд. Госуд. Изд. Белоруссии. Минск, 1925.

Плехановская хрестоматия. Под ред. Маренко. ГИУ, 1925.

Б. Горев. Матеріялізм — філософія пролетаріяту. ДВУ, 1925.

Г. Гортер. Історичний матеріялізм. Київ. 1918.

* Н. Бухарін. Теорія історичного матеріялізму. ДВУ, 1926.

В. Сарабьянов. Исторический материализм. «Московский Рабочий», 1926.

Ю. Семковський. Конспект лекцій з історичного матеріялізму. «Червоний Шлях». 1924.

В. В. Святловский. Очерки по анархизму. Петроград. ГИЗ, 1922 г.

В. В. Святловский. История социализма. Второе изд. «Начатки Знаний» Петроград, 1924.

Б. И. Горев. История социализма. Том I. Изд. «Новая Москва». 1924.

О. Авсем. Історія боротьби праці за визволення. Вид. «Космо». 1923

* Арк. А — н. Історія робітничого руху в Англії, Франції і Німеччині. ДВУ, 1926.

Ж. Буржен. История Коммуны. Вид. «Прибой», 1926.

А. Молок. Паризька Комуна 1871 р. Нариси побуту й культури. ДВУ, 1925.

* Н. Ленін. (Про Паризьку Комуну). Зібрання творів. Том VIII, стор. 193 — 197; т. VI, стор. 261 — 266; т. XIV, част. 1, стор. 17 — 21; 24 — 26; 29 — 37; 46 — 48; 60 — 64; том XIV, ч. 2, стор. 342 — 364; 381 — 395; том XV, стор. 73 — 74; 80; 89 — 90; 147 — 156; 159 — 160; 454 — 468; т. XVI, стор. 7, 38.

М. Беер. Всеобщая история социализма и социальной борьбы. Часть IV и V (1750 — 1920). Гос. Изд. Украины, 1924

М. Беер. История социализма в Англии. Часть II, ГИЗ РСФСР, Ленинград, 1924.

Молотов. История социализма.

Ардашев. Хрестоматия по новой истории.

К. Каутський. Економічна наука К. Маркса. Переклад С. Вікула. Київ, 1918.

Н. Рожков. Учебник истории всеобщей и русской ГИЗ РСФРР. Москва, 1922.

Бах. Очерки по истории Германии XIX в. Перевод под ред. Базарова и Степанова.

Куприянова. Организация западно-европейских рабочих.
Лавринович. Рабочие союзы.
* Рязанов. Очерки по истории марксизма.
* Рязанов. I-й Интернационал.
В. Бойко. Діялектичний матеріялізм. Частина І. Філософія марксизму. ДВУ, 1928.
А. Тальгеймер. Введение в диалектический материализм. ГИЗ РСФСР, 1928.
М. Балабанов. Россия и европейские революции в прошлом. Вып. III. Парижская Коммуна. ДВУ, 1925.
Г. Вайнштейн. Организационная теория и диалектический материализм. Систематическая критика А. Богданова. ГИЗ РСФСР, 1927.
Дарвинизм и марксизм. Изд 2-е. Под редакц. М. Равич-Черкасского. Госуд. Изд. Украины. 1925.
Ф. Мерінг. Об историческом материализме. (Приложение к книге Ф. Мерінг: «Легенда о Лессинге». Издание Т-ва «Знание». СПБ. 1907).
Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии.
«Капітал» К. Маркса. (Критика політичної економії). В загальноприступній обробці Ю. Борхардта. ДВУ. 1925.
К. Маркс і Ф. Енгельс. Про диктатуру пролетаріяту. Зібрав Е. Дран. З німецького переклав С. Вакул. Берлін — Київ. 1921.
* В. Ленин. Парижская Коммуна и задачи демократической диктатуры.
В. Ленін. Держава і революція.
* Н. Лукин (Антонов). Парижская Коммуна.
И. Степанов. Парижская Коммуна 1871 года и вопросы тактики в пролетарской революции. Москва 1921.
К. Маркс. Гражданская война во Франции.
К. Каутский. Социальная революция.
К. Каутский. Материалистическое понимание истории и психологический фактор.
К. Каутский. Что хочет и может дать материалистическое понимание истории.
Історичний матеріялізм. Збірник статтей. Упорядкував С. Семковський. Держ. Вид. України. 1926 р.
Л. Паперний Азбука марксизму. ДВУ. 1926.
Г. Лісновський. Життя й учення Чарлза Дарвіна. ДВУ, 1929.
Ант. Паннекук. Марксізм і дарвінізм. Переклад М. Галагана. Відень. Львів. 1921.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

Кулишер. Промышленность и рабочий класс в Западной Европе.
П. Маслов. Курс истории народного хозяйства.
* Г. В. Плеханов. Основные вопросы марксизма.
* Г. В. Плеханов. К вопросу о развитии монистического взгляда на историю.
Д. А. Гобсон. Развитие современного капитализма. Машинное производство. ГИЗ РСФСР. 1926.
В. Зомбарт. Современный капитализм.
В. Зомбарт. Социализм и социальное движение. Изд. «Луч». СПБ. 1907.
С. Ю. Семковский, Диалектический материализм и принцип относительности. Вид. ГИЗ РСФСР. 1926.
* Ф. Энгельс. Анти-Дюринг, ГИЗ. РСФСР. 1923.
* Ф. Энгельс. Людвиг Фейербах. Перевод Плеханова. Петроград, 1918.
Л. Фейербах. Сочинения. Том I, II, III. ГИЗ РСФСР. 1923 1924.
Ш. Жид и Ш. Рост. История экономических учений. Москва, 1918.
* Ф. Меринг, История германской социал-демократии. Том I и II. Перевод И. Степанова. Изд. «Красная Новь». 1923.
* Ц. Фридлянд и А. Слуцкий. История революционного движения Западной Европы (1789 — 1914). Хрестоматия Изд. «Красная Новь». 1924.
Кареев История западной Европы в новое время. Том. IV и V.
Ж. Жорес. Очерки социализма. СПБ. 1906
Кулишер. Промышленность и рабочий класс в Западной Европе. Часть II.
С. Ковалев. Курс всеобщей истории
Архив К. Маркса и Ф. Энгельса. Под ред. Д. Рязанова. Книга I і II. ГИЗ РСФСР. 1924 — 1925.
П Луи. История социализма во Франции.
Д. Грин. История английского народа. Перев. Николаева.
Гельд. Развитие крупной промышленности.
Туган-Барановский. Промышленные кризисы.

* Ф. Меринг. К. Маркс. История его жизни.
* Обществоведение. Сборник статей под ред. проф. Тарасова. Том V. Изд. «Сеятель». Ленинград. 1924
Н. А. Рожков. История социализма. Петербург, 1918 г.
М. И. Туган-Барановский. Современный социализм.
Ф. Энгельс. Жилищный вопрос ГИЗ РСФСР. 1920.
* К. Маркс. Злидні філософії.
* К. Маркс. Капитал. Том I, II и III. Изд. ГИЗ РСФСР.
* Лукин. Парижская Коммуна. Изд. Комакадемии М. 1924.
Маркс и Енгельс. Письма. За ред. Адоратского. «Моск. Раб.». 1922.
Молок. Парижская Коммуна. Материалы и документы. ГИЗ РСФСР, 1925.
* К. Маркс. Громадянська війна у Франції. Вид. «Червон. Шлях», Харків, 1925.
* Ю. Стеклов. Первый Интернационал. Изд. третье. ГИЗ РСФСР. 1923.
Иекк. Интернационал
Гильом. Интернационал. Том I и II.
Проф А. Анджиолини. История социализма в Италии. Част. I. Изд. «Луч». С.-Петербург, 1907.
Критская и Лебедев. История синдикального движения во Франции.
Полонский. Бакунин.
Бернштейн. Экономическое развитие Германии.
* А. Эссен. Три Интернационала. ГИЗ РСФ Р. 1926.
* А. Деборин. Введение в философию диалектического материализма. Третье издание ГИЗ РСФСР.
Г. Горев. О Бланки.
К. Каутский. Анти-Бернштейн.
К. Маркс. Письма к Кугельману. (Письма К. Маркса к Кугельману, ГИЗ РСФСР, 1928).
Арну. Народная история Парижской Коммуны.
Ж. Вейль. История социального движения во Франции. (1852 — 1902). Перев. М. Брагинского. С.-Петербург. 1906. (Библиотека «Общественной Пользы»).
П. Луи. История синдикального движения во Франции.
Л Троцкий. Терроризм и коммунизм.
Архив К. Маркса и Ф. Энгельса. Том I. Под редакц. Рязанова.
К. Маркс — революционер, мыслитель, человек. Сборник статей Энгельса, К. Маркса, Плеханова, Меринга, Каутского, Люксембург, К. Тимирязева, Лафарга, Леснера, В. Либкнехта, Ленина и Рязанова «Московский Рабочий». 1923.
К. Каутский. Карл Маркс и его историческое значение.
Н. Ленин. Материализм и эмпирио-критицизм.
И. Дицген. Сущность головной работы человека. Новая критика чистого и практического разума. Изд. С. Скирмунта.
К. Корт. Марксизм и философия. Перев д К. Цедербаума. Изд. «Книг.». 1924.
А. Богданов. Сочинения.
А. Лабриола. Исторический материализм и философия.
П. Блонский. Современная философия.
П. Лафарг. Проблемы познания. Экономический детерминизм К. Маркса. М. 1923.
Массарик. Философские и социологические основания марксизма. Перевод Николаева. М, 1909.
К. Тимирязев. Основные черты истории развития биологии в XIX столетии. М. 1908.
Куно Фишер. История новой философии.
Проф. Келлес-Крауц. Что такое экономический материализм.
В. Адоратский Программа по основным вопросам марксизма.
К. Белох. Роль личности в истории.
Г. Спенсер. Основания социологии. Петербург. 1898 г
Т. Степовий. Буржуазні соціологічні школи («Черв. Шлях» ч.ч. 5—6, 7—8 і 9 за 1926 рік).
Л. І. Аксельрод-Ортодокс. Критика основ буржуазного обществоведения и исторический материализм. 1925.
С. Мендельсон. Парижская Коммуна 18 марта. Ее происхождение и значение. Перевод с немецкого. Изд. Всероссийского Центр. Исполн. Комитета Советов. Москва, 1919.
Лиссагаре. История Коммуны 1871 года, Перев. с французск. М Тимофеевой.
И. Сакулин. Русская литература и социализм. ГИЗ РСФСР. Втор. изд. 1924.
Збірник «Дарвинизм и марксизм». За редакцією М. Равича-Черкаського. Вид. 2. Держвидав України, 1925.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРОРОБЛЕННЯ

1. Програма, організаційні принципи й тактика І Інтернаціоналу. Боротьба проти анархізму.

2. Причини занепаду І Інтернаціоналу.

ЛІТЕРАТУРА:

Стеклов. — Первый Интернационал.
Ессен. — Три Интернационала.
Иекк. — Интернационал.
Ц. Фрідлянд і А. Слуцький. — Історія революційного руху Західньої Европи (1789 —1914) Вип. II.
К. Маркс. — Злидні філософії.
Маркс и Энгельс. — Письма.
Бакунин. — Сочинения. Том IV.
Рязанов. — Маркс и Енгельс.
Полонский. — Бакунин.
Горев. — О. Бланки.
Стеклов. — К. Маркс.

3. Соціяльно-економічна політика Паризької комуни. Ставлення Комуни до селянства.

4. Помилки Комуни і причини загибелі її.

5. Маркс, Енгельс і Ленін про історичне значіння Паризької комуни.

ЛІТЕРАТУРА:

Слуцкий. — Парижская коммуна 1871 года.
Буржен. — История Коммуны.
Карл Маркс. — Громадянська війна у Франції.
Лукин. — Парижская Коммуна.
Маркс и Энгельс. — Письма. Под редакцией Адоратського. Изд. «Моск. Рабоч.». 1922 г.
Рязанов. — Очерки по истории марксизма.
Молок. — Парижская Коммуна. Материалы и документы. ГИЗ РСФСР, 1921 г.
Ленін. — Твори вказані вище.
Ц. Фрідлянд і А. Слуцький. — Історія революційного руху Західньої Европи (1789—1914). Вип. II.
Дюбрейль. — Коммуна 1871 г,
„Парижская Коммуна". Акты и документы. Издание Коминтерна.
Критская и Лебедев. — История синдикального движения во Франции. Гл. II.

XIII. УТВОРЕННЯ МАСОВИХ ПРОФЕСІЙНИХ І ПОЛІТИЧНИХ РОБІТНИЧИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ ТА В СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ

57. Манівцями анархізму. Економічні відносини повернули *в капіталістичних країнах* силу людей у найманих робітників. Панування капіталу створило для них спільне становище й спільні інтереси. *Так ця маса стала клясою супроти капіталу, але не стала ще клясою для себе самої.* Лише повільно, в боротьбі, ця сила приходить до себе, *встановляє себе*; *як* кляса для себе самої (К. Маркс). Подібно до того, як буржуазія пройшла через різні історичні фази (починаючи від міської громади), аж доки організувалась як кляса, так і пролетаріят пройшов через кілька фаз своєї самоорганізації, аж доки організувався в різні часи і не за однакових обставин, та всеж в основному переходив скрізь однакові моменти розвитку: від дрібних професійних спілок та неорганізованих страйків починаючи, йшла робітнича кляса до сталих масових професійних організацій; від плентання за буржуазно-демократичними партіями, манівцями дрібно-буржуазної анархістичної революційности, — твердо прямувала вона до створення своєї власної, клясово-витриманої соціялістичної партії.

Ми бачили, що пролетаріят найрозвиненіших капіталістично західньо-европейських країн ще в добу Першого інтернаціоналу вперто боровся за своє визволення з-під впливу буржуазно-демократичних партій і подекуди дійшов тут значних успіхів. Але, загалом беручи, політична самоорганізація робітничої кляси та вироблення правдивої клясової політичної тактики затяглися на довгі роки, не зважаючи на те, що К. Маркс та Ф. Енґельс, а пізніше і Перший інтернаціонал (під їхнім проводом) дали гостру критику збочень пролетаріяту від правдивих форм клясової політичної організації й докладно розробили питання пролетарської тактики на довгі роки. — Визволяючись з-під впливу буржуазно-демократичних партій, пролетаріят західньо-европейських країн та Північної Америки мусив був перемогти ще одну перешкоду — захоплення анархістичними ілюзіями. К. Маркс знищив ці ілюзії в Першому інтернаціоналі, розбив анархізм ідеологічно, в особі його теоретиків, провідників, — але, зрозуміла річ, не міг викоренити його серед робітничих мас в окремих країнах. Тут лікарем від цієї недуги міг виступити лише час — дальше розгортання нових умов матеріяльного буття. — Процес перемагання анархістичних ілюзій відбувався тим у менше сприятливих обставинах, що втрачено міжнародній організаційний центр боротьби — Перший інтернаціонал.

Як ми знаємо, поразка Паризької комуни та жорстокі утиски від буржуазних урядів Европи супроти робітничих організацій довели І Інтернаціонал до того, що він припинив свою діяльність саме в той час, коли

він, під проводом К. Маркса, після довгої боротьби з дрібно-буржуазними, утопічними, анархічними впливами прудоністів та бакуністів, виходив на шляхи правдивої пролетарської ідеології й тактики. Але те, що було вже зроблене, не загинуло марно. Припиняючи своє існування, I Інтернаціонал кинув здорове зерно в пролетарські лави. Блукаючи анархістичними манівцями, робітнича кляса мала, в науці К. Маркса та в заповітах I Інтернаціоналу, яскравий критерій правдивої клясової тактики. Отож не дивно, що в процесі дальшого розвитку капіталістичних форм виробництва, кількісного збільшення робітничої кляси та збагачення досвіду її в боротьбі, — через якихсь 10 — 20 років в капіталістично-розвинених країнах світу народилися й зміцніли масові, дужі пролетарські професійні та політичні організації, що перейнялися соціялістичною наукою К. Маркса та Ф. Енґельса. Не дивно, що робітнича кляса висунула, нарешті, новий шереґ видатних своїх ідеологів, послідовників К. Маркса та Ф. Енґельса, і досягла багацько щодо перемог дрібно-буржуазних ілюзій.

Ми далі спинимося на доспіванні, на розвиткові робітничого руху по окремих країнах, а тут простежимо, як блукало робітництво анархістичними манівцями, що вилилися в форму організації окремого Анархістичного інтернаціоналу і скінчилися пізніше ідеологічним та організаційним банкрутством його.

Початок організації Анархістичного інтернаціоналу поклала італійська федерація, утворена на конференції в Ріміні, на початку серпня 1872 р. Найвидатніші діячі тодішнього соціялістичного руху в Італії були Бакунінові учні (Малятеста, Коста, що пізніше відкинувся від анархізму і був одним з засновників італійської соціял-демократичної партії; Кафіеро, що пізніше, розчарувавшися в анархізмі, повернувся до марксизму, та інші). Італійці заявили, що вони не визнають Головної ради Інтернаціоналу, вона бо, мовляв, не відбиває волі Інтернаціоналу. Після наради анархістів у Цюріху (що відбулася після Гаазького конґресу Інтернаціоналу) та надзвичайного з'їзду Юрської (Швайцарської) федерації, 15 вересня 1872 р. відбувся в Сент-Ім'є *Міжнародній з'їзд анархістів*. На ньому були представлені: італійська федерація (Бакунін, Коста, Каффіеро, Малятеста, Фанелі, Набруцці) і юрська (Гільом, Швіцгебель); крім того, були окремі представники від французького робітництва та робітництва Сполучених Штатів Північної Америки. Виходячи з принципу, що „автономія та самостійність робітничих федерацій та секцій становить основну умову визволення робітників", з'їзд висловився проти ухвал Гаазького конґресу Першого інтернаціоналу й відмовився визнати владу обраної на ньому Головної ради (в цей час анархісти звали себе „соціяльні революціонери" та „соціялісти-федералісти" і тільки наприкінці вже 70-их років прибрали назву „анархістів" або „анархістів-комуністів). В резолюції, що її ухвалив з'їзд, говорилося:

З'їзд заявляє: 1) що знищувати всяку політичну владу — це найперша повинність пролетаріяту: 2) що утворювати всяку тимчасову немов би революційну владу, щоб здійснити оце знищення — це не інше що, як тільки обдурювання: вона бо, влада ота, буде така сама небезпечна пролетаріятові, як і всі теперішні уряди".

Члени з'їзду розїхалися по Европі й заходилися агітувати за Анархістичний інтернаціонал. Серед робітництва різних країн вони знайшли багацько прихильників. В грудні місяці 1872 р. до анархістів приєдналася бельгійська федерація Першого інтернаціоналу (що складалася здебільшого з революційних робітників-гірників). Бельгійська федерація дала

Анархістичному інтернаціоналові багацько видатних діячів та теоретиків (між ними,—Стенса, Брісме, Гінса й Цезара де-Пап) і пресу (між іншим, газету „*Мірабо*“, що проіснувала до 1880 р.). Слідом за бельгійською федерацією приєдналась еспанська федерація, одна з найдужчих федерацій Першого інтернаціоналу. В січні 1873 р. більшість членів британської федерації Першого інтернаціоналу теж приєдналася (за постановою з'їзду в Лондоні) до Анархістичного інтернаціоналу. Англійці були незадоволені з того, що Перший інтернаціонал перенесено до Сполучених Штатів, а також і з того, що Перший інтернаціонал зобов'язував секції до політичної боротьби (до більшости відійшли і колишні Марксові друзі—Хельс, Юнґ, Еккаріус, тощо). В цей таки час приєдналася до Анархістичного інтернаціоналу ще й голяндська федерація.

У вересні 1873 р. відбувся перший конґрес анархістів, що вони назвали його шостим конґресом „Міжнароднього союзу робітників“ (тобто Першого інтернаціоналу).—На з'їзді взяли участь англійці, бельгійці, еспанці, французи, голяндці, італійці. Конґрес одностайно ухвалив скасувати Головну раду, висловився за утворення федерального бюра (без будь-якої виконавчої влади), змінив статут інтернаціоналу (між іншим скасував голосування на конґресах у принципіяльних питаннях: конґреси мали тільки констатувати непогодження і не ухвалювати обов'язкових постанов). В числі інших питань багацько уваги відібрало питання про загальний страйк, як засіб соціяльного перевороту; проте, конґрес не ухвалив певної постанови в цій справі. Анархісти, відкидаючи політичні форми організованої боротьби пролетаріяту проти буржуазії, мусили були переоцінювати вагу загального страйку, як єдиного засобу здійснити соціялістичний переворот.

У вересні 1874 р. в Брюсселі відбувся другий конґрес Анархістичного інтернаціоналу (анархісти назвали його сьомим конґресом Першого інтернаціоналу). Палкі суперечки, що за малим не довели Анархістичний інтернаціонал до розколу, викликали питання про переходовий період соціялістичної революції (можливість того, що робітникам пощастить захопити владу та встановити пролетарську диктатуру, робітничу державність, армію, та ін.), що зачепив його в своїй доповіді де-Пап. Після довгих (та таки й цікавих) дебатів конґрес ухвалив компромісову резолюцію: „Про те, оскільки політична діяльність робітничої кляси може бути потрібна чи корисна для налагодження соціяльної революції, конґрес заявляє, що кожній окремій федерації та соціял-демократичній партії кожної країни надається право самій визначати політичну тактику, якої вона має намір додержувати“. Ця резолюція вносила неясність в анархістичну тактику та теорію.

Як ми вже зазначали, один з основних постулятів анархістичної тактики було—цілком відкидати всяку політичну діяльність, що не мала на меті безпосередньо, збройною силою повалити капіталізм. Леґальна політична діяльність робітничих організацій (а в тім числі і парляментська), на думку анархістів, затемнювала тільки революційну свідомість пригноблених мас і відривала їх від безпосереднього завдання—скинути капіталізм. Далі, відкидаючи політичні форми діяльности, анархісти надто на професійні робітничі організації наполягали, вважаючи їх за єдині правдиві представницькі та революційні органи пролетаріяту. Професійні спілки (а не політичні партії) повинні безпосередньо боротися проти буржуазії. Тут можна бачити зародок пізнішого синдикалізму. Відкидаючи політичну діяльність, анархісти негативно ставилися ще й до кооперативного руху (соціялісти в цей час покладали утопічні надії на виробничі

спілки). Такий крайній нігілізм (він доходив навіть до того, що заперечували можливість та потребу добиватися, щоб скорочений був робітний день законодавчим шляхом: мовляв, — це справа буржуазії встановляти фабричні закони, справа робітників — валити буржуазію, а не укладати з нею парляментські угоди) підривав ґрунт під анархістами, перетворюючи їх на секту чистих „бунтівників", що проповідували скрізь одне тільки — „пропаґанду дією, фактом, повстанням, бунтом". — Анархісти і справді організували та активно підтримали низку повстань та бунтів в Італії, Франції, Еспанії й по інших країнах, — але всюди ці повстання кінчалися невдало: не соціялістичним переворотом, а зміцненням реакції, реакційним терором проти робітників.

Все це спричинилося до того, що поволі від Анархістичного інтернаціоналу почали відходити один по одному видатні його провідники (Ґед, Мальон та інші), а потім і робітничі організації промислово-розвинених країн. Організація соціялістичних робітничих партій по цих країнах підкопувала ґрунт під анархізмом.

У жовтні 1876 р. відбувся в Берні третій конґрес Анархістичного інтернаціоналу (що зветься восьмим конґресом Першого інтернаціоналу) На ньому було всього 28 делеґатів (з них 19 від французької Швайцарії). Підчас обміркування різних питань знову випливли наверх ґрунтовні непогодження між членами конґресу (справжніми анархістами та прихильниками соціялізму, політичної, партійної організації пролетаріяту). Після цього конґресу розпад, завмирання Анархістичного інтернаціоналу пішло прискореним темпом. Невдалі бунти та повстання щодалі більше компромітували анархістичну тактику. В той самий час парляментські успіхи німецької соціялістичної робітничої партії виразно свідчили про доцільність соціялістичної тактики (в цей час де-Пап остаточно перейшов на марксистську позицію). За таких умов зібрався у Верв'є, у жовтні 1877 р., четвертий та й останній конґрес Анархістичного інтернаціоналу (так званий дев'ятий конґрес Першого інтернаціоналу) з участю 20 делеґатів. У кардинальному питанні порядку денного — про те, як прискорити соціяльну революцію — конґрес не ухвалив ніякої постанови. В питанні про тенденції розвитку сучасної продукції конґрес визнав за потрібне встановити колективну власність, цебто „захоплення суспільного капіталу робітничими групами". Щодо політичних партій, конґрес, виходячи із засади, що „в дійсності сучасне суспільство ділиться не на політичні партії, а на економічні категорії: визискуваних та визискувачів, трудящих та панів, наймитів та капіталістів", заявив, що він „ніякісінької відміни між різними політичними партіями не добачає, чи звуть вони себе соціялстичними, чи ні, всі бо ці партії є реакційні і проти них треба боротися" (ухвалював цю резолюцію в числі інших і російський анархіст Крапоткін). У справі організації професійних спілок конґрес ухвалив резолюцію і в ній підкреслив, що спілки поруч суто професійної діяльности, повинні прямувати до здійснення своєї основної мети: захопити засоби виробництва шляхом експропріяції їх від сучасних власників (ідея заміни соціялістичних партій на професійні організації, що перейшла пізніше до „революційних синдикалістів" і зокрема до французької „Загальної конфедерації праці").

Після цього Анархістичний інтернаціонал остаточно завмер. За теоретика анархізму став Крапоткін — такий самий утопіст, як і Прудон та Бакунін[1]).

[1]) Г. Плеханов. Анархизм и социализм. („Сочинения". Том. IV. ГИЗ. Москва).

У вересні 1877 року відбувся в Ґенті міжнародній соціялістично-анархістичний конґрес, що в ньому взяло участь 42 делеґати (на ньому Німеччину репрезентував Лібкнехт). З постанов цього конґресу треба підкреслити ухвалу про потребу створити *міжнародню спілку професійних спілок* і скликати міжнародній конґрес професійних спілок.

У червні р. 1881 у Лондоні відбувся з'їзд анархістів, і на ньому ухвалено резолюцію про доцільність терору, між іншим і економічного. З'їзд висловився „за повне й насильне зруйнування тих, що існують, політичних і економічних установ", знову висловився проти парляментської політики й потвердив ще раз постулят „пропаґанди дією", з уживанням ще вибухових речовин (у зв'язку з цим рекомендувалося членам з'їзду вивчати хемію). Після цього відбулися з'їзди анархістів у Парижі (р. 1889), у Чікаґо (р. 1892), у Цюріху (р. 1893), у Лондоні (р. 1896) та в Амстердамі (р. 1907).

Та анархістичний рух так і не перетворився на рух масовий і не створив більш-менш сталої міжнародньої організації. Суспільні (пролетарські та інтеліґентські) групи, що становили ґрунт для анархізму, одійшли своєю масою до соціялістів і синдикалістів, ідеологічно бо анархізм являє собою нижчу, примітивну форму свідомости проти наукового соціялізму.

В жовтні 1881 р. відбувся соціялістичний конґрес у Хурі. На ньому констатовано, що немає ґрунту, щоб відновити соціялістичний інтернаціонал у новій формі та на новій основі, що за такий ґрунт можуть бути тільки дужі національні соціялістичні робітничі партії.

58. Розвиток робітничого руху в Англії. — Починаючи з 1876 р. монопольне становище Англії на світовому ринкові похитнулося: на той ринок вийшли Америка й Німеччина. В наслідок цього золото сипалося в кешені англійських капіталістів не так уже легко, як перед тим. Англійські капіталісти швидко зорієнтувалися в новій ситуації і перш за все звернули свою увагу на професійні робітничі спілки й почали щоразу більше опиратися вимогам спілок і намаґатися зменшити заробітну платню робітникам. У зв'язку з цим піднялася нова хвиля робітничих страйків. Робітники відчули потребу в міцних, бойових професійних спілках. На початку 80-их років XIX століття почався так званий *новий юніонний рух*. Джон Бернс і Том Ман виступили з гострою критикою старої, дрібничкової, опортуністичної тактики старих тред-юніонів. В наслідок руху повстало кілька нових професійних організацій, а старі професійні спілки перейнялися революційною тактикою.

Р. 1889 Бернс і Ман організували в Лондоні *Спілку ґазових робітників*. Організовані ґазові робітники оголосили страйк, вимаґаючи 8-мигодинного робочого дня, і виграли його. Успіх ґазових робітників підбадьорив інших робітників. Під свіжим вражінням організувались і застрайкували *докові робітники* в Лондоні. Робітники щиро підтримували страйкарів; навіть австралійські спілки відгукнулися на страйк і надіслали 300 тисяч карбованців на допомогу страйкарям. Після перемоги докових робітників виникло багато спілок серед ненавчених робітників. Лави організованих робітників протягом року побільшилися на 200 тисяч чоловіка. Увесь професійний рух набрав нового характеру: нові тред-юніони дбали вже не стільки про взаємодопомогу, а про те, щоб страйками боротися проти підприємців. Вони дбають про піднесення бойового настрою серед робітників і уважно прислухаються до соціялістичної пропаґанди. В політиці конґресів тред-юніонів настають важливі зміни. Конґрес 1890 р. висловився за законодавче запровадження 8-мигодинного робочого дня,

а Нарвічський конґрес 1894 р. ухвалив резолюцію про націоналізацію землі та знарядь виробництва [1]). На Бірмінгамському конґресі р. 1897 знову ухвалено резолюцію про націоналізацію землі, шахт, залізниць, тощо. На цьому ж таки конґресі порушено питання про утворення федерації всіх спілок для взаємної фінансової підтримки страйків.

В цей час почали утворюватися *індустріяльні федерації,* тобто союзи професійних спілок, одної галузі промисловости. Це був перехід від організації цехового типу до організації за галузями виробництва. Р. 1899 утворено в Англії *„Загальну федерацію професійних спілок“*, що поставила собі мету організувати пляномірну боротьбу з капіталістичною клясою.

Роблячі поважні успіхи по лінії професійного руху, англійське робітництво і далі дуже поволі йшло до створення політичних та зокрема соціялістичних організацій.

На початку 80-их років повстало в Англії (між іншими під впливом аґітації Генрі Джорджа) кілька політичних організацій (ліґ, союзів), що ставили собі мету здійснити земельну реформу в буржуазно-радикальному напрямі.

В березні — червні 1881 р. повстала *„Демократична федерація“* (під проводом Г. Гайндмана та Г. Берро), що так само одним з пунктів своєї программи ставила здійснення земельної реформи, власне націоналізацію землі.

Генрі Майерс Гайндман народився в Лондоні 1842 р. Прочитавши перший том „Капіталу“ К. Маркса, року 1880 він познайомився і з самим автором і став послідовником його теорії. Своїми працями Гайндман неабияк прислужився поширенню Марксової науки в Англії. — Для „Демократичної федерації“ Гайндман написав спеціяльну працю: *„Англія для всіх“* („England for all'“, економічну частину її запозичивши з „Капіталу“. Гайндман носився з думкою утворити новий чартистський рух.

Крім націоналізації землі, Демократична федерація домагалася 1) загального виборчого права, 2) скасування палати лордів, 3) гомрулю для Ірляндії та 4) самостійних парляментів для колоній.

Р. 1884 (в серпні) ця організація перетворилася на *„Соціял-демократичну федерацію“* (S. D. F.) з соціялістично-демократичною програмою — пізніше кілька разів її переробляно. — С.-Д. федерація не набрала масового характеру: кількість її членів ніколи не перевищувала 12 тисяч. На парляментських виборах вона успіху не мала. Через короткий час у Федерації почалися внутрішні суперечки. В грудні 1884 р. частина членів вийшла з її складу і заснувала самостійну політичну організацію під назвою — *„Соціялістична ліґа“*, що проіснувала до 1890 р. В „Соціялістичній лізі“ великий вплив мали анархісти.

Р. 1893, з ініціятиви проводирів професійних спілок (в тім числі — Кайра Ґарді) утворено в Англії *„Незалежну робітничу партію“* (Independent Labour Party I. L. P.). За проводиря її став Джемс Кайр Ґарді. Незалежна робітнича партія на початку відрізнялася від „Соціял-демократичної федерації“ тим, що не мала ясної, певної соціялістичної програми. Головна мета, що вона собі ставила її, це боротьба проти політичного співробітництва робітників з буржуазно-демократичними ліберальними партіями та аґітація за створення самостійної робітничої партії. Партія ця видавала тижневик *„Робітничий проводир“*. Своєю діяльністю вона і справді не абиякою мірою підготувала ґрунт для великої партії професійно-організованих робітників, що її й утворено, р. 1900, під назвою — *„Робітнича партія“* („Labour Party“).

[1]) Резолюцію про націоналізацію землі ухвалено і на конґресі р. 1888.

Слід згадати тут ще про соціялістично-демократичну інтеліґентську організацію — *„Фабіянська спілка“* („Fabian Society“), організовану р. 1884. За мету свою Спілка ця ставила вивчати та поширювати ідею соціялізму. Найвидатніші члени Спілки були — Сідней Веб та Д. Б. Шов. Спілка відкидала революційну тактику і проповідувала тактику „вичікування“ (звідси і назва — „фабіянці“ — від імени римського полководця Фабія Кунктатора, що вславився підчас війни з Ганнібалом тактикою вичікування, — доки, мовляв, настане слушний момент для бою). Веб і Шов гостро виступали проти теорії трудової вартости та пролетарської клясової боротьби, залишаючись, отож, на позиції утопічного соціялізму. В програмі фабіянців між іншим говориться, що за мету собі вони ставлять: „визволити землю й капітал від індивідуальної та клясової власности й передати їх усенькому народові на загальне користування.. Досягти цього можна, поширюючи соціялістичну науку... Спілка шукає собі прихильників і членів поміж усіма верствами людности, вважає бо, що не тільки ті особи, котрі терплять від сучасної (соціяльної) системи, ба й ті, що мають з неї користь, — бачать усі її хиби, все те велике соціяльне зло, що несе ця система з собою, і радо вітали б усунення тих хиб і того зла“. Частина фабіянців стала до політичного співробітництва з „Робітничою партією“, а частина — з буржуазною ліберальною партією.

Отже, головне придбання політичного робітничого руху в Англії цієї доби — утворення незалежної „Робітничої партії“.

Але ще раз підкреслюємо, що англійський пролетаріят і через профспілки зробив великі політичні завоювання Ми вже зазначали, що ще р. 1862 міські робітники здобули виборчі права; р. 1884 виборче право поширено й на сільський пролетаріят.

59. Політичний і професійний робітничий рух у Сполучених Штатах Північної Америки. — Як і в Англії, в Сполучених Штатах професійний рух попередив розвиток політичного руху. Р. 1878 відбувся перший робітничий конґрес, а через три роки після цього засновано *Федерацію тред-юніонів і робітничих спілок* (що пізніше перетворилася на Американську федерацію праці). Одночасно зміцнювався зв‘язок між професійним та політичним робітничим рухом. *Соціялістична робітнича партія* за одне із своїх головних завдань (особливо в моменти зміцнювання впливу профспілок) ставила тісний зв‘язок з тред-юніонами, з професійним рухом.

Подібно до того, як і в Европі, політичний робітничий рух і в Сполучених Штатах Північної Америки перейшов через кілька фаз Довго точилися гострі суперечки про форми й напрям політичної діяльности пролетаріяту. Частина (переважно американці походженням і колишні ляссалівці) вважали за конче потрібне провадити незалежну робітничу політику; друга ж частина, посилаючись на молодість Робітничої партії, стояли за блюк з буржуазно-демократичними партіями. В період промислового піднесення, коли добробут робітників поліпшувався, інтерес до політичної боротьби підупадав, і соціялістична партія, звичайно, переживала надто тяжкі часи; а в період промислових криз, в зв‘язку із зростанням незадоволення та з робітничими страйками, впливи Робітничої партії зміцнювалися.

Р. 1887 через зменшення заробітної платні залізничим робітникам прокотилася хвиля залізничних страйків. У зв‘язку із страйками в багатьох містах Сполучених Штатів сталися заколоти та бійки з поліцією. До залізничників приєдналися робітники інших професій. Соціялістична робітнича партія в багатьох містах (як от Чікаґо) безпосередньо керувала страйками. Крім того, вона використала страйк для соціялістичної аґітації. Партія

мала гарних промовців (Мак Гайр, Парсонс, Севері та інші) та велику пресу різними мовами. Р. 1876—1877 засновано більш як двадцять газет німецькою, англійською, чеською та шведською мовами.

В грудні 1877 р. відбувся в Нью-Йорку (шт. Нью-Джерсей) перший національний (тобто загально-американський конґрес Робітничої партії. Філадельфійський конґрес соціялістичних організацій 1876 р. визначив, як головне завдання партії — виховання робітничих мас і пропаґанду. Від політичної діяльности він рекомендував утримуватися, а також не брати участи у виборах. Центр ваги переносив він на економічну, професійну боротьбу. Але ось минув рік бурхливих виступів пролетаріяту, і до політичної діяльности ставляться вже інакше: на згаданому конґресі р. 1877 *Робітнича партія перетворюється на соціялістичну* і стає на шлях активної політичної роботи. На початку 1879 р. партія складалася із сотні окремих організацій („секцій"), розкиданих в 25 різних штатах (автономних державах) і загальна кількість її членів доходила аж 10 тисяч чоловіка.

Але в дальші роки промислова депресія зникла, матеріяльне становище пролетаріяту покращало і Робітнича партія почала підупадати; партійні органи один по одному закривалися.

В грудні 1879 р. відбувся другий конґрес Робітничої партії і на ньому було всього 20 делеґатів від 20 секцій. Конґрес обміркував питання про участь Партії в президентських виборах 1880 р. — Наприкінці р. 1880 соціялістичний рух трохи пожвавішав у зв'язку з приїздом з Німеччини кількох груп політичних еміґрантів (соціял-демократів, примушених до еміґрації законом 1878 р.). В грудні 1881 р. відбувся в Нью-Йорку третій конґрес Партії, і на ньому було 20 делеґатів (від 20 організацій). Партія на очах підупадала; кількість її членів кожного дня зменшувалася.

Паралельно з переліченими *тут* організаціями провадила свою діяльність і відома таємна робітнича організація — *„Високий благородний орден лицарів праці"*, що заснував її 1869 р. І. С. Стефенсон, кравець з Філадельфії. Протягом перших десятьох років з ордену була цілком таємна організація й за свою емблему мала п'ять зірок. Від 1878 р. „Орден" перетворився на легальну організацію, що ставить за мету поліпшувати матеріяльний добробут найменше забезпечених груп пролетаріяту цілою низкою соціяльних реформ.

Рівнобіжно із соціялістичними робітничими організаціями відбувався в Сполучених Штатах анархістичний рух. Як і анархісти европейські, американські анархісти, не визнаючи поступового розвитку суспільних відносин та примату колективу над індивідуальністю, виступили з проповіддю негайно знищити капіталістичне суспільство та політично-державні форми шляхом масового та індивідуального терору. Відкидаючи повільну організаційну політичну роботу серед робітництва, виступаючи проти участи пролетаріяту в політичній роботі, вони закликали до „пропаґанди дією". — Р. 1879 підо впливом анархістів утворено перші бойові робітничі організації в Сполучених Штатах. Робітнича партія засудила їхню організацію. Але р. 1880 із середини самої „Робітничої Партії" вийшла група радикально настроєних членів і заснувала (в Нью-Йорку) *„Революційний клюб"*. Згодом виникли такі клюби в Бостоні, Філадельфії та в Мільвокі. Через якийсь час на чолі цього руху стали чіказькі революційні клюби, під проводом Павла Ґроткау, А Шпіса та Р. Парсонса. У вересні 1881 р. в Чікаго відбувся національний конґрес революційних клюбів, що заснував *„Революційну соціялістичну робітничу партію"*. На чолі нової партії (напівсоціялістичної, напіванархічної) незабаром став анархіст Йоґан Мост, видатний промовець, гарний письменник повний кипучої енерґії.

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ім. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

І. Мост народився р. 1846 в Авґсбурзі, в Німеччині, в бідній родині. Жорстока мачуха, а потім ще жорстокіший хазяїн, що до нього хлопця віддано в науку, залишили невитравний слід на хлопцевій психіці. В школі Мост навчився тільки читати та писати і потім поповнив свої знання самоосвітою. З-замолоду Мост об'їздив Німеччину, Австрію, Італію та Швайцарію. В Швайцарії з'йшовся із соціялістами і став відтоді активним учасником міжнароднього робітничого революційного руху. Влітку 1869 р. Моста засуджено до в'язниці за промову, що він виголосив її у Відні. Р. 1879 його знову засудили за „державний злочин" на 5 років до кріпости, але через скількись місяців амнестовано й вислано за межі Австрії. Після цього Мост почав працювати в Німеччині і р. 1874 та 1877 обрано його на депутата до Райстагу. Р. 1878 (після видання закону проти соціялістів) Моста вислано з Берліну, і він переїхав до Лондону, де почав видавати тижневик „*Freiheit*" („Воля"). З цього часу Мост із соціяліста стає анархістом. У зв'язку з убивством російського царя Олександа II (р. 1881) Мост умістив у своєму тижневику статтю і в ій вихвалював вбивство й закликав робітників до подібного ж терору. За цю статтю англійський суд кинув Моста на 16 місяців до каторжної в'язниці. Відбувши Мост кару, переїхав до Нью-Йорку і тут розвинув жваву діяльність.

Р 1883 відбувся об'єднаний конґрес соціялістів-революціонерів і анархістів, що в ньому брав участь і Мост. Конґрес ухвалив організувати „*Міжнародню спілку трудящих*", що мала об'єднувати всі автономні соціялістично-революційні та анархістичні організації, і звернувся до пролетаріяту із своєю відомою (так званою „Пітесберзькою") проклямацією, де виклав принцип „комуністичного анархізму". Після цього анархічний рух дуже поширився в Сполучених Штатах. Соціялістичні організації та преса одна по одній переходили до анархістів. Деякі організації почали домагатися об'єднання „Соціялістичної Робітничої партії" з „Міжнародньою спілкою трудящих".

За таких умов відбувся 1883 року четверти і конґрес „*Соціялістичної робітничої партії*", на якому було всього 16 делеґатів. У своїй проклямації конґрес з'ясував ще раз платформу партії, зазначив ріжницю між соціялістами та анархістами і заявив, що „партія не поділяє безглуздя тих, що вважають динамітні бомби за найліпший засіб агітації". — Після цього спроби порозумітися припинено, і між анархістами та соціялістами почалася завзята боротьба. Соціялістична партія знову почала оживати і на початку 1884 р. знову мала близько 30 організацій.

За осередок анархізму і далі був Чікаґо. Тут видавано *Народню ґазету*, „*Вістуна*", „*Смолоскип*" і „*Сполох*". — Промислова криза 1884—1886 р. створила сприятливий ґрунт для поширення ідей анархізму. В містах назбиралося багацько обідраних, голодних, розлючених робітників. Серед таких обставин і відбулася в Чікаґо відома „чіказька драма". На одному масовому робітничому зібранні (в травні 1886 р.) кинуто в поліцію бомбу. У відповідь на це поліція почала стріляти на робітників. Хто кинув бомбу, так і не з'ясовано, але поліція почала полювати й арештовувати всіх видатніших місцевих анархістів. Того ж таки року буржуазний суд за(судив анархістів не за вчинок бо він не був доведений), а за переконання до смертної кари (Шпіса, Парсонса, Фішера та Енґеля — після того як найвищий суд штату відмовив апеляції, повісили в листопаді 1887 р., Лінґ застрелився, а Швабові та Філденові замінили смертну кару в'язницею на всеньке життя). Чіказька драма та загальна безплідність анархістичної тактики зрештою підірвала ґрунт під анархізмом, і робітники знову починають масами повертатися до Соціялістичної партії та до соціялізму взагалі.

Р. 1887 відбувся шостий конґрес „Соціялістичної робітничої партії", на якому були представлені 32 секції. Конґрес жваво дебатував питання про об'єднання Партії з „*Міжнародньою спілкою робітників*" (заснованою 1881 р.), що мала соціялістично-анархістичну платформу. Та об'єднання так і не відбулося. Незабаром після того „Міжнародня спілка робітників" розпалася.

Р. 1889 на конґресі в Чікаґо прийнято нову програму Соціялістичної робітничої партії.

„партія ще раз повторює свій основний постулят, — говориться в програмі, — що приватна власність на природні джерела продукції та знаряддя праці є очевидна причина економічного невільництва та політичної залежности... Швидко наближається час, коли в розвиткові суспільної еволюції ця система сама підготує своє знищення, з одного боку, — через руїнницький вплив її хиб та криз, а, з другого — через організаційні творчі тенденції трестів та інших капіталістичних спілок... Ми закликаємо всіх американських робітників... організуватися... в одну клясову спілку, що буде добиватися прав шляхом завоювання політичної влади... Сучасній варварській клясовій боротьбі треба покласти край, знищивши кляси й повернувши народові, як колективу, землю, всі засоби виробництва транспорту й розподілу, і замінивши сучасний лад (що характеризується непляномірною продукцією, промисловою війною та суспільною анархією) на лад соціялістичний“ [1])...

Так робітнича кляса Сполучених Штатів Північної Америки дійшла, нарешті, до створення масової політичної партії.

60. Розвиток соціялістичного руху у Франції (Утворення Соціялістичної робітничої партії). — Утворення „Федерації партії робітників-соціялістів“ (партії Ґеда, як говорили у Франції) не об‘єднало соціялістичного руху у Франції. Навпаки, боротьба між соціялістами та анархістами ще більше загострилася. Професійні спілки (синдикати) намагалися і далі вилучитися з-під політичного партійного проводу; крім того, і в самому соціялістичному таборі без кінця утворювалися щоразу нові угруповання, течії із самостійними організаційними центрами.

Р 1880 повернулися до Франції — з політичного вигнання — старі, заслужені комунари-революціонери. Сподівалися, що вони зміцнять Партію робітників-соціялістів, одначе ці сподіванки не справдились. Деякі (як от Альман, Дюме й Жофрен) ввійшли до партії і зміцнили в ній правицю, невтралізуючи, таким чином, вплив Ґеда. Багацько поміркованих членів Комуни пішли на бльок з ліберальною буржуазією. Частина утворила в жовтні 1880 р. „*Соціялістичну республіканську спілку*“, що закликала всіх соціялістів об‘єднатися на ґрунті практичних реформ („альянсисти“). В той самий час лівиця діячів Комуни, *блянкісти,* утворила своє окреме політичне соціялістичне партійне угрупування так званих „*Соціялістів-революціонерів*“. Орган цієї групи — „Ні бога, ні пана“ („*Ni Dieu, ni maître*“) (заснував його Блянкі в листопаді 1880 р.) не зовсім похваляв клясову тактику „Федерації партії робітників-соціялістів“ і обстоював політику спільних політичних виступів пролетаріяту з революційною буржуазією. Партія „Робітників-соціялістів“ зазначала невитриманність їхньої соціялістичної позиції, затушковування ними клясових суперечностей.

В самій „Федерації партії робітників-соціялістів“ почалися внутрішні суперечки, що загострилися після невдалого виступу Партії на виборах 1881 р. Правиця пояснювала неуспіх „непримиренним революційним доктринерством“ більшости Партії й закликала до поміркованішої реформістської тактики (Б. Малон і Брус — супротивники Ґедові). Під впливом правиці, на конґресі Партії в Раймсі, 1881 р., намічено низку тактичних заходів проти волі ґедистів (чи марксистів), а також ухвалено переглянути програму, ухвалену 1881 р. (щоб замінити соціялістичний марксистський

---

1) М. Хилкуит. История социализма в Соединенных Штатах. Изд. 2-е. ГИЗ. Петербург, 1920.

колективізм старим французьким утопічним комунізмом). Після цього в Партії почалася завзята фракційна боротьба між опортуністами, прихильниками політики „малих, можливих діл“ („*посибілістами*“ — від слова— possible — можливий, здійсненний) і ґедистами (колективістами, марксистами). Перша фракція мала орган — „*Prolétaire*“ („Пролетар“) а друга— „*Egalité*“ („Рівність“).

У вересні 1882 р відбувся, в Сент-Етьєні, шостий конґрес „Федерації партії робітників-соціялістів“, і на ньому правиця (посибілісти) мала більшість. Ґедисти покинули конґрес і скликали в Руані свій власний з'їзд, де ухвалили закріпити фракційну позицію і організаційно, залишивши давню назву „*Соціялістичної робітничої партії*“. Правиця ж, на Сент-Етьєнському конґресі утворила нову партію, під назвою— „*Французька революційно-соціялістична робітнича партія*“ (Le Parti ouvrier socialiste revolucionaire Fransais“)

Провідники „*Соціялістичної робітничої партії*“ поставили за одне з головних своїх завдань — популяризувати науковий соціялізм серед французького пролетаріяту. Девіль, р. 1883, виклав у стислій формі зміст „Капіталу“ Карла Маркса, Ґед і Ляфарґ того ж таки року видали „*Програму робітників*“ — працю, де викладено марксистську теорію („Програму“ написано у в'язниці). Вийшовши Ґед і Лефарґ з в'язниці, скликали 1884 р., в Рубі партійний з'їзд, що потвердив програму 1880 р.

„*Соціялісти-революціонери*“ (посибілісти, реформісти) на свій зразок „доповнювали“ та „виправляли“ марксизм, зв'язувалися з профспілками й вели досить успішно агітацію між робітництвом.

Домінантну ролю в політичнім житті Франції продовжували і далі відограваті буржуазні партії, яким робітнича маса і віддавала свої голоси на виборах. Буржуазія почала забувати страхіття Комуни 1871 р. Щоб підтримати громадянський мир та забезпечити собі підтримку з боку робітництва, вона ухвалює, р. 1884, новий *закон про право робітників утворювати професійні організації*. „Можуть вільно й без дозволу уряду засновуватися синдикати та професійні об'єднання, навіть більше як з 20 чоловіка, коли вони тієї самої професії, однакового ремества або сумежної професії в певнім промисловім закладі“, — говорилося в § 2 цього закону. — На виборах 1885 р. численні соціялістичні угруповання, щоб мати успіх у боротьбі з буржуазними радикалами, виставили об'єднаний список (де, поруч Ґеда та Ляфарґа, стояли Мальон, Рошфор і Вальян). Одначе і це не дало соціялістам переваги, і їхній список ішов позаду за чотирма головними буржуазними списками (на цей раз соціялісти всеж таки провели до палати чотирьох нових депутатів, тимчасом як у попередній палаті був тільки один соціяліст).

В цей час, коли соціялісти випробовували свої сили на кону політичної, парляментської боротьби (поволі збільшуючи кількість своїх депутатів у парляменті), анархісти провадили агітацію „дією“, довершуючи терористичні акти. 1882 р. відбувся в Ліоні голосний судовий процес проти анархістів (серед обвинувачених були Е. Готьє і Крапоткін). Р. 1882 в Парижі анархісти вчинили цілу низку нових терористичних актів. Одначе, ці гучні виступи не дали сподіваних наслідків. Робітники в масі не пішли за анархістами, і французькі анархісти так і не створили масової політичної організації.

Натомість посибілісти з кожним роком збільшували свій вплив на робітництво. На виборах у Парижі, 1887 р., вони провели дев'ятьох своїх кандидатів (в тім числі — Бруса, Ляві, Дюме). Р. 1890 в „Революц-

ційно-соціялістичній партії" стався розкол: частина членів партії відокремилась і створила нову партію, під назвою *„робітнича соціялістична революційна партія"* („Le Parti ouvrier socialiste revolutionaire".

Та тимчасом, як політичний рух дедалі розпорошувався на різні течії, професійни спілки розгортали масову діяльність. Між іншим, вони розвинули по всій Франції величезну аґітацію за скорочення робочого дня. Конґрес „Національної федерації синдикатів", що відбувся в Бордо 1888 р., ухвалив організувати по всій Франції демонстрацію з ґаслом: восьмигодинний робочий день і мінімум заробітної плати. Демонстрація відбулася.

Особливістю французького робітничого руху цієї доби була непогодженість між політичною (партійною) і професійною стороною руху. Тимчасом, як у Німеччині соціял-демократична партія підпорядкувала робітничий рух своєму вплив, а в Англії робітнича партія виникла на ґрунті професійного руху, у Франції професійний рух становив не то, що окрему форму, а немов би окрему ґалузь робітничого руху. Після того, як р. 1884 видано закон про волю *синдикатів* (професійних спілок), розвиток професійного руху пішов швидко наперед. Конґреси синдикатів об'єднують професійний рух у національному обсягові і сприяють його розвиткові. На конґресі в Ліоні, р. 1886, ухвалено резолюцію про те, що синдикати повинні боротися не лише за часткове поліпшення становища робітничої кляси в буржуазнім суспільстві, але й за повалення буржуазії та за запровадження соціялістичного ладу. На цьому ж таки конґресі ухвалено утворити національне об'єднання синдикатів, під назвою *„Федерація синдикатів"*. На дальших конґресах точилися палкі суперечки про те, чи синдикати повинні йти за проводом партії, чи мати свою, незалежну від партії, тактику. На конґресі „Федерації", що відбувся р. 1890, ґедисти провели свої резолюції і, таким чином, немов би поклали початок об'єднанню політичного та професійного робітничого руху. Одначе, на перешкоді об'єднанню стали керівники *бірж праці*. Коротка історія цих організацій така. Першу біржу праці заснувала Паризька міська дума р. 1887. Незабаром біржі засновано і по інших містах. Поволі біржі під впливом соціялістів почали провадити (крім реґулювання попиту та пропозиції праці) справи взаємодопомоги, організації продукційних та споживчих товариств, а також і синдикатів (професійних спілок). На конґресі бірж праці в Етьєні, р. 1892, утворено *Федерацію бірж праці"*. Так утворилися дві центральні професійні організації французьких робітників — „Федерація синдикатів" (що працювала в погодженні із „Соціялістичною робітничою партією") і Федерація бірж праці", що змагалася до самостійности. Під впливом аґітації прихильників тактики „Федерації бірж праці", Нанський конґрес *„Федерації бірж"* і *„федерації синдикатів"*, що відбувся р. 1894, не погодився з ґедистами й ухвалив резолюцію про самостійну тактику синдикатів; ґедисти залишили конґрес. З цього моменту розходження між соціялістами й керівниками професійного руху збільшилося й призвело на якийсь час до повного відокремлення синдикального руху.

61. Розвиток соціялістичного руху в Німеччині та Австрії. Виключний закон проти соціялістів у Німеччині боляче вдарив по молодій „Соціялістичній робітничій партії", але не знищив її. Лави партії зменшилися, але партія очистилася від побічних, опортуністичних елементів і зміцнила свою клясову пролетарську позицію. Робітники (в тім і професійні спілки) не втратили зв'язку з партією, йшли за її проводом, вона виховувала їх і далі. Видавана за кордоном у великій кількості, партійна преса у великому числі примірників розходилася між пролетарями.

Р.р. 1878—1890 діяв виключний закон проти соціялістів. Це були роки героїчної боротьби кращих представників німецького робітництва за політичну організацію робітничої кляси.

В перший рік існування виключного закону поліція розгромила всі партійні організації, припинила всі друковані робітничі органи (42 політичних та 14 професійних), розгромила багацько різних політичних об'єднань, різні каси й професійні спілки. Сотні кращих партійних і професійних робітників викинуто на вулицю без жадних засобів до існування. Багацько видатних діячів примушені були еміґрувати за кордон. Поліційний терор не знав меж. За роки існування виключного закону задушено всю партійну пресу (періодичні й неперіодичні видання), більше як 1.000 активних партійних та професійних робітників підпало під судові репресії, кілька сот пішло на вигнання.

Та партія не здавала позицій. Вона переходить на нелеґальний стан: не припиняє роботи. За кордоном вона відбуває три з'їзди: р. 1880— у Швайцарії, р. 1883—в Копенгаґені й р. 1887—в Сен-Галені. Протягом десяти років виходить за кордоном центральний партійний орган „*Соціял-демократ*" і нелеґально поширюється між робітниками в Німеччині. Все це вело до того, що партія загартовувалась і все більше єдналася з робітничими масами. Як зростав вплив партії серед робітництва, яскраво показали успіхи партії на виборах. Ось кілька цифер: на загальних виборах р. 1871 за партію подано 102 тисячі голосів, р. 1874—325 тисяч, р. 1877—493 тисячі, р. 1878—437 тисяч голосів, р. 1881—312 тисяч, р. 1884—550 тисяч, р. 1887—763 тисячі, а р. 1890—1.427 тисяч. На виборах р. 1884 голоси, подані за партію, становили 9,7% всієї кількости голосів, поданих на виборах, а р. 1890-го — 19,7%. Р. 1884 партія мала 24 депутати у райхстазі, а р. 1890—35 депутатів (напередодні скасування виключного закону).

Після скасування виключного закону партійний і професійний робітничий рух у Німеччині одразу виявив свою велетенську міць: число професійних і партійних робітничих газет і журналів за перший же рік підскочило до 104, а кількість передплатників—до 600 тисяч (в тім числі науковий місячник «*Нова доба*» («Neue Zeit») мав 2.500 передплатників, а тижневик «*Товариш*» («Gesellschafter»)—19 тисяч).

На першому ж таки леґальному з'їзді партії, що відбувся р. 1890, в Галле, партія прибрала нову назву—«*Соціял-демократична німецька партія*». Партія ставила собі завдання—йти до соціялізму через демократію, через широку політичну волю та завоювання політичних прав пролетаріятом.

На черговому з'їзді партії 1891 р., в Ерфурті, прийнято нову програму партії (так звану «*Ерфуртську програму*»), що стала за зразок для геть-усіх соціял-демократичних партій Европи.

Подаємо тут цю програму.

«Економічний розвиток буржуазного суспільства з природною конечністю веде до загибелі дрібне виробництво, що за основу його є право приватної власности трудящого на засоби виробництва. Цей розвиток одриває робітника од його засобів виробництва ще й перетворює його на пролетара, тимчасом, як засоби виробництва стають монополією порівняно невеликої кількости капіталістів та великих земл власників.

Поруч цієї монополізації засобів виробництва відбувається процес усунення дрібних та розрізнених підприємств великими підприємствами, перетворення мануфактурного виробництва на машинове і процес надзвичайно швидкого зростання продукційности людської праці. Тільки ж усю користь од цього перевороту монополізують капіталісти й великі землевласники. Для пролетаріяту й середніх, що гинуть, кляс—дрібної буржуазії й селянства—переворот оцей означає тільки дедалі більшу незабезпеченість існування, злидні, гніт, неволю, упослідження й визиск. Дедалі більше зростає кількість пролетарів, резервна армія

робітників швидко більшає, противенство поміж визискувачами й визискуваними загострюється все дужче, клясова боротьба між буржуазією й пролетаріятом стає чимраз жорстокіша; вона ділить все сьогочасне суспільство на два ворожі табори і стає загальною характеристичною рисою всіх промислових країн.

Прірва між заможними й незаможними ще збільшується кризами, що лежать у самій основі капіталістичного виробництва, що стають чимраз грандіозніші й спустошливіші, загальну непевність за завтрашній день обертаючи на нормальний стан суспільства і бувши доказом того, що виробничі сили переросли сучасне суспільство і що право приватної власности на засоби виробництва не може бути поєднане з їх доцільним ужитком та всебічним розвитком.

Право приватної власности на засоби виробництва, що за давніх часів було засобом, який забезпечував виробникові власність на продукт його праці, стало тепер засобом експропріяції селян, ремісників і дрібних торговців, а в руках нетрудящих—капіталістів і великих землевласників—засобом привласнювати вироби робітникової праці. Тільки перетворивши капіталістичну приватну власність на засоби виробництва—землю, копальні, сировий матеріял, знаряддя праці, машини, засоби комунікації—на суспільну власність і замінивши товарове виробництво на соціялістичне,—через суспільство і для суспільства можна перетворити велике виробництво і чимраз більшу продукційність суспільної праці з джерела злиднів та гніту для визискуваних кляс на джерело їхнього найвищого добробуту ще й усебічного гармонійного вдосконалення.

Цей суспільний переворот визначає визволення не самого тільки пролетаріяту, ба й цілого людського роду, що страждає через сьогочасні умови. Але він може бути справою самої лише робітничої кляси,—адже решта кляс, дарма що інтереси їхні суперечливі, боронять приватну власність на засоби виробництва, ще й убачають у непорушності основ сьогочасного суспільства свою загальну мету.

Боротьба робітничої кляси проти капіталістичного визиску—це, через неминучість, боротьба політична. Робітнича кляса не може провадити економічної боротьби, не може розвивати своєї економічної організації, не мавши політичних прав. Вона може здійснити перехід засобів виробництва у володіння всього суспільства, тільки до своїх рук політичну владу здобувши. Надати боротьбі робітничої кляси свідомого характеру, внести в неї єдність і вказати їй її природну конечну ціль—це завдання соціял-демократичної партії. Інтереси робітничої кляси однакові в усіх країнах з капіталістичним виробництвом. З розвитком світових відносин і виробництва на світовий ринок, становище робітників однієї країни чимраз більше залежить від становища робітників по інших країнах. Отож визволення робітничої кляси є діло, у якому однаково зацікавлені робітники геть усіх культурних країн. Сповнена цієї свідомости, Соціял-демократична партія Німеччини почуває і оголошує, що вона солідарна з свідомими робітниками всіх інших країн. Соціял-демократична партія Німеччини бореться не за нові клясові привілеї та надання, а за знищення самого клясового панування і кляс, за рівні права й рівні обов'язки всіх без ріжниці статі і походження. Виходячи з усіх цих поглядів, вона бореться в сучаснім суспільстві не тільки проти визиску й гноблення найманих робітників, а й проти всіх видів визискування та пригнічування, що проти кляси партії, стагі чи нації скеровані.

Виходячи з цих основних засад, Соціял-демократична партія Німеччини вимагає:

1. Вселюдного, рівного, прямого виборчого права з таємною подачею голосу для всіх імперських громадян, що дійшли 20 років, без ріжниці статі, для всіх виборів і голосувань. Пропорціональної виборчої системи; до запровадження останньої, законодавчого перерозподілу округ після кожного народнього перепису. Обмеження парляментських повноважень двохлітнім терміном. Переведення виборів і голосувань у законом встановлений святковий день. Заробітна плата обраним депутатам, скасування всяких обмежень політичних прав, окрім випадків призначення опіки.

2. Прямого законодавства через посередництво народу, якому повинне бути надане право пропонувати й одкидати закони. Право народу на самовизначення й самоврядування в імперії, державах, провінції і громаді. Обрання урядових осіб народом, карної і громадянської відповідальности їх.

3. Виховання громадян для загального озброєння. Заміни постійного війська народньою міліцією. Вирішення народнім представництвом питання про війну та мир. Розв'язання всіх міжнародніх суперечок третейським судом.

4. Скасування всіх законів, що обмежують чи пригнічують вільне висловлювання думок; права спілок і зібрань.

5. Скасування всіх законів, що обмежують громадянські та особисті права жінок порівнюючи до чоловіків.

6. Проголошення релігії особистою справою. Скасування всіх асиґнувань з громадських коштів на церковні та релігійні цілі. Церковні й релігійні громади позитивно розглядати, як приватні спілки, що цілком самостійно керують своїми справами.

7. Запровадження світської школи. Обов'язкового відвідування громадських народніх шкіл. Безплатного навчання, безплатного школярського приладдя і безплатного харчування

в громадських народніх школах. Права безплатного користування всім зазначеним і в середніх школах для тих учнів, що за їхні здібності буду визнані вони за гідних одержувати дальшу освіту.

8. Безплатного судівництва і безплатної юридичної допомоги. Запровадження інституту виборних суддів. Апеляція в карних справах; нагороди невинно-засудженим і ув'язненим. Скасування смертної кари.

9. Безплатної лікарської допомоги, не виключаючи допомоги під час пологів і безплатної видачі ліків Безплатного похорону.

10. Встановлення прогресивного податку на прибутки та маєтки, щоб оплачувати всі громадські видатки, оскільки ці останні повинні бути покриті податками. Встановлення самооподаткування; запровадження прогресивного податку на спадщину, із збільшенням залежно від розміру спадщини і ступеня спорідненості спадкоємця і спадкодавця. Скасування всіх посередніх податків, мита та інших засобів економічної політики, що нехтує інтереси всього суспільства на користь упривілейованої меншости.

Для охорони робітничої кляси Німецька соціял-демократична партія вимагає:

1. Дійсного національного і міжнароднього робітничого законодавства, заснованого на отаких принципах

а) встановлення нормального робочого дня не більшого за вісім годин;

б) заборона дитячої праці до 14-літнього віку;

в) заборона нічної праці в усіх галузях промисловости, опріч тих випадків, де вона конче потрібна з технічних умов промисловости чи в інтересах громадського добробуту;

г) безперервного щотижневого спочинку для кожного робітника не менш, як 36 годин. Заборони видавати заробітну плату крамом.

2. Догляду над усіма промисловими установами, дослідження і регулювання умов праці в місті і на селі через державну інспекцію, окружні робітничі інспекції та робітничі палати. Утворення правильно організованого професійного санітарного догляду.

3. Зрівняння в правах сільсько-господарських робітників та хатніх з промисловими робітниками. Скасування законів про прислугу.

4. Забезпечення права коаліцій.

5. Передача страхування робітників до рук держави, при чім завідування справою страхування організується за вирішальною участю робітників.

В *Австрії* робітничий рух почався в 60-х роках XIX століття; незначний розвиток промисловости й національна боротьба не сприяли розвиткові соціялізму. У 80-х роках в Австрії великий успіх мали анархісти. Коли уряд розгромив їх, утворюється в Австрії, наприкінці 80-х років, «*Соціял-демократична робітнича партія*» (провід їй давав Віктор Адлер).

62. Утворення робітничої соціялістичної партії в Італії. Як ми зазначили, розвиток соціялізму в Італії відбувався під впливом темного, неорганізованого, затурканого сільського пролетаріяту та здеклясованої інтеліґенції. На цім ґрунті розвинувся тут анархістичний рух серед робітництва, і тільки згодом, коли робітники вийшли з-під впливу бакунінського анархізму, з одного боку, та з-під впливу дрібно-буржуазних радикалів з другого дійшло до утворення клясової робітничої соціялістичної партії. І саме італійська секція Першого Інтернаціоналу, вірна заповітам анархізму, поза своєю волею прислужилася не абияк підготовленню ґрунту до організації робітничої соціялістичної партії в Італії. Поперше, працюючи нелеґально, члени секції (анархісти) організували по багатьох промислових містах Італії робітничі союзи, відповідно до фаху праці, тобто професійні спілки. Оці ось спілки і стали згодом за оборонців масової пролетарської тактики та за ворогів бунтівничої, змовницької, анархістичної тактики, що хотіла одразу досягти всього і фактично залишала робітничу клясу без нічого. Подруге, члени секції, анархісти, чимраз більше дискредитували себе в очах робітничої маси своїми невдалими змовами та повстаннями, що починалися урочистими гаслами та багато обіцяли, а кінчалися раз-у-раз мізерними та сумними наслідками.

Деякі визначні анархісти відходили від анархізму й наближалися до соціялізму. Так, наприклад, визначний анархіст А. Коста, вийшовши з Паризької в'язниці, р. 1879-го (де сидів за анархічно-соціялістичну

діяльність), в листі до своїх друзів (в Романьї) писав, що, на його думку, соціялісти-анархісти, ставши на шлях змов, зійшли з правдивого шляху, що вони взагалі одірвалися від життя і замість тверезої, точної науки й тактики, опертої на життьових фактах, на знанні законів історичного розвитку, живляться мріями та утопіями.

«Ми надто замкнулися в самих собі,—писав А. Коста,—і надто більше клопочемося про логіку наших ідей та про створення революційної програми, що її намагалися здійснити негайно,—ніж про вивчення економічного становища та моральних поглядів народу, а також його очевидних насущних потреб. Отож ми фатально не зважали на прояви життя і не досить зливалися з народом. І коли, в благородному захваті, ми спробували були піднести прапор повстання,—народ нас не зрозумів і залишив самих. Скористаймо ж з науки досвіду. Впірнімо в народ і відновімо нашу силу. Бо тепер найголовніше—це відновити італійську соціялістично-революційну партію, що буде провадити далі справу, розпочату Інтернаціоналом, і рано чи пізно, об'єднавшись у федерації з подібними ж партіями, що існують в інших країнах, *відновити на солідному ґрунті Інтернаціонал,* що нині всюди розпався. Інтернаціонал, який він був досі, являв собою лише один історичний момент у житті народніх мас і не міг охопити цілого їхнього життя. Ми не цураємось імени Інтернаціоналу, але хочемо, *щоб він був не звичайнісіньким страшилом, а базувався на солідній організації соціялістичних партій,* що існують по різних країнах».

Після цього виступу Кости стався формальний розкол між соціялістами й анархістами в Італії. А. Коста, Біньямі, Ньокі-Віяні, Набруцці та інші, з одного боку, і анархісти—К. Каффієро, Є. Малятеста, Л. Пеці й Ф. Нат та їхні послідовники—з другого, повели між собою завзяту боротьбу. Анархісти не хотіли покласти зброї, але їхня сила на очах підупадала, а натомість ширилася серед робітництва соціялістична ідеологія.

В березні 1880 р. відбувся в Болоньї з'їзд соціялістів, що на ньому було щось із тридцять представників від Емілії й Романьї (серед них і А. Коста). Обміркувавши пропозицію про утворення «*Соціялістичної партії*», що мала скупчити коло себе італійських соціялістів і зібрати коло своєї програми розпорошене робітництво, з'їзд одноголосно ухвалив цю пропозицію. Щодо тактики,—то з'їзд не обмежував її певними формами, але зазначив, що соціялісти мусять використовувати всі реальні можливості не лише на те, щоб наблизити перемогу соціялізму, але й на часткове поліпшення становища робітничої кляси та на соціялістичну агітацію. Р. 1881 «Соціялістична партія» (Романьї) надрукувала в «*Avanti*» («Вперед»), органі А. Кости, свою програму. З програми бачимо, що нова партія, хоч і рвала щодо тактики з анархізмом, проте, ідеологічно ще не дійшла до наукового соціялізму. Домагаючись колективної власности на землю, копальні, фабрики й заводи, партія вважала колективізацію засобів виробництва за засіб організації анархо-соціялістичного суспільства. На боротьбу за соціялізм партія закликала соціялістичну інтелігенцію, робітників та селян, не дотримуючись виразної клясової пролетарської позиції [1]).

Трохи пізніше, а саме в травні р. 1882, постала в Міляні,—в найрозвиненішому промисловому місті Італії,—з ініціятиви місцевого робіт-

---

1) Маємо до діла позицію, що нагадує трієдичну базу українських і російських соціялістів рев люції нерів: інтелігенція, селянство і робітництво.

ничого клюбу, «*Італійська робітнича партія*», що виразно стала на клясову позицію, відрізняючись цим від «Соціялістичної партії». Безпосереднім стимулом до організації партії була потреба організувати робітництво для участи у виборах, у зв'язку з тим, що законом 1882 р. поширено виборчі права на деякі робітничі групи. В маніфесті партії читаємо: «Робітники, міські і сільські! З почину Мілянського робітничого клюбу закладено виборчий відділ для вивчення питань, що стосуються становища робітників на адміністративних і політичних виборах, та *для допомоги утворенню робітничої партії, незалежної від усіх інших партій.* Робітники! Наші інтереси абсолютно відрізняються від інтересів інших кляс; тому наш відділ і наша партія, природна річ, можуть складатися лише із заінтересованих осіб, цебто з робітників. Запам'ятайте твердо, товариші, що робітники заслужать на належну пошану лише тоді, коли покажуть усьому світові, що вони хочуть і вміють самостійно вивчати та обмірковувати всі питання, що до них стосуються. Досі ми охоче довіряли наші інтереси іншим партіям і помічали, що нашим коштом нас же, несвідомо і свідомо, завжди обдурювали, і, на жаль, майже завжди різні честолюбці визискували нас, використовували народ для своїх особистих інтересів. Вже настав час навчитися нам, робітникам, залагоджувати свої справи по-своєму; настав час виконати свій обов'язок перед цивілізацією і майбутнім. Ми звертаємося з оцим закликом до всіх робітників сіл і міст, щоб вони закладали в своїх місцевостях виборчі відділи «Робітничої партії» й допомагали мілянським відділам нарадами та проєктами й давали іншу підтримку. Закінчуємо наш заклик: наша мета—поліпшити матеріяльний добробут і духовний стан робітничих мас,—цього повинні домагатися самі робітники, об'єднавшись у «*робітничу партію*», незалежну від усіх інших партій. Чекаємо, товариші, що ви порадуєте нас своїм приєднанням та своїми порадами. Тимчасовий комітет: Е. Поці—столяр, А. Ґаллі—друкар, Д. Кроче—рукавишник, А. Ґварнаскелі—золотар, Е. Досі—цирульник».

Через два місяці «*Робітнича партія*» оголосила свою програму. У вступній частині програми читаємо: «Італійська робітнича партія», автономна і незалежна, вперше починає жити, беручи на себе з'ясувати ті змагання, що за сучасних обставин відповідають пекучим потребам робітництва й реально полегшують економічне й моральне убозтво. «Робітнича партія», висовуючи низку реформ, що їх можна здійснити в сучасних соціяльних обставинах, має намір, насамперед, домагатись переведення реформ економічного характеру, бувши певна, що не може бути політичної волі без відповідного економічного визволення. Незалежність і ріжниця нашої партії від інших полягає в тім, що ці останні (і ті, що перемогли, і переможені) після закінчення виборів замовкають. «Робітнича ж партія», навпаки, не припиняє своєї діяльности, бо, відчуваючи визиск і пригнічення через окремих своїх членів, вона повинна щодня йти на штурм, щоб одбити для себе все те, що їй належить. Діяльність партії, охоплена єдиною програмою, розпадається на дві частини: *діяльність, що стосується до держави, і діяльність, що стосується до капіталу.* В сфері першої діяльности можливі тимчасові союзи з іншими партіями для спільної праці, бо реформи, здобуті таким чином, мають загально-національне, гуманітарне значіння, і тому не можна вважати їх за призначені лише для одної кляси громадян. У другій діяльності справа стоїть зовсім інакше: тут одна партія в межах тієї самої нації ставить свої інтереси супроти інтересів інших партій, і в цій боротьбі двох сил робітнича партія повинна виступати

самостійно, *не допускаючи* чужого втручання, не прохаючи чужої підтримки. В неї, з одного боку—держава, з другого—капітал, а перед нею—боротьба». Далі йшли конкретні програмові вимоги: щоб держава не втручалася в боротьбу робітництва з капіталістами, волі страйків, загального виборчого права, волі друку, спілок, зібрань, навчання, скасування постійної армії та озброєння народу, повної комунальної автономії, єдиного прогресивного податку від капіталу й ренти, припинення видатків з державних коштів на релігійні потреби, скасування закону про проституцію, скасування бюрократії з заміною її безпосередньою працею урядовців, забезпечених платою та відповідальних, особливо суддів. «Визнаючи, що сучасна міжнародня політика є повне заперечення прав народів», «Італійська робітнича партія» заявляла, що вона «твердо стоїть за загальне братерство й незалежність усіх народів». Щодо боротьби проти капіталізму, партія звертала увагу на потребу організації професійних спілок та на «об'єднання їх у єдиний робітничий союз», на розвиток робітничої кооперації, на потребу об'єднаної впертої боротьби задля «поліпшення економічного становища робітників та забезпечення їхніх дітей хлібом, працею та освітою».

Р. 1882 обидві партії—«Соціялістична» і «Робітнича»—брали участь у виборах до парляменту. «Робітнича партія» виставила кандидатуру робітника А. Мафі, а «Соціялістична»—А. Косту і Ньокі-Віяні. Як вибори минули, «Робітнича партія» якийсь час не виявляла діяльности, але окремі члени її провадили пропаґанду серед робітництва. Р. 1883 організовано спілку некваліфікованих робітників під назвою «*Спілка працівників*», що почала видавати в Міляні газету—«*Fascio Operaio*» («Робітнича спілка» [1]). В підзаголовку газети стояло гасло: «Коли італійські робітники не почнуть боротися самостійно, то ніколи вони не будуть вільними». «Спілки працівників» закладено і по промислових містах Італії. «Робітнича партія» брала діяльну участь у цьому професійному робітничому рухові. По промислових містах з'явилося кілька робітничих газет. Так, поволі зміцнювався робітничий рух. У вересні 1884 р. закладено «*Федерацію спілок працівників*», до котрої прилучилися мілянська спілка і подібні до неї спілки в Бусто Арсіціо, Саконато, Леньяно і Ґаллярате. Утворена «Федерація спілок» мала таку назву: «*Італійська робітнича партія. Крайова Федерація Горішньої Італії*». В статуті Федерації, ухваленім на конґресі, зазначалося, що «Італійську робітничу партію» закладено для оборони робітників, що вона буде змагатися до того, щоб організувати за фахами, лави пролетарів та встановити між ними братерство». «До «Робітничої партії» можуть приєднуватися спілки робітників,—говорилося далі в статуті,—що змагаються до поліпшення соціяльно-економічного становища трудящих кляс і побудовані на засадах взаємної допомоги тощо, аби всі вони складалися виключно з робітників обох статей, що живуть з фізичної праці (так сільських, як і фабричних), одержують плату й перебувають у беспосередній залежності від своїх хазяїв, підприємців-капіталістів». Отже, «Робітнича партія» була одночасно і політичною, і професійною робітничою організацією.

Буржуазний італійський уряд, бачивши, як наростає сила «Робітничої партії», почав уживати проти неї репресій, особливо від літа 1885 р. Але репресії не спинили руху. В грудні 1885 р. відбувся в Мантуї

---

1 «Спілка працівників» мала назву—«La Lega dei figli del lavoro»—себто в перекладі слово в слово: «Ліга (спілка) дітей праці».

надзвичайний конґрес «Робітничої партії», що був маніфестацією зростання впливів партії робітництва: на цей час партія об'єднувала сорок організацій, що в них було 30 тисяч членів (тоді як ще рік тому в партії було всього п'ять організацій).

Взаємини між «Робітничою» та «Соціялістичною» партіями були лагідні. Р. 1886 центральний комітет «Робітничої партії» делеґував на конґрес «Соціялістичної партії» в Мантуї одного з своїх членів. Конґрес радо привітав представника і ухвалив таку постанову: «Беручи на увагу, що робітники, терплячи злидні, визиск і гніт від капіталістів, можуть, в наслідок натурального опору, виявляти в своїй боротьбі лише соціялістичні тенденції,— «соціялістична партія» ухвалює щодо «Робітничої партії» таку постанову: йти разом з нею і допомагати їй усяким способом для того, щоб усі робітники поліпшили своє економічне, політичне, моральне та інтелектуальне становище». На чергових виборах до парляменту «Соціялістична партия» ввійшла в бльок з «Робітничою» (виступаючи проти буржуазно-демократичної партії та «Союзу робітничих товариств взаємодопомоги», що були під впливом буржуазних демократів).

Втягнення „Робітничої партії" в політичну діяльність, виступи соціялістичних депутатів в парляменті в оборону робітників висували питання про надання більшої ясности політичним позиціям партії. Почалися дебати про надання програмі партії соціялістичного характеру, про об'єднання з „Соціялістичною партією". В країні ширились ідеї *К. Маркса*. Письменник соціяліст *Ф. Тураті*, професор філософії *А. Лябріоля*, *К. Прамполіні* та інші ширили науково-соціялістичний світогляд. Урядовий терор проти робітничих організацій, насильне задушення страйків фабричних і сільсько-господарських робітників також штовхали „Робітничу партію„ на шлях політичної боротьби й допомагали розвиткові клясової соціялістичної свідомости. Р. 1891 на Мілянському конґресі „Робітничої партії" члени місцевої „Соціялістичної ліги", допущені до участи в конґресі, мали великий успіх. Р. 1892 відбувся, в Ґенуї, національний робітничий конґрес; на конґресі були присутні представники різних партій, в тім числі й анархісти. На самім же початку праці сталася велика суперечка між соціялістами (більшістю) та анархістами (меншістю), що кінчилася розколом конґресу. Соціялісти засіли окремо й заснували нову партію під назвою — „*Партія Італійських робітників*". „Робітничу Партію", так само як і стару „Соціялістичну", зліквідовано.

Конґрес ухвалив програму та статут партії, а також обрав центральний комітет [1]). У програмі „Партії італійських робітників" читаємо: „Беручи на увагу, що в сучасній суспільній організації ми маємо примусовий поділ на дві кляси: з одного боку, визискуваних робітників, а з другого, — капіталістів, які привласнили та монополізували у своїх руках суспільне багатство; що робітники обох статей всіх галузів виробництва і різного становища, які живуть із своєї праці, творять, у наслідок своєї економічної залежности, пролетаріят, примушений терпіти злидні, приниження та гніт; що всі люди, сприяючи мірою своїх сил, створенню й підтриманню потрібних для суспільного життя добр, мають однакове право користуватися з тих добр, а насамперед право на суспільне забезпечення існування; *визнаючи* — що сучасна соціяльно-економічна організація, перебуваючи під обороною сучасного політичного режиму, являє собою

[1]) Програму зачитав Ф. Тураті; в дебатах брали участь разом з іншими, Мафі, Лядзарі, Кабріні, Бальдучі, Данієлі і Кулішова.

панування монополізаторів суспільного й природного багатства над робітничою клясою; що робітники не досягнуть свого визволення, коли не буде здійснена соціялізація засобів виробництва (землі, земних багатств, фабрик, засобів комунікації та ін.) та не буде усуспільнена система виробництва; *вважаючи*, що цієї остаточної мети можна досягти лише боротьбою пролетаріяту, організованого в клясову партію, незалежну від усіх інших партій, — партію що виявляє свою діяльність у двох напрямках: 1) у професійній боротьбі за безпосереднє поліпшення становища робітників (робочий день, заробітна плата, фабричне законодавство та інш.), в боротьбі, що лежить на обов'язку бірж праці та інших професійних організацій; 2) в боротьбі ширшій, що має на меті завоювати політичну владу (держава, комуни, адміністративно-громадські установи та ін.), для того, щоб перетворити її із знаряддя пригнічення та визиску (який вона є нині) за знаряддя економічної й політичної експропріяції панівної кляси, —

— Італійські робітники, намагаючись до визволення своєї кляси, постановляють: об'єднатись у партію, побудовану на зазначених вище принципах".

На додаток до наведеної програми, конґрес ухвалив (на доповідь Кабріні) таку постанову *про роботу Партії серед сільського пролетаріяту, напівпролетарів та незаможного селянства:*

„Конґрес, визнаючи, що досі не приділювано належної уваги справі практичної та раціональної організації сільсько-господарських робітників, що повинна відбуватись рівнобіжно з організацією міських робітників; визнаючи, разом із цим, що різні форми оброблювання земл. в Італії не дають провадити організацію якимсь одним способом аж доти, доки земля не буде вилучена з монопольного капіталістичного володіння та передана робітничим масам — постановляє:

1. Сприяти утворенню хліборобських артілей для ґуртової оренди, — особливо там, де переважає велике землеволодіння, — вважаючи ці артілі за такі організації, що значною мірою полегшують доступ до комунального та місцевого управління і сприяють поліпшенню вбогого та пригніченого становища сільської робітничої кляси;

2. Сприяти організації спілок опору серед спільників і взагалі серед залежних селян для перегляду земельних договорів;

3. Допомагати кооперативним спілкам, що засновують їх зайшлі робітники (поденники, робітниці на рижових полях, косарі), щоб вони могли вирватися з цупких рук спекулянтів-підрядчиків та баришників, що подвоюють капіталістичний визиск.

Цією постановою „Партія Італійських робітників", ґрунтуючись на марксовій науці про клясову боротьбу й тактику робітничої партії, виявила глибоке розуміння потреби співпраці поміж міським пролетаріятом і сільськими робітниками та селянами-незаможниками — під ідеологічним та організаційним керівництвом пролетарської партії.

Партія почала швидко розвиватись. На конґресі в Реджіо-Емілії, що відбувся р. 1893, вона прийняла нову назву: *„Соціялістична партія Італійських робітників"*.

Анархісти на своєму конґресі (в Ґенуї, р. 1892) також ухвалили були закласти окрему партію під тією самою назвою — „Партія Італійських робітників". Щоб мати якийсь успіх серед робітництва, вони висловилися були навіть за участь у виборчій боротьбі. Та з цих постанов нічого не вийшло. Як організована партія, анархісти існувати перестали.

63. Організація соціялістичних робітничих партій в інших европейських країнах. Не будемо спинятися тут на історії робітничого руху

в інших, дрібніших, европейських країнах, тим більше, що в основному відбувався він у формах, подібних до вже розглянутих. Отже, подамо лише деякі фактичні відомості.

В *Еспанії* (що відстала в господарчому розвиткові ще більше, як Італія) також довший час переважний вплив мали анархісти, а потім анархо-синдикалісти. Соціялістичну партію з марксистською програмою утворено тут (під впливом Ляфарга) наприкінці 70-их років (на чолі з Пабльо Іглезіасом; але ця партія не мала значного впливу на робітництво.

У промисловій *Белыії* *„Соціялістичну робітничу партію“* утворено наприкінці 70-их років XIX століття. Програму свою ця партія запозичила в „Німецької робітничої соціялістичної партії“; в практичній своїй роботі наближалася до „практицизму“ англійського робітництва, знайшовши собі підпору, між іншим, ще й у робітничій кооперації.

В хліборобсько-торговельній *Голяндії* наприкінці 80-х років розвинувся анархо-синдикалізм (під проводом Домела Ньювенгайса), але рівнобіжно з ним почався і соціялістичний рух: р. 1894 засновано в Голяндії *„Соціял демократичну робітничу партію“* (проводирі її були інтелігенти — Тролъстра і Ван-Коль).

В дрібнобуржуазній *Швайцарії* розвинувся найбільше професійний та кооперативний рух. Організована тут р. 1889, *„Соціял-демократична партія“* не зміцніла і через якийсь час злилася з непартійною демократичною робітничою організацією „Союз Ґрютлі“.

У скандинавських країнах (*Швеції*, *Норвегії*, *Данії*) соціял-демократичні партії виникли тільки наприкінці XIX стол., з програмами на німецький зразок.

В *Болгарії* *„Соціял-демократичну партію“* організовано на початку 90-их років XIX стол. (з участю Благоєва, засновника перших марксистських робітничих гуртків у Петербурзі в 80-их роках).

В *Сербії* „Соціял-демократичну партію“ засновано допіру на початку XX стол., а в Румунії то й ще пізніше.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ УЧНІВ

*) *Б. Горев.* История социализма. Том I. Изд. „Новая Москва“. 1924.
*) *Арк. А — н.* Історія робітничого руху в Англії, Франції і Німеччині. ДВУ. 1926.
М. Беер. Всеобщая история социализма и социальной борьбы. Часть IV и V. ГИУ. 1924.
М. Беер. История социализма в Англии. Часть II. ГИЗ РСФСР. 1924.
Молотов. История социализма.
Ардашев. Хрестоматия по новой истории.
Н. Рожков. Учебник истории всеобщей и русской. ГИЗ РСФСР. 1922.
Бах. Очерки по истории Германии XIX в.
Куприянова. Организация западно-европейских рабочих.
* *Рязанов.* I-й Интернационал.
В. Святловский. Очерки по анархизму. ГИЗ РСФСР. 1922.
В. Святловский. История социализма. Второе изд. „Начатки Знаний“, Петроград. 1924.
* *Ф. Энгельс.* Положение рабочего класса в Англии.
* *И. Хилкуит.* История социализма в Соединенных Штатах ГИЗ РСФСР. Петербург. 1920.
О. Авсем. Історія боротьби праці за визволення. Вид. „Космос“. 1923.
Г. де-Ман и Л. де-Бруккер. Рабочее движение в Бельгии. Перевод с немецкого Н. Мещерякова. ГИЗ РСФСР. 1923.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

Кулишер. Промышленность и рабочий класс в Западной Европе.
П. Маслов. Курс истории народного хозяйства.
Д. А. Гобсон. Развитие современного капитализма. ГИЗ РСФСР. 1926.
В. Зомбарт. Современный капитализм.
В. Зомбарт. Социализм и социальное движение. Изд. „Луч". СПБ. 1907.
Ш. Жид и Ш. Рист. История экономических учений. Москва. 1918.
* *Ф. Мерин*. История германской социал-демократии. Изд. „Красная Новь". 1923.
* *Ц. Фридлянд и А. Слуцкий*. История революционного движения Западной Европы (1789 — 1914). Изд. „Красная Новь". 1924.
Кареев. История Западной Европы в новое время. Том IV та V.
Ж. Жорес. Очерки социализма. СПБ. 1906.
Кулишер. Промышленность и рабочий класс в Западной Европе. Част. II.
С. Ковалев. Курс всеобщей истории.
И. Луи. История социализма во Франции.
Г. Горев. О. Бланки.
Ж. Вейль. История социального движения во Франции (1852 — 1902). С.-Петербург. 1906.
П. Луи. История синдикального движения во Франции.
Д. Грин. История английского народа.
Гельд. Развитие крупной промышленности.
* *„Обществоведение"*, Сборник статей под ред. проф. Тарасова. Том IV. Ленинград. 1924.
Н. Рожков. История социализма. Петербург. 1918.
М. Туган-Барановский. Промышленные кризисы.
М. Туган-Барановский. Современный социализм.
Ю. Стеклов. Первый Интернационал. Изд. 3-е. ГИЗ РСФСР. 1923.
Гильом. Интернационал. Том I, II.
Проф. *А. Анджиолини*. История социализма в Италии. Част II. Изд. „Луч". С.-Петербург. 1907.
Полонский. М. Бакунин
Бернштейн. Экономическое развитие Германии.
* *А. Эссен*. Три Интернационала. ГИЗ РСФСР. 1926.
В. Эндруз. История Соединенных Штатов после междуусобной войны 1861 — 1962 г.г. и до наших дней. Перевод с английского Е. Гурвича. Книгоиздательство М. Пирожкова С.-Петербург. 1905.
Н. Критская и Н. Лебедев. История синдикального движения во Франции 1789—1907 г. Москва. 1908.
Гуго и Штейман. Справочная книга социалиста. Том I и II. С.-Петербург, 1906.
Ж. Люскер. Общие и периодические промышленные кризисы. Перевод с французского Н. Сувирова. С.-Петербург. 1908.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРОРОБКИ

1. Анархістичні ілюзії й перемагання їх у робітничої кляси.

2. Особливості розвитку робітничого руху в Англії, Франції, Німеччині та в Спол. Штатах Північної Америки.

Літературу вказано вище.

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

XIV. РОЗВИТОК КАПІТАЛІЗМУ Й КЛЯСОВОЇ БОРОТЬБИ В РОСІЇ ТА НА УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

64. Розвиток промисловости й капіталістичних відносин на селі в Росії та на Україні після скасування кріпацтва. Скасування кріпацтва створило сприятливі умови для розвитку капіталізму в Росії та на Україні. Швидким темпом нагромаджувалися капітали, розвивалася промисловість, опановували хліборобську продукцію (поміщицьку й селянську) товарові форми. Особливо бурхливо пішов розвиток промисловости з 80-мидесятих років XIX століття. Р. 1892 Ф. Енгельс писав: „Я рішуче не бачу, щоб наслідки *промислової революції*, яка відбувається на наших очах у Росії, хоч будь-чим відрізнялись від того, що ми бачимо або бачили в Англії, Німеччині, Америці". І дійсно, на дев'яності роки припадає справжня *промислова революція* в Росії й на Україні. З цього часу Україна вступає в нову добу свого існування: постали нові творчі сили, на розлогих степах закуріли фабрично-заводські димарі, загули новітні велетенські европейські машини, зачорніло кам'яне вугілля, задзвеніло залізо, сталь, чавун; на суспільному обрії почала з'ясовуватися, вимальовуватися могутня постать нової кляси — пролетаріяту.

Російський царський уряд, маючи користь з розвитку великої промисловости, щільніше зв'язується з великою буржуазією, дає їй підмогу державними коштами, першою чергою шляхом різних замовлень, енергійно будує залізниці, поширює сітку кредитових установ, підвищує митні тарифи й намагається скласти з іншими державами вигідні для російського капіталізму договори, нарешті, переводить грошову реформу, заводить золоту валюту, щоб дати капіталістам тривалу, найпридатнішу для міжнароднього обороту валюту.

Маючи сприятливі обставини для розвитку, капіталізм за кілька років довершив величезний переворот. Рікою полилися капітали, — свої й чужоземні, — у промисловість, переважно в кам'яно-вугільну та металюргійну — в ці основні галузі новітньої промисловости. Р. 1890 в акційні товариства Росії вкладено 580 мільйонів карб., а в 1900 — 1.742 мільйони карб., і з них близько 800 мільйонів карб. було чужоземного капіталу. Року 1894 працювало в Росії лише 3 чужоземні акційні товариства, а 1899 — вже 70 т-в. З 1890 до 1900 р. кількість витопленого чавуну збільшилась у три рази (а перед тим вона змогла збільшитися у три рази лише за 25 років). Кількість вугілля, що за минулі 25 років дала збільшення в 10 разів, за дев'яності роки збільшилась у 15 разів. Буйно росли величезні капіталістичні підприємства, на зразок західньо-европейських та американських. Процес цей характеризується такими цифрами (на всю Росію):

1. Кількість великих підприємств (з 1.000 і більше робітників у кожному) збільшилася від 1879 до 1890 р. на 25%, а від 1890 до 1902 р. — на 141,5%.

2. Кількість середніх (999 — 500 робітників) від 1879 до 1890 р. — на 10,0%, а від 1890 до 1902 р. — на 97,2%.

3. Кількість дрібних (499 — 100 робітників) від 1879 до 1890 р. — на 15,5%, а від 1890 до 1902 р. — 54,3%.

Осередками цієї промислової революції були центральний промисловий район Росії, Урал, Сибір, Кавказ і Україна.

Правда, царський уряд, ведучи щодо України колоніяльну політику, не сприяв розвиткові творчих сил України. Зокрема, колоніяльна політика московської буржуазії вела до того, що на Україні дуже кволо розвивалася легка обробна промисловість. Державний бюджет царської Росії складувано так, що кошти, стягнені з України, йшли переважно на потреби Московщини (за 23 роки — від 1869 до 1891 ріку — стягнено з України 2.899.600 тисяч карб. державних прибутків, а повернено у формі державних видатків 1.749.000 тисяч карб., тобто залишено на потреби центру імперії 1.150.600 тисяч карб., стягнених з України); таким чином гальмовано нагромадження українського національного капіталу. Та російська імперіялістична політика хоч і калічила, але не спинила розвитку продукційних сил України: як ми вже говорили, з 80-их років попливли на Україну чужі капітали — закордонні — й викликали тут розвиток важкої промисловости — в першу чергу, кам'яновугільної та металюрґійної.

На Україні розцвів *Донбас*. До 1887 р. тут працювало тільки два металюрґійні заводи: Юзівський і Пастухівській, а р. 1897 було їх уже 17, з 29 доменними печами. Поруч цих великих металюрґійних заводів виросла ще величезна кількість механічних, сталеливарних, трубопрокатних, машиновиробних та інших заводів, які працювали на мартенівських печах та переробляли вже готовий чавун і залізо.

Розвиваючись значною мірою коштом чужоземних капіталів — французького, англійського, німецького й бельгійського, металюрґійна й кам'яновугільна промисловість України швидко перегнала російські (уральські) металюрґійні підприємства. З кінця 1890 років Україна постачає чавун на всі російські ринки — в Петербург, Польщу та інші промислові осередки.

За містами Донбасу швидко виросли й інші промислові міста: Катеринослав (тепер Дніпропетровське), Одеса, Миколаїв, Таганрог, Харків. Ще швидше, ніж металюрґійна, розвивалась кам'яновугільна промисловість на Україні. Ось кілька цифер, що характеризують цей розвиток.

Здобуто кам'яного вугілля

Рік	В цілій Росії (Росія, Польща, Україна)	На Україні
1896	572.000 тисяч пудів.	311.736 тисяч пудів
1900	986.327 „ „	671.811 „ „

Великої ваги в господарстві України набрала в цей час і *цукрова промисловість*. Про це свідчать такі цифри: 1900 р. вироблено на Україні 41,2 мільйони пудів цукру (а в Росії цього самого року — 0,7 мільйона пудів), а 1905 року — 43,3 мільйона пудів (у Росії знову лише 0,7 мільйона пудів).

Р. 1902 було на Україні 2.295 фабрично-заводських підприємств, в тім числі й 45 великих заводів, що в кожному з них працювало понад 1.000 робітників, а разом у всіх цих 45 заводах — 98.742 робітників[1]).

[1]) *М. Порш.* Відносини України до інших районів Росії.

Розвиток промисловости йшов разом із швидким зростанням кількости міського та сільського робітництва України. Коли р. 1897, за переписом, нараховувалося в сільському господарстві та в дрібному промислі 1.121.038 роб., а у фабрично-заводській промисловості — 259.131, тобто всього 1.480.169 робітників, то 1900 року нараховувалося вже в сільському господарстві, в ремеслі та в дрібній і великій промисловості 2.448.466 робітників (проти 14.155.257 робітників у всій Европейській Росії). Правда, з цієї, досить великої кількости, робітництва на Україні (тобто з 2.448.466 чол.) пролетаріяту фабрично-заводської промисловости було всього 327 424 чол.; більше — а саме 853.585 робітників — працювало в дрібній промисловості та в ремеслі; а найбільша частина припадала на сільсько-господарських робітників (975.397 чол.) та заробітчан (392.060 чол.).

Поруч з розвитком промисловости розвиваються капіталістичні відносини і в сільському господарстві. Воно дедалі більше перетворювалось на капіталістичне господарство, дедалі міцніше зв'язувалося з ринком, виробляючи хліб, молоко, м'ясо, птицю й інші продукти на продаж (на ринок). Напівкріпацьке поміщицьке господарство переходить всюди повільно на капіталістичне, побудоване на вільній найманій праці. Причина цього значною мірою була та, що селяни обробляли поміщицьку землю (зполовини, або орендуючи її) гірше, як свою надільну. Отже, коли поміщик хотів мати більший прибуток із свого маєтку, він повинен був стати ближче до господарства, найняти добрих робітників, завести поліпшені машини, штучне угноєння тощо. Економічний визиск брав гору над позаекономічним. Швидко пішов процес буржуазного переродження селянської верхівки. В Росії розкладалась община. Серед селянства зростала оренда, що мала характер підприємства. Всюди виділялись з общини заможні селянські двори, що орендують та купують землю і організують капіталістичне, побудоване на найманій праці, хліборобство. Роля надільної землі в селянському господарстві зменшується.

В цей самий час, як зміцнювався невеликий числом шар заможного селянства, відбувалися великі зміни серед незаможної, біднішої частини селянства. Бідняки не мали чим та як хазяйнувати, здавали свої наділи в оренду багатіям, зменшували своє господарство або й зовсім кидали його, перетворюючись на пролетарів.

Вплив капіталу, ринку на сільське господарство позначився також і в тому, що в колишній Росії почали виділятися цілі райони, де селянське господарство перетворювалося переважно на товарове. В одному районі селянство почало сіяти переважно льон, в другому садити картоплю, в третьому — буряки, в четвертому розвивалось молочарство. Навіть у таких хлібних зернових районах, як Надволжя та Південний Схід, частина селянських господарств перетворилася на товарові господарства.

На Україні капіталізація сільського поміщицького й селянського господарства йшла ще швидше ніж в Росії: тут гостріше виступало розшарування селянства, зокрема — створення великого шару наймитів; тут спостерігаємо значне поширення сільсько-господарських машин та штучних угноєнь. Машина зменшувала значіння відробітків і руйнувала старі, напівпанщизняні відносини між поміщиками та селянством. Розвиток капіталізму відбувався в багатьох випадках в той час, коли кількість орної землі в кожнім окремім господарстві не тільки не більшала, а навіть меншала. Робилося це через те, що такі господарства ставали, так би мовити, важчі; вони вбирали в себе значно більше, як перед тим, капіталу, потребували машини, штучних угноєнь, багато найманих робітників. На

око, дрібне земельною площею, таке господарство було велике капіталом. Селянство підпадало все більше під владу ринку.

Селянство в Росії й на Україні виразно покололось на три основні групи чи верстви.

Розгорнулось, збільшилось і числом, і зміцнилась сільська буржуазія, шар заможного, куркульського селянства. Це самостійні господарі, пани на селі. За заможними селянами йшло середняцтво, що хоч і вело самостійне господарство, проте, ніколи не почувало певности свого становища. Частина середняків висувалась на куркулів, а частина спускалось нижче, до голоти. Відокремлювався далі шар незаможного, бідного селянства та сільського пролетаріяту й напівпролетаріяту. До цієї групи, в кінці XIX століття, належало близько половини всього селянства. Зростання цієї групи пішло особливо швидко в 90-х роках XIX століття. В цей час саме значно впали ціни на хліб, а це призвело до підупаду і знищення дрібного селянського господарства.

З названих селянських груп порівняно новою була верства сільсько-господарського пролетаріяту. Звичайно, були, як ми вже це знаємо, наймані сільсько-господарські робітники і за часів кріпацтва, але вони тоді ще не творили окремої верстви. Верства сільсько-господарських робітників у Росії і на Україні почала творитися лише після скасування кріпацтва. Капіталізм, влада грошей, на селі призводила до того, що незаможне селянство пролетаризувалося, значна частина його йшла в місто, на фабрики й заводи, але багацько йшло в найми до поміщика та до багатого селянина.

Наприкінці XIX століття в колишній Росії нараховувалося близько $3^1/_2$ мільйонів найманих сільсько-господарських робітників, в тім числі особливо багацько на Україні. Як бачимо, протягом кількох десятків років створилася нова величезна суспільна верства, що становила 5—6% усього селянського населення.

Поділ селянства на різні групи чи верстви, що мали різні інтереси, призводив до загострення клясової боротьби в самому селі. Незаможник боровся (як міг) проти куркуля, наймит — проти куркуля й поміщика. Середняк, і навіть куркуль, лихом дивився на поміщика, що загарбав собі землю й давив своїм капіталом усі селянські групи. Але загалом ця клясова боротьба йшла двома напрямками: 1) боротьба між сільськими робітниками та сільськими підприємцями (до яких належали поміщики й заможні селяни) і 2) боротьба між усім селянством та всією поміщицькою клясою.

65. Робітничі та селянські виступи в Росії та на Україні наприкінці XIX століття. Становище робітництва в Росії і на Україні в останній чверті XX століття було важке: довгий робітний день, низька заробітна плата, антисанітарні умови праці, відсутність охорони робітничого здоров'я та життя, безправність і беззахисність (через клясову несвідомість, неорганізованість та загальну культурну відсталість). Правда, 1882 та 1885 р. царський уряд видає два закони про охорону праці малолітніх та жінок; 1886 р. видано закон про порядок наймання робітників на фабрики й заводи. Одночасно, ще 1 червня 1882 р. запроваджено в життя закон про фабричну інспекцію. Одначе, всі ці закони здебільшого лишилися на папері. Буржуазія повела проти них уперту та завзяту боротьбу. Вона обернула фабричних інспекторів на оборонців своїх інтересів і порушувала безкарно закони про охорону праці, особливо дитячої. З р. 1897 буржуазія повела проти робітників організований похід. Знову дозволено наймати десяти-дванадцятилітніх дітей на фабричну працю, знову

дозволено в багатьох випадках нічну працю підлітків і жінок. А щоб заховати від громадських кіл відомості про тяжкий стан робітників, заборонено друкувати справоздання фабричних інспекторів, а самим інспекторам наказано пильнувати інтересів промисловців, а не робітників. Зокрема становище робітників у гірничій промисловості було остільки тяжке, що, наприклад, робітники Донецького басейну намагалися обминати його, почали були втікати з нього, так що черговий з'їзд гірничих промисловців України 1898 р. поставив був на порядок денний проєкт закону про примусове затримання робітників на копальнях.

Важке було становище робітництва і в інших галузях промисловости в Росії і на Україні. Ось що читаємо в київській проклямації з 9 грудня 1897 р. (що зверталась до робітників „Южно-русского машиностроительного завода"): „На всіх київських заводах робочий день не більший за 12 год., і тільки в нас працюють 12 годин з половиною... У нас дерут за декілька хвилин спізнювання 15 коп. штрафу, не беручи нічого на увагу, через що спізнився робітник. Дерут 15 коп. штрафу і з дорослого робітника, що заробляє півтора карбованці на день, і однаково 15 коп. з хлопчини, що заробляє 45 коп.". В Одесі на гільзових фабриках працювали 13 годин на добу. На цукроварнях на Київщині всюди працювали по 12 годин. У Херсоні на плюшевих фабриках — по 14 та навіть по 18 годин; у шахтах на Катеринославщині шахтарі працювали під землею $12^1/_2$ год. Робітники в дрібній, кустарній, промисловості були ще в гірших умовах, ніж робітники великої промисловости: в Бердичеві заготівники працювали по 16 год. на добу; в Київі кравці — по 15 — 18; катеринославські ремісники — по 14 — 17 годин. На криворізьких та інших копальнях діти від 11 до 13 років працювали по 12 та більше годин за 10 — 12 карб на місяць[1]).

Р. 1893 (як закінчено залізничне будівництво) почалася в Росії і на Україні промислова криза. Відчувся брак вільних коштів на грошовому ринкові, потрібних для промисловости, почали спадати ціни на фабрично-заводські вироби, і, нарешті, почало скорочуватися виробництво. По виробничих районах запанували злидні; капіталісти викидали робітників на вулицю, повстало масове безробіття.

Робітництво починає вживати в боротьбі проти капіталістів масових страйків; так, р. 1899 у всій колишній Росії страйкувало 57.498 робітників. Одночасно робітники кидаються до клясової самоорганізації — професійної і політичної. Заразом з оживленням клясової борогьби в містах розбурхувалася наново і клясова боротьба в селі.

Заможні шари сільського населення швидко зміцнюють своє економічне становище й виступають проти самодержавно-поміщицького режиму і, — в першу чергу, — проти станових привілеїв дворянства. Так, приміром, у Катеринославській губерні з 1886 до 1891 р. кількість господарств з маєтком від 25 до 50 десятин збільшилася на $51{,}7\%$, а господарств, що мали понад 50 десятин, — на 200%. Заможне селянство стало в гостру опозицію до уряду за те, що своєю політикою допомагав уряд дворянському землеволодінню і не сприяв розвиткові капіталу в селянському сільському господарстві. Зокрема, український глитай, поглядаючи ласо на поміщицьку землю, що здебільшого перебувала в руках чужого народністю й культурою елементу, робився неабияким політиком і революціонером, висував уперто питання про вивласнення поміщицьких маєтків та про певні соціяльні реформи.

[1]) *Пажитнов.* Положение рабочего класса в России.

Середняцьке господарство мало в Росії і на Україні споживчий характер і животіло коштом жахливої експлуатації своєї власної праці, коштом голодування та злиденного, нужденного життя мільйонів селян. Пересічний річний добуток одного робітника (члена родини селянина — середняка й незаможника) виносив 90 — 150 карб., тобто був значно менший, ніж річний заробіток робітників на фабриці, чи заводі, і дорівнював заробіткові сільсько-господарського робітника. Оренда землі також давала дуже мало прибутку, через високу оренду та низькі врожаї. Отже, становище середняцьких та незаможних кіл селян ставало дедалі тяжче, особливо через великі податки. Податкова система душила саме дрібні господарства, бо, коли маючи наділ менший, ніж 3 десятини на двір, доводилося платити з однієї десятини 6,6 карб., то, маючи наділу 3 — 6 десятин, — 5,3 карб., 9 — 12 десятин — 2,6 карб., а маючи наділи понад 12 десятин — всього тільки 1,3 карб. Селянство не в силі було платити такі податки. Зростали недоїмки податків і робили селянське господарство до краю задавленим; р. 1900 недоїмки становили пересічно 1 карб. 8 коп. на десятину.

Поруч експлуатації середняка та незаможника податками відбувалася експропріяція його торговельним капіталом. Щоб заплатити податки, селянин мусив продавати все, що можна було продати. Доводилося продаваги врожай восени, коли ціни на хліб низькі, а самому купувати його втрое дорожче зимою й весною. А тут ще й лихварський капітал спекулянта сільського — глитая та крамаря — душив селянина. Через брак дрібного кредиту (кредитова кооперація обслуговувала переважно заможні шари селянства), середняк та незаможник платив велику лихву; проценти досягали дивовижних розмірів.

Про тяжке становище сільського пролетаріяту на Україні не доводиться багато говорити: мала заробітна платня, погані харчі, довгий робочий день, безправне становище.

Важке становище селянства та його політична нерозвиненість породили на українському селі своєрідний утопічно-реформістський рух у формі штундизму, що 1880 р. поширився вже по всій Україні, займаючи, місце духоборського та молоканського руху. Диференціяція селянства, зростання в його масі пролетарських елементів призвело пізніше, — протягом 80-х років, — до еволюції старого штундизму в новий, що почав гостріше критикувати ті релігійні вірування, що існували, та суспільні відносини. Нові штундисти були антицерковна й антидержавна комуністично-утопічна секта. Вони проповідували скасування приватної власности на землю, обстоювали відібрання маєтків од поміщиків і виступали проти держави, армії, поліції. Їхній вплив серед незаможного селянства та серед сільського пролетаріяту по деяких районах України був досить значний. Проте, це був лише утопічний рух, що повстав на ґрунті малорозвинених суспільних відносин, рух, що його західньо-европейські народи пережили (в трохи інших формах та значно відмінних суспільних відносинах) за доби реформації, рух, що за часів розвитку промислового капіталізму на Україні ніяк не міг перетворитися на масову селянську політичну акцію. Тому в селянських революційних виступах до революції 1905 року і особливо підчас революції штундизм не відограв хоч трохи помітної ролі.

Всі збройні селянські виступи кінця XIX віку, що до них селянство примушене було нестерпимо тяжким становищем, вибухли стихійно і пройшли неорганізовано. Ні релігійні секти, ні політичні партії ними не керували.

Більші селянські заколоти та виступи на Україні і в Росії припадають на 80-ті роки. Р. 1883 та 1884 на Чернігівщині, Полтавщині та Катеринославщині селяни палили поміщицький хліб, сіно, будинки й билися з поліцією. Р. 1885 були селянські виступи на Київщині, Чернігівщині, Полтавщині та Поділлі. Але царський уряд задушив їх.

66. Початки соціялістичного руху в Росії. Як і по інших країнах, так і в Росії революційно-соціялістичний рух пройшов довгий та скомплікований шлях розвитку, аж доки натрапив на шлях, що показали його Маркс та Енґельс. На ґрунті недорозвинених капіталістичних форм виробництва розвинувся тут на початку дрібно-буржуазний, інтеліґентсько-бунтарський соціялізм. Першими „революціонерами" на Московщині виступили так звані „розночинці", „служила інтеліґенція", що постала, як окрема суспільна група, по скасуванні кріпацтва, здебільшого з дрібних дворян, зруйнованих економічно зародками нових, капіталістичних стосунків, та з дрібної буржуазії. Як і по інших країнах, так і на Московщині, дрібно-буржуазний соціялізм черпав свою революційність з ненависти дрібного буржуа до капіталу й капіталіста, що гнітив і руйнував його дрібно-власницьке господарство. Тому ідеологія дрібно-буржуазних російських соціялістів просякнута була свідомою чи несвідомою ворожістю до великого капіталістичного виробництва й романтично-побожною прихильністю до віджитих суспільно-економічних форм. Звідси утопічна віра в те, що Московщина в своїм соціяльнім розвитку не перейде через капіталістично-промислову форму суспільної продукції й досягне соціялізму через сільську „общину" (громаду-спільноту, що збереглася на Московщині ще з часів первісно-родової організації); звідси „ставка" на революційне селянство та на інтеліґенцію, як на основні сили соціялістичного перевороту. Друга характеристична риса дрібно-буржуазного соціялізму в Росії — це його ідеалізм, нерозуміння ще й відкидання історичного матеріялізму, як світогляду і як соціологічного методу. Серед тодішніх соціялістів тільки Чернишевський наближався до матеріялістичного світогляду.

Сучасник Герцена — Микола Гаврилович Чернишевський (народився 12 липня 1828 р. в Саратові, в родині священника) належить до найбільших руських мислителів своєї доби. Соціяліст-утопіст, намагався він стати на матеріялістичний ґрунт так у філософії, як і в суспільствознавстві. Революція 1848 року в Західній Європі справляє на нього велике враження, зміцнює його демократичні переконання, допомагає йому переборювати ідеалістичний погляд на суспільний розвиток. Ще 1848 року має він утопічну надію, що монархія може стати понад клясовою боротьбою й захистити робітників та селян від кляс-визискувачів. Та вже 1850 року Чернишевський рішуче відкидає оцей свій утопічний погляд на монархію й пише: „Монарх, а тим паче абсолютний монарх — являє собою лише завершення аристократичної ієрархії й душою та тілом належить до неї». Він шукає зв'язку з революціонерами й підпадає під вплив петрашевців. Студіює твори Фур'є, а пізніше — твори німецького матеріяліста-філософа Фойєрбаха. Людина великого розуму й знання, розвиває він надзвичайно багату та кипучу літературну діяльність, керує кращим руським журналом того часу („Современник"), щільно наближається до безпосередньої революційної роботи. На його творах виховуються тисячі революціонерів різних націй колишньої царської імперії. Його роман „Що робити"? майже 30 років був улюбленішою книжкою революційної молоді в Росії. Між іншим, Плеханов і Ленін були дуже високої думки про Чернишевського Ленін називає його «великим соціялістом домарксової доби» — Чернишевський бачить залежність явищ ідеологічних та політичних від явищ суспільно-економічних, не заперечує клясової боротьби і навіть більше: зовсім виразно уявляє новітнє походження робітничої кляси („до XIX століття,— пише він,— убогих було навіть більше, як нині, але за пролетаріят не було й мови: він витвір нової історії"). Однак із своїх матеріялістичних постулятів, з визнання факту клясової боротьби не робить він висновків до кінця. Ідеалістична віра в силу знання, розуму бореться в нього проти паростів матеріялістичного мислення, і Чернишевський вважає, що пролетаріят визволиться не через клясову революційну боротьбу, а через набуття потрібного знання, через підвищення своєї свідомости. Замість революційної боротьби проти поміщиків та буржазії, проповідує він (як то робили

соціялісти-утопісти і перед ним) мирну організацію промислово-хліборобських виробничих громад (чи товариств) трудящих, за допомогою держави. Історично-революційної ролі пролетаріяту він не зрозумів. Так само недооцінював Чернишевський значення політично-клясової боротьби в суспільнім розвиткові. Бувши утопістом, вірив він, що його реформаційні пляни можна здійснити за різних політичних обставин. «Демократи, — писав він, — мають на меті по змозі знищити перевагу вищих кляс над нижчими в державній організації, цебто, з одного боку, зменшити силу та багатство вищих станів, а з другого — дати більше уваги та добробуту нижчим станам. А яким саме способом змінити в отакім напрямі закони та підтримати новий суспільний лад для них так що й однаково». Він ідеалізує руську сільську общину, хоч водночас і доводить (полемізуючи з Герценом), що Росія майже нічим (крім общини) не різниться від Західньої Европи. — Однак, повторюємо, на свій час це був великий поступовий мислитель. Поступовість надбань Чернишевського полягає в тому, що, не зважаючи на свій ідеалізм, шукав він і матеріялістичного пояснення ідеологічних явищ; вказував на залежність суспільно-політичного ладу від економічного розвитку країни й передбачав капіталістичний розвиток Росії. Нарешті, як політичний діяч, палко кликав він поступову інтеліґенцію на «службу народові», до боротьби за демократизацію Росії.

Видатнішими ідеологами народницького соціялізму були — *П. Лавров*, *Бакунін* а пізніше *Михайловський*.

Із спроб поширити в Росії впливи анархо-бакунізму набрала розголосу так звана *нечаєвська справа.* Народній учитель С. Нечаєв, що якийсь час перебував за кордоном (як еміґрант, після студентських заколотів 1861 р.), повернувся з еміґрації до Росії і почав організувати в Москві (з доручення Бакуніна) секцію Інтернаціоналу. Йому вдалося організувати потайний гурток революціонерів, що за мету собі поставив убити царя та організувати революційне повстання. Але під кінець 1869 р. змову цю уряд викрив; змовців потягнено до суду; Нечаєва кинуто в Шлісельбургзьку кріпость, де він і помер у 80-тих роках.

Впливовіша була група так званих *лавристів* (послідовники еміґранта *П. Лаврова*, що редагував за кордоном орган „Вперед“ і брав участь у роботі Першого Інтернаціоналу). *Лавристи*, хоч і вважали себе за послідовників К. Маркса, проте, з марксизму перейняли лише революційні гасла, а не його зміст. Вони вважали за своє ближче завдання повалити капіталістичний лад та організувати соціялістичний. Діяльність їхня полягала в аґітації, в „підготовленні“ народу до соціялістичної революції. Між іншим, „лавристи“ були проти розпорошених повстань та змов. Як і анархісти, вони були вороги політичної боротьби, отже, і будь-якої політичної програми: мовляв, політичні революції лише зміцнюють становище буржуазії [1]).

Лавров — професор артилерійської академії року 1870 тікає з заслання за кордон бере там діяльну участь у Паризькій Комуні, в міжнародньому соціялістичному рухові, особисто знає *К. Маркса* хоч і не стає марксистом. Ще підчас свого зас ання (в Росії) написав він відомі — *«Історичні листи»* („Исторические письма“), — ідеалістичну працю, що в ній у центрі історичного процесу ставить він інтеліґенцію, свідомість, розум, а не розвиток суспільно-економічних відносин, не матеріяльні суспільні продукційні сили. — „Поступ,— писав він,— являє собою процес розвитку свідомости людства, процес втілення істини та справедливости шляхом праці критичної думки осіб над сучасною їм культурою“. Особи, що здатні критично мислити, мусять об'єднуватись і вж вати силу на те, щоб направити розвиток суспільства на правдивий шлях, на шлях, що веде до правдивого поступу. Отож з Лаврова був ідеаліст, але ідеаліст невитриманий: домішка матеріялістичних елементів мислення робила з нього еклектика. Приміром, він ніби розумів, що саме розвиток капіталізму веде буржуазне суспільство до загибелі. „Саме єство капіталізму веде до того, що чим дужче буде розвиватись капіталістичне виробництво, тим швидше та ґрунтовніше руйнуватиметься приватна власність, — писав він. — Руйнування бо оте є історична конечність, що постала в наслідок всього розвитку економічного життя людства, і довершує оте руйнування сама буржуазія, самий хід буржуазного життя». Однак, у той же час *Лавров* твердить, що „соціялізм являє собою вищий щабель нормального історичного розвитку, боротьби за існування“, і що ніби історія соціялізму почалася „з першого моменту соціяльної солідарности людей в ім'я спільної

[1]) *Ю. Стеклов.* Исторические подготовления русской социал-демократии.

ідеї, в ім'я морального ідеалу". Далі: з одного боку, він визнає, що суспільний розвиток піде в Росії таким же (капіталістичним) шляхом, як і на Заході, а з другого — ідеалізує руську селянську общину й твердить, що «для руського соціялізму ґрунт є селянство з громадським землеволодінням», і що тому соціялістичну революцію доверш ть і Росії не міський пролетаріят, а селянство під проводом інтеліґенції («свідомих представників програми робітничого соціялізму»). Мавши надію на селянсько-соціялістичну революцію, відкидав Лавров потребу боротьби за буржуазну демократію. «Всі політичні партії,— писав він,— з їхніми конституційними ідеалами, більше чи менше ліберальними, всяке змагання замінити централізовану й буржуазну імперію централізованою й буржуазною республікою — все це ворже нам у своїй основі». Відкидав Лавров на ідеалістично-анархічний зразок і державність взагалі, висовуючи постулят «заміни в усіх галузях суспільного життя елементів державної влади елементами вільної федерації осіб і груп на кожну конкретну справу».

Російській інтеліґенції імпонувала дрібно-буржуазна революційність Лаврова, його утопічна віра в соціялістичну місію руського селянства і культ героїв-інтеліґентів, що роблять історію.

Про лаврізм *Плеханов* писав: „Щодо теорії, то лаврізм міг бути для руських революціонерів лише школою еклектізму на ідеалістичній підкладці, а така школа взагалі кепсько підготовляє до сприйняття науки життя і вже ні в якому випадку не може правити за підготовлення до марксизму. Ті з наших революціонерів, що ґрунтовно пройшли цю школу, споріднились з її методом мислення, назавжди втратили спроможність зрозуміти Марксову науку [1]).

Ще правіше стояли *чайковці*: політичний гурток, що заснував його *М. Чайковський* [2]). До чайковців належали в цей час *П. Крапоткін, М. Натансон, С. Перовська, Желябов, Волховський і Морозов*. Між іншим, чайковці вели помітну пропаґанду серед робітників і організували гуртки серед петербурзьких ткачів.

Окремо від цих гуртків стояв невеличкий гурток так званих *якобінців*, на чолі з П. Ткачовим. Ткачов визнавав потребу політичної боротьби і вважав, що найперше завдання революції є „захоплення влади революціонерами і перетворення консервативної держави на державу революційну". Він ставився вороже до заклику П. Лаврова — не підіймати бунтів та вести підготовчу працю — і говорив, що „революціонер не підготовляє, а робить революцію", яку, мовляв, підготовляє саме життя народу. Органом ткачовців-якобінців був закордонний „*Набат*".

З р. 1873-го російські революціонери — бакуністи і лавристи — починають „іти в народ": намагаються організувати селянство та підготувати його до прийняття анархо-соціялістичних ідеалів. Селяни дуже холодно поставилися до цієї аґітації. Наслідки роботи були дуже мізерні Р. 1875 більшість аґітаторів заарештовано, а закладені гуртки зліквідовано. З цієї невдалої спроби російські революціонери мали важливу науку: по-перше, вони побачили, що організувати народні маси можна лише на ґрунті боротьби за їхні повсякденні насущні потреби (а не на ґрунті абстрактних ідей), і, подруге, відчули (коли не зрозуміли), що без політичної волі, в умовах поліційного самодержавного режиму, утруднена серйозна, масова пропаґанда соціялістичних ідеалів та організація народніх мас; бакунізм і лаврізм виявили свою нежиттєздатність.

Усередині 70-х років на чолі всіх революційно-соціялістичних та бунтарсько-анархістичних груп у Росії стає нелеґальна організація „*Земля і Воля*" (з центром у Петербурзі). На чолі організації спочатку стояв *М. Натансон*, а з 1877 р.— *Ал. Михайлов*.

---

[1]) *Плеханов*— Передмова до Туна.

[2]) Підчас революції 1917—1920 року в Росії М. Чайковський вів активну боротьбу проти Радянської влади, стояв на чолі Архангельського уряду.

В програмовій статті органу партії «Земля і Воля», що написав її *Кравчинський* читаємо:

«Земля і Воля»! Ось те гасло, що його написали на своєму прапорі наші попередники, соціял-народники 70-х років, вірні духові та історії свого народу.

Оці самі слова пишемо на своєму прапорі і ми. Революції — справа народніх мас. Підготовлює їх історія. Революціонери неспроможні щось виправити. Вони можуть правити лише за зброю історії і бути виразниками народніх змагань. Роля їхня полягає лише в тому, щоб, організуючи народ в ім'я його змагань і домагань і підіймаючи його на боротьбу, щоб здійснити їх, підпомагати прискоренню того революційного процесу, що за непорушними законами історії відбувається в певну добу. Поза цією ролею вони — ніщо, а в межах її вони — один з могутніх чинників історії.

Ось чому в основі всякої правдиво-революційної програми повинні лежати народні ідеали, такі, якими утворила їх історія в певний час у певній країні.

Завжди, де і коли б не повставав руський народ, він вимагав землі і волі. Землі, яко загального добра тих, що працюють на ній, і волі, яко загального права всіх людей самим порядкувати своїми справами. Відняти землю в поміщиків і бояр, вигнати, а інколи то й до голови знищити все начальство, всіх представників держави і встановити «козачі-ради», цебто вільні, автономні громади, з вибраними, відповідальними виконавцями народньої волі, що їх можна завжди змістити,— ось яка була незмінна «програма» народніх революціонерів соціялістів: Пугачова, Разіна та їхніх співробітників Такою, нема сумніву, залишається вона і тепер для величез ої більшости руського народу, Ось чому приймаємо її і ми — революціонери-народники.

Оцією *програмою висовуємо ми на перше місце земельну справу. А справу фабричну залишаємо в затінку*, і не тому, ніби не вважаємо за потрібне експропріювати фабрики, а тому, що історія, поставивши у Західній Европі фабричне питання на першу місце, у нас не поставила його зовсім, замінивши його питанням аграрним. А тимчасом, революційний рух, поставивши в ім'я землі, на другий день неминуче сам прийде до свідомости неминучої потреби експропріювати фабрики і цілком знищити всяке капіталістичне виробництво, залишивши бо його, він сам вирив би собі яму» [1]).

Наполягання на селянство й земельне питання і залишення в «затінку» «фабричного» (цебто) робітничого пигання випливало з переконання землевольців, що Росія дійде до соціялізму через селянство й селянську общину, а не через пролетаріят і велику капіталістичну промисловість. В числі інших і Г. В. Плеханов (один з редакторів «Землі і Волі») писав: «Доки земельної общини тримається більшість нашого селянства, ми не можемо вважати, що Росія стала на шлях того закону, за яким капіталістичне виробництво являло б собою неминучий щабель поступового розвитку Росії». Повної одности серед землевольців не було; однак, в основному, майже всі вони черпали свої ідеї від бакунізму: поділяли бунтарську тактику Бакунінову, його віру в можливість перетворення руської сільської общини на соціялістичну, вважали за потрібне знищити централізовану державу й утворити вільну федерацію вільних громад [2]).

Р. 1879 „Земля і Воля“ розпалась: прихильники общини та політичного терору, що в своїй роботі хотіли спиратись на селянство, утворили окрему організацію під назвою „*Народня воля*“ (з органом „Народня воля“); а та частина, що вже зв'язувала свою політичну діяльність з молодою робітничою клясою і замість терору висувала на перше місце масову дію (добре підготовану й організовану), утворила окрему політичну партію під назвою „*Чорний переділ*“ (група ця видавала, р. 1881, робітничу газету „Зерно“); до „Чорного переділу“ належали здебільша бакуністи та майбутні марксисти. Ця організація, проте, існувала надто короткий час: р. 1880 царські жандарми „Чорний переділ“ розгромили [3]).

„*Народня воля*“ існувала й далі, організуючи цілу низку терористичних актів.

В програмі «Народньої волі» (1879 року) читаємо:

А.

«Основними нашими переконаннями ми — соціялісти й народники Ми переконані, що тільки на соціялістичних основах людство може здійснити в житті своєму волю, рівність,

[1]) *Г. А. Куклин* Итоги революционного движения в России за сорок лет.

[2]) *М. Балабанов*. История революционного движения в России. ГИУ, 1925. М. Покровський. Нариси з історії революційного руху в Росії XIX та XX віків. ДВУ, 1925.

[3]) Після розгрому організації, керівники її — Г. В. Плеханов, А. Г. Дейч, та П. Б. Аксельрод емігрували за кордон.

братерство, забезпечити загальний матеріяльний добробут і повний та всебічний розвиток індивідуальности, отже, й поступ. Ми переконані, що тільки *народня воля може* санкціонувати суспільні форми, що розвиток народу є певний лише тоді, коли йде він самостійно і вільно, коли кожна ідея, що має здійснитися в житті, *наперед проходить через свідомість і волю народу*. Народнє благо і народня воля — два наші найсвятіші й нерозривно зв'язані принципи.

Б.

1) Придивляючись до обставин, що серед них доводиться жити й діяти народові, ми бачимо, що народ перебуває в становищі повного рабства економічного й політичного. Яко робітник, працює він задля того, щоб годувати й утримувати паразитарні верстви; яко громадянин, позбавлений він будь-якого права. Вся руська дійсність не тільки не відповідає його волі, але він навіть не сміє висловлювати і формулювати її. Він не має змоги навіть думати про те, що для нього добре, а що шкідливе, і сама думка про якусь там волю народу вважається за злочин проти державного ладу. Спутаний з усіх боків, доходить народ до фізичного виродження, до отупіння, приголомшености, злиднів — до цілковитого рабства.

2) Ми бачимо, як закутий в ланцюги народ облягають шари визискувачів, що їх утворює й боронить держава. Ми бачимо, що держава ця являє собою найбільшу капіталістичну силу в країні, що вона ж є єдиний політичний гнобитель народу, що лише завдяки їй можуть жити дрібні хижаки. Ми бачимо, що цей буржуазний наростень тримається виключно самим насильством: своєю військовою, поліційною й чиновницькою організацією.

3) В самому народі бачимо ми ще живі, хоч їх усяко і придушують, його старі традиційні принципи: право народу на землю, громадське й місцеве самоврядування, *зародки федеративного ладу*, волю сумління й слова. Оці принципи буйно розвинулися б і дали б цілком новий напрям — у народньому дусі — всій нашій історії, коли б тільки народ дістав можливість жити й організуватись так, як хоче.

В.

1) На цій підставі, ми вважаємо, що, яко соціялісти й народники, повинні ми поставити собі за найближче завдання — зняти з народу гніт сучасної держави, що лежить на ньому, зробити політичний переворот, щоб передати владу народові.

2) Ми вважаємо, що *народню волю* досить добре виявили б та здійснили Установчі збори, обрані вільно, загальним голосуванням, за інструкціями виборців. Розуміється, це не ідеальна форма виявлення народньої волі, але єдино можлива нині на практиці, і ми вважаємо за потрібне спинитися саме на ній.

Г.

Скоряючись цілком народній волі, ми, однак, яко партія, вважаємо за обов'язок стати перед народом із своєю програмою. Її будемо ми пропагувати до перевороту, її рекомендуватимемо під час виборчої агітації, її боронитимемо в Установчих зборах. Ось вона:

1) Постійне народнє представництво, складене так, як то сказано вище, що має повну владу в усіх загально-державних справах; 2) широке крайове самоврядування, *забезпечене виборністю есіх урядництв, самостійністю громади* («*миру*») *та економічною незалежністю народу;* 3) *самостійність громади* («миру»), яко економічної й адміністративної одиниці; 4) *передача землі народові*; 5) система заходів, скерованих до того, щоб *передати робітникам усі заводи й фабрики;* 6) повна воля сумління, слова, друку, зібрань, асоціяцій та виборчої агітації; 7) загальне виборче право, без будь-яких станових і маєткових обмежень; 8) заміна постійної армії територіяльною.

Д.

Маючи зазначені завдання, партія провадить свою діяльність за таким розгалуженням:

1) Діяльність пропаґаторська та агітаційна. Пропаганда має за мету популяризувати в усіх шарах населення ідею *демократичного перевороту*, яко засобу до соціяльної реформи, а також популяризувати власну партійну програму. Агітація повинна бути скерована на те, щоб від народу й громадянства роблені були в найширших розмірах протести проти теперішнього ладу й ставлено вимогу скликати Установчі збори.

2) Діяльність руїнницька й терористична.

Терористична діяльність, що виявляється у знищенні найшкідливіших осіб з уряду, в захисті партії від шпигунства, в покаранні найбільших випадків насильства й сваволі уряду, адміністрації, тощо — має за мету розвіяти зачарування урядовою силою, давати докази можливости боротьби проти уряду, піднімати, таким робом, революційний дух народу і віру в успіх справ і, нарешті, формувати придатні й призвичаєні до бою сили.

3) Організація таємних товариств і об'єднання їх коло одного центру.

Організація дрібних потайних товариств з різнорідними революційними цілями потрібна так для виконання численних функцій партії, як і для політичного виховання її членів. Але

ці дрібні організації неминуче повинні об'єднуватися коло одного спільного центру на основах повного злиття або федеральної спілки.

4) Досягнення впливового становища і зв'язків в адміністрації, в'йську, громадянстві й народі. Задля успішного бо виконання всіх функцій партії надзвичайно важливо посідати міцне становище в різних шарах суспільства.

5) Організація й здійснення перевороту.

Зважаючи на пригнобленість народу, а також і на те, що уряд, раз-у-раз вгамовуючи революційні повстання, може на дуже довгий час затримати загальний революційний рух, партія повинна взяти на себе почин самого перевороту, а не чекати, коли народ буде в силі обійтися без неї.

6) Виборча агітація під час скликання Установчих зборів» [1])

1-го березня 1881 р. „народовольці" вбили царя Олександра II, сподіваючись, що це вбивство приневолить уряд піти на поступки; одначе, ці сподіванки не справдились, і народовольці мали нагоду переконатись у тому, що вони переоцінювали значіння терору. Р. 1884 організація „Народньої волі" розпалася.

Та коли білий терор царських жандармів міг розбити ту чи іншу терористичну, інтеліґентську організацію, то він був неспроможний спинити процес пробудження клясової свідомости й намагання до самоорганізації російської робітничої кляси. В другій половині 70-их років і на початку 80-их років XIX століття в промислових осередках Росії організуються політичні робітничі гуртки — зародки новітніх пролетарських організацій. Р. 1878 засновано *„Північну спілку руських робітників"* („Северный союз русских рабочих").

В програмі „Північної спілки руських робітників" („Северного союза русских рабочих"), ухваленій в Петербурзі р. 1878, читаємо:

„Північна спілка руських робітників", наближаючись щільно своїми завданнями до соціял-демократичної партії заходу, ставить своєю програмою:

1) Повалення теперішнього політичного та економічного державного ладу, яко ладу цілком несправедливого. 2) *Утворення вільної народньої федерації громад* (общин), побудованих на повній політичній рівноправності та з повним внутрішнім самоврядуванням на основах руського звичаєвого права. 3) Скасування земельної власности й зміну її громадським землеволодінням. 4) Правильну асоціяційну організацію праці, що дає до рук робітникам-виробникам продукти і знаряддя виробництва. 5) З огляду на те, що політична воля забезпечує кожній людині самостійність її переконань і вчинків, а також з огляду на те, що нею насамперед забезпечується розв'язання соціяльного питання, отакі домагання Спілки мають виступати яко безпосередні: 1) Воля слова, друку, право зібрань. 2) Скасування розшукної поліції й справ про політичні злочини. 3) Скасування станових прав і привілеїв. 4) Обов'язкове й безплатне навчання в усіх школах і навчальних закладах. 5) Зменшення кількости постійного війська або й повна заміна його народнім озброєнням. 6) Право сільської громади розв'язувати справи, що стосуються її, тобто: розміру податків, наділення землею і внутрішнього самоврядування 7) Скасування пашпортної системи й воля пересування. 8) Скасування посередніх і встановлення прямого податку з прибутку й спадщини. 9) Обмеження кількости робітних годин і заборона дитячої праці. 10) Утворення виробничих асоціяцій, позичкових кас і даремний кредит робітничим і селянським громадам" [2]).

Р. 1883 російські еміґранти закладають за кордоном першу руську соціял-демократичну організацію під назвою *„Визволення праці"* („Освобождение труда") (за участю Плеханова, П. Аксельрода і В. Засуліч). 1884 р. ця група (що мала зв'язок з робітничими організаціями в Росії) склала проєкт програми *Російської соціял-демократичної партії*, надрукований р. 1885, такого змісту:

„Група „Визволення праці" ставить собі за мету пропаґанду соціялістичних ідей у Росії й вироблення елементів за для організації руської робітничої соціялістичної партії.

---

[1]) *Г. А. Куклин.* Итоги революционного движения в России за сорок лет.

[2]) *Г. А. Куклин.* Итоги революционного движения в России за сорок лет.

Її світогляд можна коротко викласти в отаких тезах:

I. Економічне визволення робітничої кляси досягнене буде лише шляхом переходу на колективну власність трудящих усіх знарядь і продуктів виробництва та організацією відповідно до суспільних потреб усіх функцій соціяльно-економічного життя.

II. Сучасний розвиток техніки в цивілізованих суспільствах не лише дає матеріяльну можливість здійснити таку організацію, але й робить її конечно потрібною та немунучою для розв'язання суперечностей, що стоять на перешкоді до спокійного та всебічного розвитку тих суспільств.

III. Оця радикальна економічна революція матиме за наслідок докорінні зміни в усій структурі суспільних і міжнародніх взаємин.

Усуваючи боротьбу кляс шляхом знищення самих кляс, роблячи неможливою і непотрібною економічну боротьбу індивідуумів — шляхом усунення товарового виробництва і зв'язаної з ним конкуренції, коротше — усуваючи боротьбу за існування поміж індивідуумами, клясами й цілими суспільствами, — вона робить зайвими всі ті громадські органи, що постали за многовікової доби цієї боротьби за існування, яко її зброя.

Не захоплюючись утопічними фантазіями про суспільну й міжнародню організацію в майбутньому, можна вже тепер пророкувати знищення важливішого з органів хронічної боротьби всередині суспільств, а саме — *держави, яко політичної організації*, що стоїть супроти суспільства й охороняє, головно інтереси його владущої частини. Так само можна вже тепер передбачати міжнародній характер майбутньої економічної революції, сучасний бо розвиток міжнароднього обміну продуктів робить неминучою участь у цій революції всіх цивілізованих суспільств.

Ось чому соціялістичні партії всіх країн визнають міжнародній характер сучасного робітничого руху й проголошують принципи міжнародньої солідарности виробників.

Група „Визволення праці" також визнає великі принципи колишньої „Міжнародньої асоціяції робітників" і тотожність інтересів трудящих цілого цивілізованого світу.

IV. Вносячи свідомість туди, де панує нині сліпа економічна неминучість, замінюючи сучасне панування продукту над виробником на панування виробника над продуктом, соціялістична революція спрощує й усвідомляє всі суспільні відносини, даючи водночас кожному громадянинові реальну змогу брати безпосередню участь в обміркуванні й вирішенні всіх громадських справ.

Оця безпосередня участь усіх громадян у керуванні всіма громадськими справами за передумову має скасування сучасної системи політичного представництва й заміни її прямим народнім законодавством.

В сучасній боротьбі своїй соціялісти повинні мати на увазі оцю конче потрібну політичну реформу й добиватись здійснення її всіма засобами, що будуть від них залежати. Це тим потрібніше, що політичне самовихування й панування робітничої кляси становлять конче потрібну передумову економічного визволення її. Лише цілком демократична держава може зробити економічний переворот, відповідний до інтересів виробників, що потребує розумної участи в організації та регулюванні виробництва.

Нині робітнича кляса передових країн чимраз більше усвідомлює конечну потребу згаданого соціяльно-політичного перевороту й організується в окрему партію праці, ворожу до всіх партій визискувачів. Мавши у своїй основі принципи „Міжнародньої асоціяції робітників", організація ця змагається, однак, насамперед до завоювання робітниками політичного панування всередині кожної з відповідних держав. „Пролетаріят кожної

країни натурально повинен насамперед повалити свою власну буржуазію".

Це вносить елемент різноманітности в програми соціялістичних партій різних держав, примушуючи кожну з них брати на увагу суспільні обставини своєї країни.

Розуміється, що практичні завдання, отже, і програми соціялістів, повинні мати своєрідніший та складніший характер у тих країнах, де капіталістичне виробництво ще не стало домінантним і де трудящі маси терплять подвійний гніт — капіталізму, що розвивається, і патріярхального господарства, що вже оджива€. В цих країнах доводиться соціялістам одночасно організовувати робітничу клясу для боротьби проти буржуазії і вести боротьбу проти шкідливих — так для розвитку робітничої кляси, як і для добробуту всього народу — рештків старих, передбуржуазних взаємин.

Російські соціялісти перебувають саме в отакому становищі. Трудяще населення Росії безпосередньо несе на собі ввесь тягар величезної машини поліційно-деспотичної держави і в той же час переживає все нещастя, властиве добі капіталістичного нагромадження, а подекуди — в наших промислових центрах — воно терпить уже гніт капіталістичного виробництва, що його не обмежено ще ані трохи ні рішучим державним, втручанням, ані організованим опором самих робітників. Сучасна Росія страждає — як то висловився колись К. Маркс про західньо-европейський континент, — не лише від розвитку капіталістичного виробництва, але і від недостатности цього розвитку. Одним з найшкідливіших наслідків оцього відсталого стану виробництва було й донині є нерозвиненість середньої кляси, що неспроможна у нас узяти на себе ініціятиву боротьби проти абсолютизму. Ось чому довелося соціялістичній інтеліґенції стати на чолі сучасного визвольного руху, що його прямим завданням повинне бути утворення вільних політичних установ у нашій батьківщині, при чому соціялісти й собі повинні змагатися до того, щоб дати робітничій клясі змогу активної й плідної участи в майбутньому політичному житті Росії.

Першим засобом досягти цієї мети повинна бути аґітація за демократичну конституцію, котра забезпечувала б: 1) право обирати й бути обраним так до Законодавчого зібрання, як і до провінціяльних громадських органів самоврядування кожному громадянинові, що судом не одібрано йому політичних прав за певні, точно визначені законом, ганебні вчинки; 2) встановлену законом грошову плату народнім представникам, що давала б можливість обирати їх з бідних кляс населення; 3) необмежену волю особи й мешкання громадян; 4) необмежену волю сумління, слова; друку, зібрань та асоціяцій; 5) волю пересування й праці; 6) повну рівноправність усіх громадян, незалежно від релігії та племінного походження, 7) заміну постійного війська загальним озброєнням народу; 8) перегляд усього нашого цивільного й карного законодавства, скасування поділу на стани та кар, що принижують гідність людини.

Але цієї мети не досягти, політична самодіяльність робітників буде немислима, коли повалення абсолютизму відбудеться за цілковитої непідготовлености та неорганізованости робітників. Тому на соціялістичній інтеліґенції лежить обов'язок організувати робітників і, оскільки то можна, підготовити їх до боротьби так проти сучасної урядової системи, як і проти майбутніх буржуазних партій. Вона повинна негайно стати до організації робітників наших промислових центрів, яко передових представників усього трудящого населення Росії, в зв'язані одні з одними таємні гуртки з певною соціяльно-політичною програмою, що відповідала б сучасним потребам усієї російської виробничої кляси й основним завданням соціялізму.

Розуміючи добре, що докладно таку програму можна буде виробити лише в майбутньому і то силами самої робітничої кляси, що покликана буде до участи в політичному житті й організується в особливу партію, група „Визволення праці“ вважає, що в економічному розділі робітничої програми мають бути виставлені отакі головні домагання: 1) Радикальний перегляд наших аґрарних відносин, цебто умов викупу землі й наділення нею селянських громад. Надання права відмовитися від наділу й вийти з общини тим селянам, що захочуть цього. 2) Скасування сучасної податкової системи й заведення прогресивного прибуткового податку. 3) Законодавче регулювання взаємин між робітниками (міськими і сільськими) й підприємцями і організація відповідної інспекції з представництвом від робітників. 4) Державна допомога виробничим асоціяціям, що організуються в різних галузях хліборобства, обробної й видобувної промисловости (селянам, гірникам, фабричним і заводським робітникам, кустарям, тощо).

Група „Визволення праці“ переконана, що не лише успіх, але й сама можливість отакого свідомого руху російської робітничої кляси значною мірою залежить від зазначеної вище праці інтеліґенції серед тієї кляси. Та водночас названа група вважає, що насамперед сама інтеліґенція повинна стати на позицію сучасного наукового соціялізму, заховуючи народницькі традиції лише остільки, оскільки вони не суперечать його постулятам. Виходячи з цього, група „Визволення праці“ ставить собі за мету пропаґанду сучасного соціялізму в Росії й підготовлення робітничої кляси до свідомого соціяльно-політичного руху; цій саме меті вона і віддає всі свої сили, закликаючи нашу революційну молодь до допомоги й співучасти.

Змагаючись до цієї мети всіма залежними від неї засобами, група „Визволення праці“ водночас визнає конечну потребу терористичної боротьби проти абсолютистського уряду і розходиться з партією „Народної волі“ лише щодо питань про так зване захоплення влади революційною партією, та про *завдання безпосередньої діяльности соціялістів серед робітничої кляси.*

Група „Визволення праці“ *ані трохи не ігнорує селянства*, що складає величезну частину трудящого населення Росії. Але вона вважає, що робота інтеліґенції, особливо за сучасних умов соціяльно-політичної боротьби, має бути скерована наперед на розвиненішу верству цього населення, а саме промислових робітників. Заручившись сильною підтримкою цієї верстви, соціялістична інтеліґенція спроможеться з надто більшою надією на успіх вплинути і на селянство, а надто якщо на той час доб'ється вона волі аґітації й пропаґанди. Проте, розуміється, розподіл сил наших соціялістів повинен буде змінитись, наколи в селянстві виявиться самостійний революційний рух, і навіть тепер люди, що мають безпосередні стосунки із селянством, могли б своєю працею серед нього зробити важливу послугу соціялістичному рухові в Росії. Група „Визволення праці“ не то що не відштовхує від себе таких людей, а навпаки, — докладе всіх зусиль до того, щоб погодитися з ними в основних постулятах програми“.

Р. 1888 оголосили „визволенці“ свою програму в новій (відмінній від наведеної) редакції, що щільніше наближалась до соц.-демократ. програми. Р. 1895 група „Визволення праці“ ввійшла до складу „Союзу російських соціял-демократів“ [1]).

---

[1]) *М. Балабанов.* История революционного движения в России. ГИУ, 1925. *О. Аптекман.* Из истории революционного народничества. Земля и Воля 70 г.г.—СПБ, 1907. *М. Ковалевский.* Русская революция в судебных процессах и мемуарах. Вид. „Мир“, 1923. *П. А. Крапоткин.* Записки революционера М. 1918. *Г. В. Плеханов.* Русский рабочий в революционном движении. По личным воспоминаниям. *М. Ольминский.* Из прошлого. ГИЗ РСФСР, 1922.

Через якийсь час група „Визволення праці“ зв'язалася з робітничою організацією в Петербурзі, що мала свій друкований орган, під назвою „*Рабочий*“. Через цю й інші групи піонери російської соціял-демократії ширили ідеї марксизму серед російського пролетаріяту. В організації названого робітничого гуртка в Петербурзі діяльну участь брав *Д. Благоев*, болгарин, що був заарештований і висланий з Росії 1885 р., а також *В. Харітонов*. Обидва вони жваво листувалися з групою „Освобождение труда“ в справі утворення в Росії соціял-демократичної робітничої партії.

Протягом дальших років спроби організувати соціял-демократичну партію в Росії не припинялися. Р. 1895 організовано в Петербурзі (за участю *Леніна* і *Мартова „Спілку боротьби за визволення робітничої кляси“* („Союз борьби за освобождение рабочего класса“). Р. 1896 відбувся в Петербурзі перший великий робітничий страйк. Страйком керувала „Спілка“. Царський уряд переполошився. Членів „Спілки“ (в тім числі і *В. І. Леніна*) заарештовано і заслано на Сибір. На засланні *В. Ленін* пише свою славнозвісну працю *„Розвиток капіталізму в Росії“* (1899 року), і в ній доводить, що Росія ступила на шлях капіталістичного розвитку і що майбутнє в ній належить пролетаріятові та соціял-демократії.

Перший з'їзд російської соціял-демократії відбувся у *Мінську*, в березні 1898 р. Скликано його з ініціятиви київської групи *„Рабочая газета“*. На з'їзді були представлені петербурзька, московська, київська та катеринославська“ „Спілка боротьби за визволення робітничої кляси“. „Бунд“ і група „Рабочей газеты“ (всього було 9 делегатів). З'їзд установив назву партії — „Российская социал-демократическая рабочая партия“, обрав Центральний комітет (з трьох чоловік) і доручив скласти та оголосити від імени партії „Маніфест“. З доручення од ЦК. „Маніфеста“ склав П. Струве (що згодом став ідеологом промислової буржуазії). В „Маніфесті“ говорилось, що ближче завдання партії це завоювати політичну волю, а остаточне — соціялізм. „Визволення робітників — то має бути справа самих робітників“ — говорилось у „Маніфесті“. — „Р. С.-Д. Р. партія є загін міжнародньої соціял-демократії“. Зразу ж після з'їзду мало не всіх його вчасників і членів ЦК. арештовано; місцеві організації розгромлено.

Зараз же після з'їзду в соціял-демократичній партії позначилися дві течії — „економісти“ та „іскровці“. Економісти були споріднені ідеологічно з групою „легальних марксистів“ (*П. Струве, Туган-Барановський, Ізгоев, Булаков* та інші, що перейшли згодом у табор буржуазії). На чолі „іскровців“ стояли *Ленін, Плеханов* і *Мартов*.

Під впливом арештів молода партія скоро розпалась на окремі, організаційно не зв'язані одні з одними групи. Центр ваги знову перейшов за кордон, куди прибув, 1899 р., *Ленін* Разом з *Плехановим Аксельродом, Мартовим, Ортодоксом* та іншими, *Ленін* засновує за кордоном газету „Искра“ (і журнал „Заря“), що стояла на платформі революційного марксизму і мала великий вплив на ідеологічно-політичний розвиток російського пролетаріяту. Р. 1902 В. Ленін пише відому брошуру — *„Что делать“*? і в ній доводить, що з „Російської соціял-демократичної партії“ повинен бути бойовий авангард револю-

---

Д. Рязанов. Плеханов и группа «Освобождение труда». Вид. Петросовета, 1918. *Черный передел.* Сборник ГИЗ РСФСР, 1923. *М. Покровський.* Нарис з історії революційного руху в Росії XIX та XX віків, ДВУ, 1925.

ційного пролетаріяту (у цей час група Леніна завзято бореться проти опортуністично-реформістського крила партії, проти так званого „економізму“).

В ці ж роки з народницьких революційних гуртків постала в Росії *Партія соціялістів-революціонерів.* В серпні 1897 р. відбувся перший з'їзд соціялістів-революціонерів (у ньому брали участь і делеґати України — від Київщини, Полтавщини і Харківщини). З питань програми та тактики з'їзд особливу увагу спинив на питанні про ставлення до селянства та до терору. Вважаючи селянство за частину — і то головну — „кляси трудящих“, висловився з'їзд за потребу провадити серед селянства революційну і *соціялістичну* роботу. З'їзд вирішив об'єднати всі представлені на ньому групи в одну організацію під назвою *„Партія соціялістів-революціонерів“.* В листопаді 1897 р. відбувся в *Полтаві* другий з'їзд партії, на якому ухвалено проєкт програми партії. Але молоду партію розгромили жандарми. Наступний з'їзд партії відбувся влітку р. 1900 теж на Україні — в Харкові. З'їзд ухвалив *„Маніфест Партії соціялістів-революціонерів“,* де викладено основні постуляти партії (таки помірковані; між іншим, — про терор у „Маніфесті“ не говорилось ні однісінького слова). Тодішня соціял-демократична російська преса („Искра“ і „Рабочее Дело“), відгукнувшись на „Маніфест“, зазначили, що програма с.-р. мало чим відрізняється від програми с.-д. Одначе, невелика ріжниця помічалась тільки в сфері ближчих завдань, виставлених партією, в сфері програми мінімум; ідеологічно ж і тактично між обома партіями була дуже велика ріжниця (ставлення до селянства, до інтеліґенції, розуміння історичного процесу, ставлення до терору — в усіх цих питаннях були корінні розходження). Соціял-демократи вважали себе за клясову пролетарську партію, а соціял-революціонери за партію „всіх трудящих“.

Р. 1901 з „Партією соціялістів-революціонерів“ злився „Союз соціялістів-революціонерів“ (давнішнє північне народницьке угруповання). Офіційним органом партії стає *„Революционная Россия“,* що переноситься її за кордон і що починає виходити під редакцією *М. Гоца* і *В. Чернова.* Партія відтоді за девізу собі обрала: „В борьбе обретешь ты право свое“.

67. Початки соціялістичного руху на Україні За роки перебування України в складі деспотичної поміщицько-купецької Росії — клясові відносини на Україні в основі були подібні до клясових відносин на Московщині. Тому головніші моменти клясової боротьби, початки пролетарського соціялістичного руху на Україні були щільно зв'язані з такими ж моментами суспільного життя на Московщині й входили, здебільшого, складовою частиною в загальноросійський політичний рух.

Так, в історії російської партії соціялістів-революціонерів за цієї доби майже неможливо розрізнити (принаймні з організаційного боку) історію її на Московщині від історії цієї ж таки партії на Україні. Значною мірою силами України створено цю партію. Довший час її головна діяльність відбувалася також на Україні, хоч національно і територіяльно українські видатні діячі її почували себе більше „русскими“, ніж українцями. Подібно стоїть справа і з російською соціял-демократичною партією.

Та не зважаючи на зазначений щільний зв'язок між клясовою боротьбою і розвитком соціялістичної думки в Росії і на Україні, всеж і клясова боротьба, і розвиток соціялістичної думки на Україні мали свої важливі особливості.

Після ліквідації Кирило-Методіївського товариства на якийсь час на Україні затихло. Лише р. 1863 відбулись тут революційні заколоти в зв'язку з повстаннями в Польщі. Подекуди, як от, приміром, на Волині,

революціонери (під проводом Потебні) підтримували польське повстання, а подекуди, як от на Харківщині та Полтавщині, підняли боротьбу під гаслом національного визволення України. — Задушивши повстання в Польщі, російський уряд заглушив і національно-революційний рух на Україні. Щоб покінчити з українськими змаганнями до самостійности (з так званим „мазепінством"), міністер Валуєв р. 1863 забороняє друкувати українською мовою книжки (популярні і педагогічні), закриває недільні школи, клюби, літературні гуртки, висилає за межі України сотні революційних діячів, заводить сувору цензуру на українську белетристику, забороняє довіз українських книжок з-за кордону.

Як і в Росії, в 70-ті роки XIX століття ширяться на Україні анархістично-бунтарські ідеї. Революціонери ідуть у народ, ведуть пропаганду серед селян і робітників, закладають у Києві, Одесі та інших містах революційні комітети. Одначе, ширших розмірів ця агітація не набирає і не залишає після себе глибшого сліду, вливаючись у загальноросійське революційне річище.

Тим же часом російський уряд далі нищив прояви української національної окремішности.

Указом р. 1876 заборонено друкувати книги українською мовою і вживати української мови не то що в урядових установах, але навіть і в церкві. Національно-визвольний рух занепав. Разом із цим поглиблювалась русифікація українського дворянства, буржуазії, інтелігенції і почасти робітництва.

Коли брати 70-ті та 80-ті роки, то робітничо-революційний рух розвивається в цей час на Україні швидше та бурхливіше, ніж у Росії (на Московщині). Київські та одеські революційні гуртки цих часів дали таких визначних революціонерів, як Желябов, Тріґоні, Ґольденберґ, Колодкевич, Фроленко, Кібальчич та інші. Один по одному організуються на Україні робітничі союзи. Р 1875 утворюється в Одесі „Південно-Російський союз робітників" (*Южно-Российский союз рабочих"*), що в ньому працювали Е. О. Заславський, Желябов і Карпенко. Після розгрому цього союзу, утворюється в Одесі новий союз, під назвою „Південно-Руський робітничий союз" (*„Южно-Русский рабочий союз"*); пізніше, а саме р. 1879, Н. Аксельрод закладає в Одесі новий „Південно-Руський робітничий союз" (*„Южно-Русский рабочий союз"*). В травні — червні 1880 р. Щедрін і Ковальська засновують у Києві „Південно-Руський робітничий союз" (*„Южно-Русский рабочий союз"*). Р. 1882 Данілов засновує „Південний робітничий союз". (*„Южный рабочий союз"*) у Харкові. — Термін — „Південний" і „Південно-Руський" означає тут, власне, „український". Вжито ж його тому, що в ті часи слово „Україна" було заборонене і що царському урядові вдалося викреслити його з літератури й витиснути із свідомости зрусифікованої та неукраїнської інтеліґенції на Україні [1]). Український, у розумінні крайовому, територіяльному, а почасти й культурно-національному — характер цих союзів виступає не лише в практичній їхній діяльності (у факті роботи серед українського робітництва), але і в статутах деяких союзів. Так, приміром, у статуті „Південно-Російського союзу робітників", заснованого в Одесі 1875 р., читаємо: „Ми, робітники південно-російського краю, об'єднуємося в союз під назвою „Південно-Російський союз робітників" — і ставимо собі таку мету: а) пропаганду

[1]) Южно-русские рабочие союзы. Сборник статей под ред. Равич-Черкасского.

ідеї визволення робітників з-під гніту капіталу та упривілейованих кляс; б) *об'єднання робітників південно-російського краю* і в) майбутню боротьбу проти наявного економічного та політичного ладу". — „Південно-Руський робітничий союз" у Києві також мав на увазі обходити „Южний край". В одній з проклямацій Союзу читаємо: „Ми, робітники Південного Союзу, взяли на себе *оборону інтересів усіх робітників південного краю*". Члени Союзу ширили революційну літературу не лише російською, але й українською мовою (женевське видання „Кобзаря" Шевченкового й інші книжки та проклямації). — Із статутів зазначених робітничих організацій бачимо, що Союзи були напів-народницькі конспіративні організації. У вступній частині статуту *„Південно-Російського союзу робітників"* (в Одесі 1875 р.) читаємо: „Свідомі того, що теперішній лад не відповідає істинним вимогам справедливости щодо робітників; що робітники можуть досягти визнання своїх прав лише шляхом насильного перевороту, який знищить усякі привілеї та переваги і покладе працю за основу особистого і громадського добробуту; що цей переворот може бути довершений лише тоді, коли всі робітники стануть свідомі свого безвихідного стану і цілком об'єднаються, — ми, робітники Південно-Російського краю об'єднуємося в один союз під назвою „Південно-Російський союз робітників" і ставимо собі мету: найперше — пропаганду ідеї визволення робітників з-під гніту капіталу та упривілейованих кляс; подруге — об'єднання робітників Південно-Російського краю, потрете — боротьбу в майбутньому проти теперішнього економічного й політичного ладу". Далі в статуті зазначалося, що „членом Союзу може бути кожна трудяща людина, яка має щільний зв'язок з робітниками (а не з упривілейованими клясами) і своїми вчинками виявляє співчуття основному домаганню робітництва — його боротьбі з упривілейованими клясами в ім'я свого визволення". — Кожен член повинен бути готовий пожертвувати всім, коли це треба буде для Союзу". Між іншим, члена Союзу, що проговорився сторонній особі про існування Союзу, вважалося (за статутом) за зрадника. — В первісному начерку програми Київського *„Південно-російського робітничого союзу"* читаємо: „Робітники повинні змагатися до корінної перебудови теперішніх економічних відносин. Ця перебудова полягає ось у чім: 1) земля, фабрики і заводи мають належати всьому народові і кожна особа має право користуватися з них; 2) працю мають переводити асоціяції. А звідси випливають такі політичні зміни: 1) державна організація, що кожній особі дає однакову пайку участи в керуванні державою; 2) повна воля для особи, воля слова, зібрань, союзів і друку; 3) місцеве народнє озброєння, замість сучасної армії". — Керівниками Київського Союзу були революціонери-народники, прихильники анархістичної тактики. В тому ж начеркові програми читаємо: „Дехто гадає, що робітники повинні попереду досягти політичної волі, щоб пізніше, за її допомогою, поліпшити своє економічне становище. Але ж наука про людство безперечно доводить, що політична воля неможлива без попереднього економічного визволення". В програмі рекомендувалося вживати фабричного і політичного терору. Але анархічна ідеологія провідників Союзу була не зовсім тривка. Вже в проклямації Союзу (з приводу вбивства царя Олександра II-го 1-го березня 1881 р.) читаємо: „Ми домагаємось: 1) Фабричного законодавства, що охороняло б робітників від сваволі капіталістів. 2) Волі слова, зібрань і робітничої преси. 3) Волі союзів та асоціяцій. 4) Скасування особистих казенних платіжів і збільшення заробітної плати. 5) Скорочення робітного дня і неплатного

навчання". Тобто Союз, не зважаючи на анархічну тактику, домагався певних політичних реформ, що мали полегшити самоорганізацію робітництва та селянства. В другій проклямації Союз, між іншим, домагався закону про право робітників фабрик і майстерень „організувати каси для взаємної підтримки в біді" [1]). В дальші роки робітництво України дедалі більше переймається клясовою, соціялістичною ідеологією й відходить від анархістичної тактики. Цьому сприяє поширення марксистської ідеології й марксистських соціялістичних гуртків.

Р. 1886 закладено в Харкові (з ініціятиви Туган-Барановського) першу на Україні соціял-демократичну організацію. Р. 1888 подібна організація виникає в Києві (під керуванням Абрамовіча), потім в Одесі, Києві, Миколаєві, Катеринославі. В 90-х роках соціял-демократичні гуртки закладають робітничі організації (союзи) і зливаються з ними. Нові робітничі союзи стають уже до політичної боротьби. Перший такий союз організовано в Києві, р. 1895, під назвою *„Робітничий комітет"* („Рабочий комитет"). А коли Комітет розпався, утворено, р. 1897, *„Київську Спілку боротьби за визволення робітничої кляси"* („Киевский Союз борьбы за освобождение рабочего класса").

Р. 1898 *І. Стешенко* організував у Києві український соціял-демократичний гурток, до якого належали в числі інших *Л. Українка, М. Коцюбинський, П. Канівець і Тучапський.*

Р. 1897 організувався „Південно-Російський робітничий союз" у Миколаєві (під проводом Л. Троцького), а на рік раніше (1896 р.)— *„Південно-Руський союз"* („Южно-Русский союз") в Одесі (де працювали *Стєклов і Циперович)* і робітничі союзи в Катеринославі та Харкові. Р. 1897 виходить російською мовою в Києві *„Робітнича газета"* („Рабочая газета"), а в Миколаєві — *„Наша справа"* („Наше дело"). Р. 1896 виходить у Катеринославі (єврейською мовою) *„Голос робітника"*, а з 1899-го року починає виходити (російською мовою) *„Південний робітник"* („Южный рабочий").

Утворення робітничих соціял-демократичних організацій і народження робітничої преси на Україні, поруч з таким же рухом у Росії, реально ставили на порядок денний важливу справу організації соціял-демократичної робітничої партії, нехай і загально-російської. Як відомо, 1896 р. *Ленін* складає (сидячи у в'язниці) проєкт програми партії, а *Н. К. Крупська* одвідує 1896 р. Київ і Полтаву, де провадить розмови про скликання партійного (загально-російського) соціял-демократичного з'їзду. Україна веде перед у цій важливій справі. Особливо багато зробила для скликання партійного з'їзду та утворення партії київська організація *„Робітнича справа"* („Рабочее дело"). Р. 1897 відбулась у Києві невелика нарада, де ухвалено заходи до скликання з'їзду. 1—3 березня (ст. стилю) 1898 р. відбувся в Мєнську (як про те ми вже говорили вище) перший з'їзд робітничих організацій України й Росії (з участю єврейського „Бунду"). З'їзд ухвалив об'єднати всі робітничі організації на території Росії в одну партію під назвою *„Російська соціял-демократична робітнича партія"* („Российская социал-демократическая Партия"). Між іншим, чимало уваги відібрало на з'їзді питання про те, як назвати партію: „Русской", чи „Российской". Після довгих суперечок узяла гору пропозиція назвати партію „Российской", з огляду на те, що, — як оповідає член київської соц.-демократичної організації з'їзду І. Тучапський, — „партія повинна була об'єднати не

[1]) М. Балабанов. К истории рабочего движения на Украине.

тільки руських робітників, але й робітників усіх інших національностей Росії. Назву „Российская“ особливо обстоювали бундівці.

Та партії не пощастило розгорнути розпочату організаційну роботу. Як ми вже говорили, зараз же після з'їзду центральний комітет партії заарештовано, а багато місцевих організацій на Україні і в Росії жандармерія розгромила. Партійні гуртки та організації знову мусили жити роз'єднано, без партійного центру. Це гальмувало справу розвитку клясової революційної свідомости пролетаріяту і сприяло поширенню серед робітництва дрібно-буржуазних, опортуністичних, реформістських впливів ідеології так званого „економізму“ (що ґрунтувався на стихійному економічному характері робітничого руху на Україні і в Росії у другій половині 90-х років XIX віку й заперечував доцільність політичної боротьби пролетаріяту). І лише масові революційні виступи пролетаріяту 1901—1903 р., лише збудження політичної свідомости серед робітництва підрізало впливи „економізму“ й ревізіонізму серед російського та українського робітництва і створило ґрунт для дальшого розвитку революційної соціял-демократичної робітничої партії.

На часи початкового розгортання клясового робітничого руху на Україні припадає діяльність предтечі марксизму на Україні — *М. Зібера*, визначного українського соціяліста радикала *М. Драгоманова* і соціяліста *С. Подолинського*.

М. І. Зібер народився в м. Судак, на Таврії (батько його був німець — виходець з Швайцарії, мати — українка). Вчився спочатку в Ялтинській гімназії, пізніше в Симферопільській. Року 1864 вступив до Київського університету, на юридичний факультет і скінчив його р. 1867. Ще бувши студентом, виявив Зібер великі наукові здатності та заінтересування до політичної економії. Не мавши змоги залишитися при університеті для наукової праці, бере Зібер посаду мирового посередника на Волині, але наукової праці не припиняє. Пробувши не цілий рік на Волинщині, вертає він до Києва і складає р. 1868 магістерського іспита з політичної економії. Захистивши свою дисертацію *„Теория ценности и капитала Рикардо в связи с позднейшими раз'ясненіями“* (надрукована в „Киев. Универс. Извест“ р. 1871), *М. Зібер* одержує право читати лекції з політичної економії в Київському університеті. В цей же час провадить Зібер і громадську роботу серед студентської молоді та серед робітників залізничих майстерень в Києві та городищенських заводів. Захоплюючись Ляссалевою теорією удержавленої організації робітничої кляси, закладає він р., 1868 Київське споживче товариство, працює в ньому, як голова правління, намагаючися втягти яко мога більше робітників. Пізніше, побачивши, що товариство заповнено інтелігенцією, а не робітниками, зневірився в ньому, як і в ляссалівській теорії.

Вже тепер гуртується коло Зібера соціялістична молодь. Року 1871 їде він (разом з С. Подолинським) за кордон, для зв'язку з тогочасним громадським рухом у Галичині, з українською політичною еміграцією за кордоном та для поглиблення своїх наукових знань.

Побувши в різних краях Европи на протязі двох років, де працював невтомно в бібліотеках, слухав лекції, збирав статистичні дані щодо економічного життя та робітничого руху, вивчав кооперативний рух, бував на соціялістичних конґресах, 1873 року повернувся М. Зібер до Києва, де за аз же й обрали його на доцента катедри політичної економії. Тепер почалася для Зібера найбільш рухлива доба в його житті. Продовжуючи свої студії над Марксовою теорією економічною та над пережитками первісного суспільства, він знов кинувся з повним запалом в громадське життя: читає публічні лекції, де популяризує Марксову науку, стає співробітником газети „Київський телеграф“, де працює вкупі з *Драгомановим*, *Подолинським* та *Русовим*. Разом з Подолинським закладає він у Києві соціялістичну „Молоду громаду“. Але не довго довелося М. І. Зіберові працювати в Київі. 1876 року звільнено з університету М. Драгоманова за його політичну працю; *М. Зібер*, „обурений — як пише у своїх „Воспоминаниях“ Д. И. Овсяннiков-Куліковський — за звільнення Драгоманова, щоб підкреслити протест, вийшов у відставку і поїхав за кордон“. За кордоном Зібер оселився в Берні, не пориваючи своїх зв'язків з Україною. Тут він працює над проблемами економії, права, соціяльного життя, полемізуючи одночасно з російськими критиками Маркса, дописуючи до таких журналів, як *„Знание“*, *„Слово“*, *„Вестник Европы“*, *„Отечественные Записки“*, *„Русская Мысль“*, *„Юридический Вестникъ“*. За той час вийшли також такі великі його праці, як *„Очерки первобытной экономической культуры“* (Москва, 1883) та *„Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях“*. (СПБ, 1885). Надмірна напружена наукова та громадська праця

підірвало здоров'я М. Зібера. Вже 1883 року почався в його параліч мозку. 1884 року родичі перевезли його для лікування в Ялту. Але ніякі ліки вже не в силі були повернути йому здоров'я. В місяці квітні 1888 року Зібер помер. Поховано його в Ялті.

Наукові та публіцистичні праці Зіберові яскраво свідчать, як далеко пішов він наперед від народницької ідеології. Називаючи народників неуками та утопістами, намагався М. Зібер будувати свої соціялістичні переконання на Марксовому дослідженні законів розвитку капіталістичного суспільства. Тим то в теорії і в практиці орієнтувався він не на селянство, не на „трудовий народ" взагалі, а на робітничу клясу. Він бачив, розуміється, що робітнича кляса на Україні тільки но виростала в ті часи, але був переконаний, що майбутнє за нею, що Україна й Росія підуть шляхом капіталістичного розвитку (як і західньо-европейські країни) і будуть мати могутню робітничу клясу. Двохрічне перебування за кордоном (1871 — 1873 р. р.) зміцнило соціялістичні переконання Зіберові, і він, повернувшись на Україну, виступає тут як соціяліст, працюючи водночас і як теоретик, і як громадський політичний діяч.

Ще року 1868 він пише визначну працю „*Теория ценности и капитала Рикардо в связи с позднейшими раз'ясненіями*", що в ній викладає власне теорію Маркса. Над проблемою вартости й капіталу працює він і далі. Року 1885 вийшла велика праця Зіберова — „*Д. Рикардо и К. Маркс в их общественно-экономических исследованиях*", що в ній Зібер стоїть на боці К. Маркса, хоч і не виявив вищости Марксової теорії над Рікардовою. Водночас працював М. Зібер у ділянці філософії та соціології. В 70-х роках появилась відома стаття Зіберова „*Диалектика в ее применении к науке*", де подав М. Зібер популяризацію Енґельсового „Анти-Дюрінґа. Р. 1883 вийшла велика соціологічна праця його — „*Очерки первобытной экономической культуры*". В ній розглядає Зібер соціяльне життя, як закономірний, соціяльно-економічний процес, що йде вперед через клясову боротьбу, процес, що в ньому політичні, правні та ідеологічні суспільні явища зміняються залежно від змін у суспільній економіці. В статтях, скерованих проти російських критиків К. Маркса, *М. Зібер* стоїть на ґрунті Марксової теорії клясової боротьби; за Марксом визначає він і історичну ролю робітничої кляси в тій боротьбі, хоч і не дає більшої суцільної праці з теорії клясової боротьби. Він дає глибоку порівняльну аналізу Геґелевої й Марксової діялектики [1]). Як багацько важили праці Зіберові (не зважаючи на те, що він так і не опанував цілком Марксову матеріялістично-діялектичну методу) видно, між іншим, і з того, що *Плеханов* і *Ленін* пізніше використовували їх в боротьбі проти народницької ідеології, а Плеханов назвав Зібера „одним з найталановитіших учнів і популяризаторів Маркса" [2]).

Виїзд Зібера за кордон, одірваність його від робітничого руху на Україні та в Росії, не дали йому ширше розгорнути свою політичну діяльність, поруч з науковою. Але значіння Зіберове в історії соціялізму на Україні не обмежується тільки науковими його працями Ще наприкінці 60-років збив він коло себе у Київі гурток соціялістів, а пізніше, після повернення року 1873 з-за кордону, організував (разом С. Подолинським) соціялістичну „*Молоду громаду*" що з неї вийшло чимало видатних соціялістів.

---

[1]) Сочинения Н. Зибера. II, стор. 676.

[2]) *Д. Бованенко*. — До історії політичної економії на Україні. *Плеханов*. — Собр. Сочинений. Том I, стор. 56. *Ленін*. — Собр. Сочинений. Том II, стор. 34, 43, 46, 51—53, 402, 408. Між іншим і *К. Маркс* був високої думки про М. Зібера (дивись передмову К. Маркса з 1873 р. до другого видання „Капіталу".

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

Проф. *М. Яворський* дуже високо підносив був значіння *М. Зібера* в розвиткові наукового соціялізму на Україні та в Росії, але пізніше змінив цю свою оцінку, зазначаючи, що М. Зібер „не був основоположником марксизму в Росії, ані не був першим марксистом на Україні, він взагалі не був марксистом в нашому розумінню, а тільки, його предтеча, що навіть не дійшов до точки зору соціяльної революції, хоч і визнавав, що розвиток капіталізму веде до соціялізму“ [1]).

Щільно зв'язані з розвитком соціялізму на Україні *М. Драгоманов, С. Подолинський, М. Павлик, О. Терлецький та І. Франко.* Але всі вони, крім *С. Подолинського*, були значно далі від марксизму, ніж Зібер. *М. Драгоманов, М. Павлик і С. Подолинський* оголосили в женевському журналі „Громада“ р. 1880 соціялістичну програму, написану С. Подолинським. В тій програмі вони писали:

„*В справах політичних* ми бажаємо: 1) рівного права для всякої особи, як чоловіків і парубків, так і жінок, і дівчат усякої раси; 2) неодмінної волі слова, печаті й науки, зборів і товариств; 3) безперешкодної самоуправи (автономії) для кожної громади в її справах; 4) повної самостійности для вільної спілки (федерації) громад на всій Україні... Самостійність (автономія) політичної громади єсть, на нашу думку, воля кожної громади признатись до того народу й приступити до тієї спілки, до котрої вона сама схоче, а також воля конче по-своєму впорядкувати всі справи серед себе й усі свої стосунки до других громад. *В справах господарчих* (економічних) ми бажаємо: 5) щоб усі сили природи й струменти, потрібні для здобутку корисних людям речей й т. п., були просто в руках товариств і громад хліборобських і робітницьких, і щоб люди не мусили продавати свою працю в найми панам та багатирям, а робили просто на себе. Ми думаємо, що спільна або гуртова власність і спільна, гуртова праця доконче корисніша для людей, ніж осібна, та заразом думаємо, що те, яким способом перемінити осібну власність (собину, батьківщину) на гуртову, а далі, як упорядкувати спільну працю і як ділити вжиток од неї, це мусить залежати від доброї волі кожного товариства і кожної громади. Певно, що розвага й проба (практика) над потребами господарськими навчать осібні громади не тільки спільности праці (кооперації) й розумному поділу вжитку від неї посеред самих громад, але й поміж громадами цілих країн і на цілому світі. *В справах освітніх* (культурних) ми бажаємо: 6) зросту випробуваної (позитивної) науки про речі природні й громадські, а також умілостей, з тією наукою зв'язаних. Ми думаємо, що така наука й умілості (словесні, театр, малярство, різьба, музика) замінять зовсім теперішні віри, через котрі люди стільки ворогували й ворогують проміж себе“ [2])...

Як бачимо, в програмі помітно відбито драгоманівські анархістично-федералістичні ідеї. Не мавши спроможности вийти за межі дрібно-буржуазного анархічного соціялізму і стати на ґрунт новітнього наукового соціялізму, Драгоманів намагався перетягти на свій бік і С. Подолинського, що вважав себе за марксиста. Укладаючи „Програму“, йшов Подолинський на компроміс з Драгомановим. Це останнє виявляється і в тактичній частині програми, що трактує про способи осягнути поставлені цілі.

---

[1]) *М. Яворський.* — Про мої помилки в концепції історії України. („Комуніст“, Харків, серпень 1929 р.).

[2]) Див. *М. Грушевський.* Михайло Драгоманів і женевський соціялістичний гурток. Відень, 1922. Стор. 150 — 153.

„Ми не маємо марних надій, — говориться в тактичній частині програми. — Ніде й ніколи докорінні зміни громадського життя не робились тільки мирним способом. На Україні, ще може менше, ніж де інде, можна сподіватись, щоб начальство й панство по волі зріклись свого панування, і через те простому народові на Україні не обійтись без оружного бою й повстання (революції). Тільки це повстання передасть у руки хліборобських і *робітничих громад і товариств* сили природи й струменти, потрібні для здобутку".

Тимчасом, як ще тридцять три роки тому *Карл Маркс і Ф. Енгельс* ясно зазначили, що боротьба за соціялістичне суспільство має бути клясовою політичною боротьбою пролетаріяту проти буржуазії, в програмі драгоманівського гуртка, як бачимо, затушковано клясовий пролетарський момент цієї боротьби, з одного боку, а з другого — зовсім проминено момент політично-державний. К. Маркс і Ф. Енгельс учили, що, щоб здійснити соціялістичний переворот, пролетаріят кожної країни повинен „упоратись із своєю власною буржуазією", захопити політичну владу в свої руки і створити пролетарську державу, щоб потім *використати своє політичне панування* на те, щоб видерти від буржуазії увесь капітал і зцентралізувати в руках держави, тобто в руках „зорганізованого у владущу клясу пролетаріяту, всі знаряддя виробництва". Замість цього маємо в програмі драгоманівців анархічні „хліборобські і робітницькі громади та товариства", нічим не зв'язані одна з одною. Допіру господарча „розвага і спроба" мали злучити ті громади у федеративну спілку спочатку в межах нації, а далі в інтернаціональному обсязі" [1]).

Наближаючись до матеріялістичного розуміння історії, Драгоманів виступає проти народництва, проти його бунтарської тактики, проти ідеалізації селянства і, нарешті, проти теорії самобутности Росії. Цим самим прочищав він шлях для марксизму на Україні. Але сам так і не став марксистом.

Пізніше *Драгоманів* відійшов від анархічно-революційного федералізму в бік ляссалівства, а потім конституційно-парляментарного, буржуазного федералізму. Галузкою драгоманівського дрібно-буржуазного радикалізму з'явилась *українська радикальна партія* в Галичині. Взагалі *Драгоманів* значно вплинув на національно-визвольний, буржуазно-демократичний український рух.

Проф. *М. Яворський* визнав був Драгоманова і драгоманівщину за перехідний щабель від народництва до марксизму. Але після глибших студій над цим питанням прийшов до висновку, що „ані Драгоманів, ані драгоманівщина не були таким переходом", що — „вчення Драгоманова — це звичайний радикалізм, чи радше соціял-радикалізм, що був за перехід скорше до буржуазного лібералізму, аніж до марксизму", — що „помилкою є думка начебто в той час драгоманівщина була майже за єдиний шлях, яким можна було прийти до марксизму" [2]).

Михайло Петрович *Драгоманів* народився 6 вересня (стар. ст.) 1841 року, в Гадячі (на Полтавщині) в ліберальній родині дрібних дворян. Скінчивши *Драгоманів* гімназію, вступив він року 1859 на філологічний факультет київського університету, де приєднався до українського студентського гуртка. По скінченні університету *М. Драгоманів* був зачислений р. 1864-го, приват-доцентом київського університету і почав читати лекції з всесвітньої історії. Протягом 1871 — 1873 р. *Драгоманів* (одержавши командировку від університету) подорожує до Німеччини, Швайцарії, Італії та Австрії. Підчас цієї подорожі зазнайомився він (у Відні)

[1]) Там же.
[2]) *М. Яворський.* — Про мої помилки в концепції історії України.

з галицькими громадськими діячами і зав'язав зносини з Галичиною, поставивши собі за мету поширити на Галичину демократичні ідеї з Великої України та з Росії. Повернувшись *Драгоманів* до Киева, надсилає статті до галицьких газет і жваво береться до громадської роботи. Але часи для такої роботи на Україні були несприятливі: царський уряд саме йшов варварським походом проти українського політичного й культурного руху. 1875 р. *Драгоманова* звільняють з посади в київському університеті за те, що немов би обстоював він у закордонних часописах відокремлення України від Росії. Разом із цим йому забороняють жити на Україні, а також у Москві та в Петербурзі. Знаючи, що царський уряд, розпочавши похід проти українського національного руху, не дасть йому змоги працювати, *М. Драгоманів* виїздить, на початку 1876 р., за кордон на еміґрацію, і оселяється в Швайцарії, в Женеві. Так наприкінці 1876 р. „Женева стала осередком української думки на цілі 20 літ". *Драгоманів* заходився одразу ж коло організації журналу та видання демократично-соціялістичної літератури. Між іншим 1876 р. видано брошуру *С. Подолинського*: „Про багатство та бідність". З 1878 р. *Драгоманів* закладає соціялістичний журнал „Громаду" і видає його до 1883 р.

Власне „Громаду" мала редаґувати колеґія, але Драгоманів повівся так, що фактично зосередив усю справу виключно у своїх руках. За його особистим редаґуванням і вийшли (наприкінці 1878 р.) перші дві книжки „Громади". Сам він склав і підписав також і програмову статтю журналу — „Передне слово", надруковану в першому випуску „Громади" [1]). Проф. *М. Яворський* отак характеризує цю платформу-програму, складену Драгомановим: „Коли порівняти її з платформами основних того часу органів народницької думки, то суттю свого соціяльного змісту вона була нічим іншим, як тільки перелицьованням на український лад еклектичної мішанини з програми „бакуністів-федералістів" та „Вперед". Як у „Вперед", так і в „Передньому слові" основні соціяльні сили ті самі: там „критически мыслящие личности"—тут „українські письменні люди", там „русское крестьянство", тут „українське мужицтво", що від їхньої свідомости—як у Лаврова—залежав процес ступневого соціяльно-економічного підготовлювання майбутнього соціялізму, охрещеного в Драгоманова за Подолинським у „громадівство" [2]). Як Лавров, так і Драгоманів критично поставився до політичних „бунтарських" метод боротьби, мовляв „давати дуже велику вагу повстанням, а до того й вірити в те, що велика докорінна зміна всіх громадських та господарських порядків, котрі звуть „соціяльною революцією", може стати ділом одного великого повстання, навіть і в одній великій країні — це показує звичку думати більше про державні справи, аніж про громадські й господарські", — хоча одночасно за федералістами не заперечував їхнього значення; мовляв що хто б що не думав про крайові бунти, чи вважав їх за корисні чи шкідливі, а державні й громадські порядки в Росії й Галичині тепер зайшли в такий кінець, що мужицькі бунти мусять підніматись дедалі частіше". Як у лавристів, врешті, так і в Драгоманова основне завдання в даний момент те, „що українські соціялісти мусять тепер же змагатись, щоб, осівши по наших громадах, приложити свої голови й руки до того, щоб справляти всі служби, потрібні в здоровому житті громадському, і там, у громадах, з тими службами проповідати здорові громадські порядки, показувати примір їх та обороняти старі забутки й нові порослі тих порядків од ворогів їх усіми способами—мирними й войовничими" [3]). Однаково як у федералістів, так і в Драгоманова було те саме уявлення про організацію так пропаганди за соціялізм, як і про саме „впорядкування громадівства" виключно в бакуністській формулі автономного, бездержавного федералізму „вольних громад", з тою тільки ріжницею, що в Драгоманова все це було дбайливо прибрано в полтавську вишивану сорочку, в чому й була основна—на його думку—ріжниця між ним та федералістами руськими та ще й „общерусскою" позицією „Вперед" [4]).

Але Драгоманів не довго затримується на цій позиції. В розвідці — *„Шевченко, українофіли й соціялізм"* („Громада", 1879 року) він відмежовується ще рішучіше від народництва, визначає, як рушійну силу поступу пролетаріят (замість селянства та інтелігенції), заявляє себе прихильником „науково-господарського соціялізму" і цим ніби наближується до Зібера та Подолинського.

Року 1880 редаґування „Громади" перебирає до своїх рук Подолинський (хоч у складі редакції й залишилися М. Павлик та Драгоманів). Він і складає, як те ми вже зазначали, *„Програму"* зреформованої „Громади" (що була надрукована за підписом упорядників—Драгоманова, Павлика та Подолинського). Та як скоро занедужав Подолинський, редакційний провід знову перейшов до Драгоманова.

Драгоманів виступив з проповіддю своїх політичних демократично-соціялістичних ідеалів у той час, коли на В. Україні всі стовпи тодішнього українофільства (Костомаров, Антонович,

---

[1]) „Передне слово" передруковано в книжці *М. Грушевського*: „З починів українського соціялістичного руху", стор. 103 — 150.

[2]) „Громада", № 1. „Передне слово" до „Громади". Женева, 1878, ст. 4.

[3]) Там же.

[4]) *М. Яворський.* — Нариси з історії революційної боротьби на Україні. Том II, ч. 1. Стор. 113—114.

Житецький) пішли на згоду з царським урядом. В Галичині українська буржуазно-міщанська інтеліґенція також цуралася *Драгоманова* та його однодумців (*Франка та Павлика*).

Порвавши Драгоманів з київською українською громадою, не мав з чого продовжувати свою літературну діяльність. Але р. 1889 йому пощастило роздобути гроші, і він заходжується коло видання нового журналу, що й почав виходити, з січня 1890 року, в Галичині за редакцією *Франка* та *Павлика*. Тут *Драгоманів* умістив багацько статтів, і серед них серію— „*Чудацькі думки про українську національну справу*" та „*Листи на Наддніпрянську Україну*".

Під впливом *Драгоманова* постала і зміцніла в Галичині *Радикальна Партія*, що з неї потім вийшла українська соціял-демократична партія (Галичини).

Р. 1889 *Драгоманова* запрошено на посаду професора університету до Софії (в Болгарії). 8 червня 1895 р. *Драгоманів* помер, підірвавши свої сили на злиденнім еміґрантськім житті.

З Драгоманова як на свій час був визначний учений і першорядний публіцист. Він містив свої праці в численних західньо-европейських журналах. Він один з перших і найдужчих українських інтернаціоналістів „західників" (европейців). „Перебування в Західній Европі— в 1871 — 1873 роках, — каже *Драгоманів*, — остаточно переконало мене, що саме европеїзм або космополітизм, який не одкидає окремих національних варіяцій загальних ідей та форм,— і є найкраща підвалина для українських автономних прагнень, і що *всяка наукова, як і політична, діяльність мусить бути заснована на інтернаціональному фундаменті*". Звідси походить відомий постулят *Драгоманова*: „Космополітизм у ідеях і цілях, національність у ґрунті й формах культурної праці".

Про свої прудонівські соціялістично-анархістичні ідеї *Драгоманів* у листі до Павлика писав: „Я мабудь єдиний і останній у всій Европі прудоновець". *Драгоманів* уважав, що подвійний гніт (соціяльний і національний), що його терпіли українські робітники та селяни, може знищити тільки праця соціялістів, і говорив: „Коли українець, котрий не став соціялістом, показує, що він не додумавсь або не довчився до кінця, то так само і соціяліст на Україні, котрий не приєднався до українців, теж не довчився, не додумався до кінця". Між іншим, *Драгоманів* закликав єврейських пролетарів до спільної праці з українськими соціялістами і допомагав єврейським соціялістам за кордоном.

Яскравішою від Драгоманова з погляду соціялістичного є діяльність С. Подолинського.

Сергій Подолинський (1851 — 1891 р. р.) народився в сім'ї багатого поміщика, високого російського урядовця, письменника Андрія Подолинського[1]). Вчився в Києві, де й закінчив університет (природничий факультет) р. 1871. В університеті зазнайомився він із Зібером, був членом його гуртка і слухачем його лекцій. Скінчивши університет, їде він (разом із Зібером) р. 1871 за кордон, одвідує Львів, Відень, Париж, Лондон, Цюріх, знайомиться там з політичним рухом, з видатними представниками соціялістичної думки, між іншим, з К. Марксом та Ф. Енґельсом. Наприкінці р. 1873 повертається Подолинський (разом із Зібером) на Україну й стає тут до жвавої політично-пропаґандистської діяльности, захожується організувати соціялістичну партію. Року 1875 знову їде за кордон, де видає дві свої брошури: „*Парова машина*" та „*Про бідність*". Після чергового короткого перебування на Україні в справі заснування українського соціялістичного часопису влітку 1875 р, вибрався Подолинський у подорож на Балкани з метою вивчити життя балканських племен і повести пропаганду організації слов'янської соціялістичної федерації. Року 1876 кілька місяців жив Подолинський у Вроцлаві, де дістав степень доктора медицини. Згодом знову повернув на Україну, де пробув до осени 1877 р. Цього ж таки 1877 року надрукував він свою працю — „*Про хліборобство*", видану в Женеві. Року 1878 поселився в Швайцарії. Там він друкує розвідку „*Життя й здоров'я людей на Україні*" (1878 р.). Року 1880 появилася його праця „*Ремесла й фабрики на Україні*", „*Людська праця і єдність сили*" — розвідка про енергетику (що під назвою — „Le socialisme et l'unité des forces physiques" надрукована була в паризькому часописі „La Revue Socialiste", 1880 р. № 8, а пізніше — перероблена — в „Die Neue Zeit", 1883, № 9, та 10). Тоді ж надрукував він чимало статтів в органі „*Общее дело*", „Revue Socialiste", „Reforme", що з них цікавіші — „*Громадівство й теорія Дарвіна*", стаття про нігілізм у Росії („Réforme", 1879 р.), стаття про соціялізм, нігілізм та тероризм („Revue Socialiste", № 6, 1880 р.).

На початку своєї революційної діяльности приєднався був С. Подолинський до групи *Лаврова* і був найактивніший член цієї організації. Бувши в Парижі, стає він навіть за організатора часопису лавристів „*Вперед*"

---

[1]) *М. Грушевський.* — З починів українського соціялістичного руху. Стор. 15—21. „*Україна*", 1927 р. кн. IV, стор. 155—156.

(що почав виходити р. 1873) і дає кошти на його видання[1]). Між іншим, за посередництвом Лаврова знайомиться він в Енґельса (влітку 1872 р.) з К. Марксом. Світогляд Подолинського вироблявся під впливом Зібера, Руссо, Драгоманова, а далі Маркса й Ляссаля. Хоч Подолинський і був активний лаврист і брав участь у боротьбі лавристів і бакуністів за кордоном, але цей зв'язок був переважно організаційний і тривав щось років зо три [2]). Він швидко відходить від загальноросійського революційного руху, а втім і від лавризму, й віддає всього себе на працю на українському ґрунті [3]). Ще бувши лавристом, мав Подолинський зв'язки з українською частиною еміґрації, зокрема зблизився з Драгомановим [4]).

Повернувшись року 1873 на Україну, організує *Подолинський* у Києві з прихильників науки Зіберової, зародок Української соціялістичної партії — товариство *„Молода ґромада"*. „Пропаґанда цього ґуртка, якого мозком був М. Зібер, а серцем С. Подолинський, серед широких зв'язків своїх з Одесою, Харковом, Катеринославом, і щільних взаєминах з Галичиною, з українськими революціонерами у Відні, Женеві, Цюріху, вишколена безпосереднім знайомством Зібера й Подолинського з Марксом та Енґельсом, безпосереднім досвідом та практикою робітничого руху на Заході, і ставала тепер за той маяк, що серед бурхливого народницького моря єдиний міг указувати правильний шлях революційної боротьби робітництва на Україні", — де що перебільшуючи значіння Подолинського і „Молодої громади" зазначає *М. Яворський* [5]).

„Серце" ґуртка — С. Подолинський, поривaючи зв'язок з утопійним соціялізмом, з народництвом, не зміг проте цілком засвоїти марксистського, діялектично-матеріялістичного світогляду й методу пізнання, не оволодів вповні теорією історичного матеріялізму, не опанував Марксову критику буржуазної політичної економії та встановлених від Маркса законів капіталістичного розвитку. Він намагався стати на позицію наукового соціялізму, але в його ідеології, залишилися ще елементи народницького, дрібнобуржуазного, утопійного соціялізму. Науково-соціялістична незрілість Подолинського виявляється чи не в кожній його праці. Ми вже говорили про складену ним р. 1879 і вміщену в женевській „Громаді" соціялістичну програму, де і соціялістичний лад, і методи боротьби за соціялізм визначено не за Марксовою теорією. Так само і в праці *„Ремесла й фабрики на Україні"* (1880 р.) *С. Подолинський* не означує проблеми соціялістичної революції, як проблеми встановлення диктатури пролетаріяту в час переходової доби від капіталізму до соціялізму, а говорить швидше про анархо-прудонівський ідеал: що „земля повинна належати до громади людей, котрі на ній працюють, бо тільки громада вкупі може упорядкувати гарне, велике, машинове хліборобство", та що всі „ремісницькі майстерні, мануфактури, фабрики повинні належати до громад тих робітників, що на них працюють" [6]). В інших працях: *„Громадівство й теорія Дарвіна"* (Громада", 1881 р.), *„Про людську силу і єдність праці"*, *„Парова машина"* Подолинський також не дає чіткої, марксистської теорії історичного процесу, клясової боротьби, та соціялізму. Між іншим, на розвідку Подолинського „Le socialisme et l'unité des forces phisiques" звернули увагу *К. Маркс* та *Ф. Енґельс*, яко на визначну працю. Однак і в ній не виступає Подолинський послідовним марксистом. Він виходить з погляду Зіберового про суспільство,

---

[1]) *П. Лавров.* — Народники-пропагандисты. — Ленинград, 1925, вид. „Колос", стор. 51 — 52.

М. П. Сажин (АРМАН РОСІ. — Воспоминания. Москва, 1925, стор. 37 — 52.

[2]) *Дм. Боґаненко.* — Економічна концепція С. Подолинського („Прапор марксизму" № 2, 1928).

[3]) *Л. Дейч.* — Украинская и общерусская эмиграция („Вестник Европы", 1914 р. Серпень, стор. 217).

[4]) *М. Драґоманів.* — Австро-руські спомини. Стор. 187.

[5]) *М. Яворський.* — Нариси з історії революційної боротьби на Україні. Том II, частина I, стор. 89. ДВУ, 1928. Пізніше *М. Яворський* змінив свій погляд на Подолинського, зазначаючи, що „С. Подолинський цілком не сприймав марксової теорії прелетарської революції і стояв на точці зору соціялістичної революції взагалі, скільки стояли на ній в той час бунтарі та лаврісти". (*М. Яворський.* — Про мої помилки в концепції історії України).

[6]) *С. Подолинський.* — Ремесла й фабрики на Україні. — Стор. 146.

яко інтегральну частину природи та про біофізіологічні фактори в розвитку суспільства, але всупереч Зіберові, встановляє проблему праці не як простий процес м'яз в та нервів, а як фізичне нагромадження й перемішування сонячної енергії, що її ступнево використовує людство у своїй діяльності. Тільки при соціялізмі, каже Подолинський, буде певна змога акумулювати найбільш енергії на землі через суспільно-організоване машинове виробництво та відсутність даремного розсіювання енергії. На питання — „які способи вживання людської праці найкращі для того, щоб якнайбільшу частину сил природи притягти на задоволення людських потреб", — Подолинський дає таку відповідь: „Найкращі способи ті, що дають найбільше нагромаджування енергії на землі" [1]). Людство випробувало вже різні способи (за невільництва та крепацтва); зокрема капіталістична форма продукції являє собою щодо цього значний ступінь наперед — через поділ праці та вживання машин „осягла вона блискучі результати, що перевищили її власні надії" [2]. Але й капіталізм ставить перешкоди дальшому нагромадженню енергії на землі. Замість збільшувати нагромадження енергії на землі, машини тепер часто збільшують розсіювання готових уже робочих сил, відганяючи значну частину пролетаріяту від продукції.

„Річ звісна, що праця й продукція гуртова в асоціяції робочих сил з погляду акумуляції енергії корисніша, ніж індивідуальна праця. Не говорячи про те, що рівноправна злука робітників дає найліпшу змогу розумно використати всі можливості поділу праці, запобігаючи сумного впливу, який він може мати на здоров'я та інтелектуальний розвиток робітників. Це також одинока система, завдяки якій машини стають справжніми органами соціяльного організму замість того, щоб бути, як не часто трапляється за панування капіталістичної продукції, смертельним знаряддям у руках кількох привілейованих проти пролетарської більшости. За теперішньої методи кожне нове поліпшення у великій промисловості позбавляє праці певну кількість робітників — так би мовити, змушує їх померти з голоду. Замість того, щоб збільшити запас енергії на землі, воно прискорює даремне розсіювання тієї енергії, що виявляється в силі робітників, викинутих з промисловости. За соціялістичного ладу кожне механічне або інше поліпшення дає безпосередньо зменшення годин праці всіх робітників і збільшення іхнього вільного часу для нової продукції або освіти, розвитку, мистецтва й т. д." [3]),

Отож, лише соціялізм являє собою такий спосіб продукції, який може акумулювати найбільше сонячної енергії на землі [4]).

Про цю працю Подолинського Ф. Енґельс зауважує (в листі до К. Маркса), що Подолинський „зійшов на манівці, тому що захотів знайти новий *науково-природничий* доказ для слушности соціялізму і через це *фізично змішав з економічним*".

Політично-економічні погляди *С. Подолинського* (формульовані в працях: „Ремесла та фабрики на Україні", „Про хліборобство", „Про багатство та бідність", „Громадівство й теорія Дарвіна") також, хоч і щільно наближаються до Марксових, все ж не є марксівські. С. Подолинський не опанував Марксову теорію вартости й надвартости і, зокрема, не спромігся пов'язати зробітну плату з теорією надвартости. Насамперед, С. Подолинський уживає, за буржуазними класиками політичної економії, поняття „вартість праці", замість поняття „вартість робочої сили". Ми знаємо яку плутанину вносило це поняття ще в теорії Рікардо, які теоретичні труднощі ставило воно перед класиками. Заплутався в ньому і С. Подолинський. Він правильно вважає що вартість товару визначається робочим часом. Він правильно підходить до з'ясування надвартости (хоч і вживає поняття „праця" замість „робоча сила"), коли пише: „Працю купують, як інший товар, на бариш, тільки замість того, щоб перепродувати її саму, як звичайно товар, ту працю переробляють при якім небудь ділі і продають уже її здобутки" [5]). Він не раз зазначає, що одна частина дня робітників відходить для створення вартости їхньої власної робочої сили, а інша — для продукування надвартости. „Якби наймити справді діставали стільки грошей, як їхня праця здобуває в зерні, худобі й інших здобутках, то за гроші, що вони їх одержують, вони повинні були б усього робити півроку, замість цілого року; а тепер вони цілісіньких шість місяців роблять дурно *додаткову працю* на користь хазяїна, що добуває через неї *додаткові вартості* в зерні й інших хліборобських добутках. Оця властивість праці при своїй потраті давати взагалі більший здобуток, ніж коштувало добути силу для цієї самої праці, і єсть найголовніша основа всього господарства" [6]). Отож, з'ясовуючи питання надвартости, вживає С. Подолинський поняття „вартість праці" в розумінню вартости робочої сили; тому маємо тут лише стилістичну нечіткість. Але справа доходить уже логічної нечіткости, вже хибних тверджень тоді, коли С. Подолинський намагається з'ясувати вартість робочої сили та перетворення її на заробітну платню. За класиками-

---

[1]) *С. Подолинський.* — Людська праця і єдність сили (Надруковано в розвідці *М. Грушевського*: — „З починів українського соціялістичного руху". Стор. 205).
[2]) Там же, стор. 206.
[3]) Там же, стор. 2 6.
[4]) Там же, стор. 206.
[5]) *С. Подолинський* — Ремесла й фабрики. Стор. 47.
[6]) Там же, стор. 48 — 49.

ставить він питання в площину вартости праці, а не в площину перетворення вартости робочої сили, як товару, в заробітну плату. С. Подолинський не зрозумів того, що продається не праця, а робоча сила, як товар, і *продається за своєю вартістю, еквівалентно, як і всякий інший товар*. Тим то він, намагаючись з'ясувати вартість робочої сили (чи „праці" — за термінологією С. Подолинського), все має на оці фізіологічний мінімум (мінімум засобів поживи тощо, потрібний для підтримання й відтворення робочої сили) і, слідом за Ляссалем, вважає, що саме оцим мінімумом і визначається рівень заробітної платні. Інакше кажучи, вартість робочої сили визначає він не як капіталістичну категорію (робочої сили — товару), а як позакапіталістичну (бо ж за всякого суспільного ладу існують у людини фізіологічні потреби). Не зрозумівши капіталістичної механіки перетворення вартости робочої сили, яко товару на заробітну плату, не спромігся С. Подолинський і з'ясувати причин хитання, змін заробітної плати. Замість вказати, що вартість робочої сили (а за нею й заробітна плата) змінюється за законами капіталістичної продукції, він посилається всеж на ту теорію засобів до існування, що на ній стояли класики і Ляссаль. „Робоча плата, або що виходить на одно, вартість праці не є річ завсігди однакова, сама собі рівна; вона може дуже змінитись, дивлячись по тому, що лічити за необхідні потреби робітника. Певно, що хазяїни, властивці капіталів, наймачі мають прихильність зводити заробітну плату на такий низький ступінь, аби тільки робітники могли жити й працювати... Чоловік, найголовніші потреби котрого не задоволені, слабне й стає недобрим робітником; для капіталіста це не корисно, і через те взагалі робоча плата й не падає нижче найменшої можливої ціни, при котрій робітник ще так-сяк може піддержувати свою робочу силу. Зате всюди й повсігди хазяїни всіма силами пильнують довести плату робітника до цієї найменшої можливої величини. Цей загальний порядок робочої плати падати все нижче, аж поки вона дійде до крайнього свого стання, зветься *залізним законом робочої плати*" [1]).

Звідси походила й інша велика помилка С. Подолинського: клясову боротьбу, що розпалюється на ґрунті нагромадження капіталу і зростання пролетаріяту, що пояснюється законами капіталістичної продукції, розглядає він як самодовільну силу, що в основі її лежить боротьба робітників за фізіологічний мінімум і боротьба капіталістів за право грабувати робітників.

Історичне значіння С. Подолинського в тому, що він зв'язував зародки новітнього українського соціялістичного руху із західньо-европейським соціялізмом, що в своїх працях виступав він яко речник робітничої кляси і конкретно досліджував рух суспільних сил на Україні.

На Західній Україні (в Галичині) з паростками клясового пролетарського руху та соціялістичної свідомости зв'язані імена — *О. Терлецького, М. Павлика, І. Франка та Данилюка*.

Яскрава є постать *О. Терлецького*, що хоч і не дав більшої теоретичної праці, проте виразно виявив своє захоплення соціялістичною наукою й чимало зробив за для того, щоб прищепити соціялістичну ідеологію в Галичині.

О. Терлецький народився в селі Назірному, Коломийського повіту, в родині священника, року 1850. Року 1868 скінчив гімназію в Станиславові і р. 1872 скінчив Львівський університет (філософічний факультет).

Скінчивши університет, працював у Відні, в університетській бібліотеці. Від 1874 до 1877 р. був головою юнацького українського товариства у Відні „Січ". У Відні і в Галичині поширює він соціялістичну Марксову теорію. Року 1876 мав процес у Відні за редагування брошури С. Подолинського, р. 1877 попав до в'язниці за соціялістичну пропаганду в Галичині. Вийшовши з в'язниці р. 1878, відходить Терлецький від революційного руху, записується до Віденського університету і, скінчивши його (на правничому факультеті), осідає у Львові і провадить там літературно-наукову працю. Помер р. 1899 у Львові.

Друг С. Подолинського, брав *О. Терлецький* участь не лише в галицькому, але й у загальноукраїнському революційному рухові. Він бере участь у загальноукраїнській цюріхській конференції 1873 року та в київській українській соціялістичній конференції 1874 р. Київська конференція обирає його до „Комітету дванадцяти", що мав організувати українське соціялістичне товариство, а також за редактора друкованого органу цього товариства (що ним стала „Громада"). В зв'язку з конференцією

[1]) Там же, стор. 51 — 52.

[2]) *Дм. Бованенко* — Економічна концепція С. Подолинського.

1874 р., пише О. Терлецький (в „Правді“) програмову статтю: „Галицько-руський народ і галицько-руські народовці“, де закликає галицьку молодь змінити „сліпий патріотизм та ентузіястичний сантименталізм“ на „тверді підвалини реальної науки ясного розуміння народніх інтересів“. Бувши головою віденської „Січі“, бере він разом з С. Подолинським діяльну участь у доженевському видавництві „Громада“ (аж доки припинила його діяльність р. 1876 віденська поліція, після чого видавництво перейшло до Женеви, вже за редакцією Драгоманова): готує для нього свої „метелики“, писані на підставі Марксових розвідок.

Саме під впливом соціялістичної пропаганди О. Терлецького, С. Подолинського та їхніх однодумців прихилився до соціялістичного ідеалу *Ів. Франко*, що року 1875 організує політичний гурток в Дрогобицькій гімназії, пише р. 1876 „Наймита“ та *„Петрії Добощуки“*, досліджує робітниче життя в Галичині й дає р. 1877 перші літературні малюнки з життя дрогобичівського пролетаріяту, а р. 1878 — пише (разом з *Данилюком*) першу розвідку з життя галицького робітництва.

Під впливом Терлецького та Подолинського навернувся (р. 1875) до соціялістичних ідей і *М. Павлик*, що пізніше, так як і Франко, піддався впливові М. Драгоманова та так і не став (як і Франко) марксистом.

В половині 70-их років організує О. Терлецький (разом з Данилюком) у Галичині перший соціялістичний гурток *„Громаду“*. „Громада“ розвиває жваву діяльність у Львові та у Станиславові, поширює видання віденської „Громади“ Подолинського, зв'язується з робітничими масами Галичини.

Галицькі сатрапи повели рішучу боротьбу проти цих перших паростів новітнього соціялістичного руху в Галичині. Року 1878 після масових трусів та арештів по всій Галичині, посаджено на лаву підсудних усіх членів „Громади“, між ними — Терлецького, Франка, Павлика, Лімановського, Данилюка та інших. Оцей погром „Громади“ зашкодив багацько розвиткові науково-соціялістичної думки в Галичині. Багацько колишніх „громадівців“ кинулися в бік дрібно-буржуазного радикалізму й повели боротьбу проти марксової революційної науки. Австрійська реакція, що дійшла найвищого напруження 1881 р., перешкоджала інтелігенції працювати серед робітництва, знекровлювала робітничий рух ідеологічно. Але рух той не спинявся: разом бо з розвитком капіталізму зростала і робітнича кляса Галичини; на зміну напівінтеліґентським і напівробітничим гурткам ішли масові робітничі організації.

Зараз же після процесу 1878 року *Павлик*, *Франко* та *Данилюк* заходжуються коло організації соціялістичної партії в Галичині. *І. Франко* складає *„Невеличкий катехізм економічного* соціялізму“ (що вийшов у Липську польською мовою, 1878 р.,) пише оповідання з робітничого життя, складає науково-популярну розвідку *„Основи політичної економії“* (за Чернишевським, Міллем та Марксом), готує популярний виклад деяких розділів першого тому „Капіталу“ К. Маркса. Року 1879 складає Франко (за Ф. Енгельсом) розвідку *„Початок і основа соціялізму“*, а р. 1880 пише для польсько-української робітничої партії в Галичині програму.

Щоправда, І. Франко так і не дійшов до розуміння теорії наукового соціялізму, все більше переймаючись Драгоманівським еклектизмом, його анархо-федералістичною теорією майбутнього соціялістичного ладу. Він відкидав Марксову теорію клясової боротьби та пролетарської диктатури, сподіваючись, що до соціялізму дійде еволюційним шляхом, що не боротьба революційна, а реформи парляментські під впливом соціялістичної аґітації доведуть до соціялізму (оці свої

угодовські реформістські погляди формулював він у розвідці — *„Що таке поступ“*). З часом Франко все далі відходив від клясової пролетарської позиції й переймався народницько-селянською ідеологією, аж доки опинився в обіймах ліберального народництва й буржуазного націоналдемократизму,— але в свій час дав він, разом із своїми товаришами, багацько для робітництва Галичини, навертаючи його на шлях клясової організації, допомагаючи розвиткові його клясової свідомости.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ УЧНІВ

*) *Ванач-Томсинский.* — Экономическое развитие России. Хрестоматия. Изд. „Буревестник“ Рн/Д. 1925.

*) *М. Покровський.*—Русская история в самом сжатом очерке. Изд. 1923.

М. Балабанов.—Очерки по истории рабочего класса в России. ГИУ. 1925.

Вознесенский.—Экономическое развитие России и классовая борьба.

М. Балабанов.—История революционного движения в России. ГИУ. 1925.

*) М. *Покровский.* — Нариси з історії революційного руху в Росії XIX та XX віків. ДВУ. 1925.

*) М. *Яворський.*—Нариси з історії революційної боротьби на Україні.—ДВУ. 1927.

М. Яворський.—Україна в епоху капіталізму. Випуск III. ДВУ. 1925.

П. *Костенко.* — Селянські виступи та війни. ДВУ. 1925.

Рожков. — Город и деревня.

Залкинд — История русской фабрики.

Рожков. — Хрестоматия по истории народного хозяйства.

Коваленский. — Хрестоматия по русской истории.

О. Єфіменко. — Історія українського народу. Харків. 1923.

*) *Яворський.* — Нарис історії України. Харків. 1923.

Н. Рожков. — Русская история в сравнительном освещении. Том IV. Изд. „Книга“. Москва. 1923.

М. Коваленский. — Учебник русской истории. Часть II. ГИЗ РСФСР. 1922.

М. Грушевский. — Очерк истории украинского народа. Петербург. 1906.

*) *Г. В. Плеханов.* — Російські робітники в революційному русі. (За особистими спогадами) ДВУ. 1926.

А. Ельницкий. — История рабочего движения в России. 2-е изд. ВЦСПС. Москва. 1923.

К. І. Шелавін. — Робітнича кляса та її партія. Частина перша. ДВУ. 1926.

Шесть с'ездов нашей партии (1898 — 1917 г.). Всеукр. Госуд. Изд. 1921.

М. Балабанов. — К истории рабочего движения на Украине. „Южно-Русский рабочий союз“. ГИУ. 1925

Южно-русский союз рабочих. Сборник статей и материалов под редакцией Н. М. Осиповича. ГИУ. 1924.

Южно-русские рабочие союзы. Сборник статей под редакцией и со вступительной статьей М. Равича-Черкасского. ГИУ. 1925.

Г. В. Плеханов. — Критика наших критиков (сборник статей).

Н. Ленин. — Что делать?

Мартов. — Развитие крупной промышленности.

*) *М. Попов.* — Нарис історії Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків). Вид. „Пролетарій“, 1928.

*) *М. Попов.* — Нарис історії комуністичної партії (більшовиків) України. Вид. „Пролетарій“, 1928.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

*) *Н. Ленин.* — От какого наследства мы отказываемся.

*) *Н. Ленин.* — Развитие капитализма в России.

*) *Ванач-Томсинский.* — Экономическое развитие России. Хрестоматия.

*) *Ленин.* — Аграрный вопрос в России в конце XIX стол.

Ленин. — Аграрная программа соц.-демократов.

*) *М. Покровский.* — Русская история с древнейших времен.

*) *Г. В. Плеханов.* — Очерки по истории русской общественности XIX века.

Е. Ковальская. — Южно-русский рабочий союз. 1880 — 1881 г. — Вид. Всесоюзн. общ. политкаторжан. М. 1926.

Аптекман — Общество, земля и воля 70 г. (по личным воспоминаниям), „Колос“. П., 1924.

*) *М. Яворський.* — Україна в епоху капіталізму. Вип. II, ДВУ.

Філософсько-науковий збірник „Войовничий матеріяліст". № 1, 1929 р. ДВУ.
* М. *Яворський.* — Нариси з історії революційної боротьби на Україні. Том II, ч. 1. ДВУ, 1928.
М. Драгоманів. — Листи на Наддніпрянську Україну.
М. Драгоманів. — Шевченко, українофіли і соціялізм.
М. Драгоманів. — Чудацькі думки про українську справу.
М. Драгоманів. — Переднє слово до „Громади" 1878 р.
Д. Заславский. — М. П. Драгоманов. Критико-биографический очерк. Изд. „Сорабкоп". Киев. 1924.
М. Грушевський. — Михайло Драгоманів і женевський соціялістичний гурток. Відень. 1922.
С. Подолинський. — Про багатство та бідність. (Швайцарське видання 1876 року).
П. Сакулин. — Русская литература и социализм. ГИЗ РСФСР. 2-е изд. 1924.
Богучарский. — Активное народничество 70-ых годов.
М. Покровский. — Очерки русской культуры.
М. Туган-Барановский. — Русская фабрика.
Столпянский. — Промышленное развитие Петербурга.
Кулишер. — История русской промышленности.
* *Ляшенко.* — Очерки аграрной революции в России. Т. I, „Прибой", 1925.
Брандт. — Иностранные капиталы.
Богучарский. — Активное народничество 70-х годов. Вид. Сабашниковых. М. 1912.
Бердин. — Русская буржуазия.
* *Обществоведение.* Сборник статей под ред. проф. Тарасова. Том IV. Изд. „Сеятель" Петроград. 1924.
Невский. — Очерк истории РКП.
История ВКП(б). Том I. Под ред. Е. Ярославского. ГИЗ РСФСР. 1926.
К. А. Пажитнов. — Развитие социалистических идей в России. Изд. 2-е 1924.
Степан Слетов. — К истории возникновения партии социалистов-революционеров. Петроград. 1917.
Н. Маслов. — Курс истории народного хозяйства.
М. Балабанов. — Россия и европейские революции в прошлом. Выпуск третий. Парижская Коммуна. ГИУ. 1925.
М. *Порш.* — Україна і Росія на робітничому ринку. Вид. „Знаття та Сила". Київ. 1918.
П. Л. Тучапский. — Из пережитого. Девяностые годы. ГИУ. 1923.
Южно-русские рабочие союзы. Под редакцией В. Максакова и В. Невского. Изд. „Новая Москва". 1924.
Ю. Мартов. — Записки социал-демократа. Изд. „Красная Новь". Москва. 1924.
В. Левиньський. — Соціялістичний Інтернаціонал і поневолені народи. Відень. 1920.
В. Светловский. — История профессионального движения в России. Изд. Ленинградского Совета профессиональных союзов. 1924.
* *Фин-Енатаевский.* — Капитализм в России. Изд. НКФ СССР, М. 1925.
Н. Зибер. — Давид Рикардо и Карл Маркс. Москва, 1879.
Н. Зибер. — Очерки первобытной экономической культуры. ГИУ. 1923.
Н. Зібер. — Діялектика в її застосуванню до науки. ДВУ, 1929. Надруковано також у філософсько-науковому збірнику „Войовничий матеріяліст". ДВУ, 1929.
* *В. Ленин.* — Что такое друзья народа и как они воюют против социал-демократов.
* *Плеханов.* — Наши разногласия.
* *И. Ленин.* — Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве.
М. Драгоманов. Австро-руські вспомини. 1867 — 1877. Львов, 1839 р. — Автобіографія. Київ, 1917.
Стаття *Слабченка* в книжці — *Н. Зібер.* Очерки первобытной экономической культуры. ГИУ. 1923.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРОРОБКИ

Початки робітничого руху й марксизму на Україні.

1. М. Зібер — предтеча марксизму на Україні. Чого саме Зібер не сприйняв з Марксової теорії?

2. Драгоманівство, народництво і марксизм.

3. Історичне значення С. Подолинського в розвитку соціялізму на Україні. Хибне розуміння Марксової теорії капіталістичного розвитку від Подолинського.

4. О. Терлецький та І. Франко в робітничому рухові Галичини.

5. Елементи народництва і марксизму в програмах робітничих союзів на Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

М. Яворський. — Нариси з історії революційної боротьби на Україні Том II, част. І.

Д. Бованенко. — До історії політичної економії на Україні (Ювілейний збірник ВУАН присвячений Д. І. Багалієві. Київ, 1927.

Д. Заславский. — М. П. Драгоманов. Критико-биографический очерк.

Д. Бованенко. — Економічна концепція С. Подолинського („Прапор марксизму" № 2, 1928).

М. Грушевський. — З починів українського соціялістичного руху. Мих. Драгоманів і Женевський соціялістичний гурток.

В. Левинський. — Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині.

Твори *Зібера, Драгоманова* і *Подолинського* і *Франка* зазначені в тексті, зокрема.

М. Зібер. — „Діялектика в її застосуванні до науки".

П. Демчук. —Зібер та „Анти-Дюрінг" Енгельса (Збірник „Войовничий матеріялізм", № 1 1929 р. ДВУ). *Южно-русские рабочие союзы.* Сборник статей под редакцией Рабича-Черкасского.

М. Балабанов. К истории рабочего движения на Украине.

Початки робітничого руху й марксизму в Росії

1. Лавристи і „якобінці" (ткачівці) в розвитку соціялістичної теорії в Росії.

2. Ідеологічно-тактичні розходження між народовольцями і чернопередільцями.

3. „Освобождение Труда" і початки марксизму в Россії—утворення РСДРП.

4. Яку клясу репрезентувала Партія соціялістів революціонерів?

5. Російське народництво і критика його у Плеханова та Леніна.

ЛІТЕРАТУРА:

Плеханов. — Наши разногласия.

Ленин. — От какого наследства мы отказываемся.

Ленин. — Что такое друзья народа и как они воюют против социал-демократов.

Ленин. — Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве.

Плеханов. — Критика наших критиков.

Іншу літературу зазначено вище.

БІБЛІОТЕКА НАУК. ТОВ. ім. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

ЗМІСТ

Стор.

Передмова до 3-го видання 3

I. Витворчі сили, економічна структура, клясова боротьба та свідомість промислово-капіталістичного суспільства

1. Витворчі сили та економічна структура промислово-капіталістичного суспільства.— 2. Клясова боротьба в промислово-капіталістичному суспільстві.— 3. Свідомість промислово-капіталістичного суспільства. — 4. Доба промислового капіталу і загальний закон руху капіталізму 5

II. Аґрарний і промисловий переворот в Англії

5. Великий переворот у розвитку суспільних витворчих сил Англії наприкінці XVIII й на початку XIX віку та його соціяльні наслідки. — 6. Еволюція ідеології промислової буржуазії. — 7. Давид Рікардо. — 8. Нищення машин від ремісників та пролетарів. Початки робітничого руху в Англії. — 9. Соціяльна критика й утопічні соціялістично-комуністичні теорії кінця XVIII й початку XIX століття 36

III. Буржуазна революція в Сполучених Штатах Північної Америки

10. Здобуття державної незалежности північно-американською буржуазією. — 11. Боротьба фінансово-промислової буржуазії проти аграріїв та дрібної буржуазії 68

IV. Буржуазна революція і початки пролетарської боротьби у Франції

12. Продукційні сили та економічна структура Франції другої половини XVIII століття. — 13. Ідеологічне підготування французької буржуазії до революції — 14. Напередодні революції. — 15. Французька буржуазна революція. — 16. Термідоріянська реакція. Імперія. — 17. Збройне змагання французької буржуазії здобути европейський ринок (Наполеонові війни). — 18. Організація революційно-демократичного повстання проти диктатури буржуазії („Союз рівних" — Бабеф) 74

V. Пролетаріят Франції в першій чверті XIX стол. (розгортання машинового виробництва)

19. Французька промисловість у першій чверті XIX стол. — 20. Боротьба французьких робітників проти машин. — 21. Економічна боротьба французьких робітників у першій чверті XIX стол. 123

VI. Утопічний соціялізм

22. Французькі соціялісти-утопісти.— 23. Англійські соціялісти (комуністи) — утопісти. — 24. Утопічний соціялізм і спроби організувати комуністичні громади в Сполучених Штатах Північної Америки. — 25. Загальна характеристика утопічного соціялізму . . . 131

VII. Початки промислового капіталізму й буржуазно-демократичних рухів у Росії та на Україні

26. Капіталістичний розвиток кріпацької Росії. — 27. Повстання декабристів та утопічний соціялізм у кріпацькій Росії. — 28. Капіталістичний розвиток кріпацької

Стор.

України.— 29. Г. Сковорода — речник українського „третього стану".— 30. Декабристи на Україні.— 31. Кирило-методіївці.— 32. Шевченко — співець революційної клясової боротьби 153

VIII. Революційна боротьба англійського пролетаріяту в другій чверті XIX століття (чартизм)

33. Загальні уваги про клясову боротьбу англійського пролетаріяту в другій чверті XIX віку.— 34. Об'єднана боротьба пролетаріяту й дрібної буржуазії за парляментську реформу.— 35. Велика боротьба англійського робітництва за загальне виборче право (1837 — 1842).— 36. Генеральний страйк і занепад чартизму 190

IX. Клясова боротьба й розвиток соціялістичної думки у Франції в другій чверті XIX століття

37. Липнева революція 1830 р.— 38. Боротьба робітництва після липневої революції й ліонське повстання 1831 р.— 39. Революція 1848 р.— 40. Французька соціялістична думка другої чверті XX стол. 210

X. Боротьба німецької буржуазії за владу й початки пролетарського руху в німецьких країнах

41. Суспільно-економічні відносини в німецьких країнах у першій половині XIX віку.— 42. Ідеологічна творчість німецької буржуазії.— 43. Початки клясової боротьби та ідеологічної творчости німецького пролетаріяту.— 44.— Буржуазна революція (1848 р.) в німецьких країнах.— 45. Революції 1848 року, як „перший герць" европейського пролетаріяту 234

XI. Розвиток капіталізму в Россії та на Україні і реформа 1861 р.

46. Розвиток аграрного й промислового капіталізму і клясові суперечности в другій чверті XIX століття.— 47. Селянська реформа 1861 р. 275

XII. Початки інтернаціонального об'єднання пролетаріяту й закладення теоретичних основ наукового соціялізму (1847—1872 р.р.)

48. Міжнародній союз комуністів та Маніфест комуністичної партії.— 49. Закладення теоретичних основ наукового соціялізму — 50. Народження соціялістичної робітничої партії й розвиток професійного руху в Німеччині.— 51. Робітничий рух в Англії. Зміцнення професійних організацій.— 52. Організація французького пролетаріяту.— 53. Початки робітничого руху в Італії.— 54. Робітничий рух і організація соціялістичної партії в Північній Америці.— 55. Перший Інтернаціонал (Міжнародній союз робітників).— 56. Паризька комуна 1871 р. 292

XIII. Утворення масових професійних і політичних робітничих організацій у Західній Европі та в Сполучених Штатах Північної Америки.

57. Манівцями анархізму.— 58. Розвиток робітничого руху в Англії.— 59. Політичний і професійний робітничий рух у Сполучених Штатах Північної Америки.— 60. Розвиток соціялістичного руху у Франції (Утворення Соціялістичної робітничої партії).— 61. Розвиток соціялістичного руху в Німеччині та в Австрії.—62. Утворення робітничої соціялістичної партії в Італії.— 63. Утворення соціялістичних робітничих партій в інших европейських країнах 375

XIV. Розвиток капіталізму й клясової боротьби в Росії та на Україні в другій половині XIX ст.

64. Розвиток промисловости й капіталістичних відносин на селі в Росії та на Україні після скасування кріпацтва.—65. Робітничі та селянські виступи в Росії та на Україні наприкінці XIX стол.— 66. Початки соціялістичного руху в Росії.— 67. Початки соціялістичного руху на Україні 396

БІБЛІОТЕКА
НАУК.-ТОВ.
ЛЬВОВІ

ГОЛОВНІШІ ПОМИЛКИ.

Стор.	Рядок знизу	Рядок зверху	Надруковано	Треба
201		6	довела	доводила
219	4		підсумків	під сумнів
219	32		безпечного	сміливого
230	1		же він	каже він
230	9		пізніше	пізніше [4])
230	14		недорозвиненості	недорозвиненості [3])
231	15		його	її
231	16		людности	людяности
232	4		[2])	[4]) *)
232	5		[1])	[3]) *)
357		21	а виключно під	а під
367	1		Письмо Маркса и Кугельмана	Письма Маркса к Кугельману
373	22		А. Богданов. Сочинения.	
405		22	науку [1])	науку* [1])
423		11	організує Подолинський	організує Подолинський, разом з М. Зібером,
432	23		закладення	створення
432	21		49. Закладення	49. Створення

*) Виноски 4) та 3) стосуються до 230 стор.

Ціна 4 крб. 25 к. (Р)
Оправа 30 коп.

12,87
(1986)
Р1
5418

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.
II 44643/II.

~~44643~~

П. ХРИСТЮК
Нарис історії
КЛЯСОВОЇ БО-
РОТЬБИ
II